

Мошенський С. З.

**Фінансові центри України
та ринок цінних паперів
індустріальної епохи**

London
Xlibris
2014

Copyright © 2015 by С. З. Мошенский.

Library of Congress Control Number:		2014922155
ISBN:	Hardcover	978-1-4990-9248-6
	Softcover	978-1-4990-9249-3
	eBook	978-1-4990-9250-9

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the copyright owner.

This book was printed in the United Kingdom.

Rev. date: 12/22/2014

To order additional copies of this book, contact:

Xlibris

800-056-3182

www.Xlibrispublishing.co.uk

Orders@Xlibrispublishing.co.uk

516891

ЗМІСТ

Індустріальна епоха, «перша глобалізація» та фінансові центри України	5
--	----------

Частина 1. Київ і Київська біржа

<i>Київ – перехрестя торгових шляхів</i>	17
<i>Контрактові ярмарки</i>	18
<i>Бердичів як фінансовий центр</i>	19
<i>Відкриття в Києві контори Державного комерційного банку «Столиця цукру»</i>	23
<i>Акціонерне засновництво в цукровій промисловості</i>	25
<i>Київська біржа</i>	32
<i>Акціонерні компанії та їх цінні папери</i>	36
<i>Іноземні інвестори в Києві</i>	51
<i>Банківська модель фінансування</i>	60
<i>Сфера фінансових послуг у Києві. Індивідуальні інвестори та рантьє</i>	65
<i>Проблема демократизації ринку цінних паперів</i>	74
<i>Банкірські контори Києва</i>	82
<i>Небанківські фінансові установи</i>	83
<i>Фінансові й «цукрові» кризи</i>	95
<i>Викупні свідоцтва та іпотечні папери</i>	102
<i>Створення залізничної мережі та формування масового ринку цінних паперів</i>	111
<i>Облігації міських позик Києва</i>	117
<i>Інвестиції на ринку нерухомості</i>	124
	132

Частина 2. Львів – «строката пляма на карті Європи»

<i>Українські землі у складі Габсбурзької імперії</i>	139
<i>Галичина та Буковина у сприйнятті сучасників</i>	141
<i>Доходи населення</i>	143
<i>Міста й урбанізація</i>	147
<i>Єврейська громада та місто Броди</i>	149
<i>Особливості економічного розвитку</i>	152
<i>Значення залізничних проєктів у розвитку ринку капіталу</i>	157
<i>Акціонерні компанії та економічний розвиток Галичини</i>	169
<i>Нафтовий бум у Галичині</i>	171
<i>Іноземні інвестиції в нафтову промисловість</i>	177
<i>Банківська система Галичини та Буковини</i>	180
<i>Іпотечні банки</i>	188
<i>Цінні папери</i>	194
<i>Львів і Львівська біржа</i>	201
<i>Кризи XIX – початку XX століття в Галичині</i>	206
<i>Рантьє</i>	211
<i>Українська бізнес-мережа</i>	212

Частина 3. Одеса – «південна столиця»

<i>Початок піднесення Одеси</i>	223
<i>Перетворення міста на центр міжнародної торгівлі</i>	225
<i>Одеська біржа</i>	232
<i>Фінансові кризи</i>	243
<i>Акціонерне засновництво</i>	251
<i>Іноземні капітали</i>	258
<i>Перші банкірські дома Одеси</i>	261
<i>Федір Родоканакі</i>	267
<i>Фінансова мережа родини Раллі</i>	271
<i>Торгові дома Тработті та Масса</i>	276
<i>Зростання впливу єврейських банкірів</i>	279
<i>Банкірський дім Ефруссі</i>	281
<i>Банкірський дім Рафаловичів</i>	283
<i>Фінансова інфраструктура міста та банкірські дома другої половини ХІХ – початку ХХ ст.</i>	288

Частина 4. Харків і новий ринок індустриальних цінних паперів

Новий промисловий регіон на сході України

<i>Виникнення нового ринку індустриальних цінних паперів</i>	299
<i>Англійські інвестиції. Джон Юз і Юзівка</i>	326
<i>Французькі інвестиції</i>	334
<i>Бельгійські інвестиції на сході України</i>	342
<i>Криза 1899–1902 р.</i>	347
<i>Скорочення впливу бельгійського капіталу</i>	359
<i>Німецькі інвестиції, «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана» та промисловість Луганська</i>	363
<i>Фінансування транспортної інфраструктури східного індустриального регіону</i>	367

Харків і фінансово-промислова група О. К. Алчевського

<i>Новий фінансовий центр у Харкові</i>	373
<i>Акціонерні компанії Харкова</i>	374
<i>Фінансово-промислова група О. К. Алчевського</i>	380
<i>Група Алчевського під час кризи 1899–1902 р.</i>	386

<i>Харківський крах і процес у справі Алчевського</i>	397
---	-----

<i>Харківська біржа</i>	408
-------------------------	-----

Література	417
-------------------	-----

Індустріальна епоха, «перша глобалізація» та фінансові центри України

Розквіт фінансових центрів України індустріальної епохи – Києва, Львова, Одеси і Харкова, – був пов’язаний із «першою глобалізацією» кінця XIX – початку XX ст. і приєднанням цих центрів до світових товарних і фінансових ринків¹. Глобальна економічна система, що виникла напередодні Першої світової війни, мала високий ступінь інтегрованості, рівень її розвитку був перевершений тільки в другій половині XX ст. Обсяг зовнішньої торгівлі в 1913 р. становив 11,9% сукупного ВВП економічно розвинених країн (цього показника було знову досягнуто тільки в 1970-і роки).

Космополітичну й ліберальну епоху «першої глобалізації» і «світу без кордонів» сучасники називали Belle Epoque – Прекрасною епохою. Загальний економічний підйом за чотири мирні десятиріччя перед Першою світовою війною, свобода переміщення світом людей, товарів і капіталів – усе це створювало оптимістичний настрій тих років. У можливість нової великої війни мало хто вірив, і здавалося, що економічне зростання і процвітання триватимуть ще довго – якщо не завжди.

Період «першої глобалізації» був пов’язаний з індустріальною епохою – часом домінування промислового виробництва, що прийшло на зміну доіндустріальному аграрному періоду. Ця епоха охоплювала все дев’ятнадцяте «залізне» століття і значну частину століття двадцятого, доки її не змінила нова постіндустріальна епоха з домінуванням сервісного сектора економіки.

В Україні індустріальна епоха велінням долі, а точніше з об’єктивних історичних причин, була розділена на два мало схожих періоди²: ринкової економіки індустріального капіталізму і планової економіки індустріального соціалізму. Відродження

¹ Насправді цей цикл глобалізаційних процесів був не першим в історії, але він найбільше нагадує глобалізацію в сучасному розумінні. Завдяки домінуванню глобальної Британської колоніальної імперії і створенню єдиного економічного простору Pax Britannica – «британського світу», – наприкінці XIX ст. вдалося створити загальносвітові товарний і фінансовий ринки. Так само загальносвітовим став і ринок цінних паперів, а на європейських біржах перебувала в обігу велика кількість іноземних цінних паперів.

² На більшій частині України період ринкової економіки закінчився після революції 1917 р. (часи НЕПу були надто короткими); у західній частині – у 1939 р., після її включення до складу СРСР.

ринку на початку 1990-х років відбувалося вже, по суті, у постіндустріальну епоху³.

Якщо уявити собі на карті основні міські центри України, Львів, Київ і Харків розташовані майже на одній лінії, а Одеса утворює вершину переверненого вниз трикутника. Ця фігура, подібна до стрілки, що вказує на пов'язані з міжнародною торгівлею порти Чорного моря, дуже символічна. Саме глобалізація перетворила ці міста на фінансові центри, створивши навколо їхніх бірж регіональні ринки цінних паперів, коли потоки іноземного капіталу потекли до України⁴. В індустріальну епоху економіка України інтегрувалася у світові ринки, а на зміну патріархальним українським ярмаркам і центрам ярмаркової торгівлі прийшли нові фінансові центри⁵.

Наприкінці XIX ст. архітектура світової фінансової системи перейшла на якісно новий рівень, що відображає процеси фінансової глобалізації, а міра інтеграції ринків цінних паперів

³ Індустріальний соціалізм, коли декілька поколінь поніс за собою «вігер великої епохи», безумовно залишив в Україні глибокий слід, але історія засвідчила, що цей грандіозний і жорстокий експеримент виявився безперспективним. До того ж плановій економіці не властиве використання бірж, ринку цінних паперів та всіх інших інструментів і механізмів вільного ринку, що робить досвід того часу мало придатним для XXI ст.

⁴ У другій половині XIX ст., в епоху фінансової глобалізації й експорту капіталу в Україні почалося активне економічне зростання, і завдяки іноземним інвестиціям були побудовані численні великі підприємства, особливо металургійні. У 1900 р. в Україні було 1579 промислових підприємств – 24,7% від їх загальної кількості в Російській імперії (Lindner R. *Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 – 1914* / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – S. 110).

⁵ «Ярмаркова торгівля здавна процвітала в Україні. Полтава, Ніжин, Ромни були центрами ярмаркової торгівлі», так само як і Київ славився своїми «контрактами» – контрактними ярмарками. Але з 1870-х років значення українських ярмарків почало знижуватися, стародавні центри української торгівлі стали занепадати, і «поезія українських ярмарків, так яскраво описана Гоголем, відходить у минуле разом зі стародавнім устроєм нашого економічного життя». «Мануфактурні товари московського промислового регіону, для якого Малоросія була одним з найважливіших ринків, закуповувалися на цих ярмарках місцевими торговцями і розвозилися по всій країні. Але вже з 1870-х років стародавні українські ярмарки разом зі стародавніми центрами української торгівлі відходять у минуле і «швидко росте новий торговельний центр України – Харків». «Починаючи з половини 1880-х років... архаїчна форма торгівлі – ярмарок – сходить зі сцени». Капіталізм несе з собою «більш культурні, сучасніші форми торгівлі» (Туган-Барановський М. И. *Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование* / М. И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – С. 324). Зменшення значення ярмаркової торгівлі стало «одним з визначних симптомів швидкого економічного зростання» (Статистические итоги промышленного развития России // Киевское слово. – 1898. – № 3748. – 18 июня. – С. 1).

промислово розвинених країн поглибилася⁶. Основні фінансові центри світу – Лондон, Париж, Берлін, Нью-Йорк – з появою телеграфу (цього далекого попередника сучасних інформаційних технологій) і прискоренням передавання фінансової інформації стали зв'язаними в єдину мережу. Інтеграція регіональних ринків у світову фінансову систему підвищила мобільність капіталів. Міжнародна диверсифікованість ризиків під час операцій з цінними паперами, а також розширення мережі філій і представництв банків та інших фінансових організацій ускладнювали визначення національної приналежності капіталу, потоки якого циркулювали вже не стільки між державами, скільки між бізнес-мережами, що виникли навколо найбільших фінансистів. Концентрація вільних капіталів у декількох промислово розвинених країнах Західної Європи (Великобританії, Франції, Бельгії, Німеччині) створювала системну асиметрію на світовому фінансовому ринку, що приводила до розширення експорту капіталу.

Кількість іноземних інвесторів, що вкладали свої капітали в цінні папери інших країн (насамперед у державні облігації, основний фінансовий інструмент кінця XIX ст.), швидко зростала, як зростав і потік іноземних інвестицій у країни, що розвиваються, до яких тоді належали Російська й Австро-Угорська імперії.

На сході України, де іноземні капітали досягали 90%, «у 1890-і роки гірничозаводська промисловість здавалася іноземним капіталістам якимось Ельдорадо, і вони не переставали повторювати: “Поїдемо... туди, там зможемо ми легко нажитися без жодних зусиль!”»⁷. Наприкінці XIX ст., за словами сучасника,

⁶ Фінансова глобалізація, починаючись за умови поєднання сприятливих економічних і політичних чинників, розвивається за тими самими принципами, незалежно від того, йдеться про глобалізацію кінця XIX ст. чи кінця XX ст.

⁷ Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 44, 51. В ті роки «щодня в самому центрі Парижа, на площі Опері, за столиками Café de la Paix можна було бачити, немов мух, цілі зграї заповзятливих росіян, які вроздріб торгували своєю батьківщиною... Що продавали зі своєї батьківщини ці люди? Різне. Концесію на будівлю кінно-залізничної дороги... вугільні шахти, залізу руду... чудово обладнані заводи, забезпечені державними замовленнями, неозорі ліси. Усе, що тільки можна було продати в батьківщині своїй» (Дорошевич В. М. Нашествие иноплемеников. Страничка из русской истории. Посвящается господам «смелым предпринимателям». <http://www.agitclub.ru/museum/satira/proza/pr9.htm>). Байдужість до українських земель на півдні Російської імперії, звичайна в країнах Західної Європи ще на початку 1890-х років, відійшла в минуле. «Усі заговорили... про Кривий Ріг... Бахмутський повіт... віддалені невідомі багатства раптом... виявилися оточеними якимось ореолом... таємничий скарб, Каліфорнія, що лежить десь у глибині... диких гір і лісів, обіцяючи незліченні багатства» (Г. Г. Письма из Бельгии / Г. Г. // Русское экономическое обозрение. – 1897. – № 2. – С. 70).

«все належить іноземцям», які прийшли «з величезними капіталами», і все «створено тільки ними»⁸.

На заході України, у Галичині, почався нафтовий бум – за обсягом видобутку нафти на початку ХХ ст. цей регіон був серед декількох найперспективніших. У Львові почалося створення акціонерних товариств, і за короткий час виникло більш ніж півсотні нафтових компаній, від малих до великих концернів, у значну частину яких були вкладені іноземні капітали – австрійські (30%), англійські (20%), французькі (15%) тощо.

Для України, поділеної між двома імперіями, Російською й Австро-Угорською, період кінця ХІХ – початку ХХ ст. став часом розквіту. А потоки інвестиційного капіталу, створюючи надлишок вільних фінансових ресурсів, прискорили формування фінансових центрів України.

У містах, що швидко розрослися, розширювалася фінансова інфраструктура (банки, біржі, інституціональні інвестори й інші небанківські фінансові організації), все більшого значення набував міський середній клас, який вкладав свої заощадження в цінні папери. Усе це стало, разом з іноземними інвестиціями, вирішальним чинником у процесах модернізації⁹.

У цей час великі міста України дуже змінилися – у Києві та Львові центральні вулиці з дорогими магазинами й ресторанами, забудовані багатопверховими будинками, все більше нагадували європейські столиці. І навіть у наймолодшому з фінансових центрів, Харкові, навколо центральної площі швидко виростили високі будівлі численних банків і ділових установ. А космополітична «південна столиця», Одеса мала вигляд як «американське місто: красиві широкі вулиці... уздовж тротуарів

⁸ Іноземні інвестори, особливо бельгійці поводитися як «повні хазяї», тому що «усі кращі рудники й металургійні заводи» виявилися в них «у руках по усій Наддніпрянщині. Нижньо-Дніпровськ, кілька років тому пустир – тепер величезна станція, оточена на кілька верст різними заводами. Тут заводи вагонобудівний... трубопрокатний, механічний та інші. Величезні будинки, електрика... дорогоцінне місто, що виростило, як у чарівній казці» (Гиляровский В. Железная горячка (1899) / В. Гиляровский. – http://az.lib.ru/g/giljarowskij_w_a/text_0070.shtml).

⁹ Процеси модернізації за часом були пов'язані з кризою традиційного суспільного ладу в 40–60-і роки ХІХ ст. Промисловий переворот почався в легкій промисловості, він був ініційований знизу завдяки підприємницькій активності вихідців з різних соціальних груп. У 1860–1880-і роки промислова революція охопила важку промисловість, ініціатором змін в економіці виступав уряд, і промислова революція на цьому етапі відбувалася зверху. Завершилася модернізація економіки України наприкінці ХІХ ст. (Литвин В. Історія України з найдавніших часів до 1914 р. / В. Литвин. – К.: 3 Медіа, 2007. – Частина 4. Розділ 6. Модернізація економіки в українських землях. Етапи модернізації. – <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/82972-vladimir-litvin-istoriya-ukrainy-ch-1-ot-davnix.html>).

наша біла акація; ділова суєта на вулицях і в крамницях... Куди не поглянь, праворуч, ліворуч, – скрізь перед нами Америка! Ніщо не нагадує нам, що ми в Росії»¹⁰.

Була створена транспортна мережа залізниць, що поєднала різні міста й регіони на території України в єдиний економічний простір¹¹. У Російській імперії не було центрів, які, крім Петербурга та Москви, «були б важливішими... за Київ і Одесу»¹². І якщо «комерційне значення Києва» було в першій половині ХІХ ст. «дуже невеликим», все мало змінитися після сполучення залізницею Києва з іншими містами. Харків також «після Києва безсумнівно має... право на залізницю»¹³. Коли через Київ нарешті

¹⁰ Твен М. Простаки за границей, или Путь новых паломников / М. Твен. – <http://readr.ru/mark-tven-prostaki-za-granicey-ili-put-novih-palomnikov.html?page=63>.

¹¹ «Найсильніша рушійна сила цивілізації нашого часу, матеріальної та розумової – залізниця. Вони стають могутніми провідниками освіти, вони вдсятеро посилюють підприємництво в усіх сферах людського життя». Тому «чим більше будується залізниць» у сусідніх державах, тим «більше відставатиме від них» Російська імперія. Це стосувалося не тільки «випадку війни, а і того постійного змагання між державами, що відбувається за допомогою мистецтва миру» (Значение железных дорог для государства (линия Москва–Киев–Одесса) // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 559–560). Економічна мета, що ставилася при плануванні мережі залізниць, – створити для товарів, які вироблялися на території Російської імперії, «найкоротші шляхи для збуту», що вели «до основних портів Балтійського, Чорного й Азовського морів». Тому таку гостроту іноді мали в ті роки дискусії про пріоритетні напрямки доріг, що сполучають порти Чорного й Азовського морів (Одесу і Таганрог) з Харковом і Києвом, а також з Москвою і Петербургом (Политическое, экономическое и стратегическое значение железнодорожной линии, идущей к Азовскому морю через Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 495–496).

¹² «Якби ці... міста були з'єднані великою річкою, то внутрішня торгівля на цій річці значно перевершила б торгівлю волзьку» (Политическое, экономическое и стратегическое значение железнодорожной линии Москва–Киев–Одесса // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 443).

¹³ Але якщо хтось «захоче довести, що шлях з Москви до Харкова важливіший в економічному сенсі, ніж шлях на Київ, той має зазначити групи товарів, які є предметом торгу між Харковом і Москвою, і які не можуть бути предметом торгу між Москвою і Києвом навіть після того, як ці два міста будуть сполучені залізницею». Насправді «більшістю товарів, якими Харків торгує з Москвою, може торгувати і Київ» (Второстепенная важность линии Орёл–Курск–Харьков сравнительно с линиями Орёл–Киев и Киев–Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 631–634). Коли вирішувалося питання про те, яким шляхом піде Одесько-Московська залізниця – через Київ, або через Кременчук і Харків, прихильники Одесько-Київської лінії стверджували, що для Одеси «набагато вигідніше і потрібніше сполучити її з місцевістю, де виробляють її головний товар – пшеницю», а не зі «степом» у районі Кременчука. У будь-якому разі для Одеси важливо було б мати залізницю, яка йде на Москву найкоротшим шляхом – через Київ, а не через Харків. У пресі того часу нерідко можна бачити висловлювання про те, що «захоплені статті на користь київської лінії» засновані «на політичному ґрунті». У цих

пройшли кілька залізничних ліній, це стало «для всієї центральної Росії не тільки шляхом до Одеси, а і шляхом до Австрії»¹⁴.

У 1860-і роки, коли залізнична мережа почала зв'язувати воедино різні економічні центри й регіони «Південно-Західного краю», як тоді прийнято було називати в Російській імперії територію України, деякі сучасники почали усвідомлювати, що край цей економічно цілком самодостатній – київський цукор, харківська вовна, одеські імпортовані товари могли транспортуватися не тільки в напрямку Москви, але з таким самим успіхом до Польщі, або й далі, до Австрії. Це було економічно вигідніше, тому

дискусіях про найкращі напрямки залізничної мережі на території України постійно поставало питання можливого польського впливу на Київ – очевидно, споглядаючи про польське повстання 1833 р. ще були свіжими в пам'яті. У цьому сенсі сполученню Києва з Москвою надавалося політичного значення, тому що приєднання до загальноімперської мережі залізниць послаблювало б саму можливість думок про будь-яку економічну самостійність (нехай навіть умовну) «Південно-Західного краю». Справді, «політичні інтереси цінуються настільки високо всіма народами, які мають право на незалежне існування, що за них проливається кров і жертвуються будь-які гроші, навіть до повного виснаження державної скарбниці... Тому як не мати на увазі цих інтересів під час вирішенні питання про напрямки залізниць?» «Політична важливість рейкового шляху, що сполучає Одесу і Південно-Західний край, не підлягає суперечкам... так само очевидна і стратегічна важливість цієї лінії, що йде паралельно з австрійським кордоном». «Але саме тому, що політичний і стратегічний пункти цього питання не підлягають сумніву», доцільно розглянути його «економічну сторону». Це тим більше необхідно ще й тому, що в суспільстві «поширена думка, ніби Московсько-Київська дорога не вигідна в економічному аспекті». Але якщо порівняти економічну вигідність Московсько-Київсько-Одеської дороги і Московсько-Харківсько-Одеської, стає очевидним, що «пасажирський рух буде набагато більшим на першій з них», тому що вона коротша, а отже, нижчою буде ціна проїзду (Важность линии Москва–Київ–Одесса // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 688–690).

¹⁴ «Бердичів і тепер має жваві контакти з Бродами; шлях між цими містами і тепер людний, а коли він буде обладнаний рейками, рух ним швидко посилиться». Якщо дорога піде через Київ, то «Південно-Західний край продаватиме до Москви цукор, і зниження ціни перевезення... підтримає численні... цукрові заводи. Зі сходу цим самим шляхом вовну везимуть до Царства Польського й Австрії». Щодо товарів, які надходять з Москви, то «їх збут у Південно-Західному краї був би забезпечений, якби не контрабанда між Бродами і Бердичевом». Але коли вона буде викоринена, тоді «Київ, Бердичів і Одеса купуватимуть у Москви стільки товарів, скільки купує їх Харків». Зрештою, у вирішенні цього питання пріоритетним має бути розуміння, яка залізнична лінія «вигідна сама по собі». «Користь дороги для держави та її прибутковість – ось головні елементи, на яких має бути заснований вибір лінії, що заслуговує на перевагу. Але і щодо того, і щодо іншого ліній кременчуцька не може сперечатися з лінією київською» (Важность линии Москва–Київ–Одесса // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 688–690).

що шлях на захід був коротшим і вимагав менше витрат на перевезення¹⁵.

У 1913 р. створення транспортної мережі на території України було загалом завершено¹⁶. Три великі залізничні магістралі з'єднували економічні і фінансові центри центральної, східної та південної України з російськими ринками: Москва – Київ – Одеса, Москва – Харків – Одеса, Москва – Харків – Таганрог. Основними транспортними вузлами стали Київ, Харків і Одеса, а залізниця Ромни – Лібава поєднала центральну й східну Україну з балтійськими портами¹⁷. На заході України Північна залізниця сполучила Львів з Віднем, а Галицька залізниця – Львів з Чернівцями на Буковині. Розглядався навіть нереалізований проект будівництва залізниці від Чернівців до Одеси, символічний у тому сенсі, що в разі створення такої дороги єдина транспортна мережа охопила всі фінансові центри України, відкривши їх як для російського ринку на півночі, так і для австрійського на заході.

На початку ХХ ст. повністю виявилася спеціалізація найбільших українських фінансових центрів, де існували товарно-фондові біржі (у Києві, Львові, Одесі та Харкові). У цих містах

¹⁵ У ті роки український національний рух тільки зароджувався, і будь-які думки про самостійність «Південно-Західного краю» асоціювалися з польським сепаратизмом – адже велика частина цього краю тривалий час входила до складу польської держави. Багато хто вважав у той час, що залізниця з Києва до Одеси «спричинила б нові настрої в Південно-Західному краї», як тоді називали територію України, інакше кажучи – настановувала б на думки про певну автономність цього краю від Москви, що призвело б до послаблення економічних «зв'язків з центральною Росією... торговельні зносини Києва з Москвою зовсім припинилися б, і згодом, коли буде проведено залізницю з Києва до Москви, доведеться відновлювати ці зв'язки». Це не мине без втрат для торгівлі, якій «надзвичайно не вигідно змінювати свої звичні шляхи» (Железная дорога из Москвы в Одессу должна идти на Киев, а не на Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 477–478). У 1860-і роки, коли вирішувалося питання про пріоритетні напрямки залізничних ліній на території України, розглядався варіант, за яким дорога з Одеси на Москву повинна була йти не через Київ, а через Кременчук. У цьому разі, якби Київ залишився осторонь від цієї залізничної лінії, то ми «відступили б не тільки перед польськими домаганнями, ми відступили б... перед Німеччиною, підсилювали б значення Австрії, як політичне, так і комерційне. Галичина одержала б тоді рішучий верх над південно-західною Росією». А шлях з Одеси на Київ, «не менш корисний для Одеси», ніж дорога через Кременчук, «оживив би весь південно-західний край і поставив би його нарівні з сусідньою Галичиною» (Значение железных дорог для государства (линия Москва – Киев – Одесса) // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 559–560).

¹⁶ Довжина залізниць досягла 10 900 км (з 70 200 км у Російській імперії загалом). За щільністю залізничної мережі в цей час територія України поступалася лише прибалтійським губерніям.

¹⁷ Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 411.

були зосереджені операції з цінними паперами, швидко розвивалася сфера фінансових послуг і сформувалися бізнес-мережі, кожна з яких мала особливості свого розвитку. Формування бізнес-мереж стало логічним завершенням процесів створення об'єднань підприємців, в індустріальну епоху характерних для всіх країн, де розвивалася промисловість¹⁸. З цими мережами було пов'язано і зародження фінансової еліти, що зосередила у своїх руках значні капітали, отримані від виробництва цукру в Києві, експорту зерна в Одесі, видобутку нафти у Львові, розвитку металургійної промисловості на сході України.

Київ, «столиця цукру», сформувався як фінансовий центр завдяки експорту цукру, який вироблявся на заводах Київської та інших губерній центральної України. Висока прибутковість цукрової промисловості забезпечувала цей фінансовий центр великими капіталами, а за право інвестувати капітали у виробництво цукру тривала конкурентна боротьба між найбільшими банками. Фінансова інфраструктура міста на початку ХХ ст. була досить розгалуженою, а київські банкірські контори використовували капітали цукрових магнатів для гри на підвищення на Петербурзькій біржі.

Львів важко було б назвати «столицею нафти» – це торговельне місто сформувалося як фінансовий центр Галичини задовго до початку видобутку нафти і залишилося таким центром після того, як галицька нафта втратила своє значення після Першої світової війни. Особливістю цього міста було існування декількох

¹⁸ Особливо ця тенденція виявилася в Англії, де вона, у поєднанні з національними особливостями ведення бізнесу, породила «джентльменський капіталізм». Підприємницькі об'єднання у формі «купецьких товариств» почали виникати і на території України після міської реформи 1870 р., маючи вирішальне значення у самоідентифікації підприємців загалом і купецтва зокрема. У Києві було 98 благодійних і професійних товариств і клубів, а в такому невеликому місті, як Житомир, – 48. Чимало їх було й в інших містах. Однак формальні і неформальні об'єднання підприємців (які за інших історичних обставинах стали б однією з основ громадянського суспільства) займали в Російській імперії підлегле становище в соціальній структурі, що аж ніяк не порівняти з їх роллю в Англії та інших країнах Західної Європи (Lindner R. *Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 – 1914* / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – S. 473). У старих містах, таких як Київ, де значний вплив мала родова аристократія, соціальна група підприємців мала багатівкову історію, але ця група лише незначно могла впливати на міську еліту. У таких містах процеси індустріалізації мали послідовний характер, їм були не властиві різкі стрибки в розвитку. У молодих містах (Харкові, Катеринославі) соціальний прошарок підприємців відігравав набагато більшу роль в управлінні, а індустріальний розвиток було тут швидким. А в Юзівці чи Кривому Розі – містах, що виникали навколо великих підприємств, коли саме підприємство поступово перетворювалося на місто, – вплив підприємців на швидкий розвиток міста був максимальним.

національних бізнес-мереж – польської, австрійської, чеської, української, єврейської. Кожна з цих мереж мала свої власні великі зв'язки і свої розгалужені потоки капіталів, які перетиналися у Львові, де змішалися різні народи і звичаї.

Одеса, «південна столиця», стала самодостатньою завдяки експорту зерна. В Одесі мало що вироблялося – це було насамперед торговельне місто, космополітичне, як усі торговельні й портові міста світу. Впливові грецька, єврейська та інші діаспори мали родинні й ділові зв'язки у фінансових колах Галичини, Відня, Парижа й багатьох інших фінансових столицях світу індустріальної епохи.

Харків, «столиця вугілля і металу», порівняно молоде місто, розрісся зі своїми банками і біржею саме в той час, коли на сході України, на Донбасі й Наддніпрянщині, виникли великі вугледобувні і металургійні промислові підприємства. Схід України порівнювали з індустріальною Америкою¹⁹, і навіть Олександр Блок, далекий від проблем економіки, в одному з віршів згадував «Америку нової зірки», що загорілася над донецьким степом²⁰. За словами Миколи Міхновського, українського юриста й публіциста початку ХХ ст., який у 1899 р. побував у Луганську, там відкриваються нові перспективи, панує капітал, розвивається промисловість і створюються нові форми життя²¹.

Історія піднесення фінансового центру в Харкові, як і всього нового промислового регіону на сході України, була, мабуть, найхарактернішою. «Перше місце в нас займає... металургія, у ній вкладені всі заощадження»²², і на сході України виникло «величезне гірничозаводське виробництво... найкраща квітка...

¹⁹ Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 – 1914 / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – S. 39, 241.

²⁰ Блок А. Новая Америка. 1913. – <http://blok.lit-info.ru/blok/stihi/rodina/015.htm>. «Всього 15–20 років минуло відтоді, як почав розвиватися на півдні... новий гірничозаводський район, що тепер залишив далеко позаду й затьмарив своєю славою інші райони – Уральський і Польський». За темпами росту нового промислового регіону – «успіхи нечувані в Росії... картина розвитку виробництва – суто американська» (Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 26).

²¹ Невідомі документи про Миколу Міхновського // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 95; Турченко Ф. Г. «Харківський проект» Миколи Міхновського / Ф. Г. Турченко // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – 2002. – Вип. XV. – С. 8. – http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2002_15/15/turchenko.pdf.

²² Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб.: Тип «Энергия», 1905. – С. 142–143.

промислового капіталізму»²³. Образи нових гігантських заводів вражали уяву сучасників²⁴. Наприкінці XIX ст. на сході України особливо значним був вплив бельгійських капіталів, а Катеринослав і залізорудний район недалеко від нього сучасники іноді називали «десятою провінцією Бельгії» і «білим Конго», натякаючи на те, що він перетворюється на подобу бельгійської колонії²⁵.

Акції нових вуглевидобувних і металургійних підприємств давали високі дивіденди, від яких давно відвикли іноземні інвестори, і досить було додати до назви компанії слово «дніпровський» чи «донецький», щоб розраховувати на легкий продаж акцій на європейських біржах, насамперед на Брюссельській та Паризькій²⁶.

²³ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – СПб., 1900. – С. 339, 337.

²⁴ Мали вони сильне враження на О. Купріна, на той час кореспондента київських газет. Побувавши в Юзівці в 1896 р., Купрін написав декілька газетних статей – «Юзівський завод», «У головній шахті» (про Гладківську шахту), «У вогні» (про металургійний завод) (Купрін А. Юзовский завод / А. Купрін – [http://ru.wikisource.org/wiki/Юзовский_завод_\(Куприн\)](http://ru.wikisource.org/wiki/Юзовский_завод_(Куприн))). Юзівський завод, один з найбільших («важко... сказати, скільки всього народу... тисяч п'ятнадцять, а то й двадцять»), О. Купрін так описав у своєму нарисі: «Було близько опівночі, коли наш потяг підходив до станції Юзівка. Далеко на обрії, за ланцюгом пагорбів, виднілася на темному небі величезна заграва... на кривавому тлі заграви струнко і чітко вималювалися темні верхівки високих труб», корпуси доменних печей піднімалися в центрі заводу, «як вежі легендарного замку», і «безупинний брязкіт і гуркіт металу разом із задушливим запахом палаючої сірки нісся із заводу нам назустріч». «Вам відомо, як було утворене наше товариство? Його заснувала за готівку невелика компанія капіталістів. Спершу планувалося влаштувати підприємство невеликого розміру. Але ціла банда інженерів, директорів і підрядників поглинула капітал так швидко, що підприємці не встигли озирнутися. Зводилися величезні будівлі, які потім виявлялися негідними... І коли, зрештою, підприємство пішло по десять копійок за карбованець, тільки тоді стало зрозуміло, що вся ця сволота діяла за заздалегідь обміркованою системою й одержувала за свої підлі дії певну плату від іншої, багатшої і спритнішої компанії» (Купрін А. И. Молох / А. И. Купрін // Собрание сочинений в 9 т. Т. 2. – М.: Худ. литература, 1971. – С. 71–144).

²⁵ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Ін-т історії України, 1999. – С. 164. У період розквіту бельгійських інвестицій «Бельгія створила в Європі, Азії й Африці цілу низку підприємств, що є процвітаючими бельгійськими колоніями без витрат та інших незручностей, пов'язаних з колоніями», а з нечисленних бельгійських колоній «Конго відкрило їм багатий... ринок» (Подъём промышленности и его последствия – финансовые и экономические // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1899. – № 33. – С. 255).

²⁶ У металургійній промисловості східного регіону України дивіденди зросли від 6,69% у 1904 р. до 6,93 у 1905 р., а потім поступово знижувалися до мінімального рівня 3,67% у 1909 р., досягаючи знову максимальних показників у 1912 р. (9,57%) і 1913 р. (9,72%). У банках із французьким капіталом прибутковість менше зазнавала циклічних коливань – максимальні дивіденди виплачувалися в 1904 р. (11%) і 1912

Вуглевидобувна і металургійна промисловість східного регіону України були єдиним комплексом, досить автономним в економічному сенсі²⁷, а новий промисловий регіон на сході України став полюсом тяжіння для всього економічного й фінансового простору Лівобережної (а частково і Правобережної) України.

Проникнення потоків масових іноземних інвестицій стало наслідком нагромадження надлишку вільних капіталів. Тенденція до часткового переносу виробництва в країни, де воно могло давати найбільший прибуток через близькість сировини і ринків збуту, а також дешевшої робочої сили, виникла в промислово розвинених країнах після нагромадження певної «критичної маси» вільних фінансових ресурсів. Експорт капіталів ставав настільки масовим, що призводив до прискореного розвитку самодостатньої сфери фінансових послуг, як це було у Великобританії, а прибутки в цій сфері почали перевищувати прибутки в промисловості. Після цього вигіднішим стало перенесення промисловості в колонії (для Англії початку ХХ ст. – до Індії) або до країн, що розвивалися, як це було з французькими і бельгійськими металургійними підприємствами, які переносили на схід України, ближче до родовищ вугілля та залізної руди. Там на порожньому місці швидко виникали заводи, побудовані іноземними інвесторами.

р. (12,5%), мінімальні (9,64%) – у 1908 р. (Girault R. *Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914* / R. Girault. – Paris: Comite pour l'histoire Economique et financiere de la France, 1999. – P. 456). У вуглевидобувних підприємствах дивіденди становили в 1890-і роки в середньому 7,15%. Середній розмір дивідендів збільшився з 6,3% у 1890 р. до 8,0% у 1891 р., потім знизився до мінімального рівня 2,0% у 1893 р. і досяг максимальних показників 9,1–9,3% у 1897–1899 рр. (Былим-Колосовский Н. Развитие донецкой каменноугольной промышленности / Н. Былим-Колосовский // *Вестник финансов, промышленности и торговли.* – 1901. – № 47. – С. 353–355).

²⁷ Землі на півдні й сході України (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії) історично сформувалися як окремий регіон. У часи Катерини II ці пустельні, не обжиті людьми землі, які раніше належали татарам, були заселені численними поселенцями (українськими і російськими селянами, греками, італійцями, румунами й німцями). Поселенцям давали на пільгових умовах землі і звільняли від сплати податків (Екельчик С. *История Украины. Становление современной нации* / С. Екельчик. – К.: К. И. С., 2010. – С. 58–59). Вже в 1900 р. п'ять найбільших заводів на сході України виробили 49% металургійної продукції (понад 25% такої продукції в Російській імперії), а на шахти Донбасу припадало близько 75% загальноімперського видобутку вугілля. У цей час сформувалися нові центри металургійного виробництва (Юзівка, Катеринослав) і сільськогосподарського машинобудування (Харків, Одеса, Бердянськ). А в 1913 р. на території України видобувалося 78% вугілля, 72,3% залізної руди, 58% сталі, 69% чавуну, 57% металопрокату, 50% сільськогосподарських машин і 40% паровозів Російської імперії (Історія України. Новітня доба [За ред. акад. В. М. Литвина]. – К.: Академвидав, 2012. – С. 16).

«Найбільш могутня в нас гірничя й металургійна промисловість... повністю створена іноземцями на порожньому місці»²⁸.

Однак ціна продукції підприємств, створених за рахунок іноземних інвестицій (зокрема, металургійних), помітно перевищувала західноєвропейські ціни²⁹. Тому іноземні інвестори вивозили до Бельгії, Франції та інших країн не продукцію, а прибуток своїх підприємств³⁰. Виникнення інвестиційних потоків, спрямованих на схід України, і початок перенесення виробництва з Бельгії і Франції були пов'язані як із внутрішніми причинами на фінансових ринках цих країн («надвиробництвом» капіталів, що дестабілізує ринок і створює потребу експортувати цей вільний капітал, а разом з ним і надлишкове матеріальне виробництво), так і з потребою Російської імперії в нових підприємствах та інвестиціях, необхідних для їх будівництва.

Однак у Франції чи Бельгії деіндустріалізація і трансформація економічної системи в сервісну форму, орієнтовану на фінансові послуги, виявилися меншими, ніж в Англії. Там перенесення виробництва в колонії почалося раніше і набуло явних форм, як і зростання значення сервісного сектора економіки. Усі ці процеси дуже нагадують сучасний промисловий аутсорсинг, однак наприкінці XIX – на початку XX ст. вони не встигли виявитися настільки, як наприкінці XX і на початку XXI ст., оскільки були перервані Першою світовою війною і революцією в Російській імперії.

Так в індустріальну епоху сформувалися фінансові центри в Києві, Львові, Одесі й Харкові, пов'язані з глобальними потоками капіталу.

²⁸ Мигулин П. П. Иностранные инвестиции в России // П. П. Мигулин // Новый экономист. – 1913. – № 12. – С. 4.

²⁹ На початку XX ст. ціна виплавленої сталі на кращих підприємствах сходу України була на 10% вище, ніж на кращих бельгійських підприємствах. Ціна на рейки в Бельгії була 105–110 франків за тонну, в Російській імперії 113–154 франка. Поступалася продукція металургійних підприємств і за якістю – термін служби рейок був не більш ніж 10 років, тоді як бельгійських – понад 30 років. Однак прибутковість таких підприємств забезпечувалася постійними державними замовленнями на рейки й інше залізничне устаткування, пов'язаними зі стратегічним завданням – створенням залізничної мережі (McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913 / J. P. McKay. – Chicago and London, 1970. – P. 133).

³⁰ Один з перших інвесторів Джон Х'юз (Юз) вивіз до Англії капітал у розмірі 25 млн руб. золотом – прибуток від побудованого ним заводу (Лазанська Т. Народонаселення України / Т. Лазанська // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / За ред. В. Сарбея. – К.: Інститут історії НАНУ України, 1999. – Т. 1. – С. 94).

Частина 1

Київ і Київська біржа

Київ – перехрестя торгових шляхів

Київ своєю «величною красою... навряд чи має собі рівних». Це місто завжди знаходилося на перехресті торгових шляхів, маючи важливе значення «як у минулому, так і в сьогоденні», – зазначав А. Невзоров, який відвідав Київську біржу в 1896 р³¹. «Київ – природний осередок усього Південно-Західного краю, центральне місце всіх тамтешніх угод»³². Уся «торгівля Південно-Західного краю зосереджена в Києві», а в «торгівлі цукром Київ – головний центр»³³.

Київ, третє за значенням місто Російської імперії після Петербурга й Москви, мав наприкінці ХІХ – початку ХХ століття свої особливі шари і атмосферу, що приваблювали багатьох. Завдяки цьому шарму, можливо не настільки яскравому, як привабливість Парижа чи Відня, але подібному до атмосфери багатьох інших стародавніх міст (Львова, Кракова, Праги), Київ залишив свій незабутній слід у пам'яті багатьох відомих людей того часу³⁴. Його вважали «одним із найкрасивіших міст»; «загальний вид Києва настільки мальовничий, що взагалі мало є міст, що могли б з ним суперничати в цьому відношенні», хіба що «один лише Константинополь»³⁵.

Однак Київ, відомий у багатьох країнах як «столиця цукру», був не стільки великим індустріальним центром, скільки торговим.

³¹ Невзоров А. С. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / А. С. Невзоров– Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 194.

³² Политическое, экономическое и стратегическое значение железнодорожной линии Москва-Киев-Одесса // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд-во С. Н. Катковой, 1897. – С. 443.

³³ За обсягами обороту перше місце посідала торгівля цукром, а потім хлібом, лісом і залізом (Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К.: ЮЗЖД, 1897. – С. 116–117). За кількістю цукрових заводів (у 1891 р. їх було 63) Київська губернія була на першому місці в Російській імперії.

³⁴ Недарма знаменитий паризький танцівник Серж Лифарь казав про свій рідний Київ: «За двадцять років моїх нескінченних мандрів я ніде не бачив красивішого міста, в якому поєднуються і майбутнє, і минуле, де живе людський геній, де можна бути вільним і де погляду відкривається нескінченний обрій, осяяний сонцем» (Лифарь С. Киев – мой город / С. Лифарь // Киевские ведомости. – 1994, 16 июня. – С. 10).

³⁵ Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К.: ЮЗЖД, 1897. – С. 116.

У місті не було таких значних промислових підприємств, як у Катеринославі (цукрові заводи були розташовані в містечках Київської губернії, де вирощували сировину – цукровий буряк), і Київ, як і Львів, належав до типу стародавніх міст, які можна скоріше назвати торговими, аніж промисловими.

У швидкому перетворенні Києва на один із фінансових центрів вирішальне значення мав загальносвітовий економічний підйом кінця ХІХ ст., який в епоху експорту капіталу досягнув Києва. Автор вживає слово «досягнув» не для того, щоб применшити значення цього міста, що було рідним для багатьох видатних осіб (зокрема у сфері фінансів). Однак наприкінці ХІХ ст., коли почалися процеси фінансової глобалізації й експорту капіталу, Київ (як і багато інших міст Східної Європи) все ж таки був на периферії глобальної мережі світових інвестиційних потоків. Ця периферійність визначалася не відстанню від Києва до Лондона чи до Парижа, а зовсім іншими обставинами – розвиненістю фінансової інфраструктури та її зв'язками зі світовими фінансовими ринками. Історія давала шанс Києву, коли він став «столицею цукру», але одна справа шанс, а інша – реальна можливість. А реальної можливості стати таким фінансовим центром, як Петербург чи Відень, у Києва не було.

Контрактові ярмарки

У Києві формування фінансової інфраструктури почалося з часів ярмарків. З 1798 р. і всю першу половину ХІХ століття в Києві на Подолі відбувалися знамениті контрактові ярмарки, переведені в Київ з волинського містечка Дубно. Указом імператора Павла І від 27 вересня 1797 р. «Про переведення контрактів з Дубни в Київ» контрактовий ярмарок переведився в Київ «з вигідності та зручності внутрішньої торгівлі»³⁶. Серед імпортних товарів, що надходили в Київ у ХVІІІ–ХІХ ст., переважали британські (до 30%) – Великобританія, що створила глобальну колоніальну імперію, була в той час визнаним лідером у міжнародній торгівлі. За ними йшли австрійські, італійські, німецькі і польські. Товарний імпорту надходив у Київ або через морський порт в Одесі, або через «вільне торгове місто» Броди в австрійській Галичині. На іншому боці кордону, на території

³⁶ Указ імператора Павла І от 27 сентября 1797 г. «О переведении контрактвов из Дубны в Киев // Полное собрание законов... Собрание первое (1649–1825); Том 24 (6 ноября 1796–1797). – № 18166. – С. 753.

Російської імперії, товари надходили в містечко Радзивилів, де знаходилася велика російська митниця.

«Усі знають, що таке контракти. Вони починаються в січні й тривають три тижні... Поляки приїжджають для своїх продажів, розмінів, оренд і відкупів. З їх кишень сиплються купи золота»³⁷. Найбільшу «комерційну діяльність виявляв Київ під час контрактів», хоча насправді «було багато панського галасу, а справ гучних було дуже небагато. Про значні капітали ніхто не чув»³⁸. Для обслуговування ярмарків у Києві виникли перші банкірські контори – у 1846 р. їх було шість із загальним оборотом 1,16 млн руб. Прибутковість банкірських контор швидко зростала: якщо в 1840 р. вони мали прибуток з капіталу не більше 6,5%, то в 1843 р. – вже 13%³⁹.

Контрактів ярмарки зберігали своє значення й на початку ХХ ст. – на них укладали угоди з постачання великих партій цукру, і під час проведення ярмарків на початку кожного року спостерігалася підвищена активність на київському фінансовому ринку і на біржі.

Бердичів як фінансовий центр

У першій половині ХІХ ст. Київ ще не став помітним фінансовим центром, і набагато важливіше значення мав Бердичів⁴⁰, де в середині століття було вісім банкірських домів і банківських установ. Бердичів став великим торговим і фінансовим центром завдяки частим ярмаркам, на які з'їжджалися багаті польські магнати. У ті часи в Бердичеві були зосереджені величезні, мільйонні капітали, отримані від контрабанди й не сплаченого мита. Після відкриття відділення Польського банку це невелике містечко перетворилося на важливий центр фінансово-кредитних операцій. Орієнтований на фінансовий бізнес, Бердичів став сполучною ланкою з Варшавською біржею. Але в 1839 р. на прохання київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова відділення Польського банку в Бердичеві було закрито. Бібіков вважав, що

³⁷ Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Киев / И. М. Долгоруков // Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете. – М., 1870. – Апрель-июнь. – Кн. 2. – С. 107.

³⁸ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. № 2. – С. 261.

³⁹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Часть 1. Киевская губерния. – СПб.: Тип. Департамента генерального штаба, 1848. – С. 165.

⁴⁰ Населення Бердичева в 1870 р. досягло 53 тис. У Житомирі в той час мешкало 54 тис., у Катеринославі – 46 тис., у Харкові – 101 тис., у Києві – 116 тис.

після польського повстання 1830–1831 р. наявність тут цього відділення недоречна, тому що сприяє поширенню польського впливу й «пропольських» настроїв⁴¹. Перед польським повстанням до Бердичева був відправлений польський банківський агент Сковронський, який, прикриваючись вивіскою банкірської контори Верещинського, став налагоджувати контакти з бердичівськими купцями.

За словами Бібікова, «я застав у Бердичеві так звану Агенцію Польського банку, в якого були в заставі майже всі поміщицькі садиби. Вона брала не по 6 і 8, а по 11 і 14 відсотків. Останнім часом в обігу були лише польські облігації, а золоті й срібні монети майже зовсім зникли, і багато поміщиків розорилися вщент. Фельдмаршал [І. Ф. Паскевич] після моєї доповіді послав кур'єра до Государя Імператора, і Агенцію було ліквідовано. Для грошового обігу поміщиків і комерційних операцій в Києві була заснована контора державного комерційного банку»⁴².

В обороті залишилися лише приватні капітали, після чого зросло значення восьми банкірських домів Бердичева, розташованих на Золотій вулиці. Уздовж неї йшли кам'яні будинки, в яких з одного боку вулиці були єврейські банкірські контори, з іншого – магазини. У той час були відомі великі торгові й фінансові дома Манзона, Ефруссі, Горвиця, Френкеля, Трахтенберга та ін., що надалі перебралися в Одесу.

Польський шляхтич Франциск Ковальський пише у спогадах, що Бердичів – «містечко велике, з безліччю красивих кам'яних будинків, але жадливо, по-єврейськи тісне... біля ратуші знаходиться величезний будинок з високою вежею, на верхньому поверсі якого в той час перебували ті, хто володів Бердичевом, а також інші багаті купці й банкіри; на нижньому – кращі магазини, у тому числі – славного тоді Шифнагля... Уперше я побачив тут цю різноплемянну, багатомовну, галасливу юрбу людей у найрізноманітнішому одязі... усі купували, продавали, а інші й махлювали безупинно». Це був знаменитий бердичівський ярмарок, він «славився в Польщі й Росії і мав таке саме значення, як і Лейпцігський в Німеччині. Сюди приїжджали торговці з

⁴¹ За офіційними даними, більше половини капіталів, які банкіри привозили на київські ярмарки в 1835–1838 р., належали Польському банку (857 тис. руб. із 1,3 млн руб. у 1836 р., 725 тис. руб. із 1,2 млн руб. у 1837 р.) (Статистическое описание Киевской губернии: В 3 т. Т. III. – СПб., 1852. – С. 570).

⁴² Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях / И. А. Рукавицын. – Т. 1. – К.: Книга-Плюс, 2013. – С. 82.

глибини Росії, з Австрії, Німеччини, Болгарії, Туреччини, Аравії»⁴³.

«Славне місто Бердичів, – зазначав О. де Бальзак, – рідний брат міста Броди, що також належить Радзивіллам», тут виникають і зникають «величезні капітали», а основним центром фінансових операцій був знаменитий у ті роки банк Гальперіна⁴⁴.

«Гальперін у Бердичеві» був «єдиним банкіром на весь Південно-Західний край»⁴⁵. Банкірський дім Гальперіна, що мав відділення в Одесі, підтримував ділові зв'язки з банками в Парижі, Лондоні, Відні, Римі, Флоренції, Женеві, Константинополі, Олександрії⁴⁶. На другому місці за популярністю була банкірська контора Мансона. Банкірські дома Гальперіна й Мансона мали контакти з паризькими Ротшильдами. У тексті листа Гальперіна Ротшильдам йдеться про перекази великих сум грошей, при цьому згадуються банкірські дома «Штігліц і К°» (Петербург), «Hammer & Schmidt» (Лейпциг), «Arnstein & Eskeles» (Відень), а також «Jacob Schafnagl» і «Gagliardo Lazzaro», які брали участь в операціях Гальперіна.

На початку 1850-х років банкірські дома Бердичева надавали позики, займалися грошовими переказами, а також були пов'язані з банкірськими домами Петербурга, Москви, Вільна, Варшави й Риги. Особливо тісними були контакти з Одесою. Місцеві векселі в Бердичеві враховувалися рідко – в основному провадився облік векселів на Петербург, Москву, Одесу, Харків під 0,5–1,0% на місяць⁴⁷.

Бердичівські банкіри проводили свої основні операції на Київському контрактному ярмарку – у 1835–1844 р. вони привозили щорічно на ярмарки 500–600 тис. руб. сріблом, а в 1845–1849 р. – понад 1 млн руб.⁴⁸ Імовірно, ці дані занижені, тому

⁴³ О. Л. Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) / О. Л. // Киевская старина. – 1893. – Т. XLI. – № 4–6. – С. 438, 442.

⁴⁴ Бальзак О. Письмо о Киеве / О. Бальзак. – <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/ECCE/BALZAC.HTM>.

⁴⁵ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. № 2. – С. 261.

⁴⁶ У 1896 р. Ізраїль Гальперін збанкрутував – він почав підтримувати хасидські громади й мимоволі став учасником боротьби різних єврейських релігійних угруповань. Супротивники хасидизму, скориставшись тимчасовими фінансовими утрудненнями Гальперіна, почали поширювати паніку серед його клієнтів. Гальперін втратив свої капітали, був заарештований і помер у в'язниці.

⁴⁷ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – Ч. 1–3. – СПб.: Тип. министерства внутренних дел, 1852. – Ч. 1. – С. 424; Ч. 3. – С. 568–570.

⁴⁸ Журавский Д. О кредитных сделках в Киевской губернии / Д. Журавский. – К., 1856. – С. 17–18.

що бердичівські банкіри з фіскальних міркувань надавали зменшені дані про операції.

У Бердичеві сформувалася розгалужена мережа єврейських фінансистів. «Я мав нагоду побачити єврейську аристократію... заходили до кількох банкірів і багатих купців... бердичівські євреї мають якийсь природжений аристократизм: найбільшій з них дивиться зверхньо на єврея з інших місць і зневажає всіх, хто не з Бердичева»⁴⁹.

У 1860-і роки почався занепад Бердичева як фінансового, а потім і торгового центру. Якщо в 1860 р. у ньому було 628 купців і 40 оптових складів, а обсяг торгівлі досягав 40 млн руб., то в 1880-і роки залишився тільки 271 купець, а торговий оборот міста зменшився в два рази⁵⁰. Цей занепад був пов'язаний з поступовим збіднінням польських поміщиків Київської губернії – основних клієнтів бердичівських банкірів і з початком створення банківської системи нового типу. Після скасування кріпосного права в 1861 р. і поразки польського повстання 1863–1864 р. багато польських поміщиків зубожіли, і була підірвана сама основа процвітання банкірських контор Бердичева, що надавали фінансові послуги польській земельній аристократії. Порушилися ділові зв'язки між єврейськими фінансистами й польськими поміщиками, що формувалися тривалий час, і бердичівські «мільйонні» капітали залишили місто в пошуках кращого місця для використання: частково ці капітали були перевезені в Київ і Варшаву, а головним чином – в Одесу.

Однак, незважаючи на часткову втрату колишнього значення, навіть і на початку ХХ ст. фінансова інфраструктура Бердичева залишалася дуже розгалуженою для такого невеликого містечка. Крім Бердичівського повітового казначейства, підпорядкованого Київській конторі Державного банку, і Державної ощадної каси, у містечку функціонували агентство «Київського земельного банку», відділення «Російського торгово-промислового комерційного банку» (з 1893 р.), відділення «Комерційного банку в Белостоці» (з 1910 р.), відділення «Російсько-Французького комерційного банку» (з 1914 р.), а також два товариства взаємного кредиту – «Бердичівське купецьке товариство взаємного кредиту» (з 1907 р.) і «Бердичівське товариство взаємного кредиту дрібних промисловців» (з 1914 р.), «Ощадно-позикове товариство» і

⁴⁹ О. Л. Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) / О. Л. // Киевская старина. – 1893. – Т. XLI. – № 4–6. – С. 458.

⁵⁰ Субботин А. П. К черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г. / А. П. Субботин. – Вып. 2. – СПб., 1980. – С. 113, 114, 117.

«Позикова каса Аківісона»⁵¹. На початку ХХ ст. у містечку були приватні банкірські контори М. Л. Глазмана, Д. З. Зельдовича, Ш. А. Краковського, М. Х. Трахтенберга, С. А. Шейнберга, Л. С. Штейнберга, а також контори «Спадкоємці Файнберг», Давида і Мейера Єлінер та ін. Сліди колишньої слави Бердичева зберігалися і на початку 1920-х років – Василь Гроссман, описуючи Бердичів часів Громадянської війни, згадує «першого мільйонщика Ашкеназі»⁵².

Відкриття в Києві контори Державного комерційного банку

У 1839 р. після закриття відділення Польського банку в Бердичеві (щорічний оборот відділення досягав 2,5 млн руб.) банк зажадав повернути йому всі кредити, а капітали закритого відділення перевів на свої рахунки. Вилучення чималих сум було відчутним для торгових оборотів у центральному регіоні України⁵³, тому почали обговорювати питання про необхідність відкриття в Києві контори Державного комерційного банку⁵⁴ за прикладом Одеси, де така контора успішно працювала.

Київський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков ще в 1838 р. у листі міністру фінансів Е. Ф. Канкріну пропонував відкрити в Києві контору Державного комерційного банку. «З певних політичних міркувань намісник Царства Польського відповідно до моїх пропозицій наказав закрити Бердичівську контору Польського банку. Після закриття цієї контори торгівля й промисловість краю можуть, за умови заохочення з боку уряду, мати більший розвиток, для підтримки якого відкриття в Києві контори Комерційного банку було б не тільки дуже корисним, а й просто необхідним»⁵⁵. Однак Канкрін не підтримав ідею. Обмін листами тривав майже рік, після чого 24 травня 1839 р. імператор Микола I усе-таки

⁵¹ Адрес-календарь «Весь Бердичев» на 1913 г. – Бердичев: Изд-во «Весь Бердичев», 1913. – С. 17.

⁵² Гроссман В. В городе Бердичеве / В. Гроссман. – http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/r_berdichew.txt.

⁵³ Шульгин В. Я. Юго-западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 2. – С. 116–117.

⁵⁴ Першою банківською установою в Києві була Київська контора Державного асигнаційного банку (працювала в 1781–1788 р.); з 1781 по 1786 р. працювала обмінна «Променная контора», що обмінювала асигнації на срібні монети. Коли масовий випуск асигнацій призвів до зниження їх ціни, діяльність багатьох контор, зокрема Київської, стала нерентабельною, і контора була ліквідована.

⁵⁵ Цит. за: Ковалинский В. В. Киевские хроники. Кн. 1. Юбилей 2011 / В. В. Ковалинский. – К.: ВАПТО, 2012. – С. 42.

підписав указ про відкриття в Києві контори Державного комерційного банку.

24 травня 1839 р. був затверджений статут контори, а в лютому 1840 р. вона розпочала роботу. За задумом її засновників, контора мала стати посередником між місцевими землевласниками й іпотечними банками. Тому до складу правління, крім двох директорів від уряду і двох директорів від купецтва, були включені три директори від поміщиків Київської, Волинської й Подільської губерній (усього в штаті було 54 особи). Серед послуг, які надавала контора, була видача кредитів під заставу державних облігацій, вексельні операції, а також прийом депозитних вкладів. У 1840 р. сума вкладів досягла 2,4 млн руб., у 1841 р. – 3,1 млн, у 1842 р. – 6,7 млн, а в 1852 р. – понад 10 млн руб. Спершу контора банку була на вул. Олександрівській, з 1847 р. – на вул. Інститутській, а в 1862 р. була перетворена в контору Державного банку⁵⁶.

Відкриття контори Державного комерційного банку стало подією для Києва – у той час «це було бідне провінційне містечко»⁵⁷. «У комерційному відношенні Київ був містом безжиттєвим, зануреним у сплячку... багате магнатство Південно-Західного краю залишало Київ заради Одеси порто-франко, куди з їх маєтків відправляли для продажу пшеницю». Заможні магнати їхали в Одесу, щоб «насолоджуватися безмитною заморською розкішшю». Там «жили вони більшу частину року, витрачаючи свої капітали й створюючи нинішню Одесу». У той час «банківських операцій у Києві ще не знали, не знали біржових справ, і мало хто займався спекуляцією»⁵⁸.

За словами М. Лєскова, написаними на початку 1880-х років, дореформений Київ «суттєво відрізнявся від нинішнього, і ця відмінність була не тільки в зовнішньому вигляді міста, а й у звичаях його мешканців. Зовнішність змінилася на краще», місто «оєвропеїлося», а звичаї «змінилися ще більше, ніж будинки». «Критикувати цього не будемо, тому що “всьому свій час під сонцем”, але можна тужити за тим, що було милим нам у нашій юності... і хто, як і я, вже пережив кращі роки життя, той,

⁵⁶ Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников. – К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1904. – С. 180.

⁵⁷ История Императорского университета Св. Владимира. В 2 т. Т. 1. – К.: В тип. Императорского университета Св. Владимира, 1884. – С. 90.

⁵⁸ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 2. – С. 261; № 3. – С. 367. До початку «цукрового» буму в 1860-і роки не було ані величезних кам'яних будинків... ані трамваїв, ані електричного освітлення, ані водопроводу», а громадське життя міста взагалі «було слабо розвинене» (Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. – К.: Лыбидь, 2013. – С. 21).

імовірно, не засудить мене за мою пристрась до того старого... Києва»⁵⁹.

«Столиця цукру»

Цукрова промисловість «була якщо не головною, то однією з найголовніших причин... величі Києва», і ті «величезні капітали, якими користуються нині торгівля і промисловість Києва, створені... винятково цукробураковою промисловістю». Якби можна було «нинішній Київ, – писав П. Клебановський у 1880-і роки, – поставити поруч з Києвом до 40-х років, тобто до розвитку цукробуракової промисловості», то Київ виглядав би «не краще за Таращу» чи будь-яке інше подібне містечко⁶⁰.

Коли в Російській імперії після реформ 1860-х років почався загальний економічний підйом, у Києві стали створюватися нові банки й інші фінансові установи – у «патріархальний Київ» прийшли «нові віяння»⁶¹. «Якихось десять років тому... у народі нашому панувала ще глибока ніч... А тепер який простір, яке привілля душі й серцю! Знищено всі перешкоди, зламано всі окови, у яких були найблагодородніші прагнення душі й серця. Яке щасливе, блискуче майбуття очікує нас», – захоплено писав анонімний оглядач «Київського телеграфу» у січні 1861 р.⁶² «Нові віяння» й реформи 1860-х років стали рубежем, що відокремлював «дореформенний» час застою від економічного зростання й акціонерного засновництва.

М. Лесков, пишучи про зміни, що відбувалися в цей час у Києві, згадував про старі київські парки, де «ми, молодими хлопцями, проводили цілі ночі до світанку, слухаючи того, хто... міг розповісти нам про “почуття високого і прекрасного” і багато іншого, про що вже не почувеш у парках нинішнього Києва. Тепер, коли доводиться бувати там, усе частіше чуєш тільки щось про банки, гроші й про те, кого як треба цінувати... Люди нинішнього банківського періоду мають пробачити нам романтику нашої молодості»⁶³. За словами сина М. Лескова Андрія, письменник,

⁵⁹ Лесков Н. Печерские антики / Н. Лесков. –

royallib.ru/book/leskov_nikolay/pecherskie_antiki.html.

⁶⁰ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 2. – С. 261.

⁶¹ В. Г. (Василий Горленко). Киевская публичная библиотека / В. Горленко // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 28.

⁶² Некоторые замечания по случаю свадьбы детей Цадиков, совершившейся в Радзивилове, июля 29-го 1859 г. // Киевский телеграф. – 1861. – 19 января.

⁶³ Лесков Н. Печерские антики / Н. Лесков. –

royallib.ru/book/leskov_nikolay/pecherskie_antiki.html?

буваючи в Києві в 1860–70-і роки, «з гіркотою спостерігав... у яку апатію занурювалося київське суспільство, далеке думками своїми від чогось іншого крім збільшення прибутків. Усе інше зійшло нанівець»⁶⁴. «Банковий напрямок усе заїв. У Києві нічим не цікавляться, крім карт і грошей», – писав у своєму листі давній друг Лескова ректор Київської духовної академії Філарет⁶⁵.

Зростання значення міста як фінансового центру було пов'язане з розвитком цукрової промисловості. Перші в Російській імперії цукрові заводи почали створювати наприкінці тридцятих і початку сорокових років XIX ст. переважно на території України, де підприємництво дворянства було пов'язане саме з цією галуззю. Ці цукрові заводи організаційно були приватними підприємствами мануфактурного типу й до середини XIX ст. виробництво цукру зосереджувалося в маєтках великих землевласників (Бобринських, Браницьких, Потоцьких).

Одним із перших цукрових магнатів був граф Олексій Бобринський. За словами поета П. В'яземського, «граф Бобринський був людиною захоплень, але завжди шляхетних і чистих. Допитлива натура його безупинно вимагала нового... Усяка нова думка, відкриття, нове вчення... збуджували в ньому гарячкову діяльність»⁶⁶. «На початку 1840-х років... цукрова промисловість була... ще у дитячому стані», і завод графа Бобринського в м. Сміла дещо вирізнявся серед інших заводів»⁶⁷.

Відомим був і великий торговий дім «Брати Яхненки і Симиренко» (заснований близько 1815 р.) – «усі пам'ятають фірму... братів Яхненків і Симиренка»⁶⁸. У 1840-і роки, коли граф Бобринський і торговий дім «Брати Яхненки і Симиренко» одержали за короткий час значні прибутки, у суспільстві почалася «цукрова манія», особливо на контрактних ярмарках, а в київських театрах і салонах усі розмови були тільки про вигідність цукрових заводів⁶⁹.

⁶⁴ Лесков А. Жизнь Николая Лескова по его личным, семейным и несемейным записям и памятям / А. Лесков. В 2 т. Т. 1. – М.: Худож. лит-ра, 1984. – С. 139.

⁶⁵ Лесков Н. Печерские антики / Н. Лесков. – royallib.ru/book/leskov_nikolay/pecherskie_antiki.html?

⁶⁶ Цит. за: Ковалинский В. В. Киевские хроники. Кн. 2. Юбилей 2012 / В. В. Ковалинский. – К.: ВАРТО, 2012. – С. 143.

⁶⁷ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LI. – № 2. – С. 252.

⁶⁸ «У кожній крамниці на видному місці красувалися конусоподібні голови цукру цієї відомої фірми... і кожне велике місто... мало в себе величезні склади цукру у власних будинках цієї фірми» (Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – № 1. – С. 102–114).

⁶⁹ Павловский И. Ф. К истории винокурения в Малороссии / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып. 5. – Полтава, 1908. – С. 65–

Спершу «фірма» братів Яхненків займалася торговими операціями в Одесі, а наприкінці 1830-х років партнери почали виявляти дедалі більший інтерес до збуту, а потім і до виробництву цукру. Заводи Яхненків розташовувалися переважно в Черкаському повіті (звідки були родом і брати Яхненки, і Симиренко), зокрема великий Городищенський цукровий завод. Торговий дім Яхненків мав численні склади (у Москві, Києві, Харкові, Миколаєві та інших містах), а також кілька власних пароплавів на Дніпрі для транспортування цукру. Річні обороти компанії досягали 20 млн руб. «Найкращого становища в промисловості не лише Києва, а й цілого краю досягли Яхненки й Симиренко»⁷⁰. Торговий дім Яхненків і Симиренка був популярний «у всій імперії» і наповнював своїми товарами «майже всі головні ринки»⁷¹. Створену ними в Городищі цукрову промисловість «вважали зразковою, обороти фірми були величезні», а її векселі «перебували в обігу в торгівлі краю так само, як готівка»⁷².

Однак стиль фінансової діяльності Яхненків був архаїчним і патріархальним. «У будинку фірми... стояла величезна скриня; прикажчик поважного віку складав щоденний заробіток у скриню, висипав рублі, червінці... потім брав, скільки йому потрібно, заявивши тільки, на що потрібні гроші; особливого контролю і перевірок не було, але якщо гроші іноді й перевірялися, завжди виявляли точність і акуратність». Усе ґрунтувалося на довірі до чесності прикажчиків, «яка була в старі часи в торговому домі та у справах фірми»⁷³.

З кінця 1850 р. справи підприємства стали погіршуватися: його засновники були вже похилого віку, а після смерті одного з

66. З 1842 по 1847 р. кількість цукрових заводів в Україні зростає з 67 до 144, а в Київській губернії, де концентрувалася цукрова промисловість, – з 16 до 57. Понад 90% цих заводів належало поміщикам (Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 30). Спершу підприємства з виробництва цукру мали мануфактурний характер і були порівняно невеликими, але вони швидко збільшувалися в розмірах і так само швидко модернізувалися – у 1858 р. в Україні було 222 таких підприємства, з них 90 використовували парові машини (Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 621).

⁷⁰ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 1. – С. 108.

⁷¹ Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома братьев Яхненко и Симиренко // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта.

⁷² Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 1. – С. 108.

⁷³ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 1. – С. 108.

братів, С. М. Яхненка, спадкоємці почали вимагати розподілу майна, і капітал фірми був розподілений на чотири частини. Обсяг позикових кредитних коштів зростав, і в 1859 р. активи компанії становили 5 млн руб., пасиви – 3,5 млн. У лютому 1862 р. торговий дім «Брати Яхненки і Симиренко» змушений був «припинити платежі за своїми борговими зобов'язаннями»⁷⁴. «Основна причина» фінансових труднощів підприємства Яхненків «без усякого сумніву, в грошовій кризі, що тяжіє вже близько двох років над промисловістю... Вона зменшила в минулому [1861] році кредит цього торгового дому майже на півтора мільйона рублів»⁷⁵.

У 1861 р. «представники фірми були в Києві на оптовому ярмарку, проводили там розрахунки», а після закінчення ярмарку «завідувач рахівництвом і кредитними операціями... загубив багаж із [бухгалтерськими] книгами, траттами й навіть бланками з підписами членів фірми... книги після знахідки переходили з рук у руки, потрапили до ділових людей, які побачили, що справи фірми йдуть не дуже добре, і вона має численні борги... вороги фірми скористалися цим і почали поширювати публічно чутки, що фірма на межі банкрутства. Як наслідок, почастішали вимоги щодо повернення внесених сум»⁷⁶, а це ще більше погіршило й без того складний фінансовий стан підприємства. «Відсутність правильного обліку... і надто розкішне, навіть марнотратне життя деяких членів родини фірми... мали своїм наслідком спершу припинення платежів, потім адміністрацію і, зрештою, ліквідацію всього підприємства»⁷⁷.

Кредитори фірми Яхненків, зібравшись 4 лютого 1862 р. у Києві, вирішили створити комісію, «щоб вона, розглянувши надані братами Яхненками і Симиренко баланси й рахунки, подала на вторинних зборах кредиторів свій звіт про стан справ». До складу комісії увійшли ректор університету Бунге, київський міський голова Завадський і основні кредитори Яхненків. Комісія дійшла висновку, що «торговий дім братів Яхненків і Симиренка розширював... сферу своїх дій переважно завдяки кредиту», однак надто захопився «легкістю кредиту», яку надавала йому загальна довіра. «Ця необачність у використанні капіталів, одержаних у

⁷⁴ Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома братьев Яхненко и Симиренко // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта.

⁷⁵ Торговый дом под фирмой «Братья Яхненко и Симиренко» // Киевский телеграф. – 1862. – 1 февраля.

⁷⁶ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LI. – № 3. – С. 373–374.

⁷⁷ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. – К.: Лыбидь, 2013. – С. 25.

кредит, була однієї з головних причин ослаблення останнім часом кредиту торгового дому Яхненків і Симиренка»⁷⁸.

Коли постало питання про ліквідацію фірми братів Яхненків, стало зрозуміло, «що ліквідація для кредиторів – не кращий спосіб реалізувати свої капітали без величезних втрат... Залишається ще один спосіб, запропонований досвідченими й відомими в комерційному світі людьми... який, на нашу думку, обіцяє найкращий результат як для кредиторів, так і для братів Яхненків. Спосіб цей полягає в тому, щоб створити компанію на акціях для продовження справ Городищенського заводу. Акціонерами будуть кредитори разом із братами Яхненками»⁷⁹.

Розглядався план заснувати акціонерну компанію, «замінюючи акціями боргові документи». Товариство могло б отримати оборотний капітал через «випуск облігацій і привілейованих акцій, як іноземні акціонерні компанії, або через приватний кредит. Кредит акціонерного товариства, як власника заводів, необтяженого боргами, був би набагато більший, ніж кредит торгового дому братів Яхненків і Симиренка, що значно обтяжений боргами»⁸⁰.

Ідею створення акціонерної компанії підтримував і В. Ф. Симиренко, який керував адміністрацією у справах фірми Яхненків, але серед акціонерів мав бути власник землі, на якій були розташовані підприємства, однак той навідріз відмовився, погоджуючись лише подовжити договір оренди, що аж ніяк не могло поліпшити стан справ фірми Яхненків⁸¹.

На зміну фірмі Яхненків «у Києві з'явився перший цукрозаводчик з євреїв» Мойсей Давидович Вайнштейн (1825–1910), власник трьох цукрових заводів. «Багатий, обдарований, розумний, заповзятливий, він одразу зайняв у Києві перше місце», і заможні «провінційні євреї вважали за щастя розмістити в нього свої гроші на будь-яких умовах, запропонованих Вайнштейном». І навіть М. Х. Бунге, який у той час керував київською конторою Державного банку, «незважаючи на свою обережність», прагнув налагодити комерційні зв'язки з Вайнштейном «і був дуже задоволений, коли одержав для [свого] банку його перші векселі на

⁷⁸ Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома братьев Яхненко и Симиренко // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта.

⁷⁹ З 1 вересня 1862 р. була заснована адміністрація, яка керувала торговим домом до початку 1890 р., але колишній розмах діяльності відновити так і не вдалося, і в 1888 р. компанія була ліквідована (Торговый дом под фирмой «Братья Яхненко и Симиренко» // Киевский телеграф. – 1862. – 1 февр.).

⁸⁰ Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома Братьев Яхненко и Симиренко // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта.

⁸¹ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 3. – С. 373–375.

досить значні суми». Але коли в 1870-і роки «у Києві з'явилися французи й бельгійці, і почали створювати свої пайові цукробурякові заводи за новою системою (замість пресів використовувати дифузію)», і особливо коли почало зростати значення одного з нових «цукрових королів» І. М. Бродського, «справи Старинського заводу Вайнштейна стали занепадати, і Вайнштейн змушений був призупинити платежі». Його спіткала доля всіх підприємців з надто широким розмахом – «він цілковито збанкрутував». Про банкрутство М. Д. Вайнштейна було оголошено на початку 1876 р. Його численні кредитори, приватні особи й банки, спершу заснували адміністрацію у справах збанкрутілого підприємства, а потім для збереження великих заводів Вайнштейна реорганізували його фірму на акціонерне товариство, кероване головою Київського промислового банку М. Колмаковим⁸².

Великим цукровим магнатом того часу був граф В. Браницький. «У Звенигородському повіті (Київської губернії) є містечко Ольшана, що належить до володінь графа В. Браницького. Ім'я містечка знайоме читачам, які споживають ольшанський... рафінад». «Чудовий, гігантський рафінадний завод, на якому щорічно виробляють рафінаду до 600 тисяч пудів... один з перших у Європі. Він збудований недавно і за найновітнішою системою. У ньому зосереджено всі... удосконалення в рафінадному виробництві. Будівля заводу вражає своєю величиною... скрізь надзвичайна чистота, порядок»⁸³.

У 1860-і роки, в епоху реформ, у цукровий бізнес прийшла родина Терещенків – одних з найбільших цукрозаводчиків. Микола Терещенко⁸⁴ почав свій шлях з торгівлі зерном, у молоді роки вирішив спробувати спосіб життя чумаків і на волах повіз зерно до Криму. Перша поїздка дала прибуток, і незабаром Микола разом із братами Федором і Семеном знову подалися мандрувати «чумацьким шляхом». Але, крім зрозумілої романтики молодості і симпатії до кочового життя чумаків, Микола Терещенко мав

⁸² Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. – К.: Лыбидь, 2013. – С. 25, 280, прим. 29.

⁸³ Предлагаемая к устройству Ольшанская железная дорога // Киевский телеграф. – 1861. – 19 янв.

⁸⁴ Його батько Артемії Терещенко, купець з міста Глухова, розбагатів на торгівлі зерном. У 1860-і роки він почав скуповувати цукрові заводи, а потім і будувати нові. Щоб не ділити свій капітал на три частини, Артемії запропонував синам створити одне товариство на трьох і передав їм 3 млн руб. як стартовий капітал, розділений на 600 паїв по 5 тис. руб. (Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886–1956). Необычная история жизни моего деда, как её рассказала бы мне моя бабушка / М. Терещенко. – К.: Ника-Центр, 2012. – С. 50).

практичний підприємницький талант і зміг використати з вигодою для себе реформи 1861 р.

У 1861 р. почав роботу окремих приватний цукровий завод Терещенків, потім був заснований торговий дім Терещенків. У 1872 р. брати Терещенки (найактивнішим з них був Микола) заснували «Товариство цукробурякових і рафінадних заводів братів Терещенків у Києві» зі статутним капіталом 3 млн руб. Спочатку брати планували оселитися в Москві, але потім вирішили, що головна контора товариства буде в Києві, ближче до цукрових заводів. У 1900 р. капітал товариства становив 8 млн руб., товарообіг – 12 млн руб., і заводи Терещенків за обсягом випуску продукції були лідерами в галузі.

У 1903 р. основний капітал товариства становив 4 млн руб. (800 іменних паїв по 5000 руб.), власникам паїв було видано дивіденди в розмірі 12%⁸⁵. У 1911 р. товариство володіло 9 цукровими заводами і виробляло за рік продукції на 27,7 млн руб., вклади Терещенків в іноземних банках досягли 13 млн руб.⁸⁶ Онук Миколи Терещенка, Михайло (1886–1956), «народився в дуже багатій родині, у ранній молодості став спадкоємцем однієї з наймогутніших промислових імперій і одного з найбільших капіталів», і його «перші кроки в тій затишній Малоросії кінця ХІХ століття, безсумнівно, благословили одразу всі янголи»⁸⁷.

Ім'я Терещенків було настільки відомим, що в 1913 р. у Петербурзі аферисти, які не мали жодного відношення до цукрозаводчика, відкрили банкірський дім «Терещенко і К^о», використавши ім'я знаменитого мільйонера, щоб привернути до себе увагу клієнтів. «Нині закrywся... банкірський дім “Терещенко і К^о”. Історія цього банкірського дому... скандальна». У січні 1913 р. якийсь В. А. Терещенко з компаньйонами орендували приміщення, поставили там «простий стіл і чотири стільці. На склі вікна був зроблений напис “Банкірська контора В. А. Терещенка”. Посередині кімнати банкіри зробили перегородку, що відокремлювала “контору” від приміщення для публіки. Каси не було, не було, звичайно, і сейфа. Уся каса знаходилася в кишені банкірів. Дівчина за друкарською машинкою і хлопець-кур'єр –

⁸⁵ Барышников М. Н. Деловой мир России / М. Н. Барышников. – СПб.: Искусство-СПб., 1998. – С. 351.

⁸⁶ Родина Терещенків (так само як і Яхненків) підтримувала діячів української культури, а Микола Терещенко був відомий своєю доброчинністю і колекціонував живопис (це продовжили його син Іван, якого називали «Київський Третьяков», і онук Михайло, підприємець і політик початку ХХ ст.).

⁸⁷ Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886–1956). Необычная история жизни моего деда, как её рассказала бы мне моя бабушка / М. Терещенко. – К.: Ника-Центр, 2012. – С. 15, 17.

таким був весь штат “банкірського дому”». Банкір Терещенко, «зовсім не інтелігентний, одягнений без усякої претензії на моду, нагадував своєю зовнішністю кучера чи двірника». Терещенко та його компаньйони, рекламуючи свою контору, намагалися натякнути, що київський мільйонер має відношення до них. Цим і пояснювався успіх шахрайської організації серед населення Київської й Чернігівської губерній, де прізвище Терещенко було особливо популярним. Коли в клієнтів виникли підозри, «банкіри» встигли сховатися, і було розпочато розслідування⁸⁸.

Акціонерне засновництво в цукровій промисловості

У 1840–50-і роки під час організації цукрових підприємств навіть пайові товариства були не характерні, не кажучи вже про акціонерні товариства – фінансування цукрової промисловості, що тільки зароджувалася, було пов'язано з особистими капіталами дворянства. І хоча дворянство в Україні було порівняно нечисленним, завдяки можливості одержання поміщиками довгострокових кредитів під заставу маєтків (з 1830 р. – терміном до 37 років під 8%) дворяни мали у своєму розпорядженні значні вільні капітали. Ці капітали, потрапляючи на фінансовий ринок, непрямими шляхами використовувалися для інвестицій у перші промислові підприємства. Однак не варто переоцінювати активність дворянства як інвесторів – значна частина маєтків, особливо не дуже великих, постійно була в боргах.

У 1860-і роки найпоширенішою організаційною формою цукрових заводів стали пайові товариства. Зазвичай вартість паю становила 1000 руб., їх кількість залежала від розміру основного капіталу⁸⁹. Так, у «Товаристві Київського цукрафінадного заводу» капітал 1,5 млн руб. був розділений на 1500 паїв по 1000 руб. Кожні п'ять паїв надавали право одного голосу, але ніхто з власників паїв не міг мати більше 10 голосів на загальних зборах товариства. Іменні паї мали лист із відрізними купонами для

⁸⁸ Очередной крах банкирского дела. Банкирский дом Терещенко и компания – мошенническая организация! Имущество банка: два стула и стол! // Петербургская газета. – 1913. – 18 июня.

⁸⁹ У «Товаристві Дзюнковецького цукрового заводу» Бердичівського повіту основний капітал 400 тис. руб. був розділений на 400 паїв по 1000 руб. На початку ХХ ст. дивіденди пайовиків становили від 5 до 15% у різні роки. В одеському «Товаристві Бершадського цукробурякового заводу» основний капітал 675 тис. руб. був розділений на 675 паїв по 1000 руб., дивіденди пайовиків на початку ХХ ст. становили від 17 до 20% (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 770–772).

одержання прибутку терміном на 10 років. Доходи товариства розподіляли за схемою, характерною для більшості подібних товариств: 2% – на погашення вартості майна, 5% – у запасний капітал (поки його розмір не досягне 20% основного), 5% – власникам паїв на внесений ними капітал, 15% – засновникам, 10% – директорам і 75% – на сплату додаткових дивідендів⁹⁰.

Після «цукрової гарячки» 1880-х років кількість цукрових заводів зростає. У 1887–1888 р. на території України вироблялося 87,8% загального обсягу випуску продукції цукрової промисловості Російської імперії. Цукрові заводи були розташовані переважно в Київській, Подільській і Волинській губерніях, де наприкінці XIX ст. випускалося 72% цукру, виробленого на території України. Найбільше заводів було в Київській губернії (близько 50%).

На початку XX ст. з'являлося дедалі більше цукрових заводів у формі акціонерних товариств («Акціонерне товариство Барського піщано-рафінадного цукрового заводу в Одесі», «Товариство Бобровицького цукробурякового заводу», «Товариство Сумсько-Степанівського цукробурякового заводу» та ін.). У 1900 р. акціонерним компаніям належало 115 цукрових заводів із загальним капіталом 86,8 млн руб.⁹¹ Але й тоді в цукровій промисловості переважали пайові товариства (близько 80%)⁹². Наприкінці XIX ст. для всіх уже було очевидно, що «не варто зупинятися на питанні про необхідність акціонерної форми підприємства: користь її для розвитку продуктивних сил країни

⁹⁰ Гейлер И. К. Сборник сведений о процентных бумагах / И. К. Гейлер. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1871. – С. 430. Цукрові заводи на початку XX ст. здебільшого вже застаріли, унаслідок чого ціна на їх продукцію була завищеною. «Велика частина наших заводів використовує допотопні методи, тому і 2 руб. за пуд [цукру] буде для заводчиків збитковою ціною». Отже «постає питання: що для держави дешевше, викупити заводи і перебудувати їх за останнім словом науки, одержавши цукор по 140–150 коп. за пуд, чи ж платити 2 руб.». У разі викупу заводів очевидно, що держава не може пропонувати акціонерним компаніям «менше середньої біржової вартості акцій за останні 3–4 роки». Можна припускати, що у разі їх викупу державою «власники акцій... охоче віддадуть їх за 150–160 млн 4% державної ренти». У цьому разі держава, по суті, зможе викупити ці заводи усього лише за «6 млн руб. щорічно» (Баллод К. Грядущие экономические вопросы России / К. Баллод. – СПб.: Изд. Т-ва Глобус, Тип. П. П. Сойкина, 1906. – С. 57).

⁹¹ Баллод К. Грядущие экономические вопросы России / К. Баллод. – СПб.: Изд. Т-ва Глобус, Тип. П. П. Сойкина, 1906. – С. 57.

⁹² Зі 138 цукрових заводів, дані яких були наведені в «Указателе действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов», 29 були акціонерними товариствами і 109 – пайовими товариствами (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. XVI).

очевидна»⁹³, хоча бували випадки дутих підприємств і підставних акціонерів⁹⁴.

У той час як «уся промисловість... у кризах», «металургійні заводи... переживають жахливий час, і деякі зовсім розорили своїх акціонерів не лише тим, що дивіденду не видають третій рік, а просто через повний застій у справах», цукрова промисловість «заробляє собі 25–45% на складовий капітал підприємства... але це в акціонерних товариствах», а на тих підприємствах, де один хазяїн, і витрати на адміністрацію набагато менші, «прибуток зростає ще на кілька відсотків». До того ж про «величезні реальні дивіденди знають лише закулісні власники фіктивних цукрозаводських акціонерних товариств»⁹⁵.

«У галузі нашої цукрової промисловості привертає увагу явище, що здається на перший погляд досить дивним. Останніми роками спостерігється суттєве зростання кількості цукрових заводів». Лише в 1899 р. мали відкрити 30 нових заводів, хоча добре відомо, що «цукрове виробництво нормоване, завдяки чому на внутрішній ринок може бути випущена лише певна кількість цукру». Причина цього була у великій прибутковості цукрових заводів⁹⁶. У 1895 р. цукрозаводчики разом із Міністерством

⁹³ Тайна сахарной промышленности // Киевское слово. – 1899. – № 4144. – 24 июня. – С. 2.

⁹⁴ «Найбільша кількість підставних акціонерів зазвичай з'являється, коли молоде підприємство тільки починає функціонувати й на руках засновників залишається багато акцій». Тому і «загальним зборам часто докоряють, що вони нерідко втрачають своє значення внаслідок практики... передачі акцій підставним особам», щоб ті діяли в інтересах власників (К реформе акционерного законодательства (часть 2) // Киевское слово. – 1898. – 21 апр. (№ 3691). – С. 2). На таких зборах «неодмінно присутні один чи декілька впливових акціонерів, які особисто зацікавлені в обранні пройдисвіта. Вони сприяють його обранню... тому що самі розраховують через нього робити свої справи. Тому вони дають свої акції підставим особам, агітують серед знайомих, аргументуючи свою підтримку кандидата тим, що треба ж людині щось їсти і годувати сім'ю» (Грабительство среди белого дня // Киевское слово. – 1887. – 21 июня (№ 136). – С. 1).

⁹⁵ Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб.: Тип «Энергия», 1905. – С. 155–156.

⁹⁶ Так, «Пайове товариство Тростянецького заводу» (Брацлавський повіт Подільської губернії) за 1898–1899 рр. «одержало прибутку 786 150 руб. при основному капіталі 1 500 000 руб., тобто більше 50% на цей основний капітал». Загальні збори ухвалили 24% прибутку (360 тис. руб.) розподілити на користь пайовиків, на користь адміністрації 166 тис. руб. і 159 тис. руб. на розвиток підприємства. «Якщо взяти до уваги, що адміністрація цукрових заводів не перевищує 3–4 чоловік», то на Тростянецькому заводі «на кожного з адміністраторів припадає... понад 40 000 руб. на рік, тобто стільки, скільки не одержує жоден з міністрів Російської імперії». «Товариство Вишеолчедаївського цукрового заводу», розташованого в Могильовському повіті Подільської губернії, у 1899 р. «видало в дивіденд акціонерам 120 000 руб., що становить 30% на складовий капітал». Секрет таких високих доходів простий: ціна цукру була

фінансів визначили норму споживання цукру – 10,5 фунта на рік (близько 4 кг), набагато менше, ніж в інших країнах. Нормування виробництва цукру призвело до значно завищених цін на нього – цукор рафінад продавали в Російській імперії за 6,15 руб. за пуд, у Лондоні – за 2,38 руб. за пуд⁹⁷.

Прибуток на капітал, інвестований у цукрові заводи, на початку ХХ ст. був не менше 10–12%⁹⁸. «Найневдаліші цукрові заводи мають понал 10% доходу на свої основні капітали», а багато заводів отримали набагато більший прибуток на вкладений капітал (у 1903 р. заводи «Святополк» – 67,1%, «Городок» – 56,4%, Гонорівський завод – 51,6%, Корюківський – 49,7%, Цибулевський – 44,6%)⁹⁹.

Про високу прибутковість капіталу в цукровій промисловості було відомо всім. Для багатьох інвесторів, що володіли великими капіталами, виникала спокуса не наражатися на ризики промислового підприємництва, а вести спосіб життя рантьє, одержуючи дохід від процентних паперів. «Самий середній [цукровий] завод потребує до двох мільйонів основного капіталу й стільки ж оборотного», однак цей капітал «легко можна перетворити на облігації державної позики й він даватиме забезпечений дохід у 200 тисяч, а його щасливий власник зможе безтурботно філософствувати про суєту земну під тим благодатним сонцем Біарриці¹⁰⁰», де, за саркастичним зауваженням публіцистів, «так легковажно марнують своє життя сноби-цукрозаводчики». У тому разі, якщо цей капітал вкласти в облігації, його власник буде «спокійний і за цілість капіталу, і за розмір доходу від нього», а якщо вкласти в цукрову промисловість, то там «забагато випадковостей і замало впевненості в завтрашньому дні». Зваживши на таке, важко уявити, «яка сила змусить капіталіста

близько 4,5 руб. за пуд, а його собівартість для заводу – не більше 2 руб. за пуд, а нерідко і менше. «Такий дохід, зумовлений тільки існуванням нормування... є тією таємницею, що пояснює стрімке зростання кількості нових цукрових заводів» (Тайна сахарной промышленности // Киевское слово. – 1899. – № 4144. – 24 июня. – С. 2).

⁹⁷ Історія України. Новітня доба [За ред. акад. В. М. Литвина]. – К.: Академвидав, 2012. – С. 16.

⁹⁸ Розенбаум И. Постановление министра земледелия 20 октября 1916 года № 58 / И. Розенбаум // Вестник сахарной промышленности. – 1916. – № 47. – 20 нояб. – С. 489.

⁹⁹ Нужна ли сахарная нормировка? // Киевское слово. – 1903. – № 5733. – 19 дек.

¹⁰⁰ Один з найрозкішніших курортів на узбережжі Франції, особливо популярний на початку ХХ ст. серед цукрових магнатів.

вийти зі стану облігаційної нірвани й стати на ризикований шлях промислового будівництва»¹⁰¹.

Насправді таку силу уявити неважко – це більша прибутковість. У наведеному прикладі капітал у 4 млн руб. міг дати прибуток у 200 тис. руб. річних лише в тому разі, якби він був інвестований у 5% облігації державних позик. Однак послідовні конверсії позик та їх поступове приведення до уніфікованого 4% стандарту призвели до того, що на облігаційному ринку 5% паперів ставало менше. При вкладанні в 4% облігації сума 200 тис. зменшувалася до 160 тис. на рік, що також було цілком достатньо для того, щоб насолоджуватися безтурботною легкістю буття під ласкавим сонцем Середземномор'я, як це багато хто робив. Але прибутковість капіталу в цукровій промисловості на початку ХХ ст. за сприятливих умов могла досягати 10–12%, і ті самі 4 млн руб. давали б у цьому разі 400–480 тис. річного прибутку. Різниця була помітною, і саме вона змушувала підприємців ризикувати, вкладаючи гроші в промисловість (зокрема, цукрову), незважаючи на всі кризи. Адже великим заводам належало 46% загального обсягу виробництва цукру в Російській імперії (і 53% – серед заводів, розташованих на території України).

Цукровий ринок брав участь у глобалізаційних процесах кінця ХІХ – початку ХХ ст., і київський цукор експортували в багато країн світу. Саме цукровий бум визначив спеціалізацію київської бізнес-мережі, що сформувалася наприкінці ХІХ ст. і зробила основний акцент на прибутковому виробництві цукру та його експорті.

Київська біржа

Заснування Київської біржі було пов'язане з ім'ям М. Х. Бунге (1823–1895), економіста й професора Київського університету (в подальшому – міністра фінансів Російської імперії). У 1862 р. М. Бунге і київський міський голова І. Завадський склали для губернської влади доповідну записку про доцільність відкриття в Києві біржі. «Київ легко міг би стати торговим центром не тільки для Південно-Західного краю, а й для губерній, що знаходяться уздовж течії Дніпра». У разі відкриття в місті біржі вона могла б «залучити в Київ купців з інших міст... і проводити великі операції із закупівлі цукрового піску та хліба», а

¹⁰¹ Розенбаум И. Постановление министра земледелия 20 октября 1916 года № 58 / И. Розенбаум // Вестник сахарной промышленности. – 1916. – № 47. – 20 нояб. – С. 483.

також «полегшити продаж і купівлю державних цінних паперів і укладання кредитних угод»¹⁰².

За зразком статуту Одеської біржі був укладений проект статуту Київської біржі, а на зборах підприємців, зацікавлених у відкритті біржі, 19 жовтня 1863 р. було вирішено заснувати біржу й придбати для неї будинок на Подолі. Статут біржі було затверджено 5 листопада 1865 р., і згідно з ним «Київська біржа є збірне місце» для угод з усіх галузей торгівлі й промисловості (п. 1). Київська біржа «відкрита щодня, крім святкових... днів (п. 4)»¹⁰³.

У лютому 1869 р. представники купецтва провели перші збори біржового товариства, обравши біржовий комітет і його голову – купця Миколу Хрякова (1929–1900), відомого фабриканта, що спеціалізувався на продажу цукру й борошна. Хряков був головою біржового комітету до своєї смерті у 1900 р., потім його змінив лісопромисловець Семен Могилевцев, що перебував на цій посаді до 1917 р.

Біржі тимчасово надали приміщення Контрактового будинку на місці знаменитих контрактових ярмарків, а у 1873 р. за сприяння М. Х. Бунге біржу перенесли в окремий будинок на вулиці Інститутській (нині – Банкова) біля Державного банку. В 1885 р. для біржі був збудований новий будинок на розі Інститутської й Хрещатика. На той час центр фінансового, ділового й громадського життя міста остаточно перемістився з Подолу на Хрещатик, і спорудження там нового будинку біржі було питанням престижу. Будинок побудували за проектом молодого київського архітектора Георгія Шлейфера, що згодом став відомим у місті.

«Розкішна біржова зала міститься на другому поверсі... оздоблення зали вражає... багатством», однак біржова зала «не буває переповнена публікою, очевидно, через відсутність у місцевого купецтва схильності до зборів і нечисленність складу біржового товариства» (у 1873 р. було 75 членів біржового товариства, відвідувачів біржі – 193; у 1894 р. членів біржі й відвідувачів разом було менш ніж 150 осіб). Значно більша, ніж у основній залі, кількість біржовиків збиралася «у великій вітальні на нижньому поверсі: щоправда, більшість з них належить до

¹⁰² Двадцятипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – С. I–II.

¹⁰³ Устав Киевской биржи // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 43. – Отд. 2. – № 42646. – С. 152.

[біржових] «зайців»»¹⁰⁴. Останніх збирається тут особливо багато між 3–4 годинами дня»¹⁰⁵.

Угоди на біржі були переважно товарними й пов'язаними з оптовою торгівлею цукром. «Цукор є головним товаром, з яким укладають угоди». У 1895 р. у Російській імперії було вироблено 35 млн пудів цукрового піску, «з яких у тому самому році на Київській біржі продано 22,273 млн пудів (64%). Більшість фондових операцій на Київській біржі проводили з акціями та паями цукрових заводів»¹⁰⁶.

Обсяги операцій на Київській біржі зростали і у 1873 р. вони становили у товарному відділі 2,4 млн руб., у фондовому відділі 2,1 млн руб. (за загальною сумою операцій купівлі-продажу – 53 млн руб.). У 1893 р. обсяг операцій у товарному відділі досягнув 37,1 млн руб., у фондовому – 5,4 млн руб. (загальна сума операцій купівлі-продажу – 200 млн руб.)¹⁰⁷.

У 1874 р. у котируваннях Київської біржі переважали іпотечні папери й державні облігації внутрішніх позик¹⁰⁸. Ці облігації були важливим сегментом ринку процентних паперів, як тоді називали всі цінні папери з фіксованим прибутком на відміну від дивідендних паперів (переважно акцій) зі змінним прибутком¹⁰⁹. У

¹⁰⁴ «Біржові зайці» (від нім. *borsen haase*) – неофіційні маклери. Вони не мали на біржі постійного місця і метушилися всюди, бігаючи «як зайці». У Франції в середині XIX ст. їх називали *courtier maçon*.

¹⁰⁵ Невзоров А. С. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / А. С. Невзоров. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 200.

¹⁰⁶ Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К., 1897. – С. 116–117.

¹⁰⁷ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – С. XXVII.

¹⁰⁸ 5% білети Державного банку 1–3 випусків, облігації 5% внутрішньої вигранної позики 1864 і 1866 р., 5% викупні свідоцтва, 5,5% рента, 5% облігації Петербурзького міського кредитного товариства, 5% заставні листи Товариства взаємного поземельного кредиту, 5,5% заставні листи Херсонського земського банку, 6% заставні листи Київського земельного банку.

¹⁰⁹ Першими внутрішніми позиками вважалися паперові асигнації, випущені за Катерини II і офіційно визнані внутрішнім державним боргом. У 1809 р. була випущена перша 7% позика на 3 млн руб. терміном на рік для вилучення з обігу частини паперових асигнацій, які внаслідок девальвації дестабілізували курс рубля. Розміщення позики пройшло успішно, і в 1810 р. була випущена перша частина 6% облігаційної позики на 20 млн руб. (загальний обсяг позики – 100 млн руб.). Але лише невелику частину позики вдалося розмістити в кредитно-фінансових установах. Хоча перші внутрішні позики не можна було вважати успішними, вони показали, що уряд, крім зовнішніх позик, може мати інше реальне джерело фінансових ресурсів. Потім у 1817–1818 рр. було випущено п'ять довготермінових внутрішніх позик на суму понад 330 млн руб., не погашених повністю навіть до 1913 р., коли борг за ними становив 38 млн руб. (Русские биржевые ценности. 1914–

середині XIX ст. практика випуску внутрішніх облігаційних позик стала поширеною через «непорядковані фінанси, що не виходили зі стану хронічного дефіциту»¹¹⁰. До початку 1860-х років із загального обсягу цінних паперів, що перебували в обігу (на 1,6 млрд руб.), облігацій внутрішніх позик і білетів Державного казначейства було понад 60%. На другому місці були облігації земельних банків і залізниць; акції становили в той час лише 5% загального обсягу цінних паперів в обігу¹¹¹. У 1881 р. загальна вартість цінних паперів на ринку досягла 6 млрд руб., і хоча частка дивідендних паперів швидко зростала, процентні папери, зокрема державні облігації внутрішніх позик, усе ще «не мали суперників на ринку капіталів»¹¹².

Акції комерційних банків були представлені паперами Київського приватного комерційного банку і Київського промислового банку; акції земельних банків – паперами Київського земельного банку. Серед цінних паперів торгово-промислових підприємств переважали паї цукрових заводів Київської губернії (11 найменувань), а також акції Малинського паперового товариства і Київського товариства водопостачання. Страхові компанії були представлені акціями Київського товариства взаємного страхування від вогню цукробурякових і рафінадних заводів. Операції купівлі-продажу проводилися на біржі переважно з акціями цукрових заводів, для інших паперів пропозицій продавців було значно більше, ніж заявок покупців¹¹³.

За десять років, з 1883 по 1893 р., обсяг операцій з цінними паперами на Київській біржі значно зріс. У 1883 р. в обігу лідирували паї й акції цукрових заводів (426,2 тис. руб.), державні облігації (151,5 тис. руб.), заставні листи земельних банків (66 тис.

1915 / Под ред. М. И. Боголепова с участием В. А. Мукоссева, В. С. Зива. – Пг. [без изд.], 1915. – С. 21).

¹¹⁰ Мигулин П. П. Русский государственный кредит. Т. 3. / П. П. Мигулин. – Харьков: «Печатное дело», 1899. – С. 1118.

¹¹¹ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 444–445.

¹¹² За часом погашення облігаційні позики поділялися на безстрокові (рентні), довгострокові й термінові. Найпоширенішими були 4% державні облігації (ренти), що вважалися «провідним цінним папером» (Русские биржевые ценности. 1914–1915 / Под ред. М. И. Боголепова с участием В. А. Мукоссева, В. С. Зива. – Пг. [без изд.], 1915. – С. 5, 15). Із загального обсягу державних і гарантованих державою процентних паперів у європейській частині Російської імперії (5411 млн руб.) у Київській губернії в обігу було цих паперів на 130,2 млн руб. (2,4%), у Херсонській (Одеська біржа) – на 87,3 млн руб. (1,6%), у Харківській – на 66,9 млн руб. (1,2%) (Статистический ежегодник на 1913 г. [Ред. В. А. Шарый]. – СПб.: Совет съездов представителей промышленности и торговли, 1913. – С. 427).

¹¹³ Цены фондов, акций и товаров при Киевской бирже // Финансовое обозрение. – 1874. – № 35. – С. 169.

руб.), акції й облигації приватних товариств (34,1 тис. руб.). У 1893 р. обсяг акцій, облигацій, паїв цукрових заводів та інших приватних компаній зріс до 4,874 млн руб., обсяг операцій з державними цінними паперами – до 565,2 млн руб.¹¹⁴ Порівняно з 1870–1880-ми роками, коли в котируваннях переважали процентні папери й паї цукрових заводів, у 1890-і роки в котируваннях біржі збільшилася кількість акцій комерційних банків – Київського приватного комерційного та Київського промислового, Варшавського комерційного, а також великих петербурзьких і московських банків¹¹⁵, а на початку ХХ ст. на біржі з'являлося дедалі більше

¹¹⁴ Докладну статистику обсягів операцій на Київській біржі див.: Двадцятипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – С. XLVI–LVII.

¹¹⁵ Азовсько-Донського, Волзько-Камського, Російського для зовнішньої торгівлі, Російського торгово-промислового, С.-Петербурзько-Азовського, С.-Петербурзького міжнародного, С.-Петербурзько-Московського комерційного, С.-Петербурзького облікового і позикового, С.-Петербурзького приватного комерційного, Московського міжнародного торгового банків. Збільшилася кількість акцій земельних банків (Бесарабсько-Таврійського, Віленського, Донського, Київського, Московського, Нижньгородсько-Самарського, Полтавського, С.-Петербурзько-Тульського, Харківського) (Киевская биржа. 16 ноября 1896 г. // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 ноября. – С. 1). У березні 1902 р. у котируваннях біржі було 24 найменування процентних паперів, 31 – акцій комерційних банків, 10 – акцій земельних банків, 4 – акцій промислових підприємств, 8 найменувань паїв цукрових заводів. Акції (загалом 45 найменувань) майже вдвічі переважали процентні папери (24 найменування), а цінні папери цукрових заводів (8 найменувань) не були домінуючими. Серед процентних паперів 13 найменувань (понад 50%) були загальнодержавними (облигації 5% внутрішньої позики 1–3 випусків, 4% державної ренти, 4,5% внутрішньої позики 1898 р.; 4%, 3,5% і 3% золотих позик, 4% металеві внутрішньої позики, а також 3,8% конверсійні облигації Товариства взаємного поземельного кредиту, 3,5% заставні листи Державного поземельного дворянського банку, 4% свідоцтва Селянського поземельного банку), 9 найменувань заставних листів земельних банків (Київського, Полтавського, Харківського, Херсонського, Бесарабсько-Таврійського, Віленського, С.-Петербурзько-Тульського, Донського, Нижньгородсько-Самарського) і два найменування (5% і 4,5%) облигацій Київського міського кредитного товариства. Серед акцій комерційних банків 10 найменувань були паперами найбільших петербурзьких і московських банків (Міжнародного комерційного, Волзько-Камського, Азовсько-Донського, Російсько-Китайського тощо), а також Варшавського комерційного і Варшавського облікового банків; Віленського приватного комерційного банку, Лодзьського купецького банку, Мінського комерційного банку, Ризького комерційного банку тощо. З київських банків були представлені акції Київського приватного комерційного банку й Південно-Російського промислового банку. Серед 10 найменувань акцій земельних банків були папери Київського, Полтавського, Харківського, Бесарабсько-Таврійського, а також Віленського, Московського, Донського, Нижньгородсько-Самарського, С.-Петербурзько-Тульського, Ярославсько-Костромського земельних банків. Нечисленні акції промислових підприємств (чотири найменування) були представлені цінними паперами Південно-Російського машинобудівного заводу, Південно-Російського лісопромислового товариства, Машинобудівного заводу Гретера і Криванека, машинобудівного заводу «Прогрес» (Указатель цен фондов,

акцій земельних банків, київських комерційних банків і місцевих промислових підприємств¹¹⁶.

Однак порівняно з Петербурзькою біржею обсяг операцій з цінними паперами був невеликий (на Петербурзькій біржі в 1913 р. котирувалися акції 295 підприємств, на Київській не більш ніж 10–15 – лише 3% порівняно з Петербургом)¹¹⁷. Біржовий комітет зазначав (у відповідь на лист Міністерства фінансів, присвячений поліпшенню правил біржової торгівлі), що Київська біржа «належить до розряду провінційних... на ній котируються тільки місцеві паї, а під час продажу інших паперів керуються курсами С. - Петербурзької біржі»¹¹⁸. За словами І. Ф. Гіндіна, у Києві

паев и проч. в Киеве, 15 марта 1902 г. // Киевская биржа. – 1902. – № 11. – 16 марта. – С. 4).

¹¹⁶ У лютому 1881 р. у котируваннях біржі були: з державних паперів – облігації 5% внутрішніх виграшних позик 1864 і 1866 рр., 5% викупні свідоцтва, 5,5% облігації державної ренти. Іпотечні папери були представлені 6 найменуваннями заставних листів (5% заставні листи Товариства взаємного поземельного кредиту, 5,5% заставні листи Херсонського земського банку, 6% – Полтавського земельного банку, 6% – Харківського земельного банку, 6% – С.-Петербурзько-Тульського земельного банку, 6% – Московського земельного банку, 6% – Київського земельного банку. Крім того, котирувалися 4,5% облігації Головного товариства російських залізниць і 6% облігації муніципальної позики м. Києва. Акції були представлені паперами комерційних банків (Київського промислового банку і Київського приватного комерційного банку; котирувалися також паї Київського приватного комерційного банку номіналом 10 тис. руб.) і земельних банків (Київського, Полтавського, Харківського). Котирувалися акції Київського товариства взаємного від вогню страхування цукробурякових і рафінадних заводів. Папери цукрових заводів були представлені в котируваннях паями 9 цукрових заводів (Олександрівського, Боровського, Боршадського, Бутурлінського, Божиновецького, Городківського, Говорівського, Дідовщинського, Джуринського товариств) (Биржевой указатель при Киевской бирже 20 февраля 1881 г. // Киевское слово. – 1881. – 20 февраля. – С. 2.). У серпні 1887 р. котирувалися 5% внутрішні виграшні позики 1864 і 1866 рр., 5% білети Державного банку 1–5 випусків, 5% облігації Східної позики 1–3 випусків, 5,5% ренти, 5% і 6% золота рента, 5% залізнична рента, 4% облігації внутрішньої позики. Іпотечні папери були представлені 5% і 6% заставними листами Київського земельного банку, 5% – Полтавського, 6% – Харківського, 6% Бессарабсько-Таврійського, 5,5% Херсонського, 5% – Державного дворянського банку, 5,5% – Селянського земельного банку, 5% – Товариства взаємного поземельного кредиту (всього 9 найменувань). Облігації міських позик були представлені 6% паперами м. Києва і 6% – м. Чернігова (Биржевой указатель при Киевской бирже 1 августа 1887 г. // Киевское слово. – 1887. – 2 августа. – С. 2).

¹¹⁷ Акции, допущенные к котировкам // Торгово-промышленная газета. – 1913. – 28 дек.; Банки и биржи. – 1913. – № 52. – С. 10.

¹¹⁸ Цит. за: Бородин Л. И. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л. И. Бородин, А. В. Коновалова. – СПб.: Алетей, 2010. – С. 46.

«фондова біржа залишилася в зародковому стані»¹¹⁹, і «провінційні біржі» загалом мали лише «місцеве значення; нечисленні акції, що котирувалися на них (не більше 20 найменувань на суму не більш ніж 100 млн руб.), переважно котирувалися також на Петербурзькій біржі, тому значення цих бірж навіть у місцевому фінансуванні було зовсім незначним»¹²⁰. Можливо, казати про «невелике значення» Київської біржі для, наприклад, цукрової промисловості не зовсім коректно, але якщо зважати на те, що на Петербурзькій біржі у 1913 р. в обігу перебувало приблизно 300 найменувань цінних паперів, а на Київській, Харківській та Одеській – по 10–15 найменувань, то стає очевидним, що значення цих бірж на загальному ринку цінних паперів Російської імперії насправді було не дуже великим.

Із цінних паперів на Київській біржі переважали облігації державних позик, що котирувалися на біржах Петербурга, Москви й Варшави. Цінні папери цукрової промисловості так і не змогли вийти на Петербурзьку та інші біржі, котируючись лише в Києві. На початку ХХ ст. акцій цукрових заводів в обігу було на 140 млн руб., їх основним спеціалізованим ринком була саме Київська біржа. На Київській біржі (так само як на Одеській і Харківській) самостійне котирування визначалося лише для цінних паперів місцевих компаній (маючи значення для просування цих компаній на ринку), а для всіх інших цінних паперів використовувалися котирування Петербурзької біржі.

У Києві інформацію про цінні папери публікували в щотижневій газеті «Киевская биржа. Торговый бюллетень» (видавалася щосуботи з 1872 по 1917 р.). Основні рубрики газети – «Цукровий ринок» і «Хлібний (зерновий) ринок» – відображали переважно товарну спрямованість операцій на біржі, що була найважливішим у Російській імперії центром міжнародної торгівлі цукром. У газеті публікували докладну інформацію про основні ринки цукру (в Лондоні, Гамбурзі, Парижі, Москві, Одесі), а обговорення питань про перспективи експорту¹²¹ цукру в Японію, аналіз цін на цукор на Далекому Сході, на островах Ява і Формоза тощо¹²² свідчило про активну участь біржі у світовому цукровому

¹¹⁹ Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков: избранное // И. Ф. Гиндин. – М.: Наука, 1997. – С. 92.

¹²⁰ Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков: избранное // И. Ф. Гиндин. – М.: Наука, 1997. – С. 92.

¹²¹ В Киевской экспортной палате // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 3.

¹²² Об экспорте русского сахара // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 42. – С. 5.

ринку, на якому добре були помітні глобалізаційні процеси кінця XIX – початку XX ст. Роглядали навіть плани експорту київського цукру в Японію. «Відомо, що представники японських торгових домов кілька разів намагалися встановити з нашими цукрозаводчиками безпосередні стосунки для збуту російського цукру в Японію... і уповноважені японських фірм кілька разів... приїжджали до Києва»¹²³.

Інформацію про операції з цінними паперами та їх котирування на Київській біржі публікували в бюлетені «Київська біржа» в рубриці «Петербурзька і Київська біржі (котирування)». У 1912 р. у котируваннях були представлені державні папери (4–5% облігації, 4–4,5% заставні листи), іпотечні цінні папери (4–5% облігації Київського, Московського, Одеського та інших міських кредитних товариств, а також заставні листи Київського, Харківського, Полтавського й інших земельних банків. Котирування цих паперів на Київській біржі загалом не дуже відрізнялися від котирувань на Петербурзькій біржі¹²⁴.

Для акцій залізниць, промислових підприємств, банків і страхових компаній наводили тільки котирування Петербурзької біржі. Самостійні котирування Київської біржі встановлювали для паїв цукрових заводів, акцій місцевих підприємств, банків і небанківських фінансових установ. Зазвичай номінальна ціна паїв становила 1000 руб., їх біржова ціна була набагато вищою і досягала 1300, 2250, і навіть 3000 руб.¹²⁵ Високий попит на ці папери пояснювався зростанням цін на цукор: «Настрій [ринку] на минулому тижні продовжував залишатися міцним... відбулися навіть угоди вище граничної ціни», але при цьому «незвичайними стрибками, незрозумілими для непосвячених, продовжували рухатися ціни... цей темп коливань був несумісний із... будь-якими змінами в стані ринку», оскільки «спекулянти вирішили

¹²³ Але спроби японців налагодити прямі ділові контакти «не дали позитивних результатів... цю невдачу можна пояснити тільки відсталістю й апатією наших цукрозаводчиків, які мають лише одну мету – найдорожче продати цукор на внутрішньому ринку» і одержати якнайбільше прибутків за рахунок внутрішнього споживача. «Між тим російський цукор останнім часом дедалі частіше відправляють в Японію, до того ж у значних кількостях, але через німецькі руки... Починаючи з весни поточного [1903] року фірми Данцига і Гамбурга купили в Росії для Японії близько 2 млн пудів [цукрового] піску» (К експорту русского сахара в Японию // Киевлянин. – 1903. – № 229. – С. 3. – Кол. 3).

¹²⁴ Петербургская и Киевская биржи // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 8–9.

¹²⁵ Петербургская и Киевская биржи // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 9.

підтримувати... штучно» ціни і на цукор, і на акції цукрових заводів¹²⁶.

Після ухвалення нового «Статуту біржового» у 1896 р. Київську біржу вважали «біржею другого розряду» разом з Одеською й Варшавською (до «першого розряду» належала лише Петербурзька біржа, а на інших регіональних біржах тимчасово діяли їх власні статuti). Учасниками Київської біржі були здебільшого купці першої гільдії (серед них переважали євреї – у 1883 р. 114 і 4 купці інших національностей, у 1891 р., – відповідно 188 і 12; у 1894 р. – 301 і 90)¹²⁷.

Поширеними на біржі були посередницькі операції з перепродажу експортних сертифікатів на цукор. Цукровому ринку, визнаним центром якого став Київ, були властиві постійні коливання цін. Однак внутрішня ціна на цукор, що включала акцизний платіж, завжди була набагато вищою, ніж міжнародна, – експортери цукру були звільнені від акцизу. Така різниця цін створювала можливість отримувати прибуток від перепродажу експортних сертифікатів на цукор (існувало кілька типів таких сертифікатів залежно від напрямку експорту – для Західної Європи, Персії та ін.). Курс експортних сертифікатів постійно змінювався й залежав від різниці ціни на цукор у Києві та Лондоні. Чим більшими були коливання цін на світовому ринку цукру, тим активнішою ставала спекуляція сертифікатами. У 1911–1912 р. на Київській біржі операцій з експортними сертифікатами було проведено на 1,2 млн руб. – зважаючи на те, що більша частина таких операцій відбувалася в кав'ярнях чи приватних конторах за межами біржі й без участі біржових маклерів¹²⁸.

Після кризи 1893 р. (яка була особливо сильною у цукровій промисловості) у середині 1890-х років почався новий період економічного підйому. Це вплинуло і на активність ринку цінних паперів, зокрема на регіональних біржах. Біржовий ажіотаж охопив, «крім обох столиць... майже усі великі міста». Харків, Варшава, Київ «почасти оперують на власних біржах, а почасти підтримують безперервні телеграфні контакти з Петербурзькою біржею»¹²⁹.

¹²⁶ Сахарный рынок // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 42. – С. 3.

¹²⁷ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – С. 25.

¹²⁸ Кальницький М. Бизнес и бизнесмены / М. Кальницкий. – К.: Варто, 2011. – С. 53–54.

¹²⁹ Бирюкович В. В. Биржа и публика / В. В. Бирюкович // Вестник Европы. – 1895. – Т. VI. – С. 361.

«У Києві грає старий і молодий», – казали в 1910-і роки, коли спекуляція цінними паперами особливо розквітла¹³⁰. У цьому відношенні Київська біржа була набагато активнішою, ніж Одеська, де біржову гру вела невелика група досвідчених ділків, а випадкових учасників майже не було.

У вересні 1894 р. почалася гра на підвищення, і «передову роль у цій кампанії відігравали київські спекулянти, що задають своїми наказами на купівлю й продаж роботу київським банкірським конторам. Ставши посередниками між київськими спекулянтами і Петербурзькою біржею, наші контори заробляють солідні куртажі. Кажуть, що є щасливі банкіри, які загрибають куртаж по тисячі й більше рублів кожного біржового дня»¹³¹.

Доходи біржових спекулянтів були високими. «На початку [1894] року, коли не щоденно, а щогодинно зростали ціни на акції... столичного освітлення, деяких інших підприємств і навіть астраханського водопроводу... називали імена людей, що примножили свої капітали в п'ять-шість разів». Це нагадувало «цукрову гарячку» в Києві вісімдесятих років, яка «збагатила одних і зробила банкрутами інших. У 1894 р. настав період збитків, коли спекуляція почала роздувати курс акцій південно-західних доріг». Спекулянти сподівалися, що акції зростуть до 135 руб., але «викуп доріг державою підрізав крила рожевим мріям спекулянтів»¹³².

Чимало було всіляких біржових скандалів і зловживань – у 1913 р. начальник Київського центрального поштово-телеграфного відділення в корисливих інтересах біржової гри затримував передачу банкам телеграм, що стосувалися операцій з цінними паперами, повідомляючи зміст цих телеграм знайомим біржовикам. Подібними справами займалися і його підлеглі, що також брали участь у біржовій грі¹³³.

У 1896 р. на Київській біржі всі обговорювали маніпуляції великих біржовиків, що грали на підвищення з акціями київського водопроводу. «Я – ворон... пролітаю я над Хрещатиком біля думи,

¹³⁰ Лизунов П. В. Российское общество и фондовая биржа во второй половине XIX – начале XX в. / П. Лизунов. – www.hist.msu.ru/Banks/papers/lizunovrusobshibirzh.htm.

¹³¹ «Нам уже приходилось сообщать о сильном развитии игры на повышение» // Киевское слово. – 1894. – № 2404. – 22 сентября. – С. 1.

¹³² Спроба відновити гру «у менших розмірах» була призупинена «роз'ясненням, що акціонери під час викупу не повинні розраховувати на одержання суттєвого надлишку понад номінальну вартість акцій – сто рублів. Тоді всіх гравців на підвищення спіткала сумна доля: їм довелося сплатити таку різницю, яка поглинули всю попередню наживу» і «дехто поплатився власним капіталом» («Нам уже приходилось сообщать о сильном развитии игры на повышение» // Киевское слово. – 1894. – № 2404. – 22 сентября. – С. 1).

¹³³ Раскрытие очередной биржевой «панамы» // Биржа. – 1913. – № 28. – С. 8.

і раптом... мою увагу привернув дуже характерний запах... біржової падали». Це «великі біржові звірі – слони, носороги, бегемоти, леви, банкові благодійники... топчуть... [біржових] зайців... Київський водопровід вийшов з берегів»¹³⁴.

«Ненормальний стан цін паїв, різке їх коливання» ніяк не залежать від «щоденних біржових зборів. Корінь зла у самій спекуляції», в основі якої «в Києві завжди був цукор». Це стосувалося також паїв цукрових заводів¹³⁵. «Якою б молодого не була Київська біржа», на ній уже використовували ті самі самі прийоми, що й на біржах у Лондоні, Парижі, Берліні й Петербурзі, – «укладають угоди з паями на строк... стелляжі, есконт, репорт і депорт. Особливо улюбленою за останні два роки формою спекуляції стало щось середнє між есконтом і депортом». Біржовий спекулянт, вибравши папери для спекулятивної гри (найчастіше – паї цукрових заводів), наймає «біржових зайців», які починають посилено пропонувати на продаж ці папери, після чого ціна на них знижується до мінімуму. Потім ті самі «зайці» починають скуповувати ці паї, але не готівкою, а за угодами на строк (на Київській біржі цей строк зазвичай становив рік, що було пов'язано з проведенням раз на рік контрактних ярмарків, де укладали великі угоди з постачання цукру). Скуповували всі паї (наскільки це було можливо – кількість певних паїв у обігу була обмеженою, зазвичай 300–600), а після того, як усі вони були

¹³⁴ Основним предметом біржових спекуляцій були дивідендні папери, «які обіцяють дати червонець, а дають алтин». Поки «повітря дихає лукавими обіцянками, весь біржовий манеж дригає ногами», але коли виявляється, що обіцянки не виправдалися, «арена засіяна мертвими тілами зайців». «Якщо папір номінальною ціною сто рублів» (як в акцій Київського водопроводу) «дає 10 руб. дивіденду, яка біржова ціна акції?» Теоретично «ціна її ніяк не може бути більше 166 руб. і 66 коп.», нехай навіть 200 руб. «Але якщо акція ціною 100 руб., що давала два роки по 10 руб. дивіденду, раптово... піднімається за декілька днів до 340 руб... то вже починає тхнути біржовою падаллю». «Дивіденд у 10 руб. на 340 руб. капіталу – це менш ніж 3% доходу», і набагато вигіднішою виявляються «золота позика, 4% рента, заставні листи. Але зайці... просто ошаліли, вони забули, що ті самі водопровідні акції [вже одного разу] впали в жовтні на 100 руб.; вони забули, що подібні безглузді стрибки... біржових цінностей є наслідком таємничих маніпуляцій левів, бегемотів і носорогів» (Мимолетом. Биржевое наводнение // Киевское слово. – 1896. – № 2964. – С. 1).

¹³⁵ «Київські спекулянти... часто за тиждень підвищують паї на сотні рублів, а за рік на 100%». Це призводить до того, що «ви купуєте пай... заводу, знаючи, що справи [його] йдуть добре... що передбачається такий-то дивіденд... і якщо доведеться розміняти пай, то ви втратите 10–25 рублів». Але вже за тиждень «вам можуть дати таку ціну, що ви втратите половину капіталу», і все це залежить «від різних біржових маніпуляцій» (Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. – 1894. – № 2163. – 21 января. – С. 2).

зосереджені в одних руках, можна було починати гру на підвищення¹³⁶.

У роботі біржі (як і загалом у фінансовому житті Києва) навіть на початку ХХ ст. зберігала деяке значення давня традиція контрактних ярмарків. «Незважаючи на те, що вже минув час біржових контрактів, з якими пов'язують найбільші обороти київського грошового й товарного ринків, у комерційних сферах усе ще не встановилася рівновага, що буває зазвичай у цю пору року», – зазначалося в «Киевском слове» у березні 1900 р. «Різні грошові розрахунки» на ярмарках ще не завершилися для багатьох підприємств, і фінансовий стан цих підприємств поки не визначився, «тому біржа все ще дає підстави для різних чуток і тривоги». Після того як «провінційні капіталісти» роз'їхалися з контрактів, а стан «підозрілих у фінансовому відношенні» цукрових заводів визначився, «увага біржі, а точніше, її дрібних ділків зосередилася на місцевих капіталістах і місцевих підприємствах»¹³⁷.

Як і на всіх біржах світу, за хвилями біржового ажіотажу й підвищення курсів наставали періоди зниження. Деякі з них були тривалими та масштабними, а деякі – короточасними й мали місцеве значення. «На біржі в Києві – посилена реалізація. Приватні папери продовжують падати; залізничні акції знизилися в середньому на 3 рублі»¹³⁸, повідомляло «Финансовое обозрение» у березні 1912 р., під час загального економічного підйому, що тривав до вересня цього року.

У роки перед Першою світовою війною на біржі дедалі більшого значення набували акції не тільки місцевих київських підприємств (заводу «Гретер і Криванек» тощо), а й великих металургійних заводів на сході України. «На вчорашній біржі панував твердий настрій щодо дивідендних паперів та металургійних акцій». Зокрема, у 1910 р. серед паперів, попит на які стабільно зростав, були акції Донецько-Юрїївського

¹³⁶ Тому «лише від біржової гри залежить таке різке підвищення чи зниження цін, а не від того, що біржа не відвідується щодня. Про шкоду такої сильної спекуляції з паями цукрових заводів можна навіть і не казати, тому що саме підприємство страждає від цього... [усе це] шкідливо позначається на економічному житті держави; чимало осіб без усякої праці збагачуються, а більшість із середнім прибутком розорюються. Завдяки тому, що паї так часто переходять з рук у руки, у правління [пайових товариств] потрапляють люди випадкові, зацікавлені лише в біржовій ціні [паїв], а не в справі: якщо вони хочуть дешево скупити паї, вони намагаються не давати дивіденду; якщо хочуть продати паї за високу ціну, вони можуть легко дати більш дивіденди» (Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. – 1894. – № 2163. – 21 января. – С. 2).

¹³⁷ Биржевые тревоги // Киевское слово. – 1900. – № 4379. – 17 марта. – С. 1.

¹³⁸ На бирже в Киеве // Финансовое обозрение. – 1912. – № 6. – С. 13.

металургійного товариства (курс 284 руб., зростання +10 руб.), Товариства Брянського заводу (142,5 руб., +1 руб.), Нікополь-Маріупольського товариства (98 руб., +2 руб.). Серед банківських акцій зростав попит на папери Петербурзького міжнародного комерційного банку (котирувалися по 535 руб.); Російського торгово-промислового банку (433 руб.), Облікового і позикового банку (530,5 руб.). Із залізничних акцій збільшився попит на папери Південно-Східної дороги (курс 250 руб., +1 руб.), Північно-Донецької дороги (142 руб., +3 руб.). А «на фондовому ринку тихо» – 4% державна рента «та інші державні фонди, а також виграшні позики залишилися без змін». На «приватні іпотечні папери» попит знизився – ціна на 4,5% заставні листи Київського земельного банку становила 92,1% номіналу¹³⁹.

Відповідно до статуту біржі в операції брали участь кілька біржових маклерів на чолі з гоф-маклером і біржовий нотаріус. Маклери мали свої контори з вивіскою «Біржовий маклер» на нижньому поверсі будинку біржі, хоча деякі з них, крім того, мали ще й особливі приватні контори поза біржею, де вони вели «справи комісійні окремо від біржових... у цих конторах присяжні маклери уклали власним коштом угоди з купівлі [цінних] паперів»¹⁴⁰. Так, гоф-маклер В. І. Паталеев рекламував свої послуги на сторінках газети «Киевское слово»¹⁴¹.

Нерідко у вікнах маклерських контор виставлялися зразки паперів, що продавалися. За укладені угоди маклер одержував комісійні «негайно після виконання укладеного між сторонами договору» по 1/4 копійки з рубля в товарних угодах, 1/8 копійки у вексельних угодах, а також в угодах з продажу золота й срібла, 1/10 копійки в операціях з цінними паперами. Згодом комісійні («куртаж») підвищили: з цукру – 1/4%, з інших товарів – 1/2%, з векселів та інших цінних паперів – 1/8%. Однак інститут маклерів був не дуже розвиненим у Києві, і тільки троє з усіх маклерів працювали на біржі тривалий час¹⁴².

Крім офіційних маклерів, що працювали на Київській біржі законно, вільні гравці – «біржові зайці» – діяли самостійно. Київських «біржових зайців» добре описав О. Купрін: «“Бажаю

¹³⁹ Киевская биржа // Киевское утро. – 1910. – 30 октября. – С. 4.

¹⁴⁰ Невзоров А. С. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / А. С. Невзоров– Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 205. «Паперами» зазвичай називали акції та інші дивідендні цінні папери, а «фондами» – державні облігації з фіксованим відсотком.

¹⁴¹ В. И. Паталеев, гоф-маклер Киевской биржи // Киевское слово. – 1887. – № 235. – 28 октября. – С. 1.

¹⁴² Невзоров А. С. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчет о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 206–207.

одержати п'ять тисяч під другу (після банку) заставну. Чотириста десятин родючої землі з усіма садибами. Посередників і комісіонерів просять не турбувати". Однак, незважаючи на останню умову, особа, що бажає одержати п'ять тисяч, ніяк не обійдеться без зайця... в'юнкий заєць неодмінно проникне до поміщика і вмить утворить довгий ланцюг з посередників... Два-три дні зайці... нишпорять містом: один дізнається адресу заставника, інший знаходить найзручніший до нього підхід, третій знайомить, четвертий веде переговори, п'ятий сам не може собі пояснити, яку роль він грає в цій метушні, однак метушиться більше ніж усі разом. Нарешті угода виконана, поміщик одержує гроші, укладає за участю шостого і сьомого зайців нотаріальну заставу й видає куртаж, що одразу ділиться між усіма ланками ланцюга за якимсь спеціальним правилом товариства, незрозумілим для непосвячених: одному дають рубль, іншому два, ще одному десять, а комусь... цілу сотню. Такою була діяльність звичайних, так би мовити, "польових" зайців. Крім них, є ще порода біржових зайців, які до своїх простих побратимів ставляться так само, як, наприклад, борзий пес до дворняги»¹⁴³.

Офіційні маклери й неофіційні біржові гравці мирно співіснували. «Біржові зайці» щодня приходили до будинку біржі, де знаходили свою клієнтуру. Вони збиралися на вулиці перед біржею або ж у першій половині дня в кав'ярні «Кондитерська Семадені», що була поруч і належала швейцарцю Бернаріві Семадені. Цю кав'ярню (розташовану в будинку, де містився Дворянський банк) вважали однією з кращих у місті; крім неї, Семадені належали кондитерська й ресторан, що знаходилися поряд з кав'ярнею. Особливо численними збори біржових гравців у Семадені стали після 1895 р., коли поліція заборонила зібрання «вуличних біржовиків», які раніше зустрічалися на різних бульварах у центрі міста.

У кав'ярні Семадені стояли триногі мармурові столики, списані цифрами. «У Семадені збиралися біржові ділки й

¹⁴³ «Цих хижаків називають зайцями за їх зовнішній вигляд. Втягнутий живіт, сухорляві довгі ноги, вічна квапливість ходи й рухів, насторожені... вуха, ніс, що постійно ніби рознюхує щось у повітрі – ось типові риси зайця, найчастіше єврея. Невтомність і витривалість зайця-єврея воістину дивні... Заєць слов'янського походження поступається багато в чому зайцю описаної породи. Він менш рухливий, у разі невдачі розкисає і має національну схильність закінчувати угоди в ресторані. Але він бере коректністю зовнішнього вигляду, повільністю рухів, гарним покроем сюртука і награним апломбом. Він вміє іноді не без достоїнства поговорити зі своїм клієнтом про занепад полювання з мисливськими собаками, про шосту книгу дворянських династій і про останній міський скандал» (Купрін А. Киевские типы. Заяц (1895) / А. Купрін. – <http://poesias.ru/proza/kuprin-aleksandr/kuprin10048.shtml>).

підраховували на столиках свої прибутки та збитки»¹⁴⁴ – згадував К. Г. Паустовський, що жив у Києві до Першої світової війни. «Я втерся до компанії маклерів... сиджу вже у Семадені нарівні з усіма за білим мармуровим столиком і п'ю каву зі здобними булочками... хоча під час поділу куртажу завжди виникають непорозуміння й претензії... Тут, у Семадені, і є справжня біржа. Сюди збираються маклери з усіх кінців світу»¹⁴⁵.

Крім кафе Семадені київські біржові спекулянти збиралися в другій половині дня, з 15-ї до 16-ї години, біля банкірських контор А. М. Левінсона і з 16-ї до 17-ї – біля контори Л. В. Ландау на Хрещатику. Улюбленими цінними паперами на неофіційних біржах у Києві були нафтові, металургійні та залізничні акції. «Багато киян невдоволені тим, що в Києві є розкішний будинок, призначений для біржових зборів», але цей будинок мало відвідує «біржовий люд», а угоди укладають «у приватних конторах і в біржових маклерів, у кав'ярнях», хоча набагато зручніше було б укладати їх «в розкішній залі», а не на вулиці чи в кав'ярнях¹⁴⁶. Улюбленим місцем зустрічей «відомих адвокатів... цукрозаводчиків і місцевих біржовиків» був знаменитий ресторан «Північний» на розі Володимирської й Фундуклеївської вулиць, навпроти Оперного театру¹⁴⁷.

«Він захопився біржовою грою, – писав у 1917 р. про свого героя й про Київську біржу О. Купрін, – і в цій темній, складній і ризикованій сфері його... не полишало... божевільне, постійне щастя. У найкоротший час він став оракулом місцевої біржі... купував і продавав папери... не маючи ані найменшого уявлення про те, які саме підприємства ці папери забезпечують. Він ніколи не міг осягнути глибинну сутність біржових угод а la hausse (на підвищення) і а la baisse (на зниження)... Але коли він грав на підвищення, то негайно десь, на краю світу, у невідомих йому степах, починали бити могутні нафтові фонтани, а в... сибірських горах раптом знаходили... поклади золота. А якщо він ставив на

¹⁴⁴ Паустовский К. Г. Повесть о жизни / К. Г. Паустовский. – <http://paustovskiy.niv.ru/review/paustovskiy/007/697.htm>.

¹⁴⁵ Алейхем Ш. Менахем-Мендл / Ш. Алейхем. – <http://www.jewish-library.ru/aleyhem/menahem-mendl/5/11.htm>. Ця повість Шолом-Алейхема була опублікована в 1892 р. – письменник з власного досвіду добре знав Київську біржу кінця 1880-х – початку 1890-х років. На гроші, отримані в спадщину, він хотів організувати в Києві видавництво і, щоб збільшити капітал, почав грати на біржі, але невдало, після чого зав'яз у боргах і на якийсь час йому довелося виїхати за кордон.

¹⁴⁶ Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. – 1894. – № 2163. – 21 января. – С. 2.

¹⁴⁷ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. – К.: Лыбидь, 2013. – С. 41–42, 93.

зниження, то давні підприємства відразу зазнавали величезних збитків від страйків, пожеж і повеней, коливань закордонної біржі або раптової сильної конкуренції»¹⁴⁸.

Акціонерні компанії та їх цінні папери

У дореформений час у Києві майже не було акціонерних товариств. У першій половині XIX ст. в місті працювало сім цегельних заводів (Альбертхама, Терехова, Ейсмана та ін.), що мали форму приватних підприємств, а також невеликі мануфактурні підприємства з переробки сільськогосподарської продукції¹⁴⁹.

У 1834 р. було засновано акціонерне «Товариство для приготування в Києві штучних мінеральних вод» спершу з капіталом 30 тис. руб. асигнаціями (8572 руб. сріблом). Капітал був розділений на 120 акцій номіналом по 250 руб.¹⁵⁰ У 1877–1878 р. основний капітал товариства становив 22,5 тис. руб., запасний – 54,59 тис. руб.¹⁵¹ Справа виявилася прибутковою, і в 1860 р. було видано дивіденди 14%¹⁵², що перевищувало прибутковість багатьох інших компаній. Товариством керувало правління, що складалося з п'яти директорів. У 1880 р. товариство ліквідували, а прибуткове виробництво «мінеральних вод» перейшло у власність міста¹⁵³.

У 1835 р. розпочало роботу «Товариство пароплавства на Дніпрі», що «складалося з купців Розинга, Еберта і Штрауха», які в 1835 р. одержали привілей на пароплавні перевезення на Дніпрі. У

¹⁴⁸ Куприн А. Звезда Соломона / А. Куприн. – <http://www.malpertuis.ru/kuprin1.htm>.

¹⁴⁹ У 1835 р. у Києві було 605 купців, а в 1845-у – вже 1325. У середині XIX ст. 59 невеликих заводів і 14 фабрик виробляли щорічно продукції на 2,3 млн руб. (Павлов А. П. Торговельна і митна справа в Києві у IX–XIX ст. / А. П. Павлов, К. Є. Гальський. – К.: ЛАТ & К., 2008. – С. 192, 194).

¹⁵⁰ За розпорядженням імператора Миколи I товариство одержало в користування Маріїнський палац, у той час частково зруйнований пожежею в 1819 р., і право використовувати парк навколо нього – Царський сад. Товариство відремонтувало палац, зробивши в ньому готель і розмістивши виробництво газованої води (Могар З. «Минерашки» по-царски / З. Могар. – <http://www.interesniy.kiev.ua/zhizn-v-kiieve/torgovlya-i-promyshlennost/minerashki-po-tsarski/>; Ковалинський В. Меценати Києва / В. Ковалинський. – К.: Кий, 1998. – С. 120).

¹⁵¹ Отчёт Киевского общества искусственных минеральных вод за 1877–78 гг. – Державний архів м. Києва. – Ф. № 273, оп. 1, дело № 2.

¹⁵² Отчёт по Киевскому заведению минеральных вод // Киевский телеграф. – 1861. – 20 апр. Такі самі дивіденди були видані в 1862 р. (От комитета Киевского заведения искусственных минеральных вод // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта).

¹⁵³ Державний архів міста Києва. Путівник. В 2 т. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. – К.: Державний архів м. Києва, 2007. – С. 34.

1837 р. вони заснували «Акціонерне товариство пароплавства на Дніпрі та його притоках» з капіталом 1,180 млн руб. Спочатку передбачалося випустити 600 акцій по 1000 руб., однак в 1839 р. компанії дозволили випустити тільки 300 акцій¹⁵⁴. Реальна діяльність товариства виглядала не дуже оптимістично: «у Києві з початку 30-х років було два потворних дерев'яних судна, що називалися пароплавами, і далі Ржищева, здається, вони не ходили й перевозили звідти в Київ камінь. Ці пароплави належали якійсь... примарній за своєю діяльністю компанії, яка... завдяки наданому привілею загальмувала розвиток пароплавства на Дніпрі більш як на 20 років»¹⁵⁵.

З 1860 по 1897 р. загальна кількість одних тільки промислових підприємств у Києві зросла з 45 до 177, а щорічна вартість виробленої ними продукції – з 2,3 млн руб. до 24,8 млн.¹⁵⁶ У післяреформений час заснування акціонерних і пайових товариств набуло масового характеру.

Для періодів економічних підйомів характерні були піки заснування нових підприємств на початку 1870-х років, у середині 1890-х і в 1910-і роки. У 1870–80-і роки було засновано нові акціонерні компанії¹⁵⁷, але найбільше їх з'явилося в 1890-і роки¹⁵⁸. У цей час у Києві розпочали роботу численні акціонерні товариства цукрових заводів (самі заводи знаходилися в різних населених пунктах Київської губернії)¹⁵⁹. Але в основному цукрові заводи мали форму пайових товариств¹⁶⁰.

¹⁵⁴ Акционерные общества в России // Современник. – 1847. – № 5. – С. 1–25.

¹⁵⁵ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 2. – С. 262.

¹⁵⁶ Павлов А. П. Торговельна і митна справа в Києві у ІХ–ХІХ ст. / А. П. Павлов, К. С. Гальський. – К.: ЛАТ & К., 2008. – С. 198.

¹⁵⁷ «Київське товариство водопостачання» (1872), «Київське газове товариство» (1872), «Товариство Київського пивоварного заводу» (1873), «Товариство горілчаних заводів» (1880), «Товариство Стеблівського цукрового і рафінадного заводів» (1884), «Товариство електричного освітлення» (1886), «Друге пароплавне товариство по Дніпру і його притокам» (1888) тощо.

¹⁵⁸ Серед акціонерних товариств, заснованих у цей час, можна назвати «Товариство Київської міської залізниці» (1891), «Акціонерне товариство Київського парового борошномельного млина» (1892), «Київське товариство каналізації» (1892), «Південноросійське акціонерне товариство пивоварних заводів» (1896), «Акціонерне товариство Деміївської парової фабрики шоколада і конфет під фірмою “Валентин Ефімов”» (1897), «Акціонерне товариство Київського цементного заводу» (1898), «Воскресенське гірничопромислове товариство» (1899), «Товариство Київського дряного і цвяхового заводу» (1899), «Акціонерне товариство Київського чавуноливарного і машинобудівного заводу “М. К. Шиманський”» (1900), «Акціонерне товариство Київського маслобійного заводу “Брати Лур’є і К^о”» (1900) тощо.

¹⁵⁹ «Акціонерне товариство Циглеровських цукрового і механічного заводів» (1898), «Акціонерне товариство Рибницького цукрового і рафінадного заводу» (1899),

«Із заводів у Києві особливо вирізняються за розмірами Цукрорафінадний на Деміївці і Пивоварного товариства на Подолі... Кількість торгових і промислових закладів у Києві, розташованих у різних частинах його, досягає 4 тис.; у тридцятих же роках нинішнього сторіччя їх... налічувалося не більше 800; кращі з них розташовані на Хрещатику і на Подолі». Загальний торговий оборот Києва «досягає приблизно 52,5 млн руб. на рік»¹⁶¹. Серед промислових акціонерних компаній найбільшими були завод парових казанів Гретера і Криванека і Південноросійський машинобудівний завод, що випускав залізничні вагони й іншу техніку.

Організаційно-правова форма цих заводів еволюціонувала від приватних підприємств до пайових товариств, а згодом – до акціонерних товариств. У першій половині XIX ст. у Києві переважали приватні підприємства, у 1860-і роки почалося масове заснування пайових товариств, коли підприємства, що створювалися як приватні, набували нової організаційної форми, мало змінюючись за суттю. Наприкінці XIX ст. під впливом фінансової глобалізації та європейських правил ведення бізнесу з метою підвищення престижності пайові товариства почали перетворюватися на акціонерні товариства¹⁶². Значного поширення цей процес набував під час бумів на ринку цінних паперів у 1890-і і 1910-і роки. Проте це була саме мода. Сучасники добре розуміли, що «більшість... акціонерних товариств є фіктивними»¹⁶³, і багато підприємств, що формально називалися акціонерними товариствами, за своєю суттю залишалися пайовими товариствами,

«Товариство Бобровицького цукрового заводу» (1899) тощо. На початку XX ст. були засновані «Акціонерне товариство тютюново-махоркової фабрики П. С. Спіліоті» (1901), «Київсько-Донецьке товариство кам'яновугільних шахт» (1901).

¹⁶⁰ У Києві були засновані пайові товариства Олександро-Єкатерининського, Велико-Бобриського, Григорівського, Кашперовського, Київського, Кислинського, Красноселковського, Носковецького, Садовського, Спичинецького, Цибулевського та ін. цукрових заводів.

¹⁶¹ Захарченко М. М. Киев теперь и прежде / М. М. Захарченко. – К.: Лито-тип. заведение С. В. Кульженко, 1888. – С. 12.

¹⁶² Типовою була історія машинобудівного і чавуноливарного заводу Ф. І. Доната, що виник в 1862 р. (за іншими даними – у 1855 р.) як невелике приватне підприємство. У 1889 р. завод був перетворений у пайове «Товариство машинобудівного заводу Донат, Липковський і К.» з капіталом 34 тис. руб. У 1893 р. капітал товариства досягав 300 тис. руб., а в 1895 р. воно було поглинено «Акціонерним товариством Південно-Російського машинобудівного заводу», заснованим М. В. Штейнгелем і Д. С. Марголіним. У 1919 р. підприємство було націоналізоване і на його основі надалі виник суднобудівний завод (Ковалинський В. В. Киевские хроники. Кн. 2. Юбилей 2012 / В. В. Ковалинський. – К.: ВАРТО, 2012. – С. 126–127).

¹⁶³ Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб.: Тип «Энергия», 1905. – С. 155–156.

контрольованими кількома засновниками, що стали власниками великих пакетів акцій. Тому серед основної маси таких підприємств важко знайти згадки про якісь операції з акціями – зазвичай такі операції взагалі не проводилися.

В акціонерних компаніях початку ХХ ст. переважала висока концентрація акціонерного капіталу, і власники великих пакетів акцій повністю контролювали підприємство. У більшості випадків рядові акціонери не мали ніякої реальної влади¹⁶⁴ і були мало поінформовані про справи підприємства, акціями чи паями якого вони володіли, опинившись у сумнівному становищі «власника папера, що може або вас збагатити... або перетворитися на макулатуру. Продуктом цієї непоінформованості є біржовий ажіотаж»¹⁶⁵.

Крім акціонерних компаній, емітентами акцій іноді були й пайові товариства, хоча найчастіше цінні папери акціонерних і пайових товариств не потрапляли на біржу і розподілялися серед засновників і вузького кола близьких до них осіб. Часто засновники таких підприємств у принципі не мали на меті вільний обіг на ринку паперів створюваної ними компанії – вірними ознаками цього були порівняно невелика кількість акцій, їх високий номінал і випуск іменних акцій. Характерним прикладом було відоме «Акціонерне товариство Демієвської парової фабрики шоколаду і цукерок під фірмою “Валентин Єфімов”» (попередник сучасної кондитерської фабрики «Рошен»), засноване в 1897 р. (засновники і члени правління – А. Я. Вюрґлер, К. Я. Вюрґлер, К. Г. Шульц) з метою придбання кондитерської фабрики в купця В. Г. Єфімова й подальшого розвитку підприємства. Основний капітал товариства становив 300 тис. руб., на нього було випущено 600

¹⁶⁴ «Усім відомо, що більшістю акціонерів на загальних зборах керує правління». Його завжди підтримує «слухняна більшість», а основну частину питань, обговорюваних на загальних зборах, готує «ззадалегідь правління». І коли на загальних зборах акціонерного товариства більшість акціонерів ухвалює рішення, що виходить за межі їх повноважень, «можна безпомилково звинувачувати в цьому правління» (Акціонерное дело в Окружном суде // Финансовое обозрение. – 1874. – № 2. – С. 24). «Повсюдно ми бачимо, що найважливіші справи підприємства вирішуються на загальних зборах порівняно незначною кількістю голосів, а більшість акціонерів, власників акцій чи паїв, залишаються осторонь, задовольняючись... тим, що в них у портфелі лежать акції того чи іншого підприємства» (О правах акционеров // Банковое дело. – 1913. – № 4. – С. 29).

¹⁶⁵ О правах акционеров // Банковое дело. – 1913. – № 4. – С. 29.

іменних і на пред'явника акцій номіналом 500 руб.¹⁶⁶, однак їх не було в котируваннях Київської біржі¹⁶⁷.

Практика випуску іменних акцій була дуже поширена. Так, «Києво-Донецьке товариство кам'яновугільних копалень», засноване 22 листопада 1901 р. (засновники і члени правління: В. С. Гущо, І. Л. Філіпковський, І. В. Лиховський), мало основний капітал 200 тис. руб., розподілений на 200 іменних акцій по 1000 руб.¹⁶⁸ Особливо часто іменні акції використовувалися в цукровій

¹⁶⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1092.

¹⁶⁷ Таку саму тенденцію можна було бачити і в деяких інших товариствах. «Воскресенське гірничопромислове товариство», засноване в Києві в 1899 р. «для добування корисних копалин в Семипалатинській, Акмолинській і Семиреченській областях» (засновники і члени правління – Л. А. Куперник, А. Э. Страус, В. В. Максимов, К. П. Михайлов, А. І. Дерев) з основним капіталом 3 млн руб., випустило 12 тис. акцій (іменних і на пред'явника) по 250 руб. (Там само. – С. 1105). Велика кількість акцій і порівняно невисокий номінал могли створювати враження, що товариство планує вільний обіг своїх цінних паперів, але в котируваннях Київської біржі їх не було. «Акціонерне товариство Київського чавуноливарного і машинобудівного заводу “М. К. Шиманський”», засноване 30 квітня 1900 р. (засновники і члени правління – М. К. Шиманський, директор; В. І. Лобушевський, Р. І. Хаковський) з основним капіталом 300 тис. руб., випустило 600 іменних і на пред'явника акцій номіналом 500 руб., яких не було в біржових котируваннях. Дивіденди в 1900–1901 рр. становили 3% (Там само. – С. 950).

¹⁶⁸ «Товариство Київського дротяно-гвоздильного заводу» почало роботу в 1899 р. (засновники і члени правління – барон М. В. Штейнгель, директор; М. Г. Погребинський, Б. Б. Вейссе) з основним капіталом 300 тис. руб., розділеним на 600 іменних і на пред'явника акцій по 500 руб. «Товариство Бердичівського водопостачання», засноване в Києві 17 червня 1896 р. (засновники і члени правління – багаті київські підприємці Л. Я. Бродський, Я. С. Бродський, А. Д. Марголін), мало основний капітал 600 тис. руб., розділений на 2400 іменних акцій по 250 руб. «Акціонерне товариство тютюново-махоркової фабрики П. С. Спіліоті» було засновано 5 жовтня 1901 р. (засновники і члени правління – С. А. Спіліоті, директор; П. С. Спіліоті, Б. І. Кунін) з основним капіталом 200 тис. руб., розділеним на 800 іменних і на пред'явника акцій по 250 руб. «Єлизаветградське електричне товариство», що почало роботу в 1898 р. у Києві з метою побудови електричної залізниці і системи освітлення в Єлизаветграді Херсонської губернії (засновники і члени правління – великі підприємці Л. І. Бродський, М. С. Бродський, а також А. А. Абрагамсон). Основний капітал товариства – 600 тис. руб. – був розділений на 2400 іменних і на пред'явника акцій по 250 руб. «Акціонерне товариство Київського маслоробного заводу “Брати Лур'є і К^о”» було засновано в 1900 р. (засновники і члени правління – І. Д. Лур'є, директор; Р. І. Лур'є, М. І. Гіллер) з основним капіталом 300 тис. руб., розділеним на 1200 іменних і на пред'явника акцій по 250 руб. (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 111, 206, 290, 326). «Акціонерне товариство Київського цементного заводу», засноване в 1898 р. з основним капіталом 398,9 тис. руб., випустило 1800 іменних і на пред'явника акцій по 250 руб. (дані про дивіденди товариство не надавало) (Там само. – С. 1582). «Акціонерне товариство лісопросочувальних заводів системи Юліуса Ріттера», засноване в Києві в 1899 р. (засновники і члени правління О. Е.

промисловості (якщо цукровий завод мав організаційно-правову форму акціонерного, а не пайового товариства). «Акціонерне товариство Погребищенського цукробурякового і рафінадного заводу», що почало роботу в Погребищі Київської губернії в 1900 р. (засновники і члени правління – граф Л. А. Ржевуський, Б. Ф. Крачкович, Б. К. Фудаківський) з основним капіталом 700 тис. руб., випустило 700 іменних акцій по 1000 руб.¹⁶⁹

Акції деяких товариств виводилися на біржу і були включені в котирування. «Київське товариство водопостачання» почало роботу в 1872 р. (засновники і члени правління – великі підприємці Д. С. Марголін, Я. С. Бродський, а також І. І. Мацневич, директор) з капіталом 1,8 млн руб., розподіленим на 18 тис. акцій, іменних і на пред'явника. Акції були введені в котирування Київської біржі. Відома їх біржова ціна (в 1897 р. вона становила 225–310 руб., у 1898 р. – 235–273 руб., у 1899 р. – 200–278 руб., у 1900 р. – 200–226 руб., у 1901 р. – 190–215 руб., у 1902 р. – 195–200 руб.), що свідчить про операції з цими паперами на біржі¹⁷⁰.

Страус, голова; Ю. Рютгерс, А. Кольстроп, Д. Е. Гуревич, директор) для розвитку деревообробного заводу в Чернігівській губернії, що належав Ю. Рютгерсу. Основний капітал товариства становив 300 тис. руб., на нього випустило 1200 акцій (іменних і на пред'явника) по 250 руб. Дивіденди у 1900–1901 рр. становили 7,5%, у 1901–1902 р. – 5% (Там само. – С. 1457). «Акціонерне товариство друкарської та видавничої справи Н. Т. Корчак-Новицький у Києві», засноване 5 березня 1901 р. (засновники Н. В. Соловйов, А. Л. Попов, Н. Т. Корчак-Новицький, Д. І. Косенко, директор) з основним капіталом 200 тис. руб., випустило 400 іменних і на пред'явника акцій номіналом 500 руб. (Там само. – С. 581).

¹⁶⁹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 354. «Акціонерне товариство Рибницького цукрового і рафінадного заводу», засноване в Києві в 1899 р. (засновники і директори: Е. Х. Скорина, О. Е. Веркентін, В. Ф. Дрецький, А. Ф. Руліс) з основним капіталом 500 тис. руб., випустило 2000 іменних акцій по 250 руб. (Там само. – С. 1228). «Товариство Бобровицького цукробурякового заводу», засноване в Києві в 1899 р. (засновники – А. А. Ракович, В. Виткович, А. М. Столиця) з основним капіталом 500 тис. руб., випустило 1000 іменних акцій по 500 руб. Дивіденди у 1900–1901 р. становили 6,8%, у 1901–1902 р. – 10% (Там само. – С. 934).

¹⁷⁰ «Грозно-Дніпровське нафтопромислове товариство», засноване в Києві 20 серпня 1895 р. (засновники і члени правління Д. С. Марголін, І. І. Манцев, Б. Б. Вейссе) з основним капіталом 500 тис. руб., випустило 2000 іменних акцій по 250 руб., введених у котирування Київської біржі 13 червня 1898 р. Біржова ціна акцій у 1897 р. становила 290–295 руб., у 1899 р. – 185–200 руб., у 1900 р. – 100 руб. Дивіденди в 1897 р. були 6%, у 1898 р. – 3%, у 1899 р. – 5%, у 1900 р. не видавалися, у 1901 – 3% (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 440, 1085). «Київське товариство каналізації», засноване 22 грудня 1892 р. (засновники і члени правління – А. А. Абрагамсон, В. С. Олтаржевський, А. М. Дараган) з основним капіталом 1,6 млн руб., випустило 6400 іменних і на пред'явника акцій номіналом 250 руб. Акції були введені в котирування Київської біржі, їх біржова ціна становила в 1897 р. 185–215 руб., у 1898 р. 165–230 руб., у 1899 р. 175–230

Інколи в біржові котирування включали іменні акції, що не були у вільному обігу на ринку цінних паперів. Це робилося з метою їх участі в біржовій грі на підвищення. «Товариство Стеблівського цукробурякового і рафінадного заводів», засноване в Києві 8 жовтня 1884 р. (засновники і члени правління А. Ф. Горенштейн, директор; М. А. Горенштейн, І. Т. Фельзер) з основним капіталом 400 тис. руб., випустило 400 іменних акцій по 1000 руб. Акції були введені в котирування Київської біржі, їх біржова ціна в 1897 р. становила 1200 руб., у 1899 р. – 1300 руб. Дивіденди за акціями у 1897–1898 р. становили 5,5%, у 1898–1899 р. – 12%¹⁷¹. «Друге пароплавне товариство на Дніпрі та його притоках», засноване в Києві 3 листопада 1888 р. (засновники і директори: Л. І. Бродський, М. Г. Філіппов, Д. С. Марголін, А. Ф. Лишневський) з основним капіталом 1 млн руб., випустило 10 000 іменних акцій номіналом 100 руб. Акції були введені в котирування Петербурзької й Київської бірж (це був один з небагатьох випадків, коли папери київських акціонерних товариств потрапили на Петербурзьку біржу)¹⁷².

руб., у 1900 р. 155–190 руб. Дивіденди у 1897 р. були 4%, у 1898 р. – 4%, у 1899 р. – 3%, у 1900 р. – 2%, у 1901 р. – 2,2% (Там само. – С. 1532). Кількість акцій, їх порівняно невисокий номінал і введення в біржові котирування свідчать про те, що в цьому разі засновники, ймовірно, мали на меті вільний обіг паперів товариства. «Київське газове товариство», засноване 1 квітня 1872 р. (засновники і члени правління – Н. С. Саханський, голова; Д. С. Марголін, В. В. Ігнатювич-Завілейський) з основним капіталом 800 тис. руб., випустило 6000 акцій іменних і на пред'явника по 100 руб. Акції були введені в котирування Київської біржі, у 1897 р. їх біржова ціна становила 90 руб., у 1898 р. 70–90 руб., у 1899 р. 70 руб. (Там само. – С. 948). «Товариство Київської міської залізниці», засноване 19 червня 1891 р. (засновники і члени правління І. І. Мацнев, голова; Д. С. Марголін, А. А. Абрагамсон) з основним капіталом 2,5 млн руб., випустило 10 000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 250 руб., введених у котирування Київської біржі. Біржова ціна акцій становила в 1897 р. 575–650 руб., у 1898 р. – 600–675 руб., у 1899 р. – 600–660 руб., у 1900 р. 550–650 руб., у 1901 р. – 540–640 руб. Дивіденди були видані у 1897 р. – 12%, у 1898 р. – 14%, у 1899 р. – 17%, у 1900 р. – 17%, у 1901 р. – 15,5% (Там само. – С. 594).

¹⁷¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1008. «Акціонерне товариство Ціглеровських цукрового і механічного заводів», засноване в Києві в 1898 р. (засновники і члени правління – М. І. Дурилін, Ф. Г. Дурилін, У. П. Шапіро, В. С. Куницький) з основним капіталом 1,4 млн руб., випустило 1400 іменних і на пред'явника акцій номіналом 1000 руб. (за умови, що на пред'явника може бути випущено не більше 945 акцій – 67,5% загальної кількості). Акції були введені в котирування Київської біржі 22 квітня 1900 р., їх біржова ціна становила в 1900 р. 1050–1075 руб. Дані про виплату дивідендів товариство не надавало (Там само. – С. 920).

¹⁷² Їх біржова ціна в Петербурзі становила в 1897 р. 78–103,5 руб., у 1898 р. 79–100 руб., у 1899 р. 68–103 руб., у 1900 р. 54–97 руб., у 1901 р. 50–70 руб., у 1902 р. 49–60 руб. На Київській біржі ціна акцій становила в 1897 р. 80–100 руб., у 1898 р. 80–95,5 руб., у 1899 р. 85–98 руб., у 1900 р. 57–92 руб., у 1901 р. 57–65 руб. (Там само.

Іноді в біржові котирування вводилися також паї цукрових заводів (які часто мали форму пайових товариств). Паї мали форму обігових цінних паперів, у цьому відношенні мало чим відрізнялися від звичайних акцій. До таких паїв додавали купони (найчастіше на 10 років) для одержання дивідендів. Невелика кількість паїв, що випускалися, їх високий номінал і та обставина, що ці папери зазвичай були іменними, є ознакою того, що навряд чи засновники товариств мали на меті вільний обіг паїв на ринку цінних паперів. Скоріше за все, введення паїв у котирування Київської біржі відбувалося з метою участі цих паперів у загальній грі на підвищення.

«Товариство Махаринецького цукробурякового заводу», засноване в 1873 р. у Києві (засновники і члени правління – великі цукрові магнати Л. І. Бродський, директор; М. І. Бродський, а також А. Л. Горовіц) з основним капіталом 450 тис. руб., випустило 450 іменних паїв по 1000 руб. Паї були введені в котирування Київської біржі, і в 1897 р. їх біржова ціна коливалася в діапазоні 2000–2750 руб., у 1898 р. – 2600–3000 руб. Дивіденди за паями у 1896–1901 р. становили щорічно по 20%¹⁷³.

– С. 904). «Товариство машинобудівного заводу “Прогресс”» було засноване 26 лютого 1897 р. у містечку Бердичів Київської губернії (засновники і члени правління Ф. Г. Енні, директор-розпорядник; Г. Н. Енні, П. І. Гомола) для придбання в купців Л. К. Плахецького та І. М. Доберського невеликої машинобудівної фабрики, що знаходиться в Бердичеві, та її подальшого розширення. Товариство з основним капіталом 350 тис. руб. випустило 1400 іменних акцій по 250 руб., введених у котирування Київської біржі 21 березня 1898 р. Біржова ціна акцій у 1898 р. становила 250–280 руб., у 1899 р. – 250–260 руб., у 1900 р. – 275–300 руб., у 1901 р. – 265–275 руб., у 1902 р. – 250–275 руб. Дивіденди за акціями в 1896–1897 р. становили 7% (Там само. – С. 854).

¹⁷³ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 456. «Товариство Калинівського цукрового заводу», засноване в Києві 18 лютого 1873 р. (засновники і члени правління – І. М. Зайцев, М. І. Зайцев, М. О. Франк) з основним капіталом 300 тис. руб., випустило 300 іменних паїв по 1000 руб., введених у котирування Київської біржі. У 1897 р. їх біржова ціна становила 2100–2250 руб. Дивіденди за паями видавалися в 1896–1897 р. 15%, у 1897–1898 р. – 20%, у 1898–1899 р. – 14%, у 1899–1900 р. – 12%, у 1900–1901 р. – 15%. «Товариство Максимівських цукрових заводів», засноване в Києві 5 лютого 1896 р. (засновники і члени правління – барон М. В. Штейнгель, директор; барон Ф. Р. Штейнгель, Н. Ф. Барсуков) з основним капіталом 600 тис. руб. випустило 600 іменних паїв по 1000 руб. Папери були введені в котирування Київської біржі, їх біржова ціна становила в 1897–1898 рр. 1500 руб., у 1899 р. – 900 руб., знизившись менше номіналу. Дані про біржові ціни в наступні роки не відомі. «Товариство Бугаївського цукрового і рафінадного заводу», засноване в Києві 12 лютого 1886 р. (засновники і директори К. К. Чапучинський, В. С. Олтаржевський, К. Н. Белецький) з основним капіталом 500 тис. руб., випустило 500 іменних паїв по 1000 руб., введених у котирування Київської біржі. Їх біржова ціна в 1897 р. становила 1050 руб., у 1899 р. – 2000 руб. «Товариство Томашпольського цукрового заводу», що почало роботу в 1875 р. у Києві (засновники і директори – Лазар і Лев Бродські, А. М. Гольденберг) з

У біржові котирування вводили паї не тільки товариств цукрових заводів. «Дитятківське товариство паперових фабрик», засноване в Києві 22 лютого 1873 р. (засновники і члени правління – Б. Б. Вейссе, К. А. Ротермунд, Г. Н. Хряков) з основним капіталом 1,8 млн руб., випустило 360 іменних паїв по 5000 руб. Паї були введені в котирування Київської біржі, але за даними 1897–1902 р., біржова ціна на них не була визначена¹⁷⁴.

Деякі товариства були емітентами акцій. «Товариство Ново-Биковського цукробурякового заводу», засноване 18 квітня 1897 р.

основним капіталом 600 тис. руб., випустило 600 іменних і на пред'явника паїв по 1000 руб., що котирувалися на Київській біржі за ціною 2400 руб. у 1897 р. Дивіденди за паями становили в 1896–1897 рр. – 17,5%, у 1897–1898 рр. – 14%, 1898–1899 рр. – 20%, 1899–1900 рр. – 10%, 1900–1901 рр. – 10%. «Товариство Ситковецького цукрового заводу», засноване 4 лютого 1867 р. у Києві (засновники І. І. Якович, Д. А. Морачинський, С. Т. Орликовський) з основним капіталом 360 тис. руб., випустило 360 іменних паїв по 1000 руб., що котирувалися на Київській біржі за ціною 1475–1850 руб. у 1897 р., 1700–2250 руб. у 1898 р., 1700–2200 руб. у 1899 р., 2100 руб. у 1900 р. «Товариство цукрового заводу “Скоморошки”», що почало діяльність 24 червня 1871 р. у Києві (засновники і директори І. І. Мацнев, М. Б. Гальперін, М. М. Гальперін, З. Л. Рабинерсон) з основним капіталом 200 тис. руб., випустило 400 іменних паїв по 500 руб., на Київській біржі вони котирувалися в 1899 р. за ціною 1500 руб. Крім того, у біржові котирування були введені паї таких заснованих у Києві товариств: Олександро-Єкатерининського, Велико-Бобриського, Григорівського, Кашперовського, Київського, Кислинського, Красноселковського, Носковецького, Садовського, Спичинецького, Цибулевського цукрових заводів, а також Олександрівського товариства цукрових заводів і Товариства Романівських цукрових заводів (Там само. – С. 218, 221, 244, 282, 300, 406, 522, 710, 838, 881, 908, 1044, 1046, 1078, 1217, 1337, 1352, 1450, 1460).

¹⁷⁴ «Товариство Малинської паперової фабрики», засноване в містечку Малин Київської губернії в 1884 р. (засновники і члени правління – В. И. Ляшкевич, М. А. Трахтенберг, Б. Н. Гарнштейн) з основним капіталом 250 тис. руб., випустило 250 іменних паїв по 1000 руб. Ці папери були введені в котирування Київської біржі 7 лютого 1898 р., у 1898 р. їх біржова ціна була 1055–1100 руб. Дивіденди за паями у 1897–1898 рр. становили 5,7%, у 1898–1899 рр. не видавалися, у 1899–1900 рр. – 4,4%; у 1900–1901 рр. – 11,75%, у 1901–1902 рр. – 16%. «Товариство Курських цукрових і рафінадних заводів», що почало роботу 26 квітня 1894 р. у Києві з метою будівництва і фінансування цукрових заводів у Курській губернії (засновники і члени правління Ш. Г. Ширман, М. С. Ширман, Г. Ш. Левін) з основним капіталом 600 тис. руб., випустило 1200 іменних паїв по 500 руб. Папери були введені в котирування Київської біржі, 7 червня 1897 р. зняті, але з 1 січня 1898 р. знову з'явилися в котируваннях. Біржова ціна паїв становила в 1897 р. 750–825 руб., у 1898 р. – 1250–1275 руб., у 1899 р. – 1250 руб. Дивіденди за паями у 1897–1898 рр. були видані в розмірі 18,65%, у 1898–1899 рр. – 10,91%, у 1899–1900 рр. – 14,78%; у 1900–1901 рр. – 7,2% (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 142, 385). «Товариство механічного виробництва Граф і К^о», засноване 18 вересня 1895 р. з основним капіталом 500 тис. руб., випустило 2500 паїв (1000 іменних і 1500 на пред'явника) номіналом 200 руб., введених у котирування Київської біржі в 1897 р. Їх біржова ціна в 1897 р. становила 200–210 руб., у 1898 р. 198–210 руб., у 1899 р. 200–260 руб. Дивіденди за паями у 1898 р. становили 6% (Там само. – С. 1615).

(засновники і директори – відомі київські підприємці Л. І. Бродський, Д. С. Марголін, А. М. Гольденберг) з основним капіталом 750 тис. руб., випустило 1500 іменних акцій номіналом 500 руб. Дивіденди за акціями у 1898–1899 р. становили 16%, у 1899–1900 рр. – 15%, у 1900–1901 р. – 16%, у 1901–1902 р. – 11%¹⁷⁵.

Бюлетень «Київська біржа» епізодично згадує в січні 1914 р. акції «Товариства тютюнової фабрики Соломон Коген у Києві» (засноване в 1905 р., до того часу – пайове товариство «Фабрика Соломон Коген», найбільша з 13 тютюнових фабрик Києва, в які інвестувалися в основному місцеві єврейські капітали); «Дитятківського товариства паперових фабрик» (розташованих у Київській губернії); «Південноросійського акціонерного товариства пивоварних заводів» (засноване в 1896 р. Л. І. Бродським і В. І. Толлі із заводами в Києві, Одесі та Миколаєві); «Товариство Київського маслоробного заводу “Брати Лур’є і К^о”»; «Акціонерного товариства тютюнової і махоркової фабрики П. С. Спілюти» (заснованого в Києві в 1883 р. на основі капіталів грецьких підприємців); паї «Київського товариства пивоварних заводів» (заснованого в 1872 р. М. Хряковим). Імовірно, операції з цими паперами іноді проводилися на біржі¹⁷⁶.

Іноземні інвестори в Києві

Іноземні інвестиції в епоху експорту капіталу в Києві та центральному регіоні України не були такими масовими, як у східному регіоні, хоча й тут відчувався вплив іноземного капіталу. «Шістдесяті роки минулого сторіччя були часом масового заселення Києва іноземцями»¹⁷⁷, особливо після побудови залізниці, що з’єднала Київ з іншими великими містами. Серед іноземців переважали німці, деякі з них стали надалі багатими і знаменитими (професори Ф. Ф. Мерінг, М. Х. Бунге та ін.). Крім

¹⁷⁵ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 542. «Київське товариство горілчаних заводів», засноване в 1875 р. (засновники і члени правління – Н. Я. Коган, Л. Н. Коган, Г. С. Лебединський) з основним капіталом 220 тис. руб., випустило 280 акцій (іменних і на пред’явника) номіналом 250 руб. Дані про дивіденди адміністрація товариства не надавала (Там само. – С. 1605).

¹⁷⁶ Петербургская и Киевская биржа // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1914. – 4 янв..

¹⁷⁷ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. – К.: Лыбидь, 2013. – С. 249.

того, серед іноземців були чехи, швейцарці і багато інших. Наприкінці XIX ст. у Києві іноземці становили 2% населення¹⁷⁸.

У Києві підприємства з іноземним капіталом були невеликими порівняно з Катеринославом чи Харковом, а капітал зазвичай був змішаний. Так, акціонерне «Товариство Київського пивоварного заводу» було засновано в 1872 р. М. Хряковим разом з компаньйонами – швейцарцями Г. і Ф. Енні та К. Вейссе з Талліна. А в акціонерному товаристві «Валентин Єфімов», заснованому в 1897 р. (статут затверджений 20 липня) з капіталом 300 тис. руб., розділеним на 600 акцій (товариство було власником одного з найбільших підприємств – Демієвської кондитерської фабрики; до 1897 р. – пайове «Товариство Демієвської фабрики парового шоколаду і цукерок»), основними акціонерами, що володіли більшістю акцій, були німець К. М. Шульц (власник пивоварного заводу в Києві), швейцарці брати Вюрглери і місцеві підприємці Романенко, Микута і Васил'єв.

Інвестори з промислово розвиненої Чехії, що входила до складу Австро-Угорської імперії, збудували в Києві декілька машинобудівних заводів. За словами В. Швиговського, що заснував у 1911 р. у Києві газету «Чехословак», невелика група чехів «у сімдесятих роках XIX ст. була в Києві тільки гостями», але вже на початку XX в. «чехи створили могутнє ціле... виникло кілька чеських підприємств у центрі і передмістях міста. Створено заводи... на яких працювали керівники, майстри й робітники, що приїхали з Чехії»¹⁷⁹.

Одним з найвідоміших підприємств зі змішаним капіталом, заснованим у 1881 р. на гроші інвесторів з Чехії та Бельгії, був Київський машинобудівний завод Якуба Гретера і Йозефа Криванека (завод «Більшовик» після націоналізації). Бельгійський консул у Києві Якуб Гретер (уродженець Швейцарії) придбав земельну ділянку й разом з німецьким інженером Філіпом Мозером заснував «Чавуноливарний і механічний завод». У 1888 р. Ф. Мозер залишив цей бізнес, забравши свою частину капіталу, і Я. Гретер запропонував стати його компаньйоном інженеру Й. Криванеку, що працював на цукрових заводах. У 1888 р. підприємство одержало назву «Київський машинобудівний і

¹⁷⁸ У 1897 р. у місті мешкало 4302 іноземних підданих – 1,7% населення (247,7 тис. чол.) (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XVI. Киевская губерния. – [Санкт-Петербург]: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – С. 84–85).

¹⁷⁹ Цит. за: Муратов А. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад / А. Муратов, Д. Муратова // Русское слово – 2011. – № 1–3. – <http://www.ruslo.cz/articles/648/>.

казановий завод Гретера, Криванека і К^о», капітал товариства досягав 1 млн руб., з'явилися нові акціонери – інженери Ф. і Г. Літке, а також Є. Гедекер, Й. Отт та ін.

У 1899 р. було засновано «Акціонерне товариство Київського машинобудівного і казанового заводу “Гретер і Криванек”» (засновники і директори Я. Я. Гретер, О. І. Криванек, Ф. В. Вітачек), створене для розширення заводу, що належав пайовому товариству «Гретер, Криванек і К^о». Основний капітал товариства становив 1,25 млн руб., він був розподілений на 1250 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом по 1000 руб.

Список акціонерів товариства «Гретер і Криванек» свідчить про характерну концентрацію великих пакетів акцій у руках засновників та їх родичів (серед акціонерів було п'ять осіб із прізвищем Гретер і чотири – з прізвищем Криванек). У 1914 р. з 500 іменних акцій 206 мали Гретери, 143 – Криванеки; з 743 акцій на пред'явника 345 мали Гретери, 210 – Криванеки¹⁸⁰. Акції були введені в котирування на Київській біржі 14 грудня 1901 р. До кінця 1901 р. їх біржова ціна коливалася в межах 1500–1800 руб. Дивіденди у 1899–1900 рр. були 10%, у 1900–01 р. – 6%¹⁸¹.

У 1898 р. співробітники заводу Гретера і Криванека, вихідці з Чехії Антонін Унгерманн (1865–1946), фахівець з лиття, і адміністратор Томаш Неедли (1870–1961) вирішили почати свій бізнес і відкрили «Чавуноливарний завод Антоніна Унгерманна і Томаша Неедли» (після націоналізації ввійшов у склад підприємства «Червоний екскаватор»). Поруч знаходився збудований на чеські капітали «Завод сівалок В. Фільверта і Ф. Дедіни». Ще в 1889 р. у Києві з'явилося представництво заводу Еміля Шкоди – «Технічна канцелярія В. Фільверта і Ф. Дедіни», що займалася постачаннями продукції машинобудування з Чехії. У 1898 році представництво було реорганізовано в акціонерне товариство «В. Фільверт і Ф. Дедіна в Києві» з капіталом 350 тис. руб., що побудувало свій завод сільськогосподарської техніки¹⁸².

¹⁸⁰ Серед 21 акціонера товариства шість були іноземцями, що прийняли російське підданство, шість мали австрійське підданство, п'ять – німецьке, чотири – швейцарське, один – російський підданий російського походження. Крім 21 акціонера – фізичних осіб, пакетом у 100 акцій володіла варшавська фірма Літке (Список акціонерів акціонерного общества «Гретер и Криванек» / Державний архів м. Києва. – Ф. 5189, оп. 1, Дело № 876).

¹⁸¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 950–951.

¹⁸² У 1890-і роки неподалік від заводу Фільверта і Дедіни відкрився невеликий завод «Ауто», що належав акціонерному товариству «Граф і К^о», яке займалося виробництвом устаткування для цукрових та інших заводів. Серед акціонерів заводу були чеські, німецькі й інші іноземні інвестори. Ще одним підприємством, в яке

Швейцарські інвестори за традицією вкладали капітали в кондитерське виробництво, добре розвинене в Києві, і в кондитерські магазини. Відомими київськими кондитерами були Йосип Трамер, Мартін Штифлер, Бернард Семадені. Альберт Вюрглер став директором і одним з найбільших акціонерів «Товариства Демієвської фабрики парового шоколаду і цукерок» (зараз – фабрика «Рошен»). Його брат Карл Вюрглер поєднав інтерес до кондитерського бізнесу з постачанням сільськогосподарської техніки, інструментів і верстатів, і в 1889 р. став одним із співзасновників пайового товариства «Вдова Йосипа Гіммера і К^о». У 1900 р. Вюрглер, узявши в компаньйони брата Альберта, заснував «Акціонерне товариство торгівлі технічними виробами “Брати К. і А. Вюрглер”». Товариство, що розпочало роботу 15 грудня 1900 р. (засновники і директори К. Я. Вюрглер, А. Я. Вюрглер, Ю. Ф. Штюрц) з основним капіталом 300 тис. руб., випустило 300 іменних акцій по 1000 руб. Даних про виплату дивідендів товариство не надавало¹⁸³.

Австрійські капітали інвестувалися в «Південноросійський машинобудівний завод» (після націоналізації – завод «Ленінська кузня»), заснований у 1862 р. Ф. І. Донатом, а в 1894 р. перетворений на акціонерне «Товариство Південноросійського машинобудівного заводу», директором і одним з найбільших акціонерів якого був консул Австро-Угорщини А. Альтшиллер.

«Товариство Південноросійського машинобудівного заводу було засновано 23 липня 1896 р. для розширення виробництва машинобудівного заводу, який вже існував у Києві у формі пайового товариства «Південноросійський машинобудівний завод» (це пайове товариство фактично належало барону М. В. Штейнгелю). Серед засновників і членів правління були іноземні підприємці – А. О. Альтшиллер, Й. О. Марс, А. Ю. Руммель, Р. Ф. Комерель, В. З. Фін, а також представник Державного банку А. Д. Демущкий. Основний капітал товариства становив 1,4 млн руб., було проведено дві емісії акцій (на 1 млн руб. у 1896 р. і на 400 тис. руб. у 1898 р.) – загалом було випущено 56 тис. іменних акцій по 250 руб. У 1898 р. акції були введені в котирування Київської біржі, їх біржова ціна становила в 1898 р. 265–355 руб., у 1899 р.

було інвестовано чеські капітали, був «Машинобудівний завод Ф. Паула» (надалі – завод «Комуніст»), заснований у 1911 р. інженером заводу Я. Гретера і Й. Криванека Франтишеком Паулом для виробництва устаткування цукрових заводів.

¹⁸³ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 608.

185–275 руб., у 1900 р. 100–125 руб., у 1901 р. 52–100 руб.¹⁸⁴ Здавалося б, кількість випущених акцій та їх порівняно невеликий номінал свідчили про намір засновників дати можливість акціям заводу перебувати у вільному обігу на ринку, але насторожує та обставина, що всі акції були іменними. Імовірно, наміри засновників були не настільки однозначними, а криза 1899–1902 р. значно знецінила акції заводу.

Австрійські капітали були вкладені у виробництво меблів, зокрема у фабрику австрійця Йосипа Кимайера, засновану в 1884 р., і в підприємство австрійських громадян братів Якова та Йосипа Кон. У фінансовому бізнесі було добре відоме ім'я Рудольфа Столленверка, директора Київського відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку, одного з найбільших в Російській імперії.

Німецькі інвестиції були присутні в багатьох підприємствах зі змішаними капіталами. Підприємством, заснованим на німецькі капітали, була шоколадна і кондитерська фабрика «Жорж», заснована в 1872 р. вихідцем із Пруссії Жоржем Дортенманом. Фабрика була другою за розміром кондитерською фабрикою після підприємства «Валентин Єфімов». Однак велике для Києва підприємство з оборотом у 1880-і роки 70 тис. руб. суттєво поступалося за розміром обороту московській кондитерській фірмі «Ейнем» (700 тис. руб. у 1884 р.) і петербурзькій «Георг Ландрин» (1014 тис. руб.)¹⁸⁵. Німецьке акціонерне товариство «Ломайер і К°» електрифікувало приміську трамвайну лінію у Святошині¹⁸⁶.

Бельгійські капітали інвестувалися в компанію «Київські трамваї» («Les Tramways de Kiew»), організовану антверпенським банкіром Альбертом Тисом, яка стала важливою ланкою в мережі бельгійських трамвайних компаній у Російській імперії. Цю мережу контролювало товариство «Трамваї й електричні підприємства» («Union anversole de tramways d'enterprises electriques») з Антверпена.

Перші трамвайні лінії в Києві з'явилися після створення в 1890 р. підприємцем Амандом Струве (1835–1898) «Товариства київської міської залізниці» з капіталом 1 млн руб., що випустило 4 тис. акцій по 250 руб.; надалі емісія акцій досягла 5 млн руб. Контрольний пакет акцій належав Л. І. Бродському, а після його

¹⁸⁴ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1602.

¹⁸⁵ Пещеренко П. М. Карамельный век. Очерки о киевских кондитерских и конфетных фабриках начала XX в. / П. М. Пещеренко. – К.: Квиц, 2008. – С. 34.

¹⁸⁶ Дачник: Дачные местности вблизи г. Киева. – К.: Изд. Ф. Л. Иссерлис и К°, 1909. – С. 51.

смерті спадкоємці продали акції бельгійцям. Загальна вартість проекту «Київські трамваї» становила 10 млн золотих франків, і за перший рік експлуатації трамвайних ліній (їх довжина в Києві збільшилася з 50 до 82 км) дочірня компанія «Київські трамваї» одержала чималий прибуток завдяки вдало обраним маршрутам. За умов економічно несприятливої ситуації в 1905 р. успіх «Київських трамваїв» одразу привернув загальну увагу.

Банківська модель фінансування

Домінування банків як джерела фінансових ресурсів було характерним для України. Ринок цінних паперів мав у фінансуванні другорядне значення, а розміщення емісій облігацій і акцій підприємств відбувалося зазвичай через банки. Фондові біржі були, за словами сучасників, «органами банків, і чим далі, тим тісніше ставав зв'язок між банками й біржами». «Наші біржі – дуже слабкі організації», і хіба «можна думати про пряму емісію цінних паперів на біржі, оминаючи банки?... емісії мислимі тільки за прямої участі банків» і «розраховані на банківську клієнтуру». Тому «офіційна біржа відкривається не в будинку біржі, а в кабінетах банків»¹⁸⁷.

Банківська модель фінансування вплинула на фінансову інфраструктуру як центрального, південного та східного регіонів України (з основними фінансовими центрами в Києві, Одесі і Харкові), що входили до складу Російської імперії, так і західного регіону (з основним фінансовим центром у Львові), що входив до складу Австро-Угорської імперії, де також переважала банківська модель фінансування, близька до німецької. Унаслідок домінування такої моделі на біржові котирування впливали переважно основні учасники біржової гри – великі комерційні банки. Саме вони найчастіше займалися розміщенням цінних паперів підприємств на біржі.

«Банкові установи пустили глибокі корені в країні»¹⁸⁸, контролюючи фінансовані ними підприємства, перетворюючись на хазяїв усієї промисловості вони ставали основним джерелом фінансових ресурсів для промислового росту. Банки – посередники, «що оперували найпопулярнішим у наші дні

¹⁸⁷ Боголепов М. И. Биржи и банки / М. И. Боголепов // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. / Под ред. Л. Н. Яснопольского. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. – С. 392–383.

¹⁸⁸ Коммерческие банки в 1913 году // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. – Пг.: Банки и биржа, 1914. – С. 100.

товаром, який так легко реалізувати за гроші, – паперовими цінностями»¹⁸⁹. Саме банки зазвичай виступали андеррайтерами¹⁹⁰ під час випуску цінних паперів. Одні банки проводили таку операцію за винагороду (10–20% суми), інші брали частину випущених акцій у свій портфель, все більше стаючи власниками промислових підприємств.

Велика кількість випущених цінних паперів одразу потрапляла в банківські портфелі. У банках зазвичай більшу частину основного капіталу¹⁹¹ становили цінні папери, закладені під час видачі онкольних кредитів¹⁹² (зокрема для прискорення розміщення знову емітованих паперів), які переходили потім у власність банку після того, як онкольні клієнти не змогли погасити кредит. Такі рахунки, що досягали в деяких банках дуже великих розмірів, дозволяли їм під час надання підприємствам кредитів для забезпечення їх акцій «стягувати в свої портфелі ці акції в значній кількості»¹⁹³. Папери на онкольних рахунках мали різну ліквідність і нерідко знижували якість банківського портфеля.

За офіційними даними, спекулятивні портфелі банків не досягали великих розмірів, тому що статuti забороняли їм розміщувати свої капітали «у дохідні цінні папери понад певні межі (не більш половини їх капіталів)». Однак це обмеження на участь у спекулятивній діяльності банки вміло обходили, використовуючи «синдикати, що спекулюють спільно... і емісії, і патрунування, і фінансування, і багато чого іншого»¹⁹⁴.

Злиття банківського і промислового капіталу особливо активно відбувалося на початку ХХ ст. Зв'язки найбільших банків із промисловістю були дуже тісними, і за складом банківського портфеля цінних паперів можна було легко побачити, які компанії фінансує банк. Крім того, зв'язок банків із промисловими підприємствами забезпечувався за рахунок так званих персональних уній – особистих зв'язків керівництва банку і промислової компанії. У цьому разі керівники банку зазвичай входили до складу правління підприємства.

¹⁸⁹ Внутреннее обозрение // Народное хозяйство. – 1901. – Кн. 5. – С. 137.

¹⁹⁰ Андеррайтер (англ. underwriter) на ринку цінних паперів – юридична особа, як правило банк, що керує випуском цінних паперів та їх розміщенням.

¹⁹¹ Как спекулируют наши коммерческие банки и их клиенты // Биржа. – 1913. – № 4. 27 янв.. – С. 3.

¹⁹² Онкольный кредит (від англ. «on call» – за вимогою) – кредит, виданий банком після відкриття онкольного рахунка в банку, призначеного для придбання цінних паперів, що стають гарантією виданого кредиту і залишаються на зберіганні в банку. Онкольні кредити повинні погашатися на першу вимогу банку, з чим і пов'язана їх назва.

¹⁹³ Судейкин Н. Банки // Биржа. – 1913. – № 4. – С. 6.

¹⁹⁴ Судейкин Н. Банки // Биржа. – 1913. – № 4. – С. 6.

Зрощування промисловості з банківським капіталом було особливо помітним у новому індустріальному регіоні на сході України. Перед Першою світовою війною з 28 металургійних компаній цього регіону з капіталом 230 млн руб. банки контролювали 20 із сумарним капіталом 214 млн руб. (93%)¹⁹⁵.

Серед київських банків йшла постійна конкурентна боротьба за участь у фінансуванні цукрової промисловості й можливість купувати за номіналом акції та паї цукрових заводів. Спершу у фінансування цукрового буму вкладали капітали місцеві інвестори: у середині XIX ст. дворянство, із другої половини сторіччя – київські цукрові магнати, а пізніше – і найбільші петербурзькі банки.

За спогадами сучасника, у Києві з'явилася «фінансова аристократія», вона «трималася... відокремлено і намагалася не змішуватися з іншим населенням»¹⁹⁶. У центрі фінансово-промислової еліти, що контролювала великі фінансові потоки, були «цукрові королі» Олексій Бобринський, Лазар Бродський, Микола Терещенко, Іван Харитоненко, Карл Ярошинський¹⁹⁷. Значна частина фінансової еліти була пов'язана з великою єврейською громадою, що традиційно займалася фінансовим бізнесом і виникла в Києві понад тисячу років тому¹⁹⁸. До кола представників великого бізнесу входили розбагатілий на нерухомості будівельний магнат Яків Бернер; Яків Марголін, який контролював трамвайний і пароплавний бізнес; власник тютюнових заводів Соломон Коген; нащадок знаменитих банкірів Володимир Гінцбург, який оселився в Києві, та багато інших.

¹⁹⁵ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1954. – С. 83.

¹⁹⁶ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. – К.: Лыбидь, 2013. – С. 41–42, 93.

¹⁹⁷ «Роки молодості Ярошинського оповітї таємницею. Ніхто не міг точно визначити його національність. Він говорив польською мовою, але ходили чутки, що дядько його – італійський кардинал, який має високу посаду у Ватикані». Ярошинський прибув до Петербурга, «уже будучи власником великого капіталу, який він заробив на цукровій справі на півдні Росії» (Романов А. М. Книга воспоминаний / А. М. Романов. – Гл. 16.3. – http://lib.aldebaran.ru/author/romanov_aleksandr_mihailovich/romanov_aleksandr_mihailovich_kniga_vospominanii/).

¹⁹⁸ У 1897 в Україні євреї становили 8% населення, найбільше їх проживало в Київській і Подільській губерніях. У Бердичеві 86% населення були євреями, в Умані – 72%, у Житомирі – 48% (в Одесі – 35%). Переважали вони у сфері комерції: серед купців Київської губернії 70% були євреями, у Бердичеві – 92% на відміну від східних губерній – 12% у Харківській губернії. Наприкінці XIX ст. євреї переважали серед київських купців I гільдії (300 євреїв і 90 не євреїв) (Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. / О. М. Донік // Укр. історичний журнал – 2009. – № 5 (488). – С. 77).

Євзель Гінцбург був одним із співзасновників Київського приватного комерційного банку в 1868 р., а його син Горацій Гінцбург мав родинні зв'язки з одним з найбільших банкірських домів Ашкеназі, основні філії якого були в Одесі й Києві. Банкірський дім Гінцбургів і раніше вкладав частину своїх капіталів у цукрові заводи Київської, Подільської й Таврійської губерній, а після того як син Горація Гінцбурга Володимир у 1898 р. одружився з дочкою Лазаря Бродського Кларою, капітали цієї династії об'єдналися з «цукровою імперією» Бродського. Оселившись у Києві, де вже працювало відділення Облікового і позикового банку Гінцбургів, барон В. Гінцбург увійшов до кола київських фінансових магнатів. Надалі під час фінансових операцій у південних регіонах імперії петербурзькі Гінцбурги часто користалися послугами київських відділень великих комерційних банків.

Фінансова еліта тісно перепліталася з елітою політичною і з дипломатичними колами. «У багатьох членів Державної ради, і у Фундукля особливо, були акції цукрових підприємств»¹⁹⁹. Відомою особою в Києві був Олександр Альтшиллер, почесний консул Австро-Угорщини, власник великого пакета акцій цукрових заводів Бродського²⁰⁰.

На фінансуванні цукрової промисловості спершу спеціалізувався Київський приватний комерційний банк. Згодом завдяки зв'язкам з «цукровим синдикатом» на перше місце вийшло київське відділення «Російського для зовнішньої торгівлі банку» (його називали «цукровий банк»). Цей банк, заснований у 1871 р., на початку ХХ ст. став основним джерелом фінансування найбільших підприємств цукрової промисловості, що випускали 30% цукру в Російській імперії²⁰¹. З 1905 по 1917 р. у результаті кредитування цукрової промисловості баланс київського відділення «цукрового банку» зріс з 21,6 млн до 92,2 млн руб.²⁰²

¹⁹⁹ Врангель Н. Е. Воспоминания: от крепостного права до большевиков / Н. Е. Врангель. – М.: Новое литературное обозрение, 2003 – С. 198.

²⁰⁰ Альтшиллер, один із законодавців моди в Києві, був прийнятий в усіх найбагатших домах, а в його особняку регулярно збиралося на бали вище товариство. Альтшиллер жив у Києві вже близько 40 років, створивши за цей час власний бізнес – він був директором і співвласником Південноросійського машинобудівного заводу, а також заснував компанію, що імпортувала в Російську імперію сільськогосподарську техніку. За чутками, річний дохід Альтшиллера сягав 120 тис. рублів (Лурье Л. Я. Хищницы / Л. Я. Лурье. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – С. 223).

²⁰¹ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 364.

²⁰² Цалик С. Киевские банки 100 лет назад / С. Цалик – <http://www.mirdeneg.com/rus/mworld/archives/magazine/article/206>.

На другому місці за обсягом інвестицій у цукрову промисловість був «Російський торгово-промисловий банк» – з усього обсягу виробництва цукру в Російській імперії 20% належало контрольованим банком підприємствам²⁰³. Фінансування цукрових заводів досягало 60% операцій розташованих у Києві філій інших петербурзьких банків (київське відділення Державного банку тільки в 1909 р. видало власникам цукрових заводів 40 млн руб. кредитів)²⁰⁴.

Крім «Російського для зовнішньої торгівлі банку» і «Російського торгово-промислового банку», інвестиції у виробництво цукру здійснювали Азовсько-Донський, Російсько-Азіатський, Міжнародний комерційний та інші найбільші петербурзькі банки, що інвестували капітали в усі прибуткові галузі (в експорт зерна, видобуток вугілля, нафти тощо).

Завдяки складним перехресним зв'язкам вибудовувалася система зрошування капіталу цих банків з цукровою промисловістю. Директором Київського відділення «Російського торгово-промислового банку» був Абрам Добрий, співвласник заводів Бродського, а «Російсько-Азіатський банк» підтримував Гепнера, співвласника заводів Терещенка. Добрий і Гепнер стали найвпливовішими особами в союзі цукрозаводчиків і провідниками політики найбільших петербурзьких банків.

Інтерес з боку банків до цукрової промисловості був пов'язаний з можливістю скуповувати за мінімальною ціною великі партії цукру в його виробників і одержували чималий прибуток від його подальшого продажу. У таких спекулятивних операціях на цукровому ринку брали участь навіть найбільші петербурзькі банки – Азовсько-Донський, Обліковий і позиковий та ін.

Створення банківської моделі фінансування почалося ще в 1860-і роки, коли, як писав уродженець Києва І. І. Левін, «шістдесяті роки... остаточно відірвали нас від Азії й наблизили до Європи»²⁰⁵. Це був час радикальних перетворень і модернізації суспільства, а реформи 1860-х років визначили нову траєкторію розвитку економіки. Модними стали ідеї вільної торгівлі, настільки

²⁰³ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 365.

²⁰⁴ Боровой С. Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу / С. Я. Боровой // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України). – К.: Наукова думка, 1967. – С. 22.

²⁰⁵ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. – М.: Дело, 2010. – С. 154.

ж незвичні в той час, як і біржова гра. Почалася загальна модернізація.

У час реформ багато чого очікували від новацій у фінансово-кредитній сфері. «Кожний, кому відомі вкрай не вигідні умови приватних позик... поділяє думку про необхідність створення в губерніях нових кредитних установ... можна сподіватися, що через нетривалий час у класу землевласників з'явиться можливість правильного... кредиту», не обтяжного за своїми умовами. «Створення подібних міських кредитних установ, особливо в тих містах, в яких торгівля зосереджена тільки в руках євреїв, було б ще краще для міських жителів»²⁰⁶.

До початку реформ у Російській імперії не було акціонерних комерційних банків, «не існувало суспільного кредиту»²⁰⁷. Після

²⁰⁶ Заметки неэкономиста // Киевский телеграф. – 1861. – 5 февр.

²⁰⁷ Мелкий городской кредит // Киевское слово. – 1894. – 9 дек. (№ 2482). – С. 1. Ще в липні 1857 р. Комітет фінансів ухвалив рішення ліквідувати як застарілі існуючі кредитні установи («Сохранные казны», Комерційний банк та ін.) і замість них почати створювати систему «земських банків», орієнтованих на іпотечний («земельний») кредит. До початку реформ кредитно-фінансової системи «капітали, що не мали розміщення в промисловості, досягли в 1858 р. величезної суми в 1200 млн руб., у той час як уся річна продукція промисловості оцінювався не більш 300 млн руб., а залізнична мережа ще тільки починала створюватися. «Чи можна сумніватися, що 1200 млн капіталів не знайшли б собі вигідного застосування, якби не було кріпосного права, монополії банків, відкупної системи й інших причин, несприятливих для розвитку промислових продуктивних сил?» Саме надмірне нагромадження вкладів у банках і стало однієї з головних причин, «що підштовхнули до ліквідації казенних банків», після чого вкладні білети цих банків були замінені на 5% банківські білети (1874 год в финансовом и экономическом отношении // Финансовое обозрение. – 1875. – № 1. – С. 5–6). Рішення про випуск 5% банківських білетів, які видавали в обмін на вкладні свідоцтва старих кредитних установ, стало важливою частиною програми створення нових кредитних установ (Министерство финансов 1802–1902. В 2 томах. Т 1. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – С. 434–435). «Наміри уряду розпочати корінне перетворення всієї кредитної системи були висловлені у... доповіді міністра фінансів... 1 вересня 1859 р. про державні 5% банківські білети». Цим документом уряд уперше заявив про свої плани «почати ліквідацію державних кредитних установ» і «створити основу для нової банківської системи» (Безобразов В. П. Об устройстве поземельного кредита в империи и занятиях комиссии, высочайше утверждённой 10 июля 1859 года для устройства земских банков. Записка... представленная министру финансов в мае 1861 г. / В. П. Безобразов. – СПб.: Издание комиссии для устройства земских банков, 1861. – С. 6). Це рішення виявилось ефективним – до кінця 1873 р. у 5% білети казначейства, державні облігації і викупні свідоцтва, що перебували в обігу на ринку, було вкладено приблизно 1800 млн руб., у той час як вклади в Державному банку становили приблизно 200 млн руб., у приватних банках і кредитних товариствах – приблизно 500 млн руб. Зростання вкладів у державні папери прискорювало формування масового ринку цінних паперів і підтверджувало успішність реформи кредитно-фінансової системи, що виконала одну із основних своїх задач – залучення вільних капіталів для їх інвестування в державні папери. «Твердий і прогресивно зростаючий курс 5% білетів та інших державних паперів» є підтвердженням

реформ 1860-х років «справа кредиту, що раніше входила до повноважень Міністерства фінансів, нарешті стала у нас предметом суспільного підприємництва за прикладом інших держав Європи»²⁰⁸. У цей час «нові слова: акція, акціонерне товариство, курс, премія, дивіденд тощо з'явилися в обігу»²⁰⁹.

Після реформ 1860-х «у Києві були засновані численні... торговельні й комерційні товариства», серед них «товариства взаємного кредиту, поземельного кредиту, київського цукрового рафінадного заводу, пивоварного заводу і безліч інших, котрі помітно підняли промисловість і торгівлю Києва». А «банки, що з'явилися потім, відкрили доступ до великого кредиту і надали можливість киянам починаючи з 70-х років... збудувати сотні першокласних будинків. Такому швидкому зростанню... сприяло те, що з 70-х років почалося... залізничне сполучення Києва з іншими містами»²¹⁰.

Створена до кінця 1860-х років кредитно-фінансова система нового типу складалася з Державного банку і його численних відділень, акціонерних комерційних банків, акціонерних земельних банків, товариств взаємного кредиту, ощадних кас та інших, не таких масових кредитних установ.

В Україні формування фінансової інфраструктури почалося з відкриття контор Державного банку в Києві, Одесі, Харкові й відділення в Полтаві. Потім було відкрито ще 14 відділень Державного банку в інших містах, після чого стали з'являтися акціонерні комерційні, а також земельні банки (Київський, Полтавський, Херсонський і Харківський), що надавали іпотечні кредити²¹¹. Однак оборот «провінційних» комерційних банків

постійного попиту на них, відображаючи «реакцію, що виникла внаслідок природної недовіри публіки до акціонерних паперів і до інших видів розміщення вільних капіталів без ризику» (1874 год в финансовом и экономическом отношении // Финансовое обозрение. – 1875. – № 1. – С. 5–6).

²⁰⁸ Мелкий городской кредит // Киевское слово. – 1894. – 9 дек. (№ 2482). – С. 1.

²⁰⁹ Десятилетие первого частного коммерческого банка // Финансовое обозрение. – 1874. – № 45. – С. 377–378.

²¹⁰ Захарченко М. М. Киев теперь и прежде / М. М. Захарченко. – К.: Лито-тип. заведение С. В. Кульженко, 1888. – С. 92.

²¹¹ З акціонерних комерційних банків на території України першим було засновано Київський приватний комерційний банк (1868 р.), потім почали роботу Харківський торговий (1868–1901), Одеський комерційний (1870–1878), Київський промисловий (1871, з 1896 р. перейменований у Південно-російський промисловий банк), Миколаївський комерційний (1872–1884), Катеринославський комерційний (1872–1901), Кременчуцький комерційний (1872–1894), Кам'янець-Подільський комерційний (1873–1879), Одеський дисконтний (1879), Одеський торгово-промисловий (1888, з 1893 р. став відділенням Російського для зовнішньої торгівлі банку), Одеський купецький (1912, у 1917 р. реорганізований у Російський торговий і транспортний банк у Петрограді) та ін. Деякі з цих банків існували недовго, а

України не перевищував 0,5% загального обороту таких банків у Російській імперії, а сукупний баланс банків, розташованих на території України (36,7 млн руб. у 1913 р.), становив усього лише 0,6% балансу всіх комерційних банків імперії²¹².

У Києві в 1868 р. з ініціативи М. Х. Бунге почав роботу перший акціонерний «Київський приватний комерційний банк», а в 1871 р. – «Київський промисловий банк». Крім того, на початку ХХ ст. у місті було кілька філій великих петербурзьких банків²¹³, що проводили значну частину всіх фінансових операцій у Києві.

«Київ став дуже багатий промисловими і торговими установами», такими як «контора Державного банку, відділення Державного дворянського земельного банку, відділення Селянського поземельного банку, Земельний банк, Товариство взаємного поземельного кредиту, Міське товариство взаємного кредиту, Міське кредитне товариство, Приватний комерційний банк, Промисловий банк, відділення [Санкт-Петербурзького] міжнародного комерційного банку, відділення Волзько-Камського комерційного банку, біржа і низка банкірських, маклерських і міняльних контор, а також різних агентів»²¹⁴.

«Київський приватний комерційний банк» був заснований 8 травня 1868 р. Серед його засновників були Г. О. Гінцбург, цукрові магнати І. М. та Л. І. Бродські, а також великі поміщики А. В. Гудим-Левкович, М. К. Виноградський, А. С. Кудашев, на землях яких були розташовані цукрові заводи. Раду банку очолював Андрій Гудим-Левкович – родич київського губернатора, а членами ради були «цукрові королі» Лазар і Лев Бродські, відомий київський фінансист Давид Марголін та ін.²¹⁵ Основний капітал

розміри основного капіталу були у багатьох невеликі (у Київському комерційному – 5 млн руб., в Одеському купецькому – 3 млн).

²¹² Боровой С. Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу / С. Я. Боровой // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України). – К.: Наукова думка, 1967. – С. 22.

²¹³ За даними 1910 р., у Києві були: контора Державного банку, відділення Дворянського земельного і Селянського поземельного державних банків, відділення петербурзьких комерційних банків – Волзько-Камського комерційного, Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного, Санкт-Петербурзького облікового і позикового, Російського для зовнішньої торгівлі, З'єднаного банків; контора Московського купецького банку (Варшавский Л. М. Банки и банкирские конторы Российской империи / Л. М. Варшавский. – М.: Тип. И. М. Машистова, 1910. – С. 109).

²¹⁴ Захарченко М. М. Киев теперь и прежде / М. М. Захарченко. – К.: Лито-тип. заведение С. В. Кульженко, 1888. – С. 11.

²¹⁵ Капітал у 1 млн руб. був розділений на іменні паї (їх одержали засновники) на загальну суму 0,5 млн руб. і акції на пред'явника на загальну суму 0,5 млн руб. За 1898 р. прибуток банку досяг 530 тис. руб. (21,2% від акціонерного капіталу банку – 2,5 млн руб.), зростання прибутку порівняно з попереднім роком становило 180 тис.

банку становив 2,5 млн руб. Усього було випущено в 1872 р. 50 іменних паїв по 10 000 руб. на суму 0,5 млн руб. і 8000 акцій по 250 руб. на 2 млн руб. Акції випускали двома емісіями: на 1 млн руб. – у 1868 р. і на 1 млн руб. – у 1896 р. У 1897 р. виплачували дивіденди: на паї – 17,5%, на акції – 10%; у 1898 р. на паї – 27,75%, на акції – 14%. Акції були введені в котирування Петербурзької і Київської бірж, у 1898 р. їх біржова ціна становила 480 руб. у Петербурзі й у діапазоні 370–510 руб. у Києві. Дані про операції з цими акціями на Петербурзькій біржі не відомі. На Київській біржі ціна акцій зросла до максимального рівня 450–530 руб. у 1899 р., потім за умов загальної економічної кризи 1899–1902 р. знизилася до 202–270 руб. у 1900 р., 200–225 руб. у 1901 р., 210–225 у 1902 р.²¹⁶

«Київський промисловий банк» (надалі перейменований на Південноросійський промисловий банк) був заснований 12 липня 1871 р. Серед його засновників були ті самі А. В. Гудим-Левкович і Л. І. Бродський, пов'язані з цукровим бізнесом. У 1908 р. банк був поглинений «З'єднаним банком», що входив у групу Лазаря Полякова, і перейменований на «Південноросійський промисловий банк». Після того як Поляков одержав контроль над банком, його сини Олександр та Ісаак увійшли до правління банку.

Капітали цих двох київських банків були невеликими: «Київського промислового банку» – 1,5 млн руб., «Київського приватного комерційного банку» – 1 млн руб. (у петербурзьких акціонерних комерційних банків статутні капітали досягала десятків мільйонів рублів)²¹⁷. Обороти «Київського промислового банку» досягли в 1880 р. 159 млн руб., «Київського приватного комерційного банку» – 256 млн руб.²¹⁸ Хоча київські банки не входили до кола найбільших у банківській системі Російської імперії, завдяки участі банківського капіталу у фінансуванні

руб. Дивіденди за 1898 р. були видані в розмірі 14% (у 1897 р. – 10%, у 1896 р. – 12%). У 1900 р. основний капітал банку досяг 5 млн руб., було випущено 20 000 акцій по 250 руб. Дивіденди за акціями у 1913 р. були видані в розмірі 12,8 руб. на акцію, за паями – 68 руб. на пай. Акції були введені в котирування Київської біржі (Акционерные банки краткосрочного кредита в 1898 году // Иллюстрированный вестник культуры и торгово-промышленного прогресса России. – СПб.: Изд. А. С. Шустова, 1901. – С. 29).

²¹⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 44.

²¹⁷ Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 642.

²¹⁸ Гуржій І. О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. / І. О. Гуржій // Проблеми історії України. – Вип. XVI. – С. 44.

цукрової промисловості на початку ХХ ст. Київ став значним комерційним і фінансовим центром.

Акціонерні комерційні банки пропонували клієнтам повний комплекс фінансових послуг, у тому числі пов'язаних із усіма основними цінними паперами, що були в обігу на ринку – оплата купонів і облігацій, що вийшли в тираж; виплата дивідендів за акціями; вклади в цінних паперах; зберігання цінних паперів; кредити під заставу цінних паперів тощо. З кінця ХІХ ст. поширення набули трастові послуги («прийом вкладів з управлінням»), що стосувалися насамперед вкладів у цінних паперах (перші вклади з управлінням з'явилися в 1895 р. у відділеннях Державного банку). Банки були зобов'язані слідкувати за тиражами цінних паперів, що передавалися на зберігання, використовувати доходи за цими паперами тільки за призначенням, обумовленим вкладником, а також виконувати інші подібні доручення вкладників²¹⁹.

Сфера фінансових послуг у Києві. Індивідуальні інвестори та рантьє

Формування середнього класу було пов'язано з великими містами, що особливо швидко зростали з 1890-х років, коли в Російській імперії почалася стадія стійкого економічного підйому з періодичними спадами під час криз. Міста притягували мігрантів із провінції, відкриваючи перед ними нові можливості – знайти роботу, а для деяких і здобути освіту. Формувався міський середній клас, а еліта забезпечувала розвиток самого міста як інституційної структури. Така сукупність інститутів, у тому числі фінансових, утворювала ядро міста, подібне до лондонського Сіті. Іноді таке ядро було віртуальне і не мало чіткої локалізації, але найчастіше воно було цілком реальне і пов'язане з історичним центром міста, де знаходилися органи міської влади й фінансові інститути.

У великих містах України з фондовими біржами – у Києві, Львові, Одесі і Харкові, – були зосереджені операції з цінними паперами й великою частиною фінансових послуг, що утворювали основу сервісного сектора економіки, який почав зароджуватися наприкінці ХІХ ст. у фінансових центрах розвинених країн. У сервісному секторі економіки Російської імперії (за даними перепису 1897 р.) працювало близько 8% населення, 19%

²¹⁹ Министерство финансов 1802–1902. В 2 т. Т 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – С. 375.

працювало в індустріальному секторі, 73% – в аграрному. У Німеччині кінця XIX століття у сервісному секторі було зайнято 14% населення, у промисловості – 51%, в аграрному секторі – 35%²²⁰. Якщо виділяти доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні міста, то в 1897 р. 35,8% міст Російської імперії були доіндустріальними, 63,7% – індустріальними, і тільки в трьох містах (0,5% усіх міст) – Петербурзі, Москві, Києві – «провідним став... сервісний вид діяльності»²²¹ – сфера послуг.

За даними перепису населення 1897 р., у сфері фінансових послуг працювало: у Петербурзі – 2890 чол. (0,22%)²²²; у Москві – 2078 (0,2%)²²³; в Одесі – 426 (0,1%)²²⁴; у Києві – 619 (0,25%)²²⁵; у Харкові – 332 (0,2%)²²⁶. Усього в імперії в сфері фінансових послуг було зайнято 14,4 тис. чол (0,04% населення), з них 13,7 тис. жило в містах (0,2% міського населення)²²⁷.

Сфера фінансових послуг у Києві мала давні корені – протягом століть це місто знаходилося на перетині важливих торгових шляхів. Однак на початку XIX ст. фінансові послуги в містах і містечках центральної України були ще нескладні й

²²⁰ В. В. [Воронцов В. П.]. Очерки экономического строя России / [В. П. Воронцов]. – СПб.: Тип. общества Брокгауз-Ефрон, 1907. – С. 33.

²²¹ Наприкінці XIX в. у Російській імперії «одночасно співіснували вмираючі доіндустріальні міста, індустріальні, що бурхливо розвивалися і постіндустріальні міста, які зароджувалися» (Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи: XVIII – начало XX в. / Б. Н. Миронов. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. – С. 302–303, 309).

²²² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. Город С.-Петербург. Тетрадь 2. – [Санкт-Петербург]: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903. – С. 206.

²²³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XXIV. Московская губерния. – [Санкт-Петербург]: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – С. 185.

²²⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XLVII. Город Одесса. – [Санкт-Петербург]: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – С. 132–133.

²²⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XVI. Киевская губерния. – [Санкт-Петербург]: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – С. 171.

²²⁶ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XLVI. Харьковская губерния. – [Санкт-Петербург]: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – С. 181.

²²⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи: XVIII – начало XX в. / Б. Н. Миронов. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. – С. 307.

зводилися до надання кредитів під відсотки²²⁸. Побічно про розвиток фінансових послуг можна робити висновки за кількістю рантьє – осіб, «що жили доходом із землі й капіталів», як їх визначали в офіційному переписі населення. Приблизно половина рантьє жила на дохід від нерухомості, а друга половина – на дохід «від капіталу», зокрема від інвестування своїх заощаджень у цінні папери.

Про розвиток мережі фінансових установ і фінансових послуг у Києві свідчать такі дані. У 1914 р. в Російській імперії було 2237 банківських і небанківських фінансових установ; у Петербурзі – 41 банк і 29 товариств взаємного кредиту, у Москві – 37 банків і 10 товариств взаємного кредиту (решта – в інших містах імперії)²²⁹. У Києві в 1914 р. було 15 банків і 18 товариств взаємного кредиту (у тому числі кредитних кас і ошадно-позикових товариств), а також 9 банківських контор. Кількість банків швидко зростала, і на кінець 1917 р. у Києві було 35 банків і філій; також значно зросла кількість небанківських фінансових установ (точно вона не відома).

«Наслідком цукрової торгівлі є значний розвиток у Києві банківських установ; тут, крім трьох урядових банків (державного, дворянського й селянського), працюють три акціонерних установи довготермінового кредиту і п'ять торгово-промислових банків», однак, «незважаючи на таку кількість банківських установ у Києві, для покриття потреб промисловості в кредиті, існує ще 12 приватних банківських контор»²³⁰.

У 1913 р. у Петербурзі з населенням 1,7 млн чол. було 70 банківських і небанківських фінансових установ, у Москві з населенням 1,5 млн чол. – 47, у Києві з населенням 0,5 млн чол. – 33. Отже, одна така установа припадала на 24,3 тис. чол. у Петербурзі, на 31,9 тис. у Москві і на 15,2 тис. у Києві. Ці цифри наочно показують, що за інтенсивністю розвитку мережі фінансових послуг Київ помітно переважав і Петербург, і Москву.

²²⁸ Так, ще в 1804 р. у невеликих містечках Київської губернії дохід «від процентного капіталу» був дуже різний і становив від загальних річних доходів містечка 12,3% у Василькові, 7,3% у Чигирині, 3,2% у Сквирі, 0,8% у Звенигородці (Куриленко О. Земельна власність та бюджет міст Правобережної України в період 1796–1860-х років / Куриленко О. // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 125–126).

²²⁹ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 204 (табл. 14).

²³⁰ Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К., 1897. – С. 117.

У Києві (з населенням у 1897 р. 247 700 чол.) було 7,8% рантьє (19 448 чол.)²³¹; у Петербурзі (з населенням 1 264 900 чол.) – 3,6% (45 503 чол.)²³²; у Харкові (з населенням 174 000 чол.) – 3,2% (5610 чол.)²³³; у Москві (з населенням 1 038 600 чол.) – 0,3% (26 148 чол.)²³⁴; в Одесі (з населенням 403 800 чол.) – 0,2% (6543 чол.)²³⁵. За кількістю рантьє Київ був лідером серед інших фінансових центрів. У сфері фінансових послуг, за даними перепису 1897 р., у Києві офіційно працювало 0,25% населення міста (619 чол.), у Петербурзі – 0,22% (2890 чол.); у Москві – 0,2% (2078 чол.), у Харкові – 0,2% (332 чол.), в Одесі – 0,1% (426 чол.).

Соціальний склад індивідуальних інвесторів був досить різноманітний. У 1895 р під час судового процесу у справі Данилевського в Києві через зал суду пройшов «цілий ряд імен і прізвищ десятків осіб, що не один раз піднімалися широкими сходами в контору Данилевського. Серед них провінційні священники, закинуті в наші далекі українські нетрі, волосні писарі, “маленькі чиновники”, фельдшери, аптекарські помічники, торговки з Бесарабки й Троїцького базару – усі, хто встиг щось зібрати, залишити на чорний день, поспішали до хрещатицького банкіра, сподіваючись подвоїти, потроїти свої заощадження. І як насміялася над ними доля!»²³⁶.

У той час була поширена думка, що «грає на біржі... переважно краще суспільство. Барство й чиновники. Купці віддають перевагу іншим способам наживи. У барства й чиновників пристрасть до біржі, це в них гикавка після кріпосного

²³¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. XXIV. Московская губерния. – [Санкт-Петербург]: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – С. 171.

²³² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. Город С.-Петербург. Тетр. 2.– СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903. – С. 206.

²³³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XLVI. Харьковская губерния. – [Санкт-Петербург]: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – С. 181.

²³⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XXIV. Московская губерния. – [Санкт-Петербург]: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1905. – С. 185.

²³⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XLVII. Город Одесса. – [Санкт-Петербург]: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – С. 132–133.

²³⁶ Дело А. С. Данилевского и его жены // Киевское слово. – 1896. – № 3179. – 16 ноября. – С. 2.

права»²³⁷. Основна маса чиновників дворянського походження обмежувалася, як правило, купівлею незначної кількості акцій і грою на біржі, але найактивніша в економічному відношенні частина дворян не обмежувалася придбанням пакетів акцій, а брала безпосередню участь в акціонерних товариствах (зазвичай на керівних посадах або як радники й консультанти), що забезпечувало особистий вплив і гарні доходи. Сумісництво дворян-чиновників, що обіймали високі державні посади, було особливо поширеним у приватних банках.

Однак грало на біржі не лише «краще суспільство». Незважаючи на всі ризики, пов'язані з вкладанням своїх заощаджень у цінні папери, ними володіли не тільки дворяни й особи, що обіймали високі посади, – «барство і чиновники», – а й відставні військові, прості міщани, а в окремих випадках і розбагатілі селяни²³⁸. Вони лише формально належали до свого стану²³⁹, а основна маса селян «не має уявлення про те, що таке акція, облігація чи заставні листи... такі папери розміщені виключно серед міського населення»²⁴⁰. Деякі селяни, що мали заощадження, прагнули зберігати їх переважно у формі золотих монет, і лише невелика частина заможних селян користувалася ощадними касами й теоретично могла купувати цінні папери. Під час акціонерного буму середини 1860-х років «увесь народ, навіть неписьменний, засвоїв... поняття про процентні папери, що перебувають в обігу на біржах, про різні акції, облігації»²⁴¹. А в 1869 р. «ентузіазм, з яким провадилися операції з паперовими цінностями, охопив усі класи суспільства й поширився подібно до

²³⁷ Дорошевич В. М. Манташиада / В. М. Дорошевич // Собрание сочинений. Том II. Безвременье. – М.: Товарищество И. Д. Сытина, 1905. – С. 264. – [ru.wikisource.org/wiki/Манташиада_\(Дорошевич\)](http://ru.wikisource.org/wiki/Манташиада_(Дорошевич)).

²³⁸ Це підтверджують судові промови відомих російських юристів кінця XIX – початку XX ст. (П. О. Александрова, С. О. Андріївського, П. П. Карабчевського, Ф. М. Плевако, В. Д. Спасовича, О. І. Урусова та ін.). Так, у справі О. Штейн вона звинувачувалася у викраденні процентних цінних паперів у осіб з різних соціальних груп – «титлярного радника... дворянина... інженера... міщанки... селянина» (Судебные речи известных русских юристов. – М.: Юрайт, 2011. – С. 510–511).

²³⁹ За даними 1882 р. з осіб, що мешкали в Москві й належали до селян, низько оплачувану найману працю жили близько 89%, а 11% належали до селян лише формально, а по суті були економічно незалежними підприємцями (Нифонтов А. С. Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. / А. С. Нифонтов // Исторические записки. – М.: АН СССР, 1955. – Т. 54. – С. 242).

²⁴⁰ Хрулев С. С. Финансы России в связи с экономическим положением её населения / С. С. Хрулев. – СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1909. – С. 155–156.

²⁴¹ Ламанский Е. И. Из воспоминаний Евгения Ивановича Ламанского (1840–1890) / Е. И. Ламанский // Русская старина. – 1815. – Кн. X. – С. 58.

заразної хвороби»²⁴², з'явилося багато «дам-спекуляток» і навіть «гвардійських офіцерів, з яких деякі вже постійно ходять на біржу»²⁴³. Під час чергового буму в 1894–1895 р. «гнали на біржі всі... біля банків, банкірських контор, біля біржі з'явилися раніше зовсім незнайомі, невідомі особи: дами, чиновники, генерали, офіцери, шинкарі, трунарі й просто люди без певних занять»²⁴⁴.

«За нинішнього дуже швидкого розвитку фінансової справи... акції й процентні папери поширилися і продовжують поширюватися у всіх верствах суспільства»²⁴⁵, – зазначалося в 1874 р. у редакційній програмній статті «Финансового обозрения». До біржової гри були залучені представники різних прошарків суспільства, які мали такий рівень доходів, що дозволяв їм вкладати свої заощадження в цінні папери.

Готові до ризику інвестори відкривали онкольні рахунки в банках або банкірських конторах, однак набагато більша частина дрібних інвесторів, що мали лише декілька облігацій, не хотіли й не були готові займатися онкольними рахунками – вони були далекими від усього цього. Такі інвестори безпосередньо не брали участі в біржовій грі, купуючи папери через фінансових посередників, найчастіше через невеликі банкірські контори, де вони потім і зберігали свої папери, доручаючи конторі подальше управління ними.

Великі банки відкривали онкольний кредит лише під заставу паперів, що вважалися надійними. Перший внесок у таких банках був більший, ніж у банкірських конторах, і міг досягати 2000 руб. Придбані за рахунок онкольного кредиту цінні папери закладали в тому самому банку під 75% їх поточного біржового курсу. Після застави паперів банки і банкірські контори могли на свій розсуд проводити будь-які операції із закладеними цінними паперами, а якщо клієнти вимагали пред'явити папери, що належали їм, банки

²⁴² [Д. Д.]. Наши бумажные ценности / [Д. Д.]. – СПб.: Тип. Глазунова, 1870. – С. 5.

²⁴³ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. В 2 т. Т. 1. – Петроград: Тип. И. Белопольского и К^о., 1917. – С. 186.

²⁴⁴ «Гравці поділилися на окремі групи: солідніші й багатші... зверталися в банки; дрібніші, схильні до ризику – в банкірські контори, що пропонували їм більш пільгові умови з видачі позик (до 90% біржової ціни), ще дрібніші – до міняля. Уся ця строката юрба бігала по банках, банкірських конторах і мінялях, починаючи з самого ранку» (Судейкин В. Т. Биржевая игра на Петербургской бирже / В. Т. Судейкин // Журнал юридического общества. – 1897. – Кн. 1. – С. 8).

²⁴⁵ «Надмірний наплив нових цінностей, що призвів до майже загального зниження цін всіх паперів, починає серйозно непокоїти навіть досвідчених капіталістів, а надто маси капіталістів недосвідчених... катастрофи з акціями залізничними, банківськими і промисловими... призвели до незліченних втрат, цілковито приголомшивши численних власників акцій» (От редакции // Финансовое обозрение. – 1874. – № 1. – С. 1).

нерідко пред'являли будь-які інші папери, тому що власники онкольних рахунків як правило не знали ні серій, ні номерів придбаних через банк цінних паперів. Найчастіше банки, як і дрібні банкірські контори, давали такі папери «у борг» біржовикам, що вели гру на зниження.

За рахунок онкольних кредитів суми операцій з цінними паперами на біржі набагато перевищували реальні кошти учасників операцій і майже вся біржова торгівля цінними паперами спиралася на використання онкольних рахунків. «За останні три роки, – писала газета «Біржа» у 1913 р., – у наших банках спостерігається... збільшення кількості спекулятивних паперів, що належали... клієнтам за онкольними рахунками»²⁴⁶. Ця практика була вигідна і для банків – суми онкольних рахунків постійно зростали²⁴⁷. Придбані папери, за якими інвестор одержував дивіденди, залишалися в банку як застава, і в разі зниження курсів цих паперів банк мав право вимагати негайного погашення кредиту. Якщо інвестор не міг цього зробити, його закладені в банку папери продавали на біржі або вони переходили у власність банку. На практиці інвесторам доводилося купувати через банки цінні папери за завищеними цінами, а продавати за заниженими. У тому разі, якщо понад 70% операцій, зареєстрованих на онкольному рахунку, були пов'язані з придбанням на біржі цінних паперів, рахунок можна було вважати спекулятивним. Такі рахунки належали, як правило, професійним біржовим гравцям. Рахунки, на яких було зареєстровано менше 70% операцій з цінними паперами, були «особистим портфелем» індивідуальних інвесторів, які були схильні до ризику, але не брали участі в біржових спекуляціях. Через такий рахунок індивідуальні інвестори могли користуватися онкольним кредитом, одержувати відсотки за облігаціями й дивіденди за акціями, купувати й продавати через банк цінні папери. У цьому разі саме зростання популярності онкольних рахунків на початку ХХ ст. мало вирішальне значення у формуванні клієнтської мережі з індивідуальних інвесторів, що вкладали свої капітали в цінні папери.

Ось характерний приклад ведення онкольних рахунків. Приходить онколіст із проханням ознайомити його зі станом свого рахунка, на що банкір несподівано відповідає, що на його рахунку «68 000 рублів боргу». Онколіст вражений, тому що був

²⁴⁶ Как спекулируют наши коммерческие банки и их клиенты // Биржа. – 1913. – № 4. 27 янв. – С. 3.

²⁴⁷ Как спекулируют наши коммерческие банки и их клиенты // Биржа. – 1913. – № 4. 27 янв. – С. 3.

«впевнений, що весь портфель його цінних паперів лежить у банкірському домі». Після тривалих суперечок з банкіром, який постійно ухилявся від конкретних відповідей, і скарги клієнта до Кредитної канцелярії з'ясувалося, що банкірський дім за рахунок коштів клієнта здійснив невдалі збиткові операції – і таких операцій «набралося майже половина», після чого «від капіталу клієнта залишився один спогад». Схема заохочення таких клієнтів була добре відпрацьована: найчастіше клієнта приводив приятель і знайомив його з управляючим банкірським домом; той починав мальовничо розповідати про те, як його клієнти швидко розбагатіли: «ще недавно злидарі, тепер вони – великі капіталісти». «З цього моменту людина собі вже не належить: ледве прокинувшись, вона хапається за газету», щоб підрахувати розміри свого багатства; «змінюється вся програма дня, людина перероджується, заводять нові знайомства, засвоює біржові терміни, спить і марить у сні біржею, а банкір... у цей час лише задоволено всміхається. Узявши в клієнта гроші, він жодних паперів взагалі не купував, а записав на онколіста позику. Потім банкір нараховує на цю міфічну позику відсотки і придумує якусь історію, аби переконати онколіста продати свої папери»²⁴⁸.

Під час криз падіння на біржах курсів більшості цінних паперів, «роздутих спекуляцією біржових лідерів», завдавало чималих збитків «легковажній публіці, яку заохочували до ажіотажу банки та банкірські контори». Зваблюючи «публіку» онкольними кредитами, банки й банкірські контори, «незважаючи на зусилля фінансового відомства приборкати цю гру», продовжують свою політику, що призводить «до нагромадження багатства в руках невеликої кількості людей... – біржової аристократії»²⁴⁹.

²⁴⁸ В «тёмных» банках // Банковое дело. – 1913. – № 11. – С. 18–19.

²⁴⁹ Коли уряд знизив «відсоток за позиками» до 3–4%, «дивно чути про дивіденд на акції 15–20%», тому що «використовуючи капітал на потреби промисловості і торгівлі... важко було би банкам одержувати на нього 15 і 20%», але якщо підтримувати спекуляцію, то в неї легко заманити легковажну... публіку, і, звичайно, не дивно одержати 20% на капітал, якщо й не більше». «Дослідження причин... розвитку... біржової гри, централізації капіталів і скупчення їх у руках небагатьох осіб дає можливість поставити правильний діагноз» і створити програму дій «для лікування від цієї страшної епідемії [біржової гри], що вразила... в другій половині сторіччя, яке закінчується» (Биржевая игра и средства к её обузданию // Киевское слово. – 1899. – № 4057. – 27 апр. – С. 1).

Проблема демократизації ринку цінних паперів

Можливість інвестувати капітали в цінні папери була доступна не всім, особливо в цукровій промисловості. Монополізацію в галузі посилювали видані в 1900 р. тимчасові правила для нових акціонерних компаній у цукровій промисловості, за якими номінал акцій і паїв цукрових заводів мав був бути не менше 1000 руб. (звичайна ціна акцій промисловоторгових компаній становила 100–250 руб.). Високий номінал паїв і акцій цукрових заводів призводив до концентрації власності в руках невеликої кількості власників (особливо після створення в 1902 р. синдикату цукрозаводчиків). Усе виробництво цукру контролювали 7–10 родин «цукрових магнатів», і таку політику підтримувало Всеросійське товариство цукрозаводчиків (головою його правління був граф В. Бобринський), хоча це суперечило загальній тенденції демократизації ринку цінних паперів і підвищення його доступності для дрібних інвесторів.

Питання демократизації ринку цінних паперів порушував І. Х. Озеров, який відзначав, що на початку ХХ ст. в суспільстві дедалі більше зростає інтерес до «дивідендних цінностей», тобто до акцій. У цьому відношенні особливого значення набувало зниження мінімального номіналу акцій, що зробило б їх доступними для більшої кількості інвесторів і могло б сприяти «індустріалізації широких верств населення»²⁵⁰.

По суті, про демократизацію ринку цінних паперів можна було говорити тільки з початку ХХ ст., особливо в 1910-і роки. Справді, «суспільство починає зараз цікавитися дивідендними цінностями... цим полегшується фінансування підприємств і створюється грошовий ринок для розміщення нових цінностей... крім того, розвивається інтерес до економічних питань», а демократизація акцій серед населення змусить і пресу «приділяти більше уваги конкретним питанням промислового розвитку». Однак «демократизація акцій серед населення» у сенсі «полегшення їх розміщення»²⁵¹ гальмувалася високим номіналом акцій, що обмежувало доступ на ринок дрібних інвесторів.

У західноєвропейських країнах, особливо в Англії чи Бельгії, були поширені акції невеликого номіналу, а серед російських акціонерних компаній у 1912 р. переважали акції номіналом 250 руб. (543 товариства), 1000 руб. (261 товариство), 100 руб. (202

²⁵⁰ Озеров И. Х. Что делать? / И. Х. Озеров. – М.: Тип. Л. А. Столяр, 1913. – С. 85, 172, 174).

²⁵¹ Социально-политическое значение индустриализации // Биржа. – 1913. – № 12. – 24 марта. – С. 5.

товариства). Акції номіналом 50 руб., також занадто високим для їх масового поширення, були випущені лише 9 акціонерними товариствами²⁵².

Зниження номіналу акцій (і, у кінцевому рахунку, зменшення участі дрібних індивідуальних інвесторів на ринку акцій) стримували чинні на той час норми акціонерного права (зокрема, закон від 21 грудня 1901 р. «Про зміни і доповнення постанов про акціонерні компанії»), згідно з якими не тільки мінімальний капітал акціонерної компанії мав бути 200 тис. руб., а й мінімальна вартість акції – 250 руб. Така вимога обмежувала соціальний склад учасників ринку акцій лише представниками забезпечених груп населення²⁵³. Пізніше мінімальний розмір статутного капіталу був знижений до 100 тис. руб., а вартість акцій – до 100 руб., але вона все ж таки залишалася високою. Ще вищим був мінімальний номінал акцій і паїв у прибутковій цукровій промисловості. На початку грудня 1913 р. Міністерство фінансів запропонувало на розгляд Державної Ради законопроект «Про деякі заходи, що сприяють розвитку цукрової промисловості», відповідно до якого передбачалося знизити вартість акцій і паїв цукрових заводів з 1000 до 250 руб.²⁵⁴, але і такий номінал залишався високим для більшої частини населення.

Банкірські контори Києва

Банкірські контори залучали значну кількість дрібних інвесторів. Ті з них, хто був готовий до участі в біржовій грі, відкривали онкольні рахунки в банках і банкірських конторах для придбання цінних паперів у кредит. Банки відкривали такі рахунки під надійні папери, а дрібні банкірські контори надавали кредит під будь-які папери, що котирувалися на біржі.

«Для того щоб відкрити онкольний рахунок у дрібній банкірській конторі, досить було мати півтори сотні рублів готівкою», і після відкриття такого рахунка банк надавав онкольний кредит для купівлі цінних паперів. «Отже, на 150 руб.

²⁵² Акционерное учредительство в России // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. – Пг.: Банки и биржа, 1914. – С. 105.

²⁵³ Тенденція створювати обмеження на ринку акцій мала давню історію – ще «Положення...» 1836 р. дозволяло випускати лише іменні акції з метою обмежити доступ іноземців до керівництва компаній, хоча іменні акції мали знижену ліквідність і обмежені можливості для обігу на ринку. І хоча на практиці більшість акцій були на пред'явника, формально тільки в 1896 р. Міністерство фінансів дало дозвіл на випуск акцій на пред'явника.

²⁵⁴ Свеклосахарная промышленность // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. – Пг.: Банки и биржа, 1914. – С. 112.

можна було мати паперів на 600 руб.» і «було спокусливо купити що завгодно, покласти на on call, одержати прибуток, знову щось купити (байдуже що), і знову зробити те саме»²⁵⁵. У великих банках мінімальний внесок для відкриття онкольного рахунка був набагато більший – від 2000 до 5000 руб.²⁵⁶

У законодавстві майже не було постанов, що визначали правовий статус банкірських домів і контор. Ці «банкірські заклади» вважалися не кредитними установами, а приватними торгово-промисловими організаціями²⁵⁷. На відміну від акціонерних комерційних банків, процедура відкриття банкірської контори була спрощеною, а операції проводилися без статутів, затверджених Міністерством фінансів, і без публічної звітності²⁵⁸.

Багато банкірських контор були засновані в другій половині 1890-х років, під час загального економічний підйому та біржового ажіотажу. У Києві в 1892 р. знаменитий бердичівський банкір І. Гальперін відкрив приватну банкірську контору, але вона існувала лише чотири роки і була закрита в 1896 р. після його банкрутства. На початку ХХ ст. кількість банкірських контор значно збільшилося²⁵⁹ – сім з них були розташовані в центрі міста, на

²⁵⁵ Былое. 1903. – № 3, февраль. – С. 78. «Біржа потребує грошей, грошей і грошей. Не маючи під рукою чужих капіталів, не можна тепер взагалі їздити на біржу... Грають на біржі з завидним ентузіазмом і задоволенням люди дуже багаті, що ведуть гру за допомогою солідних комерційних банків і мають можливість притримати невдало куплений «товар», поки він досягне вигідного курсу, чи банково-біржові еквілібристи, які зачалися на великій дорозі під імпонуючою вивіскою «банкірський дім» і діють за рахунок наївних онколістів» (В «тёмных» банках // Банковое дело. – 1913. – № 11. – С. 18–19).

²⁵⁶ Бирюкович В. В. Біржа і публіка / В. В. Бирюкович В. В. // Вестник Европы. – 1895. – Т. VI. – С. 351–352.

²⁵⁷ Банкірські контори вільно займалися купівлею й продажем процентних паперів, акцій і облігацій різних товариств; видавали кредити під заставу процентних паперів, акцій і облігацій товариств; видавали кредити до терміну купонів і процентних паперів, що вийшли в тираж; продавали білети внутрішніх з вигрешами позик з розстрочкою платежу від 6 до 36 місяців; страхували білети внутрішніх з вигрешами позик від тиражу погашення; приймали на комісію процентні папери; проводили перезаставу процентних паперів, акцій і облігацій різних товариств у банкірських установах; відкривали спеціальні рахунки для видачі кредитів під заставу процентних паперів (Беляев Н. М. Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах / Н. М. Беляев. – М., 1883. – С. 6–7, 26–33).

²⁵⁸ Для відкриття банкірської контори досить було подати прохання на ім'я губернатора чи міського голови («градоначальника»), а також перелік банкірських операцій. Після перевірки «благодійності» засновника і позитивного рішення міської влади прохання затверджувала «Особлива канцелярія по кредитній частині» Міністерства фінансів, і банкірська контора вважалася заснованою.

²⁵⁹ У різний час у Києві працювали контори М. П. Альперіна, Л. В. Ашкеназі, Бальтерманца, А. А. Барабгарло, «Барбан і Зейферт», В. Л. Вайнбаума, «М. Векселер і сини», І. Г. Грубера, В. П. Данилевського, Г. І. Ингала, С. А. Канеля, Б. М. Клейна, Л. В. Ландау, Б. С. Левінсона, Г. І. Лесіна, Н. М. Литвака, Куперника, Н. Б.

Хрещатику, три – на початку вулиці Миколаївської (нині – Городецького), найчастіше в приміщеннях банків²⁶⁰ і навіть у будинку Миської думи.

Банкірські контори проводили всі операції з цінними паперами. «Міняльна контора Я. Б. Епштейна... купує й продає всі державні процентні папери, заставні листи земельних банків, облігації кредитних товариств, акції земельних і приватних банків... видає позики під заставу процентних паперів у збільшеному розмірі за зменшені відсотки... Страхує виграшні білети від тиражу погашення. Приймає доручення з купівлі–продажу акцій і паїв»²⁶¹.

З онкольними рахунками, відкритими індивідуальними інвесторами в дрібних банкірських конторах, було пов'язано

Матусовского, Райхінштейна, Ф. Д. Раковського, Я. Ф. Файнгольда, Френкеля, Д. С. Хеймана, Штильмана, Я. Б. Епштейна. За даними 1910 р., у Києві були банкірські контори «М. П. Альперін», «І. Г. Грубер», «Г. Н. Ингала», «С. А. Канель», «Б. С. Левінсон», «Ф. Д. Раковский», «Я. Ф. Файнгольд», а також банкірські доми «М. Лісім» і «Д. Мерзвинський» (Варшавский Л. М. Банки и банкирские конторы Российской империи / Л. М. Варшавский. – М.: Тип. И. М. Машистова, 1910. – С. 109–110).

²⁶⁰ Банкірська контора Я. Б. Епштейна розмішувалася в будинку Київського відділення Південноросійського промислового банку, банкірська контора Г. Д. Лесіна – у будинку Київського купецького товариства взаємного кредиту, контора Я. Ф. Файнгольда – у приміщенні Київського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку, а контора Г. Н. Ингала – у будівлі Миської думи.

²⁶¹ Меняльная контора Я. Б. Епштейна // Киевское слово. – 1887. – № 116. – 29 мая. – С. 1; 1887. – № 253. – 19 нояб.. – С. 1. «Міняльна контора Б. С. Левінсона... купує і продає всі державні процентні папери, облігації кредитних товариств, заставні листи земельних банків... Видає позики під заставу різних процентних паперів у збільшеному розмірі за зменшені відсотки... Страхує виграшні білети і всі заставні листи земельних банків» (Меняльная контора Б. С. Левинсона // Киевское слово. – 1887. – № 193. – 3 сент. – С. 1). «Банкірська контора Г. Н. Ингала... страхує виграші, білети від тиражів... купує і продає % папери, паї й акції, продає виграшні білети всіх трьох позик» (Банкирская контора Г. Н. Ингала // Киевское слово. – 1898. – 28 февр. – № 3641. – С. 1). «Банкірська контора Райхінштейна проводить усі банкірські операції й страхує виграшні білети всіх трьох позик» (Банкирская контора Райхинштейна // Киевское слово. – 1898. – № 3761. – 20 апр. – С. 1). «Міняльна контора В. Л. Вайнбаума... купує і продає всі державні процентні папери, облігації кредитних товариств, заставні листи земельних банків, акції земельних і паї приватних банків. Видає позики під заставу процентних паперів у збільшеному розмірі за зменшені відсотки. Страхує виграшні білети від тиражу погашення, приймає доручення з купівлі й продажу акцій і паїв» (Меняльная контора В. Л. Вайнбаума // Киевское слово. – 1887. – № 253. – 19 нояб. – С. 1). «Банкірська контора Н. Б. Матусовського страхує виграшні білети 1-ї позики від тиражу погашення... приймає вклади і видає позики під виграшні білети та інші процентні папери... купує і продає всі % папери», у тому числі «державні % папери, заставні листи, облігації, акції київської каналізації q виграшні білети» (Банкирская контора Н. Б. Матусовского // Киевское слово. – 1898. – № 3761. – 20 апр. – С. 1; Банкирская контора Н. Б. Матусовского // Киевское слово. – 1896. – 20 дек. – № 3213. – С. 1).

чимало ризиків і спекулятивних операцій. Багато хто вважав саме існування дрібних банкірських контор, часто не дуже надійних, «глибокою економічною аномалією», вважаючи контори «випадковими кредитними установами», що живуть за рахунок «нездорових прагнень економічно слабких елементів нашого суспільства. Справді, хто є клієнтами різних банкірських контор... як не рядові обивателі, недостатньо заможні, щоб стати клієнтурою солідних банків»²⁶².

«Успіх усякої банкірської контори заснований на вмінні зібрати з клієнта побільше грошей за різні послуги банкірів щодо продажу, купівлі, розстрочок та інших фінансових послуг. Покійний Бабст казав на лекціях, що “кредит є перехід грошей з невмілих рук у вмілі”. Банкірські контори також засновані на кредиті, а кому саме належать умілі руки, а кому невмілі – це ви вже розбирайтеся самі»²⁶³.

Швидке зростання банкірських контор, як і періодичні хвилі їх банкрутств, відбувалися в «атмосфері, насиченій нездоровими парами біржового ажіотажу» 1910-х років. Власник банкірської контори постачав «цінностями своїх клієнтів... біржових гравців на зниження, а після досягнення... зниження вже з повною впевненістю сам виступав у ролі продавця, нібито за дорученням провінційних клієнтів, стривожених коливанням курсів». На біржі починалося занепокоєння, і мета досягнута – «вода скаламутилася і можна починати вилов великої риби». Штучне зниження курсу цінних паперів і «неможливість для клієнта, який вклав усі свої заощадження, надати додаткові папери, спричиняють ексекуційний продаж паперів. Але банкіру немає сенсу позбавлятися економічно цілком надійних цінностей», і він насправді продає «дружнім маклерам» лише невелику партію паперів за вигідною для себе ціною²⁶⁴.

Найчастіше серед клієнтів банкірських контор переважали дрібні інвестори, що мали, як і герой оповідання А. Чехова, лише один-два виграшних білети державної позики. «Лев Іванович Попов, людина нервова, нещаслива на службі й у сімейному

²⁶² Крім того, під «овечою шкурою... дрібного обивателя ховається найчастіше справжня зграя грабіжників... безкарно відбирають останні заощадження бідних людей». Дрібний індивідуальний інвестор «під тиском зростаючої дорожнечі життя простягає руку до джерела багатства – до біржі, і до його послуг негайно з'являються бажаючі ловити рибку в каламутній воді біржових настроїв, щоб... без особливої праці покласти до власної кишені цінності, які вносить наївний клієнт у забезпечення» приватному банкіру (Эфемерные банкирские конторы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 20. – С. 1).

²⁶³ Чехов А. П. Формулярный список петербургских дам / А. П. Чехов // Полное собрание сочинений и писем. В 30 т. Т. 18. – М.: Наука, 1976. – С. 42.

²⁶⁴ Эфемерные банкирские конторы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 20. – С. 1.

житті... придбав у банкірській конторі Кошкера виграшний білет 1-ї позики на умовах погашення позики частинами у формі щомісячних внесків і тепер вираховував, скільки йому доведеться заплатити за весь час погашення і коли саме білет стане його повною власністю... Білет коштує за курсом 246 рублів... Дав я аванс 10 руб., виходить, залишилося 236... До цієї суми потрібно додати відсотки за 1 місяць у розмірі 7% річних і ¼% комісійних, гербовий збір, поштові витрати за пересилання заставної квитанції 21 коп., страхування білету 1 руб. 10 коп., за транзит 1 руб. 22 коп., за елеватор 74 коп., пені 18 коп.»²⁶⁵.

Коли була почата конверсія позик, нею займалися як відділення банків, так і банкірські контори²⁶⁶, що пропонували свої посередницькі послуги. «Київське відділення одеської контори І. Грубера доводить до загального відома, що з 26 квітня по 14 травня цього [1894] року приймаються заяви з конверсії 5% банківських білетів 1-го і 2-го випусків і 5% облігацій 2-ї і 3-ї східних позик на 4% державну ренту без усякої комісії»²⁶⁷. «Банкірська контора Я. Б. Епштейна приймає заяви з конверсії 5% банківських білетів 1-го і 2-го випусків і 5% облігацій 2-ї і 3-ї східних позик на 4% Державну ренту»²⁶⁸.

Усі ці контори, невеликі за розміром, були тісно пов'язані з біржею, а основним напрямком їх діяльності були посередницькі

²⁶⁵ Чехов А. П. Житейские невзгоды / А. П. Чехов // Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Сочинения: В 18 т. Т. 6. [Рассказы], 1887. – М.: Наука, 1976. – С. 137–140.

²⁶⁶ Конверсія процентних паперів розпочалася ще наприкінці 1880-х років: «Найвищим указом міністру фінансів від 8 листопада 1888 року доручено було» з метою «скорочення щорічних платежів за державними борговими зобов'язаннями, заміняти за... можливості випущені за державним і гарантованим урядом боргами процентні папери іншими процентними паперами на вигідніших для скарбниці умовах. Після цього указу з 1889 по 1891 р. Міністерством фінансів були конвертовані позики на суму, що перевищує півтора мільярда карбованців». Але з другої половини 1891 р. умови для продовження конверсії стали несприятливими через неврожай, «який охопив великий регіон», зменшивши «надходження державних доходів». Після цього резерви «вільної готівки державного казначейства значно зменшилися і стало важко виплачувати... великі суми за паперами, які обмінювалися», після чого «подальші конверсії було припинено». Але вже у 1893 р. становище змінилося на краще, запаси вільної готівки в державному казначействі досягли 275 млн руб. і можна було відновити конверсію. На другому етапі конверсія мала охопити «усі п'ятивідсоткові позики внутрішнього обігу, що за умовами свого випуску можуть бути вже тепер викуплені до терміну їх погашення» – 5% банківські білети першого і другого випусків, облігації 2-ї і 3-ї східних позик. «Загальна сума цих цінностей досягає 1014 млн рублів» («Височайшим указом министру финансов...» // Киевское слово. – № 2248. – 16 апреля. – С. 1).

²⁶⁷ Киевское отделение одесской конторы И. Грубера // Киевское слово. – 1894. – № 2255. – 25 апр.

²⁶⁸ Банкирская контора Я. Б. Эпштейна // Киевское слово. – 1894. – № 2256. – 26 апр. – С. 1.

послуги в операціях з цінними паперами, для чого ці контори і створювали. Значення київських банкірських контор було набагато більшим, ніж могло б здаватися на перший погляд – вони були посередниками між Петербурзькою біржею і великими київськими спекулянтами, що мали у своєму розпорядженні значні капітали, нажиті на операціях з цукром. Коли київські спекулянти починали на Петербурзькій біржі гру на підвищення чи на зниження, вони розміщували свої розпорядження на купівлю чи продаж певних паперів через приватні банкірські контори.

У періоди підйому київські банкірські контори розцвітали, і тоді всі погоджувалися з тим, що «говорити про користь дрібного кредиту, – значить доводити, що двічі два чотири», а відсутність такого кредиту «гальмує розвиток дрібної промисловості». Але під час спаду, коли серед банкірських контор частими були банкрутства, вкладники втрачали свої заощадження. Багато хто вважав ризикованими і ненадійними фінансовими установами банкірські контори, «які зазвичай через рік вилітають у трубу»²⁶⁹. «Адже всі ці банкірські контори» розбагатіли «на морі горя, сліз і настав час, нарешті, міським владам простягнути руку допомоги населенню»²⁷⁰.

Банкрутства банкірських контор були звичайною справою в різних фінансових центрах. На початку ХХ ст. у Петербурзі закрилися банкірські дома й контори А. Є. Альванга, Г. Г. Блокка, М. Де ла Фара, А. А. Зінгера, А. Н. Кутузова, С. А. Нікітіна, Д. А. Полуктора, Н. Н. Озерова, А. Н. Трапезникова й ін. А в Києві в березні 1899 р. загальну увагу привернуло банкрутство В. Л. Вайнбаума. «Крах банкірської контори В. Л. Вайнбаума й ефектна втеча її власника продовжують бути благодатною темою для розмов». Наступного дня після втечі «усі без винятку біржовики юрбилися перед опущеними шторами пустої контори». Звістка про крах «вразила не тільки колишніх вкладників В. Л. Вайнбаума» – банкір, що втік, «до останнього часу мав бездоганну репутацію ділової людини, довіра до нього клієнтів визначалася багатотисячними вкладками». Але після краху Вайнбаума в «публіки» виникла підозра «щодо всіх банкірських контор», особливо з урахуванням «часто повторюваних у Києві злісних банкрутств». Щодо причини банкрутства Вайнбаума, «тут біржовим пліткам така воля, що розібратися досить важко». За однією з версій, втеча банкіра була «наслідком справи засудженого

²⁶⁹ Беседа // Киевлянин. – 1900. – № 244. – 3 сент.

²⁷⁰ Не пора ли? // Киевское слово. – 1902. – № 5242. – 10 авг. – С. 1.

днями банківського артільника Єлисеєва, за іншими чутками, причиною банкрутства стали невдалі операції в інших містах»²⁷¹.

У 1902 р. у Києві припинила платежі банкірська контора І. Г. Зейферта, яка мала сумнівні за ліквідністю активи 10 тис. руб., а пасиви – 300 тис. руб. Ревізія виявила, що Зейферт розтратив понад 100 тис. руб., а потерпілими виявилися дрібні вкладники, що віддали на зберігання в його контору один чи два виграшних білети²⁷². Сам І. Г. Зейферт, як часто буває в таких випадках, десь переховувався, і тільки в 1909 р. преса повідомила, що «сьогодні поліція заарештувала колись відомого в Києві банкіра Зейферта, що втік у 1902 р. за кордон». Зейферт був доставлений у Київ 19 квітня 1909 р.²⁷³

У лютому 1906 р. у Києві усі заговорили про крах контори Я. Б. Епштейна, яка і до того проводила ризиковані операції. Одним із клієнтів Епштейна був добре відомий у Києві Антон Ржепецький, що володів великими земельними ділянками в центрі міста²⁷⁴. Ржепецький розбагатів, даючи кредити під заставу найкращих київських садиб. Після відкриття Київського земельного та інших іпотечних банків він припинив всі операції і вклав свій капітал в акції Київського земельного банку, придбавши їх за номіналом 250 руб. Крім одержуваних за купонами дивідендів, Ржепецький мав прибуток, віддаючи свої акції тим, хто балотувався до складу загальних зборів Київського земельного банку на виборні посади, продаючи їм можливість набрати додаткові голоси. У цих операціях головним його посередником був Яків Епштейн, власник приватної банкірської контори. «Крах банкірської контори Якова Епштейна», борги якої досягли 1,5 млн руб., «став у місті... величезною сенсацією. Лише «Державному банку контора була винна 600 000 руб. Крах спричинили припинення платежів однією

²⁷¹ Що ж стосується загальної суми усіх вкладів, що були в конторі Вайнбаума, «на біржі вважають, що вкладів готівкою більш ніж на 250 000 руб. не було. Крім вкладників, постраждали також деякі іногородні банки і банкірські контори, для яких Вайнбаум був посередником». «Один з найбільших вкладників, втрати якого обчислюються десятками тисяч, вирішив узяти самостійну участь у розшуках В. Л. Вайнбаума... він розіслав телеграми усюди, де міг перебувати втікач, з обіцянкою великих нагород» (К банкрутству банкірської контори В. Л. Вайнбаума // Киевское слово. – 1899. – № 4007. – 6 марта. – С. 2).

²⁷² Крах банкірської контори І. Г. Зейферта // Банковая и торговая газета. – 1903. – № 29. – С. 495.

²⁷³ «Сегодня полицией арестован известный некогда в Киеве банкир Зейферт» // Русское слово. – 1909. – 16 мая.

²⁷⁴ Антон Карлович Ржепецький (1868–1932), співробітник різних кредитно-фінансових установ, член Київської міської думи, певний час – голова Товариства взаємного кредиту в Києві, у травні-червні 1918 р. міністр фінансів в уряді П. Скоропадського.

московською фірмою і невдала біржова гра з цукровим піском»²⁷⁵. Після порушення справи про банкрутство суд визнав Я. Епштейна неспроможним з боргами близько 2 млн руб., після чого той втік. Преса повідомляла, що чутки, які поширилися на біржі про «торгову неспроможність великої місцевої цукрозаводської фірми й банкірської контори Я. Б. Епштейна», мали під собою підстави і банкрутство вже є фактом. «Загальний пасив збанкрутілої контори досягав 1 400 000 руб.». Головними кредиторами контори були Київська контора Державного банку і місцеві відділення Волзько-Камського і Південноросійського промислового банків, а також Київський приватний комерційний банк. Пасив «самого Я. Б. Епштейна не перевищував 600 000 руб.», але він був винний, крім інших боргів, ще 800 000 руб. товариству Романовських цукрових заводів, «основним пайовиком яких був він сам». Активами контори Епштейна відповідно були підприємства Романовського товариства – два цукрових заводи в Київській губернії, що давали «значний дохід». Епштейн був не тільки «головним акціонером цих підприємств, а і директором-розпорядником, тобто фактичним хазяїном». Він фінансував цукрові підприємства, «вів постійну гру то на підвищення, то на зниження» і на цьому часом «заробляв великі суми» – за чутками, «недавно на цій спекуляції він одержав близько 200 000 руб.» чистого прибутку. Припинення конторою платежів «спричинило на біржі зрозумілу тривогу, переважно серед цукрових ділків», що мали контакти з конторою. Більшість кредиторів схилилися «на користь запровадження адміністрації у справах фірми, тому що активи... у вигляді двох цукрових заводів є гарантією для поступового погашення боргів». Кредитори визнали, що «Епштейн став жертвою нещасливого для нього збігу обставин, тому що останнього часу він мав збитки на дуже велику суму» унаслідок банкрутства «фірми Расторгуєвих у Москві, банкірської контори Равич у Варшаві й товариства Рибницького цукрового заводу, яким він надавав великий кредит»²⁷⁶.

У 1913 р. настала черга банкірської контори Г. І. Інгала. За повідомленнями преси, «окружний суд за участю присяжних засідателів» розглянув справу «артільника московської новогостинодворської артїлі Вороніна і власника банкірської контори Інгала, яких звинувачували в розтраті належних київському відділенню З'єднаного банку 106 000 руб. і в підробці п'яти чеків від імені вигаданих осіб з метою приховати розтрату».

²⁷⁵ Крах банкирской конторы Якова Эпштейна // Русское слово. – 1906. – 16 февр. – 1907. – 18 мая.

²⁷⁶ Крах сахарозаводческой фирмы // Киевская жизнь. – 1906. – № 13. – 18 февр. – С. 2.

Воронін був визнаний «винним у розтраті через легковажність», Інгал – «у пособництві розтраті через легковажність». Вороніна та Інгала за звинуваченням у підробці виправдали, вони задовольнили «цивільний позов у розмірі 106 000 руб.» і відбулися арештом на два тижні²⁷⁷.

Найвідомішою стала скандальна історія банкрутства банкірської контори О. С. Данилевського, відставного штабс-капітана, що вирішив швидко розбагатіти. У 1884 р. Олексій Данилевський разом із дружиною Софією заснували в Києві «товариство на вірі» (подібне до інвестиційного трасту, що ставали в ті роки модними в США і країнах Західної Європи). «Торговий дім О. Данилевський і К^о» склався, як [потім] виявилось, з одного лише товариша – самого Данилевського, «з капіталом, судячи з договору, у 10 000 руб., і ще одного первісного вкладника, що мав 1000 руб.». Данилевський був «повним розпорядником» справ торгового дому і «відповідальною особою за борги, відповідаючи усім своїм майном»²⁷⁸.

Розташовані в Києві й Одесі банкірські контори торгового дому Данилевського продавали «білети Першої виграшної позики з видачею під продані білети в позику 230 руб.» і проводили «страхування білетів і видачу позик під усі процентні папери в збільшеному розмірі». Кредити видавалися під 5% білети, заставні листи тощо у розмірі 95% їхньої вартості²⁷⁹.

Банкірській конторі Данилевського вдалося виділитися серед багатьох інших подібних київських контор завдяки залученню великої кількості дрібних клієнтів, що приходили в контору з невеликими заощадженнями чи з кількома облігаціями виграшних позик, які вони хотіли передати на зберігання товариству на вірі. У 1887 р. товариство мало капітал 120 тис. руб. – «власність Данилевського і вкладників»²⁸⁰. Популярності Данилевському додавало і те, що він був відставним офіцером і дворянином, а це створювало видимість «солідності» підприємця. Банкірська контора орендувала представницький офіс на Хрещатику, де клієнтів приймала дружина Данилевського, що працювала касиром. Одеською філією банкірської контори завідував Йованович, біржовий репортер газети «Новоросійський телеграф».

²⁷⁷ Суды и приговоры // Новое время. – 1913. – 13 мая.

²⁷⁸ Дело А. С. Данилевского и его жены // Киевское слово. – 1896. – № 3179. – 16 нояб. – С. 2.

²⁷⁹ Крах конторы Торгового дома «А. Данилевский» // Киевское слово. – 1887. – 10 июня. – С. 1; 1887. – 14 апр.

²⁸⁰ Дело А. С. Данилевского и его жены // Киевское слово. – 1896. – № 3179. – 16 нояб. – С. 2.

«У довірі з боку публіки» у Данилевського не було проблем. «Та й важко було не вірити. Величезна вивіска. Широкі кам'яні сходи. У дверях солідний швейцар... усюди статечні конторники, бухгалтери... а за касою сама... дружина великого фінансиста, що раптом освітив дивовижним блиском електричних вогнів Троїцьку площу, спорудивши не тільки купальні та лазні, а навіть водолікарню. Тим більше вірилося, адже не в єврейську крамничку ходили вони, – пояснюють свідки, – а до відставного офіцера». Але «спливали місяці, пора було білети повертати, а їх не було». Самого Данилевського, «зайнятого будівництвом на Бессарабці грандіозного будинку з балкончиками, у конторі ніколи було», а його дружина «ласкаво, привітно заспокоювала нетерплячих дурнів, які навіть гадки не мали про хиткість такої серйозної контори»²⁸¹.

Про реальний «стан справ і матеріальне становище банкірської контори в останні п'ять років можна скласти уявлення з пояснення її службовців, які розповіли, що вільного капіталу контора давно вже не мала, платежі затримувалися, векселі прострочувалися»²⁸², але видимість успішності вдавалося зберігати.

Проблеми в Данилевського почалися після того, як у 1890 р. одеська контора Йовановича збанкрутувала, створивши для Данилевського чималі збитки – 60 тис. руб. Щоб компенсувати ці збитки, Данилевський обрав ризикований шлях – створив фінансову піраміду. За допомогою реклами, що обіцяла усілякі вигоди від вкладання капіталів і цінних паперів, а також завдяки репутації банкірської контори, яка поки ще зберігалася, гроші знову потекли до Данилевського, і він вирішив терміново вкласти капітали в будівельні проекти.

У січні 1893 р. були урочисто відриті добре обладнані Троїцькі лазні, будівництво яких фінансував торговим дім Данилевського. Успіх цього проекту надихнув його на побудову готелю «Оріон» на розі Великої Васильківської та Бессарабської площі, і в грудні 1894 р. Данилевський придбав земельну ділянку для будівництва. Проект потребував значних капіталів, і коли в 1894 р. настав термін обміну білетів 1-ї виграшної державної позики, в яких на той час закінчилися купони на одержання доходу, Данилевський оголосив, що його торговий дім готовий

²⁸¹ Герои дня. Из залы суда. Часть 2. // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 нояб. – С. 4.

²⁸² «Останньою обставиною пояснюють... дії розпорядника О. Данилевського, які свідчать про те, що в нього була одна мета – добути якнайбільше грошей будь яким шляхом, не зважаючи на... розплату» (Дело А. С. Данилевского и его жены // Киевское слово. – 1896. – № 3179. – 16 нояб. – С. 2).

обміняти ці облигації безкоштовно (державні й комерційні банки, а також банкірські контори брали за обмін комісійні). Насправді метою Данилевського було одержати у своє розпорядження якнайбільше облигацій (які він свідомо не збирався обмінювати), щоб закласти їх у банках і одержати готівку.

Сотні власників цінних паперів понесли їх Данилевському, і «найбільший приплив % паперів у контору спостерігався в 1894 р.: у квітні під час конверсії 4% і 5% позик на державну ренту й у листопаді під час обміну білетів 1-ї з виграшами позики». Цих білетів до Данилевського надійшло, «понад 500 штук. Усі ці папери він, мабуть, не дуже переймаючись розплатою, негайно закладав у банки, спершу у Волзько-Камський, а останнім часом у Російський для зовнішньої торгівлі і С.-Петербурзький міжнародний», але «куди поділися узяті під ці папери гроші – не відомо»²⁸³.

Клієнти, приваблені рекламою, йшли в контору Данилевського, не думаючи про те, що взяті ним зобов'язання з безкоштовного обміну облигацій сумнівні і нездійсненні. Ці виграшні облигації користувалися великим попитом, тому що по одному так званому «білету» номінальною вартістю 100 руб. можна було виграти 200 тис. руб., і навіть у конторі Державного банку їх продавали за ціною вище номіналу.

Капітали на будівництво готелю вдалося зібрати, і було швидко зведено розкішний будинок «Оріона», прикрашене ліпниною і вежами. Однак борги Данилевського за кредитом, узятим для завершення проекту, становили 305 тис. руб. руб і незрозуміло було, як їх віддавати. Тому «Оріон» довелося терміново продати зі збитком новому хазяїну – великому власнику нерухомості П. М. Попову за 280 тис. руб. (Попов надалі добудував до будинку ще один готель – «Берлін»).

Коли поширилися чутки про труднощі в Данилевського і про збитковий продаж «Оріона», клієнти спробували забрати в банкірській конторі свої облигації, але несподівано для усіх виявилось, що це не так просто зробити – цінних паперів не було в наявності. «Контора, будучи не дуже акуратною у своїх зобов'язаннях і раніше, тепер задовольняла лише наполегливих вкладників, що побували в конторі разів 20», а її службовці і дружина Данилевського вдавалися до явної дезінформації, заявляючи вкладникам, які прийшли в контору за процентними паперами, що облигації нібито відправлені в Петербург для обміну, але звідти ще повернулися; або що їх вже отримано, але вони

²⁸³ Дело А. С. Данилевского и его жены (продолжение) // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 нояб. – С. 4.

знаходяться в конторі Державного банку і забрати їх можна буде найближчим часом. Насправді облігації були закладені в банках на Хрещатику поруч з конторою Данилевського.

Нарешті, коли 18 вересня настав термін сплати банку за векселем у 1000 руб., Данилевський оголосив себе неспроможним банкрутом і закрав з 19 вересня 1894 р. контору, привласнивши й розтративши на той час капітали на загальну суму 109,3 тис. руб. У вересні 1895 р. він разом із дружиною був заарештований, і розпочалося слідство, яке виявило численні зловживання. О. Данилевський визнав себе винним у розтраті, пояснивши її великими втратами в діяльності своєї банкірської контори і спричиненими цим збитками в 100 тис. руб. «Прикладом його явно збиткових дій можуть бути угоди з постачання % паперів, сплата високих % на вклади, публікації через газети про безоплатний обмін конторою 1-ї внутрішньої позики»²⁸⁴.

Свідок Володимир Гранат, що кілька років був повіреним у справах одеської контори О. Данилевського, заявив на суді, що «через його руки пройшло понад 40 тисяч на сплату боргів у справах одеських, і гроші ці надходили з Києва. Данилевський останні два роки скаржився йому, що справи у Київській конторі погані, з грошима страшно скрута». З боку суду свідку було задане запитання: «чи не дивувала його та обставина, що, незважаючи на поганий стан справ, Данилевський у той самий час збудував величезний готель, який вражав своєю архітектурною пишнотою», на що свідок відповів, що, хоча все «це його дивувало», пояснити цього він не може. За словами інших свідків, «гроші йшли як на сплату боргів, так і туди, на Бесарабку, де зводили ефектний готель “Оріон”»²⁸⁵. Як з’ясувалося на суді, сам Данилевський, «чоловік і банкір, великий домовласник», насправді був лише «іграшкою, маріонеткою, ганчіркою» в руках дружини²⁸⁶.

Хоча пресу більше приваблювали скандальні історії спекулятивних операцій і банкрутств, насправді серед банкірських контор було чимало цілком солідних і надійних, як, наприклад, контора Г. Д. Лесіна. Приватний банкір Григорій (Герш) Давидович Лесін (1860–1924) почав свій бізнес у Житомирі, де був

²⁸⁴ 15 листопада 1896 р. «в Київському окружному суді... розпочалося слухання справи, що наробила свого часу багато галаса, екс-банкіра – представника торгового дому “О. Данилевський і К.”, відставного штабс-капітана О. С. Данилевського і його дружини». На суд «з’явилися свідки-потерпілі для відстоювання своїх цивільних інтересів», загалом 103 особи (Дело А. С. Данилевского и его жены // Киевское слово. – 1896. – № 3179. – 16 нояб. – С. 2).

²⁸⁵ Дело А. С. Данилевского и его жены (продолжение) // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 нояб. – С. 4.

²⁸⁶ Герои дня. Из залы суда. Часть 3. // Киевское слово. – 1896. – № 3181. – 18 нояб. – С. 4.

посередником в операціях з нерухомістю. Розбагатівши, він на початку 1900-х років відкрив невелику банкірську контору в Києві на Хрещатику. «Банкірська контора Г. Д. Лесіна... проводить усі банківські операції, а також купівлю й продаж усіх % паперів. Страшує виграшні білети всіх 3 позик від тиражу погашення... В конторі розміщується центральне страхове агентство “Надія”»²⁸⁷. Справи Лесіна йшли непогано, і в 1907 р. він переселився в Петербург, де не тільки відкрив досить відомий банкірський дім, а й зблизився з О. І. Путіловим (що мало кому вдавалося), ставши його другом і «правою рукою». «“Друг” Путілова, – це тоді дорого коштувало на біржі!»²⁸⁸ І справді, деякі операції (імовірно, конфіденційні) свого Російсько-Азіатського банку Путілов проводив через контору Г. Д. Лесіна, а ім'я Путілова часто зустрічалося серед клієнтів банкірського дому «Г. Лесін» за спеціальним поточним рахунком, на якому в 1917 р. було 41 941 руб.²⁸⁹ Відомо, що Путілов разом з Лесіним придбали в Німці маєток «Вілла Роза», який переверщував своєю розкішню замські палаци французьких королів і належав раніше петербурзькому залізничному магнату П. П. фон Дервізу, який потім збанкрутував.

Небанківські фінансові установи

Серед установ дрібного кредиту Російської імперії ключове значення мали ощадні каси, найдоступніші для соціальних груп з невеликими доходами. Особливість ощадних кас була в тому, що вони збирали «невеликі капітали і вкладали їх у державні кредитні папери»²⁹⁰. Ці каси, завдання яких було в тому, щоб як найповніше «зібрати... найменші частки народних заощаджень»²⁹¹, стали найжиттєздатнішим у Російській імперії небанківським

²⁸⁷ Банкирская контора Г. Д. Лесина // Киевское слово. – 1898. – № 3761. – 1 июля. – С. 1.

²⁸⁸ Кугель И. Р. Из воспоминаний. Записки редактора / И. Р. Кугель // Литературный современник. – 1940. – № 12. – С. 122.

²⁸⁹ Лизунов П. В. Банкирский дом «Г. Лесин», его операции и владлец / П. В. Лизунов // Фирмы, общество и государство в истории российского предпринимательства. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 8–10 декабря 2006 г. – СПб.: «Нестор-История», 2006. – С. 104–108.

²⁹⁰ Марки сберегательных кас // Киевлянин. – 1899. – № 162. – С. 1. Кол. 6.

²⁹¹ Веснин А. Сберегательная операция и отношение её к народному кредиту / А. Веснин // Русское экономическое обозрение. – 1901. – № 10. – С. 95. У країнах Європи перші ощадні каси з'явилися ще в другій половині XVIII ст. (у 1765 р. – герцогська позикова каса в Брауншвейгу і в 1778 р. – приватна благодійна каса в Гамбурзі) і набули поширення в XIX ст. (Веснин А. Сберегательная операция и отношение её к народному кредиту / А. Веснин // Русское экономическое обозрение. – 1901. – № 9. – С. 34).

інструментом акумуляції заощаджень дрібних індивідуальних інвесторів. Ощадна каса «робить справжній переворот у житті робітника... Освічене суспільство може багато зробити для того, щоб ощадна каса замінила для трудового люду шинок»²⁹².

У Києві основною була «Київська міська ощадна каса», заснована в 1863 р., одна з найстаріших ощадних кас Російської імперії. Ощадні каси, накопичуючи заощадження індивідуальних інвесторів, вкладали їх у державні цінні папери (особливо облігації виграшних позик), гарантовані облігації залізничних позик і цінні папери земельних банків.

Відповідно до положення Комітету міністрів від 5 грудня 1897 р., обов'язком кас стало інвестування частини вкладу (після того як його сума досягла певного розміру – 1000 руб. для індивідуальних вкладників, 3000 для юридичних осіб) у державні чи гарантовані урядом процентні цінні папери, або в заставні листи земельних банків, що також вважалися надійними паперами²⁹³. «Чим ширше розвиваються операції ощадних кас, тим важливішого значення набуває питання про розміщення вкладів цих установ»²⁹⁴. «Крім сприятливого впливу на державний кредит, розміщення вкладів у державні фонди виявляється... корисним для народного кредиту. Державні фонди, куплені за рахунок капіталу кас, звільняють для використання приватний капітал... так на ринок виходить велика кількість вільних грошей, що шукають розміщення; цим досягається дешевина позикового капіталу»²⁹⁵.

Для вкладників полегшили купівлю через каси процентних цінних паперів за рахунок вкладів, а каси були зобов'язані безкоштовно управляти такими вкладами, зокрема слідкувати за тиражами цінних паперів і за потреби обмінювати їх на нові²⁹⁶. Загальний обсяг цінних паперів, які купували індивідуальні інвестори через ощадні каси, постійно зростав – від 28 млн руб. у 1885 р. до 142 млн у 1890 р., 336,7 млн у 1905 р., 676,3 млн у 1900 р., 852,9 млн у 1903 р., 1222,1 млн у 1906 р., 1447,2 млн у 1909 р., 1701,2 млн у 1911 р. Серед цінних паперів, які купували

²⁹² Что может сделать сберегательная касса? // Киевское слово. – 1894. – № 2235. – 3 апреля. – С. 3.

²⁹³ На практиці в портфелях ощадних кас було чимало інших цінних паперів (переважно залізничних), і під час кризи 1900–1902 рр., коли курси цих паперів знизилися, каси мали збитки (Озеров І. Х. Экономическая Россия и её финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1905. – С. 80–81).

²⁹⁴ Марки сберегательных касс // Киевлянин. – 1899. – № 162. – С. 1. Кол. 6.

²⁹⁵ Веснин А. Сберегательная операция и отношение её к народному кредиту / А. Веснин // Русское экономическое обозрение. – 1901. – № 10. – С. 60.

²⁹⁶ Министерство финансов 1802–1902. В 2 т. Т 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – С. 379–380.

індивідуальні інвестори через ощадні каси у 1885 р., були представлені лише облігації державних позик (на суму 28 млн руб.). У 1890 р. облігації державних позик лідирували (71,4 млн руб.), крім того, з'явилися іпотечні цінні папери (заставні листи Державного Дворянського земельного банку і свідоцтва Селянського поземельного банку) на суму 59,1 млн руб. і облігації залізниць на суму 11,5 млн руб. У 1900 р. переважали облігації залізниць (248 млн руб.) та іпотечні папери (239 млн руб.). З 1903 р. на перше місце вийшли з помітним відривом іпотечні цінні папери (434,2 млн руб.), за ними були залізничні облігації (279,4 млн руб.), облігації державних позик (193,3 млн руб.). Однак з 1911 р. облігації державних позик знову вийшли на перше місце (667,2 млн руб.), на другому місці були іпотечні папери (649,1 млн руб.), а облігації залізниць помітно відставали (384,9 млн руб.)²⁹⁷.

Швидко росла популярність інших небанківських фінансових установ, тому що «без дрібних кредитних установ позики через посередників ніколи не стануть такими дрібними, щоб бути доступними для селянських господарств» і для інших власників дрібних заощаджень²⁹⁸.

²⁹⁷ Развитие и деятельность государственных сберегательных касс // Финансовое обозрение. – 1912. – № 22. – С. 8–10.

²⁹⁸ «Організація дрібного кредиту значно полегшить становище 20 мільйонів самостійних і цілком кредитоспроможних селянських господарств» (Мелкий кредит // Киевское слово. – 1894. – № 2376. – 25 августа. – С. 1). Крім ощадних кас, небанківські фінансові установи Києва були представлені двома товариствами взаємного кредиту, двома земськими касами дрібного кредиту (Київська губернська каса дрібного кредиту і Каса дрібного кредиту Київського повітового земства) і п'ятьма ощадно-позиковими товариствами (1-е Київське міське, 2-е Київське міське, Київське перше єврейське, Київське друге єврейське, Соломєнське ощадно-позикове товариство). Особливо численними були ощадно-позикові товариства: їх розквіт розпочався в 1870-і роки, після царського указу від 25 листопада 1872 р. про відкриття ощадно-позиковим товариствам кредиту в Державному банку під заставу векселів. Але на практиці Державний банк давав кредит «неохоче» і він був, зазвичай, «менше пайового капіталу, тоді як за законом кредит може перевищувати в п'ять разів пайовий капітал». Не дивно, що якщо порівняти ощадно-позикові товариства Російської імперії з подібними установами в Німеччині, то вітчизняним товариствам доводилося більше розраховувати на власний капітал: позиковий капітал становив лише 51%, а у німецьких – 83%. «Зрозуміло, що з таким обмеженим кредитом ощадно-позикові товариства не можуть розвиватися швидко і принести населенню ту користь, яку паралізує скептицизм державного банку» («По поводу... отчёта о Сокиренецком ссудо-сберегательном товариществе» // Труд. – 1882. – № 4. – С. 2). На початку 1882 р. у Київській губернії було всього шість таких товариств – п'ять в Києві і одне в Житомирі, тоді як у Чернігівській губернії – 29, Полтавській – 11. Серед вкладників товариств переважали селяни (44,8%), козаки (27,5%), солдати (8,6%), міщани (менше 3%). Дворян і духівництва серед вкладників було мало, вони користувалися послугами ощадно-позикових товариств лише епізодично («По поводу... отчёта о Сокиренецком ссудо-сберегательном товариществе» // Труд. – 1882. – № 4. – С. 2). Усі ощадно-позикові товариства мали схожі статути, «було введено кругову поруку членів-учасників

Серед небанківських кредитно-фінансових установ за обсягами операцій вирізнялося «Київське міське товариство взаємного кредиту», яке було засновано з ініціативи М. Х. Бунге в 1868 р. для кредитування житлового будівництва²⁹⁹. Товариство надавало різні фінансові послуги – приймало депозитні вклади, цінні папери на зберігання й комісію, проводило «врахування векселів... і видачу позик під % папери»³⁰⁰, а також виконувало різні біржові доручення. Однак основним напрямком діяльності були кредити, і за 45 років товариство видало цільових кредитів на житлове будівництво на суму 300 млн руб.³⁰¹ Вигідними для членів товариства були депозитні операції – дивіденди становили 7% річних, що помітно перевищувало прибуток від банківських депозитів (у середньому 4%). Товариство орієнтувалося на дрібних індивідуальних інвесторів із середнього класу. За умови низького мінімальному вкладу (в середньому 150 руб.) товариство розраховувало на те, що його послугами «будуть користуватися переважно ті кола, що не відповідають рівню банків дрібного кредиту й не мають досить великих оборотів, щоб користуватися кредитом в приватних банках»³⁰².

«Київське міське товариство взаємного кредиту... було професорською установою». У той час «київські професори... наукою зовсім не займалися» і вільного часу «у професорів було достатньо». «З легкої руки професора-мільйонера Ейсмана і під

товариства», а «пайовий внесок був для всіх однаковий» (50 руб.), що зробило такі товариства цілком демократичним інструментом дрібного кредиту. Але вже в 1880-і роки «заснування товариств стало уповільнюватися... Головною причиною цього занепаду діяльності була нестача осіб, які б з умінням і любов'ю могли вести справи товариств» (Наш мелкий кредит // Киевское слово. – 1896. – № 3667. – 26 марта. – С. 1).

²⁹⁹ Навесні 1868 р. було затверджено статут товариства, у першому параграфі якого зазначалося, що «Київське міське товариство взаємного кредиту має на меті забезпечити капіталами під надійне забезпечення і на короткий термін міських жителів, які... займаються торгівлею та іншими промислами». Члени товариства сплачували внески (не менше 10 руб.) з яких формувався капітал товариства, і отримували право користуватися кредитом у розмірі десятикратного вкладу терміном до 9 місяців. Кожного разу умови кредиту визначалися індивідуально, після чого особа, що брала кредит, виписувала соло-вексель, забезпечений товарами або іншим майном (Устав Киевского городского общества взаимного кредита. – К., 1898. – С. 3).

³⁰⁰ Киевское купеческое общество взаимного кредита // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 3.

³⁰¹ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – С. III, VIII, IX, XII.

³⁰² Деятельность Киевского коммерческого общества взаимного кредита // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 43. – С. 4.

його безпосереднім керівництвом» вони пішли «по банках і в Думу»³⁰³.

Дивіденди товариства розподіляли між членами рівномірно, але для найактивніших вкладників, що не тільки платили внески, а й брали кредити для їх використання у своїх комерційних цілях, існували спеціальні операційні премії³⁰⁴. Цією фінансовою організацією, що спеціалізувалася на іпотечному кредитуванні³⁰⁵ й пережила кризу 1873 р. і період економічного спаду, спершу керував М. Х. Бунге, потім – професор Київського університету Г. І. Ейсман (надалі міський голова), а з 1885 по 1913 р. – архітектор Г. П. Шлейфер, завідувач будівельним відділом Міської думи в 1882–1911 р. У 1910 р. обороти товариства досягали 490 млн руб., суми дуже великої на той час³⁰⁶.

³⁰³ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. – К.: Лыбидь, 2013. – С. 63.

³⁰⁴ Исторический обзор деятельности Киевского городского общества взаимного кредита за XXV лет его существования. 1868/9 –1893. – К., 1893. – С. 5. Відзначивши 25-річний ювілей своєї діяльності в 1893 р., товариство «вступило в нову фазу розвитку» після внесення тих змін у його статуті, «які дозволені в даний час Міністерством фінансів». Діяльність товариства «дотепер була дещо обмежена тим, що кредит у ньому супроводжувався видачею шестимісячних векселів, які потребували постійного обміну і створювали на практиці чимало незручностей» (Киевское городское общество взаимного кредита // Киевское слово. – 1894. – № 2295. – 4 июня. – С. 2; Общество взаимного кредита как новая помощь нашему земледелию // Киевское слово. – 1898. – № 3786. – 26 июля. – С. 2). Так, у балансі товариства на 1 червня 1899 р. загальна сума активів становила 16,412 млн руб., а вексельних кредитів було на 14,7855 млн руб. Інвестування прибутків у цінні папери для товариства не було характерним – за даними того самого балансу процентних паперів на рахунках товариства було всього лише на 92,9 тис. руб. (Баланс Киевского общества взаимного кредита к 1 июня 1899 г. // Киевское слово. – 1899. – № 4055. – 4 июня. – С. 2). У 1898 р. чистий прибуток товариства становив 75 514 руб. (у 1897 р. – 70 932 руб.). На початку 1899 р. обсяг виданих товариством кредитів досягнув 12,9 млн руб. (на початку 1898 р. – 10 млн руб.). Облігацій товариства було випущено на 1 січня 1899 р. на 12,9 млн руб. (на початку 1898 р. – на 10,1 млн руб.), з них 4% облігацій – на 8,6 млн руб. і 5% – на 4,3 млн руб. (Акционерные банки краткосрочного кредита в 1898 году // Иллюстрированный вестник культуры и торгово-промышленного прогресса России. – СПб.: Изд. А. С. Шустова, 1901. – С. 27–29).

³⁰⁵ Довгострокові іпотечні кредити надавало й інше подібне товариство – засноване в лютому 1885 р. «Київське кредитне товариство», що випускало свої облігації під 4–4,5% річних. Облігації мали попит, тому що їх термін був набагато більший, ніж в облігацій державних позик.

³⁰⁶ Отчёт Киевского общества взаимного кредита за 1910 г. – К., 1910. – С. 5. Не все було вдалим у діяльності товариства – у 1882 р. загальну увагу привернув фінансовий скандал. Касир товариства М. Свиридов виявився винним у розтраті 273 тис. рублів, і повернути хоча б частину розтраченої суми було проблематично, адже майно Свиридова суд оцінив усього лише в 6 тис. руб. Під загрозою виявилася виплата дивідендів, але для збереження престижу товариства з ініціативи міського голови Г. І. Ейсмана (у минулому управлючого товариством) було запропоновано зібрати гроші з найзаможніших його учасників (мільйонер і великий домовласник

Страхових компаній у Києві перед Першою світовою війною було близько 25, вони були розташовані переважно в діловому центрі. Самі по собі страхові операції принесли в 1897 і 1898 р. збитки – відповідно 1,835 млн і 1,625 млн руб., але прибуток від інвестування капіталів, зокрема в цінні папери, надав можливість страховим товариствам видавати своїм акціонерам досить високі дивіденди. У деяких страхових компаніях вони досягали 17% (у Київському відділенні «Першого російського страхового товариства» в 1914 р.).

Страхові компанії інвестували свої прибутки переважно в нерухомість. Особливо ця тенденція виявилася під час кризи 1900–1902 рр., коли будівельна активність знизилася, і земельні ділянки в центрі міста упали в ціні. «Перше Російське страхове товариство» придбало в 1900 р. садибу на розі Хрещатика й Прорізної, на місці якої в 1902 р. був збудований великий «дохідний» будинок за проектом В. Городецького. Страхове товариство «Росія» купило велику земельну ділянку між Хрещатиком і вул. Мерінгівською, на якій в 1913 р. почало реалізовувати великий будівельний проект вартістю 3 млн руб. – спорудження Пасажу.

Частина прибутку вкладали в цінні папери. У «Правилах про порядок розміщення і зберігання коштів акціонерних страхових товариств і про покриття їх зобов'язань» від 16 червня 1898 р. зазначалося, що «резерви премій за страхуванням і дивідендний капітал страхувальників мають бути вкладені в такі цінності: 1) російські державні процентні папери, гарантовані російським урядом облігації, заставні листи російських установ земельного кредиту й облігації російських міських кредитних товариств, а також, за вказівкою міністрів внутрішніх справ і фінансів, в облігації російських міських позик; 2) позики під заставу зазначених у п. 1 цінних паперів... 3) міську нерухомість і позики під заставу міських будинків... 4) позики й аванси під поліси зі страхування життя... Розміри позик під заставу цінних паперів не повинні перевищувати: 1) для державних паперів і гарантованих урядом облігацій – 85%; 2) для заставних листів установ

Ейсман першим здав 100 тис. руб.; усього було зібрано близько 140 тис.) (Исторический обзор деятельности Киевского Городского общества взаимного кредита за XXV лет его существования. 1868/9 – 1893 77. – К., 1893. – С. 17–18). Але, як би там не було, за словами ревизора Міністерства фінансів у 1903 р., «Київське товариство взаємного кредиту є стабільною кредитною установою, що має численну клієнтуру і користується довірою з боку місцевих жителів» (Отчёт его превосходительству господину управляющему Министерством финансов о ревизии Киевского общества взаимного кредита, произведённой по высочайшему повелению с 28 апреля по 18 мая 1903 г. чиновником особых поручений Министерства финансов... Голубевым. – СПб., 1903. – С. 32).

земельного кредиту, а також облігацій міських кредитних товариств і міських позик – 75%; 3) для інших паперів – 75% їх біржової ціни»³⁰⁷.

Клієнтам страхових компаній надавали послуги за вкладками з особливим призначенням, що передбачали форми управління капіталом або відсотковими паперами за настання певних обставин. На 1 січня 1901 р. індивідуальні клієнти страхових компаній мали таких вкладів на 54,2 млн руб. на 242,2 тис. ощадних книжках (державне страхування життя проводилося через ощадні каси), що становило 7,3% загальної кількості книжок і 8,1% усіх вкладів³⁰⁸.

Страховання життя і капіталів навіть на початку ХХ ст. «було мало поширено». Тому дуже часто «доводиться бачити випадки, коли ціла родина, яка живе безбідно і навіть з деяким комфортом... після раптової смерті свого... годувальника раптом виявляється нічим не забезпеченою». Основною причиною «малого поширення в нас операцій страхування життя й капіталів є дві обставини: з одного боку, незнання більшою частиною нашого суспільства самої суті страхування життя і капіталів, а з іншого – недовіра до

³⁰⁷ «Правила о порядке помещения и хранения средств акционерных страховых обществ и о покрытии их обязательств» от 11 мая 1898 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства. 16 июня 1898 г. № 70. – С. 893, 1, ст. 1, 9. – http://civil.consultant.ru/elib/books/37/page_25.html.

³⁰⁸ Карнишина Н. Г. Страховое законодательство в России в конце XIX – начале XX в. / Н. Г. Карнишина. – <http://www.rummuseum.ru/kostroma/rabochie500.php>. На київському ринку страхових послуг працювало кілька товариств взаємного страхування (усього в 1913 р. в Україні їх було 14), найбільшими з них були «Товариство взаємного страхування майна землевласників», засноване в Києві в 1898 р.; «Київське товариство взаємного страхування цукрозаводчиків» (засноване в 1872 р.; капітал у 1913 р. становив 1,7 млн руб.) тощо. (Толстов Р. Д. Страхова справа і страховий ринок Росії та України (XIX – початок ХХ ст.) / Р. Д. Толстов // Історія народного господарства та економічної думки України. Збірник наукових праць. Вип. 37–38. – К.: Ін-т економіки та прогнозування, 2005. – <http://www.twirpx.com/file/458428/>). Співзасновниками цього страхового товариства стали відомий цукрозаводчик К. Ярошинський, генерал Ф. Трепов, полковник А. Павлов, петербурзький банкірський дім Гінцбургів і харківський торговий дім Рубінштейнів. До ради товариства входили цукрові магнати В. Браницький, Л. Бродський, В. Гальперін та ін. У в 1882 р. з ініціативи великого підприємця й міського голови Г. Ейсмана було створене «Товариство взаємного страхування від вогню майна». Капітал товариства досягав у 1905 р. 446,3 тис. руб., а страхових полісів на той час було видано на 40,3 млн руб. (Кальницький М. Бизнес и бизнесмены / М. Кальницький. – К.: Варто, 2011. – С. 51). Великими страховими компаніями були контора «Першого Російського страхового товариства» (зі штатом 17 співробітників) і київського відділення цього товариства зі страхування життя (16 співробітників), а також відділення товариства «Російський Ллойд», представництво французького товариства страхування життя «Урбен» та ін. (Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1913 г. – К.: Изд-во С. М. Богуславского, 1913. – Стб. 851–859).

приватних акціонерних страхових товариств і обтяжливості пропонованих ними вимог». Така недовіра «до стабільності страхових товариств і значущості їх премій» здатна була паралізувати, «і паралізує на ділі розвиток страхування життя й капіталів»³⁰⁹.

Фінансові й «цукрові» кризи

У другій половині XIX ст. циклічні підйоми та спади на ринках цінних паперів і біржах стали звичайним явищем, повторюючись в середньому через десять років і розвиваючись за однією схемою: засновницький акціонерний бум, спекулятивне підвищення цін на папери, зростання нестабільності ринку, потім несподіване падіння цін на акції і біржовий крах. Досвідчені біржовики-практики вже розуміли це як емпіричний факт, не утруднюючи себе спробами пояснювати природу цієї циклічності, але таке розуміння не рятувало навіть найдосвідченіших гравців на ринку від банкрутств і збитків. Незважаючи на загальну схему розвитку, кожна з криз XIX ст. мала свої особливості, пов'язані з країною, де вона починалася, і зі специфікою протікання.

Перша з циклічних криз, що торкнулася фінансування київської промисловості, почалася після бурхливого економічного підйому 1855–1858 рр., про який сучасники згадували як про «золотий час», коли всі грошові операції «відбувалися надзвичайно легко і швидко; щойно витрачені капітали поверталися з величезними баришами. Всі відчували не тільки достаток у грошах, а у... кредиті; капітали, здавалося, зростали не щодня, а щогодини»³¹⁰. Вільні капітали потекли й у цукрову промисловість.

³⁰⁹ Государственное страхование жизни и капиталов // Киевское слово. – 1894. – № 2349. – 29 июля. – С. 2.

³¹⁰ Безобразов В. П. О некоторых явлениях денежного обращения в России / В. П. Безобразов // Русский вестник. – 1863. – № 5. – С. 379–380. Підйом був пов'язаний з подіями 1850-х років. У 1853 р. розпочалася Кримська війна (1853–1856), яка спричинила величезні витрати для бюджету. «Кримська кампанія призвела... до зіткнення з найсильнішими країнами Заходу» – з тими державами, «які розміщували на своїх ринках наші зовнішні позики». У наслідок цього величезні витрати на кримську кампанію «мали покриватися з внутрішніх фінансових джерел» (Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы / М. И. Боголепов. – СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1907. – С. 243). Для цього з 1853 р. збільшили випуски кредитних білетів, після чого почалося «надзвичайне поживлення наших промислових і торгових справ» (Бржеский Н. Государственные долги России. Историко-статистическое исследование / Н. Бржеский. – СПб.: Тип. А. М. Вольфа, 1884. – 104–105). У 1840-і роки в обігу одночасно були асигнації, депозитні та кредитні білети – паперові гроші, випуск яких розпочався під час грошової реформи 1839–1843 р., що проводилася з ініціативи міністра фінансів Е.

Але коли загальний економічний підйом і надлишок вільних капіталів, що його супроводжував, закінчилися після світової фінансової кризи 1857 р., що досягли Російської імперії через рік-півтора, почалося загальне скорочення кредиту, особливо відчутне на цукрових підприємствах Київської губернії на початку 1860-х років.

Цукрова промисловість «постійно потребує капіталу, а в нас великий його дефіцит... У минулому [1861] році ми пережили одну з найжахливіших криз», і «до всіх цих труднощів додалися занепад кредиту й недовіра до тратт, виданих від цукрових заводів»³¹¹. Криза, яка з 1859 р. гальмувала розвиток цукрової промисловості, стала головною причиною фінансових труднощів дому Яхненків, у 1861 р. скоротивши його кредит майже на півтора мільйона рублів³¹²; у лютому 1862 р. торговий дім припинив платежі й незабаром був ліквідований.

Початок створення банківської системи нового типу і поява нових можливостей для одержання кредиту стимулювали подальший розвиток цукрової промисловості. «Відкриття київської контори Державного банку для цукроварів принесло велику... користь і покращило їх справи, тому що якби не ця... підтримка, кількість закритих заводів була б значно більшою»³¹³.

У 1870–1873 р. у Російській імперії почався новий засновницький бум, що збігся в часі з «грюндерським бумом» у Німеччині й Австро-Угорщині. «Банківська гарячка й акціонерна гра набули усюди такого поширення, що постійне заснування нових банків і підприємств стало якоюсь пристрасстю». «Ми переживаємо в даний момент так звану “банкоманію”. Подібно до того, як рік тому суспільством опанувала залізнична манія, тепер усі ці симптоми перенесені на банківські акції»³¹⁴. Бум закінчився кризою 1873 р. – однією з найглибших і найтриваліших у ХІХ столітті. Крах на Віденській біржі, спричинений «запеклою біржовою спекуляцією», що мала потім «відгомін не лише в

Ф. Канкріна. Курс асигнацій як платіжного засобу був низький (25% вартості срібного «металевого» рубля), а депозитні білети були тимчасовою грошовою одиницею і являли собою квитанцію депозитного вкладу, зробленого срібними рублями. У 1843 р. асигнації й депозитні білети обміняли на кредитні білети нового зразка; саме ці кредитні білети відіграли основну роль у бумі 1850-х років.

³¹¹ Сахарные заводы // Киевский телеграф. – 1862. – 11 февр.

³¹² Торговый дом под фирмою «Братья Яхненко и Смирненко» // Киевский телеграф. – 1862. – 1 февр.

³¹³ Сахарные заводы // Киевский телеграф. – 1862. – 11 февр.

³¹⁴ Новости. – 1872. – 19 янв.; 2 сент (Цит. за: Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. – С. 93–94).

Європі, а й в Америці»³¹⁵, настав 9 травня, у «чорну п'ятницю». За словами сучасників, «катастрофа сталася, а її розміри вражають»³¹⁶; «за 24 години акції знецінилися на сотні мільйонів і навіть з першокласними цінними паперами жодні операції не проводилися»³¹⁷.

Міжнародна фінансова криза 1873 р. мала свої особливості. Якщо епіцентр усіх попередніх криз знаходився в Англії (і був пов'язане з текстильною промисловістю й залізницями), то передумови кризи 1873 р. виникли в країнах, що стали новими учасниками світового ринку і швидко розвивалися – США, Німеччині, Австро-Угорщині і Росії. У Російській імперії ознаки наближення кризи, як і в США, відзначалися раніше, ніж у Німеччині й Австрії, але тут акціонерний бум був не настільки масштабний, а криза мала не таку гостру форму, як у Німеччині й Австрії. У багатьох, хоча й не в усіх країнах, відзначалося дві хвили кризи з інтервалом у середньому 3–4 роки. Період економічного спаду, що почався після кризи, був найтривалішим у XIX ст. і його називали першою «великою депресією», що стала драматичним наслідком прогресу – прогресу, що був культовим словом того часу і про який так багато й захоплено говорили. Криза 1873 р. і спад, що почався за нею, іноді порівнювали за масштабами із другою «великою депресією»³¹⁸ 1930-х років, призвели до того, що маятник історії хтнуввся убік посилення ролі держави (подібно до

³¹⁵ Нисселович Л. Н. О биржах, биржевых установлениях и мерах ограничения биржевой игры. Обзорение важнейших законодательств сравнительно с русским правом / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Тип. А. Е. Ландау, 1879. – С. XV.

³¹⁶ Neuwirth J. Bankacte Und Bankstreit In Oesterreich-Ungarn, 1862–1873 (1873) / J. Neuwirth. – Wien: 1873 (Kessinger Publishing's. Photocopy Edition, 2010). – С. 87. Йозеф Нейвірт (1839–1895), відомий в ті роки австрійський політик.

³¹⁷ Schaffle A. Der grobe Borsenkrach des Jahres 1873 / A. Schaffle. // Gesammelte Aufsätze, – Tübingen, 1885, (Reprint – Berlin: Nabu Press, 2010). – S. 109. Альберт Шаффл (1831–1903) – німецький економіст. За словами очевидця подій Макса Вірта, «криза 1873 р. за розмірами заподіяних нещастя перевершила всі попередні катастрофи, а за загальними наслідками була ще тяжчою. Спочатку це була біржова криза, але потім вона охопила всі галузі торгівлі і промисловості. Вибухнувши спершу у Відні, криза охопила всю Австрію й Угорщину, Німеччину й Італію; з подвоєною силою перекинулася на Америку, а також поширилася на англійський і французький, на скандинавський і на російський грошові ринки» (Вирт М. Історія торгових кризисов в Європе і Америке / М. Вирт. – СПб.: Изд-во журнала «Знание», 1877. – С. 336).

³¹⁸ Детельніше про депресію, яка виникла після кризи 1873 р., див.: Scott Jr., Ira O. A Comparison of Production during the Depressions of 1873 and 1929 / Jr. Scott, O. Ira // American Economic Review. – 1952. – Vol. 42, № 4. – P. 569–576; Reznick S. Distress, Relief, and Discontent in the United States during the Depression of 1873–78 / S. Reznick // Journal of Political Economy. – 1950. – Vol. 58, № 6. – P. 494–512; Musson A. The Great Depression in Britain, 1873–1896: A Reappraisal / A. Musson // Journal of Economic History. – 1959, Vol. 19, № 2. – P. 199–228.

того, як це відбувалося в 1930-і роки). Було встановлено жорсткі тарифи на імпорт і проводилася загальна політика державного протекціонізму. У той час багато хто пов'язував кризу 1873 р. і економічний спад, що почався після неї, з «міжнародною змовою банкірів». Це спричинило загальне посилення антисемітизму, особливо в Німеччині³¹⁹.

У Російській імперії криза 1873 р. мала власні внутрішні передумови, пов'язані з надвиробництвом. Основною внутрішньою причиною кризи стало швидке розширення, «роздування» ринку цінних паперів під час залізничного буму кінця 1860-х років, а потім його стиснення на початку 1870-х років, коли темпи будівництва залізниць загальмувалися. «Величезний оборот залізничного будівництва скрізь ставав причиною криз», він спершу «нагадував золотий дощ», порівняний з 5 мільярдами французької контрибуції, що спричинила в Німеччині «грюндерський бум» початку 1870-х років. «Адже основний капітал наших залізниць – 1444 млн руб. – недалеко до п'яти мільярдів франків»³²⁰. Не дивно, що скорочення залізничного будівництва вже саме по собі стало причиною спаду, навіть якби взагалі не було загальної світової кризи 1873 р. У Російській імперії на початку 1870-х років сформувалися всі необхідні передумови для кризи, зокрема перенасичення товарних ринків і легка доступність кредиту. Імовірно, дестабілізація ринку настала б незалежно від «віденського краху» у травні 1873 р. Перші ознаки наближення кризи спостерігалися ще в 1871 р., коли знизилися ціни на тканини з бавовни, а їх виробництво почало скорочуватися. У жовтні 1872 р., задовго до кризи в Австро-Угорщині й Німеччині, помітним стало скорочення залізничного будівництва, і скоро всі заговорили про банківську кризу, що почалася в Москві, а потім поширилася на інші фінансові центри. Зростання спекуляції нерухомістю у великих містах і «величезні бариші, нажиті від перепродажу будинків завдяки штучно створеній їх високій прибутковості», ще більше роздували спекулятивний ажіотаж³²¹. Банки скоротили розміри кредитів і підвищили відсоток (що досягав у Москві 16%).

Криза в Російській імперії мала дві хвили: у 1872–1873 і в 1875–1877 р. І хоча перед кризою акціонерний бум був не таким

³¹⁹ Hanloser G. Krise und Antisemitismus / G. Hanloser. – Munster: Unrast Verlag, 2003. – 39–43, 47. – 135 s.

³²⁰ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – СПб., 1900. – С. 329.

³²¹ 1874 год в финансовом и экономическом отношении // Финансовое обозрение. – 1875. – № 1. – С. 5–6.

значним, як в Австро-Угорщині чи Німеччині, після біржового краху у Відні в травні 1873 р. паніка почалася й на російських біржах. Численні банкрутства спостерігалися у різних фінансових центрах³²².

У вересні 1875 р. після краху Московського комерційного позикового банку, пов'язаного з банкрутством німецького «залізничного короля Струсберга», коли з'ясувалося, що в Європі Струсберг має репутацію банкрута, почалася загальна паніка, спочатку в Москві, а потім у Петербурзі й інших біржових центрах³²³. У Києві поширилися чутки про нестабільний стан деяких київських банків і про можливе банкрутство найбільшого цукрозаводчика М. О. Терещенка, борги якого досягли 3 млн руб., але незабаром з'ясувалося, що газетні публікації про труднощі Терещенка були недостовірними.

³²² «Декілька мільйонних капіталів, набутих з вражаючою швидкістю» за три-п'ять років, під час кризи «обвалилися остаточно, тягнучи за собою безліч жертв легковірного захоплення фіктивним багатством». Серед цих жертв були банки й товариства взаємного кредиту, і все це «має бути для їх майбутньої діяльності... уроком» (1874 год в финансовом и экономическом отношении // Финансовое обозрение. – 1875. – № 1. – С. 5–6).

³²³ Банк було засновано у 1870 р., в його правлінні було чимало великих підприємців (М. М. Борисовський, власник цукрового заводу і двох бавовняних фабрик; тютюновий фабрикант М. М. Бостанджогло, представники банкірського дому «Юнкер і К^о» та ін.). Однак досвіду роботи в банківському бізнесі в цих підприємців не було, і в 1871 р. на посаду директора із закордонних операцій було запрошено Густава Ландау, який доти керував у Варшаві збанкрутілою банкірською конторою (Карабчевский Н. П. Итоги Струсбергского процесса // Около правосудия. Статьи, сообщения и судебные очерки / Н. П. Карабчевский. – СПб.: Тип. товарищества «Труд», 1902. – С. 129). Коли після початку кризи 1873 р. почалося зниження курсів більшості цінних паперів, це призвело до відтоку депозитних вкладів, а банки для залучення клієнтів стали підвищувати процентні ставки, що досягли 12–17% на рік. У Московського позикового комерційного банку утруднення підсилювалися ще й тим, що в 1873–1874 р. Г. Ландау, сподіваючись одержати чималий прибуток, придбав на 233 тис. руб. великі пакети акцій західноєвропейських компаній, курс яких незабаром швидко знизився. Щоб приховати свою невдалу операцію й компенсувати збитки, Ландау почав переговори з німецьким «залізничним королем» Г. Струсбергом, репутація якого в той час уже похитнулася під час «грюндерського краху» 1873 р. Але в Росії про проблеми Струсберга ще мало хто знав, до того ж він мав могутнього заступника – «залізничного короля» С. Полякова, що познайомив Струсберга з Ландау. Струсберг домовився з банком про кредит під заставу постачання 1,5 тис. залізничних вагонів. Після одержання першої партії вагонів банк видав йому частину кредиту – 1 млн руб. Потім постачання вагонів припинилося, але Струсберг продовжував одержувати кредит під заставу акцій незавершеної Німецько-Богемської залізниці, які вже не котирувалися в Німеччині. Усього Струсберг отримав кредитів на 8 млн руб., з яких забезпечених було лише на 1 млн. Уся ця історія пояснювалася тим, що, як пізніше виявив суд, Ландау одержав за надання кредиту від Струсберга хабар у 160 тис. руб. (Петров Ю. А. Коммерческие банки Москвы. Конец XIX в. – 1914 г. / Ю. А. Петров. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 26).

Цукрова промисловість стала однією з тих галузей, на яких криза позначилася особливо відчутно. У 1873 р. падіння цін на цукор (з 5,44 руб. за пуд у 1872 р. до 4,81 руб. за пуд у 1872 р.) було короточасним, і в 1874 р. і 1875 р. ціна зросла до 5,58 руб. Падіння цін почалося в 1876 р. (3,99 руб.), і воно тривало в 1877 р. (3,34 руб.) і 1878 р. (3,26 руб.). У 1876 р. банкрутств не поменшало, найбільше постраждала мануфактурна промисловість і цукрові заводи³²⁴. «Фінансова криза поширилася майже повсюдно... і стала особливо відчутною в південно-західному краї. Грошові утруднення і, як наслідок, подорожчання кредиту поставили цукробурякову промисловість – єдину промисловість, що розвинулася в краї, – у дуже скрутне становище. У цукровій торгівлі почався застій і небувале падіння цін на цукровий пісок»³²⁵.

Питання про спричинене кризою «скрутне становище» цукрової промисловості цукрозаводчики не раз порушували у 1876 р. на засіданнях біржового комітету Київської біржі. А в 1877 р. у зверненні біржового комітету до Міністерства шляхів сполучень і Міністерства фінансів зазначалося, що «фінансова криза, яка триває близько двох років, спричинила значний застій у торгівлі й несприятливо вплинула на промисловість... особливо на південному заході»³²⁶.

У 1884 році Києва досягла загальносвітова «цукрова криза», спричинена надвиробництвом. Почалося скорочення попиту на цукор і падіння цін, почастишали банкрутства цукрових компаній. Проблеми в цукровій промисловості розглядалися в березні 1885 р. на засіданні біржового комітету Київської біржі, де зазначалося, що причиною труднощів стало не стільки надвиробництво цукру заводами Київської губернії, акції яких перебували в обігу на Київській біржі, скільки «загальне важке економічне становище... що виявлялося у... відсутності кредиту й у загальному дефіциті грошей», а «торгова криза, що почалася в 1884 р. ... застій у справах триває й досі, набуваючи дедалі більших розмірів»³²⁷. Утім, хоча криза 1884 р. і призвела до деякого скорочення кількості цукрових заводів, загалом вона мало позначилася на зростанні цукрової промисловості. З метою стимулювання

³²⁴ Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. – С. 110, 120.

³²⁵ Биржа. – 1876. – 24 авг. (Цит. за: Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. – С. 120).

³²⁶ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – С. 3, 17, 18.

³²⁷ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – С. 54, 59.

цукрової промисловості 12 червня 1885 р. було видано Положення Комітету міністрів про дозвіл вивозити цукор за кордон з видачею премії 1 руб. на пуд.

«Наші цукрозаводчики, що подавали останнім часом до уряду численні клопотання про надання цукробуряковому виробництву підтримки і вимагали... різні пільги на користь своїх інтересів, зі свого боку... мало дбають про інтереси держави»³²⁸. У квітні 1887 р. цукрозаводчики об'єдналися в цукровий синдикат, правління якого знаходилося в Києві. До синдикату входило близько 70% заводів, що давало можливість проводити єдину цінову політику й контролювати ринки збуту (до 1892 р. синдикат контролював 92% усіх цукрових заводів Російської імперії – 201 підприємство). У травні 1897 р. було засновано Всеросійське товариство цукрозаводчиків, що контролювало експорт цукру, географія якого була дуже широка. На початку ХХ ст. такі цукрові магнати, як Браницькі, Потоцькі, Ярошинські та ін., продавали свою продукцію в Англію, Італію, Туреччину, Персію, Афганістан і Китай.

Водночас «завдяки дедалі більшій централізації цукрової промисловості в руках капіталістів, які грандіозністю своїх підприємств чинять сильний тиск на дрібні сільськогосподарські заводи», до кінця ХІХ ст. «у середовищі самих цукрозаводчиків відбувся... досить серйозний розкол»³²⁹.

У цукровій промисловості точилася постійна боротьба різних груп за вплив на ринку. У цей час у Києві загострилася конкуренція між виробниками цукру-піску і власниками підприємств з виготовлення з піску цукру-рафінаду. «Київська біржа збагатилася новою біржовою маніпуляцією, що була наслідком боротьби між пісочниками й рафінерами». Власники підприємств з виготовлення рафінаду купували цукор-пісок і були зацікавлені в зниженні цін на цю сировину. Щоб стимулювати зниження цін, «група рафінерів за активної участі одного банку здійснила декілька фіктивних... продажів за зниженою ціною великих партій [цукру] піску, яких фактично не було в наявності». У результаті такої операції «ціни швидко почали знижуватися»³³⁰.

³²⁸ За цукровими заводами постійно залишаються «нічим не забезпечені казенні борги». Як правило, цукру, «продажем якого покриваються недоїмки, виявляється на заводах дуже мало, а самі заводи з майном заводським являють собою нерідко незначну цінність чи бувають закладені в різних банках і в приватних руках, тому як забезпечення вони не мають практично жодного значення» (Об обеспечении поступления в казну акциза за сахар // Киевское слово. – 1887. – № 217. – С. 1).

³²⁹ Вопросы сахарной промышленности // Киевское слово. – 1899. – № 4064. – С. 1.

³³⁰ Подвиги сахарозаводчиков // Киевское слово. – 1902. – № 5261. – С. 1.

Особливо загострилася конкуренція між цими групами після кризи 1899–1902 рр.³³¹

Наприкінці XIX ст. великі заводи, що належали акціонерним компаніям, давали 46% загального обсягу виробництва цукру в Російській імперії (і 53% виробництва – серед заводів, розташованих на території України). Коли наприкінці 1890-х років уже відчувалися ознаки наближення промислової кризи 1899–1902 р., на фінансовому ринку виник дефіцит капіталів. У цей час, особливо в 1898 р., почали створюватися цукрові заводи, що не мали значних фінансових ресурсів і працювали цілком на основі кредиту. Г. С. Афанасьєв, у той час управляючий конторою Державного банку в Києві, так описував механізм створення подібних підприємств у цукровій промисловості: «Кілька осіб мають капітал 200 тис. руб. Для будівництва заводу потрібно 500 тис. Статут затверджений у такий спосіб, що товариство може почати діяти з того моменту, коли внесе пайовий капітал у Державний банк». У будь-якому іншому банку беруть на один день кредит 300 тис. руб., вносять в Державний банк, після чого підприємство вважається заснованим. Обирають правління, що одержує з Державного банку складовий капітал і одразу ж повертає 300 тис. кредиту. Однак тепер підприємство може одержати новий кредит під заставу акцій у розмірі 40% їхньої вартості чи кредит під заставу цукру, що буде вироблено в майбутньому тощо. Підприємство має реальний капітал 200 тис. руб., але сума кредитів може його значно перевищувати. «Таких підприємств у... цукровій промисловості утворилося чимало, і всі вони були створені з розрахунку, що... прибуток цукрової справи покриє

³³¹ «Ще не так давно була золота пора у виробництві цукру, коли нечисленні цукрові заводи під теплим крильцем протекціонізму пожинали золоті жнива, кидаючи милостиво ласі шматки від свого розкішного бенкету жадібній юрбі маклерів і спекулянтів. Тепер, на жаль, часи круто перемінилися». «Пісочники» – власники заводів, що виробляють цукор-пісок, були безпосередніми виробниками цукру, саме вони мали справу з постачальниками сировини і платили акциз за цукор на відміну від «рафінерів» – виробників цукру-рафінаду. «Коли гроші були дешеві, коли всякий кольоровий папірець зі звабливим заголовком “акція” відкривав найширший кредит у банках», тоді мирно уживались «пісочники і рафінери». Але раптово після обмеження кредиту і підвищення його вартості «тримув грім, і величезна частина магічних цукрових акцій повернулася до їх первісного стану – перетворилася на макулатуру». Тоді «у пісочників настання часу видачі авансів платежу акцизу стало викликати грошову задуху» і «рафінери» разом з банками виявилися у вигіднішому становищі. А «пісочники стали... витягати [з вогню] цукрові каштани для безжалісних своїх кредиторів», що постачали їх фінансами під заставу майбутньої продукції. Так «ціла плеяда паразитів цукрової промисловості тісною юрбою оточила не тільки ринок, а й цукрову пресу. Тенденційні угоди, фіктивні дані, тенденційні зведення – ось той арсенал, яким крім залізного грошового кільця міцно було затягнуте горло пісочників» (Правда о сахарных королях // Киевское слово. – 1903. – № 5697. – 13 ноября. – С. 1).

відсотки на позичений капітал», однак «вся хиткість такого становища очевидна»³³².

З початком загальної економічної й фінансової кризи 1899–1902 рр. постраждала не лише металургійна промисловість (де криза відчувалася найгостріше), а й цукрова. «Наприкінці 1899 р. криза надзвичайно загострилася в Києві в цукровій промисловості. Банкрутство кількох великих цукрових заводів спричинило паніку серед цукрозаводчиків, які навіть намагалися одержати державну допомогу. У доповіді правління Волзько-Камського банку зазначалося, що напруженість в Києві була, можливо, ще сильніша, ніж у Петербурзі й Москві»³³³.

Після закінчення кризи 1899–1902 рр. активність на цукровому ринку продовжувала зростати. Загальний обсяг виробництва цукру в Російській імперії швидко збільшувався: – з 1,94 млн пудів у 1863 р. до 10,5 млн пудів у 1873 р. і 35,6 млн пудів у 1893 р.³³⁴ У 1894–1895 р. з 185 цукрових заводів Російської імперії 154 знаходилося на території в Україні, де вироблялося 87,4% цукру³³⁵. У 1912 р. у центральному регіоні України було вироблено 61,6 млн пудів цукру – 55% загального виробництва в Російській імперії³³⁶, а до 1914 р. – до 75–85%³³⁷.

У 1908 р. цукрова криза, що здавалася вже хронічною, почала слабнути. «Ще недавно під впливом кількох банкрутств цукрозаводських підприємств» у суспільстві й біржовій пресі поширилася думка, що «наша цукрова промисловість гине і стоїть на порозі повного руйнування. Скрізь у промислових колах говорили про критичний стан вітчизняної цукрової індустрії й про цукрову кризу». Але поступово становище на цукровому ринку «змінилося на краще і нормалізувалося. Цукровий ринок звільнився від значної частини надмірної спекуляції, панування

³³² Афанасьев Г. Е. Денежный кризис / Г. Е. Афанасьев. – Одесса: Изд-во Ю. И. Сандомирского, 1900. – С. 29.

³³³ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – С. 357.

³³⁴ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульченко, 1895. – С. 130–133.

³³⁵ Литвин В. Історія України з найдавніших часів до 1914 р. / В. Литвин. – К.: 3 Медіа, 2007. – Ч. 4. Розд. 6. Модернізація економіки в українських землях. Цукрова революція в Наддніпрянській Україні. – <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/82972-vladimir-litvin-istoriya-ukrainy-ch-1-ot-davnix.html>.

³³⁶ Всероссийская сельскохозяйственная и промышленная выставка. 1913. – К., 1913. – С. 160.

³³⁷ Cramon-Traubadel, S von. The Market for Sugar in Ukraine: Past, Present and Future / S von. Cramon-Traubadel // Ukraine at the crossroads: economic reforms in international perspective [ed. A. Siedenberg, L. Hoffmann]. – Frankfurt: Physica-Springer Verlag, 1999. – P. 271–290.

духу азіотажу й азарту на цукровій біржі потроху зникало, поступаючись місцем здоровій біржовій торгівлі³³⁸».

Але «цукрові кризи» відбувалися і надалі³³⁹. «Цукровий ринок переживає нині незвичайну кризу³⁴⁰, – написала газета «Коммерсант» у 1910 р. – Цукрові ресурси вичерпані... Уряд зважився, нарешті, на енергійний захід. Він випустив... на ринок весь цукор, що був у наднормальних надлишках»³⁴¹. Хоча «цукру...у поточному періоді було цілком достатньо для задоволення як внутрішнього попиту, так і потреб нашого вивозу у Фінляндію і Персію»³⁴², коливання цін постійно використовували для спекулятивних цілей: «Прагнення Міністерства фінансів до зниження цін на цукор і взагалі до врегулювання цукрового ринку реалізується поки що з величезними труднощами» і «на київському ринку обороти з цукром середні», хоча «ціни стоять твердо... при постійному прагненні до підвищення»³⁴³.

Викупні свідоцтва та іпотечні папери

Після скасування кріпосного права в 1861 р. – найважливішої з реформ 1860-х років, – селяни повинні були протягом тривалого часу виплачувати викупні платежі³⁴⁴, а поміщики за звільнення селян одержували викупну компенсацію (її загальна сума в Україні досягала 490 млн руб.³⁴⁵) Компенсацію видавали не грошима, а цінними паперами – викупними свідоцтвами. Початок їх обігу прискорив формування масового ринку цінних паперів, основними центрами якого стали товарно-фондові біржі.

³³⁸ Ослабление сахарного кризиса // Киевская мысль. – 1908. – № 244. – 3 сент. – С. 2.

³³⁹ Sugar Crisis in Russia // The New York Times. – 1908. – May 6. – <http://query.nytimes.com/search>.

³⁴⁰ Сахарный рынок // Коммерсант. – 1910. – № 181. – 10 марта. – С. 1.

³⁴¹ Сахарный кризис // Коммерсант. – 1910. – № 206. – 9 апр. – С. 1.

³⁴² Сахарный рынок // Коммерсант. – 1910. – № 229. – 13 мая. – С. 1.

³⁴³ Сахарный рынок // Коммерсант. – 1910. – № 253. – 12 июня. – С. 1.

³⁴⁴ У 1899 р. поширилися чутки про те, що «з'явився проект конверсії викупних платежів», який припускав «розстрочку всіх платежів на 56 років». Проект був пов'язаний із законом 1896 р., за яким селянам для полегшення сплати викупних сум було надано «право добровільної конверсії платежів» і дозволено «клопотатися про розстрочку на 28, 41 і 56 років». Але через те, наданою пільгою для своєї вигоди «скористалися окремі особи», з'явився проект «зробити замість добровільної обов'язкову конверсію викупних платежів» (Конверсия выкупных платежей // Киевское слово. – 1899. – № 4071. – 11 мая. – С. 1).

³⁴⁵ Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 24.

«Свідоцтва Державного банку на постійний дохід за викупом» були 5% цінними паперами, за якими можна було одержувати гарантований дохід³⁴⁶. Викупні свідоцтва держава розміщувала в банк на ім'я поміщика, і протягом 15 років їх планували обміняти на 5% банківські білети 2-го випуску, призначені для видачі «викупної позики». Уряд узяв на себе зобов'язання не тільки регулярно сплачувати відсотки за банківськими білетами, а й вчасно їх погашати (усі банківські білети мали бути погашені протягом 49 років)³⁴⁷.

Поміщик міг за своїм бажанням або жити на відсотки від викупних свідоцтв (5% річних), або закласти їх в банку чи продати на ринку цінних паперів. Власники викупних свідоцтв часто їх продавали, і початок обігу свідоцтв помітно пожвавив ринок цінних паперів. Крім того, поширилася практика одержання поміщиками кредиту під заставу землі й з'явилися перші іпотечні облігації, які випускали Санкт-Петербурзьке і Московське міські кредитні товариства, що видавали кредити під заставу нерухомості. Облігаційні кредити (5% річних) під заставу землі видавало і Товариство взаємного поземельного кредиту. «Почалася епохи викупних свідоцтв... у кожную родину, у кожен будинок впали з неба тисячні суми... викупні свідоцтва продавалися і перетворювалися на капітали, на які одні поїхали за кордон, а інші стали жити дуже розкішно»³⁴⁸ – ці люди «у двадцять разів збільшили... імпорт шампанських вин і опереткових акторок, розтративши на них спершу свої викупні свідоцтва, а потім ліси й землі»³⁴⁹.

Вільні капітали активізували підприємницьку діяльність дворян, частина яких почали вкладати отримані від викупної операції кошти в торгово-промислові підприємства, вигідніші, ніж традиційне для дворянських маєтків виробництво сільськогосподарської продукції. Найпростішим і цілком

³⁴⁶ З 1861 по 1866 р. викупних свідоцтв було випущено на 329 млн руб., з 1867 до кінця 1870 р. – на 259 млн руб. У 1872 р. загальна сума викупних свідоцтв досягла 772 млн руб. У грудні 1870 р. видачу викупних свідоцтв було припинено, а у квітні 1874 р. було видано царський указ про початок їх погашення. Ринкова вартість викупних свідоцтв постійно зростала – від 67% номіналу в 1862–1866 рр. до 95% у 1882–1886 рр. (О задолженности землевладения в связи со статистическими данными о притоке капиталов к поместному землевладению со времени освобождения крестьян // Временник центрального статистического комитета. – 1888. – № 2. – С. VI, X).

³⁴⁷ Бржеский Н. Государственные долги России. Историко-статистическое исследование / Н. Бржеский. – СПб.: Тип. А. М. Вольфа, 1884. – С. 275–276.

³⁴⁸ Мещерский В. П. Мои воспоминания / В. П. Мещерский. – В 2 т. Т. 1. 1850–1865. – СПб.: Тип. В. П. Мещерского. – 1897. – С. 432.

³⁴⁹ Успенский Г. И. Собрание сочинений / Г. И. Успенский. – Том 6.– 1956. – М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1956. – С. 46.

безпечним способом було придбання 4–5% облігацій та інших процентних паперів, а ті з дворян, хто був готовий до ризику для більшого прибутку, вкладали капітали в акції підприємств, за якими у сприятливих умовах можна було одержати до 8–10%.

Представники середньої і вищої бюрократії, а також нечисленні дипломовані фахівці (фінансові експерти, військові, гірські інженери, інженери шляхів сполучення) з 1860–1870-х років стали брати активну участь у заснуванні акціонерно-пайових компаній та банків, очолювали їх за сумісництвом, стаючи директорами, членами рад і правлінь. Це призводило до масового поширення корупції – усі добре це розуміли і намагалися обмежити сумісництво державних чиновників, але на практиці такі спроби не могли перешкодити особам «дворянського звання» володіти акціями й брати участь у біржових операціях.

Поміщик не міг існувати без капіталу, і тому користувався такими джерелами збагачення, як дивіденди й біржові спекуляції; він за чималу винагороду охоче брався виконувати доручення синдикатів і банків, домовляючись для них у правлячих колах про казенні замовлення, вигідні кредити, субсидії й пільги. Утім, незважаючи на всю цю практику сумісництва і проникнення дворян в акціонерні компанії, найхарактернішим для основної маси дворян (які не були державними службовцями) залишалися операції з цінними паперами й заставою нерухомості³⁵⁰.

Коли були засновані перші акціонерні земельні банки, кредит, який вони видавали, «відрізнявся від колишнього державного кредиту». Раніше державний кредит видавали готівкою, і позичальники платили лише 6% за позичені гроші... ці гроші кредитні установи одержували від населення... яке вносило свої заощадження й одержувало за ними вкладні білети. Прибуток за цими білетами для вкладника становив 5%, які видавали... або після закінчення року, або коли вкладник забирав свій капітал»³⁵¹.

Система земельних банків мала важливе значення у насиченні ринку іпотечними цінними паперами, що разом з облігаціями внутрішніх позик сформували основний у той час сегмент «процентних паперів», як їх тоді називали («дивідендні папери», представлені в основному акціями, почали переважати на ринку

³⁵⁰ Застава нерухомості була для дворян найнадійнішим джерелом капіталів. Приріст вартості заставних листів земельних банків становив 37% загального приросту вартості цінних паперів у 1861–1881 р., 39% у 1881–1899 р., 35% у 1900–1908 р. і досяг максимального значення 50% у 1908–1914 р. (Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 237–238).

³⁵¹ Выгодно ли помогать землевладению? // Киевское слово. – 1898. – № 3743. – 13 июня. – С. 2.

лише з кінця XIX ст.). Ці папери, представлені переважно заставними листами й облігаціями земельних банків, вважали поряд з державними облігаціями одними з найнадійніших процентних паперів. Практика випуску таких паперів була дуже поширеною, вони користувалися таким самим незмінним попитом, як інвестиції в нерухомість, а інтерес до них набув масового характеру. Оскільки заставні листи були забезпечені земельною нерухомістю, рівень їх ліквідності був високий і вони мали стабільні котировання на біржах. Тираж заставних листів відбувався зазвичай двічі на рік, їх власники мали прибуток за купонами, що додавалися до них.

На практиці земельні банки намагалися не видавати заставні листи на руки клієнтам, а самі розміщували ці листи через біржі, пропонуючи позичальникам готівку за поточним курсом. Очевидно, що банки це робили для одержання додаткового прибутку завдяки участі в біржовій грі – причому участі на тому професійному рівні, який був недоступний більшості індивідуальних клієнтів. І якщо не зважати на «окремі випадки розміщення заставних листів за низькими цінами за рахунок позичальників» і на шкоду їм, у такій практиці не було нічого протизаконного³⁵². Крім заставних листів, земельні банки випускали акції, які мали стійкий попит і вважалися надійними дивідендними паперами³⁵³.

³⁵² По поводу второго съезда представителей российских земельных банков // 1875. – № 10. – С. 194. За даними 1912 р. основними емітентами заставних листів були найбільші земельні банки – Харківський (138,0 млн), Полтавський (128,3 млн), Бесарабсько-Таврійський (123,6 млн руб.), Київський (99,9 млн) (Земельные банки за последние годы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 14. – С. 9–10).

³⁵³ З 1907 по 1911 р. курс акцій Харківського земельного банку виріс з 194 до 506 руб., Київського – з 378 до 753 руб. Найбільшим було зростання курсу цих акцій у 1907–1909 р., коли почався період нового економічного підйому. Акції земельних банків давали стійкий прибуток – дивіденди за ними були високими: найбільші в Полтавського (щороку 18%) і в Харківського (13% у 1910–1911 р.). Відмінність у дивідендах обох банків «не вказує на незадовільну діяльність Харківського банку, на незначність його обороту й прибутку» – за активністю операцій Харківський земельний банк у 1910–1911 р. поступався лише Донському, а за сумою абсолютного чистого прибутку посідав друге місце після Московського. Знижений розмір дивідендів почасти був пов'язаний з «пам'ятними подіями 1901 р., коли банк утратив увесь свій запасний капітал» після краху О. К. Алчевського, однак у 1910–1911 р. «стан Харківського банку вже не викликав будь-яких побоювань». Основна причина знижених дивідендів була пов'язана з тим, що «розмір емісійної й... позикової діяльності земельних банків, яка головним чином і зумовлює прибуток... залежить від суми запасного й складового капіталів, а дивіденд розраховують тільки на складовий капітал». Тому розмір дивідендів за акціями земельних банків залежав «від того, яку частину власних капіталів становить складовий капітал; чим менший він... тим більший відсоток становить дивіденд». Харківський банк, що випустив у обіг заставні листи на 138 млн руб., мав капітал 14 млн руб. (складовий – 12 млн, запасний – 2 млн). Полтавський банк, що випустив у обіг заставних листів на 128

Першою установою іпотечного кредиту на території України (і в Російській імперії загалом) стало засноване в 1864 р. «Товариство поземельного кредиту для Херсонської губернії», перетворене потім на Херсонський земельний банк, розташований в Одесі³⁵⁴. У 1871 р. був заснований один з найбільших банків – Харківський земельний банк із капіталом 4,5 млн руб. (капітал Київського земельного банку становив 3,25 млн, Полтавського – 1,8 млн)³⁵⁵. Діяльність Херсонського і Харківського земельних банків була успішною і надалі вони стали зразком під час створення інших подібних банків. До початку ХХ ст. формування системи земельних банків на території України завершилося³⁵⁶.

млн руб., мав капітал 13,1 млн руб. (складовий – 6,8 млн, запасний – 6,3 млн руб.), і «цим пояснюється більший розмір дивіденду, що видавав Полтавський банк» (Земельные банки за последние годы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 165. – С. 6). У 1898 р. «дивіденд Полтавського земельного банку визначився на рівні попередніх років... 36 руб. на акцію номінальною вартістю 200 руб... 18% на основний капітал і 6% біржової ціни акцій, що котируються в даний час... по 600 руб.» при купівлі. У Харківському земельному банку за 1898 р. «дивіденд визначився на рівні двох попередніх років... 29 руб. на акцію вартістю 200 руб., що становить 14,5% на основний капітал і близько 6% біржової ціни акцій». У Бессарабсько-Таврійському банку за цей рік дивіденд становив 16,8% на основний капітал (6% біржової ціни акцій) (Акционерные банки краткосрочного кредита в 1898 году // Иллюстрированный вестник культуры и торгово-промышленного прогресса России. – СПб.: Изд. А. С. Шустова, 1901. – С. 27–29).

³⁵⁴ Статут банку був затверджений 29 травня 1864 р. Банк видавав кредити під заставу землі терміном на 35 років під 6% і випускав 5,5% заставні листи, а з початку ХХ ст. – 5% облігації. «За 25 років свого існування Херсонський земельний банк став повністю стабільним... і виправдав очікування», які на нього покладали (Афанасьев Г. Е. Русские кредитные учреждения / Г. Е. Афанасьев // Афанасьев Г. Е. Исторические и экономические статьи / Г. Е. Афанасьев. – К.: Тип. Первой Киевской артели печатного дела, 1908. – С. 341).

³⁵⁵ Загальна сума кредитів Харківського земельного банку досягла 46,9 млн руб. (Київського – 35,3 млн, Полтавського – 23,71) (Афанасьев Г. Е. Русские кредитные учреждения / Г. Е. Афанасьев // Афанасьев Г. Е. Исторические и экономические статьи / Г. Е. Афанасьев. – К.: Тип. Первой Киевской артели печатного дела, 1908. – С. 343–344).

³⁵⁶ «Створення акціонерних [земельних] банків почалося через 12 років після скасування державного кредиту землевласникам», коли почалися спроби «змінити економічну і фінансову систему землеробської держави». «Відсутність кредиту в цей важкий перехідний час підготувало основу приватного підприємництва капіталістів і для створення земельних банків на засадах... біржової системи, і вони почали виникати з 1872 р.». Умовою для одержання урядової концесії на заснування банків став випуск акцій, і цей акціонерний капітал «був забезпеченням випуску заставних листів, якими дозволено було видавати позики» землевласникам під заставу їх земельної власності. Так весь іпотечний кредит «створений на біржових цінностях, які зазнають коливання їх вартості, і позичальники банку одержували не готівку... а заставні листи», які вони мали продавати за біржовою ціною. Після цього біржа наповнилася не тільки державними паперами, а і паперами приватних акціонерних банків. Спершу біржова ціна заставних листів з номіналом 100 руб. «незважаючи на те, що за ними їх власникам сплачували високий відсоток – 6%»,

Проект створення Київського земельного банку дворянство Київської губернії обговорювало на виборах у травні 1860 р., вирішивши запросити дворянство сусідніх губерній (Волинської та Подільської) 2 листопада 1860 р. на з'їзд у Житомир «для досягнення одностайної згоди щодо встановлення положень про земський кредит для тутешнього краю» і для «укладання проекту положення про поземельний банк»³⁵⁷.

Але почав роботу Київський земельний банк тільки через 12 років, 14 жовтня 1872 р. Засновниками стали князь М. В. Кочубей (великий землевласник Київської губернії), а також земельні магнати П. Д. Селецький, А. С. Кудашев, Я. В. Тарновський, Н. К. Виноградський. Спершу основний капітал банку становив 1,5 млн руб. (6000 акцій по 250 руб.); на кінець 1900 р. завдяки численним емісіям акцій капітал банку досяг 5,5 млн руб., до 1902 р. – 6 млн руб. Тільки до 1900 р. було проведено 16 емісій, і загальна кількість акцій досягла 24 тис. Зі зростанням попиту на них змінювалася й випускна ціна акцій – від номіналу 250 руб. у 1872 р. до 351 руб. у 1891 р., 528 руб. у 1896 р. і 625 руб. у 1899 р. Під час кризи ціна знизилася до 527 руб. у 1900 р. Акції банку були введені в котування Петербурзької, Московської й Київської бірж. Їх біржова ціна в 1897 р. становила 710–800 руб. у Петербурзі, 714–800 руб. у Москві, 710–805 руб. у Києві; у 1899 р. – відповідно 680–782 руб., 680–785 руб., 680–780 руб.; у 1901 р. – відповідно 530,5–615 руб., 532–616 руб., 535–610 руб.³⁵⁸

Переваги в придбанні акцій банку мали власники минулих випусків акцій (переважно засновники банку). З банком співпрацювала відома страхова компанія «Саламандра», що мала

була «дуже низка і доходила навіть до 72 руб.» (Выгодно ли помогать землевладению? // Киевское слово. – 1898. – № 3743. – 13 июня. – С. 2).

³⁵⁷ На з'їзді виступав поміщик Подільської губернії Леопольд Якубовський, який «переконливо доводив необхідність по'єднання в цій справі інтересів усього краю», якщо «кредитні й економічні інтереси можуть бути не обмежені адміністративним поділом краю». На з'їзді було вирішено заснувати «банк землевласників, загальний для всіх трьох губерній», а до створення урядом системи іпотечного кредиту «задовольнятися тим забезпеченням, яке дотепер приймалося державними кредитними установами для видачі позик під заставу маєтків». Позичальникам мали видавати заставні листи, «які будуть випущені ціною в 100–250–500 і 1000 руб.». За позикку позичальники мають платити 4,5% щороку; і, крім того, «на погашення позики по 1%, 1 ½% і 2% з огляду на те, на який термін будуть видавати позикку». Центральне правління банку пропонували розмістити в Києві, де з причини «місцезнаходженню контори Державного банку і контрактів товариству буде зручно укладати угоди» (Земские банки западных краёв // Киевский телеграф. – 1861. – 12 января).

³⁵⁸ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 75–76.

відділення в Києві – вся нерухомість, що передалася в заставу короткострокових кредитів, обов'язково мала бути застрахована.

Банк видавав довгострокові й короткострокові кредити під заставу землі й нерухомості; короткострокові кредити готівкою, довгострокові – 4,5% заставними листами. До 1892 р. банк випустив заставних листів на загальну суму 50,366 млн руб., тоді як акціонерний капітал самого банку був 3,784 млн руб. (15 000 повністю сплачених акцій по 250 руб. і 337 акцій, сплачених на 40%)³⁵⁹. У Київському земельному банку номінальна ціна акцій становила 250 руб.; вони були випущені на 1,5 млн руб «для утворення початкового складового капіталу»³⁶⁰.

Створення залізничної мережі та формування масового ринку цінних паперів

Будівництво залізниць стимулювало розвиток масового ринку залізничних цінних паперів – спочатку облігацій, а потім і акцій. Саме залізничні акції стали одним з найпоширеніших видів дивідендних цінних паперів, а залізничні акціонерні товариства мали вирішальне значення у створенні масового ринку акцій. Попит на залізничні папери був стабільним. Акціонерні товариства, що одержали концесію на будівлю й експлуатацію

³⁵⁹ Общественное призрение и земельный кредит // Киевское слово. – 1894. – 8 июня. № 2298. – С. 2.

³⁶⁰ Сума випущених в обіг заставних листів, виданих у позику під земельну власність, не повинна була перевищувати суми виданих банком довгострокових позик і в 10 разів суми складового капіталу. За виданими під заставу майна позиками позичальники сплачували кожне півріччя 3% суми отриманих ними заставних листів 6% щороку» (Выгодно ли помогать землевладению? // Киевское слово. – 1898. – № 3743. – 13 июня. – С. 2). Для одержання в банку кредиту (наприклад, у 1000 руб.) під заставу землі позичальник сплачував банку за послуги 1% суми (10 руб.). Іншу суму – 990 руб. – позичальник одержував заставними 6% листами, «вартість яких коливалася між 78 і 90 руб., так що позичальник одержував за них від 780 до 900 руб., платячи куртаж і комісію в 0,25% (2,5 руб.)». Так позичальник, що брав кредит у 1000 руб., фактично одержував «від 762,5 до 887,5 руб., за які він щорічно, до погашення боргу зобов'язувався сплачувати 60 руб. відсотків, і ще 10 руб. – прибуток акціонерів, усього 75 руб. чи 8,5–10% залежно від того, яку суму він одержував за продані заставні листи». Дивіденди акціонерів Київського земельного банку за 25 років (з 1872 по 1898 р.) були в межах 12–22%. Усього за ці роки було видано 414,78% дивідендів: на кожную акцію номіналом 250 руб. – 1036,95 руб., у середньому по 51,37 руб. на рік. До кінця XIX ст. біржова ціна акцій номіналом 250 руб. досягла 800 руб. Отже, акціонер, продаючи акцію за 800 руб., з урахуванням отриманого дивіденду 1036,95 руб. одержував загалом 1836,95 руб. Для акції номіналом 250 руб. прибуток акціонера становив на одній тільки акції 1586,95 руб. – більше 25,5% за рік (Выгодно ли помогать землевладению? // Киевское слово. – 1898. – № 3743. – 13 июня. – С. 2).

доріг, випускали акції (як правило, 10% статутного капіталу) і облигації (зазвичай 90%). Вважалося, що гарантування державою прибутковості цінних паперів допоможе залізничним акціонерним товариствам у розміщенні цінних паперів. «Спершу гарантію надавали тільки за акціонерними капіталами, тому що капітал найстаріших залізничних товариств був переважно акціонерний. Потім вона була поширена й на облигаційні капітали... однак з 1870 р., коли уряд почав залишати облигації товариств за собою, гарантії на акціонерні капітали надавали вже не так щедро» і надалі стосувалася тільки 5% залізничних облигацій³⁶¹.

Реалізація перших залізничних проектів «за умови гарантії уряду 5% інтересу на номінальну ціну наших залізничних фондів» була пов'язана «з величезними збитками, що досягали... з усіма витратами 40%», і це фактично підвищувало «урядову гарантію з 5 до 7 і навіть 8%»³⁶². Товариства розміщували гарантовані 5% облигації на іноземних біржах за курсом 68–78% номіналу, а якби залізничні облигації розміщала держава, це відбувалося б за таким самим курсом (78–87%), як і облигації державних позик. Але держава свідомо обрала такий шлях, тому що в той час простіше було передати будівництво доріг приватним товариствам, щоб не займатися складним розміщенням залізничних позик за участі західноєвропейських банкірів.

Необхідність створення в українських губерніях залізничної мережі, що давала можливість зв'язати основні промислові й фінансові центри, а також транспортувати товари до чорноморсько-азовських портів, назріла вже в середині ХІХ ст. «Залізниці необхідні... особливо для Малоросії й Новоросії, віддалених від великих водних басейнів»³⁶³. «Спорудження залізниці дасть нам можливість не боятися суперництва іноземних ринків, від чого залежить майбутнє торгівлі нашого краю», – писав у доповідній записці імператору Миколі І новоросійський генерал-губернатор М. С. Воронцов³⁶⁴.

³⁶¹ Брандт Б. Гарантии железнодорожные / Б. Брандт // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона – <http://be.sci-lib.com/article025524.html>.

³⁶² І хоча згодом ці збитки знизилися до 18–20%, гарантований 5% дохід на практиці досягав 5,5–6%. «Отже, у загальному підсумку наші залізничні фонди обходилися на 15–40% дорожче... дійсної оплати, що з розрахунку погашення їх al pari підвищувало вартість капіталу і майже подвоювало розмір 5% гарантії» (По поводу результатов подписки на V выпуск консолидированных железнодорожных облигаций // Финансовое обозрение. – 1875. – № 15. – С. 321).

³⁶³ Учредителям общества Одесско-Киево-Курской железной дороги // Киевский телеграф. – 1861. – 12 янв.

³⁶⁴ Цит. за: Ковалинский В. В. Киевские хроники. Кн. 1. Юбилей 2011 / В. В. Ковалинский. – К.: ВАРТО, 2012. – С. 75.

Однією з економічних причин створення транспортної інфраструктури стало зростання цін на зерно в країнах Західної Європи, що привело до збільшення його експорту з Російської імперії через Чорне море³⁶⁵. Перші проекти будівництва залізниць з'явилися ще в 1830-і роки, але практична реалізація їх затримувалася. Позиція уряду змінилася під час Кримської війни, коли транспортні проблеми в центральній і південній частині України стали очевидними³⁶⁶.

Перша на території України залізниця Одеса – Балта була побудована за «казенні кошти» у 1862–1865 р., тому що акціонерного фінансування забезпечити не вдалося³⁶⁷. До Одеської дороги, доведеної потім до Києва, підходила так звана цукрова залізниця, що проходила у Київській губернії через «місцевість, де скупчені цукрові заводи»³⁶⁸.

Ще на початку 1860-х років почав обговорюватися проект доведення лінії Одеса–Київ до Курська. «Засновникам товариства Одесько-Киево-Курської залізниці... було зроблено з боку французьких капіталістів пропозицію щодо інвестування в акції цього товариства... 30 мільйонів рублів», але одержання урядового дозволу на будівництво дороги затягувалося³⁶⁹. «Одесько-Киево-Курська дорога... надала б величезні вигоди краю»³⁷⁰, тим більше що в планах було з'єднати цю лінію з дорогою на Москву.

³⁶⁵ Зерновий експорт у 1846–1850 рр. зріс на 207% порівняно з 1826–1830 рр. (Шаригіна О. Передумови будівництва залізниць на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Шаригіна // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2009. – № 4. – С. 126).

³⁶⁶ В опублікованому 27 січня 1857 р. указі Олександра II щодо створення мережі залізниць серед основних магістральних ліній (Петербурзько-Варшавської, Московсько-Нижегородської, Лівасько-Курської) була й Московсько-Феодосійська, яка мала пройти через українські губернії до Криму.

³⁶⁷ За три роки було прокладено близько 300 км шляхів, але потім будівництво загальмувалося й почали обговорювати можливість повернути дорогу не на Київ, а на Слизаветград (Кіровоград) і Харків. У березні 1866 р. будівництво Києво-Балтської дороги продовжило акціонерне товариство «Де Врієр, Шакен, Брюно і К°», хоча сама дорога залишалася в державній власності. Продовженням цієї лінії мала бути Києво-Курська дорога, пільгову концесію на будівництво якої в грудні 1866 р. одержало акціонерне товариство, засноване П. Дервізом, К. фон Мекком і С. Долгоруковим. Навесні 1867 р. почалося будівництво дороги і була закладена спільна для обох ліній станція «Київ», а рух потягів Курська розпочався в 1868 р. (Ковалинський В. Начало большого пути. – <http://2000.net.ua/weekend/gorod-sobyutija/khronograf/73720>).

³⁶⁸ Собрание передовых статей «Московских ведомостей». Том 11. – СПб., 1897. – С. 13.

³⁶⁹ Учредителям общества Одесско-киевско-курской железной дороги // Киевский телеграф. – 1861. – 12 янв.

³⁷⁰ Учредителям общества Одесско-киевско-курской железной дороги // Киевский телеграф. – 1861. – 12 янв.

У серпні 1863 р. поширилися чутки, що після укладення угоди «з англійською компанією щодо побудови Московсько-Севастопольської дороги, російські капіталісти мають намір узяти на себе на тих самих умовах іншу лінію – для з'єднання Москви з Києвом. Ця лінія надзвичайно важлива в політичному сенсі, і буде, напевно, дуже вигідна згодом, коли... Київ набуде високого значення одного з головних міст... разом з Москвою і Петербургом»³⁷¹.

Плани будівництва дороги спричинили численні суперечки в пресі тих років. «Кієво-Одеську дорогу вважали вже справою вирішеною, коли знову постало питання, чи не варто зв'язати Одесу із Кременчуком і Харковом, а не з Києвом». Однак Київ «небажано зв'язувати з Одеською дорогою, поки він не буде зв'язаний з Москвою», тому що в цьому разі не будуть використані всі можливості Одеського порту для транзитної торгівлі. «Правильна політика, а також... економічний розрахунок вимагають», щоб з'єднання залізницею «Кієва з Москвою і з Одесою відбулося одночасно»³⁷².

Російська імперія контактувала з Австрією, Пруссією й іншими європейськими державами не центральними губерніями, а «західним краєм», як називали в той час територію України. А «центр західного краю є Київ», і в планованих напрямках розвитку залізничної мережі в «західному краї» Київ мав пріоритетне значення. У 1860-і роки, коли вирішувалося питання про пріоритетні напрямки залізничних ліній на території України, розглядався варіант, за яким дорога з Одеси на Москву має проходити не через Київ, а через Кременчук. У цьому разі, якби Київ залишився осторонь від цієї залізничної лінії, ми «відступили б не тільки перед польськими домаганнями, ми відступили б... перед Німеччиною, посилювали б значення Австрії, як політичне, так і комерційне. Галичина взяла б тоді рішучий верх над південно-західною Росією». А дорога з Одеси на Київ, «не менш корисна для Одеси», ніж дорога через Кременчук, «пожвавила б

³⁷¹ «У Києві, коли повернеться його первісне велике значення, ми знайдемо могутню запоруку міцності нашої державної єдності». «Ми не сумніваємося в тому, що залізниця з Москви до Кієва виявиться однією з найвигідніших, і що її будівельники не будуть в накладі» (Московско-Киевская железная дорога и предоставление частным компаниям льгот по постройке железных дорог // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1863 год. – М.: Изд-во С. Н. Катковой, 1897. – С. 435–436).

³⁷² Железная дорога из Москвы в Одессу должна идти на Киев, а не на Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд-во С. Н. Катковой, 1897. – С. 477–478.

весь південно-західний край і поставила б його нарівні з сусідньою Галичиною»³⁷³.

«Якщо комерційне значення Києва... поки що невелике, це не означає, що таке становище має... залишатися» і тоді, коли Київ буде з'єднаний залізницею з Москвою. Харків «після Києва безсумнівно має найближче право на залізницю»³⁷⁴. Коли розглядали питання про те, як проляже Одесько-Московська залізниця – через Київ або через Кременчук і Харків, прихильники проекту Одесько-Київської лінії стверджували, що для Одеси «вигідніше з'єднати її з місцевістю, що виробляє головний для неї товар – пшеницю», а не зі «степом» у районі Кременчука, для якого також важливіше було б мати залізницю, що йде на Москву найкоротшим шляхом – через Київ, а не через Харків.

«Якщо комерційне значення Києва... поки що невелике, це не означає, що таке становище має... залишатися» і тоді, коли Київ буде з'єднаний залізницею з Москвою. Харків «після Києва безсумнівно має найближче право на залізницю»³⁷⁵. Коли розглядали питання про те, як проляже Одесько-Московська залізниця – через Київ або через Кременчук і Харків, прихильники проекту Одесько-Київської лінії стверджували, що для Одеси «вигідніше з'єднати її з місцевістю, що виробляє головний для неї товар – пшеницю», а не зі «степом» у районі Кременчука, для якого також важливіше було б мати залізницю, що йде на Москву найкоротшим шляхом – через Київ, а не через Харків.

У той час нерідко можна було почути розмови, що публікація у пресі «захоплених статей на користь київської лінії» має

³⁷³ Значение железных дорог для государства (линия Москва – Киев – Одесса) // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд-во С. Н. Катковой, 1897. – С. 559–560.

³⁷⁴ Але якщо юдб-хто «хоче довести, що шлях з Москви до Харкова важливіший економічно, ніж шлях на Київ, той має зазначити групи товарів, які становлять тепер предмет торгівлі між Харковом і Москвою і які не можуть бути предметом торгівлі між Москвою і Києвом навіть після того, як ці два міста будуть з'єднані залізницею». Насправді, «більшість товарів, якими Харків торгує з Москвою, може торгувати і Київ» (Второстепенная важность линии Орёл–Курск–Харьков сравнительно с линиями Орёл–Киев и Киев–Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд-во С. Н. Катковой, 1897. – С. 631–634).

³⁷⁵ Але якщо юдб-хто «хоче довести, що шлях з Москви до Харкова важливіший економічно, ніж шлях на Київ, той має зазначити групи товарів, які становлять тепер предмет торгівлі між Харковом і Москвою і які не можуть бути предметом торгівлі між Москвою і Києвом навіть після того, як ці два міста будуть з'єднані залізницею». Насправді, «більшість товарів, якими Харків торгує з Москвою, може торгувати і Київ» (Второстепенная важность линии Орёл–Курск–Харьков сравнительно с линиями Орёл–Киев и Киев–Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд-во С. Н. Катковой, 1897. – С. 631–634).

«політичне підґрунтя». У дискусіях про найкращі напрямки залізничної мережі на території України постійно порушувалося питання щодо можливого польського впливу на Київ – спогади про польське повстання 1833 р. ще були свіжі в пам'яті. У цьому сенсі з'єднання Києва з Москвою надавали політичного значення, тому що включення до загальноімперської мережі залізниць послабляло б саму можливість виникнення думок про будь-яку економічну самостійність (нехай навіть дуже умовну) «Південно-Західного краю». Справді, «політичні інтереси цінуються настільки високо всіма народами, які мають право на незалежне існування, що за них проливається кров і жертвуються будь-які гроші... Як же не мати цих інтересів на увазі при вирішенні питання про напрямок розвитку залізниць?»³⁷⁶. Шлях на Київ «був би для Москви і для всієї центральної Росії не тільки шляхом в Одесу, а й шляхом в Австрію. Бердичів і тепер має жваві зв'язки з Бродами; шлях між цими містами і тепер людний, а коли він буде обладнаний рейками, то рух по ньому швидко посилиться»³⁷⁷.

Нарешті в 1866 р. було засновано «Товариство Курсько-Київської залізниці». Його засновниками стали П. Г. фон Дервіз, князь С. А. Долгоруков і К. Ф. фон Мекк. Загальна вартість залізниці була визначена в 29,8 млн руб., фінансування передбачалося одержати частково з Державного казначейства, але переважно від розміщення облігацій на 3 млн фунтів (у той час

³⁷⁶ «Політична важливість рейкового шляху, що зв'яже Одесу і Південно-Західний край, не викликає суперечок... так само очевидна і стратегічна важливість цієї лінії, що йде паралельно з австрійським кордоном». «Але саме тому, що політичний і стратегічний пункти цього питання не підлягають сумніву», доцільно розглянути його «економічний бік». Це тим більше необхідно ще й тому, що в суспільстві «поширене думка, ніби Московсько-Київська дорога невігдна в економічному відношенні». Але якщо порівняти економічну вигідність Московсько-Київсько-Одеської дороги і Московсько-Харківсько-Одеської, стає очевидним, що «пасажирський рух буде набагато більшим на першій з них», тому що вона коротша, а отже, нижча ціна проїзду (Важність лінії Москва-Київ-Одеса // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд-во С. Н. Катковой, 1897. – С. 688–690).

³⁷⁷ Якщо дорога проляже через Київ, то «Південно-Західний край відпускатиме в Москву цукор, і зниження ціни перевезення... підтримає численні... цукрові заводи. Зі сходу цим шляхом вонна піде в Царство Польське й Австрію». Щодо товарів, які надходять з Москви, то «їх збут у Південно-Західному краї був би цілком забезпечений, якби не контрабанда між Бродами й Бердичевом». Але коли вона буде викорінена, тоді «Київ, Бердичів і Одеса купуватимуть в Москви стільки товарів, скільки купує їх Харків». Зрештою у вирішенні цього питання пріоритетними мають бути міркування, яка залізнична лінія «вигідна сама по собі». «Державна користь дороги та її прибутковість – ось головні елементи, на яких має ґрунтуватися вибір лінії, яка має перевагу. Але і в тому, і в іншому відношенні лінія кременчуцька не може змагатися з лінією київською» (Важність лінії Москва-Київ-Одеса // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд-во С. Н. Катковой, 1897. – С. 688–690).

курс фунта становив 7,8 руб.). Номінальну вартість облігацій і умови їх розміщення визначали за узгодженням засновників з міністром фінансів. Основний капітал товариства становив 2,4 млн фунтів (28,125 млн руб.). Була проведена емісія 15 тис. акцій номіналом по 100 фунтів загалом на 1,5 млн фунтів (9,375 руб.); засновники товариства мали право придбати 25% акцій за номінальною ціною. Облігацій було випущено на 3 млн фунтів (18,750 млн руб.). На 55 років за облігаціями було гарантовано прибуток 5%, а за акціями – мінімальний рівень дивідендів 5%³⁷⁸.

Будівництво (воно завершилося 17 грудня 1868 р.) почалося в той час, коли уряд узяв загальний курс на створення сприятливих умов для акціонерних залізничних компаній. Тому концесія на будівництво Курсько-Київської лінії була надана на пільгових умовах – уряд узяв на себе розміщення облігацій товариства. Хоча 75% облігацій належало уряду, він мав лише 25% голосів на загальних зборах, і залізниця, збудована в основному за кошти державного бюджету, була в повному розпорядженні засновників. Крім того, визначена в концесії вартість однієї версти лінії була значно завищена, що полегшувало для засновників одержання прибутку. Незважаючи на всі ці особливості, типові для того часу, залізниця була прибутковою (чистий дохід – 4376 руб. з версти) і ефективно організована – засновникам важко було в чомусь дорікнути³⁷⁹.

У 1870 р. було засновано «Товариство Києво-Брестської залізниці», що викупило в уряді лінію Київ – Бердичів і побудувало потім дорогу до Бреста. Ця магістраль стала Південно-Західною залізницею і вона з'єднувалася з Курсько-Київською дорогою, доведеною до Києва в 1870 р.³⁸⁰ Засновником «Товариства Києво-Брестської залізниці» був А. А. Рябін, концесія на будівництво й експлуатацію дороги терміном на 81 рік була затверджена 27 квітня 1870 р., статут – 1 січня 1871 р.³⁸¹

³⁷⁸ Гейлер И. К. Сборник сведений о процентных бумагах / И. К. Гейлер. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1871. – С. 327–328.

³⁷⁹ Головачев А. А. История железнодорожного дела в России / А. А. Головачев. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1881. – С. 69.

³⁸⁰ У 1913 р. довжина основних ліній Південно-західної залізниці досягла 3906 верст. У 1882–1904 рр. були збудовані Єкатерининська дорога (яка з'єднала Харківську, Херсонську, Таврійську й Катеринославську губернії), Ковельська залізниця (1873–1874 рр.), що дійшла до Рівного й Ковеля, і дрібніші залізниці.

³⁸¹ Як і в інших подібних концесіях, після 20 років експлуатації держава набувала права викупу дороги, а після закінчення терміну концесії дорога переходила в державну власність. Капітал товариства складався з вартості вже збудованої ділянки дороги (19,836 млн руб.) і коштів, необхідних для будівництва другої ділянки. Сукупний розмір капіталу товариства становив 45,650 млн руб., з них третина забезпечувалася емісією негарантованих акцій на 15 216 750 руб., інша частина – емісією гарантованих 5% облігацій на 30 433 500 руб. За придбану в держави першу

Наприкінці 1880-х років більшістю залізниць (76,4% у 1889 р.) володіли приватні акціонерні компанії, що мали повну свободу у визначенні тарифів перевезень. Але під час Російсько-Турецької війни 1877–1878 р. поширилася думка про неефективність приватної залізничної мережі – дедалі популярнішою ставала ідея викупу державою залізниць в акціонерних товариств. Тому на початку ХХ ст. більшість залізниць вже належали державі.

Облігації міських позик Києва

Облігації міських позик посідали помітне місце серед процентних паперів. Їх випуск практикували в багатьох містах (Києві, Харкові, Катеринославі, Севастополі, Ялті та ін.) для розвитку транспортної інфраструктури, реконструкції міст тощо. У Києві, де було випущено близько тридцяти таких позик, ці 4,5–5% облігації (зазвичай терміном 50–60 років) Дума випускала декілька разів на рік³⁸².

У 1914 р. облігаційні позики становили 80% загальної заборгованості міст. У бюджетах майже всіх міст був дефіцит. Але якщо раніше, до 1890 р., «міські фінанси, вільні майже від усякої регламентації... не соромилися виступати у своєму натуральному, анітрохи не прикрашеному й не замаскованому... образі», коли «патріархальна простота і щиросердність, невимушеність і зворушлива відвертість заходили так далеко», що міські бюджети відкрито укладалися з величезними дефіцитами³⁸³, то на початку ХХ ст. міста розпочали пошуки власних джерел фінансування, якими стали облігаційні позики.

Держава не давала жодних гарантій за цими позиками, і для інвесторів надійність облігацій визначалася доходами міста й загальною вартістю муніципального майна. Наприкінці ХІХ ст. за величиною бюджету серед міст Російської імперії лідирували Петербург, Москва, Варшава, Одеса й Рига. Із загального доходу всіх міст (60 млн руб.) «більше половини цієї суми припадало на Петербург, Москву, Варшаву, Одесу й Ригу». Доходи Петербурга в 1890 р. були майже 8 млн руб., Москви – 7,3 млн, Варшави – 3,3

ділянку дороги (Київ–Бердичів) товариство мало як оплату передати державі акції на 5,292 млн руб. і облігації на 14,544 млн руб. (Гейлер І. К. Сборник сведений о процентных бумагах / И. К. Гейлер. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1871. – С. 371–372).

³⁸² Рябченко П. Ф. Городские займы / П. Ф. Рябченко. – <http://kievscripo.com/category/city-loans/>.

³⁸³ Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление / Г. И. Шрейдер. – В 2 т. Т. 1. – СПб.: Тип. «Восток», 1902. – С. 177.

млн, Одеси – 3,3 млн, Риги – 2,75 млн. У 1905 р. доходи Москви досягли 21,1 млн руб., Парижа – 122 млн руб. Загальний дохід 868 міст Російської імперії у 1900 р. становив 108,9 млн. Але «порівняно з бюджетами західноєвропейських столиць бюджети наших міст виявляються дуже скромними». Доходи Парижа (понад 100 млн руб. наприкінці XIX ст.) майже в два рази перевищували доходи всіх російських міст, доходи Берліна й Відня «значно перевищують за сумою обидві... столиці, разом узяті. Однак за останнє десятиліття доходи російських міст зростали набагато швидше, ніж у Відні і, особливо, у Парижі; тільки зростання доходів Берліна, що збільшив свій бюджет з 1881 по 1890 рік більш ніж у 1,5 раза», нагадувало швидкість зростання бюджету «в Петербурзі, Москві й Одесі»³⁸⁴. Набагато меншими, ніж у великих містах Західної Європи, були й борги міст Російської імперії: у 1904 р. борг Москви становив 47,4 млн руб., Парижа – 864,6 млн руб., Лондона – 574,6 млн руб.³⁸⁵

«Наш Київ обійдений, тому що він зі своїм бюджетом, що не досягає півтора мільйона, не потрапив до першої п'ятірки російських міст із доходами від 2,75 мільйона і вище». Але «київський бюджет росте швидко, і фінансовий досвід великих міст для нас цікавий»³⁸⁶.

Податки не могли забезпечити необхідне для розвитку міст фінансування, і з 1860-х років міські думи почали залучати приватні інвестиції на основі концесійних договорів. Приватні підприємці, які будували об'єкти міського господарства (водопровід, освітлення тощо) протягом певного часу, передбаченого договором, володіли ними й одержували дохід, відраховуючи його частину до бюджету міста. Наприкінці XIX ст. міські влади починають дедалі частіше використовувати облігаційні позики. Поширення цієї практики тривалий час стримувалося через упередження в суспільстві стосовно того, що комерційною діяльністю, особливо пов'язаною з цінними паперами, можуть займатися лише приватні особи, а для міської влади це взагалі недоречно. Критики позик пропонували піти шляхом економії витрат замість того, щоб створювати борги для міста. Але згодом стало зрозуміло, що економія витрат не дає місту розвиватися, і тоді ставлення до міських позик почало змінюватися.

³⁸⁴ Доходы главнейших русских городов // Киевское слово. – 1894. – № 2290. – 30 мая. – С. 2.

³⁸⁵ Озеров И. Х. Большие города, их задачи и средства управления / И. Х. Озеров. – СПб.: Тип. Министерства финансов, 1905. – С. 28–29.

³⁸⁶ Доходы главнейших русских городов // Киевское слово. – 1894. – № 2290. – 30 мая. – С. 2.

Перша облігаційна позика міст Російської імперії була випущена Петербургом у 1875 р., а в 1886 р. випустили позику Москви. У 1904 р. борг Петербурга за муніципальними позиками досягав 54 млн руб., Москви – 49 млн руб., у 1916 р. – відповідно 124 і 147 млн руб. (56 і 81 руб. на одного мешканця). Борг Харкова в 1904 р. становив 4 млн руб. (18,5 руб. на одного мешканця), борг Володимира досягав лише 95 тис. (3 руб. на одного мешканця), але за благоустроєм Харків відрізнявся від Володимира приблизно в стільки ж разів, у скільки більшим був його борг. В основних світових столицях заборгованість за позиками була значно вище: у 1912 р. 377 руб. на одного мешканця в Парижі, 255 руб. у Нью-Йорку і 252 руб. у Лондоні. У 1917 р. за обсягом заборгованості за позиками на першому місці була Москва (154 млн руб.), потім Петроград – 125; Одеса – 20,7; Київ – 11,5; Харків – 10,3³⁸⁷. Прибутковість облігацій міських позик (4,5–5%) дещо перевищувала прибутковість облігацій державної позики (найчастіше 4%), а їх власники двічі за рік «стригли купони», як казали в той час – одержували прибуток за купонами, які відрізали від облігації.

У 1910 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр від 31 березня, яким зобов'язало влади всіх губернських міст щороку до 1 березня надавати звіт про випуск облігаційних позик. З 1910 по 1915 р. фінансове відділення Київської міської управи надавало цю звітність, і за нею можна простежити, як зростали обсяги емісії облігацій 22 позик Києва з 1884 по 1913 р.: вони збільшилися з 250 тис. руб. у 1884 р. до 6,2 млн руб. у 1913 р.³⁸⁸

Розміщення облігацій не завжди було легким, особливо під час кризи 1899–1902 рр. «Питання про реалізацію міських

³⁸⁷ Писарькова Л. Ф. Бюджеты городов / Л. Ф. Писарькова // Экономическая история России (с древнейших времен до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – Т. 1. – С. 322.

³⁸⁸ П позика 1884 р. була випущена на суму 250 тис. руб., потім після 12-річної перерви облігаційні позики випускали іноді по кілька разів на рік. III і IV позики були випущені в 1896 р. на 377 і 175 тис. руб., V – в 1897 р. на 300 тис., VI – в 1898 на 550 тис., VII, VIII і IX – у 1899 р. на 620, 130 і 90 тис. руб., X – у 1900 р. на 482 тис. руб., XI – у 1901 р. на 1 млн руб. (надалі вона була ою'єднана з XVIII позикою 1909 р.). Потім після деякої перерви в 1906 р. були випущені XII і XIII позики на 150 і 396,9 тис. руб.; XIV – у 1907 р. на 526 тис. руб.; XV – у 1908 на 549,9 тис. руб.; XIV – у 1908 р. на 1 млн руб., XVII (об'єднана з XI позикою 1901 р.) – у 1901 р. на суму 3,499 млн руб., XVIII, XIX і XX об'єднана позика була випущена в 1909–1910 р. на 1,293 млн руб.; XXI – у 1911 р. на 1,999 млн руб., XXII – у 1913 р. на 6,195 млн руб. Позики були призначені для благоустрою міста – вимощення вулиць, будівництва річкової гавані, каналізації, різних громадських споруд тощо (докладніше див.: Серга Ж. І. З історії забудови Києва у XIX – на початку XX ст. (за документами Державного архіву м. Києва) / Ж. І. Серга. – С. 74–76. – http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2011/07.pdf).

облігацій продовжує не на жарт тривожити наше міське керівництво, тому що досі не видно виходу зі скрутного становища». Київська міська дума «через відмову місцевих кредитних установ і капіталістів придбати міські облігації нових випусків» звернулася до кредитних установ Петербурга «з тією самою пропозицією», але з Петербурга (так само як з Москви) були «отримані несприятливі для міста відповіді», тому що петербурзькі й московські інвестори не мали «жодного сенсу купувати київські облігації навіть за найсприятливішого стану ринку й достатку грошей». А під час кризи «це було б... нерозсудливо»³⁸⁹. За котируваннями жовтня 1900 р. на Петербурзькій біржі «цінність одеських 5% облігацій [номіналом 100 руб.] визначилася в 97 руб., петербурзьких 4,5% – у 96,5 руб., московських 4,5% – у 102 руб.; навіть елєцькі 4% облігації й ті котируються по 91,5 руб., а за київські 5% ніхто не дає і 90 руб.». Очевидно, наскільки вигідно було б для Києва «одержати дозвіл на допущення київських облігацій до біржових котирувань»³⁹⁰ на Петербурзькій біржі.

Щоб залучити до розміщення облігацій великі банки, на засідання фінансового відділу Київської міської думи 16 березня 1907 р. були запрошені представники Московського купецького банку, Російського банку для зовнішньої торгівлі, Волзько-Камського комерційного банку, С.-Петербурзького міжнародного комерційного банку, С.-Петербурзького облікового і позикового банку. У ході обговорення пропозиції міського голови І. М. Д'якова було ухвалене рішення, що кожний з банків зобов'язується видавати міській думі кредит у розмірі 100 тис. руб. під заставу 5% облігацій міських позик, але за умови, що загальну суму кредиту рівномірно розподілятимуть між усіма банками. Курс облігацій міських позик, переданих у заставу банкам, мав бути на 15% нижче поточного курсу 5% державної позики 1906 р. Банки погодилися взяти участь у колективному проханні про введення облігацій міських позик у котирування Київської біржі, а також вирішили загалом сприяти розміщенню облігацій міських позик Києва³⁹¹.

³⁸⁹ Реализация городских займов // Киевское слово. – 1900. – 2 окт. – С. 2.

³⁹⁰ «Можна було б створити умови, за яких наші міські облігації мали б ширший збут... у [міській] думі були розмови про те, щоб клопотатися перед урядом про допущення київських облігацій на біржі... що відразу б підняло їх цінність і розширило б коло збуту», однак ці розмови так і залишилися на рівні розмов. Але ж «на біржах котируються вже облігації Петербурга, Москви, Варшави, Одеси, Саратова, Тифліса, Кишинєва, навіть Поті та Сльця, і ціни на них якщо й не дуже високі, але для нинішнього стану горошового ринку дуже непогані» (Реализация городских займов // Киевское слово. – 1900. – 2 окт. – С. 2).

³⁹¹ Серга Ж. І. З історії забудови Києва у ХІХ – на початку ХХ ст. (за документами Державного архіву м. Києва) / Ж. І. Серга. – С. 76. – http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2011/07.pdf.

У 1910-і роки до облігацій міських позик Києва почали виявляти дедалі більший інтерес на основних біржах Європи, зокрема в Брюсселі, Берліні й Парижі. У квітні 1912 р. на Петербурзькій біржі вже котирувалися ці облігації номіналом 187,5 руб. (500 франків) VII, а також IX–XVI випусків (разом з подібними облігаціями Одеси, Катеринослава, Мінська, Варшави, Кишинєва й інших міст)³⁹².

«Об'єднану XI і XVII позику міста Києва» (5% облігації номіналом 187,5 руб.) розмістили в Бельгії. Ця «бельгійська» позика на 3,499 млн руб. терміном на 62 роки була випущена в 1909 р. для розширення системи каналізації, викладанням каменем вулиць та інших потреб міста³⁹³. Розміщення «бельгійської» позики відбувалося не дуже швидко – якщо під час загального підйому другої половини 1890-х років облігації міських позик Києва легко розміщували за ціною реалізації, що перевищувала номінал, то в 1909 р. загальна конкуренція на ринку цінних паперів була набагато більшою, і облігації «бельгійської» позики доводилося реалізовувати за ціною на 15–18% нижче номіналу. Але іноді вдавалося вигідно розміщати облігаційні міські позики. У 1908 р. під час викупу в муніципальну власність міської каналізації в акціонерного товариства в договорі було зазначено, що «на відшкодування капіталу, витраченого товариством на облаштування каналізації, київська міська влада зобов'язується сплатити товариству 1 000 000 руб. 4,5% міськими облігаціями номіналом 100 руб., для чого має випустити відповідну міську облігаційну позика на номінальну суму 1 000 000 руб.». Завдяки цьому договору вирішувалося питання про розміщення облігацій

³⁹² Городские займы // Биржевой ежемесечник. Финансово-биржевой журнал (бесплатное приложение к еженедельному журналу «Биржа»). – 1912. – № 5 (май). – С. 9.

³⁹³ Приблизно мільйон рублів прибутку від розміщення позики було призначено для вимощення каменем вулиць у центрі міста за прикладом деяких міст Німеччини. Ініціатором проекту був розбагатілий на будівельних підрядах Всеволод Демченко, відомий у Києві бізнесмен. Частина каменю для бруківки купували у Швеції за високою ціною, і сучасники жартували, що Демченко мостить вулиці золотими п'ятирублівками. Можна здогадуватися, що Демченко мав на цьому проєкті непоганий прибуток – він придбав три великі «дохідні» будинки. Якість вимощення вулиць була невисокою, тому карикатури на Демченко були звичайною справою в київській пресі. «Голова компанії з вимощення і будівельник тротуарів у Києві інж. Демченко звернувся до поліції з проханням, щоб вантажні підводи їздили бруківкою повільним кроком, як з вантажем, так і порожняком» («Новая мостовая»; «К миллионному займу на замощение киевских мостовых» // Иллюстрированное приложение к газете Киевская мысль». – К., 1909. – Цит. за: Беломесяцев А. Б. Забудова Києва доби класичного капіталізму або коли і як місто стало європейським / А. Б. Беломесяцев, Б. Л. Єрофалов, В. П. Ієвлева та ін. – К.: Варто, 2012. – С. 132).

«каналізаційної» позики за номіналом. До придбання каналізації міські влади сплатили акціонерному товариству в 1909 р. 168 тис. руб. за користування каналізаційною мережею, а після того як у 1909 р. каналізація перейшла у власність міста, витрати на її обслуговування разом зі сплатою відсотків за облігаційною позикою становили вже менше 130 тис. руб.³⁹⁴

Ще одна велика позика була пов'язана з ім'ям Лазаря Бродського. «У той час, коли я жив у Києві, серед євреїв... головним був Бродський, – згадував С. Ю. Вітте. – Це був дуже поважний старець, що нагадував зовнішністю біблійного патріарха... Він був надзвичайно багатий і... нажився на тому, що мав багато цукрових заводів... саме він був один із найголовніших капіталістів усього Південно-Західного краю». У Лазаря Бродського залишилося три сини, двоє з яких незабаром померли, і «весь величезний капітал зосередився переважно у Льва Бродського», який «більшу частину року проводить за кордоном на курортах, де є рулетка... у Біарриці, де він живе частину року, тому що веде там велику гру в карти». Один раз Лев Бродський «протягом тижня програв 600 000 франків»³⁹⁵.

У 1904 р. цей «цукровий король» помер, заповівши місту 500 тис. руб. на будівництво Бесарабського ринку за умови, що 4,5% цієї суми (22,5 тис. руб.) щорічно будуть відраховувати на користь кількох заснованих ним єврейських благодійних організацій³⁹⁶. Міська влада не захотіла погодитися на таку умову, але Бродський припускав це і розпорядився 500 тис. руб. вкласти в цінні папери, а відсотки перераховувати благодійним установам. Фінансування будівництва ринку в цьому разі не передбачалося. Один з виконавців заповіту, юрист Авраам Гольденберг, запропонував компромісне й вигідне для всіх рішення – місто випускає 4,5% облігації цільової позики для будівництва ринку. Облігації мали викупити виконавчі заповіту Л. Бродського на заповідані 500 тис. руб. за курсом 95% номіналу, що було на той час вигідною ціною. Доки облігаційна позика не буде погашена, міська влада мала сплачувати зазначені в заповіті відсотки на користь благодійних установ, а після погашення позики виконавчі заповіту на отриманий капітал мають придбати цінні папери і перераховувати відсотки від них на користь тих самих благодійних організацій, заснованих Бродським³⁹⁷. Такий проект був ухвалений, і в 1907 р.

³⁹⁴ Обзор деятельности Киевской городской думы за четырёхлетие 1906–1910 гг. – К., 1910. – С. 34.

³⁹⁵ Витте С. Ю. Воспоминания: Детство. Царствование Александра II и Александра III. / С. Ю. Витте. – Берлин: Слово, 1923. – С. 160–161.

³⁹⁶ Духовное завещание // Киевская газета. – 1904. – 28 сент.

³⁹⁷ Заседание думы // Киевлянин. – 1907. – 12 янв.

була випущена позика на суму 526 тис. руб. терміном на 64 роки. Після викупу облігацій виконувачами заповіту Бродського, міська влада одержали у своє розпорядження 500 тис. руб. готівкою³⁹⁸.

Однією з найбільших міських позик стала XXII облігаційна «золота» позика на 6 195 987 руб. (655 660 фунтів, 16 522 632 франка), випущена у 1914 р. для потреб міста терміном на 50 років. Ці 5% облігації мали номінали, прив'язані до курсу британського фунта – 189 руб. (20 фунтів, 504 франка), 945 руб. (100 фунтів, 2520 франків) і 4725 руб. (500 фунтів, 12 600 франків). Одна облігація номіналом 500 фунтів давала дохід 236,25 руб. щороку. У той час вважалося, що на таку суму власник облігації міг жити не працюючи³⁹⁹.

У листопаді 1913 р., напередодні емісії облігацій позики, до Лондона прибули представники Київської міської думи для переговорів про розміщення позики на Лондонській біржі. Цінні папери Російської імперії розміщували в XIX – на початку XX ст. переважно на Берлінській, потім на Паризькій і Брюссельській біржах. На Лондонську біржу, у той час найбільшу зі світових бірж, папери Російської імперії допускали неохоче – почасти з політичних причин, почасти через те, що лондонський ринок був переповнений великою кількістю всіляких іноземних паперів з різних країн світу (зокрема, паперами з британських колоній, майже настільки надійних, як і папери, випущені у Великобританії). За цих умов російські цінні папери не привертати особливої уваги інвесторів. Ставлення до них почало змінюватися в 1910-і роки, коли виник загальний інтерес до нафти, а британські капітали потекли в нафтову промисловість Бакинського регіону.

Однак перша спроба дійти згоди про позику була невдалою – у цей час Київ асоціювався у світі зі скандалом навколо «справи Бейліса»⁴⁰⁰. Але незабаром питання про позику було вирішене

³⁹⁸ Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева / А. Рубинштейн. – К., 1912. – С. 35.

³⁹⁹ На початку 1890-х років річні доходи робітника становили в Росії 120 доларів (234 руб.), в Австрії – 150 доларів (292,5 руб.), у Німеччині – 155 доларів (302 руб.), у Франції – 175 доларів (341 руб.), в Англії – 204 долара (400 руб.), у США – 347 доларів (677 руб.) (Євреїнов Г. А. Реформа денежного обращения / Г. А. Євреїнов. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1896. – С. 15). За іншими даними, середньомісячна заробітна плата в 1913 р. (у золотих рублях) в Росії становила лише 24,2 руб. (в Австро-Угорщині – 61, Німеччині – 112, США – 41 руб.) (Міронов Б. Н. Социальная история России периода империи: XVIII – начало XX в. / Б. Н. Міронов. В 2 т. Т. 2. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. – С. 389).

⁴⁰⁰ Kieff in Bad Repute // The New York Times. – 1913. – November 29. Процес у справі М. Бейліса, якого обвинувачували в ритуальному вбивстві 12 березня 1911 р. 12-річного А. Ющинського, проходив у Києві з 23 вересня по 28 жовтня 1913 р. Бейліса виправдали, а процес набув широкого розголосу в пресі. З ним були

позитивно, і в січні 1914 р. почалося розміщення облігацій цієї позики на Лондонській біржі. З 1906 по 1914 р. на цю біржу вдалося вивести не так багато муніципальних облігацій міст Російської імперії: Петербурга, Москви, Баку (три позики, що пояснювалося підвищенням інтересом британських інвесторів до бакинської нафти), Вільна, Миколаєва, Риги, Пермі, Харкова⁴⁰¹.

Виведенням київських муніципальних облігацій на лондонський ринок займалися «The London County and Westminster Bank», «The Royal Bank of Scotland», «Messrs Magniac Williamson & Co». Спершу папери пропонували до продажу за курсом 95% номіналу (облігації в 100 фунтів – за 95 фунтів)⁴⁰². У серпні 1915 р. облігації Київської «золотої» позики (Kieff 5% Gold Loan) котирувалися на Лондонській біржі за курсом 94% номіналу з тенденцією до зниження, що, однак, було характерно для всіх облігацій іноземних муніципальних позик⁴⁰³.

Після успішного виведення облігацій «золотої позики» на Лондонську біржу було вирішено розмістити у Великобританії більшу позику, призначену для викупу в муніципальну власність міських трамвайних ліній. Ідея викупу у власність міста транспортної мережі виникла давно. Ще у вересні 1903 р. один з петербурзьких банків, Російський торгово-промисловий комерційний банк, запропонував Київському міському управлінню придбати 7 тис. акцій «Товариства Київської міської залізниці» або викупити повністю все підприємство (10 тис. акцій). Банк виступав посередником, тому що мав «доручення реалізувати на певний термін» ці акції⁴⁰⁴.

пов'язані як антисемітська кампанія, так і протести в різних країнах проти політики антисемітизму в Російській імперії.

⁴⁰¹ Russian Borrowings in London // The Economist. – 1914. – June 20. – P. 1486; Kharkov Municipal Loan // The Economist. – 1911. – October 14. – P. 768.

⁴⁰² City of Kiev 5% Gold Loan of 1914 // The Economist. – 1914. – January 31. – P. 269.

⁴⁰³ Yields on Foreign Municipal Stocks // The Economist. – 1914. – August 28. – P. 323.

⁴⁰⁴ Пропозицію аргументували тим, що Київська міська залізниця є акціонерним підприємством і всі доходи від дороги одержують акціонери. За статутом товариства, право міста викупити дорогу наставало лише наприкінці 1914 р., і пропозиція про достроковий, за 11 років до цього терміну, викуп дороги міг бути вигідною для міської влади. Акції дороги запропонували місту на таких умовах: «середній сплачений за акціями за останні 5 років дивіденд капіталізують з розрахунку 5%, отриману суму сплачують акціонерам 4,5% облігаціями міської позики за номінальною ціною. Середній сплачений за акціями за останні 5 років дивіденд за звітами фактично становив 41 руб. 25 коп. Капіталізовану з розрахунку 5% суму дивіденду 825 руб. сплачують зазначеними міськими облігаціями». За цією ціною місто могло придбати 7 тис. акцій з 10 тис. У такий спосіб на основі «зазначеного вище розрахунку» місто могло б викупити дорогу за 8,25 млн руб., сплативши цю суму 4,5% облігаціями. Загалом достроковий викуп дороги дозволив би місту заощадити 1,54 млн руб. («К вопросу о выкупе городом всего предприятия

Облігації цієї позики (Kieff 5% Tramway Loan), другої з київських міських позик у Лондоні, з'явилися на Лондонській біржі в червні 1914 р. Загальна сума позики спершу становила 2 116 420 фунтів (5% облігації номіналом 500, 100 і 20 фунтів, термін погашення 50 років); облігації пропонували до продажу за курсом 96% номіналу. Розміщували облігації «трамвайної» позики ті самі британські посередники – «The London County and Westminster Bank», «The Royal Bank of Scotland і «Messrs Magniac Williamson & Co». Надалі планувався додатковий випуск облігацій, щоб довести загальну суму до 3 988 966 фунтів⁴⁰⁵, але цим планам завадив початок Першої світової війни. У грудні 1915 р. облігації Київської міської «трамвайної» позики котирувалися на Лондонській біржі за курсом 75% номіналу⁴⁰⁶.

Інвестиції на ринку нерухомості

Вкладання капіталів у нерухомість було вигідним завжди, але наприкінці XIX – початку XX ст. воно набуло в Києві масового характеру, ставши новим інвестиційним інструментом. Прибуток за стабільними й надійними державними облігаціями до їх конверсії в 1890-і роки становив 4,5–5%, після конверсії – 4%. За іпотечними паперами можна було одержати трохи більше – до 6%. Доходи від оренди нерухомості в Києві на початку XX ст. становили не менше 10%, а в центрі міста могли досягати 20%⁴⁰⁷.

Під час загального економічного підйому в середині 1890-х років у Києві, як і в багатьох містах Російської імперії, почався будівельний бум. Зростання міст вабило в них тисячі мігрантів із провінції, що шукали роботи й кращого життя. Виник попит на житло і почалося будівництво багатоповерхових «дохідних», як їх тоді називали, житлових будинків, де можна було орендувати повністю обладнану мебльовану квартиру. «Дохідні будинки» зводили на вулицях Володимирській, Великій Васильківській, Великій Житомирській, на Подолі, в інших районах міста.

общества Киевской железной дороги» // Киевлянин. – 1903. – № 264. – 24 сентября. – С. 2).

⁴⁰⁵ City of Kiev 5 per cent Municipal Electric Tramway Loan of 1914 // The Economist. – 1914. – June 20. – P. 1506–1507.

⁴⁰⁶ The Stock Exchange. Foreign Government and Municipal Stocks // The Economist. – 1915. – December 18. – P. 1034.

⁴⁰⁷ Беломесяцев А. Б. Забудова Києва доби класичного капіталізму або коли і як місто стало європейським / А. Б. Беломесяцев, Б. Л. Єрофалов, В. П. Ієвлева та ін. – К.: Варто, 2012. – С. 113.

«Київський домовласницький світ дуже цікавий і своєрідний... він знаходиться в тісному зв'язку з тією будівельною гарячкою, яка виявилася в останні роки в Києві, і яку київські квартирунаймачі свого часу сприймали як ліки проти обтяжуючої всіх квартирної дорожнечі». З тої пори будинки в Києві «ростуть, як гриби, – і які будинки!»⁴⁰⁸

Вирішальне значення у фінансуванні будівельного буму мало іпотечне кредитування. Під час будівельного буму банки охоче надавали кредити для будівельних проектів під 7–8% за рік, що в разі доходу від наступної оренди нерухомості 10% (а часто й більше) було вигідно і для банків, і для позичальників.

«Усі скаржаться, що грошей немає, і більш за все скаржаться на це домовласники. А тим часом після всіх скарг такий домовласник раптом візьме та й збудує будинок, ціна якому на перший погляд тисяч сто п'ятдесят, а то й двісті». Секрет цього був простий: «чотири київських банки, що займаються заставою будинків, дуже легко відкривали свій кредитний портфель для всіх, хто прагнув спробувати себе в домобудівництві... Ви будете перший поверх і закладаєте його в банку. На отримані гроші споруджуєте другий поверх, знову закладаєте його в банку, будете третій... одне слово, можете будувати доти, доки в банку вистачить кредитного терпіння, а у вас будівельного бажання»⁴⁰⁹.

Одним з найвідоміших кредиторів було «Київське міське товариство взаємного кредиту», засноване М. Х. Бунге в 1868 р. У 1870 р. міська дума порушила питання про створення альтернативного «Міського кредитного товариства». Його статут

⁴⁰⁸ «Уявіть собі, що стати київським домовласником тепер дуже легко... Наприклад, у вас немає ніякого капіталу. Тим краще для вас, якщо ви хочете стати київським домовласником. Усе це робиться так. Ви сидите в себе в кабінеті, нічого не підозрюючи. Раптом до вас приходить єврей-фактор і говорить: – Бажаєте побудувати будинок? Ви відповідаєте: – Дуже бажаю, але отут є маленька проблема» – відсутність грошей. «Грошей і я можу дати, у мене знайдеться дві–три тисячі», – говорить фактор. – «Ви гадаєте, цього мало?.. дуже навіть досить. У мене є на прикметі гарненька садиба, коштує всього сто тисяч. На ній банківського боргу 97 тисяч... Отже, щоб її купити, треба дати грошима всього три тисячі». Потім бере кредит у підрядників, будете будинок і закладаєте в банку «ну, хоч за сто тисяч» і можна розплатитися з підрядчиками. Потім будинок продаєте, «скажімо, за 210 тисяч, і ми одержимо чистого баришу 10 тисяч, який поділимо з вами порівну. Я на свої вкладені в справу три тисячі одержу дві тисячі рублів відсотків. – А я за що одержу п'ять тисяч? – За те, що я в цій комбінації не можу обійтися без... вашого імені». Багато нових будинків у Києві «зобов'язані своєю появою саме домобудівництву такого типу. Усі вони збудовані з одною метою – одразу продати з прибутком і знову взятися за нове будівництво... це не домобудівництво в солідному сенсі, а проста спекуляція будинками. Але й будують ці будинки з найгіршого матеріалу, і міцність їх дуже сумнівна» (Беседа // Києвлянин. – 1900. – № 244. – 3 сентября).

⁴⁰⁹ Беседа // Києвлянин. – 1900. – № 244. – 3 сент.

був затверджений Міністерством фінансів у 1875 р., але після краху Московського позикового банку в 1875 р. і початку в Російській імперії другої хвилі кризи 1873–1875 р. рішення про створення товариства скасували. Лише в 1885 р. товариство нарешті почало роботу з метою «видачі кредитів під заставу нерухомого майна... у межах міста Києва... і передмістях»⁴¹⁰. У 1897–1913 рр. головою правління товариства був відомий архітектор і підприємець Г. П. Шлейфер, який поєднав цю посаду з керуванням «Товариством взаємного кредиту».

У «Міському кредитному товаристві» під час одержання будівельного кредиту як заставу використовували земельні ділянки, на яких планувалося будівництво «дохідних будинків», чи незавершені будівлі. Загальна вартість такого кредиту (при середньому терміні 20 років) становила 8%, у той час як «дохідні будинки» давали в середньому 10% річного прибутку.

Після одержання кредиту позичальник щороку платив товариству «відсоток інтересу» (4,5–5%) і «відсоток погашення», який залежав від терміну кредиту і визначався так, щоб до кінця терміну кредиту (з урахуванням відсотків на відсотки) він був повністю сплачений. При терміні кредиту 20 років позичальник платив 3% погашення, при терміні 38 років – 1%. Якщо позичальник не міг внести платежі, його нерухомість продавали на публічних торгах для покриття кредиту, що не перевищував 60–75% суми оцінки. Кредити видавали 5% облігаціями «Міського кредитного товариства» (номіналом 100, 500, 1000 і 5000 руб.) Як правило, за рік видавали в середньому 90–100 кредитів, а в 1898 р., у розпал будівельного буму, дохід за облігаціями був знижений до 4,5%. Незважаючи на це «Міське кредитне товариство» видало 204 кредити на загальну суму 6,049 млн руб. Коли з початком фінансової кризи 1899–1902 рр. будівельний бум закінчився і розпочався тривалий спад, справи товариства погіршилися, особливо в 1907 р., коли котирування облігацій «Міського кредитного товариства» номіналом 100 руб. знизилися до 70 руб. Але товариству й тоді пощастило вижити, підвищивши прибутковість облігацій до 5%⁴¹¹.

Під час буму 1890-х років увагу підприємців привернула велика земельна ділянка на місці садиби професора Федора Мерінга (1822–1887) площею близько 10 гектарів між сучасними вулицями Хрещатик, Інститутська, Банкова й Лютеранська. Велику частину садиби займали парк зі ставком і фруктовий сад. Після

⁴¹⁰ Устав Киевского городского кредитного общества. – К., 1901. – С. 3.

⁴¹¹ Обзор XXV-летней деятельности Киевского городского кредитного общества / Сост. Н. Б. Зимелев. – К., 1910. – С. 3–6.

смерті Ф. Мерінга в 1887 р. ділянку успадкував його син Михайло Мерінг. Забудова цієї території в самому центрі швидко зростаючого міста «дохідними» житловими будинками могла дати чималий прибуток.

Для фінансування цього найбільшого будівельного проекту в 1895 р. було засновано акціонерне «Київське домобудівне товариство» з капіталом 100 тис. руб., що випустило 3600 акцій номіналом 500 руб. Почесним головою товариства став М. Мерінг, а основним засновником та ініціатором створення – відомий архітектор і підприємець Г. П. Шлейфер, що керував двома товариствами, які видавали іпотечні кредити («Товариством взаємного кредиту» і «Київським міським товариством взаємного кредиту»).

Статут «Київського домобудівного товариства», поданий у Міністерстві фінансів у березні 1895 р., був затверджений 13 жовтня. За статутом акціонерне товариство створювали «для зведення нових будівель і перебудови існуючих будинків у м. Києві з правом придбати у власність і орендувати будинки в м. Києві з належними до них ділянками землі»⁴¹².

Після розміщення акцій домобудівне товариство за отримані 1,8 млн руб. викупило садибу в М. Мерінга, частину земель продало, а частину почало забудовувати самостійно. За короткий термін було зведено кілька великих споруд, зокрема готель «Континенталь», драматичний театр Соловцова, цирк «Гіппо-Палас» (авторами більшості проектів були архітектори Шлейфер і Городецький), два будинки комерційних банків на розі Миколаївської й Хрещатика.

«Скільки галасу наробило свого часу наше домобудівне товариство, коли воно задумало незайману мерінгівську садибу перетворити на ціле культурне містечко. Усім здавалося чимось чарівним, що там, де колись їздила на ковзанах наша учнівська молодь, раптом простягнулися вулиці, вирости багатопверхові будинки, з'явилася бруківка, театр тощо. Тепер нас цим не здивуєш. Не потрібні акціонерні товариства із мільйонними капіталами. Завдяки праці окремих осіб забудовуються будинками-громадами цілі вулиці». Це було «золота пора київського домобудівництва, але вона минула, як і все на світі минає. Банки стиснули свою благодійну руку, і кредит скоротився – замість колишнього безупинного золотого дощу залишилися маленькі дощики»⁴¹³.

⁴¹² Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 г. и её участники / Ред. Лещенко И. – К., 1898. – Ч. 3. – С. 45.

⁴¹³ Беседа // Киевлянин. – 1900. – № 244. – 3 сент.

Криза 1899–1902 р. була особливо відчутна після бурхливого економічного підйому і будівельного буму середини 1890-х років. Спад почався і на київському ринку нерухомості – вільних капіталів не було, кредити стали менш доступними, а попит на оренду нерухомості помітно знизився. До того ж за роки буму значно зросла вартість будівництва, а ринок нерухомості був перенасичений. Одержуваних від збудованих будинків доходів уже не вистачало, щоб фінансувати нові проекти, але Михайло Мерінг вирішив продовжувати будівництво, узявши великі кредити.

Спершу товариство планувало залишити за собою будівлі готелю й театру, як найприбутковіші, але під час кризи плани довелося змінити. Збудована і споруджувана нерухомість була закладена в «Київському кредитному товаристві», а потім у великого цукрозаводчика Л. І. Бродського. «Київське кредитне товариство» у 1901 р. виставило на продаж 11 будинків, у 1902 р. – 13. У попередні роки підйому такий масовий продаж був нечастий⁴¹⁴.

Становище «Київського домобудівного товариства» ще більше ускладнилося спекулятивними операціями М. Ф. Мерінга з векселями, і товариство мало збитки 700 тис. руб. Воно не змогло задовольнити вимоги свого основного кредитора – Л. І. Бродського, що подав позов до суду. Збудований товариством готель «Континенталь», який вважали найрозкішнішим у Києві, перейшов у власність Бродського, були продані й інші об'єкти нерухомості. На цьому діяльність домобудівного товариства закінчилася, і в масштабних планах забудови центра міста виникла перерва.

Труднощі були в цей час не тільки в Київського домобудівного товариства. «Будівельна фірма Льва Гінзбурга», що набула популярності під час будівельного буму в 1890-і роки, стала найбільшим підрядником, що мав мільйонні замовлення. Але під час спаду на ринку нерухомості Л. Б. Гінзбург не зміг вчасно повернути великі кредити, і в 1904 р. у його будівельній фірмі була призначена адміністрація під керівництвом Давида Марголіна,

⁴¹⁴ Але продати будинки під час спаду після кризи і революційних подій 1905 р. виявилось дуже непросто, і в кредитного товариства залишилося близько 20 непроданих будинків, переданих йому в заставу домобудівним товариством. За статутом кредитного товариства непродані застави мають бути за півроку обов'язково реалізовані за зниженою ціною, але оскільки покупців не було, у середині 1902 р. кредитне товариство звернулося до міністра фінансів із проханням тимчасово змінити статут і подовжити термін продажу до 1906 р. Коли ці об'єкти нерухомості вдалося нарешті продати, збитки Київського кредитного товариства становили 400 тис. руб. – їх довелося покривати за рахунок прибутків (Кальницький М. Не стой под стрелой / М. Кальницький // Контракты. – 2008. – № 45. – archive.kontrakt.ya.ua/gc/2008/45/11-ne-stojj-pod-strelojj.html).

одного з найбільших київських підприємців. Хоча борги Гінзбурга за непогашеними кредитами перевищували 800 тис. руб., усім було відомо, що активів у нього більше, тому його фірма пережила кризу.

Нова хвиля будівельного буму почалася в 1907–1912 рр., коли «Будівельна фірма Льва Гінзбурга» збудувала, крім численних житлових будинків, будівлі Оперного театру, Національного банку України, Будинку вчителя, Київського політехнічного інституту, філармонії тощо. Знаменитим проектом фірми став «будинок Гінзбурга» – 12-поверховий «київський хмарочос» висотою понад 70 метрів, побудований у 1912 р. Будинок, найвищий в Російській імперії, став настільки відомим, що Л. Б. Гінзбурга запрошували в Чикаго проектувати американські хмарочоси⁴¹⁵.

Забудова вулиць Миколаївської (Городецького) і Мерінгівської (Заньковецької) була завершена, і незабаром ці багаті квартали, які називали на початку ХХ ст. «маленьким Парижем» і «маленькою Флоренцією», стали улюбленим місцем київської еліти. Центральні вулиці, забудовані в стилі віденського ренесансу, стали нагадувати міста Західної Європи, дедалі більше з'являлося розкішних готелів, ресторанів і магазинів, а при Міській думі існував навіть «Комітет із краси міста Києва» (поява подібних організацій, що не приносять доходу, є вірною ознакою періодів економічного підйому й наявності вільних капіталів). «Колишній старий Київ з його промисловим і суспільним сном і його майже виключно адміністративним значенням для величезного району, що тяжіє до нього, відійшов у безповоротне минуле. На місці його народжується Київ новий, де самостійно розвивається торгово-промислове життя»⁴¹⁶.

Символом економічного підйому стала Всеросійська промислова і сільськогосподарська виставка, що проходила в місті з 29 травня по 15 жовтня 1913 р. Спершу планувалося, що виставка буде губернського масштабу, подібно до Південноросійської обласної виставки 1910 р. у Катеринославі, але в 1912 р. було зареєстровано настільки багато бажаючих взяти у ній участь, що виставка в Києві стала всеросійською. Виставку, на якій були показані всі основні технологічні досягнення, відвідало близько мільйона осіб (лише на відкритті 29 травня були присутні 300 тис. чол.), а з травня по жовтень у Києві відбулося кілька технічних конференцій. Виставка 1913 р. у Києві, як і виставка 1910 р. у

⁴¹⁵ «Будинок Гінзбурга», зруйнований у 1941 р., знаходився на вулиці Інститутській у місці сучасного готелю «Україна».

⁴¹⁶ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Вольнской губерниям / Сост. М. Довнар-Запольский. – К.: Товарищество Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. – С. 85.

Катеринославі, не тільки відображали максимальний розквіт індустріалізації в центральному й східному регіонах України перед Першою світовою війною, а й і стимулювали обмін інформацією і налагодження нових ділових зв'язків між підприємцями.

Будівельні проекти під час двох бумів на ринку нерухомості стали настільки масштабними (зокрема і за фінансуванням), що повністю змінили вигляд міста, і в цьому сенсі були, мабуть, безпрецедентними в історії київського будівельного бізнесу. А Київ у 1910-і роки із провінційного тихого міста перетворився на великий економічний, культурний і фінансовий центр.

Частина 2

Львів – «строката пляма на карті Європи»

Українські землі у складі Габсбурзької імперії

З кінця XVIII ст. українські землі входили до складу двох імперій – Російської (в українських губерніях проживало 22,4 млн осіб) і Австро-Угорської (3,8 млн осіб жили в Галичині, Буковині і Закарпатті). Точніше буде говорити навіть не про Австро-Угорщину, історія якої була порівняно недовгою⁴¹⁷, а про Габсбурзьку монархію⁴¹⁸ – специфічну центральноєвропейську державу, кордони і національний склад якої часто змінювалися. Її особливістю було те, що в ній (на відміну від інших континентальних колоніальних імперій) ніколи не було виявленої метрополії. Незважаючи на монархічний державний устрій, уряд Австро-Угорщини загалом проводив політику економічного лібералізму (особливо із середини XIX ст.)⁴¹⁹.

Після австрійської революції 1848 р., що прискорила економічні перетворення в країні, Відень став визнаною центральноєвропейською «столицею капіталу». «Добре, легко і безтурботно жилося в тому старому Відні... замість німецької працьовитості... замість цього корисливого прагнення випереджати всіх і вся, у Відні любили неспішно посидіти, поговорити... Живи і дай жити іншим» – таким був загальний віденський принцип... Бідні й багаті, чехи й німці, євреї й християни, незважаючи на взаємні жарти, мирно жили пліч-о-

⁴¹⁷ Австро-Угорщина була багатонаціональною імперією, що існувала з 1867 по 1918 р. після об'єднання Австрійської імперії й Угорського королівства.

⁴¹⁸ Імперія Габсбургів у своїх загальних межах сформувалася в XVI–XVII ст. та існувала до 1918 р. За словами А. Тойнбі, могло виникати враження, що ця династія, яка не пов'язувала себе з якою-небудь окремою нацією, буде правити вічно, а «універсальна держава має тенденцію виглядати так, ніби вона сама і є кінцевою метою існування». Але ця вічність була ілюзорною – вона властива багатьом імперіям, що досягли тієї історичної межі, після якої починався їх неминучий занепад (Тойнбі А. Постигание истории / А. Тойнби. – М.: Прогресс. Культура, 1991. – С. 485–486).

⁴¹⁹ Шумпетер Й. А. История экономического анализа / Й. А. Шумпетер. – В 3 т. Т. 2. – СПб.: Экономическая школа, 2004. – С. 517.

пліч»⁴²⁰. Символами неспішного і розслабленого способу життя стали чашка кави й ранкова газета – неважливо, Wiener Tagblatt чи Lemberger Zeitung, і такі ж неспішні, ліниві бесіди про політику, біржові курси і моди. «Це було особливе мистецтво жити, яким середній клас австро-угорського суспільства володів досконало»⁴²¹. Однак образ «благостної імперії, який постає з мемуарів Цвейга, не дуже підтверджують інші свідки. Австро-Угорщина Йозефа Рота, Германа Броха чи Бруно Шульца не дуже приваблива, хоча і в них є мотиви ностальгії»⁴²².

Протягом більшої частини XIX ст. суспільство в Габсбурзькій монархії було переважно аграрним, як і в сусідній Російській імперії, – індустріалізація почалася пізніше, ніж у Франції і Німеччині. Особливістю Австро-Угорщини був не тільки багатонаціональний склад імперії й толерантне ставлення до різних народів, але й нерівномірність розвитку різних регіонів країни. Західноукраїнські землі входили до королівства Галичина і Лодомерія (зі столицею у Львові⁴²³), герцогства Буковина (з центром у Чернівцях) і Закарпаття (частина Угорського королівства). Приєднання українських земель до складу імперії Габсбургів дало їм можливість брати участь у процесах європейської модернізації⁴²⁴, однак Галичина, Буковина і Закарпаття були аграрними регіонами⁴²⁵. Галичина, де жило 15%

⁴²⁰ Цвейг С. Вчорашній мир. Воспоминання європейця / С. Цвейг. – М.: Радуга, 1991. – С. 30. – http://www.belousenko.com/wr_Zweig.htm.

⁴²¹ Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Я. Шимов. – М.: Эксмо, 2003. – С. 316.

⁴²² «Роберт Музиль цінував імперію, але вже в “Людині без властивостей” він використовував аббревіатуру “к. к.” («кайзерівсько-королівський»), неблагозвучно назвавши країну Каканія». «За його словами, “не тільки ворожість до співгромадянина була зведена там на рівень почуття солідарності, але й недовіра до власної особистості та її долі набула характеру глибокої самовпевненості”. Гашек написав простіше: “Швейк сказав на користь Австрії декілька теплих слів, а саме, що такій ідіотській монархії не місце на білому світі”» (Вайль П. Геній места / П. Вайль. – М.: АСТ: CORPUS, 2013. – С. 416–417).

⁴²³ Львів був центром Східної Галичини, що входить зараз до складу України; центром Західної Галичини, що входить до складу Польщі, був Краків.

⁴²⁴ Литвин В. Історія України з найдавніших часів до 1914 р. / В. Литвин. – К.: 3 Медіа, 2007. – Ч. 4. Розд. 6. Модернізація економіки в українських землях. Етапи модернізації. – <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/82972-vladimir-litvin-istoriya-ukrainy-ch-1-ot-davnix.html>.

⁴²⁵ Детальніше про аграрну орієнтацію Галичини див.: Rudolph R. L. The East European Peasant Household and the Beginning of Industry: East Galicia, 1786–1914 / R. L. Rudolph // Ukrainian Economic History. Interpretative Essays / Ed. Koropeckyj I. S. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Harvard Ukrainian Research Institute), 1994. – P. 346–353.

населення імперії, «переважно, країна землеробська», а «її міста – не центри промисловості й торгівлі»⁴²⁶.

Галичина та Буковина у сприйнятті сучасників

Галичина і Буковина сучасники сприймали як екзотичні околиці Габсбурзької імперії, де змішувалися азіатська дикість і європейська культура. Якийсь час у Відні у світських салонах навіть були модними розмови про дику Галичину, відгороджену від Західної Європи зарослими лісами Карпатськими горами⁴²⁷. Галицька екзотика тоді приваблювала багатьох – у Львові в молоді роки бував Моцарт, а Захер-Мазох, що народився в цьому місті, згадував про нього у своїх книгах⁴²⁸.

«Буковина в культурно-історичному відношенні є найцікавішою країною в Європі»⁴²⁹, – говорив К. Францоз, хоча з огляду на назву його книги, він вважав «напів-Азією» цей край, що знаходився на межі між європейською Австрією й Росією, розташованою переважно в азіатських просторах⁴³⁰. За словами М.

⁴²⁶ Витте Е. И. Путевые впечатления: Буковина и Галичина с историческими очерками // Е. И. Витте. – К., 1904. – С. 123, 134. За даними 1908 р., у Галичині 76,8% населення займалися сільським господарством, у промисловості працювало 9%, у торгівлі й комерції – 7,2%. У Галичині 80% селян (на Буковині – 85%) володіли невеликими ділянками землі площею до 5 гектарів. Більше 60% усіх земель належали великим землевласникам (таким як Потоцькі, Сапегі, Дзидушицькі та ін.), які становили тільки 5% населення.

⁴²⁷ Kohl J. G. Austria, Vienna, Hungary, Bohemia and the Danube, Galicia, Styria, Moravia, Bukovina, and the Military Frontier / J. G. Kohl. – London: Chapman and Hall, 1843. – P. 164.

⁴²⁸ Зі Львова була родом «львівська Венера» Ванда фон Дунаєфф – героїня найвідомішого його роману «Венера в хутрі». У Галичині часто відбувалися події інших літературних творів Захер-Мазоха. Можна по-різному ставитися до його творчості, але на сучасників вона мала вплив, додаючи образу Галичини легендарності. Коли сьогодні бачиш бронзову статую письменника біля входу в присвячену йому львівську кав'ярню, цей вплив усвідомлюється з усією очевидністю.

⁴²⁹ Franzos K. E. Zwischen Dniester und Bistritz / K. E. Franzos // Franzos K. E. Aus Halb-Asien: Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrussland und Rumänien. – Leipzig: Verlag von Dunder, 1876. – S. 135.

⁴³⁰ «Промені габсбурзького соняця досягали на сході межі російського царства... Прикордонна смуга між Австрією і Росією... була одним з найдивніших місць... рідною країною українських селян», яких доля зробила підданими Австро-Угорської імперії. «Завжди рухливі, завжди в дорозі, зі жвавою мовою і світлим розумом, вони могли б заволодіти половиною світу, якби знали, що таке світ. Але вони цього не знали, тому що жили вдалині від нього, між Сходом і Заходом» (Рот Й. Марш Радецького / Й. Рот. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – С. 149–151). Детальніше про Йозефа Рота див.: Rosenfeld S. Understanding Joseph Roth / S. Rosenfeld. – Columbia: Univ. of South Carolina Press, 2001. – P. 6–7.

В. Гоголя, «Московію й Україну... цей напівазіатський кут Європи» іноземні мандрівники вважали землями, які «уже знаходяться в Азії»⁴³¹. Те саме можна було сказати про королівство Галичина, що виникло в 1772 р. після першого розподілу Польщі на землях древньої «Червоної Русі» й Галицько-Волинського князівства. Після появи в 1876 р. публіцистичної книги К. Францоza образ «напівазіатського» краю став популярним, хоча насправді це була лише метафора – і географічно, і за культурною приналежністю до Габсбурзької імперії Галичина, Буковина і Закарпаття до Азії, звичайно ж, не мали жодного відношення.

У Росії Галичину також сприймали як «зовсім невідомий для російської публіки... край»⁴³². Однак образ Австро-Угорщини, яку часом зображували як позбавлене історичних перспектив і нежиттєздатне, багатонаціональне і фрагментоване штучне державне утворення, не відповідав дійсності – на початку ХХ ст. Габсбурзька монархія була однією з європейських країн, які розвивалися найбільш динамічно, і «досягнення Галичини» завжди «були привабливими... для дрібних сільськогосподарських виробників Придніпровської України»⁴³³.

У більшості інших країн Європи й в Америці до початку бойових дій Першої світової війни, коли в газетах стали частіше згадувати Галичину і Буковину⁴³⁴, про них мало хто знав. Німецький журналіст і письменник Йозеф Рот, що жив якийсь час у Львові, не раз згадував Галичину у своїх творах «Марш Радецького», «Іов» та ін. За його словами, приблизно третина жителів Галичини «заробляла різними промислами. Друга третина зводила кінці з кінцями, обробляючи свої убогі земельні ділянки. А інші займалися чимось подібним до торгівлі», хоча «комерційні звичаї не відповідали уявленням цивілізованого світу про торгівлю. Торговці в тому краї жили більше випадком, аніж перспективами... У них не було кредитів, але вони майже надприродним нюхом відчували всі таємні джерела грошей»⁴³⁵. Й. Рот протиставляв багату Америку, країну безмежних можливостей, і бідну, економічно нерозвинену Галичину, «землю, що користується в Західній Європі недоброю славою», де «живеться

⁴³¹ Гоголь Н. В. Тарас Бульба / Н. В. Гоголь. – СПб.: Азбука-классика, 2009. – С. 162.

⁴³² Кельсиев В. Галичина и Молдавия. Путевые письма // В. Кельсиев. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. – С. II.

⁴³³ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.) / О. П. Реєнт. – К., 2003. – С. 307.

⁴³⁴ Veteran Diplomat. Little Known Land of Bukovina // The New York Times. – 1915. – May 9; Rout Austrians in Bukovina. – The New York Times. – 1915. – May 17. – <http://query.nytimes.com/gst>.

⁴³⁵ Рот Й. Марш Радецького / Й. Рот. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – С. 149–151.

важко»⁴³⁶. А поляки іронічно називали королівство Galicia і Lodomeria «королівством голих і голодних», використовуючи гру польських слів Golicija і Glodomeria⁴³⁷.

Говорити про відсталість Галичини в XIX – на початку XX ст. стало настільки звичною традицією, що цей край, який називали «ведмежим»⁴³⁸, став символом нерозвинутої околиці Габсбурзької імперії. Уряд у Відні вважав, що в Галичині взагалі не повинно бути ніякої промисловості, і цей край має залишатися аграрним і сировинним. До того ж Галичину розглядали як район можливих воєнних дій у випадку збройного конфлікту з Росією, тому інвестори, особливо іноземні, не поспішали вкладати там свої капітали.

Доходи населення

Населення Галичини становило 6,4 млн осіб у 1888 р., 8 млн у 1910 р., Буковини в 1890 р. – 243 тис., Закарпаття – 505 тис. За щільністю населення (98–99 осіб на один квадратний кілометр⁴³⁹) Галичина перебувала в Австрійській імперії на четвертому

⁴³⁶ Хоча, за словами Й. Рота, «земля ця багата», населення її живе переважно в бідності. Тут «немає ніяких фабрик, ніякої реклами», а на базарах «торгують примітивними дерев'яними іграшками», якими в Європі не торгують уже, напевно, двісті років. «Невже тут закінчується Європа? Ні, вона тут не закінчується» – часто відчувається постійний зв'язок з нею, у книгарнях можна побачити останні новинки з Англії і Франції, а жінки, що заходять у кондитерські, одягнені за останньою паризькою модою (Рот Й. Мандрівка по Галичині. Місцевість і люди / Й. Рот. – <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/roth1.htm>). На початку XX ст., під час нафтового буму, у Львові завжди можна було купити свіжі номери американської газети The New York Times – крім Львова, цю газету можна було придбати тільки в трьох містах Австро-Угорської імперії: Відні, Карлсбаді й Франценбаді. Були серед мешканців Львова і мандрівники по далеких країнах, для яких це галицьке місто зовсім не здавалося замкненим «ведмежим кутом» – згадаємо колись знамениту Іду Пфейффер (1897–1858), що народилася у Відні і прожила велику частину свого життя у Львові. У 1840–1850-і роки вона здійснила дві кругосвітні подорожі, відвідавши велику кількість країн, зокрема й ті, що тоді не дуже часто відвідували європейські мандрівники, – Південну Америку, Полінезію, Китай, Мадагаскар тощо (Pfeiffer I. The Last Travels of Ida Pfeiffer: Inclusive of a Visit to Madagascar / I. Pfeiffer. – New York: Harper & Brothers, 1861. – 281 p.). Ще одним мандрівником був Ярослав Окуневський, автор книги «Листи з чужини» (Окуневський Я. Листи з чужини / Я. Окуневський. – К.: Темпора, 2009. – 520 с.).

⁴³⁷ Miller F. Galicia / F. Miller, A. Vandome, J. McBrewster. – Mauritius: Aiphascript Publishing, 2010. – P. 13.

⁴³⁸ Tokarz W. Galięa w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783 / W. Tokarz. – Kraków 1909 – S. 331.

⁴³⁹ Петрів Р. Генезис капіталізму в містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850) / Р. Петрів. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 44.

місці після Ломбардії, Чехії й Сілезії⁴⁴⁰. У Галичині й Буковині 75% населення становили селяни, рівень неграмотності яких був найвищим. Вони займалися переважно низькооплачуваною некваліфікованою працею, за яку платили в 2–3 рази менше, ніж у Австрії чи Німеччині, а рівень життя в Галичині й на Буковині був нижчий, ніж у середньому в Австро-Угорщині⁴⁴¹.

За даними 1866–1876 рр.⁴⁴², дорослий найманий робітник у Галичині одержував у середньому 37 крейцерів (0,37 гульдена). Середній річний дохід селянської родини з двох дорослих і двох дітей-підлітків становив 352,17 гульдена. Витрати такої родини становили в середньому 345,82 гульдена, після чого в них залишалося за рік 6,3 гульдена. Насправді витрати могли бути ще більшими. Економічне становище селян у Галичині було безвихідним, і перспектив змінити його не було, тому що не було

⁴⁴⁰ За етнічною розмаїтістю Галичина, Буковина і Закарпаття посідали, ймовірно, перше місце в Австро-Угорській імперії – крім великих груп українців (русинів), поляків і євреїв, тут були значні німецькі, російські, вірменські, молдавські й циганські громади. Настільки ж різноманітними були релігійні конфесії. Буковина вирізнялася ще більшою етнічною й культурною розмаїтістю, ніж Галичина – за даними перепису 1869 р., у ній жили румуни (40,8%), русини (37,3%), євреї (9,5%), німці (8%), угорці (1,7%). Толерантне ставлення до мов, культур і релігій приваблювало в Буковину багатьох, тому її населення швидко зросло (з 511 тис. осіб у 1869 р. до 808 тис. у 1910 р.) (Maha L. The Economic Development of Bukovina (II) Bukovina as an autonomous duchy: 1849–1918 / L. Maha, G. Donici, Maha S. // Review of Economic and Business Studies. – 2011. Issue 7. – P. 282).

⁴⁴¹ До Першої світової війни українське населення «залишалося аграрною, неписьменною, соціально неповноцінною і слабо структурованою спільнотою». Незважаючи на конституційні й законодавчі гарантії офіційного Відня, «політико-правовий статус українців був на дуже низькому рівні», а «українське питання» уряду Австро-Угорщини так і не вдалося вирішити (Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду великої війни / С. Попик. – Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С. 24, 31, 164).

⁴⁴² Після неврожаю в більшій частині Галичини в 1875 р. і голоду, що розпочався у січні 1876 р., коли посилилася масова еміграція селян в Америку, сейм ухвалив рішення дослідити причини «зубожіння краю» за допомогою «анкети економічної» і опублікувати висновки в офіційній урядовій «Газеті Львівській» (*Gazecie Lwowskiej*). Анкету розіслали в «відділи повітові», які, за словами В. Навроцького, зазвичай складалися з «двох шляхтичів, одного попа і двох жидів» під керівництвом «маршалка повітового». Там до цієї справи поставилися формально й помітних результатів вона не дала – у «Газеті Львівській» було опубліковано кілька статей під загальним заголовком *Zubozenie Kraju* («Зубожіння краю»), в яких автор «Др. К.» намагався довести, що чутки про голод перебільшені, а селяни в Галичині не тільки не живуть в убогості, а й дедалі більше багатіють (Онисим [Навроцький В.] Пьянство и пропінація в Галичині (розвідка статистична) / В. Навроцький // Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. – № 5. – Женева: Печатня «Громади», 1882. – С. 21–22).

«живого економічного руху в краї» через недостатню кількість в Галичині фабрик і «організованої промисловості»⁴⁴³.

Середній національний дохід (близький до ВВП) на душу населення Австро-Угорщини в 1916 р.⁴⁴⁴ становив 569 крон (71,6 долара), зокрема в Галичині – 316 крон (39,8 долара), Буковині – 310 (39,0 доларів), в Австрії – 860 (108,2 долара), у Богемії – 751 (95,2 долара). Галичина і Буковина не були найвідсталішими за цим показником – у Далмації національний дохід на душу населення був ще нижчий, 264 крони (33,2 долара)⁴⁴⁵.

Середній річний дохід жителя Відня в 1829–1832 р. становив 200 крон (40 доларів), у 1908–1910 рр. – 900 крон (225 доларів); у Галичині – відповідно 100 (25 доларів) і 470 крон (близько 120 доларів), на Буковині – 100 (25 доларів) і 500 крон (125 доларів), трохи більше 50% середніх річних витрат⁴⁴⁶. Середній річний дохід

⁴⁴³ Онисим [Навроцький В.]. Пьянство и пропінация в Галичині (розвідка статистична) / В. Навроцький // Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. – № 5. – Женева: Печатня «Громади», 1882. – С. 27, 29–31, 35–36.

⁴⁴⁴ До 1892 р. грошовою одиницею Австрії й Австро-Угорщини був гульден (рейнський гульден), який часто називали в Австрії й Угорщині флорином, а в Західній Україні – ринским злотим. Потім гульден (флорин) змінила австрійська крона (1 гульден/флорин = 2 крони). У 1914 р. 1 долар дорівнював 5,08 австро-угорської крони (у 1916 р. – 7,95 крони), 1 російський рубль – 2,56 крони, 1 крона – 0,39 руб. Польський злотий з'явився в 1920-і роки, а в XIX – на початку XX ст. існував лише злотий Царства Польського, що входило до складу Російської імперії. 1 долар дорівнював 13 злотих, 1 рубль – 6,66 злотого, 1 злотий – 0,15 руб.

⁴⁴⁵ Komlosy A. Innere Peripherien als Ersatz für Kolonien? Zentrenbildung und Peripherisierung in der Habsburgermonarchie / A. Komlosy. – 2011. – <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/AKomlosy1.pdf>. За даними П. Байроха, за таким об'єктивним показником, як ВВП на душу населення у 1870 р. Австро-Угорщина (305 дол.) відставала від Німеччини (426 дол.), але випереджала Росію (250 дол.) (Bairoch P. Europe's Gross National Product: 1800–1975 / P. Bairoch // Journal of European Economic History. – 1976. – № 5. – Р. 286). А. Єзерський наводить для 1913 р. інші дані: в Австро-Угорщині – 102 дол., Німеччині – 146 дол., Росії – 44 дол., Галичині – 38 дол. (Jeziński A. Historia gospodarcza Polski / A. Jeziński, C. Leszczyńska. – Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. – S. 214). Очевидно, така суттєва відмінність у даних пов'язана з різними методами розрахунку ВВП цих країн. Дані по ВВП на душу населення для різних країн наведено в «Кембриджській економічній історії сучасної Європи» (у доларах за курсом 1990 р. з урахуванням інфляції валют протягом XX ст., купівельна спроможність яких, як відомо, знизилася з 1913 по 1990 р. приблизно в 15 разів). Для Австро-Угорщини цей показник становив у 1913 році 2570 дол. на рік з темпом зростання (на душу населення) 1,14; для Німеччини 4179 дол. на рік з темпом зростання 1,72; для Росії – 1551 дол. на рік з темпом зростання 0,81 (The Cambridge Economic History of Modern Europe / Ed. by S. Broadberry, K. O'Rourke. – Vol 1. 1700–1870. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – P. 34–35). На основі цих цифр і даних А. Єзерського неважко розрахувати національний дохід на душу населення в Галичині (37,25% цього показника загалом по Австро-Угорщині) – 950,9 дол. на рік за курсами 1990 р. (і близько 63 доларів за курсами 1913 р.).

⁴⁴⁶ Cvrcek T. Convergence and Catch-up at the Periphery? Living Standards in the Habsburg Empire, 1829–1910 / T. Cvrcek. – Clemson University, 2011. – P. 19, 53, 55,

на душу населення Російської імперії становив 6,78 руб. (4,48 долара за курсом 1913 р.)⁴⁴⁷. Тому порівняно із середнім рівнем життя в Російській імперії стереотипне уявлення про «бідність і убогість» Галичини є перебільшеним, хоча ВВП на душу населення в Галичині (38 доларів) був менше, ніж у середньому в Російській імперії (44 доларів). Однак сама постановка цього питання й спроба проаналізувати його, як це зробив С. Щепановський⁴⁴⁸, свідчить про досягнення певного рівня економічного розвитку, властивого таким європейським країнам, як Австро-Угорщина.

Податки в Галичині були надто високими – 17% річного доходу (5% у Пруссії, 10% в Англії)⁴⁴⁹. Високі податки разом із загальною економічною нерозвиненістю й низькими заробітками в сільському господарстві (у 2–3 рази нижче, ніж у західних провінціях Австрії й Німеччини) починаючи з 1880-х років спричинили масову еміграцію населення, переважно селян. Загалом 800 тис. мешканців Галичини виїхали за океан, у США і Канаду⁴⁵⁰.

57. – eh.net/eha/system/files/Cvrcek.pdf. Вартість життя становила за рік у Відні 550 крон у 1829–1832 рр., 1000 крон у 1908–1910 рр. У Галичині – 410 і 850 крон, на Буковині – 280 і 850 крон відповідно. Рівень добробуту у Відні зріс за ці роки з 36% до 90%, у Галичині – з 24% до 55%, на Буковині – з 35% до 59%. Темпи зростання річних доходів жителів Відня, Галичини й Буковини були невисокі – 1,3%, 0,9% і 0,5% відповідно. І хоча добробут жителів Галичини й Буковини згодом усе-таки підвищився, порівняно з Віднем та економічно більш розвиненими частинами Австро-Угорської імперії, зростання добробуту значно відставало від підвищення вартості життя.

⁴⁴⁷ Точні дані щодо середнього річного доходу в Російській імперії автору не відомі – їх можна розрахувати лише приблизно (така статистика наприкінці XIX – на початку XX ст. не велася). З населенням імперії 129,14 млн осіб загальна сума річного доходу жителів наприкінці XIX ст. становила приблизно 876 млн руб. за рік (Доходи граждан Российской империи. – ihistorian.livejournal.com/138746.html).

⁴⁴⁸ Szczepanowski S. *Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego* / S. Szczepanowski. – Lviv: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. – S. 1–2; Wandycz P. *The lands of partitioned Poland, 1795–1918* / P. Wandycz. – Washington: University of Washington Press, 1974. – P. 225.

⁴⁴⁹ Galizia (Galicia) History. – <http://www.zeitlerweb.com/galizia.htm>. «Податки тут дуже тяжкі... село з 120 дворів платить 1300 гульденів одних прямих податків... понад 100 гульденів припадає на одного господаря» (Кельсиев В. Галичина и Молдавия. Путевые письма // В. Кельсиев. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. – С. 49).

⁴⁵⁰ Frank A. F. *Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia* / A. F. Frank. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007. – P. 11. Детальніше щодо еміграції з Галичини див.: Pollack M. *Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji* / M. Pollack. – Wolowicz: Wydawnictwo Zarne, 2011. – 250 s. Чимало емігрантів з Галичини шукали роботу в Австрії, зокрема у Відні, де «індивідуалістична, атомізована, витончена буржуазія столиці Габсбургів» дедалі частіше була змушена «чинити опір припливу роїв поєднаних сімейними зв'язками колективістських мігрантів зі східних меж імперії, з Галичини, які ігнорували всі норми» (Лал Д.

Міста й урбанізація

Ріст міст був тісно пов'язаний із загальним економічним розвитком Галичини – збільшення частки міського населення, що працювало в промисловості й сфері послуг, призводило до нагромадження в містах капіталу. Основними містами на українських землях Габсбурзької монархії були Львів, Чернівці й Броди. У Львові, адміністративному центрі Східної (української) Галичини, у 1870 р. було 37,7 тис. жителів (у Кракові, центрі Західної, польської Галичини, – 58,1 тис.), у Чернівцях – 26,4 тис., у Бродях – 20,5 тис. жителів⁴⁵¹.

Процеси урбанізації посилювалися з другої половини ХІХ ст., і, за даними 1880 р., у містах, де були зосереджені торгові операції й фінансові послуги, жило 28,3% населення⁴⁵². До початку ХХ ст. Львів і Чернівці стали великими економічними й соціальними центрами. Але через те, що Галичина і Буковина були окраїною Австро-Угорщини, залишаючись насамперед ринком збуту і джерелом сировини разом з дешевою робочою силою, міста Галичини так і не стали індустріальними – у них переважала дрібна кустарна промисловість⁴⁵³.

За оптимістичними оцінками в містах Галичини жило 26,5% населення в 1776 р. і 31,96% у 1848 р.⁴⁵⁴ Але, за іншими даними

Непреднамеренные последствия / Д. Лал. – М.: ИРИСЭН, 2007. – С. 228). Найбільшою була хвиля еміграції з Галичини на початку ХХ ст. – приблизно 100 тис. осіб переселилися в США і Канаду, 250 тис. були сезонними робітниками в Німеччині, Данії та інших країнах Європи. Загальна кількість емігрантів у ХІХ – на початку ХХ ст. досягала 2 млн осіб, і вони щорічно переказували в Галичину не менше 160 млн крон (Vujak F. Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914) / F. Vujak. – Lwow: Naklad ksiegarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. – S. 46). Так, у 1905 р. було відправлено 55 тис. переказів на загальну суму 1,2 млн дол. Крім того, чимало не врахованих грошей пересилали в звичайних листах, незважаючи на те, що нерідко листи розкривали і гроші викрадали. Приплив грошей з боку емігрантів був настільки великим, що на початку ХХ ст. у Галичині помітно зросли ціни на землю. Заробітки емігрантів, які в тій чи іншій формі поверталися на батьківщину, ставали основним джерелом нагромадження заощаджень, що давали можливість галицьким і буковинським селянам на початку ХХ ст. викупувати земельні ділянки (кредит мав у цьому другорядне значення).

⁴⁵¹ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / К. фон Шмедес. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. – С. 57.

⁴⁵² У Чернівцях на початку ХХ ст. жило 30% підприємців Буковини, що займалися торгівлею (Maha L. The Economic Development of Bukovina (II) Bukovina as an autonomous duchy: 1849–1918 / L. Maha, G. Donici, Maha S. // Review of Economic and Business Studies. – 2011. Issue 7. – P. 277.

⁴⁵³ Мазурок О. С. Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект) / О. С. Мазурок. – Л., 1990. – С. 124.

⁴⁵⁴ Петрів Р. Генезис капіталізму в містах Східної Галичини в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. (1772–1850) / Р. Петрів. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 46.

(імовірно, достовірнішим), міське населення Галичини становило лише 5,4% у 1857–1861 рр.⁴⁵⁵ і 10% на початку ХХ ст. Загалом в Австро-Угорській імперії в містах жило 18,8% населення (в європейській Росії – 14,4%, Франції – 41,2%, США – 41,5%, Німеччині – 56,1%, Англії – 78,0%)⁴⁵⁶. За етнічним складом українців серед городян було в середньому 25%, інше населення складалося з поляків, євреїв, німців та ін.

Населення столиці Галичини Львова зросло з 70 тис. у 1857 р. до 206,1 тис. у 1910 р., але в інших містах збільшення населення відбувався набагато повільніше. Приблизно 80% мешканців Львова були поляками і євреями, українців («русинів») у місті було близько 20%⁴⁵⁷. За даними австрійської офіційної статистики, бюджет Львова в 1910 р. досягав 14,2 млн крон (5,5 млн руб.), що становило приблизно 27 руб. на одного жителя. Якщо порівняти Львів за розмірами бюджету з містами Російської імперії з приблизно такою самою кількістю жителів, можна побачити, що бюджет Харкова в 1910 р. становив 3,3 млн руб. (близько 15 руб. на одного мешканця), Саратова – 3,91 млн руб. (18 руб.), Баку – 7,73 млн (32 руб.)⁴⁵⁸

Про розвиток міст Галичини й Буковини опосередковано свідчать дані щодо поширення в них телеграфної і телефонної мереж. Телеграф у Габсбурзькій монархії з'явився в 1840-і роки і спершу використовувався лише для державних і військових цілей, а також на залізницях. Комерційне використання телеграфного зв'язку почалося після створення державної телеграфної компанії К. К. Staats Telegraphen, і перші телеграфні лінії були побудовані між Віднем, Прагою, Брно й іншими великими містами імперії⁴⁵⁹. У Кракові та Львові телеграф з'явився в 1851 р.⁴⁶⁰, у Чернівцях – у 1854 р.⁴⁶¹, зв'язавши ці міста не тільки з Віднем, а й з іншим світом. Телефонний зв'язок був мало поширений – у США в цей час було 98 телефонів на 1000 осіб, у Німеччині – 18, в Англії – 10,

⁴⁵⁵ Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. – S. 143.

⁴⁵⁶ Население Российской империи. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/%>.

⁴⁵⁷ Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 655.

⁴⁵⁸ Бюджет города Львова // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1914. – С. 379–380.

⁴⁵⁹ Freiherrn von Czoernig C. Oesterreichs Neugestaltung, 1848–1858 / C. Freiherrn von Czoernig. – Stuttgart und Augsburg: J. G. Cotta Verlag, 1958. – P. 447–462.

⁴⁶⁰ Balog I. M. Between centre and periphery: the role of connecting Transylvania to the telegraph network of the Habsburg monarchy in the mid-nineteenth century / I. M. Balog. – <http://www.history-cluj.ro/Istorie/anuare/AnuarBaritHistorica2010/14.pdf>. – P. 293.

⁴⁶¹ Maha L. The Economic Development of Bukovina (II) Bukovina as an autonomous duchy: 1849–1918 / L. Maha, G. Donici, Maha S. // Review of Economic and Business Studies. – 2011. Issue 7. – P. 274–275.

в Японії – 4, у Росії – 1,9⁴⁶². У Чехії й інших розвинених регіонах Австро-Угорщини в 1913 р. було в середньому 9–10 телефонів на 1000 осіб, у Царстві Польському (що входило до складу Російської імперії) – 3,4, а у Галичині – лише 0,9⁴⁶³.

Єврейська громада та місто Броди

Особливістю Галичини була велика єврейська громада, для якої тут у XV–XVIII ст. були комфортні (порівняно з іншими країнами) умови, завдяки чому галицькі євреї зберегли свою самобутність і вірність традиціям більше, ніж в інших частинах Європи⁴⁶⁴. Серед населення Галичини (в першій половині XIX ст. близько 1 млн) приблизно 30% становили євреї⁴⁶⁵. Уся торгівля була «зосереджена в руках спритних євреїв», вони пов'язані з усіма сусідніми країнами і «чудово знають... торгові шляхи і місця для збуту», крім того, вони дуже наполегливі й «зазвичай успішно

⁴⁶² Результати соціологічного опроса. – <http://kuraev.ru/index.php?option>.

⁴⁶³ Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. – S. 200.

⁴⁶⁴ Wolf L. The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolf. – Stanford. California: Stanford University Press, 2010. – P. 28–29, 34–35. Утиски були нечастими порівняно з іншими державами Європи, а ймовірність зберегти свою власність – велика. Недарма Польщу і, особливо, Галичину називали в XVI ст. і наступні сторіччя *paradisus judaeorum* – «раєм для євреїв». Наприкінці XVI ст. в Польщі жило приблизно 100 тис. євреїв (3,5% населення), у 1676 р. – 200 тис., у 1766 р. – 626 тис., у 1793 р. – 900 тис. (10,2% населення), у 1857 р. – 7%, у 1869 р. – 10,6%, у 1890 р. – 11,6% (Bujak F. The Jewish Question in Poland / F. Bujak. – <http://www.archive.org/details/TheJewishQuestionInPoland>; Bujak F. Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914) / F. Bujak. – Lwow: Naklad ksiegarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. – S. 25). У часи імператриці Марії-Терезії (правила до 1780 р.) австрійський уряд обмежував присутність євреїв в Австрійській імперії, але в часи імператора Йосифа II (правив у 1780–1790 рр.) становище євреїв Галичини значно покращилося. У 1782 р. був виданий «Указ про терпимість» з метою перетворити євреїв на повноцінних громадян імперії, а в другому «Указі про терпимість» від 7 травня 1789 р., який стосувався галицьких євреїв, розширювалися їх права і свободи. Особливо сприятливі умови для єврейської громади були в часи імператора Франца Йосифа, який правив з 1848 по 1916 р. (Embacher H. Austrian-Jewish History in the Nineteenth and Twentieth Centuries / H. Embacher. – journals.cambridge.org/article_S0067237800013898).

⁴⁶⁵ Kohl J. G. Austria, Vienna, Hungary, Bohemia and the Danube, Galicia, Styria, Moravia, Buekovina, and the Military Frontier / J. G. Kohl. – London: Chapman and Hall, 1843. – P. 463. За словами одного з мандрівників, у 1860-і роки в Галичині жило «300 000 євреїв, які самі нічого не роблять, і живуть... за рахунок селян, розбещуючи їх корчмами і даючи їм гроші в борг на надзвичайно важких умовах» (Кельсиев В. Галичина и Молдавия. Путевые письма // В. Кельсиев. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. – С. 49–50).

ведуть справи»⁴⁶⁶. На Буковині торговими операціями також займалися в основному євреї (84% купців)⁴⁶⁷. Євреї становили в середньому 35% жителів міст⁴⁶⁸ (хоча в деяких містах, наприклад у Бродах, кількість євреїв досягала 70%⁴⁶⁹), і саме вони за давньою традицією домінували у сфері кредитно-фінансових послуг.

Одним із основних центрів єврейської громади Галичини стало розташоване на австрійсько-російському кордоні містечко Броди, через яке проходив значний обсяг товарів. Приєднання Бродів до Австрії в 1772 р. і отримання ним у 1779 р. статусу вільного міста (з 1773 по 1877 р.) поліпшили становище єврейських купців. Хоча до кінця XVIII ст. Броди були невеликим брудним містечком, населеним переважно євреями (близько 30 000)⁴⁷⁰, «місто Броди... проводить значну торгівлю, воно користується правами вільних міст і є осередком комерційних оборотів між Австрією й Росією». Львів «і наполовину не настільки багатий», але «яка відмінність в зовнішньому вигляді, у порядку!»⁴⁷¹.

За словами О. Бальзака, написаним у 1847 р., Броди – місто, в якому постійно «йде жвава торгівля». Але «камери наших в'язниць виглядають набагато привабливіше, ніж кімнати в кращому готелі Бродів з назвою “Росія”... Справжня подорож для мене мала розпочатися тільки в Бродах, тому що я був упевнений, що набагато важче здолати сто льє, що відокремлюють Броди від Бердичева, ніж сімсот льє, що відокремлюють Париж від Бродів». «Починаючи з Бродів у тутешніх краях усьому хазяї євреї... Величезні капітали виникають невідомо звідки й зникають невідомо куди. Півтора десятки років тому, наприклад, Натансон із

⁴⁶⁶ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / К. фон Шмедес. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. – С. 96.

⁴⁶⁷ Maha L. The Economic Development of Bukovina (II) Bukovina as an autonomous duchy: 1849–1918 / L. Maha, G. Donici, Maha S. // Review of Economic and Business Studies. – 2011. Issue 7. – P. 277.

⁴⁶⁸ Петрів Р. Генезис капіталізму в містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850) / Р. Петрів. – Івано-Франківськ, 1993. – С. 44.

⁴⁶⁹ Obermeier V. Galizische und bukowinische Juden in Wien / V. Obermeier, G. Rebitch. – <http://www.fundus.org/pdf.asp?ID=8173>.

⁴⁷⁰ У 1784 р. у містечку був зареєстрований 61 купець єврейської національності (91%) і 6 інших національностей (9%), але за розміром капіталів ці 6% володіли 220,2 гюльденами (24%), а єврейські купці були дрібними. Українське населення в Бродах було особливо нечисленним, від 5 до 12% у різні роки. Єврейська громада цього прикордонного мультикультурного міста контролювала торгівлю й фінанси, зокрема контрабанду, хоча серед контрабандистів, які ризикували й перевозили товари, євреїв було лише 14% (Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte? / B. Kuzmany. Wien: Universitat Wien, 2008. – P. 69, 188, 266. – othes.univie.ac.at/2604/1/2008-10-27_9507151.pdf).

⁴⁷¹ Броневский В. Б. Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 г. / В. Б. Броневский. – В 2 ч. Ч. 2. – М.: В университетской типографии, 1828. – С. 63.

Бродів володів п'ятдесятма мільйонами. Що сталося з цим багатством? Питання не має відповіді... Сьогодні на зміну банкіру Натансону прийшли інші: у Бродах панує швейцарський банк Хаузнера»⁴⁷².

Як згадував народжений у Бродах Й. Рот, у будь-якому маленькому містечку Галичини на залізничних станціях часто можна було побачити скупчення євреїв-лихварів, юрба яких стояла, як перед біржею, чекаючи потяг і його пасажирів – можливих клієнтів. Єдиний за весь день потяг був ниткою, що зв'язувала таке містечко з іншим світом – він привозив свіжі німецькі газети з Відня й Праги, і в них можна було прочитати останні новини про курси валют і «про великі гешефти»⁴⁷³. «Усякий раз, коли я прибував у яке-небудь з галицьких міст, у Тарнув, Дрогобич, Лемберг, – згадував С. Цвейг, – там на вокзалі штовхалася група євреїв, так званих факторів, професією яких було дістати все, чого тільки забажає клієнт»⁴⁷⁴.

На початку XIX ст., після того як почало швидко зростати значення Одеського порту, виник важливий торговий маршрут Константинополь – Одеса – Броди, яким бавовна з британських колоній в Азії надходила до Центральної Європи⁴⁷⁵. Так виникли міцні й багатопланові зв'язки єврейських громад Бродів і Одеси. Однак після смерті імператора Йосипа II політика стосовно євреїв змінилася – їм закрили доступ до купецьких гільдій, було ліквідовано всі єврейські школи. Після цього почалися інші утиски. Євреї стали переселятися з Бродів в Одесу, де з метою розвитку економіки для них були створені сприятливіші умови. Коли у 1880 р. статус Бродів як вільного міста був скасований, євреї почали масово залишати містечко разом зі своїми капіталами.

Загалом, у 1910 р. 77% євреїв Галичини працювали у сфері торгівлі й фінансових послуг, а з початком хвилі масової еміграції багато хто з них емігрував спочатку до Угорщини і Відня, а потім у США⁴⁷⁶.

⁴⁷² Бальзак О. Письмо о Киеве / О. Бальзак. –

<http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/ECCE/BALZAC.HTM>.

⁴⁷³ Рот Й. Мандрівка по Галичині. Місцевість і люди / Й. Рот. –

<http://www.ji.lviv.ua/nbtexts/roth1.htm>.

⁴⁷⁴ Цвейг С. Вчорашній мир. Воспоминання європейця / С. Цвейг. – М.: Радуга, 1991. – http://www.belousenko.com/wr_Zweig.htm.

⁴⁷⁵ Зі 150 ліцензій, виданих у 1810 р. торговим домам Бродів на операції з бавовною, 49 ліцензій було в торговому дому Hausner & Violland, 20 у дому Boesner – найбільших серед торгових домів Бродів того часу (Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte? / B. Kuzmany. Wien: Universitat Wien, 2008. – P. 74. – othes.univie.ac.at/2604/1/2008-10-27_9507151.pdf).

⁴⁷⁶ Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 653–654.

Особливості економічного розвитку

Для багатонаціональної Австро-Угорської імперії характерною рисою було виникнення незалежних австрійської, угорської, чеської, польської та української бізнес-мереж з власними фінансовими інститутами. Ці інститути засновували представники національної фінансової еліти, і вони надавали фінансові послуги своєму етнічному співтовариству. Підвищене значення розгалужених особистих зв'язків взагалі було характерним для фінансового середовища Габсбурзької імперії, а численні інституційні бар'єри, що перешкоджали одержанню кредиту на вигідних умовах представниками інших етнічних груп, стали основною причиною формування національних бізнес-мереж.

Найстарішими були єврейська й вірменська бізнес-мережі, що традиційно контролювали кредитно-фінансові послуги, але ці мережі були транснаціональними, а не специфічними для Австро-Угорської імперії. З кінця XVIII ст. впливовими стали австрійська, угорська й чеська бізнес-мережі, що створили свої банки з розгалуженими системами філій⁴⁷⁷.

Польська бізнес-мережа виникла пізніше, ніж австрійська, угорська й чеська, але раніше, ніж українська. Польська мережа була пов'язана з двома основними містами Галичини – Краковом і Львовом⁴⁷⁸. Основою польської бізнес-мережі в Галичині стало

⁴⁷⁷ Jindra Z. Spravní radové pražských akciových bank – jejich počat, struktura a vliv. Z. Jindra // *Finanční elity v českých zemích (ceskoslovensku) 19 a 20 století / Kubu E., Sousa J. (eds.). – Dokoran: Univerzita Karlova, 2008. – P. 76, 91–94, 97.*

⁴⁷⁸ «Незважаючи на бідність навколишніх їхніх сільських районів, самі міста процвітали» (Rybczynski W. *My Two Polish Grandfathers: And Other Essays on the Imaginative Life / W. Rybczynski. – N. Y.: Scribner, 2009. – P. 70*). Як відзначав мандрівник, що відвідав Львів на початку XIX ст., «я наближався до Лембергу... перед моїм поглядом постало безліч будинків, один іншого кращих» (Броневский В. Б. *Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 г. / В. Б. Броневский. – В 2 ч. Ч. 2. – М.: В университетской типографии, 1828. – С. 30*). Великі землевласники володіли достатніми капіталами, щоб вести багате і незалежне життя, намагаючись якнайменше взаємодіяти з австрійською владою. Центром тяжіння для поляків залишалася Варшава, яка все ще була столицею значно зменшеної в розмірах Польщі. Але після остаточного розпаду Польщі в 1795 р., коли Варшава і Царство Польське виявилися включеними до складу Російської імперії, заможні поляки змушені були пристосовуватися до австрійської влади, яка чинила для них менше утисків у Галичині, ніж це робила російська чи пруська влада в інших частинах розділеної Польщі. Незабаром польські аристократи, що володіли великими капіталами, були допущені до віденського двору, а в Галичину почали емігрувати багаті магнати з інших частин колишньої польської держави. Особливо явною ця еміграція стала після невдалого польського повстання 1830–1831 рр. і його

створення Л. Сапегою незалежних джерел фінансування розробленого в 1840–1842 рр. «польського» проекту залізниці Краків – Львів (Земельного кредитного товариства в 1841 р. і Галицької ощадної каси в 1844 р.)⁴⁷⁹.

Слабкий розвиток у Галичині торгівлі й підприємництва у середині XIX ст. визнавали всі, хоча достатня кількість вільних земель у разі їх правильного використання і вкладання капіталів могла б стати джерелом багатства цього краю. Справді, за економічним розвитком Галичина значно відставала від Австрії чи Богемії⁴⁸⁰, і це відставання було пов'язане насамперед з ізольованістю й особливостями географічного положення⁴⁸¹. Тому, за словами М. Вебера, у Галичині населення тривалий час не мало можливості долучитися до економічного прогресу⁴⁸².

До поділу польської держави – Речі Посполитої – основним ринком для сільськогосподарської продукції, що надходила з Галичини, було польське портове місто Гданськ, але після того, як

придушення російською владою, коли багаті польські родини (серед них і граф Леон Сапега) емігрували в Галичину з Царства Польського, що належало Російській імперії. (Vushko I. Enlightened Absolutism, Imperial Bureaucracy and Provincial Society: Austrian Project to Transform Galicia, 1772–1815 / I. Vushko // Aspects of European Political Culture. Junior Visiting Fellows' Conferences. – Vol. XX. – Vienna: IWM, 2005. – P. 48. – <http://www.iwm.at/publ-jvc/jc-20-04.pdf>).

⁴⁷⁹ «Як більшість інтелігентів у Галичині, – згадував Вітольд Рибчинський про свого діда, що вивчав у Львівському університеті фізику, – він не хотів замикатися в межах своєї батьківщини», а оскільки Львівський університет був відомий в інших країнах і мав гарну репутацію, це дало йому можливість займатися науковими дослідженнями в Мюнхені (Rybczynski W. My Two Polish Grandfathers: And Other Essays on the Imaginative Life / W. Rybczynski. – N. Y.: Scribner, 2009. – P. 71). Але чим більше піднімався «матеріально і духовно галицько-польський селянин», тим більше «занепадала матеріально галицько-польська шляхта» внаслідок зростання боргів і невміння вести скромніше життя. «Наша польська шляхта віджила свій вік, вона згубила Польщу». «Незважаючи на те, що під час викупу пропінанції (у 1889 р.) вона одержала... 63 млн гульденів», продуктивно використати ці капітали вона не змогла. Польська шляхта «втрачала під собою ґрунт, розпродуючи свої маєтки», а політичний вплив дедалі більше став переходити до рук «нової демократичної інтелігенції» (Свистун Ф. И. В память 60-летней годовщины вступления на престол императора Франца Иосифа. – Л.: Тип. Ставропигийского института, 1908. – С. 55).

⁴⁸⁰ Хоча в період «освіченого абсолютизму», коли країною правила імператриця Марія Терезія (1717–1780, царювала з 1740 по 1780 р.), політика австрійського уряду зі зниження податків пішла на користь селянству, особливо в Галичині, це відставання було очевидним для сучасників (Mises L. von. Die Entwicklung des Gutsherrlich-Bauerlichen Verhältnisses in Galizien (1772–1848) / L. von Mises. – Wien und Leipzig: Franz Deuticke, 1902. – S. 78).

⁴⁸¹ Ріки Галичини впадали переважно в Дністер, що впадав у Чорне море, і не могли бути використані як транспортні артерії для зв'язку з Австрією.

⁴⁸² Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено. – М.: Прогресс, 1990. (Социологич. мысль Запада). – Гл. 1.1. – <http://www.reformed.org.ua/2/34/2/Weber>.

Галичина ввійшла до складу Австрійської, а потім Австро-Угорської імперій, торгові зв'язки з Гданськом порушилися. Влада Пруссії встановила високі транзитні мита на галицькі товари, і активний в минулому торговий шлях Бугом і Віслою виявився фактично перекритим⁴⁸³.

Економічна відсталість Галичини посилювалася через пропінацію – отриманий галицькими поміщиками привілей виробляти й продавати спиртні напої. Їх продаж давав гарантований прибуток, виробництво було нескладним, і мета розвивати будь-яку іншу промисловість найчастіше в принципі не ставилася через відсутність потреби. Консервативна позиція великих землевласників, які за умов економічної й торгової ізоляції цього регіону прагнули зберігати натуральне господарство, що давало стабільний дохід, була одним з основних чинників, які гальмували економічний і фінансовий розвиток західноукраїнських земель, населення яких було переважно аграрним. Для родової аристократії Галичини будь-яка модернізація порушувала звичний для них спосіб життя, і коли намісника Галичини графа А. Потоцького запитали, чому він не починає видобувати вугілля на своїх землях, він відповів, що не хоче збільшувати в Галичині кількість пролетаріату⁴⁸⁴.

Право пропінації зберігалось за поміщиками майже до самого розпаду Австро-Угорської імперії і призвело до збереження простого натурального господарства, що не потребувало ані особливих капіталовкладень, ані далеких ринків, ані транспортної мережі, оскільки споживачі спиртних напоїв знаходилися в безпосередній близькості від місця виробництва. Але в західній (польській) частині Галичини прибуток від пропінації став знижуватися через конкуренцію з алкоголем, що вироблявся в Східній Галичині, і там вже в 1850-і роки місцева земельна аристократія зацікавилася будівництвом залізниць і створенням акціонерних товариств в інших галузях промисловості, куди були спрямовані капітали. Східна Галичина в цьому відношенні відставала⁴⁸⁵.

⁴⁸³ Географічна ізоляція Галичини, її відокремленість від основних торгових шляхів (Віслою до Гданська) були настільки сильні, що навіть велика кількість німецьких колоністів, що отримали патенти на поселення у Східній Галичині в 1774 і 1781 р. (у 1810 р. у Східній Галичині було близько 50 тис. німецьких колоністів і 120 колоній, в яких працювало більше 12 тис. селян), а також усілякі пільги, не змогли стимулювати розвиток промисловості.

⁴⁸⁴ Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1912–1923) / І. С. Лісна. – Тернопіль, 2001. – С. 8.

⁴⁸⁵ Однак скасовувати пропінацію ніхто не збирався, і коли в грудні 1867 р. була ухвалена нова конституція Австро-Угорщини, у результаті впливу польських землевласників усі питання, пов'язані з пропінацією, перейшли під контроль

У першій половині XIX ст., у період «реакції абсолютизму», символом якої став К. Меттерніх (австрійський політик і міністр закордонних справ з 1809 по 1847 р.), відомий супротивник лібералізму в усіх його формах, економічне становище Галичини було особливо несприятливим. У Відні до неї ставилися як до завойованої території, і хоча Галичину формально не вважали колонією, Австрія не була зацікавлена в економічному розвитку цього регіону⁴⁸⁶. Тому промислове виробництво в Галичині й на Буковині тривалий час мало мануфактурний характер і значно відставало від промислових регіонів імперії⁴⁸⁷. В аграрному секторі було зайнято 95% населення, і лише 1% у промисловості⁴⁸⁸.

Хоча «грунти і клімат Галичини» сприятливі для виробництва цукру, воно було мало розвиненим і непорівняним за масштабом з центральною частиною України, що входила до складу Російської імперії⁴⁸⁹. В основі економіки ще більш ізольованої Буковини було використання основного природного багатства цього краю – лісів, що покривали 40% земель (для сільського господарства були

галицького сейму, де більшість належала тим самим землевласникам, які одержували прибуток від пропінатії (Онисим [Навроцький В.]). Пьянство и пропінатія в Галичині (розвідка статистична) / В. Навроцький // Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. – № 5. – Женева: Печатня «Громади», 1882. – С. 47, 57). Поглиблювала економічну ізоляцію Галичини і політика протекціонізму, особливо після 1879 р., коли під час світової аграрної кризи, спричиненої зниженням попиту на сільськогосподарську продукцію, в Австро-Угорщині до влади прийшла аграрна партія. У цей час у Галичині серед землевласників, які надавали перевагу способу життя рантьє, набула поширення практика здавання в оренду великих земельних володінь.

⁴⁸⁶ На початку 1850-х років становище не покращилося – хронічні неврожаї, а також епідемії тифу і холери призвели до того, що чисельність населення цього регіону скоротилася з 1848 р. на 409 тис. осіб (Вуїак F. Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914) / F. Вуїак. – Lwow: Naklad księgarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. – С. 15, 22).

⁴⁸⁷ Мануфактурні підприємства в Галичині були дрібними і пов'язаними переважно з видобуванням солі, заготівлею лісу, обробкою деревини, виробництвом черепиці й скла. Крім 20 дрібних скляних мануфактурних підприємств і 40 таких самих дрібних металургійних, у 1822 р. у Галичині було 12 невеликих паперових фабрик (у 1841 р. їх кількість зросла до 24), а також 18 підприємств з виробництва цукру, які навіть важко було назвати заводами. У 1848 р. на всю Галичину було не більше двадцяти парових машин і лише 64 кілометра залізниць (Вуїак F. Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914) / F. Вуїак. – Lwow: Naklad księgarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. – С. 7, 18–19).

⁴⁸⁸ Більшість робітників на промислових підприємствах були поляками та євреями, українці становили менше 20% (Екельчик С. История Украины. Становление современной нации / С. Екельчик. – К.: К. И. С., 2010. – С. 94).

⁴⁸⁹ Цукрових заводів було лише три, з них найбільший (він був «найбільшим в Австрії») знаходився в Глумачі. Цей завод «належав акціонерному товариству» (Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / К. фон Шмедес. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. – С. 108–109, 115–117, 119).

придатні лише 25%)⁴⁹⁰. На Буковині деревообробна промисловість переважала й на початку ХХ ст.⁴⁹¹.

Австро-Угорщина, багатонаціональна континентальна імперія, що займала велику територію, вирізнялася дуже нерівномірним розвитком королівств і герцогств, які входили до її складу, і в цьому відношенні нагадувала сусідню Російську імперію. Така подібність була навіть у деякій затримці економічного розвитку Австро-Угорщини (про яку в першій половині ХІХ ст. говорили, що вона все ще залишалася в аристократичній пишноті вісімнадцятого століття, яке вже давно минуло) і в менталітеті родової аристократії, яка тривалий час не виявляла інтересу до таких «низьких» речей, як промисловість і акціонерні товариства.

Крім нерівномірного економічного розвитку різних частин Австро-Угорщини, існував значний розрив між економічним розвитком великих міст – промислових і фінансових центрів, – і периферійних аграрних регіонів. Населення міст (де були зосереджені фінансові організації, фінансові послуги й операції з цінними паперами) становило загалом у імперії перед Першою світовою війною 18,8% (в європейській Росії в цей час – 14,4%, Франції – 41,2%, США – 41,5%, Німеччині – 56,1%, Англії – 78,0%)⁴⁹². У таких великих фінансових центрах, як Відень і Прага (а також, імовірно, Львів), на початку ХХ ст. почав формуватися сегмент сервісної економіки, орієнтованої на фінансові послуги. За рівнем доходу на душу населення Австро-Угорщина перевершувала Російську імперію. ВВП на душу населення в Австро-Угорщині в 1870 р. становив 305 доларів, у Росії – 250, у Німеччині – 426; у 1910 р. – 469, 287 і 705 доларів відповідно⁴⁹³. Такий показник, як ВВП на душу населення (якщо взяти його рівень в Англії за 100%), у 1870 р. в Австро-Угорщині становив

⁴⁹⁰ У середині ХІХ ст. з'являються дрібні промислові підприємства, зокрема гірничовидобувні й металургійні, але переважали серед цих підприємств деревообробні (як правило, з приватними капіталами) (Maha L. *The Economic Development of Bukovina (II) Bukovina as an autonomous duchy: 1849–1918* / L. Maha, G. Donici, Maha S. // *Review of Economic and Business Studies*. – 2011. Issue 7. – P. 267).

⁴⁹¹ Найбільшими в цій галузі були деревообробна компанія «Балан», корпорація «Буковина» та ін. (Hensellek T. *Die letzten Jahre der kaiserlichen Bukowina: Studien zur Landespolitik im Herzogtum Bukowina von 1909 bis 1914* / T. Hensellek. – Hamburg: Herstellung Bachelor + Master Publishing, ein Imprint der Diplomatica Verlag GmbH, 2011. – S. 84–85).

⁴⁹² Население Российской империи. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/%>.

⁴⁹³ Bairoch P. *Europe's Gross National Product: 1800–1975* / P. Bairoch // *Journal of European Economic History*. – 1976. – № 5. – P. 286.

45,7%, у Російській імперії – 26,9%; у 1910 р. – 55,9 і 30,6% відповідно⁴⁹⁴.

Значення залізничних проектів у розвитку ринку капіталу

Перші спроби економічної модернізації Галичини були пов'язані із залізничними проектами. Незважаючи на загальну консервативну позицію великої земельної аристократії, іноді у цьому середовищі траплялися інноватори, такі як Леон (Лев) Сапега, готові вкладати капітали на території Галичини. Поява залізниць мала сприяти експорту сировини з Галичини й наповненню місцевого ринку товарами. Але ці надії виправдалися лише почасти – залізнична мережа створювалася на основі переважно воєнно-стратегічних, а не економічних інтересів держави.

Створення залізничної мережі в Галичині почалося в 1829 р., коли Франц Рипль, професор Віденського політехнічного інституту, розробив перший проект залізниці на паровій тязі – Північної залізниці імені кайзера Фердинанда (Відень – Краків – Львів), призначеної для експорту солі з Галичини. Цей проект підтримав барон Соломон Ротшильд (таке взаємне співробітництво вчених і фінансистів було нерідким у той час).

Ротшильди, що мали значні капітали, брали участь у залізничному бумі в Європі із самого його початку. Хоча Натан Ротшильд, який поселився в Лондоні, усунувся від фінансування британських залізниць, його брати Соломон у Відні й Джеймс у Парижі брали активну участь у створенні європейської залізничної мережі. Саме Соломон Ротшильд у 1830 р. фінансував візит в Англію віденського професора Франца Рипля, автора перших в Австрії залізничних проектів. Однак уряд насторожено поставився до проекту, і лише в 1836 р. С. Ротшильд одержав концесію на будівництво Північної залізниці імені кайзера Фердинанда, що мала з'єднати соляні шахти Галичини з центральними районами імперії⁴⁹⁵.

⁴⁹⁴ Wurm S. The Development of Austrian Financial Institutions in Central, Eastern and South-Eastern Europe / S. Wurm. Comparative European Economic History Studies Working Paper Series Number 31. November 2006. – Vienna: University of Applied Sciences of Vienna, 2006. – P. 10, 15. –

http://www.econbiz.de/archiv1/2009/97031_development_financial_institutions.pdf.

⁴⁹⁵ Надалі С. Ротшильд хотів отримати нові концесії, щоб з'єднати залізничною мережею основні міста Австрійської імперії, і для фінансування цих проектів у Відні в 1856 р. був заснований банк Creditanstalt. Вирішальною перевагою нового банку був доступ на лондонський ринок капіталу завдяки родинним зв'язкам між братами Ротшильдами. Частина акцій банку на суму 1,2 млн фунтів (загальний

У тому самому році була відкрита перша ділянка Північної залізниці в Галичині, а збудована раніше за участю Ротшильда Південна залізниця зв'язала Відень з Адриатичним узбережжям. Ускладнення під час одержання С. Ротшильдом дозволу на будівництво пояснювалися тим, що австрійський уряд свідомо гальмував приватні капіталовкладення в залізничне будівництво (особливо на таких окраїнах імперії, як Галичина), оскільки цей уряд першим у Європі планував розпочати з 1841 р. реалізацію програми створення державних залізниць. Тому С. Ротшильд потрібен був весь його вплив і чималий час, щоб отримати дозвіл на будівництво Північної залізниці⁴⁹⁶.

На початку залізничного будівництва в Галичині обговорювався масштабний проект дороги від Гамбурга до Одеси, і залізниця в Галичині мала стати частиною цієї магістралі. Було засновано акціонерне товариство Північної залізниці імені кайзера Фердинанда, що будувало дорогу від Відня до Бохні, а в 1840 р. почалося будівництво дороги від Бохні через Галичину до кордону з Російською імперією.

Крім того, ще в 1839 р. великі польські землевласники Галичини – князь Лев (Леон) Сапега і граф Олександр Фредро⁴⁹⁷ – запропонували альтернативний «польський» проект залізниці Бохня – Львів – Бережани⁴⁹⁸, а в 1840 р. галицький сейм створив спеціальну комісію для розгляду цього проекту.

До консорціуму, створеного Леоном Сапегою для будівництва залізниці в Галичині, входили великі землевласники – граф Владислав Бадені, Володимир Дзідушицький, Станіслав Голуховський, Адам Потоцький, Альфред Любомирський та ін.⁴⁹⁹

обсяг емісії – 6 млн фунтів) була розміщена в Лондоні, там були розміщені й облігації банку на 3,1 млн фунтів (Aspey M. Making Tracks: Promoting The Rothschild Archive as a Source for Railway History / M. Aspey. – <http://www.docutren.com/archivos/semmering/pdf/01.pdf>).

⁴⁹⁶ Skwarczynski J. Rozwój sieci kolejowej pod zaborem austriackim / J. Skwarczynski. – <http://maronkolej.strefa.pl/pkp/tajne/austria.htm>; Жалоба І. В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення) / І. В. Жалоба. – Чернівці: Книги-XXI, 2004. – С. 39–40, 125.

⁴⁹⁷ О. Фредро (1793–1876) – відомий польський драматург зі Львова (Фредро А. – http://ru.wikipedia.org/wiki/Фредро,_Александр).

⁴⁹⁸ Детальніше див.: Wolf L. The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolf. – Stanford. California: Stanford University Press, 2010. – P. 130–131.

⁴⁹⁹ Nabrđalik B. Galizische Eisenbahnen – ein rein strategisches oder auch ökonomisches Unternehmen? / B. Nabrđalik. – Dissertation. – Vienna: University of Vienna. Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, 2010. – S. 78. Галицька земельна аристократія здебільшого була проти будівництва залізниць, і не тільки тому, що під них відчувувалися землі. З появою нових шляхів сполучення бідні безземельні селяни

Л. Сапега був одним із основних ініціаторів цього проекту, вважаючи, що розвиток транспортної мережі є важливою умовою економічної незалежності Галичини⁵⁰⁰. Робота комісії просувалася досить швидко і проект був схвалений, тому що учасники комісії добре розуміли, що без власної залізниці Галичина залишиться усього лише сировинним придатком більш розвинених регіонів Австрійської імперії й не зможе мати економічних зв'язків з Європою.

У 1844 р. Л. Сапега, О. Фредро і Т. Василевський подали прохання про надання концесії на будівництво залізниці. Капітал, необхідний для будівництва дороги (10–12 млн гульденів), передбачалося одержати за допомогою створення акціонерного товариства, учасниками якого мали стати великі землевласники Галичини. Була надія і на допомогу берлінських приватних банкірів, хоча іноземні інвестори не виявляли особливого інтересу до цього проекту – адже спершу планувалося, що дорога буде державною⁵⁰¹.

Поки проект Сапеги розглядався у Відні, фінансова ситуація раптово змінилася. Після революційних подій 1848 р. і масового відпливу приватних капіталів з Австрії дефіцит державного бюджету зріс. Тому всі збудовані на той час державні дороги уряд вирішив продати приватним інвесторам (зокрема Північну залізницю – віденському консорціуму Соломона Ротшильда). Однак в Австрії (на відміну від Великобританії чи Франції) не вистачало вітчизняних інвесторів, готових узяти на себе ризики, пов'язані з залізничними проектами, і вкладати приватні капітали в

починали мігрувати в міста в пошуках роботи, а це неминуче спричинило підвищення оплати праці в сільському господарстві (Там само. – С. 95–96).

⁵⁰⁰ Батько Л. Сапеги, Олександр, був камергером Наполеона, мати, графиня Анна Замойська, походила з давнього польського аристократичного роду. Після навчання у Франції й Англії Л. Сапега повернувся до Варшави, де працював під безпосереднім керівництвом міністра фінансів Царства Польського Франциска Любецького і займався питаннями створення гірничовидобувних і металургійних підприємств. У 1828 р., перебуваючи в Петербурзі, Л. Сапега справив позитивне враження при імператорському дворі й отримав від Миколи I титул камергера, але замість придворної кар'єри взяв участь у підготовці польського повстання 1830 р. Коли почалося повстання, «Народна рада», яка керувала ним, відправила Л. Сапегу в Англію і Францію за фінансовою допомогою, яку отримати так і не вдалося. Після поразки польського повстання Л. Сапега емігрував у австро-угорську Галичину.

⁵⁰¹ Згідно з імператорським указом від 10 липня 1845 р., видавати концесії приватним підприємцям не дозволяли до 1850 р. Цей указ став причиною відставання Австрійської імперії в залізничному будівництві від інших країн Європи. Восени 1844 р. галицький сейм просив австрійський уряд прискорити ухвалення остаточного рішення й визначити, чи буде дорога державною, чи концесію на будівництво буде видано приватному акціонерному товариству. Питання було вирішено на користь товариства Л. Сапеги, але, незважаючи на його активність, до 1852 р. у Галичині було збудовано тільки 64 км залізниць.

будівництво доріг. Тому виникали перші спроби залучити в ці проекти іноземні капітали. Однак і в цьому разі витрати держави були значні внаслідок застосування принципу гарантованої прибутковості залізничних цінних паперів, незважаючи на те, що не всі дороги давали дохід⁵⁰².

Реальний інтерес уряду до проекту Сапеги виник під час підготовки до Кримської війни 1853–1855 р., у якій Австрія планувала виступити на боці противників Росії (залізниця від Відня до кордону з Російською імперією була потрібна для транспортування військ і військових вантажів). Спроби прискорити спорудження дороги призвели до зростання державного боргу до 268 млн гульденів, і на початку 1855 р. збудовану державою ділянку дороги вирішили продати приватним акціонерним товариствам. Першим покупцем стало «Товариство Північної залізниці імені кайзера Фердинанда», контрольоване С. Ротшильдом. У 1855 р. воно звернулося з проханням передати йому в оренду заплановану лінію Краків – Львів, посиляючись на свій багаторічний досвід будівництва й експлуатації залізниць, і за указом від 24 квітня 1856 р. усі дороги в Галичині перейшли у власність цього товариства. Але в 1856 р. галицькі магнати, зокрема Л. Сапега й О. Потоцький, подали прохання імператору переглянути це рішення і надати заснованому Сапегою акціонерному товариству концесію на експлуатацію частини дороги у Східній Галичині й будівництво нових ліній. Рішення було переглянуто, і в 1857 р. «Товариство Північної залізниці» відмовилося від ліній у Східній Галичині, у той самий час ставши співзасновником (з великим капіталом) нового товариства Л. Сапеги, яке з 1858 р. дістало назву «Привілейоване товариство Галицьких залізниць імені Карла Людвіга» з капіталом 25 млн гульденів.

Відмова «Товариства Північної залізниці» від початкового плану була пов'язана із ситуацією, що змінилася після загальноєвропейської фінансової кризи 1857 р. – курс акцій товариства почав падати й знизився з 300% номіналу до 208% (прогнозувалося його подальше падіння до 150%). Це мало несприятливі наслідки для віденського банку *Creditanstalt*, який володів великою кількістю акцій Північної залізниці⁵⁰³. Певне

⁵⁰² У 1874 р. загальна сума бюджетних витрат для забезпечення гарантованого прибутку досягла 172,4 млн гульденів (5% державного бюджету) (Nabrdalik B. *Galizische Eisenbahnen – ein rein strategisches oder auch ökonomisches Unternehmen? / B. Nabrdalik. – Dissertation. – Vienna: University of Vienna. Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, 2010. – S. 82, 91, 93–96).*

⁵⁰³ Sapieha L. *Wspomnienia z lat od 1803 do 1863 r: z przedmowa Stanisława hr. Tarnowskiego. Wydał, wstępem i wyjątkami z korespondencji zaopatrzył Bronisław*

значення у цій зміні планів товариства Північної залізниці мало й те, що з проханням про передачу в оренду дороги Краків – Львів до уряду звернувся консорціум, створений впливовими представниками великих польських землевласників Галичини (Л. Сапега та ін.), що мав намір збудувати окрему галицьку залізницю власним коштом. Але уряд з політичних міркувань не хотів передавати стратегічно важливу залізницю галицькому консорціуму, і після тривалих переговорів у 1858 р. дорогу Краків – Львів продали «Товариству Північної залізниці» С. Ротшильда.

Тим часом галицький консорціум землевласників створив комісію для розробки проекту дороги. У комісію ввійшли Л. Сапега, професор Львівського політехнічного інституту Е. Томашек і залізничний інженер Ф. Бретшнайдер. Великі магнати з Галичини зацікавилися участю в цьому проекті й заснували акціонерне «Товариство східногалицьких залізниць», у 1857 р. перейменоване на «Товариство Цісарсько-королівської привілейованої Галицької залізниці імені Карла Людвіга» (*Galizische Karl Ludwig Bahn*). Засновниками цього товариства стала група представників польської родової аристократії на чолі з Л. Сапегою, банк *Creditanstalt*, а також товариство Північної залізниці імені кайзера Фердинанда, Соломон фон Ротшильд, Леопольд фон Лемель і Едуард Тодеско. Товариство одержало 7 квітня 1857 р. концесію на будівництво першої ділянки дороги у Східній Галичині⁵⁰⁴. Рішення про видачу концесії було ухвалено після тривалих дискусій, тому що багато хто в той час вважав, що «польські поміщики», як називали Л. Сапегу й інших учасників консорціуму, залучать для фінансування будівництва залізниці французький капітал і французьких інженерів польського походження, що суперечило інтересам Австрії.

У 1856 р. товариство почало підписку на акції, випущені на суму 5,355 млн флоринів, і ці акції мали непоганий попит. Разом з банком *Creditanstalt* був створений синдикат, і Л. Сапега хотів також залучити до участі у фінансуванні великих землевласників

Pawłowski / L. Sapieha, S. Tarnowski. – Warszawa: H. Altenberg, 1913. – S. 272–273; Сапега Л. Мемуари князя Л. Сапегі / Л. Сапега. – СПб.: Прометей, 1915. – 316 с.; Zhaloba I. Leon Sapiega – A Prince and a Railway Entrepreneur // *Across the borders: financing the world's railways in the nineteenth and twentieth centuries* / Ed. by R. Roth, G. Dinobli. – Burlington: Ashgate Publishing, Ltd., 2008. – P. 52–54, 55–57; Жалоба І. В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення) / І. В. Жалоба. – Чернівці: Книги-XXI, 2004. – С. 249–250.

⁵⁰⁴ Надалі товариству було надано додаткові концесії в 1858, 1867, 1883 і 1886 р. на будівництво й експлуатацію окремих ділянок дороги; термін концесій минав у 1948 р. (Szuro S. *Informator statystyczny do dziejow spoleczno-gospodarczych Galicji* / S. Szuro. – Krakow: Historia Iagellonica, 1997. – S. 53).

Буковини. Однак фінансовий стан товариства був не дуже стабільний – до початку 1858 р. його засновники так і не змогли зібрати 30% від 40 млн статутного капіталу, щоб акціонерне товариство визнали діючим⁵⁰⁵. Основний капітал товариства був зменшений із 40 до 15 млн флоринів, і воно отримало право випустити цінні папери. Товариство випустило залізничні облігації, 56% яких були розміщені на німецьких і французьких біржах, а 44% – серед галицьких підприємців⁵⁰⁶.

З 1859 р. почалися роботи на ділянці Перемишль – Львів, а рух по лінії Відень – Львів був урочисто відкритий 3 листопада 1861 р. Східна Галичина нарешті стала зв'язаною з Європою, і залізничні лінії в Австро-Угорщині тепер простяглися від її східного кордону з Російською імперією до узбережжя Адріатики. Для Галичини дорога стала поштовхом у розвитку промисловості й торгівлі.

Після того як 4 листопада 1861 р. було завершено будівництво дороги, що з'єднала Львів із Краковом і Віднем, постало питання про подальший розвиток залізничної мережі, щоб у перспективі довести її до одного з портів Чорного моря. Спершу потрібно було вирішити, як прокласти дорогу від Львова – через Броди чи через Чернівці. Після дискусій було вирішено будувати лінію Львів – Чернівці, що дістала назву Галицької залізниці. Про подальший шлях залізничної лінії до Чорного моря думки розділилися – одні пропонували будувати дорогу до румунського порту Галац, інші – до російського порту Одеса.

Коли почалося обговорення перспектив подальшого будівництва залізниці до Чернівців⁵⁰⁷ і на ділянці Львів – Броди⁵⁰⁸, виявилось, що «Товариство Галицької залізниці імені Карла Людвіга» не зацікавлене фінансувати ці проекти. Акціонери одержали в 1861 р. 700 тис. флоринів дивідендів (по 7 флоринів на одну акцію), і ризикувати великими прибутками заради нового проекту ніхто не хотів. Соломон Ротшильд і банк Creditanstalt також не підтримали проект нової дороги. Почалися пошуки іноземних капіталів і Л. Сапега зацікавив проектом британських інвесторів. Так, у 1864 р. він став співзасновником компанії

⁵⁰⁵ Учасники товариства вважали, що кращою допомогою могла б стати якнайшвидша передача їм ділянки дороги Краків – Перемишль, для чого потрібно було рішення імператора. Це рішення ухвалили 21 березня 1858 р. за умови, що будівництво дороги до Перемишля має бути завершено до кінця 1860 р., а від Перемишля до Львова – до кінця 1863 р.

⁵⁰⁶ Швагуляк-Шостак О. Леон Сапега. Залізний князь / О. Швагуляк-Шостак // Business Class Magazine. – 2009. – № 10 (18) Грудень. – <http://www.businessclass.kiev.ua/magazine/346.html>.

⁵⁰⁷ Лінія була прокладена в 1866 р.

⁵⁰⁸ Дорога дійшла до Бродів у 1869 р.

Lemberg – Czernowitzer Railway Company Limited з центральним офісом у Лондоні, одержавши концесію на подальше будівництво залізниць від Львова до Буковини⁵⁰⁹.

Британські інвестори поставили умову, що вартість будівництва має становити 33,5 млн гульденів сріблом, забезпечуючи гарантований чистий дохід від експлуатації дороги 5,2%. Під час підготовки цього проекту з ініціативи Л. Сапеги був створений Англо-Австрійський банк (Anglo-Austrian Bank)⁵¹⁰, а з британської сторони співзасновником виступив банк Glynn Mills, відомий своєю участю у фінансуванні багатьох залізничних проектів⁵¹¹. Створення Англо-Австрійського банку Соломон Ротшильд сприйняв як особистий виклик, однак банк успішно почав працювати, активно беручи участь у фінансуванні нової дороги⁵¹².

Засновники товариства Lemberg – Czernowitzer Railway Company Limited у 1865 р. стали виводити на німецькі й англійські біржі акції, «які давали в перші два роки 6%, а потім під час продовження всієї концесії не менше 7%»⁵¹³. Початок будівництва дороги Львів – Чернівці збігся із загальним підвищенням інтересу в Англії до австрійських цінних паперів. Це пояснювалося масовою еміграцією німців з Німеччини й Австрії в США і швидким збільшенням кількості німецьких інвесторів, що вкладали свої заощадження в американські державні облигації. Після того як німецькі інвестори привернули до себе увагу в Англії, зроста зацікавленість до того, що взагалі відбувається в Австрії, і до можливості вигідно вкласти там капітал⁵¹⁴. На акції дороги Львів – Чернівці виник деякий попит на Лондонській біржі – згадування про shares of the Lemberg and Czernowitz Railway Company (скорочено shares of the Lemberg, «львівські акції») можна було зустріти в різних англійських виданнях 1860–1870 років, присвячених цінним паперам⁵¹⁵. На ці папери була оголошена

⁵⁰⁹ Oberegger E. Zur Eisenbahngeschichte der Bukowina / E. Oberegger. – <http://members.a1.net/votu/ada/bukowina.htm>.

⁵¹⁰ Cottrell P. L. London Financiers and Austria 1863–1865: The Anglo-Austrian Bank / P. L. Cottrell // Capital, Entrepreneurs and Profits / Ed. R. Davenport-Hines. – N. Y.: Routledge, 1990. – P. 127–140.

⁵¹¹ Continental Railways // The Railway News. – 1867. – November 2. – P. 432.

⁵¹² Benedict H. Die Wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit / H. Benedict. – Wien: Herold, 1958. – S. 45.

⁵¹³ Недоумения по поводу проекта железной дороги от Черновцов на Одессу через Тирасполь. Часть 2 // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 43.

⁵¹⁴ Hobson C. K. The export of capital / C. K. Hobson. – London: Constable and Company, Ltd., 1914 – P. 133.

⁵¹⁵ Accounts and papers of the House of Commons. Vol. 24. Commercial reports. – L.: Great Britain Parliament. House of Commons, 1870. – P. 331; The London Review of

державна гарантія прибутку в розмірі 7%, що помітно перевищувало звичайний у той час гарантований прибуток залізничних паперів близько 5% (для цінних паперів залізниці Карла Людвіга уряд гарантував прибуток 5,2%)⁵¹⁶.

Однак фінансовий стан залізниці (так само як і курс її паперів на біржах) помітно погіршився під час європейської фінансової кризи 1866 р. У січні 1866 р. британський *Economist* повідомив про «раптове падіння» прибутковості акцій залізниці Лемберг-Чернівці з 7% до 4,6%, пов'язане з тим, що власники великих пакетів паперів цього залізничного товариства почали їх масово продавати⁵¹⁷. У лютому, ймовірно з метою пом'якшити інформацію, преса повідомляла вже про «невелике зниження»⁵¹⁸.

Російська преса зауважувала з приводу зниження курсу цих акцій: «не можна не визнати, що папір цей дуже вигідний, але він впав з 100 до 53,5». Директор дороги барон Віктор фон Оффенгейм (Victor von Ofenheim) «справедливо зауважує, що втрати в 46,5% стосуються не фактично внесеного капіталу, а повного капіталу акції, тобто не 100, а 200 гульденів». І справді, коли продовжився збір капіталу і наприкінці січня 1866 р. було внесено додатково по 30 гульденів на одну акцію, курс акцій зріс на 30 гульденів, з 53,5 до 83–84. Але засновники компанії однаково «не мали популярності ні на Лондонській, ні на Віденській біржах», що, зрештою, пояснювалося загальною недовірою до проекту⁵¹⁹.

Коли 1 вересня 1866 р. будівництво дороги Львів-Чернівці завершили, В. Оффенгейм почав активні переговори з російськими залізничними підприємцями, пропонуючи з'єднати Чернівці з Одесою через Тирасполь⁵²⁰. За повідомленнями російської преси,

Politics, Society, Literature, Art, & Science, Vol. 9. – London: J. K. Sharpe, 1864. – P. 486; Bradshaw's Railway Manual, Shareholders' Guide and Official Directory. – London: Henry Blacklock & Company, 1879. – P. 395 и др.

⁵¹⁶ Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte? / В. Kuzmany. Wien: Universitat Wien, 2008. – P. 116. – othes.univie.ac.at/2604/1/2008-10-27_9507151.pdf.

⁵¹⁷ Bank Return and Money Market // The Economist. – 1866. – Jan. 27. – P. 98–101.

⁵¹⁸ Bank Return and Money Market // The Economist. – 1866. – Feb. 17. – P. 195–198.

⁵¹⁹ Недоумения по поводу проекта железной дороги от Черновцов на Одессу через Тирасполь. Часть 2 // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 43.

⁵²⁰ З австрійського боку проект просував відомий магнат А. Потоцький, а з російського його підтримували великий князь Михайло, генерал-губернатор Новоросійського краю (у 1862–1874 р.), П. Є. Коцебу і герой кримської війни Є. І. Тотлебен. У проекта було чимало супротивників: міністр шляхів сполучення П. П. Мельников, генерал-губернатор Київської, Волинської і Подільської губерній А. П. Безак та ін. У російському уряді проект викликав занепокоєння політичного характеру – його сприйняли як спробу Австрії посилити свій вплив у Румунії і на Балканах. Восени 1866 р. за рішенням імператора Олександра II проект був відхилений.

«пропозиція п. Оффенгейма не спирається ні на яких капіталістів, окрім компанії Львівсько-Чернівецької залізниці, що сама має потребу в капіталах. Вона випустила акцій на 12,5 млн гульденів, з яких було внесено в минулому [1865] році лише 50% і крім того на 12 млн гульденів облігацій». Акції випущені номіналом 200 гульденів, але «курс їх падає дуже стрімко. Останній курс – 53,5%. За такого стану справ... досить дивно називати пропозицію представників Львівсько-Чернівецької компанії... пропозицією іноземних капіталістів». Очевидно, що «капіталісти» тут ні до чого і Оффенгейм мав потребу в капіталах, які він міг би одержати тільки на тих умовах, на які погодиться російський уряд. Але, не кажучи вже про сумнівність проекту для інтересів Російської імперії в стратегічному сенсі, навіть «за найвигідніших умов успіх підписки сумнівний, якщо вона буде оголошена такими безкапітальними особами, які допустили падіння акцій своєї... дороги до 53,5»⁵²¹.

⁵²¹ Недоумения по поводу проекта железной дороги от Черновцов на Одессу через Тирасполь // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 13. 10 січня «Московские ведомости» знову повернулися до цього питання. «Из привоу Чернівецько-Одеської залізниці дуже часто доводиться чути... що в нас немає своїх капіталів на будівництво залізниць, і ми повинні радіти, коли до нас приходять капіталісти з тією чи іншою пропозицією». Словами «компанія іноземних капіталістів» часто спекулювали в 1860-і роки, але «компанія капіталістів» означає, що капітал вже зібраний. «А хіба капітал на Чернівецько-Одеську лінію зібраний?» Якщо мається на увазі компанія Львівсько-Чернівецької залізниці, то вона складається зі звичайних акціонерів, що продають свої акції у Відні за півціни, а в Лондоні за дві третини ціни». «У політичному відношенні набагато краще з'єднати південно-західну Росію з Австрією через православну Буковину, ніж через Галичину, де відбуваються польські та українофільські інтриги» (Преимущества линии Черновицко-Балтской дороги // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 20). «Львівсько-Чернівецьку дорогу будують зовсім не в інтересах транзиту... це австрійська військова дорога, і продовження її до Одеси також буде австрійською військовою дорогою». Тому по цій дорозі «дали таку непомірну гарантію» доходу в порівнянні з іншими австрійськими дорогами – 3826 руб. з версти. «Варто вдуматися в причини низького курсу акцій Львівсько-Чернівецької дороги». Як тільки дорога буде відкрита, за рахунок урядової гарантії прибутковості її акції будуть давати мінімум 7% прибутку, і «курс таких паперів не може падати від неуспішних переговорів п. Оффенгейма в Петербурзі». «Упасти майже на половину своєї ціни він міг... від непевності в тому, що дорога взагалі буде побудована», і що вчасно почнуть діяти гарантії її прибутковості (Львовско-Черновицкая дорога есть дорога не транзитная, а военная // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 28). Зрештою лінія Львів – Чернівці була доведена в 1870 р. до румунського міста Яси, одержавши офіційну назву Lemberg – Czernowitz – Jassy Eisenbach (LCJE). Внутрішню локальну залізничну мережу Буковини будувала компанія E. A. Ziffer Bukovinaer Localbahn Gesellschaft – перше залізничне товариство Буковини, засноване в липні 1883 р. Емануелем Ціффером, членом ради директорів дороги Львів – Чернівці. У 1913 р. компанія LCJE випустила акцій на 54 млн крон і

Проект залізниці зі Львова до Одеси так і залишився нереалізованим, а 15 травня 1867 р. товариство Галицької залізниці одержало нову концесію на будівництво лінії Львів – Броди і державну гарантію прибутку (50 тис. гульденів на 1 милю дороги). У 1869 р. будівництво цієї лінії було завершено.

Коли почалася експлуатація дороги Львів – Чернівці, її директор Віктор Оффенгейм неодноразово заявляв, що залізниця збиткова. Не повіривши цьому, Л. Сапега подав на нього в суд, і після дворічного слідства почався судовий процес у Відні. Виявилось, що В. Оффенгейм став жертвою хабарів з боку державних службовців високого рівня (міністра торгівлі Банганса та ін.). Зрештою В. Оффенгейма в 1875 р. виправдали, а Сапега був змушений подати у відставку⁵²². Процес у справі Оффенгейма привернув увагу сучасників – за словами Макса Вірта, «в Австро-Угорщині, де залізничні спекуляції були, мабуть, ще зухвалішими», ніж у Німеччині, «так само йшла торгівля концесіями». Виявилось, що керівники діючих залізниць «заражені продажністю. Головний директор галицької Карл-Людвігської дороги Оффенгейм, а також його підлеглі, Ціффер і Лисковець, були заарештовані за розкрадання грошей, як на цій залізниці, так і на Лемберг-Чернівецько-Яській дорозі; при цьому розкрилася таємниця, на які гроші споруджувалися мільйонні палаци у Відні»⁵²³.

Історія діяльності товариства Lemberg – Czernowitzer Railway Company Limited була далеко не єдиним прикладом проникнення іноземних капіталів у залізничні проекти Галичини. Іноземні інвестиції в облігації галицьких залізниць досягали 90%. Серед іноземних інвесторів переважали німецькі; їх основним конкурентом були французькі, що давно уже виявляли інтерес до залізниць Габсбурзької монархії. Вкладали капітали в галицькі залізничні облігації англійські й бельгійські інвестори, але вони значно поступалися німецьким. Проникнення німецького капіталу в залізничні товариства Австро-Угорщини почалося в 1860–1870-і роки. Найбільшу активність виявляв банк «Дисконто-Гезельшафт»,

облігацій на 105,5 млн крон. Акції давали дохід у середньому 5% щороку (Röll, F. von. Enzyklopädie des Eisenbahnwesens. Band 7. – Berlin–Wien, 1915. – S. 96–97. – <http://www.zeno.org/Roell-1912/A/Lemberg-Czernowitz-Jassy-Eisenbahn?hl=czernowitz>).

⁵²² Сиротенко В. Созидатель или возвращение из небытия героя пяти народов. Очерк о князе Льве Сапеге / В. Сиротенко. – <http://www.interlit2001.com/sirotenko-13.htm>.

⁵²³ Вирт М. История торговых кризисов в Европе и Америке / М. Вирт. – СПб.: Изд-во журнала «Знание», 1877. – С. 372–373.

що входив до складу консорціуму Ротшильда й систематично скуповував австрійські залізничні цінні папери⁵²⁴.

Після створення в 1867 р. Австро-Угорської імперії уряд вирішив розширити мережу залізниць у Галичині, де на той час було тільки дві залізничні компанії – товариство «Північної залізниці імені кайзера Фердинанда» (лінія Відень – Львів, частина якої проходила в Галичині) і «Товариство Галицької залізниці імені Карла Людвіга» (лінія Краків – Перемишль – Львів і лінія Львів – Чернівці – Яси). Залізниці в Галичині мали низьку рентабельність, головним чином через відсутність великих промислових підприємств, зацікавлених у перевезеннях вантажів. Тому вантажні перевезення галицькими дорогами обмежувалися продуктами харчування і сировиною; інтенсивність перевезень була невелика і супроводжувалася сезонними коливаннями. «Галицькі залізниці тільки в одному місці на заході біля Тржебіня підходять до європейської мережі, тому вони мають лише місцеве значення»⁵²⁵, не вирішуючи проблеми економічної ізоляваності Галичини⁵²⁶. Прибуток акціонерів залізничних компаній став знижуватися, а можливість вигідніше інвестувати капітали в інших частинах Габсбурзької монархії помітно знизилася інтерес інвесторів до

⁵²⁴ Німецький «Шафгаузенський банківський союз» володів частиною акцій «Віденського банківського союзу», а в 1906 р. узяв участь у 4% австрійській державній позиції і став співвласником віденського Англо-Австрійського банку (Туполев Б. М. Экспансия германского империализма в Юго-Восточной Европе в конце XIX – начале XX в. / Б. М. Туполев. – М.: Наука, 1970. – С. 53, 65).

⁵²⁵ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / К. фон Шмедес. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. – С. 37.

⁵²⁶ 20 травня 1869 р. було видано закон, що звільняв на 30 років залізничних концесіонерів від податків. У 1870 р. граф Я. Красицький створив консорціум, що заснував акціонерне «Товариство Дністровської дороги», яке одержало концесію на будівництво лінії Хирів – Стрий з відгалуженням до нафтових родовищ Борислава. Рух цією залізницею розпочався 31 грудня 1872 р. Але незабаром у «Товариства Дністровської дороги» виникли фінансові труднощі. Отримана концесія не передбачала урядової гарантії прибутковості, і реальний дохід становив 19 277 гульденів на мільйон залізниць, у той час як для покриття витрат і рентабельності потрібний був дохід 24 300 гульденів. Борги товариства зросли з 43 000 гульденів у 1873 р. до 105 тис. гульденів у 1875 р.; 8 листопада 1875 року товариство збанкрутувало, а Дністровська залізниця перейшла у власність держави. У 1871 р. ще одна концесія була видана товариству, заснованому князем К. Понинським на будівництво «Залізниці імені ерцгерцога Альбрехта» (лінія Львів – Стрий – угорський кордон). Незважаючи на отриману урядову гарантію доходів, у товариства із самого початку виникли фінансові труднощі – вартість робіт виявилася вище запланованої, і будівництво не завершили в термін, визначений в концесії. Після кризи 1873 р. товариство збанкрутувало, а дорога перейшла у власність держави. Надалі держава добудувала обидві ці дороги, і в 1881–1883 р. лінія, що йшла уздовж Карпатських гір, була закінчена (Львівська залізниця. Історія і сучасність. – Л.: Центр Європи, 1991. – С. 76–77).

залізниць Галичини, особливо в 1860-і й 1870-і роки, коли держава не брала участі у фінансуванні будівництва нових доріг.

У 1877 р. було вирішено почати викуп приватних залізниць державою. Передбачалися як добровільний продаж, так і примусове відчуження залізничних ліній, але в будь-якому разі інтереси акціонерів не повинні були постраждати. Їх акції обмінювалися на введені в котирування Віденської біржі державні залізничні облігації з гарантованою 4% прибутковістю.

До початку ХХ ст. довжина залізниць Галичини зросла з 1,5 тис. км у 1881 р. (13,29% усієї довжини залізниць в Австро-Угорщині) до 3,6 тис. км у 1901 р. (18,3%)⁵²⁷, і створення галицької мережі залізниць було загалом завершено. Хоча «політично Галичина була приєднана ще в 1772 р., економічно – тільки останніми роками, після будівництва залізниць»⁵²⁸. Однак будівництво залізниць парадоксальним чином гальмувало промисловий розвиток Галичини й Буковини, забезпечивши надходження із промислово розвинених частин імперії дешевших товарів, з якими не витримувала конкурентної боротьби продукція галицького мануфактурного виробництва⁵²⁹.

⁵²⁷ Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne [red. T. Pilat]. – Т. VII. 2. – Lwow: Z Pierwszej Zwiazkowej Drukarni, 1904. – S. 209.

⁵²⁸ Szczepanowski S. Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. – Lviv: Author, 1888. – S. 37. Залізничні проекти в Галичині також підтримував прихильник активної індустріалізації краю Герман Мізес, член австрійського парламенту й представник стародавньої династії львівських підприємців. Г. Мізес був дядьком Людвіга фон Мізеса, відомого австрійського економіста (який разом з Ф. А. фон Хайкем створив новоавстрійську школу), якого називали «останнім лицарем класичного лібералізму». Докладніше про ідеї Л. Мізеса див.: Ebeling R. Austria-Hungary's Economic Policies in the Twilight of the "Liberal" Era: Ludwig von Mises' Writings on Monetary and Fiscal Policy before the First World War / R. Ebeling. – <http://mises.org/journals/scholar/ebeling3.pdf>; Gloria-Palermo S. The Evolution of Austrian Economics. From Menger to Lachmann / S. Gloria-Palermo. – London: Routledge, 1999. – P. 68–69, 77–89. Людвіг фон Мізес народився у Львові в 1881 р., коли це місто, знамените своєю сумішню багатьох народів (поляків, українців, євреїв, німців і вірменів), виділялося своїм космополітизмом навіть у багатонаціональній Австро-Угорщині. Його прапрадід Єфрем Мізес був відомим львівським купцем, як і прадід, Мейер Мізес, а дід Абрахам з 1860 р. керував відділенням банку Соломона Ротшильда у Львові (Ми пам'ятаємо Людвіг фон Мізес. – www.zaxid.net/article/53037/).

⁵²⁹ Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – Східна Галичина: оплот українства. – http://ukrainica.org.ua/ukr/istoriya_ukraini/istoriya_ukraini_all/1656.

«З часу відкриття залізниць» у торгівлі й промисловості Галичини були досягнуті «великі успіхи», але подальший промисловий розвиток потребував «завершення будівництва доріг, призначених для з'єднання Галичини із сусідніми землями». Настільки ж важливо було «сприяти асоціаціям і корпораціям, що надають потрібні кошти». А поки промисловість «як у Галичині, так і в Буковині перебуває ще на дуже низькому рівні розвитку» і, незважаючи на появу залізниць, «швидко не наздожене західноєвропейські держави»⁵³⁰. До того ж «віденська криза» 1873 р. на час загальмувала економічне зростання в Австро-Угорщині; під час кризи в Галичині припинило існування дев'ять акціонерних товариств, а багато акціонерів зазнали збитків від падіння курсів промислових цінних паперів.

Але вже з кінця 1870-х економіка Галичини активізувалася завдяки впливу на Австро-Угорщину загальносвітових процесів фінансової глобалізації й експорту капіталу. Символами нових тенденцій прискореного розвитку стали перша промислова виставка 1877 р. (організована з ініціативи одного з компаньйонів Л. Сапеги, залізничного підприємця В. Дзидушицького), торгово-промислова виставка 1889 р. і крайова виставка 1894 р. у Львові.

У 1870-і роки основними інструментами державної допомоги індустріалізації Галичини були податкові пільги й вигідні кредити для промисловців – насамперед це стосувалося нафтовидобувних підприємств. А в 1887 р. парламент Галичини ухвалив рішення створити постійний фонд допомоги промисловості, що мав можливість використовувати 30 тис. злотих щороку для дотації під час оплати праці і 300 тис. злотих для цільової допомоги промисловим підприємствам. Наприкінці 1880-х національний банк Австрії почав брати участь у статутному капіталі деяких галицьких компаній, які були важливими для національних інтересів, а в 1894 р. розміри фонду промисловості були збільшені – для дотацій з 30 до 60 тис. ринських злотих, для цільової допомоги підприємствам – з 300 до 500 тис. ринських злотих⁵³¹.

У Галичині почали розвиватися підприємства, пов'язані переважно з видобуванням сировини – спочатку це були

⁵³⁰ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / К. фон Шмедес. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. – С. 96–97.

⁵³¹ Bronski K. Ewolucja polityki przemyslowej w Galicji w okresie autonomii (1867–1914) / K. Bronski // Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie. Studia i Prace Wydziału Ekonomii i Stosunkow Miedzynarodowych. – 2007. – № 1. – S. 72–73.

деревообробні компанії й підприємства з виробництва паперу⁵³², в які інвестувалися австрійські й німецькі капітали⁵³³. У 1870-і на Буковині також стали з'являтися великі деревообробні заводи, зокрема в 1874 р. були засновані акціонерні товариства Philip und Charles Gotz, Berlin Teiner Factory, Balan & C°. Капітали деяких таких компаній досягали 2–5 млн крон⁵³⁴, і всі вони були тісно пов'язані з їх банками, які їх кредитували⁵³⁵.

На початку ХХ ст. посилюлася тенденція до утворення картелів (усього в Австро-Угорщині їх було в 1912 р. близько 200, а загальна кількість акціонерних компаній досяглася 780). Щорічне зростання ВВП на душу населення в цей час економічного підйому становило 5,4%⁵³⁶. Але навіть у 1910-і роки промислових і торгових акціонерних товариств у Львові було порівняно небагато⁵³⁷. Якщо в Галичині був акціонерний бум, то він був

⁵³² Одним з найбільших було «Галицько-буковинське акціонерне товариство деревообробної промисловості». У 1916 р. товариство «Атлас» збудувало у Львові книжкову фабрику, а в 1917 р. компанія «Ойкос» – фабрику меблевої фурнітури.

⁵³³ Зокрема, у 1864 р. у Черлянах збудували велику паперову фабрику братів Колішерів, продукція якої експортувалася в багато країн Європи, в Індію і Японію. Щоб одержати капітали для подальшого розвитку підприємства, у 1866 р. було створене акціонерне товариство, яке придбало фабрику. Капітал товариства становив 0,5 млн ринських злотих (гульденів), і на цю суму було випущено 2500 акцій. Найбільшу кількість акцій придбали князі Сапеги, які згодом стали власниками фабрики, зруйнованої російськими військами під час Першої світової війни (Русин Г. Фабрика паперу в Черлянах / Г. Русин. – <http://narodnadumka.horodok.lviv.ua/?p=2259>).

⁵³⁴ Буковинські підприємства часто створювали за рахунок іноземних інвестицій. Одним з перших таких підприємств була паперова фабрика, відкрита в 1838 р. Йоханом Екертом, а також заснована в 1868 р. фабрика сірників Kreindler & Fischer. Велика акціонерна компанія в 1886 р. в Ужгороді заснувала фабрику гнутих меблів Ungvarer Mobelfabriks Aktiengesellschaft, що належала угорському деревообробному синдикату Mundus, Aktiengesellschaft der vereinigten ungarischen Bugholzmobelfabriken. Синдикат був заснований у 1907 р. в Будапешті Леопольдом Пільзером, підприємцем з Галичини, який зміг з кількох компаній середнього рівня створити велике і відоме меблеве підприємство.

⁵³⁵ Так, Варшавський торговий банк фінансував кілька нафтових компаній («Стандард-Нобель» та ін.), а також торгово-промислові товариства «Тенеге», «Купівля шкіри», кілька хімічних підприємств (Банки Львова: минуле і сучасне [за ред. Я. В. Грудзевича, З. М. Комаринської]. – Л.: ЛБІ НБУ, 2002. – С. 26).

⁵³⁶ Wurm S. The Development of Austrian Financial Institutions in Central, Eastern and South-Eastern Europe / S. Wurm. Comparative European Economic History Studies Working Paper Series Number 31. November 2006. – Vienna: University of Applied Sciences of Vienna, 2006. – P. 19.

⁵³⁷ Серед найбільших можна назвати «Акціонерне товариство деревообробної промисловості “Ojkos” у Львові» (“Ojkos”. Spolka akcyjna dla przemyslu drzewnego we Lwowie), що існувало в 1912–1939 р., і «Акціонерне товариство підприємств деревообробної промисловості “Микуличин”» (“Mikuliczyn”. Zakłady dla przemyslu drzewnego. Spolka akcyjna), а також «Галицьке акціонерне товариство електричних, водопровідних і каналізаційних підприємств у Львові» (Galicyskie akcyjne

пов'язаний з початком видобування нафти, хоча й тоді східна (українська) і західна (польська) частини Галичини значно відрізнялися за рівнем промислового розвитку.

Нафтовий бум у Галичині

Загальну увагу Галичина привернула після початку розробки нафтових родовищ – у цей край стали інвестуватися іноземні капітали, і почалося масове створення нафтових акціонерних компаній. Нафтові родовища Галичини називали «галицькою Каліфорнією»⁵³⁸, а дехто навіть вважав, що «у видобутку... нафти Галичина посідає перше місце у світі»⁵³⁹. І навіть якщо ці слова були перебільшенням, нафтовий бум у Галичині став справжнім бумом із усіма його характерними рисами – всілякими авантюристами, засновницькою гарячкою й неминучими банкрутствами.

Саме з нафтовим бумом пов'язана участь Галичини в процесах глобалізації кінця XIX – початку XX ст., так само як у Києві ця участь була пов'язана з цукром, на сході України – з вугіллям і металом, в Одесі – з експортом зерна. Однак говорити, що Львів був «столицею нафти», як Київ – «столицею цукру», було б не зовсім правильно. Це стародавнє торгове місто сформувалося як фінансовий центр Галичини задовго до початку нафтового буму і залишилося таким центром після того, як видобування нафти в Галичині втратило своє значення.

Для масового видобування нафти потрібні були фахівці й капітали, яких у Галичині не було. Після початку нафтового буму в Карпатських горах, де в багатьох місцях до того ніколи не бували іноземці, з'явилася безліч підприємців з різних країн, які почали будувати нафтові вишки і будинки. Усе це «було схоже на революцію»⁵⁴⁰. Канадські, французькі й англійські інженери приїхали в Галичину в пошуках можливості розбагатіти. Деякі залишилися там на все життя – у Коломиї й сьогодні на старому цвинтарі можна знайти могили з написами англійською.

towarzystwo dla przedsiębiorstw elektrycznych, wodociągów i kanalizacji we Lwowie), 1898–1910 гг.

⁵³⁸ Frank A. F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia / A. F. Frank. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007. – P. 12.

⁵³⁹ Купчанко Г. Галичина и её русские жители / Г. Купчанко. – Вена: Книгопечатня Фридриха Ясперса, 1896. – С. 46.

⁵⁴⁰ Reclus E. Nouvelle géographie universelle / E. Reclus. – P.: Hachette, 1878. – P. 405.

Хоча про нафту в Галичині знали давно⁵⁴¹, практичний інтерес до неї з'явився після того, як у 1853 р. хімік і підприємець Ігнатій Лукасевич у невеликій лабораторії при львівській аптеці Pod Złota Gwiazda («Під золотою зіркою») відкрив спосіб одержання з нафти газу й винайшов першу газову лампу⁵⁴². У 1870 р. у Галичині було вже 38 невеликих нафтових заводів. «Нафтове виробництво постійно розвивається, але, незважаючи на 15-річне існування, воно з багатьох причин не досягло повного розвитку»⁵⁴³. У 1872 р. почався видобуток нафти промисловим способом, і перша свердловина з'явилася в Слободі Рунгурській. Незабаром це невелике селище стали називати «галицькою Пенсильванією» (Пенсильванія в той час була одним із основних нафтовидобувних районів) і «галицьким Баку»⁵⁴⁴.

Помітний слід в історії нафтової промисловості Галичини залишив Станіслав Щепановський, нафтопромисловець, автор праць з економіки Галичини⁵⁴⁵ і художніх творів у неоромантичному стилі⁵⁴⁶. Приїхавши в Галичину в 1873 р. у віці 27 років з метою відвідати батька, він не став довго затримуватися у Львові й повернувся до Лондона, де жив у той час. Але 1880 р., прослухавши курс геології у Віденському університеті, Щепановський знову повернувся в Галичину, де у Львові залишалася його мати, і захопився геологічними дослідженнями в Карпатах, відвідавши нафтові родовища. Там він вирішив зайнятися видобуванням нафти, швидко зібрав чималий капітал – 1,8 млн крон і заснував акціонерну компанію *Szczepanowski & Co*,

⁵⁴¹ В околицях села Слобода Рунгурська нафта виходила на поверхню, і місцеві жителі здавна використовували її як мастильний матеріал. У 1771 р. під час заглиблення соляної шахти було виявлено значну кількість нафти, і з цього часу почався її систематичний видобуток. У 1775 р. у Слободі Рунгурській було 5 нафтових колодязів.

⁵⁴² Ігнатій Лукасевич (Ignacy Lukaszewicz, 1822–1882) пробував у 1854 р. першу нафтову свердловину в Галичині, а в 1856 р. збудував перший нафтопереробний завод. У 1861 р. Лукасевич заснував нафтовидобувну компанію, яка за перший рік отримала 1 млн гульденів прибутку, а у 1871 р. її дохід становив 1,5 млн гульденів. У 1881 р. Лукасевич був співвласником п'яти невеликих нафтовидобувних компаній (у кожній з них працювало від 12 до 55 осіб) (Bonusuak W. Szejka z Galicji. Ignacy Lukaszewicz, 1822–1882 / W. Bonusuak. – Rzeszow: Libra, 2007. – S. 117, 126).

⁵⁴³ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / К. фон Шмедес. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. – С. 108–109, 115–117, 119.

⁵⁴⁴ Puchowicz A. With oil through generations / A. Puchowicz. – Plock, 2006. – S. 9–10, 23 та ін.

⁵⁴⁵ Szczepanowski S. Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. – Lviv: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. – 198 s.

⁵⁴⁶ Станіслав Щепановський полюбляв подорожі, деякий час він провів у Америці (Bloch J. My Reminiscences / J. Bloch. – N. Y. Ayer Publishing, 1973 – P. 211).

почавши видобування нафти в Слободі Рунгурській недалеко від Коломиї.

Щепановський швидко розбагатів на видобуванні нафти, став мільйонером і весь свій дохід вкладав у подальший розвиток нафтової промисловості Галичини. Наприкінці 1880-х років С. Щепановський став публікувати перші статті з економіки Галичини в британських журналах, а в 1888 р. видав книгу «Бідність Галичини в цифрах»⁵⁴⁷, в якій, спираючись на статистичні дані, показав відставання Галичини від Західної Європи за такими показниками, як продуктивність праці й рівень життя. Станіслав Щепановський належав до Демократичної партії, яка в сучасників асоціювалася з проектами модернізації Галичини. У дусі цих проектів Щепановський бачив майбутнє Галичини в розвитку нафтової промисловості⁵⁴⁸.

У 1885 р. у Слободі Рунгурській було вже 300 свердловин, а річний обсяг видобутку досяг 75 тис. тонн. Ще одним центром видобування нафти стало містечко Борислав. За словами І. Франка, підприємці, що займалися нафтовим бізнесом, вели свої справи не дуже чистими руками. Хоча в Європі звикли більше до порядку, до систематичності, до докладної бухгалтерії, у Галичині цим мало переймалися. Тим підприємцям, хто хотів вести справи по-європейськи, важко було в Галичині⁵⁴⁹.

У 1890-і роки з'явилися перші нафтопереробні підприємства (їх називали в Галичині «дистилярні»), найбільше з яких у Печеніжині належало С. Щепановському⁵⁵⁰. Усього під час

⁵⁴⁷ Szczepanowski S. Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. – Lviv: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. – 198 р. Див. рецензію І. Франка: Франко І. Я. Злидні Галичини в цифрах / І. Я. Франко // Твори в 50 т. Т. 44. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 11–15.

⁵⁴⁸ До тих, хто поділяв ідеї модернізації, належали депутат парламенту Тадеуш Романович, співробітник національного статистичного бюро (а згодом мер Львова) Тадеуш Рутовський та ін. У представників цих кіл уявлення щодо темпів модернізації та її практичних способів різнилися, але їх поєднувала переконаність, що без демократизації суспільства, промислового розвитку і підвищення культури сільськогосподарського виробництва в Галичині немає перспектив. Рутовський вважав, що майбутнє за великими капіталістичними підприємствами, які повинні створюватися з ініціативи держави з використанням іноземного капіталу, кредитів і податкових пільг. Однак не всі в Галичині поділяли такі погляди – чимало було прихильників консервативної системи цінностей, які вважали, що будь-яка модернізація, і особливо економічна, призведе до розшарування суспільства і загострення соціальних конфліктів. Прихильники модернізації особливі надії пов'язували з розвитком нафтової промисловості. Зупинити цей розвиток було не під силу консерваторам – видобуток нафти швидко зростає, як і доходи в цій галузі, яка найбільше залучала іноземний капітал.

⁵⁴⁹ Франко І. Я. Борислав сміється / І. Я. Франко. – <http://www.ukrcenter.com>.

⁵⁵⁰ У 1886 р. з ініціативи С. Щепановського був створений фінансовий консорціум для будівництва відгалуження залізниці від Коломиї до нафтових родовищ.

нафтового буму в Галичині було створено понад 300 акціонерних товариств, пов'язаних з видобуванням нафти. Потім у результаті концентрації виробництва й злиття дрібніших компаній їх кількість скоротилася з 344 у 1907 р. до 254 у 1910 р.⁵⁵¹ Найбільші 15 компаній забезпечували 75% видобутку нафти – основним з них було «Галицько-Карпатське товариство» з капіталом 16 млн крон, компанії «Сходниця» з капіталом 10 млн крон, «Галичина» з капіталом 6 млн крон, а також «Акціонерне товариство нафтової промисловості», «Ст. Фрейнд» та ін.⁵⁵²

Українська бізнес-мережа почала інвестувати капітали в нафтовий промисел на початку ХХ ст., коли виникли нафтові компанії: «УНАС» у Львові, «Підойма» у Дрогобичі та ін. Вкладав капітали у видобування нафти й митрополит української Греко-Католицької церкви А. Шептицький, відомий своїми комерційними проектами. Він був співвласником великої акціонерної нафтової компанії «Радова» з основним капіталом 80 тис. злотих, що володіла 128 свердловинами. У 1912 р. за його розпорядженням група австрійських і французьких експертів вивчила можливість промислового видобування нафти в с. Перегинсько. Але ропочати його вдалося тільки після закінчення Першої світової війни, і в 1920-і роки Шептицький став співзасновником акціонерної нафтової компанії «Унія»⁵⁵³.

Фінансувала проект віденська компанія M. Biederman & Co, а будівництво вела фірма Lindheim & Co з Відня. У цьому ж році дорога була закінчена. Однак видобуту нафту було далеко і складно транспортувати до основних морських портів імперії (Трієста й Пули). Крім організаційних труднощів, високою була і вартість транспортування нафти з Галичини – при собівартості нафти 2,5 крони за кубометр на місці видобування після доставки у Відень її собівартість підвищувався до 5,6 крони. Тому в січні 1908 р. було порушене питання про зниження тарифів на державних дорогах, зокрема на Північній залізниці, на 1,17 крони за кубометр (Austria-Hungary // The Economist. – 1908. – Jan. 25. – № 3361. – P. 170–171). У Галичині було встановлено низьке мито на вивезення сирової нафти і високе – на нафтопродукти. Це стимулювало видобуток нафти, але гальмувало її переробку на місці. У 1905 р. на нафтопереробні заводи Галичини припадало лише 30% добутої нафти, все інше експортувалося (Історія України. Новітня доба [За ред. акад. В. М. Литвина]. – К.: Академвидав, 2012. – С. 51).

⁵⁵¹ Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 26.

⁵⁵² Хонігсман Я. С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я. С. Хонігсман. – Л.: Вид-во Львів. університету, 1971. – С. 52–53. Більшість з цих нафтовидобувних компаній були невеликими і належали євреям, з яких 16% мали дипломи інженерів або іншу освіту (Pammer M. Jüdische Vermögen in Wien 1938 / M. Pammer. – Wien: Oldenbourg, 2003. – S. 58–62. Детальніше див.: Landau S. R. Unter jüdischen Proletariern. Reiseschilderungen aus Ostgalizien und Russland / S. R. Landau. – L.: Wien: Rosner, 1898. – 68 s.).

⁵⁵³ Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як фактор модернізації українського товариства Галичини // Український католицький університет. Літня школа «Соціальна думка Митрополита Андрея Шептицького»,

У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігаються справи 67 нафтових компаній Галичини, що надають можливість простежити деякі закономірності акціонерного засновництва під час нафтового буму. З 67 компаній 50 (75%) були засновані в австрійській період, до 1917 р., 17 – з 1919 по 1939 р., коли Галичина ввійшла до складу Польщі й видобуток нафти переживав не кращі часи. Нафтовидобувні й нафтопереробні підприємства почали засновуватися з початком нафтового буму в другій половині 1870-х років, і в 1880-і роки було засновано 4 підприємства (8%)⁵⁵⁴. У 1890-і роки було засновано 5 підприємств (10%), у 1900-і роки їхня кількість була максимальним – 26 (52%), а в 1910-і роки почали роботу 13 підприємств (26%). За організаційно-правовим типом в австрійській період переважали товариства з обмеженою відповідальністю (35 з 50 – 70%)⁵⁵⁵; акціонерних компаній було 11 з 50 (22%)⁵⁵⁶. Серед нафтовидобувних компаній було два

2012.– С. 13–14. – www.irs.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2012/02/ASHfinek.pdf. Це товариство мало основний акціонерний капітал (у 1933 р.) 250 тис. злотих і резервний капітал – 891 тис. злотих. Справами товариства займався Тит Войнарівський (Звіт про діяльність і баланс нафтової акційної спілки «Унія» у Львові. – ЦДА України, м. Львів. – Ф. 682. – Оп. 1. – Справа № 61).

⁵⁵⁴ У 1880-і роки було засновано 4 підприємства (8%), зокрема «Нафтовий концерн Premier i Naftowy przemysl Malopolski» (Koncern naftowy Premier i Naftowy przemysl Malopolski we Lwowie), що існував у 1880–1939 рр., і «Крайове нафтове товариство» (Krajowe towarzystwo naftowe we Lwowie, 1880–1939 рр., яке почало працювати в 1882 р., об'єднавши власників нафтовидобувних і нафтопереробних підприємств. Товариство вело переговори з урядом про податкові пільги в нафтовій промисловості, а із західноєвропейськими партнерами – про інвестування капіталів у нафтові родовища Галичини (Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. – Львів-Київ, 2001. – С. 141).

⁵⁵⁵ «Товариство з обмеженою відповідальністю “Gaz ziemny”» («“Gaz ziemny”. Spolka z ograniczoni odpowiedzialnosci we Lwowie»), 1887–1930 рр.; «Товариство з перекачуванню нафти “Jan Zeitleben i Spolka”» у с. Сходниця («Spolka rucozilgowa producentow naftowych w Schodnicy “Jan Zeitleben i Spolka”»), 1896–1918 рр.; «Товариство нафтової промисловості з обмеженою відповідальністю Trzebinia у с. Тшебиня» («“Trzebinia”. Spolka z ograniczoni odpowiedzialnosci dla przemyslu naftowego w Trzebinia»), 1898–1921 рр.; «Галицьке гірничодобувне нафтове суспільство Harklowa у Львові» («Galicyskie gwarectwo naftowe “Harklowa” we Lwowie»), 1898–1928 рр. та ін. (Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. – Л.–К., 2001. – С. 143–145).

⁵⁵⁶ «Нафтове акціонерне товариство Nafta» («“Nafta”. Spolka akcyjna we Lwowie»), 1900–1929 рр.; «Акціонерне товариство з видобування нафти Fanto» («Spolka akcyjna “Fanto” we Lwowie»), 1901–1938 рр.; «Галицьке акціонерне товариство з транспортування і збереження нафти» у м. Борислав («Galicyska spolka akcyjna dla transportu i magazynowania ropy w Boryslawiu»), 1902–1912 рр.; «Акціонерне товариство з переробки мінеральних олій Petrolea» («“Petrolea”. Akcyjne towarzystwo dla przemyslu oleju skalnego. Spolka akcyjna we Lwowie»), 1903–1924 рр. та ін. (Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. – Л.–К., 2001. – С. 143–145).

концерни⁵⁵⁷. За даними того самого архіву, серед компаній з іноземним капіталом переважали французькі (8 підприємств)⁵⁵⁸. Дві компанії були австрійськими⁵⁵⁹ й одна голландської⁵⁶⁰.

Під час нафтового буму обсяги видобутку нафти в Галичині швидко зростали – з 300–330 тис. тонн у 1896–1900 р. до 575 тис. тонн у 1902 р., 1,2 млн тонн у 1907 р., 1,9 млн тонн у 1908 р., і рекордні 2,1 млн тонн у 1909 р. – 5,22% світового обсягу видобутку цього року. Загальна довжина восьми нафтопроводів

⁵⁵⁷ «Нафтовий концерн Premier» і «Naftowy przemysl Malopolski u Львові» («Koncern naftowy “Premier”» і «Naftowy przemysl Maopolski we Lwowie»), 1884–1936 pp. і «Концерн французьких нафтових промислових і торгових товариств Malopolska» («“Malopolska”. Koncern francuskich towarzystw naftowych, przemyslowych i handlowych we Lwowie»), 1928–1939 pp. Французький концерн був створений у 1928 р. під керівництвом французького нафтопромислового товариства «Societe Francaise Industrielle et Commerciale de Petrole», що вкладало свої капітали у видобування галицької нафти. У складі концерну було близько 40 галицьких підприємств, що займалися видобуванням нафти, її переробкою, транспортуванням і продажем нафтопродуктів (Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. – Л.–К., 2001. – С. 142).

⁵⁵⁸ «Польсько-французьке гірничопромислове нафтове товариство Dibrowa у м. Коросно» («Polsko-francuskie gwarectwo naftowe “Dibrowa” w Krosnie»), 1908–1928 pp.; «Французьке нафтове товариство з обмеженою відповідальністю Petroles de Potok» («Societe francaise “Petroles de Potok”. Spolka z ograniczoni odpowiedzialnosci»), 1909–1926 pp.; «Французько-карпатське товариство з обмеженою відповідальністю у Львові» («Francusko Karpackie towarzystwo naftowe. Spolka z ograniczoni odpowiedzialnosci we Lwowie»), 1911–1928 pp.; «Галицьке нафтове товариство з обмеженою відповідальністю Fernand Geoffroy» («Galicyjska spolka naftowa “Fernand Geoffroy”. Spolka z ograniczoni poreki w Drohobyczu»), 1912–1914 pp.; «Нафтове товариство з обмеженою відповідальністю Maurice Guenot у Дрогобичі» («Schodnicka spolka naftowa “Maurice Guenot”. Spolka z ograniczoni poreki w Drohobyczu, 1912–1914 pp.»); «Нафтове товариство з обмеженою відповідальністю Jean Cauvrais у Львові» («“Jean Cauvrais”. Spolka naftowa z ograniczoni odpowiedzialnosci we Lwowie»), 1913–1927 pp.; «Французько-галицьке товариство з обмеженою відповідальністю у Львові» («Francusko-galicyjskie towarzystwo naftowe. Spolka z ograniczoni odpowiedzialnosci we Lwowie»), 1913–1939 pp.; «Французько-польське товариство з обмеженою відповідальністю Rypne у Львові» («Francusko-polskia towarzystwo naftowe “Rypne”. Spolka z ograniczoni odpowiedzialnosci we Lwowie»), 1917–1926 pp.

⁵⁵⁹ «Акціонерне товариство нафтової промисловості Austria» («“Austria”. Petroleum-Industrie-Aktiengesellschaft in Wien»; «“Austria”. Towarzystwo akcyjne dla przemyslu naftowego w Wiedniu»), 1907–1919 pp.; «Товариство з обмеженою відповідальністю з транспортування і збереження нафти Prinz Alexander Thurn und Taxissche» («“Prinz Alexander Thurn und Taxissche”. Roholtransport- und Magasinierungs-Gesellschaft M. V. H. in Lemberg»; «“Prinz Alexander Thurn” und Taxissche. Towarzystwo z ograniczoni odpowiedzialnosci dla transportowania i magazynowania ropy naftowej we Lwowie»), 1907–1918 pp.

⁵⁶⁰ «Голландський нафтовий синдикат. Товариство з обмеженою відповідальністю» («Holenderski syndykat naftowy. Spolka z ograniczoni odpowiedzialnosci we Lwowie»), 1901–1936 р. (Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. – Л.–К., 2001. – С. 146–148).

становила 150 км⁵⁶¹. Однак запаси нафти в Галичині були не настільки великими, і швидко почали вичерпуватися – до 1913 р. видобуток нафти зменшився до 1,1 млн тонн⁵⁶². Коли надалі почав зростати обсяг видобутку нафти в США, значення галицької нафти зменшилося, становлячи в 1910 р. 4,06% світового видобутку (у США – 63,16%, у Російській імперії – 21,87%, в Індії – 3,44%, у Румунії – 3,11%)⁵⁶³.

Однак навіть під час найбільшого нафтового буму Галичина була слабо індустріалізована⁵⁶⁴. У центральній, східній і південній частинах України, що входили до складу Російської імперії, ситуація була набагато кращою. Тут швидко розвивалася цукрова промисловість, з кінця XIX ст. – вуглевидобувна і металургійна промисловість, а залізнична мережа зв'язала промислові центри з чорноморськими портами, стимулюючи торгівлю.

Недовгий період економічного підйому під час нафтового буму змінився застоєм після 1910 р., коли «за два-три роки» промисловість Галичини була «відкинута на десятки років»⁵⁶⁵. А під час Першої світової війни нафтова промисловість у Галичині була повністю зруйнована (коли російські війська відступали, вони підірвали і підпалили нафтові свердловини), і після закінчення війни видобування нафти занепало. З відкриттям нових, багатших нафтових родовищ, невеликі запаси нафти в Галичині втратили значення, і відновлювати зруйновану нафтовидобувну промисловість було економічно недоцільно⁵⁶⁶.

Іноземні інвестиції в нафтову промисловість

Більшість нафтових компаній були створені за рахунок іноземних інвестицій – «у великих підприємствах... у нас панує

⁵⁶¹ Amalgamation of Galician Pipe Line interests // The Times. Finance, Commerce & Shipping. – 1911. – 18 march. – P. 1. Col. 4.

⁵⁶² Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 421.

⁵⁶³ Puchowicz A. With oil through generations / A. Puchowicz. – Plock, 2006. – S. 39.

⁵⁶⁴ Навіть на початку XX ст. в адміністрації Галичини було нечітке уявлення щодо індустріалізації цього регіону, і вона мало що реально робила для розвитку промисловості.

⁵⁶⁵ Olszewski J. Zastoj gospodarczy Galicji w czasie ostatniego przesiesienja / J. Olszewski. – Lwow, 1913. – S. 79.

⁵⁶⁶ У 1925 р. у видобутку нафти перше місце посідали США (72,1%), потім Мексика (10,1%), Радянський Союз (5%), Персія (3,1%) та ін. країни. Галичина посідала лише 10-е місце – 0,54% світового видобутку нафти (Frank A. F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia / A. F. Frank. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007. – P. 188–189, 242).

іноземний капітал»⁵⁶⁷. Іноземних інвесторів у Галичині приваблювала можливість отримати високий прибуток за низької оплати праці. Норма прибутку від інвестованого капіталу наприкінці XIX ст. в Галичині становила 10–12%, у той час як у Західній Європі вона не перевищувала 3–4% (деякі акціонерні нафтові компанії в Галичині виплачували дивіденди 25–27%)⁵⁶⁸. Такої високої прибутковості досягали завдяки низькій оплаті праці місцевої робочої сили й інтенсивній розробці родовищ. Іноземні інвестори найчастіше не створювали нових компаній, а вкладали капітали в модернізацію існуючих не дуже прибуткових підприємств, придбаних за низькою ціною в польських чи українських власників. Збільшення капіталів, отриманих від продажу дрібних нафтових підприємств і нафтоносних земельних ділянок, призводило до зростання накопичених заощаджень, які вкладали потім у цінні папери (зокрема в акції великих нафтових компаній).

Скорочення іноземних інвестицій було особливо відчутним у Галичині під час фінансової кризи 1899–1902 р. Криза спричинила значне скорочення будівництва (у цій галузі працювало майже 50% міської робочої сили). А в нафтовій промисловості (де обсяг видобутку нафти зростав і в роки кризи), попит на нафту значно знизився, відповідно зменшилися і ціни на неї – з 6 крон у 1900 р. до 5,6 крони в 1901 р., 2,8 крони в 1902 р. і 2,5 крони в 1903 р.⁵⁶⁹

Після закінчення кризи на початку XX ст. видобування нафти в Галичині стало масовим, його контролювали великі акціонерні компанії з іноземними капіталами – їм належало 86% нафтових компаній. Спочатку в нафтовій промисловості Галичини переважав австрійський капітал. Коли у світі почалися процеси експорту капіталу, Австро-Угорська імперія, що не мала зовнішніх колоній, могла інвестувати накопичені вільні капітали лише у свої периферійні регіони, насамперед у Галичину, що привертала в той час загальну увагу своїми покладами нафти. Серед найбільших австрійських інвесторів був віденський банк Credit Anstalt⁵⁷⁰.

У видобутку нафти приблизно одночасно з австрійським капіталом усе більший вплив набував німецький капітал,

⁵⁶⁷ Szczpanski A. Stan wytworczosci przemyslowej i gorniczej Galicji w roku 1910 / A. Szczpanski. – Lwow, 1912. – S. 187.

⁵⁶⁸ Rymar L. Galicyjski przemysl naftowy / L. Rymar. – Krakow, 1915. – S. 118.

⁵⁶⁹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 323.

⁵⁷⁰ Одним з каналів надходження австрійських інвестицій у Галичину став Промисловий банк у Львові, заснований у 1910 р. для надання довгострокових кредитів промисловості.

зокрема німецька компанія Deutsche Erdoel AG⁵⁷¹. На початку ХХ ст. стало зростати значення французького капіталу (основним інвестором була компанія Societe Anonyme de Limanowa), а також англійського (компанія Premier Oil and Pipeline Co., Ltd.)⁵⁷² і американського капіталів (Socony-Vacuum Oil Company). Нерідко іноземний капітал у нафтових компаніях був змішаним – в одне з найбільших нафтовидобувних і нафтопереробних товариств «Галичина» були вкладені німецькі, англійські, польські та інші інвестиції, а капітал компанії зріс з 6 млн крон у 1904 р. до 20,5 млн у 1918 р.⁵⁷³

Проникнення американського капіталу в Галичину почалося в 1875 р., коли в нафтових компаніях регіону стали застосовувати імпортовану зі США нафтовидобувну техніку, а в 1898 р. почала працювати філія американського концерну Socony-Vacuum Oil Company, однієї з найбільших нафтових компаній (попередника сучасної ExxonMobil). За повідомленнями російської преси, «через жорстку американську конкуренцію в нафтовому промислі» Галичини, австрійський уряд «має намір запровадити нафтову монополію», а всі резервуари нафти й трубопроводи «скуповує у приватних власників скарбниці»⁵⁷⁴. Крім того, 29 травня 1909 р. у Гамбурзі був підписаний договір між нафтовими компаніями Галичини й американською компанією Standard Oil, що отримала право на розробку галицьких нафтових родовищ, після чого в Галичину прибув «нафтовий король» Джон Рокфеллер.

Інвестували свої капітали в Галичині великі чеські банки – «Банк купецький для Чехії і Моравії» (Bank Kupieckí dla Chech i Moraw) із Праги і «Празький кредитний банк» (Praskí Bank Kредytowy). Так, «Банк купецький...» вкладав капітали в різні нафтовидобувні підприємства Галичини і став засновником «Галицького гірничовидобувного акціонерного товариства» у Львові (Galicyskie Gornicze Towarzystwo Akcyjne)⁵⁷⁵.

⁵⁷¹ У 1863 р. було засновано «Галицько-Гамбурзьке акціонерне товариство», а наприкінці ХІХ ст. в Галичині існувало шість акціонерних компаній зі змішаними австро-німецькими інвестиціями (їх сумарний капітал досягав 24 млн крон). Найбільшими були «Галицько-Карпатське акціонерне нафтове товариство Мак Гарвела і Бергхайма» і «Австрійське акціонерне товариство нафтової промисловості».

⁵⁷² У 1911 р. англійським компаніям належала в Бориславі 71 свердловина з 363, вони давали 25% видобутку нафти (Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 27).

⁵⁷³ Історія Української ССР. В 2 т. Т. 1. – К.: АН УССР, 1956. – С. 769.

⁵⁷⁴ Нефтяная монополия в Австрии // Коммерсант. – 1910. – № 208. – 12 апр. – С. 2.

⁵⁷⁵ Банк також інвестував 700 тис. ринських злотих у «Галицьке акціонерне товариство цукрової промисловості» («Galicyska Spolka Akcyjna Przemyslu

Наприкінці XIX – на початку XX ст. конкуренція між нафтовими компаніями загострювалася. У 1892 р. був створений картель австрійських власників нафтопереробних заводів, а в 1903 р. за підтримкою віденського банку Credit Anstalt виник синдикат Petrolea, що об'єднав основні нафтовидобувні компанії. У 1907 р. під час кризи надвиробництва і падіння цін на нафту синдикат розпався, і замість нього був створений картель «Крайовий союз видобувачів нафти», що об'єднав 75% усіх нафтовидобувних компаній і контролювався англійською компанією Premier Oil and Pipeline Co., Ltd. А с 1912 р. почав роботу німецько-англійський концерн, що контролював 30% усього видобутку нафти і володів чотирма із семи нафтопереробних заводів.

У 1913 р. загальний обсяг інвестицій у нафтовидобувну промисловість Галичини оцінювався в 310 млн крон (30% – австрійський капітал, 20% – англійський, по 12–15% – німецький і французький, по 2% – американський і бельгійський капітали); 19% становив місцевий галицький капітал⁵⁷⁶.

Банківська система Галичини та Буковини

В Австрії (а потім в Австро-Угорщині) на початку XX ст. сформувалася особлива центральноєвропейська модель фінансової системи, в якій банки були тісно пов'язані з промисловістю. Ця модель багато в чому нагадувала німецьку, оскільки створювалася під впливом німецької фінансової культури⁵⁷⁷, а також російську, але в ній були свої особливості, пов'язані з багатонаціональним складом імперії й існуванням в ній кількох взаємопов'язаних фінансових мереж з власними центрами у Відні, Будапешті, Празі, Кракові й Львові.

Сukrowniczego»). Надавали чеські банки і муніципальні кредити містам Галичини, а чеський ощадний банк Sporobank створив мережу своїх філій (Bronski K. Rozwoj galicyjskiego systemu bankowego w latach 1841–1914 (zarys problmatyki) / K. Bronski // Akademia Ekonomocna w Krakowie. Zeszyty Naukowe. – 2007. – № 749. – S. 75–91).

⁵⁷⁶ Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 421. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К.: Вікар, 2001. – Гл. 3.3. – http://exsolver.narod.ru/Books/Econom/History_ukr/c38.html.

⁵⁷⁷ Okey R. The Habsburg Monarchy: From Enlightenment to Eclipse, 1765–1918 / R. Okey. – N. Y.: Palgrave Macmillan, 2002. – P. 233.

Першими прототипами банків були створені ще в XVI ст. при католицьких костельолах *montes pietatis* – «побожні банки»⁵⁷⁸, а з кінця XVIII ст. з'явилися перші приватні банкіри (підприємці, для яких основним заняттям стали фінансові послуги) і банкірські дома; було відкрито кілька кредитних контор. Межа між банкірськими і торговими домами в той час була умовною (як, зокрема, на початку XIX ст. у відомих у Бродах банкірських домах *Hausner & Violland i Boesner*). З'явилися перші небанківські установи – у 1783 р. у Галичині працювало 18 невеликих ощадних кас, що приймали вклади селян і жителів міст, а також видавали дрібні кредити⁵⁷⁹.

Нечисленні кредитно-фінансові установи не мали у своєму розпорядженні великих капіталів, і всю першу половину XIX ст. однією з основних перешкод для економічного розвитку Галичини і Буковини був дефіцит фінансових ресурсів. У сусідньому Царстві Польському після створення Польського банку у Варшаві в 1828 р. з'явилося постійне джерело промислового кредиту, але в Галичині не було нічого подібного до такої центральної кредитної установи. Послугами з надання дрібного кредиту в Галичині займалися приватні банкіри, а про промисловий кредит узагалі не йшлося⁵⁸⁰. Масштаб діяльності кредитно-банківських установ був невеликий, і переважав дрібний торговий капітал, що перебував в основному в руках єврейських лихварів і купців.

Єдиними власниками великих капіталів були представники аристократії, але вони здебільшого не збиралися вкладати їх у створення підприємств. Через небажання інвестувати капітали на території Галичини значні фінансові ресурси постійно виводилися з Галичини в інші провінції Австро-Угорської імперії й за кордон,

⁵⁷⁸ Ці банки спершу надавали під заставу нерухомості безпроцентні кредити (пізніше – з невеликим відсотком), у такий спосіб ведучи боротьбу з лихварством. Більші кредити надавали єврейські громади – «кагали». Наприкінці XVIII ст. чимало лихварів (переважно євреїв і вірменів) пропонували кредитні послуги у Львові і Бродах.

⁵⁷⁹ Зокрема, у 1826 р. у Львові почала працювати «Австрійська ощадна каса», у 1844 р. – «Галицька ощадна каса». Крайовий сейм Галичини гарантував повернення внесків у каси на першу вимогу клієнта і своєчасну сплату відсотків.

⁵⁸⁰ Банкірські дома й контори існували і в другій половині XIX ст. У 1850-і роки в Бродах працював відомий банкірський дім «Натансон і Каллір» (надалі перейменований у «Ніренштейн і Каллір»; у Львові в 1860-і роки працював банкірський дім Озіша Хоровіца (існував до 1924 р.) і дім Шеленберга (існував до кінця 1930-х років, коли його поглинув віденський *Merkur Bank*). Банкірський дім «Лілієн і Сокаль», заснований у Львові в 1874 р., був поглинений у 1911 р. віденським *Unionbank*. На початку XX ст. відкривалися нові банкірські дома – у 1900 р. у Львові був заснований банкірський дім «Шутц і Гаєць», у 1902 р. – дім Якоба Уляма.

де аристократи витрачали їх на придбання іноземних цінних паперів і предметів розкошу.

До того ж в економіці Галичини, як і Буковини аграрний сектор переважав навіть на початку ХХ ст., коли, як і в ХІХ ст., у сільському господарстві було зайнято близько 80% населення. Актуальність створення промислових підприємств і виходу їх продукції на конкурентні ринки була очевидна, але це потребувало капітальних витрат і більшої доступності великого кредиту⁵⁸¹. Так у середині ХІХ ст. назріла потреба у створенні кредитно-фінансової системи нового типу.

Австрійське законодавство щодо заснування банків було ліберальнішим, ніж у Росії, і отримати концесію на створення банку було порівняно нескладно⁵⁸². Формування банківської системи нового типу в Галичині почалося в середині ХІХ ст., коли у Львові стали відкривати філії основних австрійських банків⁵⁸³. Незабаром після цього за прикладом французького банку *Credit Mobilier* братів Перейра почалося заснування акціонерних комерційних банків. У складі акціонерів і серед членів рад директорів переважали представники польської земельної аристократії; банки виплачували їм високі дивіденди (близько 10%), на які витрачалося до 80% чистого прибутку. Через це резерви банків були дуже незначні, важко було досягти реальної рентабельності, і багато хто насторожено ставився до акціонерних банків, вважаючи їх мало придатними для умов Галичини⁵⁸⁴.

⁵⁸¹ Навіть на початку ХХ ст. у меморандумах 1907 і 1908 р. Львівської торгово-промислової палати зазначалося, що австрійські банки неохоче надають кредити підприємствам у Галичині і навмисно створюють для них штучні труднощі, доводячи іноді до банкрутства (*Sprawozdanie z czynności i posiedzeń pleranych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie za rok 1907.* – Lwow, 1907. – S. 631; *Sprawozdanie z czynności i posiedzeń pleranych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie za rok 1908.* – Lwow, 1908. – S. 57).

⁵⁸² Легкість заснування банку мала й зворотній бік – за австрійськими законами будь-який акціонерний банк міг займатися як іпотечним, так і звичайним кредитуванням, що знижувало їх стабільність під час криз, особливо таких, як відомий «віденський крах» 1873 р.

⁵⁸³ З 1853 р. почала працювати філія Австрійського національного банку, з 1862 р. – віденського банку *Creditanstalt*, а з 1863-го – Англо-Австрійського акціонерного комерційного банку.

⁵⁸⁴ Ben-Joseph M. *Adversities of autonomy: Bank Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomeryi and the politics of credit in Galicia 1870–1913* / M. Ben-Joseph. – Krakow: Wydawn. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1999. – P. 29. Більшість перших банків існували недовго – з восьми заснованих до початку ХХ ст. продовжували працювати тільки два: польський *Galicyjski Akcyjni Bank Hypoteczni* (Галицький акціонерний іпотечний банк) і *Galicyjski Bank dla Handlu i Przemustu* (Галицький торгово-промисловий банк). Для короткострокового кредитування в 1873 р. у Львові був заснований Галицький кредитний банк (основним акціонером і керівником банку був великий земельний магнат Адам Сапега), що існував до 1899

Наприкінці 1860-х років мережа кредитно-фінансових установ Галичини складалася з львівських відділень «Австрійського національного банку», «Англо-Австрійського банку», «Галицького акціонерного іпотечного банку», «Галицького торгово-промислового банку», «Галицького товариства поземельного кредиту», Львівської біржі, численних (близько 50) кредитних кас у невеликих містечках, 9 ощадних кас, 11 страхових компаній у Львові (серед них – львівське відділення «Віденського приватного страхового товариства», львівське відділення «Віденського товариства взаємного страхування», львівські відділення трьох страхових компаній із Триєста – Azienda, Assicurazioni, Adriatica di Sicurta) тощо⁵⁸⁵.

Хоча криза 1873 р. у Відні й інших фінансових центрах Європи загальмувала розширення мережі фінансових установ Галичини⁵⁸⁶, кількість галицьких банків з 1886 р. (6 банків, з них 4 акціонерних) до 1900 р. (5 банків, з них 3 акціонерних) скоротилося несуттєво; акціонерний капітал банків навіть помітно збільшився – з 9,2 млн крон до 22,3 млн; так само збільшився обсяг емісії заставних листів – з 255,5 млн крон до 469,6 млн⁵⁸⁷.

Заснування нових банків розпочалося в 1890-і роки за умов загального поживлення фінансового ринку й економіки⁵⁸⁸.

р., коли банк збанкрутував, а Сапега був змушений повертати вкладникам кілька мільйонів крон.

⁵⁸⁵ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / К. фон Шмедес. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. – С. 96–97.

⁵⁸⁶ Емісія іпотечних паперів, що їх випускав Австрійський національний банк, скоротилася в Галичині з 18,7 млн флоринів у 1876 р. до 11,3 млн у 1885 р. (загалом в Австрії з 44,1 млн до 24,6 млн), хоча причиною цього була не тільки криза 1873 р., а й зростання популярності акцій, так само як їх загальної кількості на ринку. Наприкінці 1870-х років кожне з відділень Австрійського національного банку, основної банківської установи Галичини і всієї Австро-Угорщини (з капіталом 90 млн флоринів, розподіленім на 150 тис. акцій), обслуговувало територію в 36 кв. км. У Відні кількість відділень цього банку була набагато більшою, кожне з них обслуговувало територію в 19,7 кв. км, у Празі – 19,3, у Чернівцях – 12,8 (A History of Banking in all Leading Nations. 4 Vols. Vol. 4. Germany, Austria-Hungary, Netherlands, Scandinavian Nations, Japan, China. – London: Published by the Journal of Commerce and Commercial Bulletin, 1896. – P. 94, 103, 105).

⁵⁸⁷ «Крайовий банк королівства Галичина» (Bank krajowy Krolestwa Galicyi) з 1892 по 1902 р. збільшив розмір свого основного капіталу з 3,6 млн до 7,1 млн крон, суму депозитів – з 15,5 млн до 35,4 млн; розмір кредитів, виданих заставними листами з 44,5 млн крон до 94,5 млн; кредитів, виданих «комунальними облигаціями», – з 5,14 млн до 16,3 млн крон. За ці самі роки емісія банком власних 4% і 4,5% заставних листів зросла з 44,6 млн крон до 94,9 млн; власних комунальних 4%, 4,5% і 5% облигацій – з 4,4 млн крон до 16,2 млн (Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne [red. T. Pilat]. – T. VII. 2. – Lwow: Z Pierwszej Zwiazkowej Drukarni, 1904. – S. 216–217).

⁵⁸⁸ У 1890 р. великі землевласники заснували «Львівський парцеляційний банк» з метою продавати селянам поділені на частині великі земельні ділянки в кредит з

Найбільшу кількість відділень у Галичині мав центральний Австрійський (потім Австро-Угорський) банк. Львівська філія цього банку, що почала працювати в 1853 р., стала основною банківською установою всієї Галичини. Крім звичайних банківських послуг, філія банку проводила операції з іпотечними позиками і врахуванням векселів, а також видавала кредити підприємцям. У 1888 р. філія інвестувала 48 млн крон в акціонерні банки Галичини й Буковини, маючи багатомільйонний портфель облігацій та іпотечних паперів (на початку ХХ ст. майже половина всіх іпотечних операцій державного Австро-Угорського банку проводилася в галицьких відділеннях, насамперед у львівських). З початку 1890-х львівська філія цього банку почала інвестувати капітали у заснування промислових і торгових підприємств⁵⁸⁹.

На початку ХХ ст. найбільшим серед львівських банків був іпотечний «Банк крайовий» (Bank Krajowy dla Krolestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim)⁵⁹⁰. Кількість

виплатою вартості землі за 5–10 років (хоча на практиці банк, приваблюючи селян можливістю кредиту, продавав земельні ділянки за значно завищеною ціною). У 1909 р. у Львові за участю австрійського банку Niederösterreichische Escompte Gesellschaft був заснований «Промисловий банк королівства Галичини і Лодомерії» з акціонерним капіталом 10 млн крон для фінансування промислових підприємств Галичини. У 1910 р. у Львові почав працювати «Промисловий банк князівства Краківського» з акціонерним капіталом 10 млн крон (у 1929 р. банк був перенесений до Варшави). У цьому самому році почав працювати акціонерний «Галицький народний банк для сільського господарства і торгівлі», заснований з ініціативи і за сприяння «Австрійського земельного банку» (Osterreichische Landesbank) і декількох нафтових магнатів (з 1926 р. банк був перенесений до Варшави). Крім того, з'явилися «Нафтовий банк. Акціонерне товариство у Львові» («Bank Naftowy. Spilka Akcyjna we Lwowie»), 1880–1939 рр.; «Львівське відділення державного сільськогосподарського банку» («Państwowy Bank Rolny. Oddział we Lwowie»), 1894–1939 рр.; «Польський промисловий банк у Львові» («Polski Bank Przemysłowy we Lwowie»), 1910–1938 рр.; «Загальносоюзний банк у Польщі. Львівське відділення» («Powszechny Bank Związkowy w Polsce»), 1914–1940 рр.; «Аграрно-промисловий банк. Акціонерне товариство у Львові» («Bank Rolniczo-Przemysłowy. Spylka Akcyjna eg Lwowie»), 1919–1924 рр.; «Кооперативний банк “Земля”» (заснований у 1892 р. з назвою «Парцеляційне товариство “Земля”» з метою надання кредитів для придбання земельних ділянок; у 1924 р. перейменованій на «Кооперативний банк “Земля”», який існував до 1938 р.).

⁵⁸⁹ Банк мав 12 регіональних відділень у Галичині й Буковині, він брав участь у створенні всіх інших акціонерних банків. Філії банку проводили операції з іпотечними позиками, врахуванням векселів, приймали депозити і видавали кредити землевласникам. У 1909 р. банк видав 744 іпотечних кредити на суму 59,670 млн крон. Майже половина позик припадала на Галичину (27,651 млн крон).

⁵⁹⁰ Крім «Банку крайового», найбільшими львівськими банками були Galicyjski Akcyjny Bank Hipoteczny S. A. (заснований у 1867 р.) з основним капіталом 60 млн ринських злотих і сумою балансів у 1912 р. 569 млн злотих; Bank Krajowy (заснований у 1883 р.) з капіталом 42 млн (і балансом 86 млн); Акcyjny Bank Związkowy (заснований у 1902 р.) – 5 млн (12 млн); Bank Przemysłowy dla Galicji S. A. (заснований у 1910 р.) – 20 млн (75 млн); Galicyjski Ziemi Bank Kredytowy

небанківських ощадних і кредитних товариств усіх типів також зросла зі 119 (їх членами було 55 тис. осіб) у 1880 р. до 438 (438 тис. осіб) у 1897 р. і 730 (464 тис. осіб) у 1901 р.⁵⁹¹ Діяльність галицьких банків була не завжди успішною, що, на думку І. Я. Франка (який присвятив цьому питанню кілька статей), було пов'язано з недостатньою довірою до них населення⁵⁹².

Загалом на початку ХХ ст. у Львові працювало 84 кредитно-фінансових установи і, хоча більшість з них були невеликими, фінансова інфраструктура міста була розгалуженою⁵⁹³. У місті з населенням близько 150 тисяч (212 тис. у 1914 р.) одна фінансова організація обслуговувала від 1500 до 2000 осіб. У Києві в цей час були 42 фінансові організації (15 банків, 18 товариств взаємного кредиту, 9 банкірських контор), і в місті з населенням понад 500 тис. осіб одна організація обслуговувала більше 10 тис. осіб. Щільність мережі фінансових послуг у Львові була значно більшою, ніж у Києві, – адже в Австро-Угорщині фінансова система загалом була краще розвинена, ніж у Російській імперії. Ідеться саме про розвиненість мережі фінансових послуг, що не завжди пов'язано з розмірами капіталів у розпорядженні фінансової еліти того чи іншого міста, і ця розвиненість фінансових послуг ще не означає, що одне місто було багатше від іншого.

(заснований у 1910 р.) – 6 млн (64 млн); Ziemiński Bank Hipoteczny S. A. (заснований у 1910 р.) – 2 млн (23 млн); Galicyjski Bank Ludowy S. A. (заснований у 1911 р.) – 4 млн (20 млн). Два інших банки були фінансовими центрами для численних кооперативних кредитних союзів – Akcyjny Bank Związkowy S. A. і банк Centralna Kasa Spółek Rolniczych, створений у 1909 р. (Morawski W. Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku / W. Morawski. – Warszawa: Muza SA, 1998. – S. 18–19).

⁵⁹¹ Для порівняння зазначимо, що кількість торгово-промислових акціонерних товариств у ці роки була значно меншою – 78 (10 тис. осіб) у 1897 р. і 96 (9,3 тис. осіб) у 1901 р. Загальна сума балансів кредитних товариств Галичини в 1902 р. досягла 4,32 млн крон (з них у Львові – 306 тис. крон, у Кракові – 696,6 тис. крон) (Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne [red. T. Pilat]. – T. VII. 2. – Lwow: Z Pierwszej Związkowej Drukarni, 1904. – S. 222, 226).

⁵⁹² Франко І. Я. Банк крайовий / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 163–180; Франко І. Я. Реорганізація банку крайового / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 273–280; Франко І. Я. Проект 200 000 позички Бродам / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 283–286.

⁵⁹³ Крім основних австро-угорських і галицьких банків, тут були розташовані філії іноземних банків – польських Варшавського торгового, Варшавського дисконтного, Лодзьського депозитного, чеського Празького кредитного, Вірменського банку, Російсько-Азіатського банку, а також найбільшої італійської страхової компанії Assicurazioni Generali, заснованої в 1831 р. у Триєсті. У 1920 р. у Галичині було 40 акціонерних банків, з них 35 знаходилося у Львові.

На Буковині фінансова інфраструктура стала формуватися, як і в Галичині, у середині XIX ст. У Чернівцях з 1863 р. почала працювати філія віденського Англо-Австрійського банку, у 1874 р. – Австрійського національного банку⁵⁹⁴. З кінця 1860-х стали з'являтися філії львівських банків – у 1867 р. відкрилася філія «Галицького іпотечного банку», у 1871 р. «Банку рустикального». У 1870 р. був заснований один з перших місцевих банків – «Буковинський задатковий банк», оборот якого виріс з 57 тис. флоринів у момент заснування до 10,5 млн флоринів у 1880 р. Банк надавав короткострокові кредити від місяця (7%) до півроку (6%). Заснований у 1882 р. «Буковинський кредитний земельний банк» пропонував довгострокові кредити під заставу нерухомості (5 і більше років) під 6,5–7% річних. Найбільшим серед банків Чернівців був «Банк Буковини» (капітал – 44 млн крон у 1911 р.). Крім звичайних банківських операцій і послуг, він пропонував іпотечні кредити, а також фінансував залізничні й будівельні компанії⁵⁹⁵. У 1895 р. був заснований «Буковинський торгово-ремісничий банк» (Bukowiner Handles und Gewerbe Bank), а в 1905–1906 рр. – «Буковинський крайовий банк», що видавав селянам довгострокові кредити (на 30–50 років) під 4% річних⁵⁹⁶. Небанківські фінансові установи були представлені системою ощадних кас (однією з перших була «Буковинська ощадна каса», що почала працювати в 1860 р.) і кредитних товариств⁵⁹⁷.

До початку XX ст. на Буковині була створена розгалужена мережа з 217 державних і акціонерних банківських і небанківських фінансових установ (9 філій австро-угорських і румунських банків, 5 місцевих банків і понад 180 приватних і кооперативних

⁵⁹⁴ Обороти філії Австрійського (з 1878-го – Австро-Угорського) банку в Чернівцях зросли з 1,8 млн флоринів у 1874 р. до 18,2 млн флоринів у 1884 р. (Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 679).

⁵⁹⁵ Крім «Банку Буковини», основними банками Чернівців були філії Австро-Угорського банку, Австро-Німецького ощадного банку, Австро-Англійського банку і польського «Галицького іпотечного банку». Буковина залучала іноземних інвесторів, що бажали вкласти капітали у фінансовий сектор, і в Чернівцях було багато представництв іноземних банків (Allgemeine Depozitbank Wien, Wiener Lombard et Escompte-Bank Gesell, Bank und Wechselstuben Akt Gesell Mercur Wien, Bukowiener Agrar und Industrie Bank Gesell, Samuel Chodrower et Comp., N. Fuhrman et Comp., Charles Schor et Rosenblatt, Iwanier et Ernst, Ohlgiesser et Fraenkel, Laibuka Barners Nachfolget, Banca Rusticala та ін.).

⁵⁹⁶ Але незабаром від заявлених цілей довелося відмовитися – банк мав обмежені власні капітали і став використовувати як посередників сільські ощадні кредитні каси. Це призвело до подорожчання кредиту (до 6%), а внаслідок цього клієнтами банку стали вже не селяни, а великі землевласники.

⁵⁹⁷ Bukowinaer Sparkasse, Radautzer Spaar-Und Vorschugsverein, Sparkasseder Stadtgemeinde, Union Credit und Spaarsvereine, Radautzer Credit Fur Handel Und Gewerbe, Cumulatiwen Waisenamtes, Comerziellen Credit Vereine.

кредитних організацій), що пропонували звичайні для таких установ фінансові послуги – прийом вкладів, видачу кредитів, операції з цінними паперами тощо.

Загалом на початку ХХ ст. у Галичині, на Буковині і Закарпатті було понад 1000 фінансових організацій – банки, кредитні товариства й кооперативи, ощадні каси, страхові компанії, інвестиційні фонди. Понад 600 з цих організацій знаходилося в Галичині, близько 200 – на Буковині. На Закарпатті в 1912 р. були 192 фінансові організації (20 банків, 17 ощадних кас, 155 приватних і кооперативних кредитних організацій)⁵⁹⁸. Уся банківська система Галичини залежала від кредитів центрального банку Австро-Угорщини, а також від іноземних банків, які в тій чи іншій формі брали участь в заснуванні банків Галичини й Буковини⁵⁹⁹. За національним складом акціонерів і керівництва велика частина банків Галичини й Буковини була або австрійськими, або польськими⁶⁰⁰.

Банками, створеними українською бізнес-мережею, були «Галицький земельний банк гіпотечний» (Galicijski Ziemiński Bank Hipoteczny), заснований у 1909 р. з капіталом 1 млн крон, і «Земельний іпотечний банк» (Ziemiński Bank Hipoteczny we Lwowie), заснований у 1910 р. з капіталом 1 млн крон Андрієм Шептицьким (йому належало 80% статутного капіталу). До українських банківських установ належав і кооперативний банк «Дністер», створений у 1894 р. за рішенням наглядової ради страхового товариства «Дністер» з метою одержання прибутку від акумульованих страхових капіталів. Банк почав працювати 1 липня 1895 р., надаючи кредити по 500 крон на 5 років, згодом розмір кредитів був збільшений до 2000 крон, термін до 15 років. Членами кооперативного банку могли стати ті, хто уклав договір страхування в товаристві «Дністер».

⁵⁹⁸ Коритко Л. Я. Суб'єкти господарювання в сфері фінансів в Західній Україні на початку ХХ ст. / Л. Я. Коритко. – http://www.rusnauka.com/3_KAND_2007/Pravo/18869.doc.htm.

⁵⁹⁹ Інвестували капітали в залізницю і нафтовидобувну промисловість Галичини відомі празькі банки – Zivnobanka, Sporobanka, Prazska uverni banka, які відкрили на початку ХХ ст. свої філії у Львові й Чернівцях. Банк Zivnobanka у 1908 р. (у період розквіту своєї діяльності) володів цінними паперами на суму 13,5 млрд крон, з них 8% були паперами залізниць на окраїнах імперії, зокрема в Галичині, а також Хорватії (Rudolph R. L. Banking and Industrialization in Austria-Hungary: The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914 / R. L. Rudolph. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – P. 148–150, 181. März E. Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende 1913–1923: am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe / März E. – Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1981. – P. 55).

⁶⁰⁰ Флейтерский С. История и эволюция банковского дела в Польше / С. Флейтерский. – С. 21. – www.ecsocman.edu.ru/data/206/696/1219/02-glava1.pdf.

Іпотечні банки

У 1860-і роки, коли в Галичині почали створювати кредитно-фінансову систему, іпотечний кредит був найпоширенішим через нерозвиненість інших форм кредитування. До появи іпотечних банків кредити під заставу земельної нерухомості надавали страхові компанії й ощадні каси різного типу.

Перший іпотечний банк у Львові, «Галицький становий банк іпотечний» (Galizische standische Hypotheken-Bank, Galicyjskie Towarzystwo kredytowe ziemskie), був заснований у 1841 р. За офіційною назвою це було кредитне товариство («Галицьке кредитне товариство землевласників»), за суттю – іпотечний банк. Товариство заснували великі землевласники для забезпечення себе кредитами під заставу землі. У середині XIX ст. цей банк був основною установою поземельного кредиту в Австрії. Кредитне товариство складалося із землевласників-позичальників, що добровільно стали членами товариства для одержання кредитів на 41 рік під заставу нерухомості (мінімальний розмір кредиту становив 1000 флоринів). Після застави маєтку землевласник одержував 4% заставні листи, що мали різну номінальну вартість (від 1000 до 10 000 флоринів). Їх називали в той час «галицькими облігаціями». Кожна така «облігація» мала купони на 10 років, відсотки за якими сплачували двічі на рік. Купони «галицьких облігацій» перебували в обігу незалежно від заставних листів, і навіть коли ці листи вже були викуплені, за купонами продовжували видавати відсотки. Суму відсотків утримували під час викупу заставних листів, а «товариство землевласників» одержувало при цьому прибуток у вигляді комісійних. За словами сучасника, «Галицьке гіпотечне товариство вважають одним із кращих серед європейських установ такого типу»⁶⁰¹.

З 1856 р. при Австрійському національному банку відкрили відділення іпотечного кредиту, що проводило операції на всій території імперії, і незабаром кількість іпотечних банків почала швидко зростати⁶⁰². У 1860-і роки в системі акціонерних іпотечних банків найбільшими були «Галицький акціонерний іпотечний банк», заснований у 1867 р., «Селянський банк» («Банк

⁶⁰¹ Безобразов В. Поземельный кредит и его современная организация в Европе / В. Безобразов. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1860. – С. 89–92.

⁶⁰² За даними 1889 р., із загальної суми іпотечних кредитів, виданих різними установами (175,5 млн гульденів) 82,5% було видано іпотечними банками (Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К.: Атіка, 2004. – С. 213).

рустикальний»), заснований у 1869 р., і «Банк Крилошанський», що розпочав роботу в 1867 р.

«Цісарсько-королівський привілейований Галицький акціонерний банк іпотечний» (Cesarsko-Krolewski Uprzywilejowany Galicijski Akcyjny Bank Hipoteczny; К. К. Privilegierte Galizische Aktien-Hypotheken Bank) був заснований у Львові 12 січня 1867 р. з капіталом 3 млн ринських злотих (капітал був розподілений на 15 тис. акцій по 200 ринських злотих).

Банк, що мав філії в Чернівцях, Тернополі, Кракові та інших містах, видавав іпотечні кредити заставними листами (обсяг кредитів обмежувався 50% вартості земельної нерухомості), основними його клієнтами були поміщики. Крім іпотечних кредитів, банк займався іншими операціями – прийомом депозитних внесків, зберіганням цінних паперів тощо. Після «віденської кризи» 1873 р. фінансовий стан банку погіршився, а під час сільськогосподарської кризи в Галичині 1883–1888 рр. сума іпотечних кредитів зменшилася. У 1890-і роки банк намагався брати участь у фінансуванні промислових проектів, але під час кризи 1899 р. це лише принесло йому збитки. Банк виявився на межі краху після банкрутства компаній Станіслава Щепановського в 1899 р., з якими він мав тісні фінансові зв'язки. Надалі становище банку поліпшилося лише в 1910-і роки – його основний капітал збільшився до 20 млн крон, резервний – до 9 млн⁶⁰³. Обсяги кредитів зросли і досягли в 1914 р. 207 млн крон, акціонери щорічно одержували дивіденди в середньому по 5–10%⁶⁰⁴.

Ще одним іпотечним банком став «Цісарсько-королівський привілейований селянський кредитний заклад» (його називали зазвичай «Банк рустикальний»). Банк був заснований у Львові в 1868 р. з метою надання кредитів дрібним землевласникам Галичини й Буковини – довгострокових на 6–14 років у розмірі 75% вартості землі, які видавали заставними листами, або короткострокових на один рік у розмірі 20% вартості земельної ділянки, які видавалися готівкою.

«Банк рустикальний» проводив емісію облігацій і заставних листів, видаючи селянам кредити під заставу земельної нерухомості (12% річних)⁶⁰⁵. За час свого існування (1868–1884 р.)

⁶⁰³ Poland. General Sketch (Great Britain Foreign Office. Historical Section). – London: H. M. Stationery Office, 1920. – P. 76.

⁶⁰⁴ Pietrasik A. Historia i wspolczesnosć długoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce / A. Pietrasik. – Warszawa: Twigger, 2001. – S. 150–151.

⁶⁰⁵ Рустикальний банк був дуже популярний. Ініціаторами його створення були відомі у Львові підприємці брати Зигмунд і Микола Ромашкани, а також митрополит Спиридон Литвинович, президент акціонерного товариства Львівсько-Чернівецької залізниці князь Кароль Яблоновський, радник Імператорського

банк видав понад 70 тис. позик на загальну суму 15 млн гульденів (30 млн крон), обсяг закладених селянських земель досяг 600 тис. моргів вартістю 27 млн гульденів. Боржником банку був кожен двадцятий селянин у Галичині, а кожне дванадцятье селянське господарство, що позичало гроші, продавали через неможливість повернути борг. Не маючи можливості вчасно повернути кредити, селяни нерідко реструктуризували борг і переносили термін його сплати, що збільшувало розміри боргу. Відсотки збільшувалися «як гріхи», – писала в новелі «Банк рустикальний» Ольга Кобилянська, – випиваючи з боржника «останню краплю крові»⁶⁰⁶. Неможливість для більшості позичальників повернути кредити призвела до дестабілізації банку в 1883 р., але він до останнього моменту штучно підтримував високий курс своїх акцій на Віденській біржі (100–101 ринський злотий за акцію). Коли на початку 1884 р. почали поширюватися чутки про те, що банк перебуває на межі банкрутства і загальна сума його боргу досягла 6,5 млн ринських злотих, курс акцій швидко впав до 63, а потім до 41 ринського злотаго⁶⁰⁷. Банк виявився обтяженим ненадійними кредитами, а численні банкрутства боржників призвели до того, що банку доводилося дедалі частіше продавати на аукціонах заставлену нерухомість. Усе це спричинило банкрутство банку в 1884 р., що мало великий резонанс у Галичині.

Подібною була доля «Банку Крилошанського», що видавав кредити заставними листами під заставу землі і будинків у невеликих містечках. Хоча метою банку була видача кредитів для розвитку господарства і торгівлі, на практиці власники паїв у банку були заможними особами, які не потребували кредиту, тоді як більшість реальних позичальників не мали в ньому паю і були змушені платити за кредит високі відсотки. Під час краху «Банку Крилошанського» у 1884 р. його банкрутство створило загрозу розорення для кількох тисяч вкладників⁶⁰⁸. Врятувати становище могла тільки велика позика, і допомогти взявся І. Г. Наумович (1826–1891), галицький громадський діяч, відомий своїми

вищого крайового суду Юліан Лавровський та ін. У 1884 р. у банку взяли кредити 47 тис. селянських господарств, але розрахувалося за ними тільки 10 тисяч (Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик. – К.: Атіка, 2004. – С. 209–214).

⁶⁰⁶ Кобилянська О. Ю. Оповідання / О. Ю. Кобилянська. – Л.: Каменяр, 1982. – С. 32.

⁶⁰⁷ Швагуляк-Шостак О. Банкохвати / О. Швагуляк-Шостак. – Контракты. – 2009. – № 06 от 09-02-2009. –

<http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/article/44/06200911470.html>.

⁶⁰⁸ Детальніше див.: Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Л., [накладом автора], 1926. – С. 202–203.

симпатіями до Росії⁶⁰⁹, підтримуючи в Галичині проросійський – так званий москвофільський рух⁶¹⁰. У серпні 1884 р. І. Наумович вирушив до Петербурга і домовився про позику 600 тис. німецьких марок, але цього виявилось недостатньо, і на початку 1885 р. Наумович у Петербурзі просив нову позику у 650 тис. марок, яку отримав за розпорядженням імператора Олександра III, який вирішив підтримати прихильників Росії в Галичині⁶¹¹. У 1886 р. банк збанкрутував з тієї самої причини, що й «Банк рустикальний» – численні ненадійні кредити й неплатоспроможність боржників.

Серед засновників банків Рустикального і Крилошанського були діячі Святоюрської партії, яких в Галичині вважали москвофілами. Обидва банки прославилися вимагальницькою кредитною політикою стосовно селян, непрофесіоналізмом керівництва і спекулятивними операціями службовців, що й спричинило їх банкрутство.

«Банк крайовий королівства Галичини і Лодомерії» (Bank Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomerji) був заснований у 1881 р. з капіталом 2 млн крон для здешевлення іпотечного кредиту, прискорення аграрної реформи і кредитування сільського господарства⁶¹². Справи банку просувалися непогано (за його

⁶⁰⁹ Російська імперія виявляла підвищену цікавість до Галичини як прикордонного з Австрією регіону. У Росії тоді був поширений спрощений образ Галичини: це «маленька й бідна країна з темним, переважно селянським населенням, позбавлена великої промисловості». Галичина, «нічим видатним не заявила про себе перед особою Європи» – «нещасливий край, якому... волею долі було призначено вічно животіти». Насправді, як визнавав Л. Василевський, за останні кілька десятиліть XIX ст. «із зовсім темного краю з неосвіченим населенням Галичина перетворилася на культурну країну, що робить швидкі кроки вперед» (Василевский Л. Современная Галиция / Л. Василевский. – СПб.: Тип. «Народная польза», 1900. – С. I–III).

⁶¹⁰ Передерко В. П. Галичина як об'єкт зовнішньої політики Росії на початку XX ст. у публіцистичній творчості сучасників / В. П. Передерко // Україна соборна: Зб. наук. статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 227–237. Політичні взаємини Австро-Угорщини і Росії у зв'язку з Галичиною привернули увагу громадськості після того, як у 1912 р. у лондонській «Таймс» було опубліковано декілька статей на цю тему. Докладніше див.: Саундерс Д. Британія и украинский вопрос (1912–1920) / Д. Саундерс. – <http://i-grappa.livejournal.com/379809.html#cutid1>.

⁶¹¹ Пашаева Н. Русская Галиция: мифы и реальность / Н. Пашаева. – В 2 ч. Ч. 2. – http://www.gazeta-nd.com.ua/rubrics/dela_davno_minuvshih_dney/187.php.

⁶¹² Банк почав свою діяльність у 1882 р., коли був затверджений його статут. В історії банку можна виокремити кілька етапів: становлення (з 1882 по 1887 р., коли оплачений акціонерний капітал досяг 2 млн гульденів); зростання і стабілізація (1888–1908 рр.); розквіт (1908–1913 рр., капітал банку досяг 15 млн гульденів, розширився обсяг виданих кредитів і андеррайтингу облігацій) і останній етап у роки Першої світової війни. Банк спеціалізувався на кредитуванні муніципалітетів і сільських громад (тільки в 1883 р. банк видав 7 муніципальних кредитів на 105,6 тис. крон, у 1884 р. – вже 32 позики, з яких 23 (72%) призначалися для сільських громад (Ben-Joseph M. Adversities of autonomy: Bank Krajowy Królestwa Galicyi i

роботою стежив Крайовий сейм, що призначав членів ради банку), і до 1907 р. капітал банку зріс до 15 млн крон, ставши найбільшим за розміром капіталу банком Галичини. Він видавав іпотечні кредити під 5% з мінімальною сумою 200 крон, розрахованою на дрібних кредиторів, однак на практиці серед клієнтів банку стали переважати великі кредитори (частка кредитів більше 20 тис. крон становила 76%). Про значення банку наочно свідчить те, що в 1913 р. йому належало 30% усіх банківських капіталів Галичини, 70% усіх депозитних вкладів, 60% іпотечних кредитів і 33% короткострокових кредитів⁶¹³.

У Львові в 1910 р. був заснований український іпотечний банк – «Земельний іпотечний банк» (Ziemski Bank Hipoteczny we Lwowie) з капіталом 1 млн крон – 80% статутного капіталу вніс митрополит Андрій Шептицький, що був основним засновником. Банк обслуговував інтереси Греко-Католицької церкви Галичини й деяких українських підприємств⁶¹⁴. Серед співзасновників банку, крім Андрія Шептицького, були єпископ м. Станіслава Г. Хомичин і священник Тит Войнаровський. Метою банку була видача кредитів селянам та іншим дрібним землевласникам на 10,5–50 років для придбання земельних ділянок. Частка таких кредитів становила в 1911 р. 71%, у 1913 р. – 64%. У 1914 р. банк видав 1840 кредитів на суму 7 млн крон⁶¹⁵.

Найвідомішим українським іпотечним банком був «Галицький земельний банк гіпотечный» (Galicijski Ziemski Bank Hipoteczny), заснований у 1909 р. з капіталом 1 млн крон. Його акціонерами були землевласники, торговці і промисловці, а основним його засновником стала «Галицька кредитна каса» (Galicijska Kasa Zaliczkowa). Банк видавав кредити під заставу

Lodomeryi and the politics of credit in Galicia 1870–1913 / M. Ben-Joseph. – Krakow: Wydawn. Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1999. – P. 14–15, 61, 64–65).

⁶¹³ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К.: Атіка, 2004. – С. 214–215. Подібним чином була організована робота і розташованого в Чернівцях Буковинського крайового банку, що видавав кредити під заставу землі і проводив інші банківські операції. У 1898 р. іпотечних кредитів було видано на 18 млн флоринів (9 млн крон), а в 1903 р. Буковинський крайовий банк передав усі справи Буковинському земельному банку в Чернівцях. Суми іпотечних кредитів зросли в 1907 р. до 20,362 млн крон, а в 1909 р. – до 23,630 млн крон (Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К.: Вікар, 2001. – Гл. 3.8. – http://exsolver.narod.ru/Books/Econom/History_ukr/c38.html).

⁶¹⁴ Pietrasik A. Historia i wspolczesnosc dlugoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce / A. Pietrasik. – Warszawa: Twigger, 2001. – S. 153–154.

⁶¹⁵ Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К.: Атіка, 2004. – С. 215–216.

землі та іншої нерухомості, випускаючи 4,5% заставні листи⁶¹⁶. До 1913 р. банк видав кредитів під заставу міської нерухомості на загальну суму 12,6 млн крон (на 3,8 млн – під заставу земельної нерухомості великих землевласників і на 0,8 млн – під заставу земель селян). Серед функцій українського «Галицького земельного банку гіпотечного» були також кредити під заставу цінних паперів, купівля й продаж державних та іпотечних цінних паперів; прийом на комісію будь-яких паперів, що котирувалися на польських фондових біржах; операції з векселями, а також звичайні операції з банківськими рахунками й переказами грошей. У 1919 р. у банк інвестували капітали великі чеські акціонери – «Празький кредитний банк» і «Аграрний банк у Празі». У 1920-і роки, після того як Галичина була приєднана до Польщі, у банку, пов'язаному з фінансуванням українського національного руху, настали нелегкі часи⁶¹⁷.

«Земельний банк гіпотечний», де короткостроковий і довгостроковий кредити були добре організовані, відіграв важливу роль у створенні й розвитку української бізнес-мережі. За словами К. Левицького, одного з основних лідерів цієї мережі, «Банк гіпотечний» став вершиною українських економічних організацій і за першим закликом його засновників за кілька тижнів було зібрано акціонерний капітал на мільйон крон, що довело здатність української громади до самостійного економічного життя⁶¹⁸. Це був єдиний акціонерний банк української бізнес-мережі, і випущені в 1908 р. акції банку (2500 акцій на суму 1 млн крон) ознаменували вихід українських цінних паперів на фінансовий ринок Галичини, де до того однозначно домінували польські папери. Після фінансової кризи 1929 р. і особливо після банкрутства віденського банку «Creditanstalt» (з яким «Банк гіпотечний» був тісно пов'язаний) його становище значно погіршилося. «Банк гіпотечний» перестав видавати іпотечні кредити приватним особам і обмежив свою діяльність короткостроковими кредитами кооперативам і торговим підприємствам. Банк проіснував до 1939 р.

⁶¹⁶ У 1910 р. банк видав багатим селянам 310 кредитів на суму 1,54 млн крон, у 1911 р. 416 кредитів на суму 1,88 млн крон (Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К.: Вікар, 2001. – Гл. 3.8. – http://exsolver.narod.ru/Books/Econom/History_ukr/c38.html).

⁶¹⁷ Pietrasik A. Historia i wspolczesnosc dlugoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce / A. Pietrasik. – Warszawa: Twigger, 2001. – S. 154–155.

⁶¹⁸ Левицький К. Нарід собі / К. Левицький // Свобода. Український дневник (Jersey City). – 1925. – № 284, 7 груд. – С. 2.

Цінні папери

Ринок цінних паперів у Галичині й Буковині почав формуватися після приєднання їх до Австрійської імперії завдяки обігу банкочетлів. Банкочетлі (bankozettel – «банківські записки») стали першими австрійськими цінними паперами Віденського міського банку (Wiener Stadt Banco)⁶¹⁹. Коли під час Семирічної війни з Пруссією (1756–1763)⁶²⁰ військові витрати Австрії зросли з 115 млн гульденів на початку війни до 280 млн гульденів у 1762 р., граф Людвіг фон Цинендорф запропонував випустити державні облігації, які можна було б використовувати як платіжний засіб, після чого уряд імператриці Марії Терезії (1740–1780) ухвалив рішення випустити в 1762 р. банкочетлі. Цей проект був інноваційним порівняно з іншими країнами Європи, а його можливі негативні наслідки для стабільності австрійської фінансової системи мало хто передбачав.

Банкочетлі були чимось середнім між облігаціями і казначейськими білетами. Зазвичай 50% сплати за товари приймали металевими грошима, а другу половину – банкочетлями. У перші роки їх використання курс банкочетлів іноді був навіть на 1–2% вищий, ніж срібних гульденів⁶²¹. Ці цінні папери, які випускали номіналом 5, 10, 25, 50 і 100 гульденів, призначалися для заможних громадян (на 5 гульденів середня родина могла прожити місяць)⁶²².

Відсотки за цими паперами сплачували не за квитанцією, виставленою кредитором, а після пред'явлення процентного купона⁶²³, що наближало банкочетлі до державних облігацій. Перша офіційна емісія банкочетлів була проведена 1 липня 1762 р. на суму 12 млн флоринів (гульденів). Друга – у 1771 р. після створення Віденської біржі; з'явилися банкочетлі номіналом 500 і 1000 гульденів. Третя емісія була у 1784 р., четверта – у 1796 р.,

⁶¹⁹ Oesterreichische Nationalbank. 1816–1818. Zeit der Gründung und des Provisoriums. – http://www.oenb.at/de/ueber_die_oenb/bankh_archiv/geschichte_der_oenb/1816_bis_1818/18161818.jsp.

⁶²⁰ Семирічну війну іноді називають найпершою світовою війною, оскільки вона торкнулася не лише Європи, а й колоній в Північній Америці, на Карибах, Філіппінах, в Індії. В Європі основний конфлікт був між Австрією і Пруссією через Сілезію (Семилетня війна. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/>).

⁶²¹ Франко І. Я. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / І. Я. Франко // Твори в 50 т. Т. 47. – С. 41–42.

⁶²² Шустек З. Бумажные деньги монархии Габсбургов / З. Шустек. – <http://www.nbrb.by/bv/nach/480/19.pdf>.

⁶²³ Зомбарт В. Торгаши и герои. Евреи и экономика // Собр. соч. в 3 т. Т. 2. / В. Зомбарт. – СПб.: Владимир Даль, 2005. – С. 195.

п'ята – у 1800 р. і остання, шоста, – у 1806 р.⁶²⁴ Загальна сума банкоцетлів у обігу збільшилася з 26,7 млн у 1793 р. до 91,8 у 1798 р. У 1807 р. обсяг банкоцетлів, що перебували в обігу, становив майже 500 млн гульденів, у 1810 р. – 942 млн гульденів⁶²⁵. Одночасно зі збільшенням в обігу кількості банкоцетлів довіра до них почала знижуватися, а разом з цим – їх курс (у 1799 р. за 100 банкоцетлів давали 92 гульдена сріблом, у 1810 р. – 15 гульденів)⁶²⁶. «У всякого, чий капітал був вкладений у банкоцетлі... він скоротився на 4/5»⁶²⁷.

Випуском банкоцетлів не вдалося вирішити накопичені проблеми, а велика їх кількість в обігу дестабілізувала фінансову систему Австрії⁶²⁸. Для вирішення проблеми дефіциту фінансових ресурсів Австрійська імперія пішла тим самим шляхом, що й Російська (обидві імперії були периферійними учасниками світової фінансової системи початку ХІХ ст.), і стала використовувати зовнішні облігаційні позики. На Лондонській біржі було розміщено дві позики на 103 млн гульденів, але й це не допомогло усунути дефіцит бюджету.

У 1794–1809 р., коли Австрія вступила у війну з Наполеоном⁶²⁹, військові витрати значно зросли, досягаючи 150 млн флоринів щороку. Це призвело до швидкого збільшення державного боргу (з 399 млн у 1791 р. до 680 млн у 1802 р.⁶³⁰), і міністерство фінансів випустило облігації військової позики. Крім того, були випущені так звані срібні ренти – державні облігації, номіновані в срібній валюті (в якій також передбачалося виплачувати дохід за ними). Облігації мали попит на біржах,

⁶²⁴ Jak u nás vznikly papírové peníze. – <http://jeremyho.blog.cz/0902/jak-u-nas-vznikly-papirove-penize-3>.

⁶²⁵ Österreichisch-Ungarische Monarchie (Geschichte: 1809–1815). – www.peter-hug.ch/lexikon/12_0515.

⁶²⁶ Oesterreichische Nationalbank. 1816–1818. Zeit der Gründung und des Provisoriums. – http://www.oenb.at/de/ueber_die_oenb/bankh_archiv/geschichte_der_oenb/1816_bis_1818/18161818.jsp.

⁶²⁷ Коллас К. Государственное банкротство и его течение / К. Коллас. – Пг., 1918. – С. 46.

⁶²⁸ У 1782 р. виник дефіцит державного бюджету, що зростав приблизно на 20 млн щороку. У 1785 р. частина банкоцетлів на суму 7 млн була погашена й вилучена з обігу, але натомість була проведена нова емісія на суму 20 млн. Швидко зростання дефіциту державного бюджету стало причиною наступних емісій банкоцетлів (Ullman H.-P. Der deutsche Steuerstaat. Geschichte der öffentlichen Finanzen vom 18. Jahrhundert bis heute / H.-P. Ullman H.-P. – München: Verlag C.H.Beck, 2005. – S.24).

⁶²⁹ Як зазначав І. Франко, що війну Австрія вела переважно за рахунок англійських позик (Франко І. Я. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / І. Я. Франко // Твори в 50 т. Т. 47. – С. 42.).

⁶³⁰ The schinderling inflation in Austria. – http://austrianeconomics.wikia.com/wiki/Inflations_in_History#The_schinderling_inflation_in_Austria; Österreichisch-Ungarische Monarchie (Geschichte: 1809–1815). – www.peter-hug.ch/lexikon/12_0515.

особливо в Парижі, завдяки прив'язці до срібла, і навіть після того, як ці облігації були згодом конвертовані у звичайні, вони залишилися в котируваннях європейських бірж⁶³¹. Облігації військових позик поширювалися в Галичині й на Буковині щороку на суму від 100 тис. до 1 млн флоринів⁶³².

Однак навіть випуск облігацій військових позик не зміг принципово поліпшити становище австрійської фінансової системи. 15 березня 1811 р. казначейство оголосило дефолт, девальвувавши банкочетлі (загальна сума яких досягла 1060 млн гульденів⁶³³), що зберегли лише 20% вартості⁶³⁴. Хоча «довільне встановлення курсу банкочетлів у співвідношенні 100 до 500 не відповідало вексельному курсу... насправді банкочетлі досягли курсу 100 до 800», після чого «не можна було уявити собі більшої пертурбації в усіх грошових відносинах»⁶³⁵.

Навіть після девальвації 1811 р. грошова система була перенасичена банкочетлями, які приймали як платіжний засіб дуже неохоче. Для вилучення з обігу знецінених банкочетлів та їх обміну на нові паперові гроші (за курсом 5 до 1) у 1816 р. з ініціативи міністра фінансів Іоганна фон Стадіона був заснований привілейований Австрійський національний банк (Oesterreichische Nationalbank)⁶³⁶, що випустив свої акції (відомо, що серед акціонерів банку був Людвіг фон Бетховен)⁶³⁷. Разом з міністерством фінансів банк активно скуповував золото й срібло, щоб випускати нові монети замість вилучених паперових

⁶³¹ На Лондонській біржі в 1821 р. котирувався один вид таких австрійських державних облігацій із прибутковістю 6,6% (при номінальній прибутковості 5,0%). У 1883 р. на цій біржі котирувалося вже три види австрійських облігацій із прибутковістю 5% і 4% (Flandreau M. Old sins: Exchange Clauses and European Foreign Lending in 19th Century / M. Flandreau, N. Sussmann. – 2002. – P. 7, 14–15. – <http://www.iadb.org/res/publications/pubfiles/pubS-154.pdf>).

⁶³² Огуй О. Географія ринку цінних паперів (облігацій) на Буковині в австрійські часи: періоди формування та розгортання (1790/1870–1914/1918) / О. Огуй. – С. 18. – http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Igdu/2007_10/2.pdf.

⁶³³ Österreichisch-Ungarische Monarchie (Geschichte: 1809–1815). – www.peter-hug.ch/lexikon/12_0515.

⁶³⁴ Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Я. Шимов. – М.: Эксмо, 2003. – С. 226–227.

⁶³⁵ Коллас К. Государственное банкротство и его течение / К. Коллас. – Пг., 1918. – С. 47.

⁶³⁶ A History of Banking in all the Leading Nations. Vols 1–4. Vol. 4. Germany, Austria-Hungary, Netherlands, Scandinavian Nations, Japan, China. – New York: The Journal of Commerce and Commercial Bulletin, 1896. – P. 69.

⁶³⁷ Oesterreichische Nationalbank. 1816–1818. Zeit der Gründung und des Provisoriums. – http://www.oenb.at/de/ueber_die_oenb/bankh_archiv/geschichte_der_oenb/1816_bis_1818/18161818.jsp.

грошей⁶³⁸. Нормалізація грошового обігу дала можливість не лише повернути борг Англії за облігаційними позиками 1805 і 1809 р., але й частково погасити облігації військової позики (зокрема, у Галичині власникам облігацій було виплачено понад 1 млн флоринів).

Новий етап в операціях з цінними паперами почався після того, як у 1848 р. в Австрії скасували кріпосне право. Поміщики одержали за це викупну компенсацію на загальну суму 46,154 млн ринських злотих в Галичині, і близько 4 млн на Буковині⁶³⁹. Компенсацію видавали 5% індемнізаційними⁶⁴⁰ облігаціями, що погашалися щорічно. Видавати ці облігації почали в 1853 р., і землевласники зазвичай їх продавали⁶⁴¹.

Так в обіг потрапила велика кількість індемнізаційних облігацій Галичини й Буковини, що прискорило формування ринку процентних паперів (у цьому відношенні індемнізаційні облігації були подібні до російських викупних свідоцтв, випущених під час селянської реформи 1861 р.). У 1854 р. у Галичині цих облігацій перебувало в обігу на 20,3 млн гульденів, що помітно перевищувало обсяг іпотечних паперів в обігу – 12 млн гульденів. На Віденській біржі індемнізаційні облігації Галичини котирувалися за курсом 73 гульдена 7 січня 1865 р., 71 гульден 29 травня 1865 р.; індемнізаційні облігації Буковини – 72 і 70,8 відповідно⁶⁴². У наступні роки їх курс зазвичай не перевищував 70% номінального.

Відсотки за цими облігаціями значно збільшили загальну суму викупу й величина компенсації досягла 76,5 млн гульденів (ринських злотих)⁶⁴³. І. Франко в 1898 р. називав ще більшу суму, зазначаючи, що через 50 років після скасування кріпосного права Галичина не тільки повинна заплатити 121 млн злотих із власних

⁶³⁸ На початку 1840-х років поширилася практика вивезення з Російської імперії срібних монет через Галичину в Австрію.

⁶³⁹ Грабовецький В. Робітники та селяни Гуцульщини, гуцульські робітники та умови їх праці. – <http://history.iv-fr.net/article.php?id=761&action=print>.

⁶⁴⁰ Індемнізація – компенсація поміщикам вартості скасованих кріпосних обов'язків селян. Докладніше див.: Франко І. Я. Конверсія індемнізаційного боргу / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. Т. 44. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 233–239.

⁶⁴¹ Франко І. Я. Земельна власність у Галичині / І. Я. Франко // Зібрання творів. – Т. 44. – Ч. 1. – С. 546–576; Франко І. Я. Галицька індемнізація / І. Я. Франко // Зібрання творів. – Т. 44. – Ч. 1. – С. 86–122.

⁶⁴² Wiener Borsenartifel // Der Botschafter. – 1865. – 8 Jan; Wiener Borsenartifel // Der Botschafter. – 1865. – 29 Mai.

⁶⁴³ Ben-Joseph M. Advantages of autonomy: Bank Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomeryi and the politics of credit in Galicia 1870–1913 / M. Ben-Joseph. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1999. – P. 26.

коштів, а в неї ще залишиться 9 млн злотих боргу⁶⁴⁴. Сплата компенсації розтяглася на десятки років і це стало однією з причин того, що галицькі поміщики не змогли продуктивно використовувати отримані капітали. Хоча основною причиною був консерватизм поміщиків, що не інвестували не тільки суми, отримані при викупі, а й чималі доходи від пропінанції.

Крім індемнізаційних облігацій, в обігу перебувало багато іпотечних паперів – заставних листів іпотечних банків. Основна їх емісія проводилася в 1843–1870 рр., і курс заставних листів на біржах досягав 105% номінальної вартості⁶⁴⁵. У другій половині ХІХ ст. поширеними були облігації «Товариства з регулювання Дунайського каналу», «Привілейованого товариства залізниці Львів – Чернівці – Яси», «Привілейованого загальноавстрійського земельного банку», облігації австрійських військових позик, а також угорські лотереї й іноземні облігації – недержавні голландські й швейцарські, державні сербські, залізничні турецькі. Хоча більшість облігацій, що перебували в обігу в Галичині, Буковині й Закарпатті були австрійськими, з 1840-х років з'явилися перші галицькі облігації, а з 1853-го – буковинські, випущені місцевими (переважно польськими) банками. «Галицький іпотечний банк» (з 1869 р.), «Буковинський задатковий банк» (з 1870 р.), «Буковинський кредитний земельний банк» (з 1882 р.) та ін. випускали, крім заставних листів, і «крайові» облігації, що також перебували в обігу на ринку цінних паперів.

Поширені були облігації галицьких залізниць – Північної залізниці імені кайзера Фердинанда і Галицької залізниці імені Карла Людвіга. Частину облігацій Північної залізниці й Східногалицької залізниці імені Карла Людвіга придбали англійські й бельгійські інвестори, а також німецькі банки (зокрема, «Дармштадтський банк» у 1863 р. два рази купували облігації Східногалицької залізниці на 5 і 6 млн гульденів; неодноразово купували цінні папери галицьких залізниць інші німецькі банки).

Крайовий сейм Галичини використовував облігації залізниць для застави в банках (переважно німецьких) і одержання позик під 4,5–6% у рік. Усього таких позик було отримано на 29 млн крон, німецькі банки стали власниками великих пакетів залізничних цінних паперів і практично всі залізничні товариства контролювали німецькі й австрійські банки. Акції Галицької

⁶⁴⁴ Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / І. Франко // Франко І. Збір. творів у 50 т. – Т. 47. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 122.

⁶⁴⁵ Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. – S. 145.

залізниці імені Карла Людвіга були в котуваннях Віденської біржі, маючи стійкий попит. Зокрема, 7 січня 1865 р. їх курс становив 224,6–224,9 гульдена⁶⁴⁶; 29 травня 1865 р. – 210,6–212,25⁶⁴⁷. У травні цього самого року було оголошено, що дивіденди за акціями залізниці будуть видані в розмірі 8 гульденів на акцію, що викликало інтерес на біржі, адже акції інших доріг Австро-Угорщини в той час були збиткові (за акціями Північної залізниці збиток становив 2%)⁶⁴⁸.

Після початку нафтового буму акції нафтових компаній Галичини з'явилися на Віденській та інших біржах. Гра з галицькими нафтовими акціями на підвищення підкріплювалася високими дивідендами – до 25, а іноді навіть до 40%. Так, нафтова компанія «Анонімне бельгійське товариство в Бориславі» у 1905 р. випустила 100 акцій номіналом 100 франків. Велика частина акцій була продана в Антверпені, і дивіденди за ними сплачували до 1919 р.⁶⁴⁹ Акції галицьких нафтовидобувних компаній з'явилися в котуваннях Лондонської біржі, а британські газети публікували інформацію про їх емісію⁶⁵⁰.

Цінних паперів, випущених фінансовими інститутами української бізнес-мережі, відомо не так багато, а систематизувати інформацію про ці цінні папери складно. Відповідно до поширеної в Австро-Угорщині практики, зазвичай такі папери емітувалися польською й німецькою мовами (насамперед це стосувалося облігацій). Серед українських емітентів акцій основним був «Земельний банк гіпотечний», що оголосив у 1908 р. підписку на 2500 акцій номіналом 400 крон (загальна сума 1 млн крон), а в 1913 р. – додаткову підписку на акції (дивіденди за акціями банку становили 6% річних). Крім того, банк емітував заставні листи номіналом 100, 200, 1000, 2000 і 10 000 крон із прибутковістю 4,5% річних. Товариства «Просвіта», «Зоря» та інші провели емісії подібних до облігацій «боргових грамот» (ці безпроцентні позики звичайно випускалися терміном на 5–10 років)⁶⁵¹.

Загалом на ринку цінних паперів Галичини й Буковини переважали державні облігації й іпотечні папери. Ринок акцій був

⁶⁴⁶ Wiener Borsenartifel // Der Botschafter. – 1865. – 8 Jan.

⁶⁴⁷ Наприкінці липня курс акцій залізниці імені Карла Людвіга помітно знизився до 194 гульденів (Borsenschau von 24–29 Juli // Der Botschafter. – 1865. – 30 Juli).

⁶⁴⁸ Wiener Borsenartifel // Der Botschafter. – 1865. – 29 Mai.

⁶⁴⁹ Рябченко П. Иностранные инвестиции в экономику Украины в конце XIX – начале XX в. – www.bonistikaweb.ru/mirdeneg/Investi-Riab.htm.

⁶⁵⁰ Amalgamated Oil Pipe-Lines of Galicia, Limited // The Manchester Guardian. – 1911. – May 23.

⁶⁵¹ Швець В. Досвід емісії цінних паперів українськими інституціями міста Львова у першій половині XX століття / В. Швець // Вісник Львів. ун-ту. Серія екон. – 2008. – Вип. 39. – С. 556–559.

розвинений слабо, а їх випуск був пов'язаний переважно з банками. На ринку перебували в обігу акції польських банків («Банку Кредитового Земського», «Польського промислового банку» та ін.), а також українського «Земельного банку гіпотечного». Акції нафтових компаній (створених за участю іноземних капіталів) котирувалися на європейських біржах, а в самій Галичині були мало поширені.

На початку ХХ ст. у власності населення Західної України було чимало цінних паперів (банкоцетлі, облигації різних типів, лотереї, векселі). У великих містах – Львові й Чернівцях – у родинах середнього статку нерідко було до двох сотень цінних паперів, а вкладення в них заощаджень стало звичною практикою, як і оформлення страхових полісів. Загальна щорічна сума, яку населення Буковини інвестувало в австрійські державні папери і переказувало в центральні австро-угорські банки, досягла наприкінці ХІХ ст. 100 млн крон. Австро-угорські облигації становили половину (50,6%)⁶⁵² обігу всіх цінних паперів, і загальна сума заощаджень, яку населення Буковини вкладало в цінні папери, досягала щороку близько 200 млн крон⁶⁵³.

Вартість цінних паперів, які перебували у власності інвесторів Галичини, Ф. Буяк⁶⁵⁴ оцінював у 1 млрд крон⁶⁵⁵ – 202,6 млн дол. за курсами 1913 р. Перед Першою світовою війною на душу населення в Галичині припадало цінних паперів на 25,3 дол. В Австро-Угорщині (де вартість цінних паперів за даними Лондонської біржі досягала в 1913 р. 5 млрд дол., а чисельність населення – 53,8 млн чол.) цей показник становив 94,7 дол. У Російській імперії, з вартістю цінних паперів 6,73 млрд дол. і населенням 171 млн чол. – 39 дол. на душу населення. Але загалом в Австро-Угорщині інвестувало заощадження в цінні папери лише 1,5% населення, у той час як у Німеччині – 5,28%⁶⁵⁶.

⁶⁵² Огуй О. Географія ринку цінних паперів (облигацій) на Буковині в австрійські часи: періоди формування та розгортання (1790/1870–1914/1918) / О. Огуй. – С. 17, 27–29. – http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Igdu/2007_10/2.pdf.

⁶⁵³ Населення Буковини в 1910 р. становило 798 тис. осіб.

⁶⁵⁴ Францішек Буяк (1875–1953), польський історик і економіст. У 1909–1918 рр. працював у Ягелонському (Краків), Варшавському (1919–1921) і Львівському університетах (1921–1941), засновник польської школи економічної історії.

⁶⁵⁵ Bujak F. Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914) / F. Bujak. – Lwow: Naklad księgarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. – S. 57.

⁶⁵⁶ Michie R. The London Stock Exchange / R. Michie. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – P. 6. За іншими даними, очевидно завищеними, в Австро-Угорщині акціями володіло 7–8% населення (у Німеччині – близько 10%) (Wurm S. The Development of Austrian Financial Institutions in Central, Eastern and South-Eastern Europe / S. Wurm. – Comparative European Economic History Studies Working Paper Series Number 31. November 2006. – Vienna: University of Applied Sciences of Vienna, 2006. – P. 10, 15. – http://www.econbiz.de/archiv1/2009/97031_development_financial_

Львів і Львівська біржа

Основним фінансовим центром Галичини був Львів. Це стародавнє космополітичне місто, в якому ще в XV ст. звичайною справою було зустріти купців і мандрівників не тільки італійських чи вірменських, але і з багатьох інших країн, – мальовнича «строката пляма на сході Європи», де на вулицях звучали одночасно «русинська (українська), польська, румунська, німецька і єврейська мови»⁶⁵⁷, – мало багаті культурні й торгові традиції, що сформувалися завдяки змішуванню різних народів, які століттями жили в цьому місті.

Значення важливого торгового центру Львів набув після того, як місту в 1356 р. польським королем Казимиром Великим було подароване Магдебурзьке право⁶⁵⁸. Спочатку домінуюче значення в міжнародній торгівлі мала вірменська громада, і в XV–XVI ст. Львів разом з Амстердамом вважали одним з основних вірменських центрів у Європі⁶⁵⁹. Єврейська громада Львова в

institutions.pdf).

⁶⁵⁷ Рот Й. Мандрівка по Галичині. Лемберг, місто / Й. Рот. – <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/roth2.htm>.

⁶⁵⁸ Населення міста швидко зростало – наприкінці XV ст. у ньому було 6 тис. жителів, наприкінці XVI ст. – 28,8 тис. З них поляків було 50%, русинів (українців) – 20%, євреїв – 20% і вірменів – 10%. У XV–XVI ст. Львів був великим центром торгівлі з країнами Сходу – спершу з Молдавією і Кримом, потім з Османською імперією. Східні товари через Львів надходили в країни Західної Європи, і розташування міста на перехресті важливих торговельних шляхів визначило його торгово-економічне значення. Торгівлю зі Сходом контролювали численні громади вірменських і єврейських купців. Крім того, у місті були групи італійських, грецьких, молдавських і турецьких купців; особливо великою була італійська громада. Італійські купці привнесли в економічне життя середньовічного Львова перші банківські технології, вірменські – зв'язки в країнах Сходу, єврейські й грецькі – знання кон'юнктури ринку (Nadel-Golobič E. Armenians and Jews in medieval Lvov. Their role in oriental trade, 1400-1600 / E. Nadel-Golobič // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1979. – Vol. 20. №3-4. Juillet-Décembre. – P. 345, 351-352).

⁶⁵⁹ За переказами, перші вірменські купці з'явилися у Львові близько 1280 р., коли князь Лев Данилович дозволив оселитися в місті 140 вірменам із кримських міст Кафи і Сугдеї (Судака), де були великі колонії вірменських купців. У 1402 р. вірмени отримали право торгувати в усіх польських, литовських і русинських землях, а їх торгові маршрути дедалі більше зміщалися з Криму на Константинополь. Серед львівських вірменських купців особливо відомими були Мурат Керимович і Норберг Попович – їх торгові зв'язки поширювалися від Константинополя до Московії й Англії. Серед східних товарів переважали килими, спеції, тканини, зброя з дамаської сталі. Вірменський мандрівник Симеон Лехатсі (Simeon Lekhatsi), який відвідав Львів у 1620 р., згадує у своїх записках, що в місті було 70 вірменських будинків, а представники вірменської торгової громади жили дуже заможнo. Багато вірменських купців

1367 р. отримала від польського короля Казимира ті самі привілеї, що й євреї інших регіонів Польщі (внутрішня автономія, свобода віросповідання й державний захист від переслідувань)⁶⁶⁰. Вигнання євреїв з Кельна, Магдебурга та інших німецьких міст у 1426–1450 р., із Праги в 1485 р. і, особливо, з Іспанії в 1492 р. спричинило кілька хвиль єврейської міграції в Галичину, і єврейська громада Львова значно збільшилася, традиційно спеціалізуючись на міжнародній торгівлі й фінансових послугах. Наприкінці XVI ст. уся львівська торгівля з Константинополем була в руках єврейської громади, особливо після того як торгові привілеї отримали в 1567 і 1570 р. турецькі євреї, торгові агенти дона Йосифа Назі, герцога Наксоса⁶⁶¹ (у минулому португальський марран⁶⁶² на ім'я Жоао Микеш), який мав значний вплив в Османській імперії⁶⁶³.

Львова мали величезні на той час капітали – у середині XVII ст. дохід 147 вірменських торгових родин оцінювався в 3,2 млн злотих. Один тільки купець Ян Вартеросович (Jan Warteresowicz) мав капітал 600 тис. злотих. Дохід найбагатшого у Львові польського купця того часу Яна Альтернмайера (Jan Alternmayer) не перевищував 120 тис. злотих. Інший вірменський купець, Христофор Бернатович (Christophor Bernatowicz) дав у кредит королю Владиславу IV 300 тис. злотих, а під час облоги Львова в 1648 р. військами Б. Хмельницького вірменська громада заплатила викуп 90 тис. злотих. Однак з кінця XVI ст. значення вірменських купців стало слабшати – їх дедалі більше витісняла єврейська торгова громада.

⁶⁶⁰ Серед єврейських комерсантів Львова другої половини XVI ст. відомим був Ісаак Нахамович (Isaak Nachmanowicz), лихвар, що давав польській знаті великі кредити.

⁶⁶¹ Наксос – грецький острів в Егейському морі.

⁶⁶² Маррани – іспанські й португальські єврейські банкіри. Після вигнання євреїв з Іспанії і Португалії маррани зі своїми капіталами перебралися в основному в Амстердам, після чого це місто стало великим фінансовим центром. В Османській імперії євреї часто були дипломатами. Алуаро Мандеш, також португальський марран, за дипломатичну службу в Туреччині отримав титул герцога Мітіліни, а Соломон бен Натан Ашкеназі (його нащадки заснували відомий в Одесі банкірський дім Ашкеназі) першим налагодив дипломатичні зв'язки між Туреччиною і Британською імперією. Деякі жінки із середовища марранів – Донна Грація Мендес Назі, Естер Кіра та ін. – мали вплив на придворні кола Османської імперії.

⁶⁶³ Серед представників Йосифа Назі у Львові були відомі Хаїм Кохен (Chaim Cohen) і Абрам де Моссо (Abraham de Mosso), що продавали у Львові грецькі вина. На початку XVII ст. торговельний маршрут Львів – Константинополь став небезпечним, і вплив турецьких євреїв у Львові послабшав. Їх змінили італійські євреї, які оселилися у Львові і перейшли на операції переважно у внутрішній торгівлі польської держави.

На межі ХІХ–ХХ ст. Львів, для якого упродовж століть характерною була етнічна і релігійна розмаїтість⁶⁶⁴, виявився «центром боротьби між польським, українським й іншими національними проектами»⁶⁶⁵, а за своїм виглядом став типово «габсбурзьким містом».

Львівська біржа почала працювати в 1868 р. Її передісторія пов'язана зі створенням у 1850 р. торгово-промислових палат на територіях, приєднаних до Австро-Угорщини. У Галичині такі палати були створені у Львові, Кракові й Бродях. Початок обігу індемнізаційних облігацій став приводом для обговорення у Львівській торгово-промисловій палаті питання про відкриття біржі у Львові, де на той час всі операції з цінними паперами монополізувала «чорна біржа». У доповіді за 1852–1853 рр. Львівська торгово-промислова палата визнавала бажаним і доцільним створення Львівської біржі, яка могла б контролювати операції з індемнізаційними облігаціями Галичини й Буковини, іпотечними паперами, а також мобілізувати не використані заощадження.

На Львівській товарно-фондовій біржі, заснованій в 1868 р., за даними на 1 липня 1868 р. у котируваннях перебували заставні листи «Галицького банку іпотечного» і «Галицького кредитного товариства», галицькі індемнізаційні облігації, облігації Галицької залізниці (1-ї та 2-ї емісій), облігації дороги Львів-Чернівці (1-ї та 2-ї емісій), а також акції Галицької залізниці й дороги Львів-Чернівці, акції «Галицького банку іпотечного»⁶⁶⁶.

На найближчій до Львова Краківській фондовій біржі⁶⁶⁷ у 1870 р. котирувалися майже такі самі папери – 5% галицькі

⁶⁶⁴ У Львові на початку ХХ ст. 50–55% населення були поляками, 30–35% – євреями і 15–20% – українцями (Klanska M. Daleko od Wiednia: Galicija w oczach pisarzy niemiechojezycznych 1772–1918 / M. Klanska. – Krakow: Universitas, 1991. – S. 7–23).

⁶⁶⁵ Прокопович М. Копець Люблінської унії: імперська політика та національне святкування у Габсбурзькому Львові / М. Прокопович. – Л., 2008. – С. 2. – www.lvivcenter.org/download.php; Prokopovych M. Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914 / M. Prokopovych. – West Lafayette: Purdue University Press, 2009. – P. 1–19.

⁶⁶⁶ Gielda Lwowska. Kursy // Gazeta Lwowska. – 1968. – 2 lipca. – № 150.

⁶⁶⁷ Краківська біржа була заснована в 1819 р.; із середини ХІХ ст. вона була розташована в будинку Краківської торгово-промислової палати, потім в історичному «Будинку під глобусом» (глобус символізував широкі економічні зв'язки краківських підприємців). До початку ХХ ст. на біржі було 74 постійних учасника (54 банки і кредитних товариства, 13 міняльних контор, торгово-промислові товариства з Кракова, Познані, Львова, Варшави та інших міст. а також страхові компанії і будівельні акціонерні товариства. Але за обсягами операцій як з товарами, так і з цінними паперами Краківська біржа залишалася другорядною, і на початку ХХ ст. її оборот становив лише 0,5% загального обороту польських бірж. Навіть серед провінційних бірж приблизно такого самого масштабу частка Краківської становила тільки 5–10%.

індемнізаційні облігації, 4% польські заставні листи, 5% заставні листи «Галицького кредитного товариства», заставні листи й акції «Галицького банку іпотечного»⁶⁶⁸.

Порівнюючи котирування в різних (узятих вибірково) номерах офіційної *Gazeta Lwowska* за 1868 р. (№ 89, № 174, № 175, № 189, № 201, № 276, № 277), можна помітити, що в котируваннях постійно зазначали ті самі папери. Така відсутність динаміки в котируваннях є ознакою того, що на біржі операції з цінними паперами мали другорядне значення. До того ж наявність паперів у котируваннях ще не дає інформації про те, чи проводилися з ними реальні операції, а якщо проводилися, то в якому обсязі. Цінні папери котирувалися на біржі лише півроку і, очевидно, без особливого успіху, тому що надалі на біржі проводився тільки товарні операції.

З ініціативи Львівської торгово-промислової палати (*Izby Handlowo-Przemysłowej we Lwowie*) були спроби відновити операції з цінними паперами на Львівській біржі в 1884 і 1886 р., але вони були марними, і біржа залишалася товарною. Замість котирувань Львівської біржі *Gazeta Lwowska* надалі публікувала «цінник» Львівської торгово-промислової палати з курсами цінних паперів.

У «ціннику» за 31 грудня 1877 р. зазначалися 4 найменування акцій (залізниці імені Карла Людвіга, залізниці Львів-Чернівці, а також акції «Банку іпотечного галицького» і «Банку кредитного галицького»), заставні листи (6% «Банку іпотечного галицького», 4% і 5% «Галицького кредитного товариства»), з облігацій – 5% галицькі індемнізаційні облігації⁶⁶⁹. Наприкінці XIX ст. у «ціннику» з'являються акції фабрики вагонів у м. Санок⁶⁷⁰, додаються облігації Комунального банку, а також облігації міських позик Львова й Кракова⁶⁷¹.

Значення Львівської біржі на ринку цінних паперів важко назвати суттєвим – вона була переважно товарною з невеликими обсягами угод. І навіть «віденська криза» у травні 1873 р. мало вплинула на котирування паперів на Львівській біржі (зокрема, курс основних паперів – акцій Галицької залізниці імені Карла

⁶⁶⁸ Dziuba D. T. *Giędy i ich archetypy na ziemiach polskich* / D. T. Dziuba. – Warszawa: Difin, 2006. – S. 81.

⁶⁶⁹ *Cennik Lwowskiej Izby Handlowej i przemysłowej* // *Gazeta Lwowska*. – 1878. – № 2. – S. 5. – Col. 1; 1878. – № 10. – S. 5. – Col. 1.

⁶⁷⁰ *Cennik Lwowskiej Izby Handlowej i przemysłowej* // *Gazeta Lwowska*. – 1900. – № 1. – S. 6. – Col. 1.

⁶⁷¹ *Cennik Lwowskiej Izby Handlowej i przemysłowej* // *Gazeta Lwowska*. – 1913. – № 1. – S. 7. – Col. 1.

Людвіга – мало знизився з 1 січня по 18 травня – з 228–230 до 218–222 ринських злотих)⁶⁷², що також підтверджує ізольованість біржі.

Операції з цінними паперами відновилися на Львівській біржі в 1913 р., але їх обсяги залишалися невеликими. Почасти це було пов'язано з тим, що в Австро-Угорщині основними фондовими біржами вважали Віденську, Празьку й Будапештську, а інші регіональні біржі були вторинними і несамостійними⁶⁷³. Крім того, акції й облигації численних компаній, створених у Галичині завдяки потоку іноземних інвестицій під час «нафтового буму», котирувалися не на Львівській, а на європейських біржах – у Парижі, Брюсселі, Лондоні. Це ще більше обмежувало коло операцій на Львівській біржі, звужуючи його до паперів невеликої кількості місцевих емітентів.

Після закінчення Першої світової війни і розпаду Австро-Угорщини Галичина увійшла до складу Польщі, а 28 грудня 1924 р. був виданий указ президента Польщі про поновлення роботи фондових бірж. За даними 1930 р., на біржі переважали товарні операції із сільськогосподарською продукцією. У цей час *Gazeta Lwowska* вже не публікувала котирування цінних паперів, обмежуючись короткими повідомленнями: «на Львівській біржі інтерес до акцій слабкий», «невеликий попит на акції газової компанії *Gazow wschodnich*» тощо. Із процентних паперів, якими торгували на біржі, згадуються заставні листи «Земельного кредитного товариства» (*Tow. Kred. Zemskiego*) терміном на 33 роки⁶⁷⁴. У 1939 р. Львівська біржа припинила свою роботу 1939 р.

У Львові на Гетьманських Валах здавна існувала й «чорна біржа», що виникла на межі фешенебельної частини міста і єврейських кварталів. З другої половини XIX ст. в Галичині розцвіла біржова гра і «лихоманка біржових спекуляцій» (її описав польський драматург Юзеф Нажимський у популярній у Львові наприкінці 1860-х років п'єсі «Епідемія»⁶⁷⁵). Відомий юрист і політик Францишек Смолька (1810–1899), бургомістр Львова й один з лідерів польського руху в Галичині (в 1884–1891 рр. президент парламенту Австро-Угорщини), у 1863 р. навіть

⁶⁷² Cennik Lwowskiej Izby Hanlowej i przemysłowej // *Gazeta Lwowska*. – 1873. – № 1. – S. 3. – Col. 1; № 80. – S. 571. – Col. 1; № 106. – S. 671. – Col. 1; № 110. – S. 697. – Col. 1.

⁶⁷³ Шор А. С. Фондовые биржи в Австро-Венгрии / А. С. Шор // *Банковая энциклопедия*. В 2 т. Т. 2. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1916. – С. 152. Об истории венской биржи, основанной в 1771 г., подробнее см.: С. 156–159.

⁶⁷⁴ *Gielda Lwowska* // *Gazeta Lwowska*. – 1930. – № 100. – S. 8. – Col. 1.

⁶⁷⁵ Витт В. В. История польской литературы / В. В. Витт. В 3 т. Том 1. – М.: Наука, 1968. – С. 468.

намагався покінчити життя самогубством через невдалу гру на біржі⁶⁷⁶.

Найбільшою була активність «чорної біржі» перед початком Першої світової війни. У 1915 р., після того як Львів зайняли російські війська, «чорна біржа» була закрита, а відновила свою роботу вона в 1920-і роки, але вже в значно меншому масштабі⁶⁷⁷. Біржових ділків можна було побачити в розташованому неподалік від біржі кафе De la Paix, а також в сусідніх кав'ярнях Imperial, Carlton, Grand, Wiener Cafe⁶⁷⁸. Послугами «чорної біржі», що пропонувала в основному кредити під великі відсотки (нерідко більше 100%), користувалися у Львові представники всіх верств суспільства. Чимало було угод з валютою й акціями, про зміни в курсах яких спекулянти «чорної біржі» іноді дізнавалися раніше, ніж ця інформація надходила у великі фінансові установи.

Кризи XIX – початку XX століття в Галичині

Розвиток кредитно-фінансової системи Галичини, Буковини й Закарпаття, ускладнений аграрним типом економічної системи і сильними консервативними настроями в суспільстві, відбувався нерівномірно через загальноєвропейські фінансові кризи.

У 1848 р. перша фінансова криза, що почасти вплинула на Галичину, була пов'язана з революційними подіями у Відні. Спочатку фінансова криза 1847–1848 рр. почалася у Великій Британії – вона була наслідком загального підйому в британській економіці, пов'язаного із залізничним бумом. Потім криза поширилася на інші країни Європи, дестабілізуючи їх фінансові системи. В Австрії вона підштовхнула «березневу революцію» 1848 р., коли навіть в австрійському суспільстві, де дуже цінували традиції, почалася соціальна модернізація, яку за своїм значенням для економічної лібералізації можна порівняти з реформою 1861 р. у Російській імперії⁶⁷⁹. Через загальну нестабільність в

⁶⁷⁶ Дьяков В. А. Судебно-следственные материалы как источник для изучения польской политической ссылки первой половины XIX века / В. А. Дьяков // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: Наука, 1986. – С. 226.

⁶⁷⁷ Котлобулатова І. П. Львівські скарбниці / І. П. Котлобулатова. – Л.: Піраміда, 2002. – С. 59–61.

⁶⁷⁸ Маєн Й. Розмови про львівські кав'ярні / Й. Маєн. – <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/mayen.htm>.

⁶⁷⁹ У часі ця революція збігалася з епохою лібералізму, що починалася в Європі, але в імперії Габсбургів лібералізм мав дещо інший характер, ніж у Франції чи Англії. До середини XIX ст. в Австрії не було середнього класу, а фінансисти й промисловці були тісно пов'язані з правлячою аристократією. Тому будь-які

Австрійській імперії почався масовий відплив капіталів і зріс дефіцит державного бюджету, після чого уряд вирішив продати приватним інвесторам усі побудовані на той час державні залізниці. Північна залізниця, що зв'язувала Відень з Галичиною, перейшла у власність віденського консорціуму Соломона Ротшильда.

У 1857 р. почалася чергова міжнародна фінансова криза. Основою економічного підйому, що передував кризі, у більшості країн був залізничний бум, який після Англії поширився у Франції й інших країнах Європи⁶⁸⁰. Під впливом загальноєвропейської фінансової кризи погіршився фінансовий стан «Товариства Північної залізниці», яке належало С. Ротшильду. Курс акцій товариства знизився з 300% від номіналу до 208%, і всі очікували подальшого падіння до 150%. Занепокоєння виникло й в одному з найбільших віденських банків Creditanstalt, що вклав капітали у великий пакет цих акцій. Після послаблення позицій «Товариства Північної залізниці» погіршилися справи «Товариства Цісарсько-королівської привілейованої Галицької залізниці імені Карла Людвіга» (Galizische Karl Ludwig Bahn), заснованого з ініціативи галицького магната Льва Сапєги. З випущених у 1856 р. акцій на 5,355 млн флоринів, що спершу мали стійкий попит, до початку 1858 р. вдалося розмістити тільки частину. Товариство зібрало лише 30% статутного капіталу (40 млн флоринів за початковим планом). Довелося зменшити основний капітал до 15 млн флоринів, щоб товариство визнали дієздатним і воно могло випускати залізничні облигації та розміщувати їх на іноземних біржах⁶⁸¹.

У 1866 р. політична криза в Австрії⁶⁸² збіглася в часі з панікою на Лондонській біржі, якій передував, як звичайно,

революційні перетворення традиційного ладу їм не були потрібні. Але прискорення економічного розвитку вони вважали економічно вигідним.

⁶⁸⁰У Франції й Німеччині поширення грюндерського буму значно прискорилося завдяки появі акціонерних банків нового типу – Credit Mobilier у Франції і Bank für Handel und Industrie у Дармштадті, орієнтованих на фінансування нових промислових акціонерних компаній. Активне засновництво і масштабна кредитна експансія призвели до дестабілізації фінансового ринку багатьох країн, а спекулятивний азіотаж на ринках цінних паперів спричинив дефіцит кредитів. Назривала не лише грошова, а й загальна економічна криза. На відміну від інших циклічних криз, крах 1857 р. відбувався майже одночасно в Англії, Франції, Німеччині й США. Криза, що досягла свого піку наприкінці 1857 р., до середини 1858 р. закінчилася, а в 1859 р. розпочався новий економічний підйом.

⁶⁸¹ Швагуляк-Шостак О. Леон Сапєга. Залізний князь / О. Швагуляк-Шостак // Business Class Magazine. – 2009. – № 10 (18) Грудень. – <http://www.businessclass.kiev.ua/magazine/346.html>.

⁶⁸² Перша половина 1860-х років, до створення у 1867 р. Австро-Угорської імперії, була не надто сприятливим часом для економічного зростання. Низький курс

акціонерний бум. Після ухвалення нового закону про акціонерні товариства 1862 р. процес їх заснування значно спростився, і за три роки, з 1863 по 1865 р., капітал заснованих компаній досяг 582 млн фунтів. Через чутки про можливий початок прусько-австрійської війни становище на Лондонській біржі в квітні 1866 р. стало нестабільним, а коли в «чорну п'ятницю» 11 травня 1866 р. війна була оголошена, паніка охопила всі основні європейські біржі. В Італії почався масовий відплив капіталу в Париж, і в той самий день, 11 травня, італійський уряд призупинив обмін ліри на золото. Неспокійно було на Берлінській біржі, особливо коли 11 травня Пруський центральний банк підняв ставку до 9%. Особливо сильною була паніка в Лондоні, де всі намагалися вивести свої капітали, вкладені в недостатньо надійні цінні папери⁶⁸³.

Вплинула криза і на товариство Л. Сапеги, пов'язане з іноземними біржами. У 1864 р. Сапега зацікавив британських інвесторів проектом будівництва дороги зі Львова до Чернівців, ставши співзасновником зареєстрованої в Англії компанії Lemberg – Czernowitzer Railway Company Limited. А в 1865 р. товариство почало виводити на німецькі й англійські біржі свої акції, «які в перші два роки давали 6%, а потім протягом всієї концесії не менш 7%»⁶⁸⁴. Ці папери – Shares of the Lemberg and Czernowitz Railway Company – привернули увагу в Лондоні⁶⁸⁵ завдяки державній гарантії прибутку в розмірі 7% (звичайний гарантований прибуток залізничних паперів був у той час близько 5%)⁶⁸⁶. Однак у 1866 р.

державних цінних паперів став причиною того, що процентна ставка була підвищена до 7% (значно більше, ніж в Англії, – 3,3% чи Франції – 4,7%). У залізничному будівництві почався застій, що призвело до гальмування розвитку металургійної промисловості. Неврожаї 1863 і 1864 р., а також кризові явища, що поширилися на легку промисловість, спричинили загальну стагнацію в економіці, яка досягла свого найвищого рівня під час політичної кризи 1865–1866 рр. після поразки у війні з Пруссією, відставки ліберального кабінету міністрів і припинення дії конституції (März E. Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913–1923. Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe / März E. – Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 1981. – S. 95).

⁶⁸³ Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 1. / Л. А. Мендельсон. – М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1959. – С. 552–567.

⁶⁸⁴ Недоумения по поводу проекта железной дороги от Черновцов на Одессу через Тирасполь. Часть 2 // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 43.

⁶⁸⁵ Accounts and papers of the House of Commons. Vol. 24. Commercial reports. – L: Great Britain Parliament. House of Commons, 1870. – P. 331; The London Review of Politics, Society, Literature, Art, & Science, Vol. 9. – London: J. K. Sharpe, 1864. – P. 486; Bradshaw's Railway Manual, Shareholders' Guide and Official Directory. – London: Henry Blacklock & Company, 1879. – P. 395 та ін.

⁶⁸⁶ Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte? / В. Kuzmany. – Wien: Universitat Wien, 2008. – P. 116. – othes.univie.ac.at/2604/1/2008-10-27_9507151.pdf.

за умов назриваючої кризи власники великих пакетів акцій цього залізничного товариства почали масово їх позбавлятися⁶⁸⁷, курс паперів став швидко знижуватися, а їх реальна прибутковість зменшилася з 7% до 4,6%⁶⁸⁸. Незабаром курс цих паперів упав до 53,5% номіналу, а засновники компанії «не мають популярності ані на Лондонській, ані на Віденській біржах» через загальну недовіру до проекту⁶⁸⁹, яка посилилась під час кризи 1866 р.

У 1873 р. особливо помітним у Галичині був вплив відомої віденської кризи, яка поширилася не лише в Австро-Угорщині, але й багатьох інших країнах. Кризі передували акціонерний грюндерський бум, найсильніший у Німеччині (що одержала після перемоги у франко-пруській війні контрибуцію від Франції в розмірі 5 млрд франків). Вільні капітали потекли з Німеччини в сусідню Австрію⁶⁹⁰. Бум на ринку нерухомості в Австро-Угорщині разом з величезними незабезпеченими кредитами підштовхнув початок кризи на початку травня 1873 р.⁶⁹¹ Крім банків, розорилися десятки акціонерних компаній. Щоб запобігти повному краху фінансової системи, Ротшильди надали Австро-Угорщині велику позику. Унаслідок кризи почався період економічного спаду, який тривав до середини 1880-х років (іноді його навіть називали першою «великою депресією»).

⁶⁸⁷ Bank Return and Money Market // The Economist. – 1866. – Jan. 27. – P. 98–101.

⁶⁸⁸ Bank Return and Money Market // The Economist. – 1866. – Feb. 17. – P. 195–198.

⁶⁸⁹ Недоумения по поводу проекта железной дороги от Черновцов на Одессу через Тирасполь. Часть 2 // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 43.

⁶⁹⁰ На початку 1873 р. в Австро-Угорщині було 900 акціонерних компаній з капіталом у 3 млрд флоринів, які випустили 20 млн акцій за кілька років. На 2,2 млрд флоринів було випущено облігацій та інших боргових цінних паперів. І хоча з 32 банків, заснованих у 1869 р., 11 припинили існування у період нестабільності на біржі в 1870 р., цей тривожний сигнал не привернув уваги. За наступні три роки було засновано 58 нових банків (Тарасов І. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов. – К.: Университетская типография, 1878 (репринт – М.: Статут, 2000). – С. 108).

⁶⁹¹ Ціни на нерухомість стрімко зростали, і в Австро-Угорщині було створено велику кількість акціонерних банків, що спеціалізувалися на цих кредитах; активно почали використовувати іпотечні цінні папери. Коли курси цінних паперів стали падати, на Віденській біржі виникла паніка. Газети поширювали чутки про близький крах найбільшого банку Wiener Kreditanstalt. Вкладники почали масово забирати свої гроші й продавати цінні папери, що посилювало загальну нестабільність. Коли почалася криза, що була найбухливішою в Австрії й Німеччині, лише збитки на падінні курсів залізничних акцій за 1873 р. становили 105,1 млн гульденів, промислових акцій – 135,8 млн гульденів. В Австрії було ліквідовано 40 банків з капіталом 3 млрд флоринів, 6 страхових компаній (52 млн флоринів), 18 будівельних компаній (64,6 млн флоринів) (Тарасов І. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов. – К.: Университетская типография, 1878 (репринт – М.: Статут, 2000). – С. 108–110).

Криза 1873 р. на деякий час загальмувала економічне зростання в Галичині, де припинили існування 9 акціонерних товариств, а багато акціонерів зазнали збитків від падіння курсів промислових цінних паперів. Після краху Віденської біржі виникли проблеми з фінансуванням будівництва так і не закінченої Північної залізниці в Галичині (до того ж система субпідрядних контрактів у цьому проекті була дуже складною й заплутаною). Фінансування будівництва практично припинилося, і в 1875 р. недобудовану залізницю викупив уряд Австрії за 2,1 млн крон⁶⁹².

Сповільнилося й розширення мережі кредитно-фінансових установ Галичини. Емісія іпотечних паперів, які випускав Австрійський національний банк, під час післякризового спаду скоротилася в Галичині з 18,7 млн флоринів у 1876 р. до 11,3 млн у 1885 р. (загалом в Австрії з 44,1 млн до 24,6 млн)⁶⁹³. Характерним прикладом була історія «Цісарсько-королівського привілейованого Галицького акціонерного іпотечного банку» («K. K. Privilegierte Galizische Aktien-Hypotheken Bank»), заснованого у Львові в 1867 р. з капіталом 3 млн гульденів. У 1873 р. фінансовий стан банку дестабілізувався й залишався таким до початку 1890-х років. Потім, під час загального підйому, банк намагався взяти участь у кредитуванні промисловості, зокрема нафтовидобувних підприємств С. Щепановського, але з початком кризи 1899–1902 рр. ці підприємства збанкрутували, і банк виявився на межі краху. Покращилося його становище тільки під час загального підйому 1910-х років.

Кризи 1882 і 1891 р., хоча й не були настільки масштабними, як у 1873 р., створили додаткові труднощі для економічного розвитку краю; зокрема, з 1883 р. протягом п'яти років тривав застій на ринку сільськогосподарської продукції.

У 1899–1902 рр. під час загальносвітової фінансової кризи зменшення надходження іноземних інвестицій особливо гостро відчувалося в Галичині⁶⁹⁴. Скоротилися будівельні проекти, з

⁶⁹² Хонігсман Я. С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я. С. Хонігсман. – Л.: Вид-во Львів. університету, 1971. – С. 30–31. У 1913 р. одна австрійська крона дорівнювала 0,2 долари США.

⁶⁹³ A History of Banking in all Leading Nations. 4 Vols. Vol. 4. Germany, Austria-Hungary, Netherlands, Scandinavian Nations, Japan, China. – London: Published by the Journal of Commerce and Commercial Bulletin, 1896. – P. 94, 103, 105.

⁶⁹⁴ Криза 1899–1902 рр., яку називають іноді «промисловою кризою» і «кризою надвиробництва», завершила період економічного підйому другої половини 1890-х років. Зростання промислового виробництва, яке супроводжувалося інтенсивними інвестиційними потоками, призвело до роздування кредитного буму, і в 1899 р. у промислово розвинених країнах Європи почалася грошова криза. Це спричинило підвищення процентних ставок, і до 1900 р. грошова криза переросла в масштабну світову економічну кризу. Зростання нереалізованих товарних запасів призвело до

якими було пов'язано близько 50% робочої сили. Попит на нафту значно знизився, упали й ціни на неї – з 6,0 крони в 1900 р. до 2,5 крони в 1903 р., відповідно зменшилися доходи нафтових компаній.

З другої половини 1890-х років у Галичині й на Буковині почався період стійкого економічного зростання під час найбільшого нафтового буму, коли потоки іноземних капіталів були максимальними. Але цей підйом виявився не дуже тривалим і з 1910 р. змінився застоєм, коли промисловість Галичини «за два-три роки» була «відкинута назад на десятки років»⁶⁹⁵.

Рантьє

Загальний розвиток системи фінансових послуг і ринку цінних паперів, а також формування середнього класу створили умови для поширення до кінця XIX – початку XX ст. у Галичині й на Буковині соціального прошарку рантьє, що жили на доходи від вкладених у цінні папери заощаджень. Ще одним чинником стало надходження масових іноземних інвестицій під час нафтового буму, коли французькі банки вкладали величезні капітали в нафтові компанії Галичини. Як і у Франції, галицький рантьє «не знав і боявся виробництва»⁶⁹⁶, але, якщо акціонерна компанія вже працювала і сплачувала добрі дивіденди, її акції були привабливими для індивідуальних інвесторів. Ще більший попит був на процентні папери – облігації й заставні листи. Крім місцевих галицьких і австрійських процентних паперів, поширені були іноземні облігації (сербські, голландські й швейцарські), які охоче купували індивідуальні інвестори.

За даними перепису, у 1857 р. у Львові рантьє становили 1,8% усього населення міста⁶⁹⁷. У 1908 р. загалом у Галичині було 2,7% рантьє. Переважали серед них євреї (7,9% єврейського населення Східної Галичини), на другому місці були поляки (5,5%),

скорочення виробництва, після чого почалася хвиля банкрутств промислових і торгових підприємств, насамперед середніх і дрібних, а також банків (Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 2. / Л. А. Мендельсон. – М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1960. – С. 436–449).

⁶⁹⁵ Olszewski J. Zastoj gospodarczy Galicji w czasie ostatniego przesilenia / J. Olszewski. – Lwow, 1913. – S. 79.

⁶⁹⁶ Рубинштейн М. Борьба за нефть / М. Рубинштейн. – <http://www.ruthenia.ru/sovlit/j/317.html>.

⁶⁹⁷ «Домовласники і рантьє» – 1282 осіб, загальне населення міста – 70 384 осіб (Макарчук С. Населення «столиці» у другій половині XIX – першій третині XX ст. / С. Макарчук. – <http://map.lviv.ua/statti/makarchuk.html>; Ісаевич Я. Д. Історія Львова: у трьох томах. Т. 2. 1772 – жовтень 1918. – Л.: Центр Європи, 2007. – С. 182).

найменше було «русинів» (0,9% українського населення Східної Галичини)⁶⁹⁸.

Для частини населення міст Галичини джерелом доходу став прибуток від акцій. У 1880 р. цей прибуток вважали основним для себе 10,3% жителів Львова (з населенням 102,7 тис. осіб), 5,1% – Тернополя (населення 24,9 тис. осіб), 27% – Бродів (населення 19,6 тис. осіб). Але в 1910 р. кількість осіб, що одержували доходи від акціонерного або іншого капіталу, загалом скоротилася – до 2,8% у Львові, 4,6% у Тернополі, 4,9% у Бродах. Почасти це було пов'язано з тим, що зростання населення міст випереджало зростання кількості рантьє, а почасти з розвитком промисловості – у Львові в 1910 р. 44,7% населення одержували доходи в промисловості, а 21,3% – у торгівлі й сфері фінансових послуг⁶⁹⁹.

Українська бізнес-мережа

Українська бізнес-мережа почала формуватися з кінця ХІХ ст., що стало результатом соціальної модернізації інертного і консервативного галицького суспільства. Виникнення цієї мережі прискорило появу українського середнього класу, ствердження національної ідентичності й прагнення до підвищення добробуту українського населення Галичини і Буковини, де коло осіб з високим рівнем доходів було дуже нечисленним, а селяни мали занадто мало землі, щоб забезпечити себе матеріально.

Тривалий час, коли консервативно налаштована польська аристократична еліта керувала Галичиною, адміністративні посади обіймали переважно поляки⁷⁰⁰. «Єдиним політичним класом» була шляхта, що майже повністю складалася з поляків. Урядовими посадовцями були переважно австрійці й німці, а торгівлю контролювали євреї. Серед жителів Львова українців було лише близько 20%⁷⁰¹.

⁶⁹⁸ Професіональні і суспільні верстви в Галичині // Діло. – 1908. – № 173. – С. 1. – Кол. 1–3.

⁶⁹⁹ Bronski K. Rozwoj gospodarczy wiekszych miast galicyjskich w okresie autonomii / K. Bronski. – Krakow: Wydawnictwo Akademii Economicznej, 1999. – S. 90–92.

⁷⁰⁰ У Відні в міністерстві фінансів на керівних посадах на початку ХХ ст. з Галичини був 21 поляк, однак лише 1 українець; у міністерстві внутрішніх справ – 8 поляків і 1 українець. У місцевих органах влади Галичини, у судах, прокуратурі, у сфері торгівлі, у всіх інших організаціях персонал набрався переважно з поляків, а присутність українців у цих організаціях була зведена до мінімуму (Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі / М. Демкович-Добрянський. – Мюнхен: Український вільний університет, 1969. – С. 79).

⁷⁰¹ Екельчик С. История Украины. Становление современной нации / С. Екельчик. – К.: К. И. С., 2010. – С. 59, 94.

І хоча в 1848 р. губернатор Галичини Франц Стадіон підтримав інтереси українських селян і український національний рух, дещо обмеживши цим вплив польської громади, польська і українська бізнес-мережі Галичини були в конкурентних, а часом і в конфліктних відносинах⁷⁰². «Ми з дитинства виростили в атмосфері боротьби двох народів... моє покоління пережило всі можливі форми цієї боротьби» і «на очах одного покоління майже повторилася (у мініатюрі) тисячолітня історія стосунків двох народів», трагізм якої полягав у тому, що це була «боротьба між двома... братерськими народами»⁷⁰³. І хоча, як писала на початку ХХ ст. львівська газета «Діло», «польська шляхта вже наполовину збанкрутувала», тільки вона в Галичині мала свої банки, «що дають прибуток»⁷⁰⁴. Тому серед фінансових установ тривалий час домінували польські (й австрійські), а українські були слабо розвинені. До того ж намісник Галичини граф А. Потоцький не підтримував створення українських банків та інших фінансових установ⁷⁰⁵. Усе це не могло не впливати на стосунки між польською й українською бізнес-мережами, тому наприкінці ХІХ ст. у Львові українці жили у своєму колі, «не беручи ніякої участі в житті польської більшості населення»⁷⁰⁶.

У формуванні української (як і польської) бізнес-мережі Галичини вирішальне значення мав середній клас, цей «продукт

⁷⁰² Особливо гостро ці конфліктні стосунки відчувалися серед інтелектуальної еліти, а також в університетах (Austrian Legacy & Habsburg Heritage in Galicia. – <http://www.tourmycountry.com/austria/universities-galicia.htm>). Докладніше про складні польсько-українські стосунки див.: Hrynyk S. Polish Lords and Ukrainian Peasants: Conflict, Deference and Accommodation in Eastern Galicia in the Late Nineteenth Century / S. Hrynyk. – journals.cambridge.org/article_S0067237800005282; Kozłowski M. Miedzy Sanem a Zbrucem. Walki o Lwow i Galicje Wschodnia 1918–1919 / M. Kozłowski. – Krakow: Znak, 1990. – 310 s.

⁷⁰³ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі / М. Демкович-Добрянський. – Мюнхен: Український вільний університет, 1969. – С. 7.

⁷⁰⁴ Діло. – 1901. – № 26. – 3 (16) лютого. – С. 1–2.

⁷⁰⁵ Коли К. Левицький неодноразово просив у А. Потоцького дозвіл на створення українських ощадних кас, той відмовляв без пояснення причин (Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Л. [накладом автора], 1926. – С. 442–443). Імовірно, така його позиція була пов'язана із загальною нерівноправністю українців і поляків. Українців було в Австро-Угорщині 13% населення, поляків – 16%, але українці мали право посилати в рейхсрат (у 1879 р.) усього лише трьох депутатів, у той час як поляки – 57 (Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1912–1923) / І. С. Лісна. – Тернопіль, 2001. – С. 16).

⁷⁰⁶ Василевский Л. Современная Галиция / Л. Василевский. – СПб.: Тип. Народная польза, 1900. – С. 82–84. Наслідком напружених стосунків між поляками й українцями в Галичині стало вбивство 13 квітня 1908 р. губернатора Галичини графа Потоцького. Убивця, 32-річний Мирослав Січинський, син члена парламенту, заявив, що зробив це з політичних міркувань, захищаючи права українців. Січинський був засуджений до страти, а напруженість між поляками й українцями ще більше посилювалася.

урбанізації». Для того, щоб кредитно-фінансова система Галичини могла повноцінно функціонувати, необхідно було перейти від «консервативного романтизму» земельної аристократії до реалістичності середнього класу, який у 1890-і роки дозрів як самостійна соціальна й економічна група. Формування середнього класу було пов'язано з містами, де виник «симбіоз бізнесу і культури», – у Галичині такими містами були насамперед Львів і Краків. Після земельної реформи й відходу від патріархальної аграрної системи цінностей формування середнього класу відбувалося не лише серед польської, а й серед української частини населення, традиційно більше орієнтованої на аграрний сектор економіки.

Консолідацію українського середнього класу, який шукав власні джерела фінансування, прискорили кооперативний рух і діяльність товариства «Просвіта», яке мало велику мережу регіональних філій⁷⁰⁷ (українська бізнес-мережа Галичини була тісно пов'язана з національним рухом⁷⁰⁸). Представники середнього класу були достатньо забезпечені матеріально, щоб мати можливість брати участь у діяльності громадських і фінансових організацій. Активною частиною українського

⁷⁰⁷ Коли після 1907 р. в Австро-Угорщині почало діяти загальне виборче право, західноукраїнський середній клас став активно відстоювати свої права і набув більшої структурованості. Його верхнім прошарком були українські за походженням посадовці різних рівнів і професура, а також юристи й журналісти. До нижнього прошарку середнього класу входили власники магазинів, кооператори, ремісники, викладачі шкіл і гімназій (Грабовський С. Український середній клас: від виникнення до радянських часів / С. Грабовський. – <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1839354.html>; Зих В. Ю. Аналіз основних джерел дослідження господарської самоорганізації українців в Галичині у другій половині XIX – першій половині XX ст. / В. Ю. Зих. – www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnlut/19_9/310_Zych_19_9.pdf).

⁷⁰⁸ Основною проблемою цього руху була, на думку М. Лазаровича, недостатня кількість «енергійних і досвідчених керівників» (Лазарович М. «Г'ємонт» українського національного відродження. Східна Галичина у другій половині XIX – на початку XX століття / М. Лазарович. – ukrlife.org/main/evshan/piemont.htm). Серед організаторів руху було чимало діячів Греко-Католицької (уніатської) церкви, які не мали на меті створення економічної й політичної програми, обмежуючись рекомендаціями парафіянам вкладати заощадження тільки в українські банки і небанківські фінансові організації. Значною мірою це було зв'язано з позицією митрополита Андрія Шептицького, який активно підтримував створення українських фінансових установ (Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К.: Темпора, 2007. – С. 54). У кредитному кооперативі «Народна торгівля» і багатьох інших, у кооперативному банку «Дністер» і в «Земельному банку гіпотечному» було чимало вкладів представників церкви. А серед засновників українського «Земельного банку гіпотечного» були митрополит Греко-Католицької церкви А. Шептицький (йому належало до 80% акцій), єпископи К. Чехович, Г. Хомишин, священник Т. Войнаровський (Петляков П. А. Уніатська церква / П. А. Петляков. – Л.: Вища школа, 1976. – С. 30–31).

середнього класу були керівники політичних партій і юристи, а найчисленнішою – заможні селяни⁷⁰⁹. Важливе значення у розвитку руху українських кредитних кооперативів мала економічна преса Західної України⁷¹⁰, прискоривши модернізацію національного середовища.

Система кредитних кооперативів, страхових компаній і українських банків (Укрінбанків, «Земельного банку гіпотечного» тощо) забезпечувала нагромадження капіталу. Кредитні союзи і кооперативи не мали значних фінансових ресурсів, але через масовість саме вони стали основою української фінансової бізнес-мережі⁷¹¹. Численні небанківські фінансові установи були засновані як у Галичині⁷¹², так і на Буковині⁷¹³. У 1870-і роки

⁷⁰⁹ Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки: від витоків до початку ХХ / О. І. Салтовський. – Л.: Парапан, 2002. – С. 283; Мацькевич М. М. Правове становище Галичини у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) / М. М. Мацькевич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2001. Вип. 36. – С. 84–89; Мацькевич М. М. Розвиток національної ідеї в Галичині за часів Австро-Угорщини (державно-правові аспекти) / М. М. Мацькевич // «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні». Матеріали III регіон. наук. конф. (лютий 1997 р.). – Л., 1997. – С. 108–116.

⁷¹⁰ «Економіст» (з 1904 г.), «Народне багатство» (з 1904 г.), «Самопоміч» (з 1908 г.), «Господар і промисловець» (з 1909 г.).

⁷¹¹ Найвідомішими з них були сільські кредитні кооперативи («кредитні каси В. Райфайзена»), відомі в Галичині за назвою «райфайзенки» (перші такі кооперативи виникли ще в 1844 р.). Також були поширені «кредитні каси Стефчика» та інші форми кредитних кооперативів. Перша українська кредитна спілка Галичини «Миське позикове товариство» у Бережанах почала роботу в 1864 р. Кредитні товариства були поширені серед кооперативів і, на відміну від австрійських і польських банків, вони орієнтувалися на українське сільське населення Галичини. Ці товариства надавали позики під 10% і швидко витіснили з ринку кредитів приватних лихварів. Після видання в 1873 р. кооперативного закону «Про заробково-господарські стоваришення» кількість українських кредитних товариств почала швидко зростати (Вербовий М. В. Українська традиція кооперативного убезпечення // Фінанси України. – 2004. – № 6. – С. 52–58; Вербовий М. В. Крайовий Союз Кредитовий як феномен національного господарського руху в Галичині на межі ХІХ–ХХ ст. // Науковий вісник. – Л.: УкрДЛТУ. – 2004. – Вип. 14.1. – С. 127–130; Jezierski A. Historia gospodarza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. – S. 212–213).

⁷¹² У 1873 р. таких товариств було 16, а в 1874 р. – 58 (Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в I половині ХХ ст. / С. Гелей // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Л.: Вид-во Львівської комерційної академії. – Т. 2. – С. 96). У 1883 р. у Львові було створено кредитне товариство «Народна торгівля», у 1899 р. – кооперативне товариство «Сільський господар», яке мало 32 тис. членів. Кредитні товариства були найчисленнішими серед кооперативів. Ці товариства надавали позики під 10% і швидко витіснили з ринку кредитів приватних лихварів (Лазарович М. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття) / М. Лазарович. – ukrlife.org/main/evshan/piemont.htm).

⁷¹³ У 1850 р. була створена «Головна крайова каса Буковини», яка координувала діяльність інших кредитних союзів і ощадних кас. З кінця ХІХ

виникла ідея створити мережу українських кредитних товариств, а основний їх організатор К. Левицький (який вважав, що «кожна громада повинна мати свій банк, свою касу позичкову»⁷¹⁴), підготував для таких товариств статут.

У Галичині й на Буковині фонди кредитних союзів поповнювалися за рахунок вкладів селян, продажу громадських лісових угідь тощо, а також за допомогою облігацій. Кредитні союзи і кооперативи були тісно пов'язані з українським національним рухом – більшість з них було створено з ініціативи товариства «Просвіта», яке координувало цей рух. Особливо багато небанківських кредитно-фінансових установ з'явилося наприкінці XIX ст.⁷¹⁵ Для вдосконалення роботи небанківських

ст. на Буковині набули поширення кредитні кооперативи В. Райффайзена, які надавали доступний дрібний кредит (до 200 флоринів) під невисокий відсоток (до 5%), що стимулювало залучення заощаджень дрібних індивідуальних інвесторів. Серед українських ощадних кас відомою була «Руска каса для ощадності і позичок», заснована в Чернівцях у 1896 р. з ініціативи Іларія Окуневського.

⁷¹⁴ Левицький К. Про каси позичкові разом з Статутом товариства каси позичкової «Власна поміч» / К. Левицький. – Л.: Просвіта, 1889. – С. 6. У 1873 р. був заснований кредитний кооператив «Спільний кредитний заклад для Галичини та Буковини», почали створюватися інші товариства. Однак перші кредитні товариства – «каси позичкові» – не виправдали тих надій, які покладали на них лідери української бізнес-мережі, і в 1880-і роки більшість їх розпалися. У 1876 р. при галицькому сеймі була створена спеціальна комісія для вивчення умов надання сільського кредиту. «Виявилося, що правильно організований кредит відсутній, і що селяни платять за позиками у кращому разі 25–30% річних, але дуже часто відсоток доходить до 150–200 і 400 щорічно». Такі тяжкі умови кредиту «були причиною... остаточного руйнування багатьох тисяч селянських дворів». І тільки в 1880-і роки, коли почали з'являтися доступні для селян установи дрібного кредиту, «сільський кредит у Галичині почав наближатися до нормальних умов» (Исаев А. А. Начала политической экономии / А. А. Исаев. – СПб.: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга, 1900. – С. 468–469).

⁷¹⁵ У 1894 р. адвокат Теофіл Кормош заснував український кредитний кооператив «Віра», призначений в основному для представників міського середнього класу. Теофіл Кормош, відомий адвокат, був автором популярної в Західній Україні книги «Практичний підручник для товариств задаткових», в якій він не тільки дав практичні рекомендації для створення кредитних кооперативів, а й навів зразки статуту й інших необхідних документів. Крім Т. Кормоша, серед теоретиків і організаторів українського руху зі створення кредитних кооперативів можна відзначити Сергія Бородаєвського, автора книги «Збірник про дрібний кредит», Бориса Мартоса і Юліана Павликовського (Духневич А. В. Розвиток кредитної кооперації на західноукраїнських землях / А. В. Духневич. – <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10davnz.pdf>). А в 1895 р. за прикладом цього кооперативу у Львові при кооперативному страховому товаристві «Дністер» був відкритий кооперативний банк «Дністер». Кредитні каси, спілки й кооперативи стали з'являтися в Стрії, Тернополі, Золочеві, Станіславові, Коломиї та інших містах Галичини й Буковини. Однак багато кредитних товариств (зокрема «Віра» і «Надія») не змогли запропонувати доступний дешевий кредит. Їх паї були розподілені серед заможних учасників, а ті, хто мав реальну потребу в дрібному

кредитних установ товариство «Дністер» на засіданні наглядацької ради в 1896 р. ухвалило рішення створити «Союз задаткових товариств», який надалі одержав назву «Крайовий союз кредитовий» – КСК (Krajowyj Sojus kredytowyj)⁷¹⁶ і об'єднав українські кредитні кооперативи Галичини⁷¹⁷. У 1912 р. у Галичині було 2974 кредитних союзів усіх типів і 1575 кредитних кооперативів⁷¹⁸. З них українських кредитних союзів було 428 із сукупним капіталом 8,4 млн крон⁷¹⁹. Крім кредитних

кредиті, не могли його одержати, тому що не мали паю в цих товариствах і для них позики пропонували тільки під високий відсоток. Професіоналізм управління цих товариств був низьким, а їх співробітники займалися спекулятивними операціями, що призвело до банкрутства обох товариств.

⁷¹⁶ КСК, що почав працювати в 1898 р., координував діяльність усіх кредитних союзів і кооперативів. Фінансував «Крайовий союз кредитовий» український «Земельний банк гіпотечний». Створення КСК супроводжувалося тривалими дискусіями – одні вважали, що необхідно якнайшвидше заснувати КСК як «центральної організаційну установу для всіх видів кооперативів», інші пропонували зачекати, поки кредитних кооперативів стане більше і вони самі почнуть створення своєї «організаційної, кредитної і контрольної централі» (Левицький К. Як ми основували Ревізійний Союз Українських Кооперативів / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. – Л., 1933. – Ч. 1–2. – С. 4). Сам К. Левицький вважав, що КСК необхідно створювати якомога швидше, не втрачаючи часу. Статут союзу був затверджений у 1898 р., ним керував комітет у складі К. Левицького, Я. Кулачковського і С. Федака. А 8 грудня 1898 р. на перших загальних зборах КСК К. Левицький повідомив, що в союзі вже 116 учасників. У бюджеті КСК планувалося 4,5% використовувати на заощадження, 5,5% на кредити членам союзу і 7% – на кредити приватним особам (Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в I половині ХХ ст. / С. Гелей // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Л.: Вид-во Львівської комерційної академії. – Т. 2. – С. 96).

⁷¹⁷ У грудні 1903 р. за рішенням дирекції КСК був створений «Крайовий союз ревізійний» (КСР), який займався аудитом і контролем. Було також вирішено організувати при ньому видання журналу «Економіст». Статут КСР був затверджений 18 січня 1904 р., а перші загальні збори відбулися 25 березня 1904 р. Протягом багатьох років до початку 1940-х ревізійним союзом керував К. Левицький. Загалом КСР об'єднав близько 400 кредитних союзів різних типів, проводив ревізії кредитних установ, а в разі потреби надавав їм кредити (Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. – Львів-Київ, 2001. – С. 124–125).

⁷¹⁸ Bronski K. Rozwoj gospodarczy wiekszych miast galicyjskich w okresie autonomii / K. Bronski. – Krakow: Wydawnictwo Akademii Economicznej, 1999. – S. 58.

⁷¹⁹ Кількість кредитних кооперативів зросла з 17 у 1899 р. до 68 у 1904 р., 168 у 1908 р. Усього з 1898 по 1913 р. загальна кількість кредитних кооперативів зросла в 16 разів, а обсяг їх капіталів – у 58 разів (Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К.: Атіка, 2004. – С. 187, 211). У 1931 р. система фінансових установ у Галичині складалася з 450 кредитних кооперативів, об'єднаних навколо «Центробанку» і товариства «Дністер», 118 «Укрінбанків», 193 кредитних кас Райффайзена і більше 100 інших банків. Усі вони зібрали понад 10 млн злотих депозитів і видали кредитів на 12,6 млн злотих (Левицький К. Чому збираємо ошадності / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. – Л., 1932. – Ч. 43. – С. 2).

союзів і кооперативів різного типу, у Галичині й на Буковині існувала розгалужена система ощадних кас⁷²⁰ – у 1912 р. у Галичині було 27 сільських і 24 міські ощадні каси⁷²¹.

З кредитними союзами і кооперативами були пов'язані українські страхові компанії⁷²². Одна з найбільших таких компаній – «Товариство взаємного ubezpieczenia „Дністер”» – була заснована 8 грудня 1891 р. з капіталом 50 тис. гульденів, розділеним на 500 акцій по 100 гульденів. Товариство «Дністер» спеціалізувалося на страхуванні ризиків (зокрема, на страхуванні від вогню)⁷²³, і в 1913

⁷²⁰ Перша львівська ощадна каса (Zakład galicyjskiej kasy oszczędności) була заснована ще в 1843 р. Ощадні каси мали право інвестувати вільні капітали в цінні папери, але хоча вони мали купувати тільки першокласні облігації, на практиці каси часто використовували капітали для короткотермінових іпотечних кредитів, застави рухомого майна тощо (Ben-Joseph M. Adversities of autonomy: Bank Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomerji and the politics of credit in Galicia 1870–1913 / M. Ben-Joseph. – Krakow: Wydawn. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1999. – P. 39).

⁷²¹ Найбільшими були «Галицька поштово-ощадна каса», «Центральна ощадна каса», «Львівська міська ощадна каса» та ін. Загальна сума вкладів в ощадних касах різного типу зросла з 187 млн крон у 1900 р. до 324,2 млн крон у 1912 р. (32% усіх вкладів у кредитно-фінансових установах), а загальний обсяг вкладів у всіх кредитно-фінансових установах Галичини досяг 1 млрд крон (Bujak F. Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914) / F. Bujak. – Lwow: Naklad ksiegarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. – S. 57). Для порівняння – у 1910 р. загальна сума вкладів в ощадних банках Галичини досягла 319 млн крон, близько 50% вкладів у всіх галицьких банках (Bronski K. Rozwoj gospodarczy wiekszych miast galicyjskich w okresie autonomii / K. Bronski. – Krakow: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 1999. – S. 186).

⁷²² Ще в 1841 р. крайовою владою Галичини було ухвалене рішення розпочати страхування будинків від вогню, використовуючи для цього мережу регіональних відділень створюваного в цей час «Галицького кредитного товариства», але ця ідея не реалізувалася. У 1860 р. у Кракові, що входив до складу Галичини, було засновано страхове товариство Florianka, що діяло на всій території Галичини і Буковини (Dawny gmach Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń «Florianka». – http://pl.wikipedia.org/wiki/Dawny_gmach_Towarzystwa_Wzajemnych_Ubezpieczeń_«Florianka»). Одними з основних організаторів у 1860–1870-х роках перших українських страхових компаній були Д. Сінкевич, у той час директор страхового товариства «Австрійський Фенікс» у Відні, Л. Лукашевич, директор філії «Угорського товариства ubezpieczeń» у Львові, і В. Нагірний, на прохання якого в 1884 р. К. Левицький підготував статут українського страхового товариства «Дністер» (Вербовий М. Українська традиція кооперативного ubezpieczenia / М. Вербовий // Фінанси України. – 2006. – № 6. – С. 52–58; Вербовий М. В. Крайовий Союз Кредитовий як феномен національного господарського руху в Галичині на межі XIX–XX ст. / М. В. Вербовий // Науковий вісник. – Л.: УкрДЛТУ. – 2004. – Вип. 14.1. – С. 127–130).

⁷²³ Сума капіталу забезпечення зросла з 20,3 млн крон у 1893 р. до 104,1 млн у 1901 р.; сума страхових премій відповідно – з 154,5 тис. крон до 927,7 тис. У 1907 р. товариство мало 231 тис. клієнтів і виплатило 13 743 страхові премії на суму 7,5 млн крон (Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne [red. T. Pilat]. – T. VII. 2. – Lwow: Z Pierwszej Związkowej Drukarni, 1904. – S. 235).

р. у сфері його впливу перебувала вся Галичина⁷²⁴. У 1911 р. товариство «Дністер» створило дочірню страхову компанію «Карпатія» на Буковині (одним з її керівників був К. Левицький)⁷²⁵. На основі зібраних товариством «Дністер» капіталів був заснований кооперативний банк «Дністер»⁷²⁶. Товариство «Дністер» разом із заснованим ним банком утворило перший у Галичині фінансовий конгломерат, що поєднував страхові й банківські послуги⁷²⁷.

Кількість українських фінансових організацій зростає з 39 у 1900 р. до 100 у 1905 р.; їх річний оборот досяг 46,4 млн крон. Найбільшими були кредитний кооператив «Дністер» з річним оборотом 5,866 млн крон (сума внесків 2,073 млн крон) і кооператив «Народна торгівля»⁷²⁸. Цей кооператив був створений у 1883 р. у Львові з ініціативи Василя Нагірного, який вивчав кооперативний рух у Цюриху⁷²⁹.

⁷²⁴ У 1894 р. при цьому страховому товаристві почало працювати кооперативне товариство взаємного кредиту з такою самою назвою (його створили за зразком кредитного кооперативу «Віра» Теофіла Кормоша). Кожен член товариства мав право голосу незалежно від кількості внесених ним паїв вартістю по 50 крон. У 1930-і роки товариство було перетворене на кооперативний банк (Шевчик І. Р. Західноукраїнські банки та кредитні кооперативи у 1848–1939 роках / І. Р. Шевчик. – http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvnlts/20_9/328_Szewczyk_NV_20_9.pdf).

⁷²⁵ Капітал компанії в 1918 р. досяг 0,6 млн крон (Василик І. Участь галицьких правників у створенні українських економічних і фінансових установ в кінці XIX – на початку XX століття / І. Василик. – <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-495/>). У 1920–1930-і рр. у Західній Україні, що входила тоді до складу Польщі, було більше двадцяти страхових компаній, тісно пов'язаних з банками, а всього на території Польщі діяло 67 страхових компаній (Історія страхування / С. К. Реверчук, Т. В. Сива, С. І. Кубів, О. Д. Вовчак. – К.: Знання, 2005. – С. 75).

⁷²⁶ Наглядова рада страхового товариства «Дністер» у 1894 р. ухвалила рішення створити банк у формі товариства з обмеженою відповідальністю з метою отримати прибуток від акумульованих страхових капіталів, які до того зберігалися у Львівському відділенні Австро-Угорського банку. Статут банку був затверджений 8 травня 1895 р. Членами кооперативного банку могли стати ті, хто уклав договір страхування в товаристві «Дністер». Банк почав працювати 1 липня 1895 р., надаючи кредити по 500 крон на 5 років, згодом розмір кредитів був підвищений до 2000 крон, термін – до 15 років (Финансы и кредит в австро-венгерском Львове. – www.lviv4you.com/gu/досуг-во-львовe/архив/335-финансы-и-кредит-в-австровенгерском-львовe.html).

⁷²⁷ Крім страхових компаній, ощадних кас, кредитно-фінансових кооперативів і союзів, у 1906 р. з'явився перший інвестиційний фонд Крайового банку (Лазарович М. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині XIX – на початку XX століття) / М. Лазарович. – ukrlife.org/main/evshan/piemont.htm).

⁷²⁸ Макаруч С. Населення «столиць» у другій половині XIX – першій третині XX ст. / С. Макаруч. – <http://map.lviv.ua/statti/makarchuk.html>.

⁷²⁹ Haumann H. Entstehung und Bedeutung Ruthenischer Genossenschaften in Galizien in 19 Jahrhundert / H. Haumann, D. Swara. – www.webtotal.ch/uni/GenossenschaftenGallizien.pdf.

Фінансовим центром і основним координатором української бізнес-мережі з 1898 р. був «Крайовий союз кредитовий» (КСК), який пізніше став «Центральним кооперативним банком» (Центробанком). Серед творців мережі, крім представників духівництва Греко-Католицької церкви, були енергійні й активні українські юристи і політики, що мали організаторські здібності. Однією з найвпливовіших постатей був Кость Левицький⁷³⁰.

Значний внесок у створення й консолідацію української бізнес-мережі Галичини вніс митрополит греко-католицької церкви Андрій Шептицький, що залишив слід в історії не тільки як діяч церкви, а й як меценат, організатор кооперативного руху Галичини, а також ініціатор кількох бізнес-проектів⁷³¹. Шептицький розумів, що економічна модернізація почалася в Галичині пізніше, ніж в інших країнах Європи, і суспільство часто не було готове до таких змін. У Галичині на початку ХХ ст. українське населення було зайняте переважно в сільському господарстві, а міський середній клас залишався порівняно нечисленим, з обмеженою участю у сферах торгівлі й підприємництва. Нерозвиненість української бізнес-мережі, обмеження можливостей одержати фінансування у формі кредитів в інших бізнес-мережах підштовхнули Шептицького до підприємницької та фінансової діяльності.

Як представник церкви, митрополит мав у своєму розпорядженні чималі кошти від оренди нерухомості й землі, а також, як кожен католицький архієпископ, від отримувач фінансування з боку уряду на власні витрати (24 тис. крон на рік) і на утримання канцелярії (20 тис. крон на рік цінними паперами). Кошти, що були в розпорядженні митрополита, знаходилися на рахунках різних банківських установ Галичини. Шептицький надавав перевагу тим фінансовим установам, що були створені українською бізнес-мережею, – зокрема, таким як «Товариство взаємного ubezpieczenia “Дністер”». У цьому товаристві страхували

⁷³⁰ К. А. Левицький – відомий юрист, директор «Крайового союзу кредитового» (1898–1939), співзасновник «Крайового союзу ревізійного» (1904) і «Земельного банку гіпотечного» (1910), прем'єр-міністр Західноукраїнської народної республіки (1918) і автор книги «Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914» (Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Л. [накладом автора], 1926. – 736 с. – <http://mnib.malorus.org/kniga/33/>).

⁷³¹ Докладніше про благодійну діяльність А. Шептицького див.: Slusarczyk Sirka A. Sheptyts'kyi in Education and Philanthropy / A. Slusarczyk Sirka // *Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptytskyi*. Ed. by P. Magosci. – Edmonton, 1989. – P. 269–288; Mudrak M. Sheptyts'kyi as Patron of the Arts / M. Mudrak // *Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptytskyi*. Ed. by P. Magosci. – Edmonton, 1989. – P. 289–312. Шептицький вважав, що роль церкви в житті суспільства має бути багатобічною, і економічна діяльність митрополита стала джерелом фінансування добродійності і меценатської діяльності.

церковну власність митрополит і греко-католицькі єпископи, а Шептицький був почесним президентом товариства «Дністер» і одним з найбільших його акціонерів. За підтримкою митрополита була створена Українська страхова компанія «Карпатія», що займалася переважно страхуванням життя українського населення Галичини. Також з ініціативи Шептицького в 1908 р. був заснований «Земельний банк гіпотечний» у Львові. Викупивши 1000 акцій банку, митрополит інвестував у нього 1 млн крон і став власником найбільшого пакету акцій; він був також членом спостережної ради банку (практичними питаннями, пов'язаними з роботою банку, за дорученням Шептицького займався Тит Войнаровський)⁷³².

Зацікавила А. Шептицького і перспектива інвестування капіталів у видобуток нафти⁷³³. Він став співвласником великої акціонерної нафтової компанії «Радова» з основним капіталом 80 тис. злотих і 128 свердловинами. Власником 30% акцій компанії був тісно пов'язаний із Шептицьким голландський адвокат Ян ван Хенгель, що передав у 1931 р. 11% акцій митрополиту через його фінансового радника Корнелія Перридона. З ім'ям Перридона був пов'язаний ще один фінансовий проект Шептицького – у 1929 р. він інвестував 4 тис. доларів у компанію Perridon's Kolenhandel, що мала займатися розвідкою золота і його видобутком на острові Суматра⁷³⁴.

⁷³² Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як фактор модернізації українського суспільства Галичини // Український католицький університет. Літня школа «Соціальна думка Митрополита Андрея Шептицького». – 2012. – С. 9–10. – www.irs.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2012/02/ASHfinek.pdf.

⁷³³ У 1912 р. за його розпорядженням група австрійських і французьких експертів вивчила можливість промислового видобування нафти в с. Перегінське. Але розпочати промислове видобування нафти вдалося тільки після закінчення Першої світової війни, і в 1920-і роки Шептицький став співзасновником акціонерної нафтової компанії «Унія» (Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як фактор модернізації українського суспільства Галичини // Український католицький університет. Літня школа «Соціальна думка Митрополита Андрея Шептицького». – 2012. – С. 13–14. – www.irs.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2012/02/ASHfinek.pdf). Це товариство мало основний акціонерний капітал (у 1933 р.) 250 тис. злотих і резервний капітал – 891 тис. злотих. Справами товариства займався Тит Войнаровський (Звіт про діяльність і баланс нафтової акційної спілки «Унія» у Львові. – ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 682. – Оп. 1. – Справа № 61).

⁷³⁴ 6 березня 1930 р. Шептицький доручив компанії від його імені звернутися до уряду Нідерландів із проханням дозволити пошук і видобування золота на острові, уповноваживши Яна ван Хенгеля займатися цим проектом. Але через світову фінансову кризу, що почалась восени 1929 р., справи йшли не так добре, як планувалося. Шептицький вклав у цей проект додаткові капітали крім початкових 4 тис. доларів, однак компанія «Perridon's Kolenhandel» так і не починала роботи на Суматрі. Навесні 1933 р. за порадою ван Хенгеля Шептицький став співзасновником нового акціонерного товариства «Maatschappij tot exploitatie van

Виникнення української бізнес-мережі, яка була відокремлена від польської, австрійської й чеської мереж і водночас входила до єдиної фінансової системи Австро-Угорської імперії, узгоджувалося з особливостями полінаціональної центральноєвропейської моделі фінансового ринку, яка сформувалася в Австро-Угорщині.

mynvelden in Nederlandich Indie» з капіталом 100 000 флоринів, викупивши 50% акцій. Товариство почало дослідження на Суматрі, але Шептицький так і не одержав прибуток від цього проекту, і його листування з ван Хенгелем і Перрідоном закінчилося влітку 1933 р. (Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як фактор модернізації українського товариства Галичини // Український католицький університет. Літня школа «Соціальна думка Митрополита Андрея Шептицького». – 2012. – С. 15, 23–24. – www.irs.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2012/02/ASHfinek.pdf).

Частина 3

Одеса – «південна столиця»

Початок піднесення Одеси

Одеса, «місто мрії» епохи просвітницького абсолютизму імператриці Катерини II, герцога Рішельє і Пушкіна, – мрії про «вільне торговельне місто» на березі моря, куди стікалися б потоки людей, товарів і капіталів, – стала морськими воротами Російської імперії на Близький Схід і найбільшим морським портом. Це був «найбільш західний і глибоко розташований порт Чорного моря, що набув величезного значення навіть і без прямого сполучення з центральними губерніями» Російської імперії⁷³⁵.

Місто, назване на честь древнього мореплавця Одиссея⁷³⁶, – «справжній оазис посеред величезного степу – утворює чудову панораму палаців, церков, готелів, будинків, побудованих на крутому обриві морського берега»⁷³⁷. Сприятливі умови для торгівлі й космополітизм цього нового торговельного центру, в якому змішалися різні народи і звичаї, зробили його привабливим для багатьох – і підприємців, і авантюристів. За словами І. Бабеля, «можна багато сказати доброго про це значне й найчарівніше місто в Російській Імперії», у якому «легко жити, у якому ясно жити». «Половина населення» міста «євреї, а євреї – це народ, який добре засвоїв декілька дуже простих речей... Значною мірою їхніми зусиллями створена та атмосфера легкості та ясності, що оточує Одесу»⁷³⁸.

⁷³⁵ Политическое, экономическое и стратегическое значение железнодорожной линии Москва-Киев-Одесса // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 443.

⁷³⁶ За легендами, з Одиссеєм було пов'язане стародавнє античне місто Одессос, розташоване неподалік. Коли засновник міста Йосип де Рібас запропонував імператриці Катерині II назвати місто «Одессос», цариця вирішила дати місту жіноче ім'я – Одеса (King Ch. Odessa. Genius and Death in a City of Dream / Ch. King. – New York: W. W. Norton & Co, 2011. – P. 51–52).

⁷³⁷ Верн Ж. Упрямец Керабан. Север против Юга / Ж. Верн. – СПб.: Logos, 2001. – <http://scilib-fiction.narod.ru/JulesVerne/Keraban/index.html>.

⁷³⁸ «Одесит – протилежний петроградцю. Стає аксіомою, що одесити добре влаштовуються в Петрограді. Вони заробляють гроші. Тому що вони брюнети – у них закохуються м'якотілі блондиністи дами» – напевно, через те, що «ці брюнети приносять із собою трохи сонця і легкості». Але, крім «джентльменів, що приносять трохи сонця і багато сардин в оригінальній упаковці, думаю, що невдовзі має прийти плідний, животворний вплив... півдня... Одеси» – вплив, пов'язаний із

У першій половині XIX століття, коли торгове значення Одеси ще не виявилось повною мірою, багато хто вважав, «що Одеса створена і піднесена насильно». «А яка в ній користь? Як швидко виросла, так незабаром і занепаде»⁷³⁹. Однак історія розпорядилася інакше. «На кінці степу, на ненаселеному приморському березі зненацька з'явилося місто» і незабаром «торгівля його досягла 6 мільйонів карбованців». «З кожною весною торгівля поширюється, будівлі покривають дику землю, а кораблі різних народів – рейд»⁷⁴⁰. Не дивно, що Одесу «з повним правом називають південною столицею – через її розмір, красу, багатство, за чисельністю населення і за величезністю її торговельних оборотів»⁷⁴¹. «Там хлопотливо торг обильный, Свои подъемлет паруса, – писав про Одесу О. С. Пушкін. – Там всё Европой дышит, веет, Всё блещет югом и пестреет Разнообразностью живой. Язык Италии золотой Звучит по улице весёлой, Где ходит гордый славянин, Француз, испанец, армянин»⁷⁴².

Наприкінці XVIII ст. переважна частина іноземної торгівлі Російської імперії проводилася з використанням торговельних маршрутів Балтійського моря (порти Петербурга й Риги). Чорноморські торговельні шляхи в той час контролювалися Туреччиною. З кінця XVIII ст. ситуація змінилася – послаблення Туреччини зробило Чорне море доступним для російської торгівлі. Імператриця Катерина II сповістила в 1784 р. своїм маніфестом Європу про те, що Херсон, Севастополь і Феодосія відкриті для всіх народів, а в 1794 р. для іноземців була відкрита Одеса, заснована в 1783 р. на місці невеликої фортеці Хаджибей. Передбачалося, що поява нових портів на Чорному морі призведе до того, що Росія стане центром торгівлі між Азією і Європою, «так щоб одна рука її торкалася Сходу, друга Заходу»⁷⁴³.

Почалося активне заселення Південної України, де царський уряд роздавав великі земельні ділянки поміщикам, а також

духом заповзятливості, комерції, невіддільним від образу Одеси (Бабель И. Одесса // Бабель И. Листки об Одессе / И. Бабель. – <http://emsu.ru/lm/cc/babel.htm>).

⁷³⁹ Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – Одесса: В городской типографии, 1839. – С. 6–7.

⁷⁴⁰ Статистический журнал, издаваемый Карлом Германом. Т. 2. Ч. 2. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1808. – С. 298.

⁷⁴¹ Невзоров А. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 174.

⁷⁴² Пушкин А. С. Евгений Онегин / А. С. Пушкин. – <http://ilibrary.ru/text/436/p.11/index.html>.

⁷⁴³ Кулишер И. М. История русской торговли и промышленности / И. М. Кулишер. – Челябинск: Социум, 2003. – С. 247–248.

іноземним колоністам. Вигідне географічне положення і природні ресурси прискорили економічний розвиток цього регіону, і до середини XIX ст. Одеса перетворилася на одне з основних міст Російської імперії. «Одеса була торговельним містом, залишається ним і, можна думати, назавжди залишиться. Її стоп'ятдесятитисячне населення складається не тільки з росіян, а і з турків, греків, вірменів, узагалі з космополітичного агломерату людей, що мають схильність до торговельних справ»⁷⁴⁴.

Перетворення міста на центр міжнародної торгівлі

«Одеса знала часи розквіту, знає часи прив'ядання – поетичного, трохи безтурботного, але безпомічного прив'ядання»⁷⁴⁵, хоча розвиток міста як центру міжнародної торгівлі при цьому не припинявся. Перші промислові підприємства в Одесі з'явилися на початку XIX ст., і в 1802 р. у місті було 16 невеликих «фабрик» мануфактурного типу. Однак великим промисловим центром Одеса так і не стала через початкову орієнтацію міста на міжнародну торгівлю і завдяки статусу «вільного порту» (порто-франко), що передбачав безмитне ввезення і вивезення товарів.

Режим безмитної торгівлі існував в Одесі з 1817 по 1859 р., зробивши місто одним зі світових торгових центрів. Завдяки безмитному режиму для всіх країн, що торгували з Російською імперією, Одеса стала єдиним портом для ввезення та вивезення товарів на південному напрямку. Привілей одержання всіх іноземних товарів без мита створював для жителів Одеси величезні зручності завдяки дешевизні продовольства й усіх предметів розкошу. Це приваблювало до міста багатих людей з усієї імперії.

Створюючи переваги для міжнародної торгівлі, режим порто-франко водночас гальмував промисловий розвиток Одеси, тому що під час вивозу будь-якої промислової продукції з Одеси до інших міст Російської імперії їй необхідно було обкладати митом, як іноземні товари. На виїздах з міста були, крім портової, три сухопутні митниці, де оглядали всіх, хто їхав з Одеси, і брали мито за будь-які іноземні товари, що не були у вживанні. Незабаром почали виявлятися інші негативні сторони режиму безмитної торгівлі. Потік імпортованих товарів настільки зріс, що митниця

⁷⁴⁴ Верн Ж. Упрямец Керабан. Север против Юга / Ж. Верн. – СПб.: Logos, 2001. – <http://scilib-fiction.narod.ru/JulesVerne/Keraban/index.html>.

⁷⁴⁵ Бабель И. Одесса // Бабель И. Листки об Одессе / И. Бабель. – <http://emsu.ru/lm/cc/babel.htm>.

вже не могла з ним впоратися, вантажі часто йшли через митницю без огляду, а митники багатіли на хабарах купців. Зростала напруженість між тими підприємцями, чії контори і склади розташовувалися в зоні порто-франко, і тими, кому не вистачило там землі, через що доводилося сплачувати чималі мита. Почалися інтриги й підкуп за право утриматися в межах зони порто-франко. До середини XIX ст. режим безмитної торгівлі вичерпав свої можливості, а Одеса стала досить багатим містом, щоб конкурувати з іншими торговельними центрами й без режиму порто-франко⁷⁴⁶.

Після закінчення епохи порто-франко підйом і процвітання Одеси забезпечувало постійне збільшення експорту зерна чорноморськими торговельними шляхами⁷⁴⁷. Експорт зерна з Одеси давав величезні прибутки, і за значенням для Російської імперії його можна було порівняти з експортом нафти й газу із сучасних нафтовидобувних країн.

Експорт зерна з Одеси різко виріс після 1846 р., коли у Великобританії були скасовані мита на зерновий імпорт у зв'язку зі скасуванням Англією ввізних мит на хліб. За десять років до середини 1850-х років вивезення зерна з Одеси зросло удвічі, а з 1820-х років до 1853 р. – у чотири рази. Коли закінчилася

⁷⁴⁶ «Після ліквідації порто-франко сухопутні митниці були скасовані, залишилася одна портова, що стягувала привізні мита. Робота в ній закипіла, і не тільки скарбниця почала одержувати мільйони, а й чиновники заробляли величезні гроші. Навіть переписувачі за якісь оголошення заробляли від 50 до 100 руб. за день», але ці гроші, які «настільки легко заробляли, мало кому пішли в запаси, а здебільшого негайно прогулювалися. Пам'ятаю, як один з подібних переписувачів, Т., влаштував нам чудові сніданки... з устрицями, омарами й шампанським, а потім я зустрічав його на вулиці обіраним і хворим, він жебракував» (Чижевич О. Воспоминания старожила / О. Чижевич. – <http://obodesse.at.ua/load/1-1-0-1>). Таким був стиль життя в Одесі.

⁷⁴⁷ «В околицях Одеси збирають мало зерна, переважно його привозять з Бессарабії, Поділля, Волині й України. Для доставки зерна не використовуються річки, що впадають у Чорне море», – писав «одеський купець Масі» (імовірно, відомий одеський підприємець німецького походження Арист Масс) у записці, складеній для Шарля Верна (1786–1858), заступника керівника Банку Франції в 1832–1857 рр., який відвідав з діловим візитом Петербург і Одесу в 1847 р. «Зерно підвозять через степи на запряжених биками возах. Трави, якими покриті степи, стають кормом для тяглових тварин, яким доводиться перевозити вантажі на відстані від 300 до 700 верст (75–195 льє). Партії зерна зазвичай висилають великі землевласники під керівництвом агентів, що мають повноваження на продаж зерна й на одержання виторгу» (Татаринов С. В. Путешествие за серебряным рублём: Россия середины XIX века глазами французского банкира / С. В. Татаринов // Деньги и кредит. – 2013. – № 3. – С. 74. – http://www.cbr.ru/publ/MoneyAndCredit/tatarinov_03_13.pdf). Через Одесу, основний чорноморсько-азовський порт ішло 54% усього російського експорту зерна в 1856–1860 рр. і 70% у 1896–1897 рр. (Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 140–141, 143).

Кримська війна 1853–1856 рр., експорт зерна збільшився з 9 млн чвертей⁷⁴⁸ у 1860-і роки до 27 млн у 1870-і роки, а на початку ХХ ст. він досяг 70 млн чвертей⁷⁴⁹. У 1861–1865 рр. з Одеси вивозилося в середньому по 18,2 млн пудів зерна на рік, а в 1895 р. зерновий експорт досяг максимального рівня – 60,5 млн пудів. Масштаби експорту зерна були настільки великими, що навіть «робітничий клас... розкошував від торгівлі хлібом. Заробітки були такі великі, що бачили биндюжників... які закурювали цигарки рубльовими купюрами, а один нетверезий биндюжник закурив навіть десятирубльовкою»⁷⁵⁰.

За словами Ф. Броделя, початок масового експорту зерна став однією з важливих подій європейської економічної історії, хоча про це «не так часто згадують»⁷⁵¹. До початку ХХ ст. 7% ВВП Російської імперії припадали на експорт зерна; до 70% експорту забезпечували чорноморсько-азовські порти. Через ці порти проходило 25–33% світової зернової торгівлі й 10% загальносвітової торгівлі загалом⁷⁵².

Значення Одеси як центру міжнародної торгівлі зросло завдяки приєднанню міста до світової мережі обміну інформацією, який забезпечувався у той час телеграфним зв'язком. Телеграф в Одесі з'явився в 1855 р., після будівництва залізничної лінії Москва–Київ–Кременчук–Миколаїв–Одеса, а в 1859 р. Одеса була з'єднана телеграфним зв'язком із Херсоном і Ростовом (хоча цьому й перешкоджав міністр шляхів сполучення). «Поява телеграфу і за допомогою його прискорення зв'язків із усіма найголовнішими ринками Росії і Європи» були, за словами А. Скальковського, «в історії одеської торгівлі» найважливішою подією «для майбутньої долі міста», ставши «основою... значення Одеси»⁷⁵³.

⁷⁴⁸ Чверть – міра обсягу зерна, 209,9 літра.

⁷⁴⁹ Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 160 – <http://histans.com/LiberUA/978-966-02-6645-2/14.pdf>.

⁷⁵⁰ Чижевич О. Воспоминания старожила / О. Чижевич. – <http://obodesse.at.ua/load/1-1-0-1>.

⁷⁵¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. Т. 3. Час світу / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1998. – С. 427–428.

⁷⁵² Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 165. – <http://histans.com/LiberUA/978-966-02-6645-2/14.pdf>.

⁷⁵³ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1865. – С. 102.

Однак якість телеграфного зв'язку була невисокою, як і організація роботи. Коли в 1868 р. через Одесу пройшла телеграфна лінія Лондон–Варшава–Одеса–Тифліс–Тегеран, доведена потім до Індії (лінія належала Індо-Європейській телеграфній компанії), одеські підприємці через Одеський комітет торгівлі й мануфактур звернулися до Департаменту торгівлі з проханням дозволити їм користуватися цією лінією. Однак російська влада не дала такого дозволу. Користуватися поганим телеграфним зв'язком через Москву одеські банкіри та купці не захотіли й відправляли телеграми через Константинополь і далі до Лондона тим самим «індійським телеграфом», як його тоді називали⁷⁵⁴.

Чутки про Одесу, цей «європейський Гонконг» – новий центр міжнародної торгівлі, що швидко розвивався, – досягли світових столиць, і герой роману Бальзака говорив у 1819 р.: «Я знаю, куди поїхати, де (можна) заробити... знову займуся торгівлею... наживу мільйони... поїду до Одеси по зерно... Там пшениця втричі дешевша, ніж у нас»⁷⁵⁵. «Одеса – найбільший у Європі хлібний ринок», – написав у 1867 р. Марк Твен, який відвідав Одесу як турист⁷⁵⁶.

Крім зерна, через одеський порт експортувалося не так багато товарів. Імпортувалися через Одесу товари із країн Сходу (рис, бавовна, тютюн, чай, прянощі)⁷⁵⁷. Комерційні й фінансові операції визначалися переважно зерновим експортом і були значними за

⁷⁵⁴ Але в цьому разі доводилося витратити додаткові гроші й час – телеграма з Одеси до Лондона через Константинополь ішла дві доби, хоча при безпосередньому використанні лінії Індо-Європейської компанії одержати відповідь з Лондона можна було б за 2–3 години (Отношение Одесского комитета торговли и мануфактур в Департамент торговли и мануфактур от 10 февраля 1884 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 5. – Д. 522. – Л. 1).

⁷⁵⁵ Бальзак О. Отец Горлио / О. де Бальзак. – <http://lib.ru/INOOLD/BALZAK/gorio.txt>.

⁷⁵⁶ Твен М. Простаки за границей, или Путь новых паломников / М. Твен. – <http://readr.ru/mark-tven-prostaki-za-granicey-ili-put-novih-palomnikov.html?page=63>.

⁷⁵⁷ Згодом Одеський порт почали вважати не дуже зручним – гавань була неглибокою, складських приміщень не вистачало, зернові елеватори розташовувалися осторонь від порту, а серед портових робітників постійно відбувалися сутички. Усе більшого значення в міжнародній торгівлі почали набувати нові морські порти в Миколаєві й Херсоні. Гавані в цих містах були зручнішими, робоча сила дешевшою, а страйки відбувалися рідше, ніж в Одесі. Основними товарами, експортованими через ці порти на початку ХХ ст., були зерно й донецьке вугілля. З портом у Миколаєві був пов'язаний великий Чорноморський механічний і суднобудівний завод, що належав франко-бельгійському «Анонімному товариству механічного виробництва на півдні Росії» з капіталом 10 млн франків (Литвин В. Історія України з найдавніших часів до 1914 р. / В. Литвин. – К.: 3 Медіа, 2007. – Частина 4. Розділ 6. Модернізація економіки в українських землях. Роль Півдня як економічної складової України. – <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/82972-vladimir-litvin-istoriya-ukrainy-ch-1-ot-davnix.html>).

обсягами. «На деяких вулицях вражає велика кількість маклерських вивісок – біржових, міських і ринкових маклерів», що не дивно – адже «Одесою керує пшениця». Однак ці операції в Одесі були «переважно прості, без витонченості, вони зводилися до невеликої кількості різновидів». Тут «важко загубитися в неосяжній розмаїтості торгових справ» і в «складних біржових угодах»⁷⁵⁸.

Оплата за експорт зерна провадилася іноземною валютою і часто золотом, – із країн Європи надходила велика кількість золота та срібла в зливках. «Особи, які бажать придбати зерно в Одесі, сплачують угоду в такий спосіб... – писав “одеський купець Массе”. – Вони направляють до Санкт-Петербурга тратти [переказні векселі] на Лондон, Париж, Амстердам чи Гамбург. Операції з цими траттами проводяться в Санкт-Петербурзі, а отримана в результаті угод сума переводиться в [Державний] Комерційний банк, що виставляє платіжне доручення на своє відділення в Одесі, стягуючи комісію в розмірі ¼%. Торговельні посередники в Одесі одержують готівку за цими платіжними дорученнями, які використовуються при розрахунках за зерно із землевласниками... Якщо зерно закуповується для портів Середземного моря, торговельні посередники в Одесі трасують векселі на Лісабон, Геную і Марсель, однак тратти на вищезазначані три біржі практично не мають попиту в Санкт-Петербурзі»⁷⁵⁹.

Експорт зерна через Одесу був джерелом прибутків для багатьох «людей і підприємств; багато стародавніх експортних домів, що вели закордонну торгівлю хлібом, мали європейську популярність... Родоканакі, що існує з 1818 року, Вучина – з 1829 р., Тработті – з 1832 р., Арист Масс – з 1838 р. тощо»⁷⁶⁰. Крім власників приватних банкірських домів, одеська торгова аристократія першої половини XIX ст. була представлена родинami грецьких купців Заріфі, Маврокордато, Маразлі, Папудових, Раллі, італійських – Рокко, Порро і Россі⁷⁶¹. «Торговці в Одесі є представниками... стількох окремих областей, скільки їх

⁷⁵⁸ Мейер Д. И. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы / Д. И. Мейер // Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: Центр «ЮрИнфоР», 2003. – С. 164– 165.

⁷⁵⁹ Татаринов С. В. Путешествие за серебряным рублём: Россия середины XIX века глазами французского банкира / С. В. Татаринов // Деньги и кредит. – 2013. – № 3. – С. 74. – http://www.cbr.ru/publ/MoneyAndCredit/tatarinov_03_13.pdf.

⁷⁶⁰ Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К.: ЮЗЖД, 1897. – С. 243.

⁷⁶¹ Скальковский К. Воспоминания молодости (по морю житейскому) (1843–1869) / К. Скальковский. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1906. – С. 19.

на географічній карті Європи»⁷⁶². Порівняно з греками й італійцями, у вітчизняних купців «дух об'єднання капіталів... ще не був достатньо сильним»⁷⁶³.

Багатонаціональний склад одеського купецтва став основною особливістю Одеси. Спочатку греки, італійці й вірмени, потім євреї – різні підприємці, що належали до цих народів, через різні історичні обставини поселилися в Одесі й мали великі міжнародні торгові зв'язки.

У першій третині XIX століття в міжнародній торгівлі Одеси основне значення мали греки – вони знайшли собі на півдні Російської імперії нову батьківщину, поклавши початок історії грецької громади Одеси⁷⁶⁴, де їм було дане право на поселення і відведено 15 тис. десятин землі. Греків приваблювали зручність географічного розташування міста й перспективи розвитку його економіки, орієнтованої на міжнародну торгівлю.

Велика колонія грецьких купців почала формуватися в Одесі незабаром після заснування міста. Значна частина одеських греків були вихідцями з острова Хіос, відомого своїми великими торговими домами, на початку XIX ст. одного з основних економічних центрів Греції. Потік грецьких мігрантів до Російської імперії був пов'язаний з російсько-турецькими війнами 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812 рр. Утиски турками греків на Хіосі стали причиною еміграції багатьох хіоських купців, частина з яких перебралася до Одеси, частина – до Лондона, де вони спеціалізувалися в торгівлі текстилем і зерном як, наприклад, Джон Раллі, засновник фірми The Ralli Brothers, що займався експортом зерна з Одеси в Англію й інші країни⁷⁶⁵. У Російській імперії греки селилися переважно в Одесі, Херсоні, Таганрозі, Керчі й інших приморських містах, найбільш придатних їм за кліматом.

Серед перших грецьких купців, що оселилися в Одесі, були Олександр Мавро, Дмитро Інглесі, Василь Яннополо, Ілля Манесіс, Іван Амвросіо, Дмитро Палеолог, Григорій Маразлі, Федір Серафіно та ін. З одеських купців вони були найбільш багатими, і в 1817 р. загальний капітал грецької громади досягав 10 млн руб. А Григорій Маразлі, Василь Яннополо, Дмитро Палеолог і Федір

⁷⁶² Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы / А. Скальковский // Одесский вестник. – 1845. – 17 янв.

⁷⁶³ Вавилов И. Беседы русского купца / И. Вавилов. В 2 т. Т. 1. – СПб., 1846. – С. 68.

⁷⁶⁴ В Україні приблизно одночасно, за царювання Катерини II, виникло три грецькі громади – в Одесі, Маріуполі та Ніжині.

⁷⁶⁵ Sifneos E. "Cosmopolitanism" as a Feature of the Greek Commercial Diaspora / E. Sifneos // History and Anthropology. – 2005. – Vol. 16, No. 1. March. – P. 101.

Серафіно входили в коло найбагатших купців Російської імперії 1820-х років⁷⁶⁶.

За словами французького банкіра Ш. Верна, що відвідав Одесу в 1847 р., «я зміг переконатися в ефективності тієї ділової політики, яку проводять грецькі торгові доми. Вони практично повністю підкорили собі торговий оборот на Чорному й Середземному морях». Греки були впливовими торговцями не тільки в Одесі. «У Марселі вся торгівля з Близьким Сходом, починаючи з матроса до власника судна, зосереджена в руках грецьких торгових домів, тоді як в Одесі є лише один французький торговий дім». «Стан торговельних справ в Одесі був стійким, він витримав без втрат різке зниження цін на зернові культури». Головною особливістю грецьких торгових домів була «сувора економія під час проведення операцій і в повсякденному житті»⁷⁶⁷.

Деякі з грецьких підприємців оселилися в Одесі вже зі значними капіталами, а інші починали майже з нуля – відомо, що Г. І. Маразлі спершу торгував на вулиці маслинами⁷⁶⁸. Не в усіх справи склалися сприятливо – у 1833 р. нерухомість Іллі Манесіса була виставлена на продаж через неспроможність цього колись успішного купця розплатитися з боргами. Але більшість із перших поселенців, що з'явилися в Одесі в 1810-і роки, вже через десять років розбагатіли – Амвросіо, Калафаті, Палеолог, Папудов, Склірі тощо.

Грецька громада активно брала участь у формуванні фінансової інфраструктури Одеси, у чому були зацікавлена й російська влада. Про підприємницький таланти греків у той час ходили легенди. «Мужика обдурить циган, цигана обдурить єврей, єврея обдурить вірмен, вірмена – грек, а грека – тільки чорт, та й то, якщо йому Бог дозволить», – таким було відоме в XIX столітті прислів'я⁷⁶⁹.

Греки не тільки вели активну торгівлю і були власниками кораблів, а й займалися фінансовими операціями. У першій половині XIX ст. грецькі торгові доми рідко спеціалізувалися на якійсь одній сфері діяльності, у тому числі на фінансових

⁷⁶⁶ Арш Г. Л. Етеристское движение в России / Г. Л. Арш. – М., 1959. – С. 142.

⁷⁶⁷ Татаринов С. В. Путешествие за серебряным рублём: Россия середины XIX века глазами французского банкира / С. В. Татаринов // Деньги и кредит. – 2013. – № 3. – С. 76. – http://www.cbr.ru/publ/MoneyAndCredit/tatarinov_03_13.pdf.

⁷⁶⁸ Slade A. Travels in Germany and Russia: Including a Steam Voyage by Danube and the Euxine from Vienna to Constantinople in 1838–39 / A. Slade. – London: Longman, 1846. – P. 342.

⁷⁶⁹ Леонов О. П. Греки и экономическое развитие Украины в конце XIX – начале XX в. – Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития / О. П. Леонов, Г. Л. Леонов // Тезисы докладов международной научно-практической конференции. – Мариуполь, 1993. – С. 126.

операціях. Така спеціалізація виявилася пізніше, у другій половині сторіччя, коли вихідці з Хіосу почали займатися переважно фінансовими послугами, а вихідці з Іонічних островів – морськими перевезеннями і торгівлею. Грецькі торгові дома, включені в систему бізнес-мереж Оттоманської імперії, принесли із собою в Одесу розгалужені торгові зв'язки, що не тільки охоплювали найбільші комерційні центри Середземномор'я, а й досягали найбільших європейських фінансових центрів, простягаючись, образно кажучи, «від Леванту до лондонського Сіті»⁷⁷⁰.

Саме греки принесли в Одесу «левантійський»⁷⁷¹, середземноморський стиль підприємництва, близький італійським середньовічним купцям⁷⁷². У багатьох торгових містах середземноморського регіону, до яких належить Одеса завдяки зв'язкам своєї грецької діаспори, традиції підприємництва мали багатовікову (а подекуди й тисячорічну) історію. Це давало високий рівень комерційної культури й витонченість у зв'язках з багатьма народами, що населяли Середземномор'я, водночас це поєднувалося із неспішністю і певною невизначеністю у справах, не зрозумілих для прагматичних західноєвропейських підприємців.

На початку XIX ст. в Одесі з'явилася і численна італійська громада, найбагатшими представниками якої були І. П. Деллапорто і К. Е. Деазарт. Італійські купці спеціалізувалися на експорті зерна. Серед найбільших торговців зерном були Яків Порро і брати Рокко, кораблі яких доставляли зерно до Неаполя і Генуї, а також до Марселя й Лондона. Крім них, зерновим експортом займалися італійські торгові дома Тработті, Сімоні, Гримальді, братів Бубба, братів Россі.

Одеська біржа

Центром ділового життя міста стала Одеська біржа, одна з найстарших в імперії, заснована в 1796 р. Іноземні купці, яких уже в ті роки було чимало в Одесі, просили у Ф. де Воллана⁷⁷³ надати для біржі просторе приміщення, але місто ще будувалося, і знайти

⁷⁷⁰ Chatziioannou M. C. From the Levant to the City of London: Mercantile Credit in the Greek International Commercial Networks of the Eighteenth and Nineteenth Centuries / M. C. Chatziioannou, G. Harlaftis // Centres and Peripheries in Banking: The Historical Development of Financial Markets [Ed. P. L. Cottrell] – L.: Ashgate Publishing, Ltd., 2007 – P. 27.

⁷⁷¹ Левант – середньовічна назва Середземного моря.

⁷⁷² Sifneos E. “Cosmopolitanism” as a Feature of the Greek Commercial Diaspora / E. Sifneos // History and Anthropology. – 2005. – Vol. 16, No. 1. March. – P. 98.

⁷⁷³ Франц де Воллан (1752–1818) – один із засновників Одеси, військовий інженер і архітектор.

таке приміщення не було можливості. Тоді біржові збори почали проводити щодня з 10 до 12 години в будинку «херсонського купця» Івана (Жана) Дофіне на розі сучасних вулиць Грецької і Рішельєвської. Дофіне був колись кухарем у князя Потьомкіна, потім його дворецьким, а після заснування Одеси одержав перший винний відкуп. У самому кінці XVIII ст. Дофіне помер, залишивши великі борги. На його майно був накладений арешт, і міська влада одержала право розпоряджатися будинком⁷⁷⁴. «За клопотанням іноземного купецтва де Воллан розпорядився організацією біржі. Вона містилася в будинку Дофіне і збори, почавшись 30 жовтня, відбувалися щодня з 10 до 12 години ранку»⁷⁷⁵.

Однак будинок Дофіне був мало пристосований для біржових зборів, і в 1806 р. (за іншими даними у 1807 р.) ці збори були переведені в «Клубний будинок» банкіра І. П. Рено на розі Рішельєвської вулиці, де обладнали одне з приміщень для засідань біржі. Рено, що був в дружніх стосунках із засновником міста Рішельє, надав свій будинок для потреб біржі на 10 років, після чого міська влада повинна була або орендувати інший будинок, або побудувати новий⁷⁷⁶. У будинку Рено біржа працювала з 1807 по 1837 р.

Перші спроби розробити правила біржових зборів були ще в 1810 р.⁷⁷⁷, однак статут Одеської біржі затвердили лише в 1848 р.

⁷⁷⁴ Губарь О. Начало одесского театра. Новые документы и материалы // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2009. – № 34. – С. 12.

⁷⁷⁵ Невзоров А. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 179.

⁷⁷⁶ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. / А. Скальковский // Записки Императорского Русского географического общества. – СПб., 1864. – Кн. 3. – С. 159.

⁷⁷⁷ Міська влада запропонувала одеським купцям обрати зі свого складу «біржову депутацію», що виконувала б функції біржового комітету, і скласти правила проведення біржових зборів. Вибори депутатів відбулися 9 березня 1810 р., і до їхнього складу увійшли купці Яків Протасов, Іван Каттхей, Іван Оберт, Мойсей Падзю, Семен Андросов. Згодом до них приєдналися купці Еммануїл Склирі і Василь Ксеніс (Выписка и рапорт Одесской биржевой депутации от 23 мая 1816 г. // РГИА. – Ф. 18. – Оп. 4. – Д. 110. – Л. 4). Складені «Правила Одеського Біржового купецтва» містили в собі 44 статті, з яких 5 стосувалися устрою біржі, 5 – діяльності маклерів. «Правила...» були затверджені Одеським комерційним судом у 1811 р., після чого відправлені до Петербурга на подальше ствердження. Там цей документ пробув до 1817 р., коли міністр фінансів Д. Гур'єв відмовився затверджувати правила, посилаючись на те, що на інших біржах таких правил немає, а деякі з правил не відповідають законам Російської імперії (Правила Одесского биржевого купечества // РГИА. – Ф. 18. – Оп. 4. – Д. 110. – Л. 6–11). Ще одна спроба врегулювати роботу Одеської біржі була в 1835 р., коли генерал-губернатор М. С. Воронцов віддав розпорядження, щоб біржа, маклери й нотаріуси тимчасово використовували у своїй роботі статут Петербурзької біржі. Обов'язки біржового комітету повинне було виконувати одеське відділення Комерційної ради. З цього

Наприкінці цього самого року було обрано біржовий комітет. Ним керував великий підприсмець Яків Порро, а біржовими старшинами були обрані Йосип Етлінгер і Арист Масс. «У вівторок, 14 грудня... одеський військовий губернатор як президент Одеського відділення Комерційної ради... відкрив діяльність біржового комітету... і вручив п. Порро, як голові, печатку комітету»⁷⁷⁸.

На біржі переважали товарні операції з зерном, а також з іноземною валютою. У 1820-і роки в Одесі швидко поширювалися товарні угоди на строк, ставши звичайним явищем. За обсягом зернових операцій (наприкінці 1850-х рр. він не менш ніж 60 млн руб.) Одеська біржа була однією з найбільших в імперії⁷⁷⁹. З цінних паперів у першій половині XIX ст. на біржі проводилися операції переважно з переказними векселями, що використовувалися в зерновій торгівлі, і вексельні курси на Одеській біржі публікувалися в «Комерційній газеті» Департаменту зовнішньої торгівлі з 1825 року⁷⁸⁰. Вексельні операції на Одеській біржі визначалися географією зернового експорту й були пов'язані з багатьма основними європейськими банками. «Одеська біржа головні свої обороти має з Парижем, Марселем, Лондоном, Віднем, Трієстом, Ліворно і Константинополем, рідше з Амстердамом і Генуєю, і зовсім рідко з Гамбургом»⁷⁸¹.

приводу міністр фінансів Є. Ф. Канкрін вважав «корисним створення на Одеській біржі біржового комітету за прикладом Санкт-Петербурзького, переважно для розгляду прохань щодо призначення адміністрацій у справах осіб торгового стану, що стали неспроможними» (Записка министра финансов в Государственный совет от 30 марта 1848 г. // РГИА. – Ф. 1152. – Оп. 3. – Д. 55. – Л. 2). Крім того, Воронцов зобов'язав відділення Комерційної ради скласти проект статуту Одеської біржі. Проект був підготовлений у 1842 р., а в 1846 р. переданий до Міністерства фінансів, де було вирішено, що за основу статуту Одеської біржі має бути статут Петербурзької біржі. Нарешті 20 червня 1848 р. положення про Одеську біржу було затверджено. У ньому зазначалося, що на біржу покладається турбота про розвиток оптової торгівлі, а також сприяння потребам промисловості (Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России: подготовительные материалы и этюды для характеристики предпринимательского движения (Труды студентов экономического отдела Петербургского политехнического института) / Е. С. Лурье. – СПб.: Изд. С.-Петербургского политехнического ин-та, 1913. – С. 9).

⁷⁷⁸ Одесский вестник. – 1848. – № 101. – 18 дек.

⁷⁷⁹ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – СПб., 1865. – С. 109.

⁷⁸⁰ Кардашев В. П. Фондовые биржи в России / В. П. Кардашев // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. / Под ред. Л. Н. Яснопольского. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. – С. 218.

⁷⁸¹ Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – Одесса: В городской типографии, 1839. – С. 66.

У 1894 році на розі Поліцейської і Пушкінської вулиць був побудований новий будинок біржі, гроші на який (800 тис. руб.) зібрали за допомогою облігаційної позики⁷⁸². Л. О. Утьосов згадував про цей будинок, що «банкіри... виписали з Італії архітектора Бернардацці... і сказали йому, – треба побудувати біржу, але зал має бути таким, щоб не було ніякої акустики. Якщо дві особи розмовляють між собою – щоб той, хто стоїть поруч, нічого не чув. Так потрібно для справи»⁷⁸³. Бернардацці з успіхом виконав своє завдання, одержавши гонорар у 50 тис. руб. За іронією долі в цьому будинку з навмисно зробленою поганою акустикою потім розмістили філармонію.

У 1890-і роки біржове співтовариство складалося з 85–90 осіб (з них 31 були маклерами; 15 маклерів спеціалізувалися на зерновій торгівлі, 14 – на вексельних операціях, 1 – на колоніальній торгівлі й 1 був гофмаклером). Маклерів на біржових зборах зазвичай було не більш ніж 15 осіб, а з інших учасників біржі на зборах бувало не більш як 10–12 осіб.

З одеських підприємців найчастіше на біржі можна було побачити представника торгового дому «Тработті» Едуарда Ансельма, власника банкірської контори Рубіна Зонштейна, банкіра Озіаса Хаїса (або його представника Т. Шварца), представника Одеського торгово-промислового банку А. Поммера, представника Одеського відділення Ліонського кредиту Давида Каммеріна. Усі вони належали до фінансових кіл, а підприємці, що займалися товарними угодами, зазвичай купували валюту і проводили вексельні операції за межами біржі.

Збори на біржі відбувалися по вівторках і п'ятницях з 14:30 до 15:30. Нерідко на зборах були присутні самі лише маклери, що повідомляли ціни на основі телеграм, отриманих з Берліна й Петербурга. За поширеним на біржі звичаєм, переговори найчастіше велися іноземними мовами. Котирування державних і приватних паперів ретельно перевірялися відомими одеськими банкірами, найчастіше О. Хаїсом, з ініціативи якого в пресі публікувалися валютні курси основних європейських бірж⁷⁸⁴.

Головою біржового комітету тривалий час був Є. І. Шульц, що відмовився від цієї посади в лютому 1902 р. після ліквідації торгового дому «Арист Масс». За його словами, «оскільки торговий дім “Арист Масс і К^о” з 1 січня 1902 р. припинив свою

⁷⁸² Одесса 1794–1894. – Одесса, 1895. – С. 169, 180.

⁷⁸³ Утьосов Л. Спасибо, сердце! / Л. Утьосов. – fictionbook.in/leonid-utesov-spasibo-serdce.html?page=5.

⁷⁸⁴ Озіас Савелійович Хаїс (народився близько 1840 р.), який заснував свою банкірську контору в 1870 р., належав до кола великих одеських фінансистів; тривалий час він був членом біржового комітету і його скарбником.

діяльність, я виходжу зі складу одеського купецтва і вважаю своїм зобов'язанням скласти із себе обов'язки голови Одеського біржового комітету»⁷⁸⁵. Його місце зайняв А. А. Анатра, відомий в Одесі підприємець.

Оскільки Одеса була визнаним центром зернового експорту, в операціях з цінними паперами Одеська біржа проводила цілком самостійну політику, що не залежала від Петербурзької біржі, а валютні операції, пов'язані з доходами від експорту зерна, впливали на курси валют на Петербурзькій біржі. І хоча Одеська біржа, як і інші «провінційні» біржі в Києві, Харкові, Варшаві й Ризі, не вирізнялася значними обсягами операцій з цінними паперами, вважалося, що «Одеська біржа є однією з найдіяльніших... бірж»⁷⁸⁶ і вона «веде... самостійне існування»⁷⁸⁷, у той час як інші регіональні біржі набагато більше залежали від котирувань Петербурзької біржі. На чолі біржового комітету були відомі одеські банкіри А. А. Анатра, А. Ю. Масс, Є. І. Шульц. Серед членів біржового комітету також переважали фінансисти – З. Є. Ашкеназі, Я. А. Бродський, А. І. Тработті, А. С. Хаїс⁷⁸⁸.

За даними 1869 р., на біржі котирувалися 5% банківські білети 1-го і 2-го випусків, облігації 5% вирашної позики 1-го і 2-го випусків, 5% викупні свідоцтва, 5,5% державні облігації («ренти»), заставні листи Херсонського земельного банку 1-го, 2-го, 3-го, 4-го випусків⁷⁸⁹. У 1888 р. на Одеській біржі були представлені 5,5% заставні листи Херсонського земельного банку, 5,5% облігації Одеського міського кредитного товариства, 5% облігації Одеської міської позики⁷⁹⁰.

У квітні 1911 р. на біржі відбувалися операції з облігаціями 4% державної ренти, 5% зовнішньої російської позики 1906 р., 1–3 внутрішніх позик 1905–1908 рр.; вирашних 5% 1–3 позик; 4,5%

⁷⁸⁵ Отношение В. Шульца к товарищу министра финансов В. И. Ковалевскому от 16 февраля 1902 г. // РГИА. – Ф. 20. – Он. 2. – Д. 1024. – Л. 82.

⁷⁸⁶ История торговли и промышленности в России / Под ред. П. Х. Спасского. Т. 1. Вып. 3. Исторический очерк развития торговых учреждений в России: Биржи, страховые общества, товарные склады и другие торговые учреждения. – СПб., 1911. – С. 80–81.

⁷⁸⁷ Кардашев В. П. Фондовые биржи в России / В. П. Кардашев // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России / Под ред. Л. Н. Яснопольского. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. – С. 218.

⁷⁸⁸ Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы. 1912 г. – Одесса: Одесские новости, 1912. – С. 32; Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 г. – Херсон: Губернская Тип., 1913. – С. 298.

⁷⁸⁹ Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов. – СПб., 1909. – С. 311.

⁷⁹⁰ Вексельные курсы и цены фондов, акций и облигаций на русских биржах // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1888. – Т. 1. – № 13. – С. 792.

облігаціями Одеського міського кредитного товариства; 4,5% облігаціями Миколаївського міського кредитного товариства. З іпотечних паперів котирувалися 4%, 4,5%, 5% заставні листи Дворянського земельного банку; 3,5%, 4%, 4,5%, 5% заставні листи Селянського поземельного банку; 4,5% заставні листи Херсонського земельного банку; 4,5% заставні листи Бессарабсько-Таврійського земельного банку. Акції були представлені паперами Бессарабсько-Таврійського земельного банку⁷⁹¹.

Більший асортимент процентних паперів пропонувала Одеська контора Державного банку: 5% облігації виграшних позик 1864 і 1866 рр.; 4% – Державного дворянського земельного банку; 4% – державної ренти, 5% – зовнішньої позики 1906 р., 5% – внутрішньої позики 1905 р. 1–2 випусків; 5% – внутрішньої позики 1908 р.; а також 4,5% і 5% облігації Одеського міського кредитного товариства. З іпотечних паперів – 5% облігації Державного дворянського земельного банку; 3,5% і 4% заставні листи Державного дворянського земельного банку; 4%, 4,5%, 5% свідоцтва Селянського поземельного банку; 4,5% заставні листи Херсонського земельного банку; 4,5% заставні листи Бессарабсько-Таврійського земельного банку⁷⁹².

У 1913 р. на Одеській біржі котирувалися 7 найменувань цінних паперів: 4% державна рента 1894 р., облігації 1-го виграшної позики 1864 р., 2-го виграшної позики 1866 р., 3-го дворянської позики, а також місцеві цінні папери – 4,5% облігації Одеського міського кредитного товариства, 4,5% облігації Херсонського земельного банку, 4,5% облігації Бессарабсько-Таврійського земельного банку⁷⁹³. Протягом року ці котирування мало змінювалися.

У 1914 році із загального обсягу представлених на біржі паперів (6,8 млн руб.) основне значення мали державні облігації (4,3 млн руб.), заставні листи Дворянського земельного банку (0,833 млн руб.), Селянського поземельного банку (1,1 млн руб.). Крім того, котирувалися облігації 4,5% міської позики Одеси, Одеського й Кишинівського міських товариств (108,79 тис. руб.), а також акції земельних банків (338,61 тис. руб.) і 10 акціонерних компаній на 17,2 тис. руб., що котирувалися також на Петербурзькій і Московській біржах⁷⁹⁴.

⁷⁹¹ Официальная котировка Одесской биржи // Одесский листок. – 1911. – № 93. – 23 апр. – С. 2.

⁷⁹² Курсы Одесской конторы Государственного банка по покупке и продаже процентных бумаг // Одесский листок. – 1911. – № 93. – 23 апр. – С. 2.

⁷⁹³ Одесская биржа // Биржа. – 1913. – № 14. – 7 апр. – С. 17 и др.

⁷⁹⁴ Русские биржевые ценности. 1914–1915 / Под ред. М. И. Боголепова с участием В. А. Мукоссева, В. С. Зива. – Пг. [без изд.], 1915. – С. 90.

Обсяги емісії облігацій міських позик іноді були досить великими. В Одесі в березні 1903 р. була випущена міська облігаційна позика на 10 млн руб. для погашення міських боргів і для покриття витрат на будівельні роботи. Облігації з прибутковістю 4,5% терміном на 52 роки (з 1903 по 1954 р.) мали номінали 100, 500, 1000 і 5000 руб.⁷⁹⁵ А в 1910 р. «представник бельгійських банків Пільячеллі, що знаходиться... в Одесі, одержав телеграму з Антверпена про укладення облігаційної позики на 1,5 млн руб. для м. Севастополя»⁷⁹⁶.

Котирування Одеської біржі наводилися в петербурзькій біржовій пресі (зокрема, у журналі «Біржа») поряд з котируваннями Петербурзької, Московської, Варшавської і західноєвропейських бірж (котирування цінних паперів на Київській, Харківській і Ризькій біржах не наводилися – вважалося, що ці біржі мають лише місцеве значення). Однак офіційний бюлетень біржі був невеликим, і опубліковані в ньому дані свідчать про те, що операцій з цінними паперами було не дуже багато, вони мали обмежений обсяг, а їхніми учасниками були переважно банки й банкірські контори. Дані про котирування Одеської біржі можуть створювати помилкове враження про незначність Одеси як торговельного і фінансового центру, що не відповідало дійсності, тому що значна частина операцій з цінними паперами відбувалася на позабіржовому ринку. А великі операції в зовнішній торгівлі часто не були пов'язані з біржовими цінними паперами, тому біржові котирування не відображали повністю бурхливої фінансової активності в Одесі.

Операції з цінними паперами на Одеській біржі регулювалися «Одеськими біржовими правилами для угод з купівлі-продажу цінних паперів, золотої валюти, тратт⁷⁹⁷ і подібних цінностей». Правила стосувалися переважно угод із золотом і вексельними операціями, найбільш поширених на Одеській біржі. Проводити біржові операції без маклерів мали право тільки власники (чи їхні представники) банкірських, торговельних і промислових підприємств. Інші клієнти біржі проводили операції за посередництвом біржових маклерів⁷⁹⁸. У момент укладання угоди з

⁷⁹⁵ Регистрация и перерегистрация облигаций городских займов Одессы продолжалась в Париже до 1941–1944 гг. (Рябченко П. Ф. Городские займы / П. Ф. Рябченко. – <http://kievscripo.com/category/city-loans/>).

⁷⁹⁶ Заём в 1 500 000 руб. // Коммерсант. – 1910. – № 145. – 25 янв. – С. 3.

⁷⁹⁷ Тратти – переказні векселі.

⁷⁹⁸ Кардашев В. П. Фондовые биржи в России / В. П. Кардашев // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России / Под ред. Л. Н. Яснопольского. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. – С. 219.

цінними паперами маклер передавав учасникам операції короткі записки зі своїм підписом, а після закінчення операції – повну записку із зазначенням умов операції, курсів цінних паперів, термінів і способу оплати. Ці записки за підписом маклера й учасників операції мали конфіденційний характер і не повинні були передаватися третім особам.

У 1837 р. на Одеській біржі було 40 маклерів, їхній прибуток становив 1% від суми товарних, 0,5% – банківських і 0,25% – всіх інших операцій. Чимало було «незаконних маклерів», їх називали «факторами»⁷⁹⁹. «Фактори», переважно євреї, виступали посередниками під час закупівлі зерна та в інших товарних угодах⁸⁰⁰. Наприкінці XIX ст. багато хто вважав інститут присяжних маклерів архаїчним пережитком, оскільки на всіх біржах, крім офіційних маклерів, була велика кількість вільних посередників. Під час підготовки проекту нового біржового закону П. П. Цитович пропонував скасувати присяжне маклерство. З підтримкою цієї пропозиції виступив представник Одеського біржового комітету С. Г. Зусман. Але думки розділилися, і рішення були компромісними – присяжні маклери залишилися, а вільне посередництво на біржах набуло законного характеру.

«Діяльність Одеського біржового комітету залишає бажати кращого і зводиться поки що, головним чином, до канцелярських відписок на запити різних відомств», тоді як інші біржові комітети, наприклад Ризький, «давно вже пішли шляхом самодіяльності». Якщо порівняти статистику прибутків і витрат Ризького й Одеського біржових комітетів, «то стає сумно за Одесу... адже її торговельне значення вище, ніж значення Риги. У той час як Рига витрачає тільки на біржову статистику 12,3 тис. руб., на [усю] канцелярію Одеського біржового комітету асигнується лише близько 6 тис. руб.». Зовсім різний був і масштаб діяльності біржових комітетів. «Ризький біржовий комітет проводить такі операції, як одержання позики в 500 тис. руб. на придбання власного криголама», тоді як Одеський «почував себе безпомічним під час обговорення питання про позику 15 тис. руб. для влаштування електричного освітлення в пакагузі митниці», що

⁷⁹⁹ Факторами з давніх часів називали в німецьких князівствах придворних єврейських банкірів. Таким фактором був Майєр Амшель Ротшильд із Франкфурта, засновник династії Ротшильдів (Шнее Г. Ротшильд, или История династии финансовых магнатов / Г. Шнее. – <http://readr.ru/genrih-shnee-rotshild-ili-istoriya-finansovih-magnatov.html>).

⁸⁰⁰ Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – Одесса: В городской типографии, 1839. – С. 73.

спричинило б «подовження робочого часу нашого порту»⁸⁰¹, який дає великий прибуток.

У 1890-і роки операції з цінними паперами проводилися на Одеській біржі без того ажіотажу, який можна було бачити на біржах Петербурга чи Москви. Коли в 1896 р. Петербурзька й почасти Московська біржі стали «місцем біржової гри, хоча і не настільки великої, як раніше», на Одеській біржі «ця гра ніяк не відображалася»⁸⁰².

Під час загального підйому 1910–1912 рр. на одеському фінансовому ринку «із грошима було досить вільно, особливо в 1910 р. Цей рік «був значно більш сприятливим, ніж попередній, хоча і незрівнянно нижчим того, що було до 1905 р.». Приватні банки мали велику кількість готівки й до запозичень із Державного банку «зверталися в дуже обмежених розмірах». Імовірно, причина цього була в тому, що «в Одесі ще відчувається вплив років застою торгового і промислового життя, і багато капіталів продовжують зберігатися в різних приватних банках без обороту». З другого боку, непоганий врожай зерна – основного товару, на якому багатіла Одеса, – у 1910 р. «оживив трохи місцеве життя, але не дав настільки блискучих результатів, щоб відвернути капітали з банків»⁸⁰³. З початком Першої світової війни життя на Одеській біржі стихло. «Війна зовні майже не помітна... настрої піднесені. Готелі сьогодні повні, тому що прийшли одразу два пароплави – з Галаца і з Константинополя», однак «біржа закрита, спекуляцій немає, і Одеса сумна. [Біржові] зайці, як мухи у вересні, тиняються Дерibasівською і Катерининською; біля біржі їх ціла юрба з пониклими головами»⁸⁰⁴.

⁸⁰¹ Хороший пример для Одесского биржевого комитета // Одесский листок. – 1911. – № 85. – 14 апр. – С. 2.

⁸⁰² Невзоров А. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 191.

⁸⁰³ Серед активних операцій приватних одеських банків 1910 р. «був позначений сильним підвищенням обліку векселів», що використовувалися в Одесі в зерновій торгівлі, «у повну протилежність банкам київським, де облік векселів торік не тільки не зріс за кількістю, а й навіть зменшився... порівняно з 1901 р... на 1,02 млн руб.». Але зростання кількості операцій обліку векселів в Одесі було зумовлене не «розвитком місцевого торгового-промислового життя, а спекулятивними прагненнями одеських банків» у ці роки. Кількість банків «значно збільшилася», і банки, маючи вільну готівку, «охоче відкривали кредит різним підприємствам, які в деяких випадках такої підтримки взагалі не заслуговували». Тому зростання кількості операцій обліку векселів «навіть чи було явищем корисним як для загального стану ринку, так і для самих банків» (Денежный рынок в Одессе в 1910 г. // Одесский листок. – 1911. – № 4. – 5 янв. – С. 2).

⁸⁰⁴ Крымов В. «Чтобы жизнь не была так печальна» / В. Крымов. – Одесса: Тип. Акц. О-ва Изд. Дела «Копейка», 1917. – С. 88.

Про гру на Одеській біржі барвисто розповідав герой повісті Шолом-Алейхема. За звичаями Одеської біржі для угод не обов'язково було мати на руках реальний товар. «Підходить до мене один маклер, другий, третій... Не треба ні контрактів, ні розписок, жодного рядка написаного! У кожного маклера – книжечка й олівець. Він дістає книжечку й записує, що я маю в нього... а я дістаю декілька рублів і плачу йому – задоволення! А через годину-другу, якщо Бог захоче, довідаються про “таксування” з Берліна, і прибігає той самий маклер і дає тобі четвертний білет – чистого прибутку, а потім, коли надходять ще новини, він дає тобі півсотні, а до кінця дня, якщо Богу завгодно, набігає і вся сотня, а іншим разом може бути, що і дві, а то і всі три... Чому б ні? На те й біржа! Біржа – це гра, справа удачі»⁸⁰⁵. Однак для героя повісті така «торгівля повітрям» закінчилася крахом.

В Одесі за традицією велика частина товарних і фінансових угод відбувалася поза біржею. Учасники угод зустрічалися на розі Дерibasівської та Рішельєвської вулиць біля будинку, в якому містилося грецьке казино. Там було й мініяльні столи, де можна було обміняти іноземну валюту⁸⁰⁶. «В Одесі “люди повітря” нишпорять навколо кав'ярень для того, щоб заробити рубль і нагодувати родину, але заробити немає на чому, та й за що дати заробити “людині повітря”»? Але в Одесі все-таки є порт, «а в порту – пароплави, що прийшли з Ньюкастля, Кардифа, Марселя і Порт-Саїда; негри, англійці, французи й американці...»⁸⁰⁷.

Одеські дрібні біржові гравці і спекулянти, так звані лапетутники, зазвичай збиралися в кафе «Фанконі»⁸⁰⁸, заснованому в 1872 р. швейцарцем Яковом Фанконі. Серед одеських підприємців кафе «Фанконі» було добре відомим і вважалося елітарним (як київське кафе «Семадені») ⁸⁰⁹. У 1913 р. кафе було перебудовано, і на верхніх поверхах будинку в найдорожчих у місті квартирах жили завсідники «Фанконі». Це було кафе, «де п'ють каву, їдять морозиво й укладають угоди... Дай боже мені хоча б половину вартості угод, що там укладають за день», –

⁸⁰⁵ Алейхем Ш. Менахем-Мендл / Ш. Алейхем. – <http://www.jewish-library.ru/aleyhem/menahem-mendl/5/11.htm>.

⁸⁰⁶ Отношение В. Шульца к товарищу министра финансов В. И. Ковалевскому от 16 февраля 1902 г. // РГИА. – Ф. 20. – Он. 2. – Д. 1024. – Л. 82.

⁸⁰⁷ Бабель И. Одесса // Бабель И. Листки об Одессе / И. Бабель. – <http://emsu.ru/lm/cc/babel.htm>.

⁸⁰⁸ Паустовский К. Повесть о жизни / К. Паустовский. – М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1962. – С. 182.

⁸⁰⁹ Фанкони. – <http://fanconi1872.od.ua/>.

говорив один з героїв Шолом-Алейхема⁸¹⁰. Тут завжди можна було почути «чорноморський говір, і стукіт більярдних куль, і суперечки про курс акцій»⁸¹¹. Через дорогу було кафе Робіна, де також збиралися біржові маклери.

На початку XX ст. Одеса стала самодостатнім фінансовим центром і визнаним у світі ринком зерна, на який тоді найбільше впливали процеси глобалізації⁸¹². Мережа комерційних зв'язків одеських фінансистів досягала основних світових біржових центрів (особливо це стосувалося впливових і багатих паризьких Ефруссі й Рафаловичів). Із впливовою одеською «зерновою мафією», що контролювалася грецькою родиною Реканаті⁸¹³ з Афін, був пов'язаний і Олександр Гельфанд, економіст і політик, відомий участю у фінансуванні революції в Росії⁸¹⁴. Багатьох одеських комерсантів доля заносила в різні країни світу, зокрема до Америки, і дехто з них досягав успіху у фінансовому бізнесі⁸¹⁵.

⁸¹⁰ Алейхем Ш. Менахем-Мендл / Ш. Алейхем. – <http://www.jewish-library.ru/aleyhem/menahem-mendl/5/11.htm>.

⁸¹¹ Габрилович Е. Четыре четверти / Е. Габрилович. – М.: Искусство, 1975. – С. 13.

⁸¹² DeLong B. Slouching Towards Utopia?: The Economic History of the Twentieth Century-VII. The Pre-World War I Economy. – http://econ161.berkeley.edu/TCEH/Slouch_PreWWI7.html.

⁸¹³ Історія родини Реканаті, що зберегла свій вплив і в сучасному банківському бізнесі, почалася в Італії XVI століття.

⁸¹⁴ Олександр Гельфанд (Парвус) (1867–1924) молоді роки провів в Одесі. Важко сказати, наскільки достовірною історією про фінансування Гельфандом російської революції (у «Вікіпедії» опублікована фотографія розписки, згідно з якою Гельфанд одержав для цього в Німеччині 1 млн руб.) (Парвус А. Л. – <http://ru.wikipedia.org/>). Більшовики неодноразово заявляли, що вся ця історія – провокація, і відтоді багато хто вважає документи про фінансування Парвусом більшовиків фальсифікованими. Однак на початку XX ст. були поширеними чутки про фінансову підтримку революційного руху зовні (або з Німеччини, зацікавленої в поразці Росії у війні, або з боку Ротшильдів, відомих своєю позицією ще з часу блокування ними російських позик і фінансової місії Артура Рафаловича в Парижі). Гельфанд претендував на те, що після перемоги більшовиків йому запропонують посаду міністра фінансів, але Ленін і Троцький демонстративно заявили про розрив з ним усяких стосунків. Після смерті Гельфанда в 1924 р. усі його особисті архіви зникли, і сьогодні важко відокремити правду від вимислів в історії цього політичного й фінансового авантюриста.

⁸¹⁵ У січні 1911 р. «Одеський листок» розповідав історію підйому і краху директора нью-йоркського Northern Bank і президента Washington Saving Bank Жозефа Робена, у минулому одесита. Історія Робена почалася 18 років тому, коли в нью-йоркський порт прибув німецький пароплав, на якому була 1000 емігрантів. «Серед них був одесит Йосип Рабинович, молодик 19–20 років». Ставши репортером поліцейської хроніки, «він твердо вирішує американізуватися і перетворюється на Жозефа Робена». Незабаром він починає вести біржову хроніку, його помічають і доручають писати репортажі з Волл-стріт. У Робена з'являється можливість добре познайомитися з біржовим світом. «Через деякий час він з'являється на Wall Street у циліндрі, добре одягнений. Тепер він самостійний ділок... бере підради на великі будинки й успішно конкурує з дипломованими підрядниками-архітекторами». В усіх справах Робен «виявляв розум і незвичайні організаторські здібності».

Це космополітичне місто на краю імперії своїм багатонаціональним складом, комерційною активністю і сумішшю різних культур нагадувало одне з античних торговельних міст-держав, і мрія засновників Одеси про «вільне торговельне місто» на березі моря здійснилася.

Фінансові кризи

Одеська біржа, як і вся місцева бізнес-мережа, орієнтувалася на міжнародну торгівлю і підлягала тим самим циклічним сплескам активності, як інші біржі. Першою з фінансових криз, що дійшли до Одеси, стала світова криза 1857 р., яка поширилася від «найвіддаленішого Заходу Нового Світу до Стокгольма і Москви, до Смірни й Одеси»⁸¹⁶.

З початком Кримської війни 1853–1856 рр., у якій Російській імперії довелося воювати з коаліцією, утвореною Османською, Британською і Французькою імперіями, стабільність на фінансовому і товарному ринках Одеси виявилася під загрозою. 12 лютого 1854 р. царським указом був заборонений вивіз зерна з Одеського та інших портів Чорного й Азовського морів. Заборона була чинною рік і вісім місяців, але не дала бажаних результатів – Велика Британія і Франція купували потрібне їм зерно в інших місцях, і одеські торговці зерном мали великі збитки⁸¹⁷.

Незабаром Робен занурюється в банківський бізнес, досягаючи успіху. Однак пристрасть до ризикованих операцій підвела його. На початку 1911 р. в американській пресі з'явилися повідомлення про розкрадання 80 тис. доларів з Washington Saving Bank, а потім – про крах Northern Bank. Обома банками керував Робен. Закрилися усі відділення цих банків і поширилися чутки, що Робен привласнив близько 800 тис. доларів, використовувавши їх для особистих спекулятивних операцій. Банкіра-шахрая почала розшукувати поліція. Робен намагався сховатися, але поліція вистежила його на квартирі сестри, Луїзи Рабинович. «Заключним акордом цієї типово американської історії, що яскраво змальовує типи місцевих ділків, стала спроба Робена... накласти на себе руки» – перед першим допитом він випив п'ять таблеток отрути, «знайдених у кабінеті сестри-лікаря». Але лікарі врятували його і «тепер Робен-Рабинович чекає суду в палаті тюремної лікарні» (Обамериканившийся одессит // Одесский листок. – 1911. – № 4. – 5 янв. – С. 2).

⁸¹⁶ Протягом одного лише місяця «збанкрутували тисячі», «міста покрилися... незліченними руїнами... приватних капіталів», а «багатства за ніч перетворювалися в ніщо; найдавніші торгові дома, що пережили покоління воєн і революцій, для яких неоплачений вексель був нечуваним явищем... обвалювалися, наче їх зносив вітер... запаси товарів лежали на складах, марно очікуючи відправлення» (Die Verkehrskrisis des Jahres 1857 // Preussische Jahrbucher. – 1858. – Т. 1. – С. 97. Цит. за: Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 1. / Л. А. Мендельсон. – М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1959. – С. 587).

⁸¹⁷ Одесский вестник. – 1860. – № 16. – 11 февр.

На початку 1850-х років, напередодні початку кримської війни в напрямках експорту з Одеси на першому місці була Австрія (116,9 тис. тонн), на другому – Великобританія (62,1 тис. тонн), потім ішли Швеція (19,5 тис. тонн) і Франція (17,4 тис. тонн). Сукупний обсяг експорту (переважно зерна) у 1853 р. досяг 487,4 тис. тонн, більш ніж удвічі перевершуючи показники 1840 р. (175,5 тис. тонн)⁸¹⁸. Тимчасова заборона на експорт зерна вже сама по собі створила збитки для одеських підприємців. Але набагато більші проблеми виникли наприкінці 1856 р.

Навесні 1856 р., незабаром після закінчення війни, з Одеси й інших портів відновився експорт зерна до Європи. Ціни на зерно були високими, і в Одесі поширилися чутки, що запаси зерна в Європі майже повністю вичерпані й усі чекають нових партій зерна з чорноморських і азовських портів. В Одесі почалося загальне пожвавлення і були укладені великі контракти про майбутні постачання на термін і договори на оренду морських суден, хоча місцеві експортери не знали точно, яким буде новий врожай зерна, і могли лише сподіватися на те, що він буде добрим. Однак, коли у вересні почали прибувати зафрахтовані кораблі для навантаження зерна, виявилось, що зібраний врожай невеликий, всі запаси минулих років з Київської, Волинської і Подільської губерній були продані в Польщу, і надходження зерна до Одеси буде вдвічі-утричі меншим (150 тис. чвертей на місяць замість звичних 300–400 тис.), ніж звичайно. Багато кораблів виявилися незавантаженими, і їм довелося повернутися назад порожніми⁸¹⁹.

Втрати одеських експортерів були великими й досягли 10 млн руб. У наступному 1857 р. експортери зерна також мали збитки, що досягали 2,5 млн руб. В Одесі почалася справжня криза, що досягла максимуму в 1859 р. (вона ускладнювалася загальною кризою тих років, пов'язаною з фінансовою кризою 1857 р. у Західній Європі), а загальні збитки одеських торгових і банкірських домів з 1857 по 1862 р. досягли 8 млн руб. сріблом⁸²⁰.

Особливо важким для одеських торгових і банкірських домів був 1862 рік. На зерно, що експортувалося через Одесу, зменшився попит на англійському і французькому ринках, що знайшли для себе нові джерела постачання. В Одесі деякі великі торгові дома почали утримуватися від операцій із зерном, а дрібні фірми, не маючи власних капіталів, намагалися взяти кредити де тільки могли під високі відсотки. Багато хто з них не зміг повернути в

⁸¹⁸ Puryear V. J. *International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial policy in the Levant, 1834–1853* / V. J. Puryear. – Stanford: Stanford University Press, 1935. – P. 219.

⁸¹⁹ Одесский вестник. – 1859. – № 1. – 3 янв.

⁸²⁰ Одесский вестник. – 1863. – № 1. – 1 янв.

потрібний термін узяті кредити, поповнюючи собою список банкрутів. Кількість офіційно оголошених банкрутств максимальним (66) було в 1863 р. (у 1857 р. – 14 банкрутств, у 1860 р. – 34, у 1864 р. – 35)⁸²¹. При цьому з 1847 по 1862 р. не було засновано жодної великої торгової фірми чи банкірського дому, усі засновані в цей час підприємства проіснували недовго й незабаром зникли з ринку⁸²².

Крім причин, пов'язаних з експортом зерна, відтік капіталів з Одеси, який почався в ці роки, був спричинений зниженням банківського відсотка за приватними вкладками зі звичайних 4% до 3, а потім і до 2%, що підштовхнуло одеських підприємців до вилучення капіталів з Одеської контори Комерційного (з 1860 р. – Державного) банку і масового їх вивезення за кордон, до Лондона та Парижа. Під час кризи почав зменшувати активність в Одесі торговий дім Родоканакі, один з найбільших у місті. Крім того, були ліквідовані більш ніж двадцять торгових домів (у тому числі фірми Карла Деазарта, Івана Загранді, Костянтина Раллі, Карла Рокко, Луджі Россі, Дмитра Сугрурі, Доменіка Тубіно), власники яких перенесли свій бізнес до інших країн.

З 1864 р. на одеському фінансовому ринку почалося деяке поліпшення. Обсяг експорту досяг 38,3 млн руб., що було на 10,1 млн руб. більше, ніж у 1863 р. Однак, «хоча торговельний оборот минулого [1864] року був набагато більшим за оборот 1863 року», якщо порівняти цей оборот з 1861 р., «коли одеська торгівля за величиною своїх оборотів показала найвищі цифри серед тих, які були в її літописах», чи за даними наступних років (1862–1864), «результат покаже значний занепад одеської торгівлі як за привозом товарів, так і за вивезенням»⁸²³.

Коли в 1869 році біржовий бум охопив не тільки Москву і Петербург, а й багато фінансових центрів Російської імперії, особливо бурхливим він був в Одесі, де «торгівля має величезні обороти», була розвинена спекуляція процентними паперами, а випадки їхньої застави «для одержання процентних позичок дуже

⁸²¹ Митьков А. Ф. Очерк торгово-юридической статистики Одессы / А. Ф. Митьков // Труды Одесского статистического комитета. Вып. 1. – Одесса: Тип В. Францова, 1865. – С. 313.

⁸²² Одесский вестник. – 1863. – № 1. – 1 янв.

⁸²³ «Досвід багатьох років показав, що торговельні операції одеського порту з кожним роком занепадають і стають менш прибутковими, зустрічаючи сильних конкурентів на Європейському континенті». І хоча «торговий оборот минулого [1864] року був набагато більшим, ніж 1863 року... він не є таким вже добрим результатом», якщо зважати на «задовільний врожай за кордоном, що впливав на падіння цін нашого хліба». Тому купці «одержали незначний відсоток на витрачений капітал» (Отчёт одесского градоначальника за 1864 год // РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Д. 43. – Л. 5–6).

часті»⁸²⁴. У цей час «дух спекуляції охопив усю Росію... Петербург, Москва, Одеса захопилися біржовою грою до нечуваних розмірів»⁸²⁵. Л. Н. Нисселович, який бував у ті роки на різних біржах Російської імперії, зазначав, що «на наших біржах операції відбуваються... без усякого порядку». Не було чіткого поділу на біржовий і небіржовий ринки («немає ні *parquet*, ні *coulisse*», а угоди відбуваються усно, «вухо на вухо»). Коли людина приходила на біржу, важко було щось зрозуміти про стан ринку. «Біля входу на біржу подумаєш, що справи ще не почалися, а всі чогось очікують. Однак незабаром переконаєшся, що припущення це помилкове. Навкруги збираються окремі групи, і про щось незрозуміло розмовляють»⁸²⁶. «Як скрізь і завжди на біржах фізіономії вражають своєю розмаїтістю»⁸²⁷.

Однак наприкінці серпня 1869 р. курси цінних паперів стали падати, а у вересні почалася паніка, що охопила біржі⁸²⁸. Механізм розвитку біржової паніки був той самий, як і у всіх інших подібних випадках – відрізнялися лише імена біржових гравців⁸²⁹. На

⁸²⁴ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. – М.: Дело, 2010. – С. 231.

⁸²⁵ [Ламанский Е. И.] Из воспоминаний Евгения Ивановича Ламанского (1840–1890) / Е. И. Ламанский // Русская старина. – 1815. – Кн. XII. – С. 404; Кн. X. – С. 58. Цей «дух спекуляції» привабив багатьох нових учасників ринку, які ніколи раніше не брали участі в біржовій грі. У 1860-і роки «сфера біржової гри була... безмежною. Від посудомийки й покоївки, які не мали акцій і грали на лотерейних білетах богоугодних закладів, до концесіонерів і грошових тузів, – усі мали одну думку: схопити куш, нажитися зенацька, як наживаються в казках». У той час можна було «сміливо призначати премію» за фотографію того з банкірів чи «капіталістів середньої руки», хто з розсудливості залишився поза цим загальним захопленням біржовою грою (Десятилетие первого частного коммерческого банка // Финансовое обозрение. – 1874. – № 45. – С. 377–378).

⁸²⁶ Нисселович Л. Н. О биржах, биржевых установлениях и мерах ограничения биржевой игры. Обозрение важнейших законодательств сравнительно с русским правом / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Тип. А. Е. Ландау, 1879. – С. 126.

⁸²⁷ Мещерский В. П. Очерки нынешней общественной жизни в России / В. П. Мещерский. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Тип. Министерства внутр. дел, 1868. – С. 305.

⁸²⁸ Сучасники називали цю паніку «знаменитою біржовою кризою» в Російській імперії, сприймаючи її як «ознаку зрілості біржі» (Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. – Петроград, 1917. – С. 231).

⁸²⁹ «Між капіталістами бувають іноді дивні натури... Коли цінний папір, навіть найсолідніший, не спекулятивний, йде постійно вгору, без перерв, то яку б вигоду він не надавав, їм здається, що підвищенню не буде кінця, і що вигода недостатньо велика; але шойно виникає найменша затримка, найменший зворотний рух ціни папера, тоді страху їх не буде меж, і вони починають пропонувати свої акції за будь-якою ціною, тільки б продати їх». Зрозуміло, що такими діями вони спричиняють «ще більше зниження ціни», після чого зовсім «втрачають голову, перестають бачити й усвідомлювати, що зниження спричинене ними самими, починають боятися своєї власної тіні й бувають готові продати за половину ціни папери, що залишаються в них» (Биржевая беседа. 19 октября // Финансовое обозрение. – 1874. – № 42. – С. 318).

початку 1870 років криза почала спадати, спекуляція залізничними акціями трохи послабшала і змінилася інтересом до акцій нових банків.

Наприкінці вересня 1872 р. преса повідомляла про біржову паніку з Риги, Одеси, Петербурга, Москви й інших міст. «Біржа знаходилася в страшній паніці... Ніяких угод не було... найкращі папери не купувалися ніким, грошей не можна було знайти ні за які відсотки»⁸³⁰, а знаменитий Одеський ярмарок «у нинішньому році... дійшов, здається, до останньої межі занепаду»⁸³¹.

А коли в травні почалася світова криза 1873 р., «удари “страшного краху” відчувалися навіть у таких місцях, як Белград і Бухарест, Одеса... Олександрія і Південна Америка»⁸³². «Повідомлення про епідемію банкрутств надходили з Москви, Казані, Новочеркаська, Одеси й інших торговельних центрів. Звіт англійського консула в Одесі констатує, що кризи у Відні, Німеччині і США “відчутно відобразилися в Росії і неминуче поглибили дію інших несприятливих чинників, їхній комбінований вплив на торгівлю країни, зовнішню і внутрішню, особливо відчувався у всіх галузях в 1873 р.”»⁸³³.

З Одеси надходили повідомлення щодо численних «великих і малих банкрутств, які спричинили серед тамтешніх комерсантів справжню паніку, а гроші зовсім зникли з обігу». Серед фірм, що збанкрутували в Одесі, була одна, пасив якої досягав 1,5 млн сріблом; інша виявилася неплатоспроможною на 1,2 млн рублів сріблом». В інших банкрутствах в Одесі «пасиви коливалися між 100 000 і 1 млн карбованців. Перелякані банки, що перед тим щедро видавали свої кредити, стали посилено забирати назад видані позики і цим тільки посилили загальне сум’яття»⁸³⁴.

З початком в Одесі кризи 1873 р. виявилось, що в багатьох випадках ця криза зачепила торговельні підприємства набагато більше, ніж промислові. Хоча спад обсягу торгових операцій був в Одесі загальним, у промисловості цей спад реально відобразився

⁸³⁰ Современные известия. – 1872. – 4 окт. (Цит. за: Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. – С. 98–99).

⁸³¹ Голос. – 1872. – 29 окт. (Цит. за: Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. – С. 98–99).

⁸³² Вирт М. История торговых кризисов в Европе и Америке / М. Вирт. – СПб.: Изд-во журнала «Знание», 1877. – С. 336.

⁸³³ Мендельсон Л. А. Экономические кризисы и циклы XIX века / Л. А. Мендельсон. – М.: Госполитиздат, 1949. – С. 507; Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 2. / Л. А. Мендельсон. – М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1960. – С. 104.

⁸³⁴ Вирт М. История торговых кризисов в Европе и Америке / М. Вирт. – СПб.: Изд-во журнала «Знание», 1877. – С. 475.

лише на тих підприємствах, що були пов'язані з експортом зерна⁸³⁵.

Характерним прикладом була історія «Одеського промислового і торгового товариства», заснованого в період засновницького буму початку 1870-х років (статут затверджений 13 листопада 1870 р.) з капіталом 300 тис. руб., поділеним на 300 паїв по 1000 руб. Засновниками товариства були підприємці І. Бродський, М. Говоров, О. Коган, А. Коган, С. Давидов, Е. Давидов, С. Пахомов і швейцарський консул С. Тріттен. Метою товариства було виробництво борошна і спирту та експорту цих продуктів морськими шляхами на Далекий Схід⁸³⁶. Однак незабаром виявилось, що заявлений основний капітал для роботи товариства недостатній, і 6 червня 1872 р. загальні збори ухвалили рішення про збільшення капіталу до 600 тис. руб. Відповідно, була проведена додаткова емісія паїв.

У 1873 р. капітал підприємства збільшили до 800 тис. руб. Крім співзасновників, 304 паї були придбані одеськими підприємцями, які мали на загальних зборах 60 голосів. Однак, незважаючи на наявність великих підприємців у складі засновників і чималий основний капітал, справи заснованого напередодні кризи підприємства із самого початку пішли не дуже добре, переважно через нестабільний стан на світовому ринку зерна напередодні подій весни 1873 р. Оборотних коштів підприємству постійно не вистачало, і в 1874 р. правління одержало дозвіл від Кредитної канцелярії на випуск 7% облігацій на загальну суму 400 тис. руб. Високий відсоток був вірною ознакою того, що підприємство мало настільки велику потребу в капіталах, що було готове платити 7% за цими паперами (середній дохід за облігаціями у той час становив 4–5%). Очевидно, емісія облігацій не дала помітного поліпшення, тому що 9 листопада 1875 р. правління звернулося до Кредитної канцелярії з проханням дозволити випуск векселів на суму 20 000 руб., а також дозволити проводити облік векселів.

Але і це не допомогло покращити справи товариства, і 30 червня 1877 р. загальні збори пайовиків вирішили ліквідувати підприємство. Засновники навіть не змогли повернути собі вкладені капітали й покрити претензії власників облігацій, хоча, порівняно з акціонерами, власники облігацій мали пріоритетне право на одержання грошей під час ліквідації товариства. За словами І. М. Бродського, одного з основних співзасновників,

⁸³⁵ Всеподданнейший отчёт одесского градоначальника за 1875 г. // РГИА. – Ф. 1263. – Оп. 1876. – Д. 3856. – Л. 144.

⁸³⁶ Гейлер И. К. Сборник сведений о процентных бумагах / И. К. Гейлер. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1871. – С. 436–437.

«немає сумніву, що такий результат діяльності акціонерного підприємства підриває довіру до облігацій... які вважалися найсоліднішими і забезпеченими процентними паперами, в які багато хто охоче вкладає свої заощадження»⁸³⁷. Майно товариства, оцінене в 940 тис. руб., було виставлено на продаж з аукціону при стартовій ціні в 611 тис. руб., але за умов кризи навіть за такою зниженою ціною було нелегко знайти на нього покупців. За чутками, майно підприємства придбав за зниженою ціною сам Бродський⁸³⁸.

Історія «Одеського промислового і торгового товариства» була типовою для кризового часу першої половини 1870-х років – масове заснування підприємств під час передкризового «грундерського буму» без аналізу довгострокових перспектив ринку, спроби налагодити справи за рахунок зростання позикового капіталу і, зрештою, ліквідація підприємства з більшими чи меншими збитками.

Післякризовий 1874 рік був нелегким для ринку цінних паперів, а «у сфері фінансів, торгівлі і промисловості не залишив помітних слідів»⁸³⁹. Штучне підвищення ціни на акції неминуче повинно було закінчитися спадом, і 24 квітня 1874 р. «спекулянти відразу, як за домовленістю, втратили інтерес до акцій Одеської і Лібавської залізниць, які... раптово залишилися з одними тільки продавцями, що загрожувало їхнім подальшим падінням»⁸⁴⁰.

На початку вересня 1874 р. стан ринку цінних паперів трохи покращився – збільшилися обороти з паперами, що вважалися тоді «солідними», і «фондовий ринок набув бадьорого вигляду»⁸⁴¹. Відновився попит на заставні листи земельних банків, особливо на листи розташованого в Одесі Бессарабсько-Таврійського банку. Несподіваним для учасників біржі було стійке зниження Херсонських заставних листів – «під гнітом одеських наказів на продаж» вони «продовжували знижуватися в ціні», тому що одеські банкіри, імовірно, сподівалися на «підвищення курсів до осені» і хотіли «спекулювати на курсі»⁸⁴². Усім здавалося, що спад залишився позаду й біржова гра з цінними паперами налагоджується, але про кризу знову заговорили у вересні 1875 р. після краху Московського комерційного позикового банку,

⁸³⁷ Прошение Израила Марковича Бродского министру финансов Рейтерну от 11 ноября 1877 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4414. – Л. 150.

⁸³⁸ Биржевая газета. – 1878. – № 14. – 20 февр.

⁸³⁹ 1874 год в финансовом и экономическом отношении // Финансовое обозрение. – 1875. – № 1. – С. 5–6.

⁸⁴⁰ Биржевая беседа. 27 апреля // Финансовое обозрение. – 1874. – № 17. – С. 329.

⁸⁴¹ Биржевая беседа. 7 сентября // Финансовое обозрение. – 1874. – № 36. – С. 176.

⁸⁴² Биржевая беседа. 14 сентября // Финансовое обозрение. – 1874. – № 36. – С. 194.

пов'язаного з банкрутством німецького «залізничного короля» Струссберга, коли курси цінних паперів на біржах знову почали падати.

Під час кризи відбулося різке скорочення вивозу пшениці через Одеський порт. Почасти це скорочення було викликано низькими врожайми в 1870–1872 рр., а почасти – загальним падінням цін на зерно на світовому ринку за умов кризи (в Одесі ціна на зерно знизилася з 92,8 коп. у 1874 р. до 84,9 коп. у 1875 р. і 84,6 коп. у 1876 р.)⁸⁴³. Наслідки кризи і, особливо, падіння цін на зерно, експортні операції з яким були основним джерелом одеських капіталів, відчувалися й у 1876 р. «Капітали зникають, кредит падає, нерухома власність знижується в ціні, робочий люд без справи, банкрутства... от ознаки тієї страшної торгової агонії, що випала в цей час на долю Одеси», – писала петербурзька газета «Біржа»⁸⁴⁴.

З другої половини 1870-х років у промислових підприємствах Одеси почалося помітне поліпшення, хоча воно стосувалося тільки промисловості, а не торгівлі. Якщо в 1875 р. промисловість Одеси «прогресивно збільшувалася», то в торгівлі відзначався «значний застій»⁸⁴⁵. Про загальне зниження ділової активності серед одеських торговельних підприємств наочно свідчить кількість збанкрутілих компаній – лише з липня 1874 р. по липень 1875 р. банкрутств було в 6 разів більше, ніж з липня 1870 р. по липень 1874 р.⁸⁴⁶ У цей час помітну допомогу торговельним підприємствам надавала Одеська контора Державного банку. Її керівник Н. Г. Тройницький одержав з центрального правління банку дозвіл на розстрочку платежів для боржників.

Поліпшення було недовгим – з початком Балканської війни (1877–1878) були закриті всі порти Чорного моря, і в Одесі почалася загальна паніка. Зернова торгівля, що харчувалася капіталами місто, практично призупинилася, і під час війни щорічно закривалося близько 25% торговельних фірм. Пожвавлення в торгівлі почалося лише в 1880-і роки.

⁸⁴³ Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. / В. А. Золотов. – Ростов: Изд-во Ростовского университета, 1966. – С. 115, 118.

⁸⁴⁴ Цит. за: Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 2. / Л. А. Мендельсон. – М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1960. – С. 108.

⁸⁴⁵ Всеподданнейший отчёт одесского градоначальника за 1875 г. // РГИА. – Ф. 1263. – Оп. 1876. – Д. 3856. – Л. 135.

⁸⁴⁶ Биржевые ведомости. – 1877. – № 230. – 14 сент.

Акціонерне засновництво

Страхові компанії, що займалися страхуванням морських перевезень вантажів, стали першими акціонерними товариствами Одеси. Перше з них – «Імператорське страхове товариство» – заснували в 1806 р. французькі й італійські підприємці (Сікар, Рено, Сен-Прі, Шансіньон, Лесар, Веларі)⁸⁴⁷. У 1830-і роки були створені нові морські страхові компанії. В одеському порту було «п'ять компаній, що страхують судна й вантажі, які відправляються до різних чорноморських і закордонних портів. Усі ці компанії засновані на акціях»⁸⁴⁸.

Одним з перших промислових акціонерних товариств була «Компанія Одеського закладу штучних мінеральних вод», заснована в 1828 р. з капіталом 86 тис. руб. Компанія почала роботу 22 травня 1829 р. Капітал був поділений на 111 акцій, що практично не брали участі в обігу. Дивіденди за акціями у 1897 р. становили 7%, у 1899 р. – 2,58%; у 1900 р. не видавалися, у 1901 р. – 7,75%⁸⁴⁹.

У 1833 р. в Одесі було засновано акціонерне «Чорноморське товариство пароплавів» з метою регулярного сполучення між Росією і Туреччиною⁸⁵⁰. У 1838 р. почало роботу акціонерне

⁸⁴⁷ У 1808 р. почало роботу «Греко-російське страхове товариство», створене відомими в Одесі грецькими купцями (Іоанном Дестуні, Феодором Серафіно, Іоанном Петало). У 1813–1814 рр. Іоанн Амвросіо, Ілія Манесі і Сергій Ксідіас заснували «Компанію греків-страхувальників». У перших страхових компаній прибуток становив у середньому 10% від суми страхових контрактів. Ці компанії займалися переважно морським страхуванням ризиків.

⁸⁴⁸ У 1832 р. була заснована «Страхова компанія друзів-торговців», відома також за назвою «Нова Філемборика» (капітал 280 тис. руб., поділений на 280 акцій); у 1835 р. – страхова «Новоросійська компанія» (капітал 300 тис. руб., 1000 акцій); у 1835 р. – «Компанія об'єднаних страховиків» (капітал 1 млн руб., 1000 акцій); у 1836 р. – «Нова грецька страхова компанія» (капітал 500 тис. руб., 500 акцій); у 1844 р. – страхова компанія «Надія» (капітал 120 тис. руб., 400 акцій). «Усі ці морські страхові компанії засновувалися без виняткових [монопольних] прав» і «не публікують своїх звітів», але, з огляду на розміри їхніх капіталів, можна припускати, що вони мали «достатню сферу діяльності», інакше ці компанії «не змогли б довго існувати» (Акционерные общества в России // Современник. – 1847. – № 5. – С. 10–11). У 1829 р. була заснована страхова компанія «Одессіана» з капіталом 170 тис. руб., але з усіх страхових акціонерних компаній початку ХІХ ст. «найбільший успіх мало Перше страхове від вогню товариство», засноване в Петербурзі в 1827 р. Товариству було надано на 20 років монопольне право страхування в Петербурзькій, Московській, прибалтійських губерніях, а також в Одесі.

⁸⁴⁹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1064.

⁸⁵⁰ Міністр фінансів Є. Ф. Канкрін відзначав у доповіді імператору Миколі І, що в 1831 р. одеське купецтво після ознайомлення з пароплавом «Нева» висловило

«Товариство мореплавання і торгівлі на Чорному морі та зі Сходом». Основна контора товариства знаходилася в Одесі, відділення – в Амстердамі, Брюсселі, Парижі й Марселі. Капітал товариства становив 12 млн руб. і був розділений на 3000 акцій (дві емісії по 1500 акцій) номіналом по 4000 руб. (4400 фр.). «Випуск першої серії акцій провадиться на тих найголовніших іноземних біржах, що надають товариству найвигідніший збут»⁸⁵¹. Друга емісія була призначена для поширення в Російській імперії.

Новий етап акціонерного засновництва був пов'язаний зі створенням залізничної мережі⁸⁵². Генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабії князь М. С. Воронцов пропонував побудувати дорогу від Одеси до Балти, а в перспективі – до Києва, де Одеська залізниця з'єднувалася б з іншими лініями⁸⁵³. Але коли в 1850-і роки було засновано Головне

побажання відкрити першу чорноморську міжнародну пароплавну лінію між Одесою і Константинополем. 16 травня 1833 р. у відповідь на прохання М. С. Воронцова та Є. Ф. Канкріна імператор Микола I дав дозвіл на створення акціонерного «Чорноморського товариства пароплавів» для рейсів між Одесою і Константинополем. До складу правління товариства увійшли відомі підприємці І. С. Раллі та К. Ф. Папудов, а також П. Пуль (представник торгового дому Штігліца). Спершу пароплави ходили до Константинополя нерегулярно і приносили акціонерам лише збитки, але, незважаючи на це, товариство продовжувало існувати, і в 1838 р. три пароплави зробили 23 рейси з Одеси до Константинополя і назад. У 1843 році «Чорноморське товариство пароплавів» було реорганізоване в «Експедицію постійних пароплавних сполучень Одеси з Константинополем», у 1845 р. об'єднану з «Комісією новоросійських пароплавів», після чого фірма одержала назву «Новоросійська пароплавна експедиція». На її основі в 1856 р. було створено акціонерне «Російське товариство пароплавства і торгівлі» (РТПіТ), уряд видав товариству велику позику і дозвіл на безмитне придбання судів за кордоном терміном на п'ять років.

⁸⁵¹ Высочайше утверждённое мнение... Государственного совета «О дополнительных правилах к статутам Общества мореплавания и торговли на Чёрном море и с Востоком» // Полн. собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XVII. Отделение I. № 15205. – СПб.: В Тип. II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1842. – С. 10–12.

⁸⁵² Ще в середині 1830-х років, «перед тим, як з'явилися залізниці не тільки в Італії й Німеччині, а й у Франції», коли Тьєрі, майбутній прем'єр-міністр французького короля Луї-Філіппа, «критикував на трибуні... користь залізниць для Франції», у Російській імперії цар Микола I у відповідь на клопотання М. С. Воронцова про будівництво шосе від Одеси до Єлизаветграда й Кременчука відповідав: «Думаю, що влаштування залізниці буде і краще, і корисніше за все: треба визначити тільки, звідки її почати» (История железной дороги Одессы // Труды Одесского статистического комитета. – Вып. 1. – Одесса, 1865. – <http://live.od.ua/history/17/>).

⁸⁵³ Воронцов викликав з Бельгії інженера й доручив йому зробити всі потрібні дослідження, після чого в 1844 р. подав царю нове клопотання про необхідність «вжити найрішучіших заходів для запобігання важливим наслідкам для нашої торгівлі», яка провадилася через Одеський порт, «від суперництва придунайських портів». За словами Воронцова, «майбутність торгівлі нашого південного краю» залежить «від заохочення будівництва мережі залізнично-кінних доріг у наших степах», що дадуть можливість «не боятися ніякого суперництва на іноземних

товариство російських залізниць, «Одеса була залишена осторонь, хоча і вважалася невичерпним джерелом багатства для всієї Імперії». Замість цього був запропонований проект Московсько-Феодосійської лінії, хоча ця дорога була «нереалістична ні для торгових цілей, ні в політичному відношенні» через близькість Феодосії до Туреччини⁸⁵⁴. У 1858 р. було засновано акціонерне товариство Одеської залізниці (серед його засновників були граф Строганов, граф Адлерберг, генерал-інженер Марченко і декілька купців. Але і цей проект не був реалізованим. Справа просунулася лише після того, як царським наказом від 25 грудня 1864 р. було доручено почати будівництво лінії Одеса–Київ з фінансуванням із державного бюджету. Метою будівництва Одесько-Київської лінії було сполучення Одеського порту з іншими великими містами Російської імперії.

У січні 1866 р. у пресі з'явилися повідомлення про пропозицію австрійського підприємця В. Оффенгейма «з'єднати залізницею Чернівці, головне місто австрійської Буковини, з Одесою». Спочатку в Російській імперії «дивилися на пропозицію Оффенгейма без упередження», але потім ставлення змінилося. Пропонована Оффенгеймом дорога не входила до системи російських залізниць, однак була логічним продовженням доріг

ринках». Микола I написав на клопотанні резолюцію: «Під час спорудження залізниці зробити її так, щоб вона згодом могла використовуватися для паровозів» (История железной дороги Одессы // Труды Одесского статистического комитета. – Вып. 1. – Одесса, 1865. – <http://live.od.ua/history/17/>). Розглядалися також інші проекти, зокрема ідея Ф. Герстнера побудувати дорогу до Одеси чи Таганрога. У 1840-і роки К. Маріні пропонував будівництво залізниці від Одеси до Овідіополя. А в 1851 р. «предводитель» полтавського дворянства Г. Павловський звернувся з проханням до уряду дозволити будівництво залізниці від Москви до Кременчука, щоб потім продовжити її до Одеси, зазначаючи в доповідній записці, що дорога «пройде через губернії... де знаходяться важливі ярмарки, і з'єднає торгівлю середньодніпровських пристаней із пристанями Оки, Волги й Неви». Павловський просив дозволу на створення акціонерної компанії за умови урядової гарантії 4% доходу, однак оскільки жодні попередні дослідження не проводилися, вартість будівництва дороги Павловський у своїй записці не вказував. Головний управляючий шляхами сполучення П. А. Клейнміхель відмовив Г. Павловському, аргументуючи відмову тим, що проект дороги й кошторис витрат не були складені. Однак очевидно основна причина відмови була в тому, що в ті роки уряд не планував передавати право будівництва залізниць приватним особам. Тому відкинута була й подібна пропозиція про будівництво дороги Одеса-Кременчук-Москва з боку лондонських банкірів П. Фокса й А. Гендерсона (Чижевич О. Железно-конные дороги в Херсонской губернии / О. Чижевич // Одесский Вестник. – 1865. – № VII. – С. 476–477).

⁸⁵⁴ «Доки ми рили землю у Феодосії, Молдавія, Туреччина й нарешті Угорщина улаштували в себе дороги» і почали «таку хлібну торгівлю, з якою може суперничати лише невтомна... діяльність Північно-Американських штатів» (История железной дороги Одессы // Труды Одесского статистического комитета. – Вып. 1. – Одесса, 1865. – <http://live.od.ua/history/17/>).

австрійських і німецьких, а Одеса з її портом за цим планом повинна була стати важливим транзитним пунктом в економічній експансії австрійського і німецького капіталу до Азії. Безцеремонність використання в цих планах території Російської імперії викликала настороженість стосовно політичної мети пропонованого проекту. «Перебільшувати значення транзиту через Одесу, звісно, не потрібно», як не можна з упевненістю стверджувати, що після доставки в Одесу німецькі товари транспортуватимуться далі через російські володіння в Закавказзя⁸⁵⁵. Основним аргументом на користь лінії В. Оффенгейма було «її транзитне значення». Ухваливши цей проект, «Росія зробить Одесу всевітнім ринком, підніме свій комерційний прапор на Чорному морі й забезпечить собі транзит, що піде не тільки на Одесу, а й на Закавказзя»⁸⁵⁶. «Якщо Одеса матиме дві дороги, одну до Буковини, другу до Кременчука, то немає сумніву, що значення першої... буде набагато важливішим, ніж значення другої», що проходить переважно через місцевість, у 1860-і роки ще мало населену. У цьому випадку «Одеса матиме набагато більше справ із Дністром і Буковиною, ніж із Дніпром і внутрішньою Росією». Тому залізниця, що з'єднає Одесу з іншими економічними центрами, «повинна йти не новоросійськими степами, а багатими, благословенними місцевостями Подільської і Київської губерній, проходячи і через Бердичів, дуже важливий торговий пункт»⁸⁵⁷. Але проект Оффенгейма так і залишився нереалізованим. Улітку 1870 р. Одесько-Балтську й Одесько-Єлизаветградську лінії придбало в уряді «Російське товариство

⁸⁵⁵ «З погляду транзитної торгівлі завдання в тому, щоб з'єднати найкоротшим шляхом Львів з Одесою», тому що німецькі й австрійські товари не можуть потрапити до Чернівців інакше, ніж через Львів і залізничну лінію Краків-Львів». «Для Чернівецько-Львівської залізниці надзвичайно важливо примусити транзит йти довшим шляхом, щоб він ішов саме цією дорогою, і спонукати російський уряд гарантувати дохід з більшого капіталу, щоб споруджена дорога була продовженням Чернівецько-Львівської. Цей інтерес Оффенгейма «повністю зрозумілий», але, за словами «Московських відомостей», незрозуміло інше – який стосунок інтерес Оффенгейма до власного прибутку має до інтересів Російської імперії (Недоумения по поводу проекта железной дороги от Черновцов на Одессу через Тирасполь // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 10–12).

⁸⁵⁶ Але «чи не надається всьому цьому надмірна важливість?» Якщо торговельне значення Росії і зростає, то лише на Чорному морі, а не на Середземному, і не у світових океанах, тому «чи варте все це тих жертв, які... від нас вимагаються», якщо «ні в Трієста, ні в Марселі ми не відіб'ємо роботи?» (Львовско-Черновицкая дорога есть дорога не транзитная, а военная // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 26).

⁸⁵⁷ Железная дорога из Москвы в Одессу должна идти на Киев, а не на Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 479.

пароплавства і торгівлі» («РТПіТ»), і ця мережа завдовжки 963 км одержала назву Одеської залізниці, що обслуговувала переважно експорт зерна й цукру через порт Одеси.

Серед промислових акціонерних компаній до середини 1870-х років найбільшими в місті вважалися «Механічний завод Белліно-Фендерих», заснований на німецькі капітали; «Металургійний завод Гульє-Бланшарда», «Чавуноливарний завод Зебека і фон Валя (Фалька)»; «Механічний завод Бертрана», а також «Завод Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ)» – найбільше акціонерне товариство в Чорноморському басейні, що володіло більшістю торгових і пасажирських суден.

У 1890-і роки в місті були 24 акціонерні компанії і пайові товариства⁸⁵⁸, а до початку ХХ ст. були засновані численні нові акціонерні компанії. Акції найчастіше не потрапляли на біржу й розподілялися серед вузького кола осіб, причетних до товариства. Нерідко такі акції були іменними. Так, «Одеське товариство виробництва домобудівних матеріалів» почало роботу 25 червня 1902 р. з основним капіталом 300 тис. руб., поділений на 1000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом по 300 руб.⁸⁵⁹

⁸⁵⁸ З них у 14 був інвестований місцевий капітал – «Товариство газового освітлення» (капітал 800 тис. руб.), «Олександрівське товариство цукробурякових і цукрорафінадних заводів» (6 млн руб.), «Товариство виробництва фарб і лаків» (600 тис. руб.), «Товариство одеського хімічного заводу» (200 тис. руб.), «Товариство південно-російського шкіряного виробництва» (300 тис. руб.), «Товариство фабрикації гнутих меблів» (275 тис. руб.), «Товариство виноробства» (800 тис. руб.), «Товариство виробництва харчових продуктів» (300 тис. руб.), «Південно-Російське товариство друкованої справи» (300 тис. руб.), «Товариство одеського цукрорафінадного заводу» (500 тис. руб.), «Товариство одеського пивоварного заводу» (400 тис. руб.), «Південно-Російське товариство пивоварних заводів» (1 млн руб.), «Товариство електричного заводу І. Романова» (500 тис. руб.). Іноземні капітали були вкладені в 10 компаній – «Товариство Белліно-Фендерих» (600 тис. руб.), «Генеральне товариство французької вакси» (8 млн фр.), «Бельгійське товариство одеських кінно-залізничних доріг» (5,4 млн фр.), «Товариство паперово-джутової мануфактури» (100 тис. фунтів), «Одеське металургійне товариство» (1,3 млн фр.), «Товариство виробництва пляшок» (2 млн фр.), «Товариство виробництва цементу» (2 млн фр.), «Товариство одеського металевого заводу» (1,25 млн фр.), «Товариство цегельного і черепичного виробництва» (1 млн фр.), «Товариство виробництва хімічних продуктів» (4 млн фр.) (Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К.: ЮЗЖД, 1897. – С. 247).

⁸⁵⁹ Засновниками й директорами товариства були Ф. П. Калоті, А. К. Шаков, Д. С. Брунштейн; товариству належала деревообробна фабрика в Одесі (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 172). «Акціонерне товариство одеського миловарного свічного заводу В. Санцбахер і К^о» було засновано 26 жовтня 1897 р. Засновниками і директорами були Е. В. Санцбахер, К. Ф. Рейм, Ф. Е. Енні. Основний капітал товариства становив 600 тис. руб., він був поділений на 600 іменних акцій номіналом по 1000 руб. Дивіденди в 1897 р. були 3%, у 1900–1901 рр. – 1% (Там само. – С. 176). «Одеське акціонерне

Емітентами акцій іноді були й деякі одеські підприємств, що мали організаційно-правову форму пайового товариства. Так, «Товариство Херсонських лісопильних заводів і лісової торгівлі» було засновано в 1900 р. з основним капіталом 500 тис. руб. Засновниками товариства, що ввійшли до складу його адміністрації, були Б. Я. Бернштейн, Е. Ф. Біндер, Л. Л. Рогинський, І. Г. Ейшискін. Товариство випустило 2000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 250 руб., дивіденди за якими у 1900 р. становили 6%⁸⁶⁰.

товариство газового освітлення», засноване в 1868 р. (засновники і члени правління: Б. Г. Каяндер, Г. Х. Брунс, О. Г. Гассельблат, К. К. Рінк-Вагнер, С. М. Гурович) з капіталом 1 млн руб., випустило 6812 іменних акцій номіналом по 187,5 руб. Акціонерне товариство Олександро-Дмитрівських кам'яновугільних шахт», засноване в Одесі 18 серпня 1898 р. (засновники і директори: К. П. Калоті, Ф. П. Калоті, К. А. Еберггард) для розробки вугілля в Катеринославській губернії, мало основний капітал 400 тис. руб., поділений на 1600 іменних акцій номіналом 250 руб. Дивіденди за акціями у 1898–1899 рр. становили 5,5%. «Одеське товариство телефонів» було засноване 18 жовтня 1901 р. (засновники і директори: Г. Ф. Рафалович, І. А. Маргуліс, С. А. Маргуліс, М. Г. Рейнгерц, А. Р. Рейхенберг) з основним капіталом 800 тис. руб., поділений на 3200 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 250 руб. «Акціонерне товариство Барського рафінадного заводу» почало роботу в 1899 р. (засновники і члени правління: З. С. Ашкеназі, М. Ф. Рафалович, Б. А. Магнер, О. І. Криванек) з основним капіталом 500 тис. руб., поділений на 100 іменних акцій по 500 руб. (дивіденди в 1900–1901 рр. – 6%). «Одеське товариство дріжджово-винокурного виробництва» було засноване 26 січня 1899 р. (засновники і члени правління: А. А. Бродський, Ф. Г. Енні, А. А. Треплін, Ю. К. Фішер) з основним капіталом 245 тис. руб. (700 акцій, іменних і на пред'явника по 350 руб.). «Північно-російське лісопромислове акціонерне товариство» було засноване в 1900 р. в Одесі для заготівлі на Півночі лісу й переробки деревини. Засновниками і членами правління були А. І. Тработті (голова), З. С. Ашкеназі, Д. Л. Коган-Бернштейн. Основний капітал товариства (750 тис. руб.) був поділений на 3000 акцій (іменних і на пред'явника) по 250 руб. «Акціонерне товариство “Адольф Вейсман”» почало роботу в 1900 р., спеціалізуючись на будівництві заводів сільськогосподарських машин. Засновниками і членами правління були А. М. Вейсман, Г. Ф. Спітта, К. Л. Єндрицький. Основний капітал товариства становив 500 тис. руб., він був поділений на 1000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 500 руб. Дивіденди в 1900 і 1901 рр. були видані в розмірі 8%. «Акціонерне товариство Одеських Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів», засноване 16 вересня 1872 р. (засновники і члени правління: М. Ф. Лузанов, голова; Б. Д. Вальтур, К. П. Калоті) з капіталом 425 тис. руб., випустило 425 іменних акцій по 1000 руб. Дивіденди за акціями становили 4,75% у 1899 і 1900 рр., 4,95% у 1901 р. «Чорноморське товариство для виробництва штучних будівельних матеріалів» почало роботу 15 травня 1900 р. (засновники і члени правління: М. Б. Шварцкопф, голова; А. А. Треплін, К. Ц. Гінанд) з основним капіталом 150 тис. руб., випустивши 600 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 250 руб. Дивіденди в 1900 р. становили 2% (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 394, 414, 455, 536, 540, 671, 700, 858, 1139–1140).

⁸⁶⁰ «Товариство Ольвіопольського шкіряного заводу», засноване 20 березня 1875 р. в Одесі (засновники і члени правління: О. Г. Гассельблат, директор; Е. В. Плісіне,

Акції деяких підприємств міста були введені в біржові котирування. Акціонерне «Південно-Російське товариство виноробства Генріх Редерер в Одесі», засноване 9 вересня 1897 р. (засновники і директори: В. В. Якунін, А. А. Радецький-Микулич, М. М. Герасимович) з капіталом 750 тис. руб., поділений на 4000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом по 187,5 руб. Акції були введені в котирування Одеської біржі 4 квітня 1900 р., але їхня біржова ціна не була визначена, і дані про операції з ними не відомі. Дивіденди в 1900 р. становили 5%, у 1888–1889 і 1901 рр. не видавалися⁸⁶¹.

Введення в біржові котирування провадилося і для паїв деяких товариств. Так, «Товариство Одеського цукрорафінадного заводу» почало роботу 12 квітня 1895 р. (засновники і директори: Ф. Г. Куссіс, М. К. Розенберг, І. Я. Фельдман) з основним капіталом 1,5 млн руб., випустивши 1500 іменних паїв по 1000 руб. Паї були введені в котирування Одеської біржі з 21 серпня 1898 р. (ціни в діапазоні 1000–1100 руб.), дивіденди за ними часто не видавалися, і лише за даними 1897–1898 рр. було сплачено 5%⁸⁶².

Ю. П. Струнці) з основним капіталом 250 тис. руб., випустило 1000 іменних акцій по 250 руб. (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 885, 1585).

⁸⁶¹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 246. «Товариство винного виробництва й торгівлі винами бессарабських землевласників братів І. та В. Синадіно і К^о» почало роботу 8 грудня 1894 р. (засновники і члени правління: І. П. Синадіно, К. П. Калоті, Н. А. Ебергард) з капіталом 300 тис. руб., поділений на 600 іменних паїв номіналом 500 руб. Дивіденди за паями становили за 1896–1897 рр. – 9%, 1898–1898 рр. – 8%; 1898–1899 рр. – 9%; 1899–1900 рр. – 9%; 1900–1901 рр. – 9% (Там само. – С. 306). «Акціонерне товариство одеського пробкового заводу Ед. Арпс і К^о» було засноване в 1893 р. (засновники і директори: Е. Н. Арпс, Ю. Н. Брук, Н. Е. Арпс) з основним капіталом 750 тис. руб. (3000 акцій, іменних і на пред'явника, номіналом 250 руб.). Акції були введені в котирування Петербурзької біржі з 19 травня 1900 р., Одеської – з 18 січня 1900 р. У Петербурзі ціна акцій не визначалася і, ймовірно, реальних операцій з ними не було; в Одесі біржова ціна акцій була в діапазоні 285–295 руб. За акціями видавалися дивіденди в розмірі 11% у 1898–1899 рр., 12% у 1899–1900 рр. і в 1900–1901 рр. (Там само. – С. 280).

⁸⁶² «Товариство Південно-Російського шкіряного виробництва» почало діяти 20 січня 1885 р. (засновники і директори: відомі підприємці: А. І. Тработті, К. П. Калотті, І. П. Синадіно, А. А. Анатра, С. З. Зусман) з капіталом 900 тис. руб. (1800 іменних паїв по 500 руб.). Паї були введені в котирування Одеської біржі з 1895 р., але їхні ціни не визначалися й операції купівлі-продажу, ймовірно, не проводилися (Там само. – С. 336, 487).

Одеса завжди була тісно пов'язана з іноземним капіталом – на початку XIX ст. грецькі купці, що переселилися до міста, принесли із собою не тільки левантійський стиль підприємництва й великі зв'язки в усьому Середземномор'ї, а і значні капітали. Коли в другій половині XIX ст. діловий стиль міста почали визначати вже не греки, а євреї, які масово переселялися з галицького містечка Броди, вони принесли із собою власні капітали і зв'язки, корені яких ішли в Австрію і Німеччину, на Віденську та Берлінську біржі.

Зерновий експорт також був тісно пов'язаний з іноземними капіталами, і в сенсі розгалуженості ділових зв'язків та фінансових потоків Одеса значно перевершувала Київ. Ця підключеність до системи світових ринків капіталу стала характерною рисою Одеси як фінансового центру. Тому Одесу в XIX ст. нерідко порівнювали з Ригою, балтійським портом, через який також ішли експортно-імпорتنі операції Російської імперії⁸⁶³.

Наприкінці XIX ст. багато підприємств міста належали бельгійським, німецьким і французьким власникам. З 27 акціонерних товариств і пайових товариств, що діяли в місті в 1899 р., десять було засновано на іноземні капітали – вісім бельгійських акціонерних компаній, одна французька і одна англійська. Загальний капітал акціонерних товариств з іноземним капіталом становив 12,2 млн руб., і більшість з них були засновані під час підйому 1890-х років⁸⁶⁴.

Переважали підприємства з бельгійськими капіталами – «Одеське металургійне товариство», «Товариство виробництва цементу», «Анонімне товариство коркової мануфактури в Одесі» тощо. Найбільшою була компанія «Трамваї Одеси», заснована в 1880 р. «У нас в Одесі місто наче пасує перед бельгійцями» на відміну від Києва, що «міцно застряг у руках приватної компанії Бродського». Хоча в Одесі з 1880 р. почав роботу трамвай на кінній тязі, але ті, «хто був в Одесі, знають, яким яскравим дисонансом є наша горезвісна конка з усією зовнішністю “красуні

⁸⁶³ Коли в 1880-і роки Німеччина була основним покупцем російської аграрної продукції, зокрема зерна, на Берлінській біржі (де в той час розміщалися всі російські зовнішні позики) спекулянти вели гру на зниження рубля, і міністр торгівлі Пруссії Альберт Майбах (1822–1904) назвав Берлінську біржу отруйним деревом, що кидає свою настільки ж отруйну тінь не тільки на Петербурзьку біржу (яка багато в чому залежала тоді від Берлінської), а й на біржі Риги та Одеси (Towin A. Lettres De Russie / A. Towin // L'Economiste Francais. – 1880. – 24 Janvier. – P. 102–104).

⁸⁶⁴ Херлихи П. Одесса. История, 1794–1914 / П. Херлихи. – Одесса: Optimum, 2007. – С. 294.

Півдня” і “куточка Європи” (як люблять одесити називати своє місто)». Підприємці, що цінують свій час, не можуть користуватися конкою – «ні для кого в Одесі не таємниця, що пішки завжди дійдеш до потрібного пункту швидше, ніж за допомогою конки»⁸⁶⁵. На початку ХХ ст. у місті постійно обговорювалося питання про електричний трамвай. У той час визнаними лідерами в технології електричних трамваїв були бельгійці.

Бельгійська компанія «Генеральне товариство електричних підприємств» скупила більшість акцій одеської конки, що знаходилася доти в руках «Взаємної компанії трамваїв»⁸⁶⁶, і почала будувати лінію електричного трамвая. «Генеральне товариство...» мало великий досвід подібних проектів, створивши трамвайні мережі в Буенос-Айресі, Дамаску, Копенгагені й інших містах світу. У Російській імперії трест побудував лінії в Одесі й Ризі. У звіті «Генерального товариства...» за 1910 р. наводяться статистичні дані, що показують розвиток трамвая в цих двох містах. На перший погляд, обидві трамвайні мережі дали в 1910 р. приблизно однаковий дохід: одеська – 3,7 млн франків, ризька – 3,8. Але довжина трамвайної мережі в Ризі (38 км) була вдвічі коротшою, ніж в Одесі (76 км), і чистий прибуток в Одесі (24%) – удвічі менший, ніж у Ризі (45%). Прибутковість одеського трамвая була «набагато меншою», ніж у інших містах – «Саратові, Харкові, Ростові-на-Дону... не кажучи вже... про Варшаву і Київ». «Трамвай, на справедливую думку бельгійських ділків, – система кровообігу міста». І за його розвитком «легше за все робити висновки про стан здоров'я всього міста». А «Одеса хвора, Одесу потрібно лікувати якнайшвидше, – в один голос кажуть бельгійські біржові видання, що підбивають підсумки 1910 ділового, фінансового й торгово-промислового року... Бельгійські фінансові діагности визначають її хворобу як артеріосклероз», і характерний симптом цієї хвороби «у повільному... розвитку трамвая»⁸⁶⁷.

Німецькі капітали в Одесі також були широко представлені. Одним з найбільших німецьких підприємств було товариство механічного й чавуноливарного заводу «Белліно-Фендерих» (Bellino-Fenderich), засноване в 1873 р. на основі заводу, що належав торговому дому «Белліно-Фендерих» і проводив ремонт сільськогосподарської техніки. Засновниками товариства стали один із співвласників торгового дому, купець 1-ї гільдії Адольф

⁸⁶⁵ Егоров Т. Бельгийцы и электрические трамваи в Одессе / Т. Егоров // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 7. Сент.-окт. – С. 139–140.

⁸⁶⁶ Дякин В. С. Германские капиталы в России: электроиндустрия и электрический транспорт / В. С. Дякин. – М.: Наука, 1971. – С. 114.

⁸⁶⁷ Артериосклероз Одессы // Одесский листок. – 1911. – № 4. – 5 янв. – С. 2.

Беліне і купець Людвіг Коммерель. Завод розширився і перейшов до виробництва парових машин і котлів, вагонів для залізниць тощо, а з кінця XIX ст. товариство зайнялося ремонтом суден, незабаром зосередивши у своїх руках замовлення всіх одеських судновласників. У 1914 р. це найбільше машинобудівне підприємство Одеси мало річний оборот більш ніж 700 тис. руб.; до складу правління входили В. І. Прігніц (директор-розпорядник), А. Ф. Кіліус, І. І. ван дер Гюхт. Основною продукцією були пароплави, парові машини, котли, мотори, нафтові насоси тощо⁸⁶⁸. Крім того, німецький капітал контролював «Чавуноливарний завод Зебека і фон Валя (Фалька)»; компанію Б. А. Цейтшеля, що придбала невелику електротехнічну фірму в Одесі, акціонерне товариство «Герхард і К^о» та ін. У місті працювали відділення відомих німецьких акціонерних компаній «Артур Коппель» (заснована у 1897 р., володіла механічними й вагобудівними заводами в Петербурзі) і «Акціонерного товариства котельних і механічних заводів “Фіцнер і К. Гампер”».

Французькі капітали в Одесі були інвестовані в «Металургійний завод Гульє-Бланшарда», «Анонімне товариство маслоробних заводів Рубе в Одесі», «Товариство джутового виробництва в Одесі». Спочатку джутова фабрика належала англійським власникам, але в 1909 р. французьке акціонерне товариство придбало фабрику в англійського консорціуму.

Англійські капітали, найменш представлені в Одесі, були вкладені переважно в акції судноремонтного заводу «РТПіТ», а також одеського трамвая, газового заводу, джутової фабрики і коркового заводу.

Цінні папери одеських компаній з іноземним капіталом важко було знайти на Одеській біржі – їх пакети осідали в портфелях засновників. Так, «Товариство механічного і чавуноливарного заводу під фірмою “Белліно-Фендерих” в Одесі», що почало роботу в 1873 р. з основним капіталом 600 тис. руб. і запасним – 458,3 тис. руб. (засновники і директори: Г. Л. Коммерель, Г. А. Ган, І. В. Кун), мало організаційну форму пайового товариства. Його капітал був поділений на 120 іменних паїв по 5000 руб. Дивіденди за ними становили в 1896 р. 6%, у 1897 р. – 7,5%; у 1898 р. – 13,5%; у 1899 р. – 11,5%; у 1900 р. – 11,5%⁸⁶⁹.

⁸⁶⁸ Плесская Э. Беллино-Фендерих / Э. Плесская. – http://www.rusdeutschanorama.ru/jencik_statja.php?mode=view&site_id=34&own_menu_id=4274.

⁸⁶⁹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1356.

Перші банкірські дома Одеси

«Якщо торгівля, особливо торгівля вивізною, не відбувається без комерсантів, то вона не відбувається також і без банкірів. Унаслідок цього в місті, із самої його підстави, з'явилися банкірські контори»⁸⁷⁰, – писав Ж. Верн про Одесу – місце в ті часи настільки ж екзотичне для французів, як і Туреччина.

Наприкінці XVIII ст. було вирішено відкрити облікові контори Асигнаційного банку в Одесі, Феодосії і Таганрозі. Ці контори повинні були проводити облік векселів і надавати кредити на термін до дев'яти місяців під заставу товару (сума кредиту становила 25–30% вартості товару). Інших установ комерційного кредиту в той час не було, тому відкриття облікових контор було сприйнято сучасниками позитивно. «Облікова контора є місце благодатне для Одеси. Тому, хто бажає побудувати будинок, вона дає в позику гроші під заставу й надійних поручителів. Позичивши капітал, ви будете будинок і одразу здаєте його. Дохід від цього дає можливість за декілька років сплатити борг ваш, і ви, приїхавши в Одесу без грошей... вже маєте будинок і одержуєте з нього дохід»⁸⁷¹. Одеська облікова контора була відкрита 6 серпня 1806 р. з капіталом 750 тис. руб.⁸⁷², але її реальні можливості не відповідали потребі в кредиті. Становище трохи покращилося після відкриття в 1819 р. Одеської контори Комерційного банку, яка тривалий час залишалася єдиним джерелом короткострокових кредитів.

У новому зростаючому портовому місті за короткий час багато грецьких та італійських купців швидко розбагатіли. У 1801 р. у місті, де було лише 9 тис. жителів, уже було два банкірських дома французьких підприємців – Жома і Фурньє, а також банкірський дім Рено.

Фірма ліворнського банкіра Жома і його компаньйона французького купця Фурньє була, мабуть, першим банкірським домом в Одесі. Рескриптом від 6 листопада 1801 р. цар Олександр I зобов'язав одеську владу (зокрема цивільного губернатора М. П. Миклашевського) надавати всіляку допомогу Жому і Фурньє. «Дійшло до мене прохання негоціанта Фурньє, відомого торговими

⁸⁷⁰ Верн Ж. Упрямец Керабан. Север против Юга / Ж. Верн. – СПб.: Logos, 2001. – <http://scilib-fiction.narod.ru/JulesVerne/Keraban/index.html>.

⁸⁷¹ Долгоруков И. М. Славные бубны за горами, или Путешествие моё кое-куда 1810 года / И. М. Долгоруков // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1869. – Кн. 2. – С. 148.

⁸⁷² Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. / А. Скальковский // Записки Императорского Русского географического общества. – СПб., 1864. – Кн. 3. – С. 175.

справами у Тулоні, Неаполі і Палермо, про дозвіл йому заснувати, разом з ліворнським банкіром Жомом, у місті Одесі комерційний дім, в який буде вкладено від двохсот до трьохсот тисяч ліврів... коли прибуде до Одеси зазначений негоціант Фурньє чи повірена особа їхньої компанії, потрібно надавати їм всіляку допомогу... яка не суперечитиме законам і буде корисною для комерції того краю»⁸⁷³.

Жом і Фурньє планували зібрати початковий капітал, 200 тис. руб., завдяки продажу 200 акцій номіналом 1000 руб. У Комерц-колегії висловили сумнів, що ці акції вдасться реалізувати, тому що «від Овідіюполя до Тамані не було купця, який мав би капітал у 20 000 руб.»⁸⁷⁴. Імовірно, скептичне ставлення Комерц-колегії було перебільшеним – відомо, що перші грецькі купці, що оселилися в Одесі, мали у своєму розпорядженні значні капітали й без проблем могли дозволити собі придбати акції банкірського дому по 1000 руб. Але, як би там не було, про подальшу долю фірми Жома і Фурньє нічого не відомо.

Іван Петрович Рено (Jean-Francois Rainaud) з'явився в Петербурзі на початку 1780-х років, займаючись торгівлею. На початку XIX ст. Рено оселився в Одесі, де почав свій бізнес як «перукар, що зібрав трохи грошей і став торгувати парфумами; під заступництвом Рішельє в Одесі він перейшов... до борошна, розбагатів, завів собі дачу і побудував будинок»⁸⁷⁵. У будинку Рено не тільки одного часу розміщалася біржа, а і збиралося одеське вище товариство⁸⁷⁶.

У 1810-і роки кредитні послуги надавали одеські торгові дома К. Я. Сікара, М. А. Крамарьова, Дж. Емса, І. М. Рея⁸⁷⁷. Карл Сікар (Charles Sicard) оселився в Одесі в 1804 р., відкривши торговий дім, що мав великі зв'язки в Італії і Франції. Центральна контора фірми Сікара знаходилася в Парижі, а в Одесі й Константинополі були відкриті відділення. Одержавши в 1807 р. російське громадянство, Сікар під час війни 1812 р. займався постачанням російських військ і в 1814 р. став радником комерції. У 1813–1815 рр. його річні обороти за торговельними і кредитними

⁸⁷³ Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793–1823) / А. А. Скальковский. – Одесса, 1837. – С. 98.

⁸⁷⁴ Проект устава Страховой конторы в Одессе // РГИА. – Ф. 13. – Оп. 2. – Д. 834. – Л. 29.

⁸⁷⁵ Вигель Ф. Ф. Записки. В 2 кн. Кн. 2. – М.: «Захаров», 2003. – С. 1044.

⁸⁷⁶ Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793–1823) / А. А. Скальковский. – Одесса, 1837. – С. 223.

⁸⁷⁷ Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. – С. 21.

операціями досягали 10 млн руб.⁸⁷⁸ Джеймс Емс (James Yeames) був англійським генеральним консулом в Одесі понад 35 років, продовживши справу свого батька, Генрі Емса, англійського консула в Одесі в 1803–1813 рр.⁸⁷⁹ Сікар, Рено, Емс та інші одеські банкіри початку XIX ст., зібравши значні капітали, почали фінансувати підприємців, видаючи їм кредити під іноземні переказні векселі.

У цей час в Одесі у внутрішній торгівлі використовувалися прості векселі, а в зовнішньоторговельних операціях були поширені два типи переказних векселів – одні були трасовані на іноземні міста, інші потрапляли в Одесу з комерційних центрів Європи і були трасовані на Петербург чи Москву. Векселі першого типу до обліку не приймалися, але їх купували за зниженим курсом одеські спекулянти за межами біржі. Векселі другого типу приймала до обліку Одеська контора Комерційного банку і приватні банкірські доми. Найбільшими дисконтерами були Сікар і Рено, що відправляли велику кількість переказних векселів до Марселя⁸⁸⁰.

У 1816 р. Карл Сікар став засновником *Compagnia de la Mer Noir* – «Чорноморської компанії». Капітал компанії – 8 млн франків, – був зібраний завдяки продажу 1000 акцій по 8 тис. франків. Одним з великих акціонерів став паризький банкір Ж. Лафіт, скарбник компанії. Правління *Compagnia de la Mer Noir* було в Парижі, торгове агентство відкрито в портовому Марселі, а відділення – в Одесі й Константинополі. У планах Сікара було створення представництв компанії в Херсоні, Таганрозі, Києві, Москві. Передбачалося, що компанія матиме торговельні зв'язки не тільки з чорноморськими портами (Сінопом, Галацом та ін.), а й розширить сферу своїх інтересів до Астрахані й Персії⁸⁸¹.

Компанія, крім торговельних операцій, займалася і такою прибутковою для Сікара справою, як купівля-продаж переказних векселів, ставши найбільшим учасником фінансового ринку Одеси. Так, у травні 1819 р. лише за кілька днів було придбано переказних векселів на 600 тис. руб. На одеському фінансовому ринку цього часу переважали переказні векселі, виписані місцевими купцями. Більшість іноземних торгових домів (крім константинопольських)

⁸⁷⁸ Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – С. 29–30.

⁸⁷⁹ Gadsby J. A. A Trip to Sebastopol, out and home, by Way of Vienna, the Danube, Odessa, Constantinople and Athens... / J. A. Gadsby. – London: Gadsby, 1858 – P. 152.

⁸⁸⁰ Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1823 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 4138. – Л. 52.

⁸⁸¹ Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – С. 359.

нечасто виписували векселі, замість цього відкриваючи для своїх одеських партнерів рахунки в іноземних банках. Коли фірма Сікара зайняла своє місце на одеському ринку фінансових послуг, операціями з купівлі-продажу переказних векселів займалися здебільшого єврейські банкіри з галицького містечка Броди, діючи через своїх агентів – одеських купців. Потім їхня діяльність розширилася, вони почали скуповувати і внутрішні переказні векселі, направивши до Одеси своїх агентів безпосередньо з Бродів. Разом з ними в місті почали з'являтися агенти варшавських і віденських банкірів⁸⁸². Фірма К. Сікара розширювала свою діяльність – у 1820 р. вона переказала до Таганрога 1,2 млн руб. Про масштаби цієї операції можна робити висновки з того, що за весь цей рік Одеська контора комерційного банку переказала для купців 2,1 млн руб.⁸⁸³ Але не всі плани французького купця, що розбагатів в Одесі, йому вдалося реалізувати – у 1830 р. він загинув під час шторму в Середземному морі.

У 1814 р. була заснована «Одеська комерційна каса» (статут затверджений на зборах акціонерів 3 вересня 1814 р.) з капіталом 500 тис. руб., що випустила 1000 акцій по 500 руб. Каса існувала недовго, менш ніж два роки, продавши лише 789 з 1000 акцій. Засновниками каси були І. Ф. Оберт, І. А. Петала, М. Падзю. Серед великих акціонерів були Ф. Серафіно, В. Спіроксеїс і Д. Палеолог. Каса видавала кредити під заставу товарів і проводила облік векселів. Акції каси не були іменними і могли без обмеження продаватися їхніми власниками, маючи вільний обіг. Однак існувала вона недовго і була закрита в 1816 р.⁸⁸⁴ Приводом для ліквідації каси стали нібито завищені дисконтні ставки, хоча справжня причина була, очевидно, не в цьому, а в конкурентній боротьбі впливових в Одесі осіб.

Наприкінці 1820-х років виникла ще одна акціонерна кредитна компанія – «Чорноморська страхова компанія». Передбачалося, що, крім страхових послуг, компанія надаватиме кредити. Серед акціонерів нової компанії були К. Сікар (75 акцій по 1000 руб.), банкір Вальп (55 акцій), інші впливові в Одесі особи,

⁸⁸² Р. Ф. Фурман – А. И. Рибопьеру. 14 мая 1819 г. / РГИА. – Ф. 1040. – Оп. 1. – Д. 46. – Л. 6.

⁸⁸³ Цього року Одеська контора Комерційного банку видала за трансферними записками 3 млн руб. і 0,7 млн за траттами. Особливо бурхливими для Сікара, як і для всього одеського фінансового ринку, був 1826 р. Розвиток текстильної промисловості в Підмосков'ї створив попит на сировину, і до Одеси потекли гроші з Москви для закупівлі вовни (Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1820 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 3997. – Л. 12, 54).

⁸⁸⁴ Свиридов Н. С. Городские общественные банки в России в первой половине XIX века / Н. С. Свиридов // Научные доклады высшей школы. Серия исторических наук. – 1961. – № 3. – С. 89.

зокрема генерал-губернатор граф А. Ф. Ланжерон. Однак Одеська контора державного Комерційного банку прагнула позбутися будь-яких конкурентів на фінансовому ринку міста й домоглася від царя Олександра I заборони на діяльність усіх недержавних кредитних установ в Одесі. Царський указ був виданий 20 жовтня 1819 р., після чого компанію ліквідували незважаючи на те, що значна частина акцій вже була продана⁸⁸⁵.

Заборона в Одесі недержавних кредитних установ не дала бажаного результату – попри ліквідацію декількох компаній, що надавали кредитні послуги, торгових домів і приватних дисконтерів це практично не зачепило, і вони продовжували домінувати на ринку фінансових послуг. Контора Комерційного банку, прагнучи повністю контролювати одеський фінансовий ринок, знизила вартість кредиту до 0,5% на місяць. Але готівки не вистачало, і особи, що бажали терміново одержати кредит, мусили звертатися до приватних дисконтерів і платити їм більше⁸⁸⁶. В наступні роки Одеська контора Комерційного банку намагалася залишатися монополістом на ринку фінансових послуг, і влада всіляко перешкоджала створенню будь-яких нових кредитних установ⁸⁸⁷.

У 1820-і роки зростання обсягів торгових операцій в Одесі не було постійним⁸⁸⁸. У періоди спаду зовнішньоторговельних операцій заощадження одеських підприємців збільшувалися,

⁸⁸⁵ Р. Ф. Фурман – А. И. Рибопьеру. 12 ноября 1819 г. / РГИА. – Ф. 586. – Оп. 2. – Д. 1348. – Л. 28.

⁸⁸⁶ У 1818 р. одеські агенти віденських банкірських домів барона Бьонера і «Фриз» дисконтували векселі на 500 тис. руб. під 2% на місяць (Р. Ф. Фурман – А. И. Рибопьеру. 12 ноября 1819 г. / РГИА. – Ф. 586. – Оп. 2. – Д. 1348. – Л. 52).

⁸⁸⁷ І навіть у 1841 р., коли Ф. О. Гандебуrow подав міністру фінансів прохання про відкриття в Одесі «Компанії для грошових позик під заставу рухомого майна, яке не приймають у кредитних установах», проект був переданий на розгляд спершу новоросійському генерал-губернатору, а потім одеському «традоначальнику» Д. Д. Ахлестішеву. Вони відхилили проект під тим приводом, що заявлений основний капітал компанії (600 тис. руб.) нібито був недостатнім для такого міста, як Одеса, і «мобільність установи буде підірвана, особливо зі зростанням позовів на неповернені позики», виправдовуючись, що в принципі це було б «дуже корисним створення кредитної компанії в краї» (Д. Д. Ахлестішев – М. С. Воронцову // РГИА. – Ф. 18. – Оп. 4. – Д. 608. – Л. 8).

⁸⁸⁸ Перший спад настав у 1817 р, коли обсяг експортних операцій в Одесі зменшився з 41,9 млн руб. до 20,5 млн у 1818 р.; імпортних – з 19,7 млн до 14,2 млн руб. Подібні спади відзначалися в 1821 і 1825 рр. Особливо сильними були спади 1827–1828 рр. (коли обсяг експорту скоротився з 18,5 до 1,7 млн руб., обсяг імпорту з 12,8 до 6,2 млн руб.) і 1834–1835 рр. (експорт скоротився з 19,3 до 3,9 млн руб., тоді як імпорт зріс з 14,9 до 17,5 млн руб. Найбільший спад обсягів операцій був під час однієї з російсько-турецьких воєн у 1828–1829 рр. (Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – Одесса: В городской типографии, 1839. – С. 58–59, 61–62).

відповідно зростали депозити в Одеській конторі Комерційного банку (з 4,1 млн руб. у 1822 р. до 6,7 млн руб. у 1825 р.)⁸⁸⁹. Збільшився і попит на облігації державної внутрішньої позики – тільки в 1822 р. для купівлі цих паперів одеськими купцями було переказано в Петербург і Ригу 1,5 млн руб.⁸⁹⁰

Незважаючи на періоди підйомів і спадів, обсяги зовнішньоторговельних товарних операцій в Одесі постійно зростали, збільшувалася і кількість компаній, що займалися зовнішньою торгівлею (переважно експортом зерна). Усі вони поєднували товарні операції з фінансовими. У 1830-і роки зерновий експорт з Одеси продовжував зростати. Велика частина експорту надходила в Ліворно (45%), Геную (18%), Марсель (10%), Лондон (8%)⁸⁹¹. Конкурентами Одеси в зерновому експорті були дунайські портові міста, зокрема Галац. «Після закінчення турецької війни граф Воронцов зазначив... які новоросійські порти матимуть суперників у дунайських [портах]. Як збулося його пророцтво, ми бачимо тепер, коли велике пароплавання Дунаєм сполучає Відень, центр Європи, з Константинополем, головним містом Сходу, коли тисячі торгових суден, незважаючи на труднощі плавання, приходять у дунайські порти з усіх європейських морів»⁸⁹².

У 1836 р. в Одесі були 83 торгові дома, з них 9 з річними оборотами більш ніж 2 млн руб., 11 – понад 1 млн, 7 – більш як 500 тис. Найбільшими були торгові дома Д. Картацці (J. et I. Cortazzi), Ф. Родоканакі (Rodocanachi), С. Раллі (Ralli Freres), І. Вальтера (I. Walther et Co), П. Деазарта (P. Deasarte), Я. Порро (G. Porro), Л. Штігліца (L. Stieglitz et Co)⁸⁹³.

Компанія James & John Cortazzi за рахунок вдалих родинних зв'язків (Яків Картацці був одружений з дочкою Томаса Хорнбі з ліверпульського торгового дому Hornby) мала глибокі зв'язки з британськими компаніями, зокрема з фірмою Joseph & Charles Sturge з Бірмінгема. Брати Картацці постачали зерно до Ліверпуля,

⁸⁸⁹ Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1822 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 4076; Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1825 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 4262.

⁸⁹⁰ Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1822 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 4076. – Л. 19.

⁸⁹¹ Harlaftis J. A History of Greek-owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the present day / J. Harlaftis. – London: Routledge, 1995. – P. 20; Herlihy P. Russian Wheat and the Port of Livorno. 1794–1845 / P. Herlihy // Journal of European Economic History. – 1976. – № 5. – P. 45–86.

⁸⁹² Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1865. – С. 50.

⁸⁹³ Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – С. 48.

Бірмінгема й Манчестера. Маючи можливість брати значні кредити в Лондоні, вони займалися і фінансовими операціями, а Яків (John) Картацці, оселившись в Англії, зареєстрував там компанію John Cortazzi⁸⁹⁴.

Ще більшим був торговий і банкірський дім Федора Родоканакі, що вкладав капітали в розвиток промисловості Новоросійського краю і сферою свого впливу охоплював весь Чорноморсько-Азовський регіон.

Федір Родоканакі

Провідне значення серед одеських банкірів того часу мав купець першої гільдії Федір Павлович Родоканакі, що народився в 1797 р. на грецькому острові Хіос. В Одесі бував у торгових справах його батько, Павло Родоканакі, що помер у 1801 р. у Константинополі. Федір Родоканакі вперше приїхав до Одеси з чотирма братами в 1813 р., щоб на місці оцінити перспективи бізнесу в цьому місті.

У 1819 р. брати заснували торгову фірму «Родоканакі сини і К^о», що мала чотири контори в Константинополі, Смірні, Ліворно й Одесі – основних містах, через які проходив експорт зерна. За іншою версією, крім фірми «Родоканакі сини і К^о», була заснована друга фірма «Родоканакі і К^о». Перша мала відділення в Парижі, Марселі й Одесі, друга – у Константинополі, Смірні й Ліворно. Філію фірми в Одесі віддали молодшому з братів, Федорові, що переселився до Росії в 1819 р. і прийняв російське громадянство⁸⁹⁵.

Торговий рід Родоканакі був дуже давнім – перші згадки про нього сягають XII століття, а з XVII ст., коли через Хіос проходив один з важливих маршрутів європейської торгівлі зі Сходом, родина купців Родоканакі стала відомою серед інших хіоських торгових домів – Раллі, Петрококкіно, Негропонті та ін. (деякі з представників цих грецьких торгових династій потім оселилися в Одесі, як і Родоканакі). У Федора (Теодора) Родоканакі було шість братів, що займалися торгівлею зерном у різних містах (Ліворно, Марселі, Стамбулі та ін.) і, оселившись в Одесі, Ф. Родоканакі, якого підтримували брати, не починав справи з нуля, маючи чималий стартовий капітал у 150 тис. піастрів.

⁸⁹⁴ Nolte V. Fifty Years in Both Hemispheres or Reminiscences of the Life of a Former Merchant / V. Nolte. – N. Y.: Redfield, 1854. – P. 452–453.

⁸⁹⁵ Янниці Ф. К. Греческая диаспора на юге России. Деятельность семей Месаксуды (Керчь) и Родоканакы (Одесса) (XIX – начало XX в). / Ф. К. Янниці // Вестник МГУ. – 1998. – № 4. – С. 70.

Багато хто із сучасників вважав, що Федір Родоканакі оселився в Одесі через утиски греків на Хіюсі турецькою владою після повстання в 1822 р. Однак насправді російське підданство він прийняв раніше, у 1819 р., після чого став купцем першої гільдії з капіталом 50,1 тис. руб. У 1829 р. Ф. Родоканакі відкрив, крім торгового дому, банкірську контору, послугами якої користувалися члени одеської грецької громади.

Обороти торгового дому зросли з 425,9 млн руб. у 1821 р. до 645,6 млн руб. у 1824 р., але найбільшого розквіту діяльність Родоканакі мала в 1830-і й 1840-і роки, коли річні обороти досягали 3–5 млн руб. Так, у 1836 р. загальна сума торговельних операцій дому Родоканакі становила 4,2 млн руб., поступаючись лише дому Картацці (4,5 млн руб.)⁸⁹⁶.

Банкірський дім «Ф. П. Родоканакі і К^о», який спеціалізувався на кредитуванні експорту зерна й займав окремий будинок на престижному Приморському бульварі, мав у Одесі значний вплив. Шлюб з Генрієттою Галаті, дочкою грецького купця з Відня, дав Ф. Родоканакі важливі ділові зв'язки в Європі. Обсяги операцій швидко зростали: у 1819 р. – 125 тис. руб., у 1820 р. – 348 тис. руб., у 1821 р. – 425 тис. руб., а в 1824 р. – 645,6 тис. руб.⁸⁹⁷ Надалі торговельні операції Родоканакі виростили до 512,7 тис. руб. у 1835 р. до 3,430 млн руб. у 1846 р., значно випереджаючи своїх основних конкурентів – торговий дім Раллі (1,595 млн у 1846 р.), Папудова (1,441 млн), Заріфі (988 тис.), Мавро (914 тис.)⁸⁹⁸.

У 1830-і роки Федір Родоканакі (який став купцем першої гільдії) за обсягом комерційних операцій був одним з найбільших підприємців Новоросійського краю. Ділові зв'язки торгового дому Родоканакі, що контролював у середині 1840-х років близько 10% обороту Одеського порту, сягали не тільки Таганрога, Ростова, Миколаєва і Бердянська, а й Нью-Йорка, де в 1854 р. було відкрите відділення фірми⁸⁹⁹. У 1847 р. Родоканакі разом з одеськими купцями Раллі, Мавро, Іракліді і Міллоті став співзасновником морської страхової компанії «Чорне море» з капіталом 100 тис. руб., що випустила 200 акцій по 500 руб. Правління компанії було

⁸⁹⁶ Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и её представители в конце девятнадцатого столетия; история развития торговых фирм с приложением адресных сведений / С. Плаксин. – Одесса: Тип. Н. Хрисогелос, 1901. – С. 23.

⁸⁹⁷ Янници Ф. Греческий мир в конце XVIII – начале XX в. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков) / Ф. Янници. – М., 2002. – С. 178–180.

⁸⁹⁸ Kardases V. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861 / V. Kardases. – Oxford: Lexington Books, 2001. – P. 154.

⁸⁹⁹ Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – С. 50.

в Одесі, а контори – у Константинополі й інших портових містах⁹⁰⁰.

У 1848 р. Ф. Родоканакі одержав звання радника комерції, а в 1861 р. за тридцятирічну підприємницьку діяльність його нагородили орденом Св. Станіслава III ступеня. Займаючись зерновою торгівлею, дім «Ф. П. Родоканакі» був одним з найбільших судновласників. З 1835 по 1857 р. він придбав і побудував на замовлення сім вантажних судів – лише деякі з одеських купців перевозили товари на власних суднах⁹⁰¹. А в 1870 р. кількість кораблів, що належали йому, зросла до 49⁹⁰².

Однак у другій половині XIX ст. справи родини Родоканакі пішли не так успішно, як хотілося б, і у 1850-і роки дім Родоканакі почав поступатися позиціями. У 1859 р. його обороти становили 1,685 млн, тоді як обороти дому Раллі – 2,2 млн, Заріфі – 1,894 млн, Папудова – 1,461 млн, Мавро – 284 тис.⁹⁰³ У 1860-і роки обороти торгового дому продовжували знижуватися (900 тис. руб. у 1863 р.⁹⁰⁴).

Ф. П. Родоканакі все більше відходив від справ одеського торгового дому, передавши керування ним синові Періклу. Усі ці події відбувалися на за умов загального погіршення економічного клімату в Одесі наприкінці 1850-х років, коли після кризи 1857–1859 рр. багато підприємств розорилися, і з 1847 по 1862 р. у місті не було засновано жодної справді великої компанії. Почав скорочувати свої операції і торговий дім Родоканакі⁹⁰⁵.

Однак банкірська контора Родоканакі, на відміну від торгового дому, виявилася більш життєздатною і, продовжуючи фінансовий бізнес, 1 березня 1860 р. Родоканакі разом з торговим домом Маврокордато заснував у Петербурзі нову компанію – «Федір П. Родоканакі і К^о». Надалі компанія стала співзасновницею декількох великих банків – Петербурзького Міжнародного комерційного, Російського для зовнішньої торгівлі, Центрального банку російського поземельного кредиту, а також

⁹⁰⁰ События в Отечестве за июнь 1847 г. // Отечественные записки. – СПб., 1847. – Т. 53. – С. 21.

⁹⁰¹ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1865. – С. 118.

⁹⁰² Ευκκλολαίδια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος. – http://blacksea.ehw.gr/forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11590#chapter_3.

⁹⁰³ Kardases V. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861 / V. Kardases. – Oxford: Lexington Books, 2001. – P. 154.

⁹⁰⁴ Одесский вестник. – 1864. – № 63. – 21 марта.

⁹⁰⁵ Одесский вестник. – 1863. – № 1. – 1 янв.

Азовсько-Донського комерційного, Київського, Кишинівського, Одеського і Ростовського акціонерних комерційних банків⁹⁰⁶.

Крім керівництва сімейним бізнесом, Ф. П. Родоканакі в 1869–1876 рр. був головою правління Петербурзького міжнародного комерційного банку, а в петербурзькому особняку Родоканакі влаштовувалися розкішні бали. «Важко уявити собі розкіш цього будинку. Уся петербурзька аристократія, навіть великі князі, відвідували ці бали»⁹⁰⁷.

Однак у 1887 р. компанія «Федір П. Родоканакі і К^о» почала зазнавати все більших збитків, що призвело до її ліквідації в 1901 р.⁹⁰⁸ Зареєстрована в Англії з 1830 р. компанія Rodocanachi Sons & Co, що займалася морськими вантажними перевезеннями, керована в 1920-і роки Еммануїлом Родоканакі (Emmanuel Rodocanachi) і не мала на початку ХХ ст. в Лондоні помітного значення, існувала до 1929 р., коли вона оголосила про своє банкрутство⁹⁰⁹. Його спричинила неможливість погасити борги компанії⁹¹⁰. За повідомленнями лондонської газети «Таймс», у вересні 1933 р. акціонери ліквідованої за борги компанії одержали останні дивіденди⁹¹¹. Банкірська компанія Р. Р. Rodocanachi & Co, заснована у Великобританії близько 1850 р., продовжувала існувати, заявивши, що вона ніяк не пов'язана зі збанкрутілою компанією Rodocanachi Sons & C^o⁹¹².

⁹⁰⁶ Louri H. and Pepelasis Minoglou, Ioanna Diaspora entrepreneurial networks in the Black Sea and Greece, 1870–1917 / H. Louri, I. Pepelasis Minoglou. – <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/29850/>. – P. 92.

⁹⁰⁷ Голицына-Духовская В. Ф. Из моих воспоминаний / В. Ф. Голицына-Духовская. – СПб.: Печатня Р. Голике, 1900. – С. 33.

⁹⁰⁸ За рішенням суду від 7 травня 1901 р. борги біли розподілені між партнерами Перікла Родоканакі – К. П. Калоті, І. П. Сінадіно, М. Н. Маврокордато.

⁹⁰⁹ Failure of a City Firm // The Times. – 27 November 1929. – P. 14. Col. 5. – <http://www.time.com/time/archive>; A small Failure. – The Times. – 27 November 1929. – P. 19. Col. 2. – <http://www.time.com/time/archive>.

⁹¹⁰ Affairs of Rodocanachi Sons & Co. Reasons for Failure // The Times. – 6 December 1929. – P. 5. Col. 6. – <http://www.time.com/time/archive>.

⁹¹¹ Rodocanachi Sons & Co. Creditors to receive final dividends // The Times. – 2 September 1933. – P. 16. Col. 6. – <http://www.time.com/time/archive>.

⁹¹² A Rodocanachi Disclaimer // The Times. – 29 November 1929. – P. 23. Col. 7. – <http://www.time.com/time/archive>. У квітні 1956 р. газета повідомила про смерть одного з останніх представників колись славної династії – грецького письменника Костянтина Родоканакі (Mr. C. Rodocanachi // The Times. – 17 april 1956. – P. 13. Col. 3. – <http://www.time.com/time/archive>). Сучасні нащадки одного з Родоканакі володіють невеликою фінансовою компанією Rodocanachi Capital Inc., заснованою в 2008 р. у Канаді.

Історія торгового дому Раллі почалася, коли Стефан Раллі (1755–1827) із братами залишив рідний острів Хіос наприкінці XVIII ст. і з'явився в Одесі, імовірно, на самому початку 1800-х років. У цей час оборот його фірми був невеликим і становив приблизно 150 тис. руб.⁹¹³ На початку століття брати Раллі ще мали турецьке підданство й більшу частину часу проводили в Константинополі, іноді з'являючись у комерційних справах в Одесі, Лондоні й Марселі. Перші дані щодо торговельних операцій Раллі, пов'язаних з експортом зерна, відносяться до 1809 р.

У 1816 р. у Марселі була заснована сімейна торговельна фірма Argenti-Ralli, з 1823-го – Ralli, Schilitzi et Argenti, що мала відділення в Лондоні, Ліверпулі, Манчестері, Ліворно, Трієсті, Константинополі й Одесі. Фірма займалася товарними операціями із сільськогосподарськими продуктами, переважно із зерном, яке експортувалося з Одеси⁹¹⁴. А в 1818 р. у Лондоні братами Іоанном і Євстратієм була заснована ще одна фірма родини Раллі – Ralli & Petroschino («Раллі і Петрококіно»), яка продавала у Великій Британії одеське зерно й відкрила свої відділення в Манчестері, Марселі, Константинополі та навіть у перському Тебрізі⁹¹⁵. Євстратій Раллі відтоді оселився в британському Манчестері, він представляв інтереси родини Раллі в британських ділових колах⁹¹⁶. У 1837 р. у Тебрізі була відкрита ще одна дочірня компанія Ralli & Agelasto, співзасновниками якої були брати Агеласто, давні ділові партнери Раллі⁹¹⁷. Так за рахунок родинних і особистих зв'язків з родинами інших греків – вихідців з острова Хіос (Родоканакі, Скараманга, Зілоті, Маврокордато, Заріфі, Петрококіно) – родина Раллі створювала численні торгові підприємства в різних країнах, розширюючи мережу своїх ділових зв'язків.

⁹¹³ Греки України. Ралли Иван Стефанович – <http://www.greeks.ua/ru/default/index/persons?id=62&persons=irally>.

⁹¹⁴ Paris E. Les Grecs de Marseille dans la deuxième moitié du XIXe siècle: une perspective nationale et transnationale / E. Paris // Revue européenne de migrations internationales. – 2001. – 17 (3). – P. 26.

⁹¹⁵ Harlaftis G. Mapping the Greek Maritime Diaspora from the early Eighteenth to the late Twentieth Centuries / G. Harlaftis // Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History [ed. I. McCabe, G. Harlaftis, I. P. Minoglou. – N. Y.: Berg, 2005. – P. 155.

⁹¹⁶ Детальніше про значення Раллі в Манчестері див.: Chapman S. Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War I / S. Chapman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – P. 156.

⁹¹⁷ Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – С. 164–165.

Торговий дім Ralli Brothers («Брати Раллі») був заснований у Лондоні в 1826 р., проіснувавши відтоді понад 150 років⁹¹⁸. Швидко розбагатівши на постачанні зерна до Великобританії, торговий дім мав зв'язки на британському фінансовому ринку, зокрема в Банку Англії, де брати Раллі могли брати кредит. До середини XIX ст. операції цього торгового дому набули міжнародного масштабу, а ділові зв'язки розширилися до Індії, Японії й Америки. У Марселі інтереси торгового дому представляв Пандія Раллі, у Константинополі – Фома Раллі.

Керував торговим домом «Брати Раллі» старший із братів Іоанн (Іван Степанович, 1785–1859), що постійно проживав в Одесі з 1826 р., але автором всіх основних комерційних ідей був третій із братів Раллі, Пандія, який мав великі зв'язки серед британських фінансистів. Імовірно, саме йому належала ідея транзитної торгівлі зерном, у якій брали участь численні партнери з різних країн Європи. Завдяки цьому торговий дім Раллі з не дуже великим власним капіталом міг вести значні торговельні операції. Завдяки чітким платежам брати Раллі мали високу репутацію, і багато міжнародних компаній, що торгували з Російською імперією, проводили свої платежі через фірму «Брати Раллі»⁹¹⁹.

Пандія Раллі з 1858 р. став членом британської «Балтійської біржі» (Baltic Exchange), через яку проходили всі операції з зерном, і надалі тривалий час керував цією біржею. Історія цієї спеціалізованої біржі почалася в 1810 р. з лондонської кав'ярні Baltic Coffee House, у якій збиралися для укладання угод купці, що торгували з Одесою та іншими чорноморськими й азовськими портами. У 1850-і роки близько 30% членів Балтійської біржі були етнічними греками⁹²⁰, а основне постачання зерна на цю біржу контролював дім «Брати Раллі»⁹²¹.

У 1860 р. капітал засновників дому «Брати Раллі» оцінювався в 1–2 млн фунтів, але якщо врахувати сімейний характер бізнесу й численних (більш ніж 60 осіб) родичів у різних країнах, пов'язаних справами комерції, то загальний капітал родини Раллі міг бути більшим, ніж навіть у родини Ротшильдів (8 млн фунтів)⁹²². У

⁹¹⁸ Cottrell P. L. Centres and Peripheries in Banking: The Historical Development of Financial Markets / P. L. Cottrell. – L.: Ashgate Publishing, Ltd., 2007. – P. 31.

⁹¹⁹ Gennadius J. Stephen A. Ralli. A Biographical Memoir / J. Gennadius. – London: Dryden Press, 1902. – P. 21–22.

⁹²⁰ Dowling S. W. The Exchanges of London / S. W. Dowling. – L.: Butterworth & Company, Limited, 1929. – P. 127, 148.

⁹²¹ Fairlie S. The Anglo-Russian Grain Trade, 1815–1861 / S. Fairlie. – L.: University of London, 1959. – P. 253.

⁹²² Сартор В. Международные фирмы в Российской империи, 1800–1917 / В. Сартор // Экономическая история. Ежегодник. 2005. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – С. 126.

1865 р. торговий дім «Брати Раллі» мав свої представництва в 15 містах Європи, Близького Сходу та Індії, а кількість службовців компанії досягала 4 тис. осіб⁹²³. Дім братів Раллі, що створили розгалужену фінансову мережу⁹²⁴, яка охоплювала багато країн, був «найбагатшим і найвпливовішим з усіх грецьких торгових домів»⁹²⁵. Найбільший розквіт мережі фамільного бізнесу Раллі був у 1830–1860-і роки⁹²⁶.

Успіх бізнесу родини Раллі багато в чому був пов'язаний з тим, що вони добре розуміли і передбачали політичні й економічні зміни, які відбувалися у світі, адаптуючи до них свої плани, що забезпечувало їм конкурентні переваги. Раллі швидко зрозуміли, що в 1840-і роки чорноморські торговельні маршрути перестали бути основними для зернового експорту в країни Європи, на цьому ринку з'явилися нові постачальники й Одеса вже не є монополістом у зерновій торгівлі.

Після закінчення кримської війни із середини 1850-х років на світовому зерновому ринку все більшою ставала присутність США, Індії, Аргентини, Австралії і Канади. Ефективність організації зернового експорту з цих країн була набагато вищою, ніж у Російській імперії; нижчими були й витрати на організацію експорту. Хоча російський зерновий ринок зберігав своє значення завдяки масовості, він усе більше втрачав роль ключового учасника на світовому ринку. А подальший його розвиток гальмувався погано розвиненою інфраструктурою і порівняно невисокою якістю зерна у поєднанні з його високою собівартістю, а також монопольною структурою торгівлі, що залежала від ціноутворення на іноземних біржах. Зниження загального значення чорноморських портів для світового зернового ринку стало основною причиною послаблення активності грецьких торгових домів в Одесі – деякі з них, продовжуючи займатися зерном, усе більше переносили свої інтереси до інших країн, або починали вкладати накопичені капітали в інші види діяльності.

Торговий дім Раллі намагався в 1850-і роки налагодити експорт із Російської імперії олії, але не зміг увійти в групу лідерів на цьому ринку, вже захопленому конкурентами (насамперед

⁹²³ Kardases V. *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861* / V. Kardases. – Oxford: Lexington Books, 2001. – P. 159.

⁹²⁴ Щодо розгалуженої мережі фірм Раллі детальніше див.: Chapman S. *Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War I* / S. Chapman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – P. 156.

⁹²⁵ Harlaftis J. *A History of Greek-owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the present day* / J. Harlaftis. – London: Routledge, 1995. – P. 52.

⁹²⁶ Cottrell P. L. *Centres and Peripheries in Banking: The Historical Development of Financial Markets* / P. L. Cottrell. – L.: Ashgate Publishing, Ltd., 2007. – P. 31.

братами Кортацці)⁹²⁷. Надалі Раллі все більше переносили свій бізнес до Індії та до США⁹²⁸.

Хоча може виникати враження, що комерційна діяльність родини Раллі відбувалася більше в Лондоні, ніж в Одесі, і стосувалася переважно світових ринків, в Одесі Іван Степанович Раллі, син основоположника династії Стефана (Степана) Раллі, входив у коло найбільших купців і банкірів міста. В Одесі І. Раллі постійно жив з 1826 р. і в 1835 р. став російським підданим і купцем першої гільдії. Незабаром він уже був власником великих складів зерна не тільки в Одесі, а й у Таганрозі та інших портових містах Чорного й Азовського морів⁹²⁹.

У середині 1840 р. фірма І. С. Раллі була серед десяти найбільших торгових домів міста, відома не тільки торговельними, а й фінансовими операціями. Річний оборот зовнішньої торгівлі одеського дому Раллі зріс з 0,5 млн руб. на початку 1830-х років до 1,5 млн руб. у середині 1840-х і 3,47 руб. у 1860 р.⁹³⁰ Про багатство

⁹²⁷ Незадовго до початку кримської війни Раллі відкрили в 1851 р. представництва своєї компанії в Калькутті і Бомбеї, постачаючи звідти в Російську імперію джут, попит на який під час війни зріс. Вдалим було й рішення почати в 1861 р. експорт з Бомбея бавовни, яку постачали до Англії – громадянська війна в США скоротила надходження американської бавовни на британський ринок, і Раллі черговий раз опинилися у виграві (Sifneos E. “Cosmopolitanism” as a Feature of the Greek Commercial Diaspora / E. Sifneos // *History and Anthropology*. – 2005. – Vol. 16, No. 1. March. – P. 101).

⁹²⁸ Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // *Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор’ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей*. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 198. – <http://histans.com/LiberUA/978-966-02-6645-2/14.pdf>.

⁹²⁹ Ралли // *Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 2*. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – С. 492.

⁹³⁰ За обсягом торгових оборотів у 1833 р. дім Раллі (0,5 млн руб.) був на другому місці після дому Родоканакі (0,8 млн руб.); у 1845 р. також зберігав друге місце (1,45 млн руб.) після дому Родоканакі (2,77 млн руб.). З 1845 р. обороти одеського торгового дому Раллі почали знижуватися, і в 1850 р. він був на четвертому місці (1,1 млн руб.) після дому Родоканакі (2 млн руб.), дому Папудова (1,33 млн руб.) і дому Заріфі (1,26 млн руб.). Однак з кінця 1850-х років обороти дому І. С. Раллі почали зростати, і в 1860 р. він вийшов на перше місце (3,47 млн руб.), випередивши торговий дім Родоканакі (3,41 млн руб.), а також Папудова і Заріфі, обороти яких (1,07 і 0,3 млн руб.) були значно меншими (Kardases V. *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861* / V. Kardases. – Oxford: Lexington Books, 2001. – P. 154). В Одесі, крім Івана Степановича Раллі, діяв ще один з Раллі – Томас (Фома), що мав у Константинополі фірму *Thomasi Ralli & Co*. У 1830 р. Фома Раллі прийняв російське підданство, а в 1839 р. став одеським купцем 1-ї гільдії, але в 1850 р. переселився до Лондона, а в 1852 р. почав переводити туди з Одеси свої активи. Ще одним одеським Раллі був Іван Костянтинович, купець 1-ї гільдії з 1845 р., що прийняв російське підданство в 1827 р., але більшу частину часу проводив у Марселі, куди він доставляв товари з Одеси

Івана Раллі й сьогодні нагадує його будинок навпроти Грецького консульства, на розі вулиць Дерibasівської та Преображенської. Крім комерції, Іван Раллі став першим в Одесі американським консулом⁹³¹, і американські мандрівники, що відвідали «південну столицю», відзначали його чемність⁹³². За словами Джона Стівенса, який побував в Одесі в 1830-і роки, І. Раллі, «багата й шанована людина», дуже пишався цією дипломатичною посадою і запам'ятовувався своєю гостинністю⁹³³.

Справу Івана Раллі продовжив його син, знаменитий одеський банкір Степан Раллі (1821–1901), що закінчив у 1840 р. юридичний факультет Паризького університету. «Одеський Ротшильд, він у житті й у справах не любив популярності. Життя цього діяча було дуже своєрідним. Одесити добре знали цього спокійного, лагідного старого, що жив самотньо у віддаленні від міської суєти на пишній і величезній дачі, розташованій на Середній Фонтанці»⁹³⁴. Банківський бізнес і фінансові послуги були основною сферою уваги «одеського Ротшильда», який, як і його батько, виконував обов'язки консула США в Одесі. Заснований ним в Одесі торговий дім «Раллі» був тісно пов'язаний з Англійським торговим банком у Лондоні, Османським банком у Константинополі й банком Олександрії в Єгипті. Капітал С. Раллі, який залишився після його смерті, становив 50 млн руб. (велика частина цього капіталу була розміщена у лондонських банках)⁹³⁵. Посилений інтерес Степана Раллі до банківського бізнесу й фінансових послуг відображав загальні настрої численної родини Раллі, що нагромадила до кінця XIX ст. велике багатство, яке все більше вкладала в банкірську діяльність.

Британські Раллі, що інвестували свої капітали в різні проекти, були пов'язані з багатьма банками в Лондоні та в інших фінансових центрах. Особливо сильними були зв'язки родини Раллі з банкірською фірмою Kleinwort & Co з Лондона. Через цю фірму за допомогою родини Раллі проводили свої платежі багато російських компаній, що мали контакти зі світовими фінансовими

(Harlaftis J. A History of Greek-owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the present day / J. Harlaftis. – London: Routledge, 1995. – P. 55).

⁹³¹ Kardases V. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861 / V. Kardases. – Oxford: Lexington Books, 2001. – P. 161.

⁹³² Херлихи П. Одесса. История, 1794–1914 / П. Херлихи. – Одесса: Optimum, 2007. – С. 146.

⁹³³ Stephens J. L. Stephens. Incidents of Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land / J. L. Stephens. – London, 1837. – P. 66.

⁹³⁴ Банковая и торговая газета. – 1903. – № 2. – 12 янв. – С. 29.

⁹³⁵ Ралли // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 2. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – С. 494

ринками⁹³⁶. Крім того, разом з банкірськими домами Baring Brothers, William Brandt & Sons та ін. лондонські Раллі надавали кредити деяким російським підприємствам⁹³⁷.

Торгові дома Тработті та Масса

Серед одеських кредитно-фінансових компаній першої половини XIX ст., крім Родоканакі, Раллі, Картацці, Заріфі, Мавро і Папудова, можна назвати дома «Арист Масс і К^о» і «Тработті і К^о», пов'язані з німецьким капіталом.

Банкірська контора «Арист Масс і К^о» була заснована в Одесі 8 липня 1838 р. Предки Ернста (Ариста Юхимовича) Масса були вихідцями з німецького Мекленбурга, у середині XVIII ст. вони переселилися до Петербурга. А. Ю. Масс народився в Петербурзі, де почав свою підприємницьку діяльність, спершу працюючи в конторі Людвіга Штігліца, де його дядько Готліб Масс був прикажчиком. До Одеси А. Ю. Масс переселився в 1832 р. і заснував банкірську контору, що існувала до 1902 р. і займалася в основному кредитними, а також торговельними операціями.

У 1830-і роки німецькі підприємці за своїм впливом були на другому місці після грецьких. Греки контролювали 38% зернового експорту, німці – 20%. Єврейські підприємці контролювали 8% ринку, британські – 6%; російський підданий Людвіг Штігліц контролював ще 6%, менші частки – інші підприємці, зокрема італійці. Серед німецьких купців найзаможнішими були Вальтер, що займався експортом вовни, і Масс, який спеціалізувався на торгівлі зерном⁹³⁸.

В Одесі Масс був представником інтересів Л. Штігліца, і той сприяв швидкому зростанню банкірської контори. А в 1835–1838 рр. Штігліц (який помер у 1843 р.) повністю передав усі свої справи в Одесі Е. Массу. Завдяки цьому в 1840-і роки банкірська контора Масса мала великі комерційні зв'язки в Берліні (там Масс вів справи з Берлінським дисконтним товариством) і Лондоні, де

⁹³⁶ Зокрема, компанія Voгау і К^о мала в цьому банку щорічний кредит 40 тис. фунтів (Chapman S. D. Merchant enterprise in Britain: from the Industrial Revolution to World War I / S. D. Chapman. – Cambridge, 1992. – P. 205).

⁹³⁷ Так, у 1914 р. торговий дім «Д. і А. Расторгуєви» одержав у Раллі вексельний кредит на 10 тис. руб., а Voгау і К^о – на 40 тис. руб. (Томпсон С. Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX в.: организация и финансирование / С. Р. Томпсон. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 320).

⁹³⁸ Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 169–170.

представники банкірського дому братів Берингів у 1849 р. позитивно характеризували Ариста Массу як підприємця, який мав «гарний бізнес»⁹³⁹.

Арист Масс був повіреним банкірського дому Ротшильдів, вплив якого був добре всім відомий. Тісні зв'язки в банкірській конторі були з гамбурзькою фірмою Thomas Mahs & Co, власником якої був родич Ариста Массу. Через Томаса Массу одеська банкірська контора А. Массу налагодила зв'язки з лондонським банкіром Джоном Шредером (J. H. Schroeder & Co), брат якого був одруженим із сестрою А. Массу. Дж. Шредер не тільки акцептував векселі А. Массу, а й робив одеській банкірській конторі різні послуги в британських фінансових колах, а також допоміг одному з родичів А. Массу, Ніколасу Массу, відкрити в Ліверпулі комісіонерську фірму Nicholas Mahs & Co.

У 1846 р. фірма Массу вийшла на друге місце серед одеських експортерів зерна, а її річний оборот досягав 2,35 млн руб.⁹⁴⁰ Максимальними торгові обороти Массу були в 1856–1864 рр. – 16,121 млн руб. (7,9% у зерновому експорті Одеси), він продовжував посідати друге місце за величиною оборотів і його випереджав лише німецький торговий дім Хорнбі (18,895 млн руб., 9,3%), що ненадовго вийшов на перше місце⁹⁴¹.

З 1856 по 1862 р. А. Масс, що одержав баронський титул, став головою Одеського біржового комітету, і в ці роки фірма Массу мала найбільший вплив. Арист Масс став одним з найбільш шанованих одеських купців, він був відомим своєю чесністю й організованістю в ділових операціях. Під час кримської війни Масс жертвував на користь військ гроші, зерно й інші продукти⁹⁴². У 1883–1891 рр. торговий дім Массу вже не мав колишнього значення в зерновому експорті – з оборотом 2,747 млн руб. (3,4% одеського зернового експорту), він посідав 8-е місце після домів Юровського, Дрейфуса, Бродського, Менделевича, Нейфельда, Ашкеназі, Рафаловича⁹⁴³.

⁹³⁹ Томпсон С. Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX в.: организация и финансирование / С. Р. Томпсон. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 179.

⁹⁴⁰ Масс // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – С. 1299–1300.

⁹⁴¹ Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // Греське підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 172.

⁹⁴² Солодова В. В. О событиях весной 1854 г. в Одессе / В. В. Солодова. – old.sgu.ru/files/nodes/9659/26.pdf.

⁹⁴³ Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // Греське

Справу Ариста Масса продовжили його сини, Ернст (Арист)-молодший і Томас. Втрачаючи позиції на зерновому ринку, фірма Массів усе більшу увагу приділяла фінансовим операціям. Банкірська контора, перетворена потім на банкірський дім, що існував до початку ХХ ст., стала найбільшою серед одеських банкірських контор за величиною оборотів⁹⁴⁴. Це була єдина велика кредитно-фінансова установа в місті, заснована представниками німецької громади⁹⁴⁵. У цей час співвласниками фірми були сини А. Ю. Масса Ернст і Томас, Є. І. Шульц і австрійський підданий А. І. Тработті. У 1881 р. оборот за фінансовими операціями досяг 220 млн руб., за торговельними – 25 млн руб. Торгові експортні операції так само були пов'язані переважно із зерном⁹⁴⁶. У 1893–1901 рр. дім Масса був на 12-у місці з оборотом 1,298 млн руб. (1,7%)⁹⁴⁷. На початку ХХ ст., коли на світовому ринку зерна все більшого значення набували конкуренти (Канада й Аргентина), справи фірми Массів стали швидко погіршуватися, і в 1901 р. вона збанкрутувала.

Торговий дім «Тработті і К^о» був заснований у 1823 р. австрійським підданим Іллею Йосиповичем Тработті, що приїхав до Одеси з Трієста. У сфері інтересів Тработті були як експортні операції з зерном, так і кредитно-фінансові послуги. Коли в 1862 р. дім Тработті перейшов до синів засновника, Альфреда й Олександра, частка фінансових операцій ще більше зросла. У 1874 р. в Одесі була заснована банкірська контора «Тработті і К^о» з капіталом 720 тис. руб.⁹⁴⁸

У 1890 р. обороти фірми Тработті за банкірськими операціями досягали 68,1 млн руб. За товарними операціями дім А. І. Тработті був у Одесі на 11-у місці з оборотом 1,417 млн руб. (1,8% в загальному обсязі одеського зернового експорту)⁹⁴⁹. Як і в

підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 173.

⁹⁴⁴ Самодурова В. В. Причорноморские немцы: их вклад в развитие г. Одессы и региона 1803–1917 / В. В. Самодурова. – Одесса: Астропринт, 1999 – С. 139.

⁹⁴⁵ Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803–1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса: ТЭС, 1999. – С. 65.

⁹⁴⁶ Сведения о торговом доме Одесского 1-й гильдии купца «Арист Масс и К^о» на 1882 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4688. – Л. 137.

⁹⁴⁷ Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // Греське підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 174.

⁹⁴⁸ Боханов А. Н. Крупная буржуазия России конца XIX в. – 1914 г. / А. Н. Боханов. – М.: Наука, 1992. – С. 101.

⁹⁴⁹ Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // Греське

інших банкірських домах Одеси, значну частку оборотів становили операції з купівлі-продажу валюти (хоча в цих операціях дім Тработті не був лідером, спеціалізуючись здебільшого на придбанні італійських лір)⁹⁵⁰.

Зростання впливу єврейських банкірів

Хоча «Одеса – місто багатьох рас і мов», у ній була «зосереджена більша, ніж будь-де, кількість єврейства, що обрусіло⁹⁵¹». Єврейська громада міста значно збільшилася після наполеонівських воєн, коли до Одеси переселилося близько 300 родин єврейських купців з Галичини⁹⁵², особливо з містечка Броди, що забезпечило зв'язок одеських єврейських фінансистів із Бродами – відомим у першій половині ХІХ ст. галицьким торговельним центром⁹⁵³.

Приєднання Бродів до Австрії в 1772 р. і одержання в 1779 р. статусу вільного міста поліпшили положення єврейських купців. Тоді як у часи імператриці Марії-Терезії (правила до 1780 р.) австрійський уряд обмежував присутність євреїв в Австрійській імперії, за імператора Йосипа ІІ (правив у 1780–1790) положення євреїв Галичини значно покращилося. Однак після смерті Йосипа ІІ політика щодо євреїв змінилася – їм закрили доступ до купецьких гільдій тощо. У 1806 р. були ліквідовані всі єврейські школи, по тому почалися інші численні утиски⁹⁵⁴. Після цього євреї почали масово переселятися з Бродів до Одеси, де з метою розвитку економіки міста для них були створені сприятливі умови.

підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї ХVІІІ–ХІХ ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 174.

⁹⁵⁰ Сведения о личном составе биржевых комитетов Московского, Тульского, Одесского, Рыбинского и др., сообщённые в Департамент торговли и мануфактур Министерства финансов // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4628; Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4708. Детальніше про торговий дім Тработті див.: Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 478.

⁹⁵¹ Юровский Л. Н. В гетто / Л. Н. Юровский // Русские ведомости. – 1914. – 11 апр., № 83. – С. 3.

⁹⁵² Статистический журнал, издаваемый Карлом Германом. Т. 2. Ч. 2. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1808. – С. 299.

⁹⁵³ Гончарук Т. Г. Транзит Броди–Одеса в першій половині ХІХ ст.: історико-правовий аспект / Т. Г. Гончарук // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ХІІ. – К., 2008. – С. 95–102.

⁹⁵⁴ Евреи в населённых украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец ХVІІІ в. – 1914 г.) // Электронная еврейская энциклопедия. – www.eleven.co.il/article/15409.

Одеса завжди була привабливою для євреїв – соціальне середовище тут виявилось для них більш ліберальним, ніж у багатьох інших містах. В Одесі були єврейські школи й синагоги, і не дивно, що єврейська громада міста збільшувалася кожні 10 років удвічі⁹⁵⁵. Єврейська громада Одеси незабаром стала однією з найбільших у Східній Європі й недарма виникла стара єврейська приказка *Lebn vi Got in Odes* – «В Одесі я жив як бог»⁹⁵⁶.

Ще в першій половині XIX ст. в Одесі мали вплив єврейські банкірські дома Ефруссі й Рафаловича, а з 1860-х років євреї витіснили італійців і греків з одеської торгівлі. Обороти одеських єврейських купців більш ніж у 10 разів перевищували обороти таких купців у Києві⁹⁵⁷. Під час кризи кінця 1850-х – початку 1860-х років старі італійські й грецькі торгові дома мусли згорнути справи, а їхні власники виїхали за кордон. Усього в 1859–1862 рр. були ліквідовані 23 торгових дома, серед них відомі в першій половині століття великі фірми Карла Деазарта, Івана Загранді, Костянтина Раллі, Карла Рокко, Луїджі Россі, Дмитра Сугрурі, Доменіка Тубіно та ін.⁹⁵⁸

Помітно послабшав вплив грецьких підприємців, які повністю контролювали зерновий експорт у першій половині XIX ст. Деякі зі старих грецьких торгових домів збанкрутували, а інші мусли відійти на задній план. До середини 1860-х років торгові дома, які займалися «закордонною торгівлею хлібом», уже були «здебільшого єврейськими, принаймні, найбільші фірми належать до цієї національності»⁹⁵⁹.

Основна конкурентна перевага нових торгових домів була в тому, що вони не тільки контролювали весь ланцюжок, а й були

⁹⁵⁵ Waal de. E. The hare with amber eyes: a family's century of art and loss / E. de Waal. – N. Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2010. – P. 24.

⁹⁵⁶ Наприкінці XIX ст. близько 70% промислових і торгових підприємств, а також 90% компаній, що займалися торгівлею зерном, належали в Одесі представникам єврейської громади, а з 782 членів біржі 367 були євреями (King Ch. *Odessa. Genius and Death in a City of Dream* / Ch. King. – New York: W. W. Norton & Co, 2011. – P. 97–98).

⁹⁵⁷ Субботин А. П. К черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г. / А. П. Субботин. – Вып. 2. – СПб., 1980. – С. 212.

⁹⁵⁸ Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 1. / Л. А. Мендельсон. – М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1959. – С. 587.

⁹⁵⁹ Янсон Ю. Э. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе (Труды экспедиции, снаряженной императорскими Вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России: Том II: Вып. 2) / Ю. Э. Янсон. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1870. – С. 364. Це відзначали і в британському банкірському домі братів Берингів, називаючи в 1860 р. торгові дома Ефруссі й Рафаловича як основні в Одесі (Томпсон С. Р. *Российская внешняя торговля XIX – начала XX в.: организация и финансирование* / С. Р. Томпсон. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 220).

готові працювати з усіма постачальниками, зокрема і дрібними. «Очолюють хлібну торгівлю Одеси два торгових дома: “Ефруссі і К^о” та дім Когана». У єврейських торгових домах «поряд з... великими фірмами стоять інші, що володіють меншим капіталом і ведуть тільки... справи на замовлення з-за кордону», тоді як великі торгові дома «продають не тільки на замовлення, а й везуть на спекуляцію». «Банкірські справи... йдуть у них поряд із суто торговими»⁹⁶⁰.

У 1863 р. найбільшими в Одесі експортерами були Іоахім Ефруссі (оборот 3,3 млн руб.), Арист Масс (2,9 млн руб.), Лев Рафалович (2,5 млн руб.), Карл Горні (1,7 млн руб.), Іван Рокко (1,7 млн руб.), Оттон Трітен (1,6 млн руб.), Костянтин Папудов (1,4 млн руб.), Афанасій Спандоні (1,2 млн), Микола Тошков (1,2 млн руб.), Георгій Вучина (1 млн руб.). Усього експортними операціями займалися 136 фірм (у 1856 р. – 123), з яких 130 належали іноземним купцям⁹⁶¹.

Банкірський дім Ефруссі

Іоахім Ефруссі (Ефруссі) (1793–1864), засновник банкірського і торгового дому, був спадковим купцем з Бердичева (він залишався житомирським купцем 1-ї гільдії до грудня 1835 р.). Торговий дім був заснований ним в Одесі в 1829 р. з метою експорту зерна, а сам І. Ефруссі переселився з Житомира до Одеси в 1835 р.

Перші комерційні операції в Одесі І. Ефруссі почав ще в середині 1820-х років, закупаючи партії зерна на замовлення купців із Бродів і Бердичева, діючи від імені торгового дому «Манзон і Ефруссі», заснованого відомим у Бердичеві банкіром Давидом Манзоном разом з І. Ефруссі. До складу одеських купців першої гільдії І. Ефруссі ввійшов 19 грудня 1835 р., а в 1843 р. І. Ефруссі разом з Абрамом Рафаловичем заснував банкірську контору «Ефруссі, Рафалович і К^о». Обороти одеського торгового дому Ефруссі швидко зростали з 34,6 тис. руб. у 1846 р. до 825,5 тис. руб. у 1853 р. і 3,3 млн руб. у 1864 р.⁹⁶²

⁹⁶⁰ Янсон Ю. Э. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе (Труды экспедиции, снаряженной императорскими Вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России: Том II: Вып. 2) / Ю. Э. Янсон. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1870. – С. 364.

⁹⁶¹ Одесский вестник. – 1964. – № 48. – 2 марта; № 50. – 5 марта.

⁹⁶² Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – С. 74.

Незабаром І. Ефруссі став купцем 1-ї гільдії, мав численні контори за кордоном, а також філії в Парижі й Відні; він проводив закордонні фінансові операції великого обсягу. З 1856 р. почали роботу банкірські контори Ефруссі в Парижі й Відні, і вони завдяки родинним зв'язкам з Ротшильдами надалі мали все більше значення у діяльності дому Ефруссі. Сам Іоахім Ефруссі більшість часу жив у Відні, де помер 12 листопада 1864 р.⁹⁶³

Після смерті І. Ефруссі його бізнес в Одесі продовжували сини Ігнатій, Леон і Михайло (ще один син, Моріс, став віденським банкіром). Син Іоахіма Михайло (Michel Ephrussi, 1845–1914), потомствений почесний громадянин Одеси, залишаючись російським підданим (він керував одеським торговим домом Ефруссі), переселився до Парижа, де незабаром став найбільшим оптовим торговцем зерном. Його називали *les Rois du Ble* – «королем зерна», подібно до того як Джеймса де Ротшильда називали *les Roi des Juifs* – «королем євреїв»⁹⁶⁴. Ще один син Іоахіма, Моріс (Maurice Ephrussi, 1849–1916), одружившись із дочкою Альфонса Ротшильда Беатрис, очолив у 1880-і роки банкірський дім «М. Ефруссі» у Парижі, а зерноторгова компанія була перетворена на міжнародний фінансовий дім, що почав за підтримки Ротшильдів інвестувати капітали у видобуток нафти в Бакинському регіоні.⁹⁶⁵

З кінця 1870-х банкірським домом в Одесі керував третій син Іоахіма Ефруссі, Ігнатій (Ignaz Ritter von Ephrussi, 1829–1899), одружений з дочкою банкіра Ефраїма Поргеса з Праги. За допомогою родинних зв'язків фінансові справи родини Ефруссі все більше переміщалися в Європу, і значення Одеси в цих справах усе більше слабшало. У 1882 р. брати Ефруссі вирішили перевести свій торговий дім з Одеси до Відня і всю діяльність в Одесі припинити.⁹⁶⁶

⁹⁶³ Одесский вестник. – 1864. – № 257. – 19 нояб.

⁹⁶⁴ Waal de. E. The hare with amber eyes: a family's century of art and loss / E. de Waal. – N. Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2010. – 354 p. Мистецтвознавець Едмунд де Ваал, нащадок Ефруссі, описав долю їхньої родини, переплетену з історією колекції нецке, зібраної одним з паризьких Ефруссі в 1870-і роки (коли у Франції був період захоплення японською культурою після революції Мейдзі) і успадкованої Віктором Ефруссі. Див. також Albon M. The Efrussi Family Legacy. From Odessa to Vienna and Paris. – <http://www.viennareview.net/vienna-review-books/efrussi-family-legacy-5081.html>.

⁹⁶⁵ Mirbabayev M. Concise history of Azerbaijani oil / M. Mirbabayev. – Baku. 2008. – P. 148–149.

⁹⁶⁶ «Вчора завершена ліквідація справ одного з найстарших місцевих банкірських домів «Ефруссі і К°». Усі, хто служив у конторі банкірського дому, одержують більш-менш значну винагороду», а ті, хто працював не менш як 15–20 років, «одержують довічну пенсію, яка дорівнює повному або половинному розміру заробітної плати» (Одесский вестник. 1882. – № 224. – 9 окт.).

У Відні Ігнатій Ефруссі став великим банкіром, що прославився не тільки як «громадянин світу», а й як *amateur de la femme* – любитель жінок. Символом багатства і впливу родини Ефруссі у Відні став їхній розкішний палац на Ringstrasse («Кільцева вулиця»), названий заздрісними сучасниками Zionstrasse («Сіонська вулиця»). У Відні казали, що Ефруссі були наймовірно багатими навіть серед небідних єврейських банкірів. Торговий і банкірський дім Ефруссі був найбільшим учасником зернового ринку, а його вплив (за рахунок зв'язків із братами в Парижі й Відні, а через них – з Ротшильдами) на біржі й ринку цінних паперів був дуже великим. Відомий випадок, коли у відповідь на утиски євреїв у Російській імперії Ефруссі разом з Ротшильдами за два тижні знизили на Паризькій біржі курс російських державних облігацій на 25 пунктів⁹⁶⁷. Після смерті Ігнатія Ефруссі діяльністю банкірського дому у Відні (з відділеннями в Парижі й у Лондоні) керував його син Віктор (Victor von Ephrussi, 1860–1945), який з початком Другої світової війни емігрував до Лондона.

Банкірський дім Рафаловичів

Історія цього банкірського дому почалася з приватного банкіра Абрама Рафаловича. Народившись у Галичині, А. З. Рафалович переселився до Російської імперії в 1807 р., спочатку оселившись в Могилеві-Подільському, а з 1830 чи 1831 р. – в Одесі. Торговий дім «Рафалович і К^о» був заснований, імовірно, у 1831 р., коли його засновник Абрам Рафалович увійшов до складу одеських купців 1-ї гільдії.

Торговий дім Рафаловича, що займався «збутом природних продуктів за кордоном» і надавав кредити підприємцям, швидко став популярним. Представники місцевої влади відзначали «чесність і точність у торговельних справах» Абрама Рафаловича, чим він «сприяв розвитку комерції в тутешньому краї»⁹⁶⁸. Дім Рафаловича став настільки впливовим у фінансовому відношенні, що брав участь у заснуванні практично всіх одеських банків. Один із синів А. З. Рафаловича Федір був співзасновником Бессарабсько-Таврійського земельного банку, другий син Лев – Херсонського земельного банку в 1862 р., а третій син Герман – Одеського комерційного банку в 1871 р. У 1849 р. А. З. Рафалович заснував

⁹⁶⁷ Waal de. E. The hare with amber eyes: a family's century of art and loss / E. de Waal. – N. Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2010. – P. 91.

⁹⁶⁸ Отношение управления новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора в Департамент общих дел МВД 6 марта 1845 г. // РГИА. – Ф. 1284. – Оп. 30. – Д. 130. – Л. 1.

торговий дім у Лондоні, де інтереси родини Рафаловичів представляв ще один його син Давид. А в 1856 р. А. З. Рафалович разом із синами Левом і Германом заснували торговий і банкірський дім у Берліні⁹⁶⁹.

Після смерті А. З. Рафаловича в 1860 р. його сини Федір і Артемій деякий час зберігали торговий дім «Рафалович і К^о», але потім вони вирішили розділити капітали. Федір Рафалович разом з партнером, німецьким громадянином Карлом Кульманом у 1874 р. заснував в Одесі торговий дім «Федір Рафалович і К^о» з капіталом 600 тис. руб.⁹⁷⁰ Федір Рафалович керував цим торговим домом до своєї смерті в 1882 р.⁹⁷¹ Після смерті Ф. Рафаловича торговий дім продовжував існувати до 1890 р., його власниками були сини Федора. Крім торгового дому Федора Рафаловича, в Одесі в 1869 р. з'явилася фірма «Давид Рафалович», що мала тісні зв'язки з лондонськими й паризькими банками; вона займалася в Одесі фінансовими й експортними операціями⁹⁷².

Брат Федора, Артемій Рафалович, переселившись до Петербурга, став членом правління Петербурзької фондової біржі, а з 1903 р. – директором Російського для зовнішньої торгівлі банку. Крім того, А. Рафалович був головою правління Петербурзького товариства електричних споруд, Олександрівського товариства цукрових заводів, у 1913–1914 рр. – директором заводів «Сормово»; входив до складу правління Петербурзького вагонобудівного заводу (1907–1914 рр.) і декількох інших підприємств, був членом ради Російсько-французького комерційного банку (1914–1917 рр.)⁹⁷³.

Торговий дім «Федір Рафалович і К^о» займався експортом зерна, цукру й вовни, як і більшість інших одеських торгових домів. Але якщо звернутися до цифр, то стає зрозумілим, що експортні операції мали в діяльності торгового дому не найважливіше місце порівняно з фінансовими операціями. Розквіт діяльності банкірського дому припав на 1860-і роки, коли обсяг фінансових операцій досяг 50 млн руб. Маючи філію в Берліні, а також значні ділові контакти з Лондоном, Парижем і Петербургом,

⁹⁶⁹ Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – С. 64.

⁹⁷⁰ Ведомость о торговых домах, открытых в Одессе в течение 1874 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4474. – Л. 281.

⁹⁷¹ «3 травня [1882 р.] у Відні помер місцевий банкір, спадковий почесний громадянин [Одеси] Федір Олексійович [Абрамович] Рафалович. Ім'я покійного популярне не тільки в комерційному світі; воно дуже добре знайоме всьому одеському суспільству, а також усій Бессарабії і Подільській губернії, де померлий залишив 14 багатих маєтків» (Одесский листок. – 1882. – № 98. – 5 мая).

⁹⁷² Новороссийский телеграф. – 1877. – № 750. – 13 авг.

⁹⁷³ Справочная книга о лицах С.-Петербургского купечества. – СПб., 1911. – С. 484.

банкiрський дiм своїми кредитами пiдтримував розвиток багатьох компаній в Одесі й Чорноморському рeгiонi, а також брав участь у реалiзацiї облiгацiйних позик. Рафаловичi iнвестували свої капiтали й у виробництво цукру – 2 лютого 1873 р. Федiр Рафалович разом iз братом Германом Рафаловичем i Периклом Родоканакi стали спiвзасновниками «Одеського товариства цукробурякового заводу». Торговий дiм «Федiр Рафалович i К^o» щорiчно видавав у 1880-i «Комерцiйний огляд Одеського ринку» i цi звiти «були єдино вiрним статистичним дослiдженням одеського експорту»⁹⁷⁴.

У 1865 р. загальний комерцiйний оборот родини Рафаловичiв досягав 50 млн руб., експортнi операцiї – 2,1 млн руб.⁹⁷⁵ Фiнансовi операцiї Рафаловичiв (за даними 1857 р.) були значно бiльшими – 15 млн руб.⁹⁷⁶ i постiйно зростали, тодi як експортнi товарнi операцiї залишалися приблизно на одному рiвнi. У 1881 р. Ф. Рафалович пoviдомляв бiржовому комiтету, що обороти торгового дому за фiнансовими операцiями досягали 60 млн руб., обороти за торговельними операцiями – 4 млн руб.⁹⁷⁷ До кiнця 1880 р., уже пiсля смертi Ф. Рафаловича, загальнi обороти торгового дому становили 175 млн руб., з них 150 млн за фiнансовими операцiями i 25 млн за товарними⁹⁷⁸.

Пiсля смертi Федора Рафаловича його бiзнес перейшов до синiв – Олександра та Германа. Олександр Рафалович був вiдомим тим, що пiдтримував тiснi зв'язки з О. Абазою. Абаза був великим землевласником i головою Департаменту державної економiї Державної ради в другiй половинi 1870-х – на початку 1890-х рокiв, мiнiстром фiнансiв у 1880–1881 рр. Це забезпечувало Рафаловичам значну фiнансову пiдтримку. У 1874 р. банкiрському дому «Федiр Рафалович i К^o» був вiдкритий кредит в Одеськiй конторi Державного банку в розмiрi 300 тис. руб., а в 1882 р. кредит був збiльшений до 600 тис. руб.⁹⁷⁹

Абаза вважав Олександра Рафаловича «своiм банкiром», доручаючи йому приватнi фiнансовi справи. Коли в 1890 р. мiнiстр фiнансiв I. О. Вишнеградський (що збирався ввести золотий

⁹⁷⁴ Одесский листок. – 1890. – № 5. – 6 янв.

⁹⁷⁵ Одесский листок. – 1865. – № 46. – 3 марта.

⁹⁷⁶ Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине. У 3 ч. Ч. 1 / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 22.

⁹⁷⁷ Сведения о торговом доме Одесского 1-й гильдии купца Фёдора Алексеевича Рафаловича на 1881 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4688. – Л. 158.

⁹⁷⁸ Списки кредитующихся в Одесской конторе Государственного банка // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 48. – Д. 328. – Л. 474.

⁹⁷⁹ Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 2. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – С. 287–288.

стандарт) ухвалив таємне рішення скуповувати золото, одночасно граючи на зниження російського рубля, Абаза вирішив скористатися цим для власного збагачення і почав брати участь у грі на зниження карбованця разом з О. Ф. Рафаловичем. Однак Рафалович не знав планів Вишнеградського і лише виконував шифровані розпорядження Абази. Про всяк випадок О. Ф. Рафалович вирішив вести гру на зниження і за свій рахунок, але потім курс рубля почав підвищуватися. Збитки Абази й Рафаловича досягли 800 тис. руб. у кожного. Оскільки Рафалович не розумів справжніх цілей Абази, він, виконуючи його розпорядження, почав водночас і за власні кошти брати участь у небезпечній грі на підвищення рубля. Коли за планом Абази курс рубля почав падати, він не тільки повернув усі збитки, а й одержав дохід 900 тис. руб., а Рафалович розорився. На початок 1891 р. його борги оцінювалися в 1,5–1,8 млн руб. (вартість майна – у 2,4 млн). Абаза став домагатися державної допомоги для Рафаловича, і в 1891 р. Вишнеградський тричі просив про це царя, хоча, за словами С. Ю. Вітте, дуже неохоче⁹⁸⁰.

Брат Олександра Рафаловича, Герман – почесний громадянин Одеси (у 1860-і роки – бразильський консул), – фінансував промислові підприємства в Новоросійському краї, а також брав участь у заснуванні Петербурзького Облікового і позичкового, Одеського Комерційного, Київського Комерційного та Російського для зовнішньої торгівлі банків. Надалі Герман Рафалович більшу частину часу проводив у Парижі.

Його син – Артур Германович Рафалович (1853–1921), що виріс в Одесі, а з 1880-х жив у Парижі, – зайнявся економічними дослідженнями і був автором книг і статей, присвячених фінансовим взаєминам Росії і Франції⁹⁸¹. Потім Артур Рафалович

⁹⁸⁰ Вітте С. Ю. Воспоминания: Детство. Царствование Александра II и Александра III / С. Ю. Витте. – Берлин: Слово, 1923. – С. 196–197, 207–213. Зрештою був утворений синдикат банків (до нього ввійшли Державний, Петербурзький Міжнародний комерційний, Обліково-позиковий і Російський для зовнішньої торгівлі банки, банкірський дім «І. Є. Гінцбург»), що видав під соло-векселі Рафаловича кредит у 2 млн руб. Однак незабаром з'ясувалося, що реальна вартість нерухомості й іншого майна Рафаловичів була завищена і насправді вона менш ніж 2 млн руб. Після цього 14 червня 1891 р. за розпорядженням царя була припинена будь-яка фінансова допомога Рафаловичу, а в серпні було вирішено ліквідувати банкірський дім Рафаловичів. І хоча А. Ф. Рафалович заявляв Вітте, що коли йому відмовлять у допомозі, він подасть на Абазу до суду й оприлюднить секретну переписку з ним, 1 грудня 1894 р. дім «Ф. Рафалович» був ліквідований (Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 12, 74).

⁹⁸¹ Рафалович А. Г. В. Э. Гладстон / А. Г. Рафалович. – СПб.: Тип. Министерства финансов (В. Ф. Киршбаума), 1902. – 17 с.; Рафалович А. Г. Русский вывоз во Францию. Справочная книга для русских экспортёров / А. Г. Raffalovich. – Париж:

став агентом Міністерства фінансів у Парижі, займаючись питаннями розміщення російських державних позик і стежачи за тим, щоб французька преса створювала позитивний образ Російської імперії та її державних цінних паперів. Російський фінансовий ринок значною мірою залежав від розміщення державних облігаційних позик на Паризькій біржі, у чому важливу роль відігравала довіра французьких рантьє до російських цінних паперів⁹⁸². Для цього А. Г. Рафалович використовував одержані від російського уряду великі суми, оплачуючи замовлені публікації⁹⁸³.

Издание русской торговой палаты, 1916. – 104 с.; Raffalovich A. G. La misere a Londres. La question du logement du pauvre et la legislation anglaise / A. G. Raffalovich. – Paris, Librairie Guillaumin, 1884. – 20 p.; Raffalovich A. G. Le commerce entre la France et la Russie / A. G. Raffalovich 1887–1903. – Paris, 1904. – 452 p.; Rafalovich A. G. La dette publique russe. Dette d'avant-guerre et operation de Credit pendant la guerre (bibliotheque du Bureau economique russe) A. G. Raffalovich // La dette publique de la Russie. – Paris, Payot, 1922. – 299 p.; Rafalovich A. G. La detresse de la Russie: ce que les Bolcheviks ont fait des finances publiques, contrasté avec les parties libérées et récupérées de la Russie / A. G. Rafalovich. – Paris: Librairie F. Alcan, 1919. – 16 p. (reprint: BiblioBazaar, 2010 – 26 p.; Rafalovich A. G. (Ed.) Russia: Its Trade and Commerce / Edited by Arthur Raffalovich. – London: P. S. King & Sons, – Adamant Media, 2005.

⁹⁸² Жиро Р. Финансы и политика во франко-русских отношениях 1887–1889 гг. / Р. Жиро // Французский ежегодник. – М., 1967. – С. 136–159; Girault R. Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914 / R. Girault. – Paris: Librairie Armand Colin, 1973. – P. 101, 106. Один із племінників Артура Рафаловича – Н. Л. Рафалович працював директором паризького відділення Російсько-Азіатського банку, а з 1914 р. був працівником російського посольства, а другий племінник – А. Л. Рафалович, співробітник Міністерства фінансів – був автором декількох книг з економіки (Рафалович А. Л. Промышленные синдикаты за границей и в России / А. Л. Рафалович. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – 69 с.; Рафалович А. Л. Желателен ли подоходный налог / А. Л. Рафалович. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. – 37 с.; Рафалович А. Л. Проект нормативных правил по биржевой хлебной торговле / А. Л. Рафалович. – Саратов: Тип. т-ва Г. Х. Шельгорн и К^о, 1911. – 8 с.; Рафалович А. Л. Перевод германо-нидерландских контрактов с добавочными постановлениями и правилами / А. Л. Рафалович. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – 40 с.; Рафалович А. Л. Международные контакты для хлебных сделок России с Великобританией / А. Л. Рафалович. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1913. – 94 с.; Рафалович А. Л. О положении России на международном хлебном рынке / А. Л. Рафалович. – Пг.: «Свобода», 1918. – 23 с.; Рафалович А. Л. Организация международной торговли / А. Л. Рафалович. – Л.: Академическое издательство, 1924. – 212 с.

⁹⁸³ Ерофеев П. В. А. Г. Рафалович – агент Министерства финансов и представитель деловых кругов юга России / П. В. Ерофеев // Отечественная история и историческая мысль в России XIX–XX веков: сборник статей к 75-летию Алексея Николаевича Цамутали. – СПб.: Изд. «Нестор-История», 2006. – С. 342–351.

Фінансова інфраструктура міста та банкірські дома другої половини XIX – початку XX ст.

Коли в 1860-і роки в Російській імперії почала створюватися система акціонерних комерційних банків, значно розширилася й фінансова інфраструктура Одеси⁹⁸⁴. У 1860 р. почала роботу Одеська контора Державного банку (перетворена з Одеської контори Комерційного банку). У 1860 р. Державний банк Російської імперії мав лише 7 контор і 4 відділення, у Чорноморсько-азовському регіоні єдине відділення було в Одесі.

Капітал відділення на початку його роботи становив лише 1 млн руб., що для Одеси з її торговими й фінансовими оборотами було явно недостатньо. У перший рік роботи діяльність Одеської контори Державного банку важко було назвати успішною – її річний дохід становив тільки 19,7 тис. руб. (дохід Московської контори в тому самому році був 544,2 тис. руб.). Хоча Київська контора Державного банку в перший рік роботи взагалі була збитковою з боргом у 47,7 тис. руб.⁹⁸⁵

Щодо операцій з цінними паперами, Одеське відділення Державного банку проводило облік векселів і видачу кредитів під заставу цінних паперів⁹⁸⁶. Кредити, що видавалися відділеннями Державного банку під заставу процентних паперів, нерідко мали невиробничу, переважно спекулятивну спрямованість. Однак через недостатньо інтенсивний «внутрішній товарообіг, слабкий... розвиток промисловості й надзвичайну схильність широких шарів населення до вкладання своїх капіталів у цінні папери»⁹⁸⁷,

⁹⁸⁴ На початку XX ст. вона складалася з Одеської контори Державного банку, відділень Державного дворянського земельного і Селянського поземельного банків; Земського банку Херсонської губернії, Бессарабсько-Таврійського земельного банку, а також відділень петербурзьких акціонерних комерційних банків – Азовсько-Донського, Російського торгово-промислового, Російсько-Азіатського, Сибірського торгового, З'єднаного, Петербурзького Міжнародного. Крім цього, у місті з 1891 р. працювало відділення французького банку «Ліонський кредит», а з 1899 р. – відділення польського Купецького банку в м. Лодзі, а також відділення Київського приватного комерційного банку. З місцевих банків у місті були Одеський комерційний (з 1878 р. перетворений на Одеський обліковий), Одеський торгово-промисловий і Одеський купецький банки.

⁹⁸⁵ Отчёт Одесской конторы за 1860 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 33. – Д. 85. – Л. 17.

⁹⁸⁶ Під час врахування векселів застосовувалися всілякі обмеження (звичайні для центральних банків країн Європи), спрямовані на те, щоб до врахування приймалися векселі, забезпечені реальними товарами. У такий спосіб відділення Державного банку намагалося кредитувати розвиток промисловості й торгівлі, а не видавати гроші для суто фінансових операцій, які зазвичай були спекулятивними.

⁹⁸⁷ Материалы к 50-летию юбилею Государственного банка // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 56. – Д. 366. – Л. 66.

Державний банк і його відділення розширювали асортимент прийнятих паперів.

Подальші події, зокрема в роки криз (1899–1902 рр. та ін.), показали, що в періоди дефіциту оборотних коштів Державний банк через свої відділення надавав помітну допомогу приватним комерційним банкам, торгово-промисловим підприємствам, земствам і муніципалітетам міст, видаючи їм кредити під заставу процентних паперів⁹⁸⁸.

Потім були засновані земельні банки – у 1864 р. Земський банк Херсонської губернії, а в 1872 р. – Бессарабсько-Таврійський земельний банк, що видали під заставу земель і міської нерухомості довгострокові кредити⁹⁸⁹. «Збільшенню торгово-

⁹⁸⁸ Зазвичай така фінансова допомога з боку Державного банку і його відділень мала форму або прямих кредитів на чітко визначений термін під заставу цінних паперів, або відкриття спеціальних поточних рахунків, забезпечених під заставу тими самими паперами. У перелік паперів, під які видавалися кредити, входили білети Державного казначейства, державні 5% банківські білети та ін. державні процентні папери. З корпоративних облігацій і акцій приймалися як заставу папери з гарантованою державою прибутковістю (перелік таких паперів затверджувався правлінням банку). Кредити під заставу процентних паперів видавалися відділеннями Державного банку на термін 1–6 місяців, сума кредиту не повинна була перевищувати 50% біржової вартості акцій, 85% іпотечних паперів і 90% державних паперів. Обсяг кредитів, що видавалися відділеннями Державного банку за спеціальними поточними рахунками, зазвичай значно перевищував кредити під заставу цінних паперів. За даними 1908 р., за такими рахунками було видано кредитів на суму в 8 разів більшу, ніж безпосередньо під заставу паперів (Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – С. 127).

⁹⁸⁹ Земський банк Херсонської губернії був заснований в Одесі в 1864 р. з ініціативи С. А. Касинова, «предводителя дворянства» Херсонської губернії, і великого землевласника Ф. І. Сухомлинова. Банк видавав кредити (під 4,5% річних) заставними листами з терміном погашення 38,5 р. До початку 1892 р. банк надав кредитів на 192 млн руб., заставних листів було випущено в обіг на 196,2 млн руб. Бессарабсько-Таврійський земельний банк, що видавав кредити під заставу земельної і міської нерухомості, почав роботу 30 жовтня 1872 р. Банк був заснований «для видачі позик під заставу нерухомої власності» у Бессарабській, Подільській, Таврійській, Херсонській губерніях з видачею 5% заставних листів (з 1897 р. – 4,5%). Засновниками банку були Г. Маразлі, Ф. Рафалович, А. Стюард та ін. На початку XX ст. в складі правління були А. Ф. Рафалович (голова), М. Ф. Рафалович, князь Ю. С. Гагарін, Л. Р. Харі, Б. А. Магнер, К. П. Кухта (уповноважений від Міністерства фінансів). Спершу основний капітал банку становив 1,6 млн руб. (6 тис. акцій номіналом по 250 руб.). Надалі було випущено 18 нових емісій (всього 33 тис. акцій номіналом 250 руб.), і до початку XX ст. капітал банку досяг 7 млн руб., запасний – 4,1 млн руб. Біржова ціна популярних на ринку цінних паперів акцій банку значно перевищувала номінальну вартість (на Петербурзькій біржі в 1897 р. – 649 руб., у 1898 р. – 702 руб. Максимальна ціна була в 1899 р. – 720 руб., почавши знижуватися під час кризи 1899–1902 рр.: у 1900 р. – 681 руб., у 1902 р. – 550 руб. Ціна цих акцій на Одеській біржі загалом була дещо нижчою, ніж у Петербурзі (у середньому на 30 руб. за акцію). Дивіденди за акціями у 1897 р. були видані в розмірі 16,8%; у 1898 р. – 16,8%; у 1899 р. – 16,8%; у 1900 р.

промислового росту Одеси... значною мірою сприяли акціонерні банки»⁹⁹⁰.

Небанківські установи були представлені Одеським міським кредитним товариством, 40 державними ощадними касами, численними відділеннями страхових компаній і 194 банкірськими конторами.

Наприкінці XIX ст. одним з найбільших у місті емітентів облігацій стало Одеське міське кредитне товариство (у 1911 р. сумарний обсяг емісій цих облігацій досяг 100 млн руб.)⁹⁹¹. Хоча в

– 17,6%; у 1901 р. – 16% (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 54–56).

⁹⁹⁰ Банковская деятельность в Одессе // Коммерсант. – 1910. – № 129. – 5 янв. – С. 2. Одеський комерційний банк був заснований у 1870 р. з капіталом 5 млн руб., але збанкрутував у 1878 р. Замість нього в тому самому 1878 р. був заснований Одеський обліковий банк із відділеннями в Миколаєві й Кишиневі – його засновниками стали місцеві підприємці. Банк почав роботу в 1879 р. з основним капіталом 1,5 млн руб., на початку 1906 р. збільшеним до 2 млн руб. (2000 акцій по 1000 руб.); запасний капітал банку становив 668,2 тис. руб. Дивіденди в 1903 р. виплачувалися в розмірі 9%, за 1904 р. – 6,5%, у 1905-у – 6%. Головою правління був один з найбільших одеських підприємців С. І. Раллі, членами правління – А. І. Тработті та інші відомі представники ділового світу міста (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1763). Одеський торгово-промисловий комерційний банк був заснований 12 липня 1889 р. з капіталом 3 млн руб. Серед засновників банку були А. Рафалович, Г. Рафалович, С. Зусман, О. Хаїс, Д. Гінзбург. У 1893 р. банк був перетворений на Одеське відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку. Одеський купецький банк почав роботу 28 вересня 1911 р. з капіталом 3 млн руб. (12 тис. акцій номіналом по 250 руб.). Банк був заснований з ініціативи групи одеських і московських промисловців, а безпосереднім засновником банку став Я. А. Бродський (він представляв банкірський дім «А. М. Бродський», обраний головою правління. У 1916 р. банк був реорганізований і переведений до Петрограда під новою назвою «Російський торговий і транспортний банк», капітал банку збільшили до 12 млн руб. за рахунок двох нових емісій акцій – 12 тис. на 3 млн руб. у 1916 р. і 24 тис. на 6 млн руб. у 1917 р. (Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях / И. А. Рукавицын. – Т. 2. – К.: Книга-Плюс, 2013. – С. 167).

⁹⁹¹ Одеське міське кредитне товариство було засноване 20 квітня 1871 р. (головою правління став П. Ф. Родоканакі, син Федора Родоканакі; директорами – Н. М. Хіонакі, А. Н. Пашков, І. Я. Далл-Орсло, А. І. Черепенников). Товариство почало роботу із січня 1872 р., одержавши дозвіл Міністерства фінансів на випуск власних облігацій (за ними сплачувалися дивіденди 4,5% річних), що повинні були прийматися під заставу за державними постачаннями й підрядами. Облігації (4,5%–5,5%) випускалися номіналом 100, 200, 500, 1000 і 5000 руб. і постійно були в котированнях Одеської біржі. Під заставу цих облігацій Одеська контора Державного банку видавала кредити на 30,5 р. під 6% і на 37,5 р. під 5,5% (обсяг кредитів не повинен був перевищувати 65% номінальної вартості облігацій), а комерційні банки видавали кредити до 80% номіналу облігацій (Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в

Одесі в 1910-і роки було чимало розмов про проблеми у фінансовому стані цього кредитного товариства, спричинені «невдалим підбором керівників домовласницького банку», насправді Одеське міське кредитне товариство було не тільки «однією з найстаріших... кредитних установ такого типу», а й «одним із найсолідніших і найбагатших»⁹⁹².

У 1868 р. було засновано «Одеське Товариство взаємного кредиту», яке у 1895 р. стало одним з найбільших у Російській імперії, а на початку ХХ ст. у місті виникло ще декілька товариств взаємного кредиту⁹⁹³. Більшість цих кредитно-фінансових установ були емітентами цінних паперів, що розподілялися переважно серед вузького кола засновників і пов'язаних з ними осіб. У котируваннях Одеської та інших бірж такі папери якщо й траплялися, то рідко⁹⁹⁴.

Розвиненою була система страхових компаній. Перші такі компанії виникли в Одесі ще на самому початку ХІХ ст. У 1805 р. одеський неогоціант французького походження Іван Францович Оберт (Jean-Francois Aubert) звернувся до Рішельє з пропозицією

открытках, документах и photographиях / И. А. Рукавицын. – Т. 2. – К.: Книга-Плюс, 2013. – С. 182–184).

⁹⁹² Незважаючи на «цілу низку серйозних потрясінь, що випали на долю одеських домовласників», кредитне товариство «зуміло зберегти міцність свого фінансового становища. Цим воно значною мірою було зобов'язане вдалому складу осіб, що очолювали банк». «Факти свідчать: у той час як міське керівництво відчуває стан хронічного дефіциту і не має можливості сплачувати термінові борги, кредитне товариство, що пережило важку кризу домоволодіння, має запасний капітал у розмірі 5 449 583 руб., що у відношенні до обсягу облігацій, які знаходяться в обігу, становить 5,72%». За розмірами запасного капіталу «Одеське кредитне товариство» «посідає одне з перших місць і йде попереду... столичних побратимів» – кредитних товариств у Петербурзі й Москві (Сорокалетие кредитного общества // Одесский листок. – 1911. – 20 апр. – № 90. – С. 2).

⁹⁹³ Друге товариство взаємного кредиту (відоме також за назвою «Одеське торговпромишлеве і ремісниче товариство взаємного кредиту»), «Товариство взаємного кредиту домовласників і землевласників Херсонської губернії», «Одеське купецьке і промишлеве товариство взаємного кредиту», «Одеське купецьке товариство взаємного кредиту», «Одеське товариство взаємного дрібного кредиту».

⁹⁹⁴ Характерним прикладом таких кредитно-фінансових установ був Одеський приватний ломбард, що почав роботу 26 листопада 1886 р. у формі акціонерного товариства. Засновниками і членами правління були В. В. Кірхнер (голова), А. А. Шостак, Н. А. Гофман. Основний капітал товариства становив 1 млн руб., поділений на 2500 іменних акцій номіналом 500 руб. Акції були допущені до котирування на Петербурзькій і Одеській біржах, але в Петербурзі в 1897–1902 рр. біржова ціна акцій не була визначена. В Одесі вона була максимальною в 1899 р. і становила 790 руб., але дані про операції з цими акціями не відомі. Дивіденди за акціями становили в 1897 р. – 10%; у 1898 р. – 10%; у 1899 р. – 10%; у 1900–у – 10%; у 1901 р. – 10,4% (Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 120).

відкрити в Одесі Страхову контору⁹⁹⁵. У 1808 р. Іван Дестуні, Іван Петала і Федір Серафіно заснували «Греко-російське страхове товариство», а в 1813 р. почало діяльність «Товариство греків-страхувальників» (з 1816 р. – «Компанія об'єднаних грецьких страхових агентів»)⁹⁹⁶. У 1870–1880-і роки мережа одеських страхових компаній значно розширилася – серед них переважали філії великих російських та іноземних компаній («Життя», «Допомога», «Волга», «Русь», «Урбен», «Нью-Йорк», «Ллойд», «Еквітебл», «Якір»), а також місцеві одеські компанії – «Одеське товариство взаємного страхування від вогню», «Чорноморське товариство взаємного страхування судновласників» тощо.

Наприкінці 1850-х – на початку 1870-х років в Одесі з'явилися нові банкірські доми: А. М. Бродського (з 1859 р.), М. Н. Ашкеназі (з 1866 р.), С. М. Барбаша (з 1866 р.), А. С. Хаїса (з 1870 р.) та ін. У 1895 р. в Одесі було 20 банкірських домів і контор з оборотом 438 млн руб., що надавали послуги 1994 торгово-промисловим підприємствам із загальним оборотом 873,2 млн руб.⁹⁹⁷ У 1906 р. в Одесі було 10 банкірських домів і контор, у 1914-у – 7.

Одним з найвідоміших у другій половині XIX ст. був банкірський і торговий дім Мозеса Ашкеназі, який почав бізнес з

⁹⁹⁵ Проект підтримували К. Я. Сікар, І. П. Рено, а також граф де Сен Прі та інші одеські підприємці. Оберт прибув до Одеси з Триєста (на початку XIX ст. там було 14 страхових компаній), де він був керівником страхової контори. За проектом початковий капітал контори в Одесі становив 500 тис. руб., і він повинний був бути зібраний за рахунок випуску 500 акцій по 1000 руб. Оберт вважав, що акції вдасться розмістити без жодних проблем, пропонуючи, щоб акціонером став цар Олександр I (Проект устава Страхової контори в Одессе // РГИА. – Ф. 13. – Оп. 2. – Д. 834. – Л. 29–40). Проблема була у відсутності в Російській імперії страхового законодавства, і Оберт пропонував використовувати французький Морський статут 1681 р. На це дав дозвіл цар Олександр I, який схвалив проект і ввійшов до складу акціонерів (йому належало 10 акцій з 500). Страхова контора почала роботу в 1808 р., її директорами стали К. С. Томе, А. Форегер, Б. Меркадалі, а І. Оберт був реєстратором і практично саме він вів усі справи контори. Але незабаром у конторі виник конфлікт із Комерційним судом, відкритим в Одесі в 1808 р. Суд відмовлявся використовувати французьке законодавство під час розгляду справ, а дозвіл царя на використання французького Морського статуту був усним і не знайшов відображення в документах. З 1811 р. контора припинила страхові й кредитні операції (Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – С. 44).

⁹⁹⁶ Засновниками товариства стали Іван Амвросіо, Ілія Манесіс і Сергій Ксіадіс. Товариство швидко поширило свої акції, обіцяючи високий дохід за цими паперами. У 1817 р. Дмитро Зотов, Григорій Маразлі і Георгій Панудоглу заснували ще одну грецьку страхову компанію з капіталом 500 тис. руб. – «Нове грецьке страхове товариство» (Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – С. 44–45).

⁹⁹⁷ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 г. – Херсон, 1897. – С. 199, 201.

експорту зерна в Могилеві, де на початку 1860-х і був заснований торговий дім «М. Ашкеназі» для торгівлі зерном і вовною. До Одеси торговий дім був переведений у 1864 р. У 1866 р. після вдалих угод з великими партіями зерна торговий дім швидко ввійшов у коло найбільших зерноторговців, а з 1868 р. почав займатися і фінансовими операціями.

Родина Ашкеназі мала родинні зв'язки з великими банкірами Гінцбургамі. З 1868 р. син Мозеса Євген заснував банкірський дім, який швидко став впливовим завдяки родинним зв'язкам його дружини, дочки великого цукрозаводчика Гесселя Розенберга. З 1875 р. Є. Ашкеназі почав керувати торговим і банкірським домом, і наприкінці 1880-х загальні обороти бізнесу Ашкеназі досягли 17 млн руб., з яких половину, 8,5 млн становили торговельні операції, а другу половину – фінансові операції⁹⁹⁸.

Після смерті Є. Ашкеназі в 1890 р. торговим домом керувала його вдова Луїза разом із сином Зигфрідом Ашкеназі. У 1909 р. торговий дім був реорганізований у повне товариство (з капіталом 1,5 млн руб.), а в 1911 р. на основі товариства був створений банкірський дім, що займався переважно кредитами. На початку ХХ ст. банкірський дім Зигфріда Ашкеназі (який був у той час членом ревізійної комісії Бессарабсько-Таврійського земельного банку) почав інвестувати капітали в промисловість. У 1915 р. капітал Ашкеназі оцінювався в 5 млн руб., ще 2 млн було на рахунках у різних банках⁹⁹⁹.

Банкірський дім Ашкеназі вклав частину коштів у створення власного пароплавства – акціонерної компанії «Російське товариство південно-східного пароплавства “Зірка”» (статут був затверджений 28 січня 1899 р.). Компанія була заснована разом із британською фірмою «Джекобс, Оуен і К^о», статутний капітал становив 1 млн руб., з якого 70% належало дому Ашкеназі. Крім того, банкірський дім Ашкеназі вкладав капітали в «Товариство південноросійських плавучих елеваторів» (засноване в 1896 р. у Миколаєві з капіталом 300 тис. руб.)¹⁰⁰⁰.

⁹⁹⁸ Объяснительная записка к отчету Одесской конторы за 1896 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп 56. – Д. 909. – Л. 56.

⁹⁹⁹ Соломонов Б. Очерк развития торгово-промышленных фирм г. Одессы / Б. Соломонов // Южно-русский альманах. – Одесса, 1899. – С. 290.

¹⁰⁰⁰ Товариством керував Ф. Фрішен (з 1882 р. – німецький віце-консул у Миколаєві), член Миколаївського біржового комітету й Облікового комітету Миколаївського відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку, купець I гільдії, комерц-радник (1908 р.). «Торговий дім Фрішен і К^о» був великим експортером зерна, а Ф. Фрішен був одним з організаторів будівництва Чорноморського суднобудівного заводу (Чередниченко Г. Иностранные консульства в Николаеве / Г. Чередниченко. – <http://bazar.nikolaev.ua/content>).

Крім дому Ашкеназі, відомими були банкірські доми «О. С. Хаїс» (заснований у 1870 р.), «Брати Куссіс» (заснований у 1906 р.), «Ш. Гальперин і син», «І. С. Ксіадіс» (заснований у 1906 р.), «Самуїл Барабаш», «Д. Барам і К^о», «Р. Зонштейн і К^о».

Коли в 1870-і роки почалося створення банкірських контор нового типу, що прийшли на зміну дрібним крамницям з обміну валюти, першою в Одесі з'явилася банкірська контора С. Давидова, яка відкрилася в будинку готелю «Рішельєвський». Потім з'явилися банкірські контори С. Лебеда, О. Хаїса, І. Груббера, а в листопаді 1872 р. – І. Бака. Після неї торгові доми Люльки й Когана відкрили свої банкірські контори і, нарешті, з'явилася контора Р. Зонштейна, що працювала у власному будинку її хазяїна.

Рувим Рахмілович Зонштейн був одним з найбільших домовласників міста, тому він міг дозволити собі відкрити контору в приміщенні власного будинку. На початку ХХ ст. власниками банкірського дому «Зонштейн і К^о» стали сини Рувима Зонштейна Данило та Михайло. Банкірський дім Зонштейна виявляв особливу активність на одеському ринку цінних паперів, зокрема, займаючись купівлею і продажем паперів «Миколаївського міського кредитного товариства» і проводячи різні довірчі операції цього товариства. Займалася банкірська контора і звичайними банківськими операціями, зокрема купівлею та продажем валюти. У лютому 1894 р. контора «Р. Зонштейн і К^о», що працювала з варшавськими й берлінськими банками, купила 150 тис. франків, 50 тис. марок і 5 тис. лір на замовлення варшавського банкіра Вільгельма Ландау – відомого на Варшавській біржі валютного спекулянта, пов'язаного з Одеською і Ризькою біржами¹⁰⁰¹.

Контора О. Хаїса, розташована на Рішельєвській вулиці, пропонувала всі види банківських послуг¹⁰⁰². За чутками, Хаїс розбагатів на фінансуванні постачання продовольства для армії під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Для цих операцій він відкрив відділення своєї контори в Бухаресті, всі розрахунки між російським урядом і конторою Хаїса проводилися через це відділення за вигідним для Хаїса курсом валют, що встановлювався відділенням у Бухаресті. На початку 1880-х років обороти контори О. Хаїса досягли 30 млн руб., і вона стала найбільшою серед одеських банкірських контор¹⁰⁰³.

¹⁰⁰¹ Донесение управляющего Одесской конторы Государственного банка от 14 февраля 1894 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 56. – Д. 1137. – Л. 59.

¹⁰⁰² Каменный А. Э. Одесса: кто есть кто. 1794–1994 / А. Э. Каменный. – Одесса: ОКФА, 1999. – С. 43.

¹⁰⁰³ Сведения о торговом доме Одесского 1-й гильдии купца О. Хаиса на 1882 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4688. – Л. 129.

У 1890-і роки контора О. С. Хаїса була одним з найважливіших гравців на Одеській біржі, займаючись купівлею і продажем іноземних векселів, процентних і дивідендних паперів, а також операціями з партіями валюти. Серед одеських банкірських контор фірма Хаїса була найбільшою за обсягом своїх міжнародних операцій. Зокрема, у січні 1894 р. Хаїс переказав до Петербурга для Облікового і позикового банку 400 тис. руб. з метою купівлі облігацій Східної позики, які він планував пересилати за кордон. Подібні операції на великі суми контора Хаїса проводила й надалі, використовуючи зв'язок з банкірами з Варшави, куди гроші та цінні папери пересилалися через відділення Облікового і позикового банку. У лютому 1893 р. О. Хаїс відправив до Варшави 60 тис. руб. за отриманими там векселями¹⁰⁰⁴.

У 1910 р. О. Хаїс вирішив перетворити свою контору (яка мала правову форму торгово-банкірського підприємства) на банкірський дім, що спеціалізувався на фінансових послугах. Капітал банкірського дому «О. Хаїс» становив 250 тис. руб., з яких 200 тис. дав сам Хаїс, і по 25 тис. руб. – його дружина і син, що були співзасновниками¹⁰⁰⁵.

У першій половині 1890-х років, особливо в 1893 р., серед приватних банкірських домів Одеси з новою силою спалахнув інтерес до валютних операцій, що завжди цікавили одеських фінансистів набагато більше, ніж операції з цінними паперами. У другій половині 1893 р. на Берлінській біржі зріс попит на іноземну валюту, зокрема на російські рублі й, особливо, на британські фунти. Великі партії фунтів скуповувалися в Одесі й переправлялися до Берліна.

В Одесі основними замовниками на придбання валюти – британських фунтів і російських рублів – були банкірські дома Петербурга (Російський для зовнішньої торгівлі і Приватний комерційний банки) та Берліна (зокрема банкірський дім Robert Warschauer & Co, пов'язаний з Мендельсонами, відомими берлінськими банкірами¹⁰⁰⁶). Цими валютними операціями, на яких спеціалізувалася Одеська біржа, пояснювалася залежність цієї біржі від Берлінської. Замовлення на операції з валютою надходили з Берліна чи Петербурга телеграфом, і одеські банкіри,

¹⁰⁰⁴ Записка управляющего Одесской конторой Государственного банка. 19 января 1893 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 47. – Д. 3. – Л. 445.

¹⁰⁰⁵ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 199.

¹⁰⁰⁶ Засновник банку Роберт Варшавер (1816–1884) був одружений з Марією Мендельсон (Marie Mendelssohn, 1822–1891), дочкою банкіра Олександра Мендельсона (Alexander Mendelssohn, 1798–1871).

підтверджуючи згоду на операцію, називали приблизний курс, завищуючи його на свою користь. Після цього маклери банкірських домів починали придбання необхідної кількості валюти. Така практика одержання прибутку на комісійних принципах (їх також можна назвати спекулятивними) була загальноприйнятною.

Роль Одеси в цих операціях полягала в тому, що курс переказних векселів, що використовувалися в цих операціях, у Петербурзі був на 12% більшим, ніж в Одесі, і на 25% більшим, ніж у Берліні. За рахунок цього одеські фінансисти продавали великі пакети іноземних векселів у Петербурзі (де був постійний дефіцит таких переказних векселів) з чималою вигодою для себе¹⁰⁰⁷. Одним з найбільших учасників цих операцій було одеське відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку (яке виконувало замовлення на купівлю валюти, що надходили з Петербурга від центрального правління банку), а також торговий дім «Леон Рабинович».

Леон Рабинович почав свій бізнес з торгівлі чаєм (чай фірми Рабиновича був добре відомий в Одесі). Торговий дім «Леон Рабинович» був заснований у 1890 р. для «колоніальної торгівлі», однак став відомим завдяки своїм валютним спекуляціям. Рабинович мав зв'язки з берлінським банкіром Робертом Бергардтом і передавав до Берліна великі партії валюти, продовжуючи ці операції навіть після заборони Кредитної канцелярії від 16 січня 1893 р. на пересилання за кордон російських рублів. У першій половині 1894 р. Рабинович переправляв до Берліна до 300 тис. руб. щомісяця¹⁰⁰⁸.

Про масштаби діяльності одеських банкірських контор свідчать розміри кредитів, виданих ними в 1890 р. Контора Хаїса видала кредитів на 38,6 млн руб., «Тработті і К^о» – на 34,1 млн руб., «Зонштейн і К^о» – на 31,1 млн руб., «Кон, Аронсон і К^о» – на 11,1 млн руб., «Лівшиць і К^о» – на 5,9 млн руб., «Заграфос і К^о» – на 4,7 млн руб., «Зайлігер і К^о» – на 4,2 млн руб., «Люлька і К^о» – на 3,8 млн руб. Практика видачі кредитів під заставу цінних паперів була не дуже поширеною в одеських банкірських конторах. У цьому ж 1890 р. такі кредити були видані на порівняно невеликі суми: «Зонштейн і К^о» – на 172,2 тис. руб., «Лівшиць і К^о» – на

¹⁰⁰⁷ Донесение управляющего Одесской конторой Государственного банка от 15 ноября 1893 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 56. – Д. 1137. – Л. 49.

¹⁰⁰⁸ Донесение управляющего Одесской конторой Государственного банка от 15 ноября 1893 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 56. – Д. 1137. – Л. 75.

116,4 тис. руб., «Зайлігер і К^о» – на 100,2 тис. руб., «Заграфос і К^о» – на 29,4 тис. руб., «Люлька і К^о» – на 26,7 тис. руб.¹⁰⁰⁹

Якщо в першій половині XIX ст. банкірські доми поєднували торговельні й фінансові операції, то в другій половині століття вони все більше спеціалізувалися на фінансових послугах. Банкірські доми й банкірські контори Одеси пропонували своїм клієнтам звичайний набір послуг з придбання й продажу цінних паперів, управління депозитними вкладками в паперах і страхування ризиків – «банкірський дім Р. Зоншейн і К^о повідомляє», що починається «продаж білетів позики та їхнє страхування»¹⁰¹⁰.

Брали участь одеські банкіри також у розміщенні зовнішніх позик. Банкірські доми Родоканакі й Вучині організували в 1866–1869 р. розміщення в Росії облігацій грецької позики на 628 млн драхм¹⁰¹¹. Банкірський дім «Ф. Рафалович і К^о» розміщував державні облігації на Берлінській біржі, з якою він мав зв'язки. Займалися одеські банкіри й розміщенням на іноземних біржах облігацій залізничних товариств (засновники «Товариства Харківсько-Кременчуцької залізниці» О. Абаза і К. Унгерн-Штернберг у 1868 р. користувалися для цього послугами банкірських домів «Ефруссі і К^о», «Ф. Рафалович і К^о»). Загалом участь у залізничному бумі для одеських банкірських домів була нехарактерною – їх більше приваблювала зовнішня торгівля.

Одеські приватні банкіри були співзасновниками акціонерних банків (так, серед засновників Одеського комерційного банку в 1870 р. були Герман і Лев Рафаловичі, Ігнатій і Герман Ефруссі, Федір Родоканакі та інші представники одеських банкірських династій), Миколаївського комерційного банку (заснований у 1872 р. за участю одеського торгово-банкірського дому «Арист Масс і К^о») і небанківських кредитних організацій («Товариства взаємного поземельного кредиту», заснованого в 1866 р., та ін.). Родина Рафаловичів заснувала Бессарабсько-Таврійський земельний банк (статут банку був затверджений 31 серпня 1872 р., статутний акціонерний капітал становив 1,5 млн руб., поділений на 7 тис. акцій по 250 руб.). Крім Федора Рафаловича, серед співзасновників банку були барон Г. О. Гінцбург, Ф. П. Родоканакі,

¹⁰⁰⁹ Обозрение Одесского градоначальства за 1890 г. // РГИА. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Д. 4867. – Л. 197.

¹⁰¹⁰ Банкирский дом Р. Зоншейн и К^о // Одесский листок. – 1911. – 3 янв. – № 2. – С. 1.

¹⁰¹¹ Янници Ф. Греческий мир в конце XVIII – начале XX в. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков) / Ф. Янници. – М., 2002. – С. 188–189.

П. Ф. Родоканакі, банкірський дім «Ефруссі і К^о», інші представники одеського великого бізнесу¹⁰¹².

Одеські банкірські дома і приватні банкіри брали участь у створенні акціонерної компанії «Центральний банк російського поземельного кредиту» («Ефруссі і К^о», «Ф. Рафалович і К^о», «Ф. П. Родоканакі»). Приватні одеські банкіри А. Е. Френкель і Л. М. Розенталь зобов'язалися розмістити заставні листи банку на європейських біржах після того, як банкірський дім Гінцбурга восени 1872 р. не зміг розмістити в Західній Європі подібні цінні папери – заставні листи Харківського земельного банку¹⁰¹³.

Банкірські дома Одеси вкладали капітали в промислові підприємства – банкірський дім Родоканакі володів найбільшим в Одесі пивоварним заводом, а фірма «Тработті і К^о» – лісопильним заводом і паркетною фабрикою¹⁰¹⁴. Найбільше інвестувала капітали в промислові підприємства родина Родоканакі – Ф. П. Родоканакі разом із сином володів паями й пакетами акцій більш ніж десяти промислових підприємств, зокрема винних заводів і паперово-джутової фабрики в Одесі, пакетами акцій механічного заводу «Сормово», Брянського рейкопрокатного заводу та ін. Банкірські дома Родоканакі, Рафаловича, Ефруссі за пропозицією Гінцбургів інвестували капітали у видобуток золота на річці Лені та на інших золотих копальнях Сибіру (зокрема у Забайкаллі.), але їхня участь була незначною. У сфері інтересів одеських фінансистів були і страхові компанії. Серед засновників великого страхового товариства «Росія» (із правлінням у Петербурзі) були І. І. Ефруссі та Г. А. Рафалович.

¹⁰¹² Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) / В. В. Шевченко. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. – С. 83, 85, 92–93.

¹⁰¹³ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 56, 192.

¹⁰¹⁴ Одесса. Исторический и торговый очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Изд. С. Бернштейна. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. – С. 70–76.

Частина 4
**Харків і новий ринок
індустріальних цінних паперів**

Новий промисловий регіон

Виникнення нового ринку індустріальних цінних паперів

Наприкінці XIX століття, в епоху фінансової глобалізації на сході України (на той час – південь Російської імперії) за рахунок потоків іноземних інвестицій – переважно французьких і бельгійських, – сформувався регіон вуглевидобувної і металургійної промисловості. Виник новий ринок індустріальних цінних паперів¹⁰¹⁵.

«Усього 15–20 років минуло відтоді, як почав розвиватися на півдні... новий гірничозаводський район, що нині залишив далеко позаду і затьмарив своєю славою інші райони – Уральський і Польський». За темпами зростання нового промислового регіону – «успіхи нечувані... картина розвитку виробництва – американська»¹⁰¹⁶.

Порівняння Російської імперії з Америкою було модним у роки підйому кінця 1890-х, і багато хто вважав, що й тут перед підприємцями відкриваються такі самі безмежні можливості, як в Америці. Але, за словами П. Леруа-Больє, хоча Російська імперія справді була для західноєвропейських підприємців перспективною «новою країною», з цього ще не випливає, що Росія – така сама країна, «як Сполучені Штати, з якими її нерідко помилково порівнюють». Це пов'язано не тільки з тим, що «російське середовище» позбавлене «гнучкості» і «не піддається швидкому розвитку», а і з тим, що «російський уряд є бюрократією», що в разі потреби може реалізувати гігантські проекти, такі як сибірська залізниця, «але все-таки це бюрократія, яка у звичайному і

¹⁰¹⁵ Невідомі документи про Миколу Міхновського // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 95; Турченко Ф. Г. «Харківський проект» Миколи Міхновського // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – 2002. – Вип. XV. – С. 8. – http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2002_15/15/turchenko.pdf.

¹⁰¹⁶ Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 26.

повсякденному ході справ не може мати еластичності приватних підприємств»¹⁰¹⁷.

Спершу міністр фінансів Російської імперії С. Ю. Вітте «ставив своїм завданням відродження Уралу. Однак... падіння уральської промисловості все посилювалося – попри явне захоплення промисловості Донецького басейну»¹⁰¹⁸. Вітте справедливо вважав, що часто простіше створити нові підприємства, використовуючи іноземні інвестиції, ніж реконструювати старі. Великий індустріальний регіон на сході України став з багатьох поглядів сучаснішим, ніж застаріла металургійна промисловість Уралу, розвиваючись дуже динамічно та привертаючи загальну увагу¹⁰¹⁹, і на початку ХХ ст. тут повною мірою сформувався соціальний шар великих підприємців¹⁰²⁰.

¹⁰¹⁷ До того ж, хоча в США промисловість також створювалася значною мірою за рахунок європейських капіталів, ці капітали надходили до Америки «за посередництвом тисяч різних каналів, за посередництвом безлічі приватних товариств», а в Росії іноземні капітали надходили централізовано, і розподіл їх був «виключно в руках уряду» (Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 58, 59).

¹⁰¹⁸ Лутохин Д. А. Граф С. Ю. Витте как министр финансов / Д. А. Лутохин. – Пг.: Тип. «Двигатель», 1915. – С. 16. Інтерес іноземних інвесторів (переважно англійських) до Уралу виник пізніше, у 1910-і роки. «Стародавній Урал, колиська російської металургійної промисловості, з кожним роком падає, – писало «Финансовое обозрение» у липні 1912 року. – Більшість його заводів, що працюють на деревному паливі, відстали технічно й економічно, пригноблені пережитками глибокої старовини», існуванням «віджилих відносин між заводоуправліннями і населенням... занепадають... незважаючи на колосальні багатства своїх родовищ». Сучасним власникам уральських підприємств уже «не врятувати Уралу» – він «упав, повалений новим прибульцем – гірничопромисловим Півднем». Щоб спробувати відродити Урал, «потрібні нові люди, нові капітали, нове ставлення до справи. Усе це несуть сюди іноземці, які безлюдний степ Криворіжжя перетворили на російський Шеффілд і Ліверпуль» (Сысертский округ и английские капиталы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 14. – С. 4).

¹⁰¹⁹ У середині 1890-х років, коли почалася «промислова гарячка», металургійні заводи виростали «як гриби: у 1895 р. їх було відкрито 7, у 1898 р. – 12, у 1900 р. – 16, у 1902 р. – 20» (Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 40–42).

¹⁰²⁰ Хоча власники великих підприємств і значних приватних капіталів зазвичай дистанціювалися від політичної опозиції і виявляли лояльність до царської влади, під час революції 1905 р. деякі з них мали самостійну позицію. Іноді публічні висловлювання великих промисловців мали в цей час опозиційний характер, і багато хто вважав, що великий «капітал відрікся від самодержавства» (Берлин П. А. Русская буржуазия в старое и новое время / П. А. Берлин. – М.–Л., 1925. – С. 276), яке у той час для усіх уже стало архаїчним консервативним пережитком, що гальмував економічне зростання. Однак переоцінювати «вільнодумство» промисловців не варто. 12 березня 1905 р. великі підприємці сходу України

Першим з іноземних підприємців, який інвестував капітали в освоєння Донбасу, був англієць Джон Юз. Потім майже відразу ж після нього тут з'явилися французькі інвестори, вплив яких став надалі визначальним, що пояснюється російсько-французьким альянсом і загальним підвищенням значенням французького капіталу в російській економіці кінця XIX – початку XX ст. Згодом, у 1890-і роки, серед інвесторів почали домінувати бельгійці.

Одночасно «із закінченням спорудження залізниць у Донецькому басейні набула втілення думка про можливість використовувати гірничі багатства цього краю», а «найважливішим фактором розвитку донецької гірничозаводської промисловості була побудова донецької залізничної мережі, особливо Катерининської дороги, що з'єднала в 1884 р. криворізьку руду з донецьким вугіллям»¹⁰²¹. Залізниця зв'язала Донбас із Кривим Рогом, забезпечивши вугіллям металургійні підприємства, що виникали в районі Катеринослава (сучасний Дніпропетровськ). «Транспортна революція» докорінно змінила карту промислової географії України, і завдяки мережі залізниць відбувалася консолідація різних промислових регіонів¹⁰²².

Сформувався два нові великі індустріальні центри – донецький у Юзівці і придніпровський у Катеринославі, де було побудовано великі підприємства, переважно завдяки французьким і бельгійським капіталам. Юзівка до початку XX ст. була ще не містом, а великим робітничим селищем навколо заводу. Суперником Харкова в боротьбі за роль фінансового центру міг би стати Катеринослав, ще одне велике місто індустріального регіону, в якому сформувалася фінансова інфраструктура. Засновники міста мали амбіційні плани – історія Катеринослава почалася навесні

підготували доповідну записку царському уряду, підписану М. Авдаковим, головою ради з'їзду гірничопромисловців, а також 18 членами цієї ради і 11 іншими великими підприємцями. Зміст записки зводився до того, що через недосконалість бюрократичної влади під час подій 1905 р. вона не здатна підтримувати порядок на промислових підприємствах і забезпечити збереження приватної власності від «руйнівних інстинктів некультурної юрби» (Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 гг. // Общественное движение в России в начале XX в. В 2 т. Т. 2. Ч. 1. – СПб., 1910. – С. 37–41). Тому участь великих промисловців у громадських рухах 1905 р. зводилася, по суті, до турботи про збереження власного майна і можливості продовжувати роботу підприємств.

¹⁰²¹ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование. В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – СПб., 1900. – С. 337.

¹⁰²² Литвин В. Історія України з найдавніших часів до 1914 р. / В. Литвин. – К.: 3 Медіа, 2007. – Частина 4. Розділ 6. Модернізація економіки в українських землях. Важка промисловість: індустріалізація по-українськи. – <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/82972-vladimir-litvin-istoriya-ukrainy-ch-1-ot-davnix.html>.

1776 року, коли за розпорядженням Катерини II (1729–1796, правління з 1762 по 1796 р.) була закладена «Південна Пальміра» («Північною Пальмірою» називали в XVIII столітті Петербург) і «третя столиця» «Нової Росії» – Новоросійського краю¹⁰²³. Але фінансовим центром індустріального регіону став не Катеринослав, а Харків, де була товарно-фондова біржа й найбільш розвинена банківська інфраструктура. Саме з Харковом була пов'язана і впливова фінансово-промислова група Олексія Алчевського.

Спочатку створення металургійної промисловості «йшло досить повільно, як через новизну справи, так і внаслідок скорочення залізничного будівництва» у 1870-і роки, «тому й попит на кам'яне вугілля з боку цієї промисловості не міг бути настільки великим»¹⁰²⁴, що у свою чергу гальмувало і вугледобувні підприємства. Але коли настав промисловий підйом 1890-х років (він став наслідком зростання залізничного будівництва, що створило масову потребу в продукції металургійної промисловості), підйом особливо виявився у двох основних галузях промислової діяльності, кам'яновугільній і металургійній¹⁰²⁵.

До середини 1890-х років, коли в основних країнах – експортерах капіталу було накопичено особливо багато вільних фінансових ресурсів (що підтверджував низький рівень дисконтних ставок)¹⁰²⁶, потоки іноземних інвестицій, спрямованих на схід

¹⁰²³ Спершу плани імператриці були амбіційними – на берегах Дніпра збиралися побудувати величезне місто «20 верст завдовжки й 15 завширшки». Під час своєї подорожі півднем Російської імперії в 1787 р. Катерина урочисто заклала величезний Преображенський собор, за задумом більший, ніж собор Святого Петра в Римі. Ці плани, автором яких був Г. О. Потьомкін (1739–1791), не були реалізовані через його смерть, і «Південною Пальмірою» Катеринослав так і не став. Потьомкін помер, а «разом з ним померли всі його грандіозні плани», – написав у листі В. Г. Белінський, що відвідав у 1846 р. Катеринослав. І хоча «місто надзвичайно оригінальне, вулиці прямі, широкі... цими вулицями ходять свині з поросятами». На площі стоїть недобудований палац Потьомкіна – «середина реставрована, а бічні будинки знаходяться в стані руїн» (Белінський В. Г. Письмо от 24 июня 1846 г. / В. Г. Белинский // Полн. собр. соч. Т. 12. – М., 1956. – С. 291).

¹⁰²⁴ Былим-Колосовский Н. Развитие донецкой каменноугольной промышленности / Н. Былим-Колосовский // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 47. – С. 346.

¹⁰²⁵ Экономический обзор 1899 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 2. – С. 43–46.

¹⁰²⁶ У Франції 2,2% у 1895 р. і 3,06% у 1899 р.; в Англії – 2,0% і 3,75%; у Німеччині – 3,15% і 4,98% відповідно. Початок загального для всіх основних європейських фінансових ринків підвищення низьких у період економічного підйому ставок був вірною ознакою наближення дестабілізації та кризи (Афанасьев Г. Е. Денежный кризис / Г. Е. Афанасьев. – Одесса: Изд-во Ю. И. Сандомирского, 1900. – С. 3).

України, стали масовими й почалося інтенсивне проникнення французьких і бельгійських капіталів¹⁰²⁷.

За словами С. Ю. Вітте, «якщо країна небагата на власні капітали, а їх настійно потребує і держава, і промисловість, немає іншого виходу, як залучення закордонних капіталів»¹⁰²⁸. Тому економічне зростання 1880–1890-х років значною мірою забезпечувалося завдяки припливу іноземного капіталу. Коли в епоху Вітте було розпочато спроби створити промисловість якомога швидше, її «не захотіли вирощувати природним шляхом, як це було... в Англії, де мала промисловість поступово розвивалася, підкоряючись велінням ринку»¹⁰²⁹. Єдиним реальним і доступним способом фінансувати швидке створення мережі промислових підприємств могли бути тільки іноземні інвестиції.

Іноземних інвесторів цікавили насамперед найприбутковіші гірничодобувні й металургійні підприємства. «Прагнення іноземних капіталістів – бельгійських, французьких і англійських, – взяти участь у... гірничих заводах було причиною їх успіху, що належить до чудових економічних явищ нашого часу». Російська імперія, що перебувала наприкінці XIX століття «у періоді перетворення» своєї промисловості, «протягом останніх двадцяти

¹⁰²⁷ Загальна сума прямих інвестицій французького капіталу в російські промислові підприємства з 1888 по 1914 р. зростає з 219,8 млн франків у 1888 р. до 244,2 млн у 1890 р., 400,6 млн – у 1895 р., 921,6 млн – у 1900 р., 1233,1 млн – у 1905 р., 1608,2 млн – у 1910 р. і 2245 млн франків у 1914 р. Максимальні темпи зростання інвестицій відзначалися в 1890 р. (66,3 млн франків), у 1897 р. (191,9 млн), у 1900 р. (125,7 млн), у 1906 р. (126,4 млн), у 1910 р. (162,2 млн), у 1914 р. (217,4 млн франків) (Girault R. Emprunts russes et investissements français en Russie. 1887–1914 / R. Girault. – Paris: Comite pour l'histoire Economique et financiere de la France, 1999. – P. 85).

¹⁰²⁸ Вітте С. Ю. О положении нашей промышленности (Докладная записка С. Ю. Вітте Николаю II, февраль 1900 г.). – 194.226.181.43/biblio/vitte/v1900.ssi.

¹⁰²⁹ «Цей шлях... повільний і тут не можна було швидко одержати ті... блискучі результати, яких ми досягли в підсумку нашої політики перенесення великої промисловості. Тим часом Росія – країна дрібної кустарної промисловості, і можна було б досягти великих успіхів з цією дрібною... промисловістю... але ми її ігнорували» (Озеров И. Х. Экономическая Россия и её финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1905. – С. 67). Проблема нерозвиненості малої промисловості була тісно пов'язана з нерозвиненістю дрібного індивідуального кредиту. «З якими величезними коштами працює німецьке населення! – ми маємо на увазі чудову організацію там дрібного кредиту... а які незначні кошти має наше населення, тим часом як відношення податку до доходу... у нас досягає... як і в Німеччині 10%». Обсяг внесків в ощадних касах був дуже значним і зростає (так, наприкінці 1901 р. він становив 832 млн руб., на початку 1904 р. – 1,022 млн руб.). «Здавалося б, що може бути простішим – спрямувати ці кошти на організацію дрібного кредиту, але ми використовуємо їх на підтримку державного кредиту» (Озеров И. Х. Экономическая Россия и её финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1905. – С. 80–81).

років здивувала світ», створюючи великі промислові центри і «навчившись користуватися своїми підземними багатствами». До кінця XIX століття промисловість імперії виробляла вже «більше сталі, ніж Франція»¹⁰³⁰.

Найбільшими були іноземні інвестиції на сході України. У 1880 р. було засновано «Французьке товариство криворізьких руд» (з капіталом 5 млн франків), що побудувало Гданцівський металургійний завод. У 1889 р. бельгійське «Південно-Дніпровське товариство» (з капіталом 5 млн руб.) звело Південно-Дніпровський завод біля Катеринослава, у 1891 р. французький капітал було інвестовано в «Донецьке товариство з виробництва заліза і сталеливарного виробництва» (з капіталом 3 млн руб.), що спорудило Дружківський завод. У 1895 році «Російсько-Бельгійське металургійне товариство» з капіталом 10 млн руб. побудувало великий Петровський завод. Американські капітали були інвестовані в «Нікополь-Маріупольське товариство» (капітал 3 млн руб.), що звело металургійний завод біля Маріуполя. У компаніях з іноземним капіталом дивіденди в більшості випадків були від 5 до 10%, у п'ятьох товариствах дивіденди були від 10 до 16,5%, а в трьох – понад 20%¹⁰³¹.

Обсяг іноземних інвестицій у гірничодобувну й металургійну промисловість Східної України швидко збільшувався – з 1890 до 1900 р. у гірничодобувній промисловості його приріст становив 525%, у металургійній – 938%¹⁰³². У 1900 р. близько 90% капіталів гірничодобувної і металургійної промисловості сходу України належало іноземним інвесторам.

Серед акціонерних товариств з іноземним капіталом, заснованих у 1890-і роки, загалом у Російській імперії переважали бельгійські (62 компанії), за ними йшли французькі (17) і німецькі (11). Англійських компаній було засновано 4, австрійських – 2, швейцарських – 1, американських – 1¹⁰³³. У ті роки вважалося, що «немає шкідливішого для народного господарства капіталу, ніж французький, який здобув собі всесвітню славу лихварського. Найбільш діяльним і корисним є англійський капітал», що виступає «не стільки як позичковий, скільки у творчій ролі

¹⁰³⁰ Подъём промышленности и его последствия – финансовые и экономические // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1899. – № 33. – С. 255.

¹⁰³¹ Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы / Б. Ф. Брандт // Россия в конце XIX века [под ред. В. И. Ковалевского]. – СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 618, 620.

¹⁰³² Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 83.

¹⁰³³ Обзор деятельности акционерных предприятий в России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 29. – С. 107.

підприємницького» капіталу. І якщо вже «без іноземного капіталу нам не оживити нашої суворої і скупої природи», і необхідний постійний приплив «живої води у вигляді іноземного капіталу», то найкраще було б «одержувати її з Англії»¹⁰³⁴. Але на практиці в промисловості переважали французькі й бельгійські інвестиції – Англія не дуже була зацікавлена в експорті капіталу до Російської імперії.

Із загальної суми капіталу, витраченого іноземцями на підприємства в Російській імперії, на гірничодобувну промисловість припадала більш ніж половина (52,8%), а в сукупному капіталі всіх гірничопромислових підприємств Російської імперії «капітали іноземних компаній становили майже одну чверть» (24,8%)¹⁰³⁵. У 1914 р. не менш ніж 40–50% всіх інвестицій у промисловість були іноземними, а П. М. Мілюков називає ще більшу цифру – 58%¹⁰³⁶. На сході України частка іноземних інвестицій досягала 95% і участь внутрішніх капіталів інвесторів з Російської імперії в нових металургійних підприємствах «навіть чи перевищує 5%»¹⁰³⁷.

Визначити точно, якою мірою у фінансуванні підприємства брав участь іноземний капітал, часто було складно, тим паче що загальною офіційною тенденцією кінця XIX – початку XX ст. було зменшення значення іноземного фінансування. Формально вважалося, що якщо підприємство працює за статутом, затвердженим у Російській імперії, то воно є російським, хоча на практиці за джерелами капіталу такі підприємства часто були іноземними. Аналогічно, всі емісії цінних паперів, що розміщалися

¹⁰³⁴ Открытие нового банка // Финансовое обозрение. – 1911. – № 20–21. – С. 10.

¹⁰³⁵ Обзор деятельности акционерных предприятий в России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 29. – С. 107.

¹⁰³⁶ «З 1893 р. капіталісти стали посилено розміщати гроші в підприємства, тому що доходи з паперів зменшилися за цей час на п'яту частину (20%) через конверсію позик. Уряд скористався цим настроєм і зі свого боку почав посилено заохочувати потік капіталів у промисловість. У результаті в наступні шість років (1895–1900) цифра щорічного приросту капіталів одразу піднялася до 322 млн... російських капіталів не могло б вистачити для такого швидкого зростання, і за 1893–1903 рр. з 1554 млн, вкладених у промисловість, до 900 млн належали іноземцям» (Мілюков П. Н. Очерки по истории русской культуры. В 2 ч. Ч. 1: Население, экономика, государственственный и сословный строй / П. Н. Милоков. 2-е изд. – СПб., 1909. – С. 130).

¹⁰³⁷ Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 34–36.

на внутрішньому ринку, вважалися російськими, хоча в цих емісіях нерідко вирішальне значення мав іноземний капітал¹⁰³⁸.

Основною причиною використання іноземних капіталів була недостатня внутрішня база інвестування. Інтерес іноземних інвесторів до будівництва підприємств важкої промисловості на сході України був спричинений тим самим, що і в інших країнах – відкриттям нових багатих родовищ сировини (вугілля і залізна руда), дешевою робочою силою, швидким зростанням молодого російського ринку і можливістю одержати прибуток від експорту капіталу, істотно більший, ніж якби він був інвестований у власній країні. Створення за рахунок французьких і бельгійських інвестицій великих промислових підприємств на сході України, цінні папери яких були в обігу в інших країнах – на Брюссельській і Паризькій біржах, поклало початок процесів аутсорсингу.

За рахунок іноземних інвестицій з 1890 по 1900 р. виробництво металу в Російській імперії зросло на 321% (з 56 до 180 млн пудів). Тоді як на старих підприємствах Уралу випуск продукції металургійної промисловості збільшився на 80% (з 28 до 50 млн пудів), а в Царстві Польському на 125% (з 8 до 18 млн пудів), на сході України зростання було найбільшим – на 708% (з 13 до 92 млн пудів)¹⁰³⁹.

Металургійна промисловість на сході України «переживає гарячий момент свого розвитку. Капітали, затрачені на цю справу, з кожним роком прибувають; заводи з величезним виробництвом ростуть з такою швидкістю, яка взагалі не властива нашому вітчизняному підприємництву... Там, де 3–4 роки тому й не думали про будь-яку промислову діяльність, тепер вибудували заводи з доменними печами»¹⁰⁴⁰. Великі металургійні заводи працювали переважно з державними замовленнями, пов'язаними із залізничним будівництвом¹⁰⁴¹, а навколо них зазвичай виникало близько 100 дрібніших «механічних» заводів¹⁰⁴².

¹⁰³⁸ Не дивно, що, за даними Міністерства фінансів, у Російській імперії тільки в 1898 р. почали роботу 24 іноземні підприємства, а бельгійські інвестори вважали, що кількість лише бельгійських підприємств у Росії збільшилася цього року на 35 (Воронов Л. Иностранные капиталы в России: доклад Московскому отделению общества для содействия русск. промышленности и торговле / Л. Воронов. – М.: Университетская типография, 1901. – С. 22–24).

¹⁰³⁹ В. В. Судьба капиталистической России. Экономические очерки России / В. В. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1907. – С. 87.

¹⁰⁴⁰ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование. В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – СПб., 1900. – С. 338.

¹⁰⁴¹ І хоча нові металургійні підприємства значною мірою фінансувалися через ринок цінних паперів, мабуть, багато проектів неможливо було б реалізувати без прямої чи непрямой підтримки Державного банку, як і без особистих контактів з

Ці заводи на сході України «працювали головним чином на задоволення потреб залізничного будівництва», і з 1887 по 1900 р. на них «було виплавлено 465 млн пудів чавуну». Якщо вважати, що «ціна 40–41 коп. за пуд була беззбитковою», а до кризи 1899–1902 рр. ціна чавуну на заводах була в середньому 70 коп. за пуд, то, «помноживши різницю... у 30 коп. за пуд на 465 млн пудів, одержимо 139,5 млн руб. Це тільки на Півдні і тільки на чавуні!». Сума прибутку в 140 млн руб. була «немов додатковою винагородою... наддивідендом на користь іноземних капіталістів лише за те, що розміщуючи свої капітали в наших доменних заводах, вони мимовільно сприяли поліпшенню нашого платіжного балансу»¹⁰⁴³.

Під час найбільшого підйому 1890-х років у металургійній промисловості виявилися деякі особливості цього буму, що надалі створили проблеми під час кризи 1899–1902 рр. – насамперед завищене фінансування нових підприємств. У період найбільш інтенсивного будівництва підприємств «витрати на спорудження були дуже великими. До того ж технічні розрахунки виявлялися найчастіше неправильними і, як видно з практики, призводили до необхідності негайної перебудови заводів уже незабаром після їх виникнення». «Витрати засновницькі, комісійні, переплата за придбані майно й права, досягали часом небувалих розмірів. Доходило до того, що навіть за поступку якихось словесних угод з власниками чи орендарями землі за право розробки на ній руди платили дуже значні суми, причому іноді права за такими угодами згодом не могли бути здійсненими»¹⁰⁴⁴.

Прагненням іноземних інвесторів «негайно одержувати великі бариші, вигідно розмістивши акції», пояснювалася «безсоромна реклама, видача величезних у перші роки дивідендів, без амортизації, без утворення запасних капіталів і оборотних коштів». У результаті цього багато іноземних підприємств створювалися із самого початку «обтяжені такими основними капіталами і борговими зобов'язаннями, витримувати

високопосадовцями з Міністерства фінансів (Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 – 1914 / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – S. 248–249, 256).

¹⁰⁴² Рагозин Е. Железо и уголь на юге России / Е. Рагозин. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1895. – С. 71.

¹⁰⁴³ Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 40–42.

¹⁰⁴⁴ Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 40–42.

процентування яких у нормальних умовах підприємствам було не під силу»¹⁰⁴⁵.

«Майже всі ці підприємства, нерідко ще до початку виробництва чи принаймні в перші роки діяльності розцінювалися з величезною премією в 100, 200, 400 чи 500%, а іноді й більше», а «публіка особливо захоплювалася» цінними паперами цих підприємств, нав'язаних рекламою, просто дитячою за брутальністю своїх прийомів»¹⁰⁴⁶.

Прибутки в металургійній промисловості сходу України були дуже значними – власники заснованого в 1887 р. Дніпровського металургійного заводу («Південноросійське Дніпровське металургійне товариство», засноване в травні 1886 р. після поглинання «Товариства Варшавського сталеливарного заводу» і бельгійської компанії «Коккериль», мало основний капітал 5 млн руб.) тільки за 1896–1897 рр. одержали чистого прибутку 4,2 млн руб. А з 1896 по 1901 р. товариство одержало чистого прибутку 24,6 млн руб. (не менш ніж 40% на акціонерний капітал за кожний рік). На інших заводах цього регіону прибутки також були великими. На заводах французького товариства Криворізьких залізних руд за три роки (з 1894 по 1896 р.) сума дивідендів становила 51% основного капіталу (близько 17% за рік); на заводі «Російсько-Бельгійського товариства» – 75% за ці самі роки (по 25% за рік), на Олександрівському заводі – 84,5% (по 28,2% на рік). Величезні капітали металургійні товариства Східної України залучали й завдяки випуску акцій. У 1900 р. «Південноросійське Дніпровське товариство» вирішило збільшити основний капітал на 2,5 млн руб., випустивши 10 тис. нових акцій номіналом 250 руб. А

¹⁰⁴⁵ Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 57–60. «Звертають на себе увагу величезні перепади на замовленнях рейок... паровозів, вагонів. Зацікавлене в тому, щоб... залізнична мережа була створена тільки з російських матеріалів, міністерство фінансів за погодженням з міністерством шляхів сполучення призначило такі ціни... які майже вдвічі перевищували нормальні. Обставина ця сприяла колосальному зростанню прибутків рейкопрокатних і металургійних... заводів». «Типова риса всіх грюндерських підприємств – вони задумані широкими, але в них не знайдеш новітніх досягнень техніки», а витрати виробництва на них дуже великі, «тому що значна частина основного чи облігаційного капіталу, що вимагає оплати з щорічних надходжень, не була насправді зібрана, як не була витрачена на обладнання підприємства, тому що акції (і облігації) нерідко передавалися на мільйонні суми різним... посередникам» (Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 46, 52).

¹⁰⁴⁶ Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 58.

27 жовтня 1901 р. на загальних зборах акціонерів було ухвалене рішення про подальше збільшення капіталу на 1,5 млн руб., для чого було випущено ще 6 тис. акцій такого самого номіналу. Реальна ціна продажу цих акцій, що мали великий попит, становила 500 руб., і від продажу 6 тис. акцій товариство одержало 3 млн руб. «Південноросійське Дніпровське товариство» проводило додаткові емісії і надалі. Так, у 1906 р. було випущено ще 6 тис. акцій номіналом 250 руб., що продавалися по 530 руб. А в 1903 р. товариство звернулося до Міністерства фінансів із проханням дозволити випуск облігацій на 2 млн руб. з метою збільшити оборотні кошти підприємства¹⁰⁴⁷.

«Наскільки великі бариші південних заводчиків, видно з цього»: «Південноросійське Дніпровське товариство» на капітал 5 млн руб. за 5 років з 1896–1896 по 1899–1900 рр. «виплатило 10 млн руб. дивідендів; бельгійські акціонери, таким чином, за 5 років двічі повернули собі свій капітал і мають зараз величезний завод, вартість якого майже погашена». Але наступні заводи, побудовані товариствами, спокушеними величезними дивідендами, що виплачувались юзівським і південно-дніпровським заводами, були організовані без достатньої обачності; багато хто з них працював на покупних матеріалах, руді і коксі, якими вони надалі не забезпечені, тому виробництво їм обходилося і зараз обходиться надто дорого» (чавунні рейки в Російській імперії коштували на початку ХХ століття 1,25 руб. за пуд, в Англії – 0,84 руб., пуд «сортового заліза» у Російській імперії коштував 1,25 руб., в Англії – 0,93 руб.). До того ж робота цих заводів підтримувалася в основному за рахунок державних замовлень, і хоча не раз висловлювалася думка щодо необхідності «культивувати ринок і відмовитися від надії на постійне зростання державних замовлень», критики заперечували, що «було б кого культивувати, а російського мужика і карбованцевим залізом не накультивуєш, тому що в нього крім недоїмок нічого немає»¹⁰⁴⁸.

Чутки про надприбутки акціонерів у металургійній промисловості були значною мірою рекламою і маніпуляцією суспільною думкою для підвищення ліквідності акцій. Так, для акцій Брянських заводів (металургійного Олександрівського заводу в Катеринославі й механічного Бежецького у Брянську, які належали одному товариству), що лідирували в багатьох котируваннях, офіційно оголошена прибутковість зросла з 0,5% у

¹⁰⁴⁷ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 78–80.

¹⁰⁴⁸ Радциг А. А. Финансовая политика России с 1887 года / А. А. Радциг. – СПб.: Тип. т-ва «Народная польза», 1903. – С. 162, 164–165.

1906 р. до 2,5% у 1910 р. і до 8% у 1912 р.¹⁰⁴⁹, однак чистий прибуток і реальна прибутковість становили 2%, а за 12 років, з 1900 по 1912 р., було видано лише 27 руб. дивідендів (трохи більш ніж 2 руб. за рік). Реальна прибутковість акцій Таганрозького заводу – 2% (дивідендів видано 27,37 руб.); Нікополь-Маріупольського заводу – 2,3% (дивідендів видано 27,5 руб.); Путилівського заводу – 4% (дивідендів видано 49,5 руб.); заводу Гартмана – 6,12% (дивідендів видано 112,5 руб.). Серед підприємств із підвищеною прибутковістю можна назвати Сормовський (6,25%), Коломенський (8%) і Петербурзький металургійний (6,5%) заводи¹⁰⁵⁰. Звертає на себе увагу вища реальна прибутковість акцій заводу Гартмана, чим пояснюється часта присутність цих паперів у котированнях Паризької біржі.

В індивідуальних інвесторів, що купували акції, сформувалося переконання, що від інвестування в акції можна одержати високі прибутки. Зазвичай передбачалося, що прибутковість акцій була набагато вищою, ніж облігацій (4–5%), і навіть у 1874 р., після глибокої фінансової кризи в Європі, за словами сучасника, «солідні акції» приносили «від 7 до 10% річного доходу»¹⁰⁵¹.

Дивіденди акціонерних товариств Російської імперії загалом були подібні до французьких. Так, у Франції за 1873 р. «Товариство Північної залізниці» видало 16,75% дивідендів, Паризько-Середземноморської дороги – 12%, Південної дороги –

¹⁰⁴⁹ Деятельность общества Брянского завода // Биржа. – 1913. – № 26. – 29 июня. – С. 6–7.

¹⁰⁵⁰ Изменения цен акций металлургических и механических предприятий в 1911–1912 гг. // Биржа. – 1913. – № 7. – 17 февр. – С. 3–4.

¹⁰⁵¹ Биржевая беседа. 5 января // Финансовое обозрение. – 1874. – № 1. – С. 4. Наприкінці XIX ст., коли в пресі, зокрема київській, постійно обговорювалися питання реформи акціонерного законодавства, акціонерна форма організації набула загальної популярності. «Епохи криз і акціонерних крахів» призвели до того, що ставлення до акцій могло бути різним – «іноді акції вважали великим благом, що одухотворяє виробництво, іноді – пекельним несчастьям, що руйнує добробут тисяч людей». За сприятливих умов акції могли дати більший дохід, ніж папери з фіксованим відсотком – облігації, заставні листи тощо. «Тенденція до оптимістичної оцінки акцій – паперів невизначеного доходу – діє майже постійно (за винятком хіба що періодів реакції після криз) і має схильність до швидкого зростання, якщо виникають сприятливі умови». Однак до початку роботи будь-якої акціонерної компанії прибутковість її акцій визначити було складно, «повна невизначеність доходу» залежала від умілої реклами тощо. «За таких умов зростання ціни акцій» може легко перевищити «найшестішу раціональну оцінку», і логіка покупців акцій ґрунтувалася на закономірному припущенні: «а може акція ще підніметься». З такого погляду «цілком зрозуміло, що особи, які брали участь у дугих підприємствах як акціонери, могли взагалі не вірити в солідність справи, а йшли, сподіваючись зірвати куш» (К реформе акционерного законодательства. Ч. 1 // Киевское слово. – 1898. – № 3690. – 20 апр. – С. 1).

8%, Західної дороги – 7%¹⁰⁵². В Англії лондонські банки за 1872 р. видавали дивіденди в середньому близько 20% (London and Westminster, London and County, Union bank), іноді вони досягали 22,3% (London Joint stock bank), хоча бували й набагато нижчими (City bank – 10%)¹⁰⁵³. Такий розмір дивідендів також можна було співставити із прибутковістю капіталу в акціонерних комерційних банках Російської імперії (наприклад, 1873 року в Харківському торговому банку дивіденди були видані в розмірі 14,59% річних)¹⁰⁵⁴.

Однак хоча «багато підприємств давали 20–100% дивіденду й вище на основний капітал», це становило не більш ніж 7–8% реального прибутку з урахуванням біржової ціни паперів¹⁰⁵⁵. Для тих акціонерів, що придбали акції за номіналом (звичай така можливість була тільки в засновників), прибутковість акцій дійсно могла бути досить високою. Але в тих, хто придбав акції за поточним біржовим курсом (нерідко значно вищим, ніж номінал), реальна прибутковість акцій виявлялася набагато меншою.

¹⁰⁵² Дивиденд французских железных дорог в 1873 г. // Финансовое обозрение. – 1874. – № 18. – С. 357.

¹⁰⁵³ Лондонские акционерные банки в 1873 г. // Финансовое обозрение. – 1874. – № 18. – С. 357.

¹⁰⁵⁴ Состояние счетов Харьковского торгового банка // Финансовое обозрение. – 1874. – № 18. – С. 365.

¹⁰⁵⁵ Судейкин В. Т. Биржевая игра на Петербургской бирже. Её причины и последствия (из «Журнала юридического общества», декабрь, 1897) / В. Т. Судейкин. – СПб.: Тип. Сената, 1897. – С. 13. Надійними паперами з високими дивідендами були акції комерційних банків. Наприкінці XIX ст. найбільші (від 15 до 28,8%) дивіденди виплачували Азовсько-Донський, Волзько-Камський, Московський Купецький, Санкт-Петербурзький міжнародний, Санкт-Петербурзький обліковий і позиковий, Сибірський торговий, Тіфліський, Харківський торговий банки (Голубев А. К. Русские банки. Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях / А. К. Голубев. – СПб.: Лештуковская паровая скоропечатня, 1899. – С. 18). При цьому реальна прибутковість активів (відношення валового прибутку до середньорічних активів у %) у більшості великих банків у 1894–1898 рр. була в діапазоні 5,5–6,0%; у 1899–1903 рр. – 5,0–5,5% (Саломатина С. А. Доходы акционерных банков от операций с ценными бумагами, 1894–1903 гг. – www.hist.msu.ru/Banks/papers/salomatina2.htm). У 1913 р. прибутковість цінних паперів, реалізованих банками, стала ще вищою. Найбільшими були дивіденди у Волзько-Камському банку (55%), Азовсько-Донському (40%) і Сибірському торговому (37,5%) банках. З 1912 по 1913 р. у деяких банках дивіденди за рік помітно зросли – в Азовсько-Донському з 37,5 до 40%, у С.-Петербурзькому міжнародному – з 34 до 35%, у Російському для зовнішньої торгівлі – з 25 до 27,5%, у З'єднаному банку – з 19 до 20%. Прибутковими були акції залізниць, хоча дивіденди в різні роки й на різних дорогах могли значно відрізнятись – від 2–15% (Московсько-Київсько-Воронізька дорога) і 7–15% (Варшавсько-Віденська дорога) до 17–30% (Московсько-Казанська дорога) (Железнодорожный ежегодник. Справочная книга для железнодорожников. В 2 ч. Ч. 1. – СПб.: Тип. Ц. Крейз, 1905. – С. 70).

Це добре видно на прикладі «Донецько-Юр'ївського металургійного товариства» (ДЮМТ), заснованого О. К. Алчевським, – одного з найбільших металургійних підприємств на сході України. У лютому 1911 р. ДЮМТ придбало на правах довгострокової оренди «Уральсько-Волзьке металургійне товариство», і загальний капітал ДЮМТ збільшився до 17 млн руб. (капітал був розділений на 88 тис. акцій), а в 1912 р. – 22,1 млн руб. Після реорганізації прибуток ДЮМТ зріс з 1,831 млн руб. у 1911 р. до 4,167 млн у 1912 р. (що становило при основному капіталі 22,1 млн руб. 18,9%). «Але й за цих сприятливих умов акціонери не можуть похвалитися блискучими результатами прибутковості акцій... при валовому прибутку в 4,167 млн руб... надійшло в розпорядження акціонерів у вигляді дивіденду лише 1,768 млн руб... близько 33%», а «прибутковість акцій становить лише 8% на основний капітал підприємства (16 руб. на номінальну вартість акції – 200 руб.)». Однак оскільки біржова ціна цих акцій у 1913 р. була істотно вищою за номінальну – 315 руб., «прибутковість акцій для акціонерів виходить нижчою і становить 5%»¹⁰⁵⁶. Насправді це була не така погана прибутковість, якщо врахувати всі труднощі недобудованого заводу ДЮМТ після смерті О. К. Алчевського і «харківського краху» та згадати, що прибутковість акцій великих і безпроблемних Брянських заводів була 2%, Путилівського заводу – 4%, а в цінних паперів одного з найбільш популярних у котируваннях Петербурзької, Паризької і Брюссельської бірж товариства заводу Гартмана – 6,1%¹⁰⁵⁷.

Після заснування підприємства й емісії цінних паперів частина акцій відразу ж переходила до групи засновників, і за ними вони одержували максимально високий прибуток (15–30%). Через рік чи два, коли курс акцій, введених у котирування бірж, значно підвищувався (іноді до 200% і більше від номіналу), близько 65–70% акцій продавалися зі значним прибутком на ринку цінних паперів, чим покривалася велика частина витрат засновників. Надалі засновники одержували чистий прибуток за акціями, що залишилися в них (цей прибуток сягав 25–30%), а вторинні інвестори, що придбали акції на біржі, одержували за ними реально в середньому близько 5% прибутку (залежно від різниці між поточним курсом і номіналом)¹⁰⁵⁸.

¹⁰⁵⁶ Эмский. К делам Донецко-Юрьевского металлургического общества // Биржа. – 1913. – № 11. – 17 марта. – С. 3–4.

¹⁰⁵⁷ Изменения цен акций металлургических и механических предприятий в 1911–1912 гг. // Биржа. – 1913. – № 7. – 17 февр. – С. 3–4.

¹⁰⁵⁸ McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913 / J. P. McKay. – Chicago and London, 1970. – P. 202–203.

За словами сучасника, засновники одержували «величезний прибуток» від продажу залишених за собою акцій підприємства за завищеною ціною, що перевищує номінальну вартість «іноді вдвічі-втричі». «Висмоктавши в такий спосіб усе, що можливо з підприємства, засновники кидають його», а пересічним акціонерам, що повірили в рекламу, доводиться «розплачуватися за їхні витівки». Самі засновники «спекулятивних підприємств» не тільки не несуть жодної відповідальності, але й «підривають у товаристві довіру до акціонерної форми підприємництва»¹⁰⁵⁹.

Найбільш простий спосіб одержання прибутку засновниками полягав у пред'явленні на перших зборах акціонерів «величезного рахунку витрат, нібито зроблених для заснування підприємства». Такі рахунки часто бували на сотні тисяч рублів, і вони «обтяжують підприємство величезними... витратами», зазвичай зовсім не потрібними. «Другий спосіб одержання засновницького прибутку полягав у передачі підприємству за дуже високою ціною майна, що належало засновнику, часто тільки-но придбаного спеціально з метою такої передачі. Не дивно, що акціонери таких підприємств розоряються в той час, як засновники їх багатіють і, наживши капітал на одній справі, поспішають узятися за іншу»¹⁰⁶⁰.

Характерним прикладом було «Риківське кам'яновугільне товариство» з капіталом 24 млн франків (товариством було випущено на 14 млн франків акцій і на 10 млн франків облігацій). Товариство планувало видобуток 600 тис. тонн вугілля на рік, але в 1900 р. змогло одержати тільки 350 тис. тонн, що не могло покрити капітал у 24 млн франків. У Франції вугледобувне товариство в Кармо, де далеко не найбагатші родовища, видобуло в 1900 р.

¹⁰⁵⁹ К вопросу о пересмотре акционерного законодательства // Киевлянин. – 1899. – № 345. – С. 2. – Кол. 1–3.

¹⁰⁶⁰ «Чимало розмов викликала свого часу спритно зроблена операція з акціями одного великого промислового підприємства», яке протягом декількох років видавало від 15 до 25% дивідендів. «Але потім знеацька діяльність підприємства почала слабшати, дивіденди знижуватися, зрештою зовсім припинилися», а ціна акцій «опустилася на 25%» нижче номіналу. Потім «діяльність підприємства знову оживає, його дивіденди швидко зростають і незабаром досягають величезного розміру», а ціна акцій підвищується і «у п'ять разів перевищує номінальну вартість». За чутками, «наближені до підприємства особи», що добре знали стан справ, добре нажилися, скуповуючи акції за низькою ціною і продаючи за високою. Задум гравців у цьому випадку був зрозумілим – спочатку штучно знизити ціну акцій, щоб скупити їх за низькою ціною в акціонерів, а потім почати гру на підвищення і продати за високою ціною. «Такі витівки зовсім не рідкість, і такі самі операції робилися не один раз... на російських залізницях, але ще нахабніше, тому що штучно завищені витрати сплачувалися з державної скарбниці як приплата за гарантією, а штучно завищені доходи поділялися між акціонерами» (К вопросу о пересмотре акционерного законодательства // Киевлянин. – 1899. – № 345. – С. 2. – Кол. 1–3).

«набагато більше, ніж» 600 тис. тонн, капітал товариства становив 11,6 млн франків, і воно не мало боргів. «Це свідчить або про надмірну оцінку майнових внесків» у Риківському товаристві, або «про розкрадання, жертвами яких стали новітні... підприємства»¹⁰⁶¹.

«Спекуляція і засновництво дали... щедрі жнива й перехопили чималу частку прибутку акціонерів». Так, «основний капітал однієї компанії був визначений у 5 млн франків – 50 000 акцій по 100 франків, а понад випущено 50 000 дивідендних акцій. Грошима оплачено тільки 10 000 акцій, а інші 40 000 і всі дивідендні акції пішли на користь засновників і різних посередників за поступку прав і зобов'язань»¹⁰⁶².

Хоча «акціонерні підприємства зобов'язані забезпечувати до певної міри гласність через видання звітів і балансів», у балансах навіть «фахівці з бухгалтерії не завжди можуть розрізнити замасковану істину... фальшиві звіти, дуті цифри, видача небувалих дивідендів, підставні акціонери...»¹⁰⁶³.

Тому дані про прибутковість капіталу й дивіденди, узяті зі звітів підприємств для акціонерів, не можна вважати цілком достовірними, а складність використання такого показника, як чистий прибуток, пов'язана з тим, що «у звітах панує повний хаос: в одних під чистим прибутком мається на увазі валовий прибуток за винятком відрахувань в амортизаційний капітал, інші включають у нього амортизацію, треті, навпаки, виключають усі відрахування. Навіть у одному й тому самому звіті іноді під чистим прибутком розуміють різні речі». Крім того, не можна забувати, що «до звітів підприємств треба ставитися з великою обережністю» ще

¹⁰⁶¹ Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 59.

¹⁰⁶² В іншому випадку основний капітал компанії «був визначений у 8,5 млн франків і 85 000 акцій. Грошима сплачено тільки 15 000 акцій, а інші 70 000 передані групі засновників, що поверх того одержали близько 1 млн франків готівкою і ще на 2 млн франків облігацій». За такої політики засновники «підприємства з мільйонними основними капіталами опинялися нерідко без коштів і з боргами вже в момент заснування підприємства», а «величезні капітали, зібрані під час реалізації акцій, не використовували на обладнання для виробництва, а розходилися в руки різних засновників, посередників, комісіонерів, тобто осіб, які до виробництва мали дуже віддалене відношення». Однак усі ці штучні схеми могли зберігатися «лише з розрахунку на високі ціни» (Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 43–44).

¹⁰⁶³ Хрулёв С. С. Финансы России в связи с экономическим положением её населения / С. С. Хрулёв. – СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1909. – С. 323, 325.

й тому, що вони склалися не тільки для акціонерів, а і для держави. «Тому усілякі виверти для зменшення даних про чисту прибутковість і... податків із прибутку – звичайна річ не тільки в нас, а й у всіх країнах»¹⁰⁶⁴. «На жаль, річні звіти, за деякими винятками складаються акціонерними банками так, що вони не відповідають своєму призначенню», а звіти петербурзьких банків «належать до найменш повних». Особливо ця неповнота виявляється «у статтях про покупку і продаж цінних паперів та іноземних векселів»¹⁰⁶⁵.

На металургійних підприємствах прибутковість основного капіталу й дивіденди значно перевершували реальний чистий прибуток (таблиця 1).

Таблиця 1

Прибутковість основного капіталу, дивіденди і чистий прибуток найбільших металургійних підприємств (%), 1911–1912 рр.¹⁰⁶⁶

Підприємство	Прибутковість основного капіталу (%)		Дивіденди (%)		Чистий прибуток (%)	
	1911 р.	1912 р.	1911 р.	1912 р.	1911 р.	1912 р.
«Південноросійське Дніпровське товариство»	30	40	12	20	3,9	6
«Російсько-Бельгійське товариство»	16,6	23,5	9	12	2,5	4,7
«Нікополь-Маріупольське товариство»	15,1	16,8	7,5	12	1,0	2,2
«Донецько-Юр'ївське металургійне товариство»	11,8	18,7	5	8	1,8	4,2

Чистий прибуток за акціями у багатьох випадках виявився для більшості інвесторів (особливо тих, хто придбав їх на біржі за завищеними цінами) помітно нижчим, ніж фіксований прибуток процентних паперів, навіть якщо вважати його (після конверсії

¹⁰⁶⁴ «Голодные» дивиденды // Биржа. – 1913. – № 31. – 4 авг. – С. 5–6.

¹⁰⁶⁵ Акционерные банки краткосрочного кредита в 1873 году // Финансовое обозрение. – 1874. – № 34. – С. 138–139.

¹⁰⁶⁶ Финансовые итоги южно-русских металлургических заводов в 1911–12 гг. // Биржа. – 1913. – № 1. – 6 янв. – С. 4–5.

позик) у середньому 4%, хоча в періоди промислових і біржових підйомів реальний прибуток за акціями підвищувався.

З 1890 по 1899 р. акціонерний капітал нових підприємств збільшився у середньому в чотири рази, облігаційний – у 150 разів. Спочатку серед джерел фінансування акціонерний капітал однозначно переважав, потім почала зростати частка облігаційного капіталу (з 0,7% у 1890 р. до 29,2% у 1895 р., знизившись до 10,6% у 1899 р.). Підприємства почали відчувати в перше п'ятиліття свого швидкого розвитку потребу в збільшенні капіталів для розширення діяльності й почали випускати облігаційні позики, однак швидко вичерпали це джерело¹⁰⁶⁷.

Наприкінці XIX століття в пресі все частіше можна було прочитати висловлювання про те, що на Донбасі іноземний капітал поступово захоплює гірничодобувну і металургійну промисловість. Участь іноземного капіталу в цих підприємствах мала різні форми: «незначна частина гірничих і заводських підприємств» була завжди організована на капітали іноземних підприємців з орендою земельних угідь; іноземні капітали могли брати участь у змішаних акціонерних компаніях, що придбали землі з природними багатствами (вугілля та залізна руда) в місцевих власників «за дуже високу ціну»; іноземні підприємці купували акції місцевих компаній, які вже існували¹⁰⁶⁸. «Південна промисловість виросла, головним чином, на іноземні капітали, будували її іноземні інженери за іноземними зразками. З 18–20 доменних заводів» вітчизняними можна було назвати «лише Сулінівський і два [заводи] Брянського товариства (Олександрівський і Керченський), інші – іноземні»¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁶⁷ Былим-Колосовский Н. Развитие донецкой каменноугольной промышленности / Н. Былим-Колосовский // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 47. – С. 353–355.

¹⁰⁶⁸ На думку авторів доповідної записки XXIII з'їзду представників гірничодобувної промисловості півдня Росії на ім'я С. Ю. Вітте, розмови про надмірний вплив іноземців перебільшені й «не може бути й мови про якусь захоплення іноземними капіталістами південної видобувної промисловості, а тим більше про шкоду від їхньої участі в російських гірничодобувних підприємствах» – навпаки, з появою іноземних капіталів на півдні Російської імперії «ожив весь край як у промисловому, так і в торговому відношенні». Зважаючи на ті сприятливі умови у промисловому регіоні на півдні імперії, «особливо в Донецькому басейні», часто повторювані в пресі слова про «захоплення іноземними капіталістами російської промисловості, мирне завоювання країни, навалу іноземців... хижацьке ставлення до місцевих багатств» є лише «невдалим набором сильних слів, недоречних щодо промисловості, яка розвивається на півдні Росії» (К вопросу об иностранных капиталах // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1899. – № 8. – 302).

¹⁰⁶⁹ «Металургійні заводи будувалися... із застосуванням удосконалень сучасної техніки», вони «не тільки не поступаються, а і в багатьох випадках перевершують іноземні заводи». Зараз, коли минуло вже більш ніж сто років, важко визначити, чи

В «останні роки у пресі чимало статей... про необхідність порятунку від німецького й узагалі від іноземного засилля». З цим важко сперечатися, хоча навряд чи були підстави «розраховувати на сприятливий для нас стан речей у найближчому майбутньому... з урахуванням тенденцій до зростання нашої зовнішньої заборгованості»¹⁰⁷⁰.

Після початку кризи 1899–1902 рр. ціни на акції значно знизилися, «приплив іноземних капіталів призупинився, за кордоном почали лунати скарги й обвинувачення, що Росія з корисливою метою приваблює іноземних капіталістів і користується дружбою Франції для спустошення її кишень»¹⁰⁷¹. Під час кризи фінансовий вплив бельгійців, які претендували на роль лідерів у металургійній промисловості на сході України, помітно послабшав, а кількість підприємств, що належали бельгійським інвесторам, зменшилася, згодом перейшовши у власність французьких конкурентів. Після цього до 1917 року основне значення в індустріальному регіоні на сході України мав французький капітал.

З 1907 р. почався новий період економічного підйому, який пов'язують з економічною програмою прем'єр-міністра П. О. Столипіна, реалізація якої перервалася після його вбивства в 1911 р. в Києві. Поширена думка, що реформи Столипіна не вдалися¹⁰⁷², хоча насправді для їхнього втілення в життя просто не вистачило часу – сам П. О. Столипін не раз говорив, що для успіху реформ необхідно «20 років спокою».

У часи Вітте і Столипіна разом із проникненням іноземних інвестицій у Російській імперії почав поширюватися західноєвропейський капіталізм із його прагненням до інновацій і

справді ці заводи перевершували іноземні підприємства, чи в цьому була «чимала частка перебільшення», але як би там не було, «для Уралу наш Південь нагадує іноземні підприємства» (Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 34–36).

¹⁰⁷⁰ Економічній науці ще треба «підбити підсумки, що краще і доцільніше для народногосподарського життя, – розвивати власну промисловість... чи пересадити її відразу, штучно». З погляду «правильної економічної політики» важко сперечатися з доцільністю того, «щоб наша промисловість була в російських, а не в іноземних руках» (Мигулін П. П. Промышленный банк / П. П. Мигулин // Новый экономист. – 1915. – № 12–13. – С. 3, 5).

¹⁰⁷¹ Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 44, 51.

¹⁰⁷² Аврех А. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Аврех // Коммунист. – 1991. – № 1. – С. 48–49.

нових ринків. Країна вийшла на світовий рівень, і в ній почалася реальна модернізація, незважаючи на те що імперія була дуже далекою від демократії західноєвропейського типу. Однак спроби модернізації, починаючи з Петра I, після досягнення певного рівня потім неминуче заходили в глухий кут. Це відбувалося в основному через авторитарний бюрократичний стиль державного управління, що дуже неохоче дозволяло будь-які інновації.

Особливості економічного зростання в Російській імперії були зумовлені «підвищеним значенням держави, що компенсує низький рівень приватного підприємництва; посиленою увагою до виробництва засобів виробництва для компенсації недостатнього споживчого попиту», підвищеним значенням банків «для розподілу дефіцитного капіталу між промисловими проектами», а також «більше значення запозичених технологій»¹⁰⁷³. Конфлікт реформаторів із твердою і консервативною державною владою був неминучим. Але як би там не було, епоха Вітте і Столипіна залишилася в історії як час найбільшого підйому, досягнутого перед Першою світовою війною.

За словами сучасника, вітчизняних капіталістів обвинувачували «у відсталості й неуцтві, що відкривають широкий простір іноземним капіталам», намагаючись довести, що своїх капіталів у нас немає, і «наші капіталісти звикли лише до того, щоб різати купони від державних цінних паперів, позбавлені духу підприємництва і беруться тільки за підприємства, які дають величезні прибутки». Тому без іноземних капіталів немає сенсу навіть думати «про підняття промисловості»¹⁰⁷⁴.

Іноземні інвестори (як і у всіх інших країнах світу) дбали про свій прибуток. Було б дивним, якби вони ставилися до цього якось інакше, тож економічний розвиток східного регіону України

¹⁰⁷³ Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени. В 2 т. Т. 2. 1870 – наши дни / Пер. с англ. Н. Эдельмана. – М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2013. – С. 111–112.

¹⁰⁷⁴ «Навала іноземців така велика», що, «як запевняють кондуктори» у потягах, «іноземці все більше їдуть до Росії, але виїжджає їх набагато менше». Нам «з гордістю кажуть», що тільки «завдяки іноземцям ми маємо не 13 доменних печей, а цілих 30, і знову будеється 14 тощо. Очевидно, із ще більшою гордістю... наші публіцисти могли б писати про захоплення всієї нашої землі іноземцями». У певному сенсі з цими словами важко сперечатися. «Кожен іноземець безсумнівно є джерелом грошей, які шукають місце для вкладення. А в нас щодо цього повний дефіцит. Усім очевидно, що за таких умов немає сенсу говорити про відсталість російських капіталістів, яких можна перерахувати на пальцях. Річ не у відсталості, а у відсутності капіталів і капіталістів». Вихід очевидний – «необхідно створити доступний кредит» (Косность русских капиталистов // Киевское слово. – 1899. – № 3933. – 20 февр. – С. 1).

турбував їх лише тому, що це було пов'язано з їхнім бізнесом¹⁰⁷⁵. Тому якісних змін у промисловому виробництві й економіці загалом (порівняно з тими, які відбувалися в індустріальних країнах Західної Європи унаслідок технологічних, організаційних та інших інновацій) у Російській імперії так і не відбулося, а індустріалізація, по суті, залишилася незавершеною.

За загальним рівнем економічного розвитку Російську імперію в 1913 р. іноді порівнювали з економікою США в 1860 р.¹⁰⁷⁶ Хоча на початку XX ст. узагалі було модним порівнювати за темпами індустріалізації Східну Україну з Америкою, відставання досягало 50 років, не кажучи вже про інші, суттєві відмінності, про які добре написав на початку XX ст. П. Леруа-Больє, що говорив про високий ступінь гнучкості підприємницького середовища в США, здатного пристосовуватися до будь-яких змін ринку, і повну відсутність такої гнучкості в Російській імперії з властивим їй бюрократичним стилем управління¹⁰⁷⁷.

Надходження масштабних інвестицій прискорило формування нового індустріального регіону на сході України. З цими інвестиціями була пов'язана складна боротьба різних інтересів в уряді Російської імперії, зокрема в Міністерстві фінансів. Згадати лише історію Алчевського, який намагався створити великі підприємства без участі іноземного капіталу й забезпечити їх замовленнями. Подібною була історія російського підприємця С. Мамонтова, що збанкрутував, як і Алчевський, під час кризи 1899–1902 рр.

¹⁰⁷⁵ Справді, не можна не погодитися з тим, що індустріальний капіталізм розвивався в Російській імперії в специфічних умовах, пов'язаних насамперед з бюрократичною формою управління економікою і загальною корумпованістю. На відміну від розвинених індустріальних країн Західної Європи, зокрема Франції і Бельгії (звідки здебільшого надходили інвестиції), металургійна промисловість на сході України відрізнялася низьким рівнем технічної оснащеності й погано розвинуеною галузевою структурою. Спеціалізація виробництва майже повністю була відсутня, катастрофічно не вистачало багатьох категорій технічних фахівців. У результаті цього величезна металургійна промисловість східного регіону України залежала від державних замовлень на залізничне устаткування, здебільшого на рейки, виробництво яких було порівняно простим. Тому виробництво спеціальних сталей, складного прокату, кольорових металів так і не було налагоджено, а зростання металургійної і машинобудівної промисловості відбувалося за рахунок кількості вироблених рейок. Усе складне устаткування, верстати тощо повністю надходили з інших країн. (Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні / Т. І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 246).

¹⁰⁷⁶ Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні / Т. І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 260–261.

¹⁰⁷⁷ Леруа-Больє П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Больє // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 57–60.

Впливові особи в уряді, насамперед міністр фінансів С. Ю. Вітте, були набагато більше зацікавлені в іноземному капіталі, ніж у вітчизняному. Це була свідомо політика індустріалізації («насадження промисловості», як говорив Вітте) наприкінці XIX – на початку XX ст., і зараз уже важко відокремити думки про інтереси держави від особистих інтересів.

Коли в 1910-і роки почався новий економічний підйом, індустріальний регіон переживав свій розквіт. «Особливий підйом за останнє триріччя пережили деякі галузі... наприклад металургійна промисловість, пожвавлення якої знаменує собою настання загальної сприятливої економічної кон'юнктури»¹⁰⁷⁸. У період економічного підйому темпи акціонерного засновництва досягли свого максимуму. До початку 1914 р. у Російській імперії було зареєстровано 1997 акціонерних компаній з капіталом 3376,8 млн руб.¹⁰⁷⁹ Акції 383 компаній (близько 21%) котирувалися на біржі (до котирування допускалися акції тільки великих акціонерних компаній, що мали статутний капітал не менш ніж 500 тис. руб.)¹⁰⁸⁰.

Максимальним підйом на ринку цінних паперів був у 1912 р. «Фондові біржі протягом перших семи місяців 1912 року відрізнялися пожвавленням. Хвиля зацікавленості дивідендними цінностями охопила... публіку, що охоче надавала свої кошти не тільки для розміщення капіталу, а і з метою спекуляції». Підйом торкнувся всіх акцій, але особливий інтерес викликали металургійні і нафтові папери. «Деякі з цих паперів стали фаворитами і серед паризьких біржовиків». Підвищення курсів цінних паперів продовжувалося до кінця літа, «і спекулянти, з

¹⁰⁷⁸ Хроника. Рост акционерного дела в России // Биржа. – 1913. – № 2. – 13 янв. – С. 7.

¹⁰⁷⁹ Статистический ежегодник России. 1915 год. – СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1916. – Раздел XII. Финансы и кредит. – С. 64–65; Шепелев Л. Е. Акционерные компании и торговые дома / Л. Е. Шепелев // Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995.

¹⁰⁸⁰ Згодом, у роки Першої світової війни, темпи акціонерного засновництва знизилися – з 1908 по 1913 р. було засновано 937 компаній з капіталом 2587,4 млн руб., а з 1914 по 1916 р. – 570 з капіталом 1103,3 млн руб. (Шепелев Л. Е. Акционерный капитал в России / Л. Е. Шепелев // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.: С.-Петербургский ун-т, 2000. – С. 105, табл. 7). У 1912 р. за розміром статутного капіталу кількісно переважали невеликі компанії – 500–1000 руб. (428 товариств), на другому місці – 250–500 руб. (352), на третьому – 1000–2000 руб. (296). Кількість компаній з великими капіталами була незначна – 22 з капіталом 5–10 тис. руб., 2 з капіталом 10–20 тис. руб. і 2 – 20–30 тис. руб. За номіналами акцій найпоширенішими були цінні папери вартістю 100–250 руб. (526 компаній), 500–1000 руб. (384 компанії), 250–500 (236 компаній), до 100 руб. (210 компаній) (Статистический ежегодник на 1913 г. (Совет съездов представителей промышленности и торговли) [под ред. В. А. Шараго, заведующего статистическим отделом Совета съездов]. – СПб., 1913. – С. 280.

огляду на далекі перспективи, підняли розцінки до такого рівня, який вже не відображав прибутковості підприємств»¹⁰⁸¹.

У металургійній промисловості в 1911–1912 рр. особливо значний підйом відзначався на великих підприємствах у районі Донбасу і Кривого Рогу. «Фінансові результати діяльності цих товариств у 1911–1912 рр. виявилися блискучими»¹⁰⁸². Однак «характерна загальна ознака цієї групи цінностей» була в тому, що всі цінні папери металургійних підприємств мали завищену ціну, яка не мала стосунку до реальної прибутковості¹⁰⁸³. Прибутковість акцій «Південноросійського Дніпровського товариства» виросла з 30% у 1910–1911 рр. до 40% у 1911–1912 рр. (дивіденди – з 12 до 20%); «Російсько-Бельгійського товариства» – з 16,6 до 23,5% (дивіденди – з 9 до 12%); Нікополь-Маріупольського – з 15,1 до 16,8% (дивіденди – з 7,5 до 12,0%); Донецько-Юр'ївського – з 11,8 до 18,7% (дивіденди – з 5 до 8%)¹⁰⁸⁴.

У роки перед Першою світовою війною посилилася тенденція до утворення синдикатів і трестів¹⁰⁸⁵, що виявилася ще під час кризи 1899–1903 рр. «Промислові синдикати стають... звичайним явищем у сучасному економічному житті й мають усе більш значний вплив на різні його сторони»¹⁰⁸⁶. Промислові синдикати – «форма... організації, поширена в країнах Західної Європи й особливо розвинена у Сполучених Штатах... Можна очікувати, що

¹⁰⁸¹ Биржа // Банковое дело. – 1913. – № 1. – С. 10–11.

¹⁰⁸² Зокрема, це стосувалося «Південноросійського Дніпровського металургійного товариства», «Російсько-Бельгійського товариства», «Нікополь-Маріупольського товариства», «Донецько-Юр'ївського металургійного товариства». Прибутковість «Південноросійського товариства» зросла з 30% у 1910–1911 р. до 40% у 1911–1912 рр. (дивіденди зросли з 12% до 20%), прибутковість «Російсько-Бельгійського товариства» – з 16,6% до 23,5% (дивіденди – з 9% до 12%), прибутковість «Нікополь-Маріупольського товариства» – з 15,1% до 16,8% (дивіденди – з 7,5% до 12%), прибутковість «Донецько-Юр'ївського металургійного товариства» – з 11,8% до 18,7% (дивіденди – з 5% до 8%) (Финансовые итоги южно-русских металлургических заводов // Биржа. – 1913. – № 1. – С. 4).

¹⁰⁸³ Изменения цен акций металлургических и механических предприятий в 1911–1912 гг. // Биржа. – 1913. – № 7. – 17 февр. – С. 3–4.

¹⁰⁸⁴ Финансовые итоги южно-русских металлургических заводов в 1911–12 гг. // Биржа – 1913. – № 1. – 6 янв. – С. 4.

¹⁰⁸⁵ «Трести, поеднуочи ту чи іншу галузь промисловості, знеособлюють усі промислові підприємства в цій області... Скуповуючи всі акції й облігації всіх промислових підприємств... і випускаючи замість них власні акції й облігації, вони тим самим стають єдиними розпорядниками в даній галузі промисловості». На відміну від трестів «синдикати є тільки спілкою з промислових підприємств, що... залишаються самостійними одиницями... союз засновується... для розподілу замовлень між заводами» (Хрулёв С. С. Финансы России и её промышленность / С. С. Хрулёв. – Пг.: Тип. Ф. Кана, 1916. – С. 35).

¹⁰⁸⁶ Рафалович А. Промышленные синдикаты за границей и в России. Их экономическое и социальное значение / А. Рафалович // Народное хозяйство. – 1904. – № 2. – С. 3–63.

«синдикатський рух невдовзі й у нас матиме широкий масштаб під впливом... скорочення підприємницького доходу»¹⁰⁸⁷. Заснування синдикатів зазвичай супроводжувалося «підвищенням біржової розцінки паперів синдикатських підприємств; розпад синдикатів супроводжується зниженням паперів»¹⁰⁸⁸.

Оскільки синдикати суперечили чинному законодавству, вони створювалися в замаскованій формі як великі торговельні акціонерні товариства. Одне з таких товариств – «Продамет» («Продамета») – об'єднало майже всі металургійні підприємства на території України (30 заводів). «“Продамета” нині складається з групи окремих малих синдикатів, що охоплюють майже всю промисловість з виробництва заліза»¹⁰⁸⁹.

Синдикат «Продамет» був створений у 1902 р. з метою регулювання продажу продукції металургійних заводів і розподілу замовлень. До складу синдикату входило декілька груп, що сформувалися за джерелами інвестиційного капіталу. До французької групи входили «Південноросійське Дніпровське товариство», «Російсько-Бельгійське товариство», «Новоросійське товариство», «Донецьке товариство», «Російський Провіданс» тощо. Керували групою французькі банки – «Ліонський кредит» і «Паризький банк». До німецької групи входили Краматорський

¹⁰⁸⁷ «Найбільше значення мала синдикальна організація цукрового виробництва», а також «виробництво заліза і нафтове у значній своїй частині також організувалося в синдикати». Синдикати «відкривають нову епоху в економічному житті людства – епоху суверенного панування промисловця над споживачем, епоху монополістичної організації промисловості» (Промышленные синдикаты // Киевлянин. – 1898. – № 69. – С. 1. – Кол. 6).

¹⁰⁸⁸ Щодо дивідендів, виданих підприємствами, що входять до складу синдикату, вони «можуть свідчити лише про відносний вплив синдикатського об'єднання на прибутковість підприємства, абсолютні розміри прибутковості мають мало спільного з розмірами виданих підприємствами дивідендів. Бухгалтерська амортизація майна, відрахування в різні резервні фонди, капітальні витрати на розширення підприємств – усе це зменшує зв'язок між реальним доходом підприємства і дивідендом». «Реальний дивіденд підприємств», що ввійшли до складу синдикату, «фальсифікується за допомогою особливого прийому, названого розводненням капіталу. Прийом цей полягає в тому, що під час створення синдикату капітал об'єднаних підприємств фіктивно збільшується в декілька разів і на цей фіктивний капітал проводиться нарахування відсотків. Розміри розводнення зазвичай синдикат тримає в секреті, і сама мета розводнення полягає у тому, щоб приховати фактичні розміри прибутків синдикату. З якого боку не поглянути на значення промислових синдикатів для інтересів споживачів», мабуть синдикати «для інтересів цих безумовно шкідливі». Якщо ж врахувати, що «синдикати найбільш успішно зростають і розвиваються за умов високих митних податків», характерних для Російської імперії, і що «найбільші галузі нашої обробної промисловості виявляють сильну схильність до синдикатської організації, то стане очевидно небезпека, яка загрожує... споживачу» (Промышленные синдикаты. Часть 1 // Киевлянин. – 1898. – № 69. – С. 1. – Кол. 5–6).

¹⁰⁸⁹ «Продамета» // Коммерсант. – 1910. – № 176. – 4 марта. – С. 1.

завод і більшість металургійних заводів на території Царства Польського. Керував групою «Німецький банк», один з найбільших у Німеччині. Російсько-франко-бельгійська група складалася з Бельгійського, Таганрозького, Донецько-Юр'ївського та ін. акціонерних товариств. Групою керували (крім франко-бельгійських банків) найбільші петербурзькі банки – Міжнародний комерційний, Азовсько-Донський комерційний і Російський для зовнішньої торгівлі банки. Деякий час провідне значення в синдикаті мали французька і франко-російська група на чолі з «Донецько-Юр'ївським товариством» О. К. Алчевського, а на управління значний вплив мали французькі фінансові кола. З 1904 р. раду «Продамета» очолював П. Г. Дарсі, представник французьких банків (французький підприємець, представник «Банку Паризького союзу» і член правління З'єданого банку в Парижі). У 1914 р. «Продамет» об'єднав 90% металургійних заводів Російської імперії (крім уральських), контролюючи 85% усіх продажів металу. Рада синдикату була розташована в Петербурзі. Його акціонерний і облігаційний капітал ще в 1906 р. досягав 171,2 млн руб. (на 111,2 млн акцій і на 60 млн облігацій)¹⁰⁹⁰.

Акції «Продамета» не торгувалися на біржі, а поширювалися між металургійними підприємствами, що входили до його складу, оскільки мета участі в синдикаті була не в одержанні прибутку від операцій з акціями, а в можливості гарантованого збуту продукції за монопольними цінами. У «Продаметі» основний вплив мали представники франко-бельгійського капіталу¹⁰⁹¹. «Чекати від “Продамета” підвищення продуктивності заводів, що були у складі синдикату... до повного насичення ринку було б, звісно, дуже наївно» – завданням будь-якого синдикату «є не насичення, а підтримка ринку в напівголодному стані», що забезпечує підвищені «голодні» доходи¹⁰⁹².

¹⁰⁹⁰ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 384–385, 387.

¹⁰⁹¹ У Донбасі було створено подібне об'єднання «Продуголь», також контрольоване франко-бельгійським капіталом (правління цього синдикату знаходилося в Парижі).

¹⁰⁹² Так, за даними за 1911 р., продаж металу різних типів, що контролювався «Продаметом», становив 13 825 млн пудів, дещо перевищуючи показники 1904 р. – 13 654 млн пудів, але тільки за перші 10 місяців 1911 р. синдикат за рахунок свого монопольного стану на ринку одержав замовлень на метал більше, ніж відпустив за весь цей рік. «Представники залізниць, не заперечуючи того, що помірні ціни бажані для розвитку вітчизняної промисловості, у той час доводили, що встановлені синдикатом «Продамет» ціни не відповідають тому нормальному і природньому підвищенню, що обумовлене... кон'юнктурою промисловості і виправдувалося б... зростанням заробітної плати, підвищенням цін на паливо... За кордоном, де умови виробництва не сприятливіші за наші, пуд металу в середньому розцінюється в 90

У 1908 р. виникла ідея створення металургійного тресту – до його складу були готові увійти товариства Дніпровське, Російсько-бельгійське, Новоросійське, «Російський Провіданс», Таганрозьке, Урало-Волзьке, Донецько-Юр'ївське, Брянське і Генерально-Макіївське. За планами засновників тресту, «акціонерний і облігаційний капітали тресту повинні були становити загалом 170 млн руб. Оборотний капітал тресту був розрахований у розмірі 18 млн руб.». Сумарний чистий прибуток товариств, що ввійшли до складу тресту, мав становити 8,5 млн руб. на рік, а «паризькі і брюссельські банки, зокрема Societe Generale і Union Parisienne, зобов'язалися реалізувати 4,5% облігації тресту за курсом не нижчим від 88,3%. Але здійснити грандіозно задуману фінансову комбінацію з різних причин, головним чином через суперечки особистого характеру, у той час не вдалося. Тепер ця, на певний час покинута, ідея знову відроджується, і на чолі руху стає Донецько-Юр'ївське товариство». «Ідея металургійного тресту... знову привертає до себе увагу ділових кіл. Поштовх цьому дає діяльність Донецько-Юр'ївського товариства, що недавно придбало найбагатші вугільні шахти в Алексеевського товариства і злилося з Царицинським урало-волзьким заводом». За чутками, товариство ДЮМТ «прагне об'єднання всіх найбільших металургійних підприємств»¹⁰⁹³.

У 1913 р. продукція нового індустріального регіону на сході України становила 20,7% загальноімперського обсягу виробництва, зокрема 78,2% видобутку вугілля, 68,6% виробництва чавуну, 57,1% сталі, 18,4% продукції машинобудування¹⁰⁹⁴. Однак з 297,7 млн пудів руди, видобутої в 1914 р. у Криворізькому басейні, за кордон (переважно до Голландії та Німеччини) була експортована через Миколаївський порт лише незначна частина – 15,4 млн пудів (5,2%)¹⁰⁹⁵. Іноземним інвесторам вигідніше було вивозити не руду й навіть не отриманий

коп. – 1 руб., у нас за пуд доводиться платити 1 руб. 50 коп. – 1 руб. 75 коп., тобто чи не вдвічі дорожче» (Накануне металлического голода // Финансовое обозрение. – 1914. – № 1. – С. 1–2).

¹⁰⁹³ Металлургический трест // Финансовое обозрение. – 1911. – № 20–21. – С. 15. У 1911 році товариство ДЮМТ переживало свій розквіт. Якщо після смерті його творця О. К. Алчевського і розпаду харківської фінансово-промислової групи справи товариства йшли не дуже добре, і до 1910 року дивіденди не виплачувалися, то за підсумками 1910–1911 операційного року правління вирішило видати дивіденди в розмірі 5% – 10 руб. на акцію номіналом 200 руб. (біржовий курс акцій – 280–290 руб.) (Донецко-Юрьевское металлургическое общество // Финансовое обозрение. – 1911. – № 20–21. – С. 20).

¹⁰⁹⁴ Україна. Статистичний щорічник за 1928 р. – Х.: ДВУ, 1928. – С. 230.

¹⁰⁹⁵ Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. – Пг.: Тип. И. Флейтмана, 1915. – С. 166, 177–178.

з неї метал, а капітал – прибуток, отриманий у металургійній промисловості.

Основною іноземною біржею для цінних паперів Російської імперії вважалася Паризька. У її котируваннях були широко представлені облигації російських державних позик (у тому числі 4% державна рента 1894 р. і 5% позика 1906 р.; загалом на кінець 1913 р. 15 найменувань облигацій¹⁰⁹⁶), акції Російсько-Азіатського й Азовсько-Донського банків, а також цінні папери 6 вугледобувних і металургійних підприємств¹⁰⁹⁷. Із підприємств, розташованих на сході України, найбільш стабільні були курси акцій заводу Гартмана в Луганську, що пов'язано з державними замовленнями на локомотиви. У лютому 1913 р. «у Парижі тільки... металургійні цінності виявили певне підвищення, хоча й не дуже велике... інакше не могло й бути через нинішнє політичне становище, невизначеність якого занадто велика, щоб спекуляція могла серйозно захоплюватися цінностями, що породжують надії на блискуче майбутнє, – такі, як акції... металургійних підприємств»¹⁰⁹⁸.

Однак для індустріальних цінних паперів підприємств на сході України (які тоді називали «південноросійськими») основним ринком була не Паризька біржа, а Брюссельська. Серед цінних паперів Російської імперії Брюссельська біржа спеціалізувалася на акціях металургійних і машинобудівних підприємств (розташованих в основному на південному сході України), у які були вкладені бельгійські капітали, а також суднобудівного заводу в Миколаєві. На відміну від Парижа, облигації державних позик і акції петербурзьких комерційних банків не були характерними для Брюссельської біржі. На Петербурзькій біржі в 1913 р. котирувалося лише 3 найменування акцій великих гірничорудних і 4 металургійних підприємств, розташованих на сході України¹⁰⁹⁹, на Паризькій – 6 найменувань акцій таких підприємств¹¹⁰⁰, а на

¹⁰⁹⁶ Парижская биржа // Финансовое обозрение. – 1914. – № 1. – С. 33.

¹⁰⁹⁷ З індустріальних цінних паперів підприємств на сході України – Нікополь-Маріупольського, Південноросійського гірничопромислового, Південноросійського Дніпровського, Брянського (у Катеринославі), заводу Гартмана (у Луганську), Російського паровозобудівного і механічного заводу Буе (у Харкові) (Парижская биржа // Финансовое обозрение. – 1912. – № 15. – С. 14).

¹⁰⁹⁸ Металлургические ценности на Парижской бирже // Биржа. – 1913. – № 5. – 3 февр. – С. 5–6.

¹⁰⁹⁹ «Олексіївського гірничодобувного товариства», «Товариства “Грушевський антрацит”», «Товариства “Ауербак”». З металургійних – акції заводів Гартмана в Луганську, «Донецько-Юр'ївського металургійного товариства», «Нікополь-Маріупольського металургійного товариства» і «Таганрозького металургійного товариства» (Санкт-Петербургская биржа // Биржа. – 1913. – № 41. – С. 21).

¹¹⁰⁰ «Південноросійського гірничопромислового товариства», «Південноросійського Дніпровського металургійного товариства», «Нікополь-Маріупольського

Брюссельській – 19¹¹⁰¹, і не випадково новий індустріальний регіон на початку ХХ ст. називали десятою провінцією Бельгії.

Англійські інвестиції. Джон Юз і Юзівка

У першій половині ХІХ ст. серед іноземних підприємців у Російській імперії найбільший вплив мали англіїці¹¹⁰². Це було пов'язано з економічним значенням Британської імперії в цей час. «У справі залізничного будівництва особливу послугу зробив нам саме англійський капітал. На англійському ринку значною мірою були розміщені... державні й гарантовані державою позики на початку 1860-х років, усі консолідовані залізничні позики 1870-х років і значна частина наших новітніх гарантованих позик приватних залізничних товариств»¹¹⁰³. З другої половини ХІХ ст. вплив британських капіталів зменшувався. Російська імперія не належала до пріоритетних для Англії напрямків експорту капіталу – для британських інвесторів було чимало країн з числа англійських колоній (чи колишніх колоній), куди інвестувати капітали було вигідніше, надійніше і простіше – насамперед у США, Канаду, Австралію.

В акціонерному засновництві на сході України першим з іноземних підприємців був англійський промисловець Джон Х'юз

металургійного товариства», «Таганрозького металургійного товариства», заводу Гартмана в Луганську і Брянського заводу в Катеринославі (За границей. Брюссель // Биржа. – 1913. – № 41. – С. 22; Metallurgische ценности на Парижской бирже // Биржа. – 1913. – № 5. – С. 6).

¹¹⁰¹ Акції й облигації машинобудівного заводу в Горлівці, товариства «Нев, Вільде і К^о» у Таганрозі, «Донецького товариства штамів», Суднобудівного механічного і ливарного заводу в Миколаєві, «Товариства Ольхівських домених печей в Успенську» (в районі Луганська), товариства «Російський Провіданс», Залізопрокатного заводу в Костянтинівці, Брянського заводу (у Катеринославі), Дніпровського металургійного заводу, «Донецько-Юр'ївського металургійного товариства», «Гірничопромислового і металургійного товариства в Макіївці», «Нікополь-Маріупольського товариства», «Таганрозького металургійного товариства», Російсько-бельгійського металургійного заводу, товариства «Шахта Алмазна», товариства Варваропольских кам'яновугільних шахт», «Товариства Риківського рудника», «Гірничопромислового металургійного товариства Успенського басейну», Донецького скляного заводу в Сантуринівці (За границей. Брюссель // Биржа. – 1913. – № 41. – С. 22).

¹¹⁰² Сартор В. Неметские предприниматели Санкт-Петербурга: семья и конфессиональная структура 1815–1914 гг.; этническая и религиозная среда / В. Сартор // Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, ХІХ – начало ХХ в. / отв. ред. В. В. Ананьич, Д. Дальман, Ю. А. Петров. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – С. 451.

¹¹⁰³ Мигулин П. П. Иностранные инвестиции в России // П. П. Мигулин // Новый экономист. – 1913. – № 12. – С. 3.

(Юз), що заснував в Англії New Russia Company для видобутку вугілля і виробництва металу в Донбасі¹¹⁰⁴. У підприємства Юза була важлива перевага – воно мало «свою руду і своє вугілля», тому Юзівський завод та інші перші заводи, побудовані в Донецькому і Придніпровському регіонах (наприклад, Південнодніпровський завод), «могли... працювати дешево», одержуючи великий прибуток¹¹⁰⁵.

На Донбасі родовища вугілля і залізної руди почали досліджувати ще в часи Катерини II¹¹⁰⁶, але до практичної розробки в помітних масштабах справа так і не дійшла. Для початку освоєння Донбасу урядом було вирішено залучити приватний капітал, і в 1866 р. князь С. В. Кочубей (голова дворянства Полтавської губернії) одержав концесію на будівництво заводу з виробництва рейок. Ймовірно, Кочубей взагалі не планував збирати необхідні для будівництва капітали (перепродаж концесій, одержати які було нелегко, у той час був звичайною і вигідною практикою¹¹⁰⁷) і за 30 тис. руб. сріблом, а також 24 тис. фунтів в акціях створюваного товариства і компенсацію оренди землі передав свої права Джону Юзу¹¹⁰⁸.

¹¹⁰⁴ Протягом XIX ст. російський уряд починав декілька спроб самостійно організувати видобуток вугілля і створити металургійну промисловість на сході і півдні України – перші «казенні» заводи були побудовані в Луганську (1800 р.), у Керчі (1850 р.), а також Петровський завод у Бахмутському повіті, але налагодити виробництво так і не вдалося. У 1860 р. загальний видобуток вугілля в Російській імперії був невеликим порівняно з початком XX ст. – 18,2 млн пудів, з них 10,8 млн пудів у Царстві Польському (у Привислінському краї) і тільки 6 млн у Донецькому басейні (до 1900 р. загальний обсяг видобутку досягнув 995,2 млн пудів, з них у Донбасі – 691,5 млн, у Польщі – 250,7 млн). З одного боку, видобуток вугілля гальмувала відсутність залізниць на Донбасі, з другого – залізнична мережа в імперії тільки починала створюватися, і загальний попит на вугілля з боку залізниць, у той час основних його споживачів, був ще недостатнім (Былим-Колосовский Н. Развитие донецкой каменноугольной промышленности / Н. Былим-Колосовский // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 47. – С. 346–347).

¹¹⁰⁵ Радциг А. А. Финансовая политика России с 1887 года / А. А. Радциг. – СПб.: Тип. т-ва «Народная польза», 1903. – С. 162, 164–165.

¹¹⁰⁶ У 1792 р. у Петербург були доставлені перші зразки, і графу Зубову доручили організувати подальші дослідження в Бахмутському і Донецькому повітах з метою заснування там чадуноливарних заводів, подібних до уральських. У 1794 р. цими дослідженнями керував статський радник Гасконі, але всі ці роботи просувалися дуже повільно.

¹¹⁰⁷ Представники давнього роду Кочубеїв брали участь у фінансових, промислових і залізничних проектах. С. В. Кочубей, який закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету, під час служби на Кавказі зацікавився практичною геологією, а від гірничого інженера Олександра Іваницького довідався про поклади вугілля в Донецькому кряжі (Измайлов О. Союз четырёх или «Дело о концессии» / О. Измайлов. – <http://infodon.org.ua/uzovka/486>).

¹¹⁰⁸ Edwards S. Hughesovka. A Welsh Enterprise in Imperial Russia / S. Edwards. – Cardiff: Glamorgan Record Office, 1992. – P. 12.

Джон Юз ще юнаком працював на металургійному заводі (де його батько був інженером), а потім вирішив стати підприємцем і в 1842 р. придбав суднобудівну верф, а в 1850 р. – ливарний завод у Ньюпорті. З 1860 р. керував Мильвольським залізопрокатним заводом, що спеціалізувався на виробництві залізничних рейок, а також гарматних лафетів і броньових щитів для військових кораблів.

У 1869 р. Юз, довідавшись про перспективи видобутку вугілля в Донецькому басейні, вирішив розпочати нову справу в Україні. За словами О. О. Ауэрбаха, Юз, «людина неосвічена... завдяки своєму природному розуму й енергії створив перший на півдні Росії рейкопрокатний завод»¹¹⁰⁹. Однією з причин рішення Юза побудувати завод на Донбасі була криза надвиробництва, що охопила металургійну промисловість Уельсу в 1860-і роки. Заводи технологічно застаріли, багато хто з їхніх власників так і не перейшов на виплавку сталі, хоча попит на сталеві рейки набагато перевищив попит на старі чавунні. Частина заводів Уельсу закрилася, і чимало кваліфікованих металургів були готові працювати в інших країнах – хтось в Америці, хтось у Бразилії, а хтось у Російській імперії¹¹¹⁰.

Прибувши до Росії й одержавши від С. В. Кочубея права на концесію, Дж. Юз уклав із Комітетом міністрів «Договір на утворення Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного й рейкового виробництва і товариства залізниці від Харківсько-Азовської лінії», затверджений 18 квітня 1869 р. Під час переговорів, що передували утворенню товариства, Дж. Юз пропонував у листі міністру шляхів сполучень від 12 листопада 1868 р. масштабніший проект, що включав у себе будівництво декількох залізниць, які з'єднають новий завод із центральною частиною Російської імперії і з портами на березі Азовського моря, але цей план не прийняли.

Засновники товариства – англійські акціонери, а його правління офіційно було розташоване в Англії, де було відоме під назвою *New Russia Company Ltd.* («Новоросійська компанія») зі статутним капіталом 300 тис. фунтів. Під час першої емісії

¹¹⁰⁹ Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909. – Т. 138. – Апрель-июнь. – С. 456.

¹¹¹⁰ Emigration from Liverpool // The Times. – 16 June 1869. – P. 4. – Col. 1. – The Times. – <http://www.columbia.edu/cu/lweb/eresources/databases/3359552.html>; Emigration to Australia // The Times. – 16 June 1869. – P. 6. Col. 1. – <http://www.columbia.edu/cu/lweb/eresources/databases/3359552.html>; Bowen E. John Hughes (St. David's Day) / E. Bowen. – Cardiff: University of Wales Press, 1978. – 82 p. Боуин Е. Г. Джон Хьюз (Юзівка) / Е. Г. Боуин // Юз і Юзівка. – Донецьк: Кардинал, 2000. – С. 100–159.

планувалося випустити 3400 акцій (фактично в листопаді 1869 р. було випущено 1452 акції)¹¹¹¹, частина з яких – привілейовані, а частина – звичайні. Дивіденди встановлювалися в розмірі 10% річних, а для власників привілейованих акцій гарантувався прибуток 15%. Правління складалося із шістьох осіб – чотирьох власників привілейованих акцій і двох – звичайних. Директорами-розпорядниками заводу стали Дж. Юз і Д. Гуч, що одержували по 1000 фунтів на рік і по 1000 звичайних акцій (їхні спадкоємці стали власниками великих пакетів акцій – у родини Юзів було 136 450 акцій, у родини Гучів – 40 000 акцій)¹¹¹². Почесний директор С. В. Кочубей, який мав вплив у придворних колах, одержав право бути присутнім на нарадах, однак відповідальності як директор не мав¹¹¹³.

У реєстрі акціонерів було зазначено 19 засновників товариства, з яких виконавчий директор Дж. Юз і почесний директор С. В. Кочубей одержали звичайні акції. Інші засновники, що фінансували товариство, одержали привілейовані акції. Серед тих, хто вклав капітали в створення New Russia Company, основне значення мали сер Деніел Гуч, член британського парламенту й голова ради директорів New Russia Company; його брат Джон Гуч; сер Джозеф Томас; Олександр Огілві – уповноважений контролер ради директорів; Вільям Вайсмен; Брінслі де Курсі Ніксон; Оттомар Герн¹¹¹⁴. З російських співзасновників найбільшим власником акцій (400 іменних привілейованих акцій) був князь П. Лівен, землі якого з покладами вугілля New Russia Company узяла

¹¹¹¹ Friedgut Th. Iuzovka And Revolution. Volume 1. 1869–1924 / Th. Friedgut. – Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1989. – P. 18.

¹¹¹² Расцвет Новороссийского общества. – <http://infodon.org.ua/uzovka/16>.

¹¹¹³ Надалі ім'я С. В. Кочубея в списках акціонерів товариства не трапляється (Жаров А. Акционеры Новороссийского общества / А. Жаров. – <http://infodon.org.ua/uzovka/733>).

¹¹¹⁴ Детальніше щодо складу акціонерів див.: Гурушина Н. Н. Английские капиталы и частное предпринимательство в России / Н. Н. Гурушина, И. В. Поткина // Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Очерки [под ред. В. И. Бовыкина]. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 68. Деніел Гуч – англійський інженер, що згодом став великим залізничним підприємцем і керував Great Western Railroad. Джон Гуч входив у керівництво London and South Western railroad. Сер Джозеф Уїтворт – інженер, автор декількох патентів у металургійному і прокатному виробництві. Томас Брассі – фахівець з будівлі залізниць, що вже бував у Росії під час Кримської війни 1853–1856 рр. Олександр Огілві очолював петербурзьке представництво великого англійського торгового дому Thomas Bonar & Company, відомого в Росії з XVIII ст. Вільям Вайсмен – морський офіцер, що служив у британській розвідці, працівник англійського посольства в Петербурзі. Брінслі де Курсі Ніксон був банкіром, що фінансував різні проекти Дж. Юза. Оттомар Герн – нащадок німецьких дворян з Литви і морський інженер, – переконав Дж. Юза в перспективності донецького проекту.

в оренду з правом подальшого викупу¹¹¹⁵. Пакети акцій в інших засновників були значно меншими, від 40 до 100, і тільки в Деніела Гуча було 200 акцій. Ще одним російським співзасновником був князь Д. Нессельроде, обер-гофмаршал імператорського двору, що виконував фінансові доручення царської родини. Його присутність у складі співзасновників свідчить про фінансові інтереси царської родини в New Russia Company¹¹¹⁶. У звіті правління товариства за 1879 р. серед акціонерів згадується син царя Олександра II великий князь Олексій Олександрович, що також підтверджує посилені інтерес царської родини до компанії Дж. Юза¹¹¹⁷.

Історія появи Джона Юза на Донбасі часто описується дещо спрощено – англійський підприємець захотів розбагатіти в далекій Російській імперії; князь С. В. Кочубей, що одержав концесію, замість того щоб розбагатіти самому, не схотів завдавати собі клопоту і продав свої права Дж. Юзу, а місцевий пастух І. Древицький показав йому місця з найкращими покладами вугілля. Однак список співзасновників товариства, участь представників царської родини і той факт, що російський уряд раніше вже мав контакти з Дж. Юзом (його завод виробляв броньовані щити для військових кораблів, які були використані в Кронштадтській фортеці)¹¹¹⁸, дає підстави припускати, що поява Дж. Юза на Донбасі не тільки не була випадковою, а й стала частиною складних російсько-англійських взаємин 1860-х років. Частиною цих відносин було і те, що близький до урядових кіл князь С. В. Кочубей (член правління Головного товариства російських залізниць) не випадково продав Дж. Юзу концесію.

Уряд надав товариству суттєві пільги, зокрема йому безплатно передавалися державні землі уздовж лінії Харківсько-Азовської залізниці, надавалася можливість безмитного ввозу через кордон всього необхідного обладнання тощо. На вироблені рейки протягом перших десяти років роботи заводу давалася «премія з пуда» 0,5 руб. при щорічному запланованому виробництві 300 тис. пудів. За рахунок цієї «премії» завод Юза отримував щорічну дотацію 150 тис. руб.¹¹¹⁹ Крім того, на вигідних

¹¹¹⁵ У 1889 р. після смерті П. Лівена його спадкоємці продали землі «Новоросійському товариству» (Стєпкин В. П. Ливены / В. П. Стєпкин. – <http://infodon.org.ua/pedia/606>).

¹¹¹⁶ Измайлов О. Хозяева Джона Юза / О. Измайлов. – www.donjetsk.com/retro/633-khozjaeva-dzhona-juza.html.

¹¹¹⁷ Жаров А. Акционеры Новороссийского общества / А. Жаров. – <http://infodon.org.ua/uzovka/733>.

¹¹¹⁸ Стєпкин В. П. Джон Джеймс Юз // Донецко-русский словарь. – <http://slovar.dn.ua>.

¹¹¹⁹ Юз у той час був майже повним монополістом у металургійному виробництві на півдні Російської імперії. Єдиним його конкурентом був ростовський купець Д.

умовах видавався кредит на 500 тис. руб. на будівництво залізниці, що з'єднувала завод із загальною мережею залізниць.

За засновницьким договором Дж. Юз протягом трьох місяців зобов'язаний був перерахувати товариству 50 тис. фунтів, з яких 20 тис. повинні залишатися в Bank of England (він був поручителем) до повної побудови доменних печей. У тому випадку, якщо в зазначений термін компанія Дж. Юза не почала б випуск рейок, застава в 20 тис. фунтів мала бути переведена у Державний земельний банк Російської імперії, і тоді ця сума переходила у власність російського уряду. У зазначений термін Дж. Юз вніс потрібну суму 50 000 фунтів у банкірський дім Martin & K^o у Лондоні¹¹²⁰.

Після укладання договору й заснування «Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництв», як воно офіційно називалося в Російській імперії, Дж. Юз узяв в оренду земельну ділянку південніше села Олександрівка для будівництва металургійного заводу. Місце для заводу було обрано зважаючи на близькість родовищ вугілля та 1869 р. Дж. Юз почав огляд запасів сировини і підготовчі роботи. За договором товариство зобов'язалося почати виробництво чавуну в січні 1870 р., а прокат рейок – у квітні 1871 р., але роботи затягувалися, і в квітні 1870 р. Дж. Юзу була надана відстрочка на рік і три місяці. Поїхавши до Лондона по фінансову підтримку, Юз «подався до одного тамтешнього мільйонщика, до другого, до третього, так справа рушила, і за кілька місяців він зібрав величезний капітал... І пішла робота»¹¹²¹. Будівництво заводу почалося в серпні 1870 р., після того як до Таганрога вісьмома кораблями з Англії прибуло необхідне устаткування, матеріали і кваліфіковані робітники.

Пастухов, що заснував у 1869 р. чавуноливарний завод біля селища Сулинівка неподалік від Курсько-Ростовської залізниці. Пастухов створював підприємство без будь-якої допомоги держави, тому мусив нести додаткові витрати. Крім того, виробництво Пастухова орієнтувалося на місцеві руду й вугілля, якість яких не були попередньо дослідженою, і реальний прибуток завод почав приносити лише через тривалий час. Згодом Д. Пастухову вдалося не тільки налагодити виробництво, а й значно його розширити після придбання в 1879 р. чавуноливарного і механічного заводу І. Г. Фронштейна (Хлыстов И. П. Из истории крупной промышленности Дона (домонополистический период) / И. П. Хлыстов // Очерки экономического развития Дона (1861–1917). – Ростов-на-Дону, 1960. – С. 56).

¹¹²⁰ Гурушина Н. Н. Английские капиталы и частное предпринимательство в России / Н. Н. Гурушина, И. В. Поткина // Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Очерки [Под ред. В. И. Бовыкина]. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 68. Владельцы банкирского дома в дальнейшем стали крупными держателями акций компании Дж. Юза – в 1914 г. им принадлежало 83 400 акций (Расцвет Новороссийского общества. – <http://infodon.org.ua/uzovka/16>).

¹¹²¹ Куприн А. Юзовский завод / А. Куприн. – [http://ru.wikisource.org/wiki/Юзовский завод](http://ru.wikisource.org/wiki/Юзовский_завод).

Близько сотні англійських інженерів і робітників приїхали разом з Юзом у «ці жахливі нетрі... у холодну Росію... через немислими географічні простори в цю чортову Hughesovka»¹¹²².

Юзівський завод розпочав роботу 1872 року. Було чимало розмов, що це підприємство найпередовіше в технологічному плані в Російській імперії¹¹²³. Але у своєму листі 1884 р. гірничий інженер М. Павлов висловлював думку, що «в Англії... багато застарілих заводів, що відстали років на 50 від металургійної техніки, – і саме такий завод англійці влаштували в нас», пояснюючи це тим, що доставити з Таганрога більш важке устаткування на місце будівництва заводу не було фізичної можливості¹¹²⁴.

Чимало було й інших критичних висловлювань про діяльність Юза. «Не треба захоплюватися іноземними підприємствами, яких з'явилося останнім часом чимало, тим більше що в нас для ослаблення такого захоплення є великий досвід минулого», зокрема «головне товариство російських залізниць... Юз тощо». Після того як був заснований завод Юза, «крім щедрих субсидій, що видавалися Юзу», він з 1883 по 1888 р. «на акціонерні капітали в 236 500 фунтів стерлінгів (близько 2 300 000 руб.) одержав 347 647 фунтів стерлінгів (близько 3 400 000 руб.), або 147%, а після виплати прибутку лондонським керівникам (правління було в Лондоні) і інших витрат одержав чистого прибутку 223 803 фунта стерлінгів (94,6%). Тим часом вироблене заводом залізо не стало дешевшим... а рейки і тепер обходяться дорожче іноземних навіть попри сплату встановленого за них мита». «Навколо заводу Юза... не розвився ні народний добробут, ні примноження статку, ні кращі звичаї серед робітників», а «селяни Бахмутського повіту» усім відомі як «бідняки, недоїмники і гіркі п'яниці»¹¹²⁵. Однак, як би там не було, продукція Юзівського заводу одержала золоту медаль на Всеросійській промисловій виставці й головний приз на Всесвітній виставці в Парижі 1896 року.

Швидко зрозумівши правила ведення справ у Російській імперії і знайшовши впливових заступників, Дж. Юз набув доброї репутації при царському дворі, і коли постало питання про те, в

¹¹²² Письмо Дэнни Секстон, 24 июня 1874 г. // Письма Новороссии. – <http://hughesovka.blogspot.com/>.

¹¹²³ Jones A. G. The Steel City / A. G. Jones. – www.margaretcolley.co.uk/pages/annie/gwen-jones.htm; John Hughes – http://www.bbc.co.uk/wales/southeast/halloffame/historical_figures/john_hughes.shtml.

¹¹²⁴ Письмо М. Павлова, 23 сентября 1874 г. // Письма Новороссии. – <http://hughesovka.blogspot.com/>.

¹¹²⁵ Иностранные капиталы. Часть 2 // Киевское слово. – 1898. – № 3731. – 1 июня. – С. 1.

кого купуватиме рейки С. Поляков для будівництва Азовсько-Харківської дороги, Юз домігся рішення на свою користь, хоча в Полякова були й вигідніші постачальники. Далі Юзівський завод почав скуповувати землі з покладами залізної руди¹¹²⁶.

Уряд підтримував Дж. Юза, і в 1873 р. товариству було видано додатковий кредит на 7 років під заставу акцій. «Це був один з перших випадків видачі нестатутних позичок, що передувало початку їх широкої практики»¹¹²⁷. Надалі товариство Дж. Юза знаходило для себе додаткове фінансування завдяки випуску облігаційних позик під заставу нерухомості¹¹²⁸.

На честь Джона Юза було назване робітниче селище Юзівка (сучасний Донецьк). У 1870 р. в Юзівці проживали 164 особи, у 1884-у – 5494 особи, у 1913 р. – 32 тис. Для нових міст промислового регіону, що виникали навколо великих заводів, це було характерним – так з'явилися назви міст Алчевськ, Горлівка, Єнакієве, пов'язані з діяльністю великих промисловців О. К. Алчевського, П. М. Горлова, Ф. Є. Єнакієва. Юзівка, як і Кривий Ріг, стала одним з тих нових міст, що були, по суті, продовженням великого підприємства, лише згодом перетворюючись на промислові центри (подібні до Катеринослава й Харкова).

Джон Юз був не тільки мисливцем на лисець, а і зробив зі свого будинку центр культурного життя міста¹¹²⁹, де були відкриті англійські школа і клуб «Новий світ». Виїзди на полювання, гра в гольф, костюмовані бали – усе це символічно створювало навколо

¹¹²⁶ У 1886 р. стало відомо про придбання заводом 1200 десятин землі з покладами руди в поміщика Білокрисенка. Нащадки Дж. Юза також вкладали капітали в земельні ділянки з запасами руди. У 1910 р. «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва» придбало у власність «тільки для потреб підприємства» від нащадків засновника товариства декілька об'єктів нерухомості – маєтків у Катеринославській губернії (Изменение условий деятельности иностранной компании // Коммерсант. – 1910. – № 153. – 4 февр. С. 1).

¹¹²⁷ Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – С. 200.

¹¹²⁸ Гурушина Н. Н. Английские капиталы и частное предпринимательство в России / Н. Н. Гурушина, И. В. Поткина // Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Очерки [Под ред. В. И. Бовыкина]. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 69.

¹¹²⁹ Джон Юз був відомим колекціонером антикваріату (про долю його колекції див.: Бесценные книжки в степях Украины. – <http://www.donjetsk.com/retro/115-bescennye-knizhki-v-stepjakh-ukrainy.html>). Серед місцевої інтелігенції в оточенні Юза був і лікар Вікентій Смидович, брат гірничого інженера Михайла Смидовича – згодом відомий письменник, що публікувався під псевдонімом В. Вересаєв і згадував у своїх творах про Юзівку, – «Нудні тут місця! Потворні будинки шахт, ряди робочих землянок, задушливий запах кам'яновугільного диму... Чорна земля, чорні дороги... Навкруги, доки око бачить, – одноманітний, випалений сонцем степ» (Вересаєв В. Подземное царство / В. Вересаєв. – www.dntsk.net/news/shownews/?id=8).

компанії Джона Юза бізнес-середовище нового типу, сформоване під впливом англійських традицій. Помер Дж. Юз 17 червня 1889 р. у Петербурзі в готелі «Англетер». Відповідно до заповіту Юза, у якому він скромно називає себе інженером, «Новоросійське товариство» із заводом переходили його чотирьом синам.

Зареєстроване в Англії акціонерне товариство продовжувало емісію цінних паперів, що котирувалися на Лондонській біржі¹¹³⁰. Дохід «Новоросійського товариства» в 1913 р. становив близько 3,5 млн руб., у 1914-у – близько 4 млн руб., у 1915 р. – близько 4,5 млн руб.¹¹³¹

Улітку 1916 р. Російсько-Азіатський банк купив великий пакет акцій «Новоросійського товариства» на 1141,5 тис. фунтів, перепродавши його згодом новому власникові Юзівського заводу – «Російському товариству для виготовлення снарядів і боєприпасів», розташованому в Петрограді, за ціною 32,9 руб. за акцію (усього на суму 37,557 млн руб.¹¹³²). Нові власники заводу практично не втручалися в його роботу. Після революції 1917 р. і приходу до влади більшовиків Юзівський завод було націоналізовано¹¹³³.

Французькі інвестиції

Французькі капітали набули в Російській імперії особливого значення після російсько-французького зближення, коли Паризька біржа стала основним ринком для розміщення облігацій державних позик. Увесь підйом кінця XIX – початку XX ст., пов'язаний з потоками іноземних інвестицій, проходив під знаком політичного

¹¹³⁰ New Russia Company 6 percent first mortgage debentures // The Times. – 31 March 1910. – P. 14. – Col. 1.; 1 April 1910. – P. 19. – Col. 1/ – The Times – <http://www.time.com/time/archive>; The Times digital archive, 1785–1985. – <http://www.columbia.edu/cu/lweb/eresources/databases/3359552.html>.

¹¹³¹ Стєпкин В. П. Иллюстрированная история Юзовки-Сталино-Донецка. – Донецк: Апекс, 2012. – С. 24.

¹¹³² Юз і Юзівка / В. А. Гайдук, В. Г. Ляшенко, В. І. Мозговий, І. П. Навка. – Донецьк: Кардинал, 2000. – С. 89, 97.

¹¹³³ Зареєстроване в Англії акціонерне товариство формально продовжувало існувати не менш як півстоліття. Станом на 20 липня 1920 р. капітал товариства оцінювався в 2,4 млн фунтів, а в списку власників пакетів акцій були представники династії Романових (8 тис. акцій) і власник Російсько-Азіатського банку Олексій Путилов (4 тис. акцій). Товариство мало свій офіс, розташований у лондонському Сіті (Bucklersbury House 11), а його керівником був Хейдон Окфорд (Haydon Ockford, F.C.I.S.), фахівець з цінних паперів. Метою збереження товариства була малоймовірна можливість одержати компенсацію за націоналізовані в 1917 р. активи (Жаров А. Акционеры Новороссийского общества / А. Жаров. – <http://infodon.org.ua/uzovka/733>).

й економічного зближення з Францією. Бісмарк, який побоювався посилення Франції (основного конкурента Німеччини), прагнув розвивати контакти з Росією, куди були вкладені чималі німецькі капітали. Берлінська біржа в 1870-і роки стала основним ринком для розміщення облігацій державних зовнішніх позик Російської імперії, замінивши в цьому Лондонську біржу.

Однак у 1879 р. почала зростати напруженість між Німеччиною і Францією. Росія в ультимативній формі зажадала від Німеччини не розпочинати нової війни. Російсько-німецькі відносини погіршилися і почалося зближення Росії з Францією¹¹³⁴, чого так побоювався Бісмарк, який до кінця не вірив у можливість франко-російського альянсу і вважав, що російський цар і французька республіка в принципі несумісні.

Під час репресивних заходів у Німеччині проти російських облігацій¹¹³⁵, нібито «після одного лише слова, сказаного князем Бісмарком, Берлінська біржа викинула безліч російських державних процентних паперів», і це, як іронічно зазначали в Росії, «ледве не розорило велику Північну державу», хоча насправді збитки від цієї позиції Бісмарка для Німеччини були значно більшими, ніж для Росії¹¹³⁶. А потім «благодійні французи прийшли до Росії на допомогу» – і, звісно ж, через безкорисливу «любов до Росії»¹¹³⁷. Насправді Російська імперія була

¹¹³⁴ «Швидке економічне зростання Росії наприкінці XIX ст., а також дружні відносини, що склалися між Росією і Францією, дали можливість багатим російським промисловцям поселитися на Лазурному березі, де вони могли сховатися від суворих російських зим, перебуваючи у вічному святі» (Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886–1956). Необычная история жизни моего деда, как её рассказала бы мне моя бабушка / М. Терещенко. – К.: Ника-Центр, 2012. – С. 28).

¹¹³⁵ «Німеччина, заборонивши російські фонди, збирається підписати з Росією торговий договір, надзвичайно вигідний для її інтересів; Вітте вдає, що він супротивник такого договору, хоча він з 9 листопада 1892 р. зобов'язався безповоротно його підписати. Рівно через рік Вітте підписав цей договір після різних руйнівних для Росії маневрів» (Цион И. Ф. С. Ю. Витте и его проекты злостного банкротства пред Государственным советом / И. Ф. Цион. – Paris: Librairie Naar et Steinert, 1896. – С. 65).

¹¹³⁶ Після загострення російсько-німецьких відносин у час правління Бісмарка, який «вигнав» російські папери з німецьких бірж, Німеччина обмежила ввезення з Росії сільськогосподарської продукції. У відповідь міністр фінансів Вишнеградський у 1891 р. затвердив такі митні тарифи на німецькі товари, які суттєво ускладнили їхній доступ на російський ринок. У російсько-німецьких відносинах тривала боротьба інтересів різних впливових груп – великі німецькі промисловці були зацікавлені в російському ринку збуту, а землевласники були проти проникнення в Німеччину продукції сільського господарства з Росії. Середній клас та інші соціальні групи були зацікавлені в проникненні російських товарів у Німеччину, тому що це могло б знизити ціни на продукти харчування.

¹¹³⁷ Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб.: Тип «Энергия», 1905. – С. 14.

привабливим ринком для французьких інвесторів. Особливо їх цікавили вугледобувні й металургійні підприємства на сході України, розташовані біля багатих родовищ вугілля і залізної руди.

У 1880-і роки частка французьких інвестицій досягала 32,4%¹¹³⁸, на другому місці були англійські (31%). Коли з 1895 року почався загальний промисловий підйом і бум іноземних інвестицій, серед іноземних капіталів, вкладених в акціонерні товариства, у 1901 р. 46,6% були бельгійськими, 23,8% – французькими, 20,5% – англійськими, 6,6% – німецькими. У 1917 р. 27,9% капіталів були французькими, 27,4% – англійськими, 21,6% – бельгійськими, 10,8% – американськими, 7,2% – німецькими¹¹³⁹.

Проникнення французьких капіталів на схід України і створення нових промислових акціонерних компаній почалося практично одночасно з діяльністю Дж. Юза. У 1872 р. була заснована французька компанія Societe miniere et Industrielle (відома в Російській імперії під назвою «Рутченківське гірниче і промислове товариство»). Історія компанії цікава тим, що на відміну від Дж. Юза, що запрошував англійських фахівців, французька компанія звернулася до російських інженерів – О. О. Ауербаха і М. С. Авдакова. О. О. Ауербах (1844–1915) під час початку вугільного буму одним з перших російських інженерів почав займатися розвідкою нових родовищ на замовлення іноземних компаній. «Я належав до числа далеко не всіх гірничих інженерів, що брали участь у дослідженні вугільних родовищ, тому що тоді загалом ставилися з великою недовірою до знань російських інженерів» і зазвичай запрошували «для проведення робіт іноземців»¹¹⁴⁰.

Прибувши до Парижа у 1872 р., О. О. Ауербах уклав контракт із французькою стороною, відповідно до якого він повинен був організувати розвідку, а потім і розробку нового родовища вугілля на Донбасі, а французька сторона зобов'язалася фінансувати цей проект. Після дослідження місцевості О. О. Ауербах рекомендував

¹¹³⁸ В 1880-і роки в промисловість було вкладено 29,8 млн руб. французьких капіталів (Беляев С. Г. Из истории русско-французских финансовых отношений в годы Первой мировой войны // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.: С.-Петербургский ун-т, 2000. – С. 150).

¹¹³⁹ Оль П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П. В. Оль. – Ленинград: Всесоюзная Академия наук, 1925. – С. 11–12, 15, 23–24; Шепелев Л. Е. Акционерный капитал в России / Л. Е. Шепелев // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.: С.-Петербургский ун-т, 2000. – С. 100, табл. 4; с. 104, табл. 6.

¹¹⁴⁰ Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909 – Т. 138. – Апрель-июнь. – С. 455.

орендувати землі в маєтку братів Рутченків, де були найбільші поклади вугілля (продовження родовища, розроблювального Дж. Юзом). Інженер М. С. Авдаков став технічним директором компанії і керував будівництвом двох шахт. Французька сторона добре оплачувала роботу двох вітчизняних інженерів, доходи Авдакова становили 400 тис. руб. на рік, і він став впливовим і авторитетним промисловцем Донбасу¹¹⁴¹.

У 1872 р. було засновано акціонерне «Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості» за участю французьких інвестицій і зі статутним капіталом 1,25 млн рублів (25 000 акцій по 50 руб.). Спершу співзасновниками товариства були С. С. Поляков і П. М. Горлов – гірничий інженер, фахівець з технології видобутку вугілля. Наприкінці XIX століття компанія повністю перейшла у власність французьких інвесторів. Промисловці, що створювали новий індустріальний центр у Донбасі, нерідко співпрацювали з інженерами та науковцями, і найвідомішим прикладом такого співробітництва є історія П. М. Горлова. Петро Миколайович Горлов (1939–1915) почав своє партнерство із Самуїлом Поляковим ще під час будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці (П. М. Горлов був організатором будівництва), а в 1871 р. керував будівництвом Азовського рейкового заводу й Корсунської кам'яновугільної копальні – обидва проекти фінансував і контролював С. Поляков¹¹⁴². Ще одним прикладом інженера, який став підприємцем, був Казимир Мсциховський¹¹⁴³.

¹¹⁴¹ Юз і Юзівка / В. А. Гайдук, В. Г. Ляшенко, В. І. Мозговий, І. П. Навка. – Донецьк: Кардинал, 2000. – С. 36. Згодом Ауербах створив у 1885 р. власне підприємство – «Товариство ртутного виробництва А. Ауербах і К^о» на Горлівському родовищі. Наприкінці 1896 р. завод був закінчений і почав давати продукцію. У 1895 р. в Ауербаха виникли фінансові труднощі, пов'язані з необхідністю погашення кредиту, і товариство було перетворене на акціонерне товариство «Ртутна справа А. Ауербаха і К^о». Статут товариства був затверджений у травні 1896 р., основний капітал становив 2,25 млн руб. (12 тис. акцій по 187,5 руб.). Пріоритетним для товариства став видобуток вугілля, прибутковіший, ніж одержання ртуті. У 1912 р. під час загального промислового підйому за рахунок емісії акцій капітал товариства Ауербаха був збільшений до 3,5 млн руб. (воно стало називатися «Ртутна й вугільна справа А. Ауербаха»), а в серпні 1917 р. – до 14 млн руб. На початку 1918 р. завод Ауербаха був націоналізований (Барышников М. Н. Деловой мир России / М. Н. Барышников. – СПб.: Искусство-СПб., 1998. – С. 49).

¹¹⁴² Лопатин Н. В. У колыбели Донбасса / Н. В. Лопатин. – Луганск: Луганское обл. изд-во, 1960 – С. 36.

¹¹⁴³ Народившись у 1850 р., Мсциховський закінчив у 1874 р. у Києві університет Св. Володимира, у 1876 р. – Інститут інженерів шляхів сполучення. Потім він почав працювати інженером на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці. З 1883 р. працював інженером у «Товаристві Південноросійської кам'яновугільної промисловості». У 1899 р., вирішивши почати власний бізнес, Мсциховський придбав у Селезнівці 450 десятин землі із запасами вугілля, розробку якого почав

Історія піднесення Ауербаха, Авдакова, Горлова, Мсциховського та інших кваліфікованих фахівців не випадкова – під час швидкого зростання промислового регіону на півдні України іноземні компанії охоче наймали на роботу вітчизняних інженерів, раніше ніяк не пов'язаних з бізнесом. Ці фахівці мали професійну підготовку високого рівня і добре знали місцеву специфіку організації виробництва, тому вони нерідко ставали успішними підприємцями (М. А. Авдаков, В. М. Кисляньський, О. М. і Ю. М. Горяїнови та ін.).

Із французькими інвестиціями було пов'язане акціонерне засновництво в Придніпровському промисловому регіоні, що виник навколо Катеринослава й покладів залізної руди Кривого Рогу. Про поклади залізних руд у районі Катеринослава було відомо ще князю Потьомкіну, засновнику міста¹¹⁴⁴. Історія акціонерного засновництва в придніпровському промисловому регіоні в районі Кривого Рогу й Катеринослава почалася після відкриття в 1865 р. Криворізького родовища залізної руди.

На початку 1870-х років місцевий землевласник Олександр Поль, переконаний у перспективності видобутку руди, власним коштом організував розвідку родовища, взявши в оренду на 99 років велику земельну ділянку з покладами руди. Поль у 1876 р. звертався до Гірничого департаменту із пропозицією організувати товариство на паях і почати розробку родовища, але не знайшов

ще колишній власник, але без особливого успіху – відсутність залізниці не давала можливості одержати бажаний прибуток. Мсциховський насамперед побудував залізничну лінію для доставки вугілля до станції Юр'ївка. Після кризи 1899–1902 рр. вуглевидобувна промисловість переживала загальний застій, і Мсциховський вирішив для порятунку справи одержати додатковий капітал від продажу акцій і організувати акціонерне товариство. «Селезнівське акціонерне товариство кам'яновугільної і заводської промисловості», одне з найбільших у Донецькому регіоні, було засноване 28 травня 1906 р. з капіталом 1 млн руб. (який потім збільшено до 2,5 млн і 4 млн руб.) для розробки родовищ вугілля в околицях міста Перевальська (неподалік від сучасного Луганська), де були зосереджені Селезнівський, Новоолександрівський, Кондуковський і Юмашевський рудники (Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1906 году. – СПб., 1901. – С. 411–417). Встановивши ціну на вугілля 7,48 коп. за пуд (на 0,5 копійки дешевше за пуд, ніж у конкурентів), Мсциховському вдалося зберегти підприємство, але через знижену ціну на вугілля товариство зазнало збитків. Щоб підвищити прибуток, Мсциховський вирішив розширити справу, і товариство придбало Новоолександрівський, Ольговерховський та інші рудники. У 1908 р. за рахунок додаткової емісії акцій капітал товариства був збільшений з 1 млн до 2,5 млн руб. У 1916 р. основний капітал товариства зріс до 5 млн руб.

¹¹⁴⁴ В амбіційних планах князя було відкриття в місті університету, куди він хотів запросити відомих професорів, зокрема професора природознавства Ліванова. За завданням Потьомкіна Ліванов проводив геологічні дослідження нового міста і відкрив багаті родовища залізних і мідних руд біля злиття двох рік, Інгульця і Саксаганки. Перший чавуноливарний завод у Катеринославі також був заснований ще в часи Потьомкіна.

підтримки¹¹⁴⁵ – сучасники вважали, що Поль «дещо дивний» і надмірно захоплений своєю ідеєю розробки залізних руд Кривого Рогу. У 1880 р. О. Полю вдалося зацікавити французьких інвесторів. У грудні цього року він разом із французом Полем Талабо створив у Парижі «Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу» (Societe anonyme des minerals de Krivoi Rog) з капіталом 5 млн франків. Було випущено 10 000 акцій по 500 франків, успішно проданих у Парижі за один день. Поль став найбільшим акціонером, маючи пакет у 2500 акцій на суму 1,250 млн франків. Зі свого боку, він передавав товариству придбаний ним маєток Гданцівка з покладами залізної руди й орендовані землі. У травні 1881 р. статут товариства «Залізні руди Кривого Рогу» був затверджений російським урядом і розпочато видобуток руди, яку купувало «Новоросійське товариство Юза». У 1889-у прибутку товариства становив понад 7%, і акціонери одержали дивіденди по 5% на кожну акцію. У селі Гданцівка біля Кривого Рогу було побудовано першу доменну піч, а в 1892 р. почав працювати Гданцівський металургійний завод¹¹⁴⁶.

Коли в 1881 р. через місто пройшла Катерининська залізниця, що зв'язала його з Донбасом, Катеринослав почав швидко розвиватися, опинившись у центрі Криворізького залізорудного району, де видобуток залізної руди збільшився з 129 млн пудів у 1890 р. до 225,5 млн пудів у 1908 р.¹¹⁴⁷ За словами В. Гиляровського, «це прекрасне місто на Дніпрі, що зростає щодня, щогодини за останні 10–12 років. Головний проспект, що тягнеться прямою лінією, може посперечатися з кращими вулицями столиць світу»¹¹⁴⁸.

Олександрівський Південноросійський завод, побудований «Товариством Брянського заводу» (який володів також Бежецьким паровозобудівним заводом у Брянську), розпочав роботу 10 травня 1887 р., займаючись переробкою криворізької руди. У 1912 р. капітал товариства досяг 30,175 млн руб., а прибутковість його акцій зросла з 0,5% у 1906 р. до 2,5% у 1910 р. і до 8% у 1912 р.¹¹⁴⁹

¹¹⁴⁵ Платонов В. Старт в третье тысячелетие: Очерки о Приднепровье / В. Платонов, В. Мороз, М. Кавун, Л. Пашук, В. Клименко, Л. Маркова. – Днепропетровск: Проспект, 2003. – С. 68.

¹¹⁴⁶ Гамоля Н. Степной колумб / Н. Гамоля. – <http://kievscripo.com/category/financial-history/>.

¹¹⁴⁷ Історія міста Дніпропетровська / Ред. А. Г. Боблех. – Дніпропетровськ: Грані, 2006. – С. 77–128; Дніпропетровськ: віхи історії / Ред. С. А. Квітка. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – С. 49–83.

¹¹⁴⁸ Гиляровский В. Железная горячка (1899) / В. Гиляровский. – http://az.lib.ru/g/giljarowskij_w_a/text_0070.shtml.

¹¹⁴⁹ Деятельность общества Брянского завода // Биржа. – 1913. – № 26. – 29 июня. – С. 6–7.

Восени 1889 р. франко-бельгійське акціонерне «Товариство російських трубопрокатних заводів» почало будувати Катеринославський трубопрокатний завод. З'явилося багато інших промислових підприємств (на початку ХХ ст. їх кількість досягла 70), що сформували ядро промислового регіону навколо запасів залізної руди¹¹⁵⁰.

Наприкінці ХІХ ст. «швидкість розвитку Катеринославського округу, де розташовано кілька великих заводів, важко навіть уявити»¹¹⁵¹. Максимальний пік промислового й торговельного розвитку цього регіону відображала «Південноросійська обласна промислово-сільськогосподарська виставка», що проводилася в Катеринославі з травня по жовтень 1910 р. (одночасно проходила подібна «Фабрично-заводська, художньо-промислова і сільськогосподарська всеросійська виставка» в Одесі).

У 1900 р. з 16 найбільших компаній 9 були французькими, забезпечуючи 38% усього видобутку вугілля на сході України¹¹⁵². Акціонування у вугільній промисловості Донбасу вело до концентрації виробництва і капіталів, і до 1900 р. 21 вугільна компанія (10% усіх підприємств), де працювало 66% робочої сили, забезпечувала 75% видобутку вугілля¹¹⁵³. Однак діяльність іноземних вуглевидобувних компаній на сході України не завжди була успішною – так, французьке товариство Societe d'industrie miniere de Jekaterinovka за підсумками 1909 р. мало збитків 357,7 тис. руб. (вугільні шахти цього акціонерного товариства брали участь у синдикаті «Продуголь» з нормою прибутковості 13,57%)¹¹⁵⁴.

На початку ХХ ст. виникла проблема надвиробництва – «криза кам'яновугільної промисловості, що відбувається в Донецькому басейні, не тільки не слабшає, а розширюється і захоплює все нові райони, – повідомляла преса в травні 1910 року. – Конкурент кам'яного вугілля – рідке паливо, – починає

¹¹⁵⁰ У 1895 р. була створена телефонна мережа (спочатку з 60 абонентів), у 1897 р. франко-бельгійське трамвайне товариство почало будувати міські трамвайні лінії (Симонова Е. Придніпровье и его инвесторы в 1880–1910 гг. / Е. Симонова. – http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=89).

¹¹⁵¹ Подъём промышленности и его последствия – финансовые и экономические // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1899. – № 33. – С. 255.

¹¹⁵² Girault R. Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914 / R. Girault. – Paris: Comite pour l'histoire Economique et financiere de la France, 1999. – P. 85, 264–265.

¹¹⁵³ Литвин В. Історія України з найдавніших часів до 1914 р. / В. Литвин. – К.: 3 Медіа, 2007. – Частина 4. Розділ 6. Модернізація економіки в українських землях. Роль Півдня як економічної складової України. – <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/82972-vladimir-litvin-istoriya-ukrainy-ch-1-ot-davnix.html>.

¹¹⁵⁴ Иностранные капиталы в России // Коммерсант. – 1910. – № 142. – 21 янв. – С. 1.

проникати в центр головного регіону споживання твердого палива – на цукрові заводи Київської губернії»¹¹⁵⁵.

Після закінчення кризи 1899–1902 рр. активність французьких інвесторів почала знову зростати в 1910-і роки. Так, тільки лише у вересні 1912 р. «за участю французьких капіталів були реалізовані нові російські цінності на загальну суму 18 627 095 руб., у тому числі новий випуск [акцій] Російського Торгово-Промислового банку на 13 200 тис. руб., Південноросійського кам'яновугільного товариства в Горлівці на 2 283 895 руб., і Тульського міднопрокатного товариства на 3 143 200 руб.»¹¹⁵⁶.

У 1914 р. загальний обсяг французьких капіталів, вкладених на ринку цінних паперів Російської імперії, становив 17 636 млн франків, з них 15 268 млн франків були інвестовані в державні цінні папери, 718 млн франків – в акції банків¹¹⁵⁷. Загальний обсяг французьких інвестицій на ринку цінних паперів Російської імперії (де частка іноземних капіталів досягала 57%) становив близько 6 млрд руб. – 80% всіх інвестицій. За обсягом капіталів, вкладених у цінні папери Російської імперії, французькі інвестори посідали перше місце, однак для індустриальних цінних паперів Паризька біржа не була основним ринком, відверто поступаючись у цьому відношенні Брюссельській.

На Паризькій біржі на початку ХХ ст. в котируваннях мали стійкі позиції акції гірничодобувних, металургійних і механічних підприємств із французьким і бельгійським капіталом, розташованих на території України (Дніпропетровський завод, «Російський Провіданс» у Маріуполі, Таганрозький і Донецько-Юр'ївський заводи). З гірничодобувних лідирували вугільні компанії Донбасу (що входили в синдикат «Продуголь») і акціонерне товариство «Залізнi руди Кривого Рогу», яке стало однією з перших успішних спроб проникнення французьких інвестицій і найбільше приваблювало французьких інвесторів¹¹⁵⁸.

¹¹⁵⁵ Каменноугольный кризис // Коммерсант. – 1910. – № 226. – 10 мая. – С. 2.

¹¹⁵⁶ Французские капиталы – в русских предприятиях // Финансовое обозрение. – 1912. – № 25. – С. 11.

¹¹⁵⁷ Беляев С. Г. Из истории русско-французских финансовых отношений в годы Первой мировой войны // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.: С.-Петербургский ун-т, 2000. – С. 149–178. Однак не все в цьому йшло гладко – наприклад, Росія відмовила Франції в планах інвестувати капітали в Російсько-Китайський банк, тому що це було вигідно Франції для посилення її політичного впливу в Китаї, хоча суперечило інтересам Росії.

¹¹⁵⁸ Бувье Ж. Учреждение отделения Лионского кредита в царской России и предыстория «русских займов» / Ж. Бувье // Французский ежегодник (1961). – М.: Наука, 1962. – С. 141–161. Лизунов П. В. Санкт-Петербургская биржа и российский рынок ценных бумаг (1703–1917 гг.) / П. В. Лизунов. – СПб.: Изд-во «Русско-Балтийский информационный центр “Блиц”», 2004. – С. 434.

У липні 1912 р. на Паризькій біржі котирувалися акції шести гірничодобувних і металургійних товариств сходу України: Південноросійського гірничопромислового, Південноросійського Дніпровського, Брянського (у Катеринославі), Нікополь-Маріупольського, заводу Гартмана (у Луганську), Російського паровозобудівного і механічного заводу Буе (у Харкові)¹¹⁵⁹.

Про прибутковість компаній із французьким капіталом можна робити висновки за розмірами дивідендів – у металургійній промисловості східного регіону України дивіденди зросли від 6,69% у 1904 р. до 6,93% у 1905 р., а потім поступово знижувалися до мінімального рівня 3,67% у 1909 р., досягаючи знову максимальних показників у 1912 р. (9,57%) і 1913 р. (9,72%)¹¹⁶⁰.

Бельгійські інвестиції на сході України

Наприкінці XIX ст. особливо значним був вплив бельгійських капіталів. У період розквіту бельгійських інвестицій «Бельгія створила в Європі, Азії й Африці багато підприємств, що є процвітаючими бельгійськими колоніями, але без тих витрат і всіляких незручностей, що зазвичай пов'язані з колоніями», а серед нечисленних бельгійських колоній «Конго відкрило їм багатий... ринок». У Російській імперії вплив бельгійських капіталів був максимальним наприкінці XIX ст., коли бельгійці «створили чимало гірничодобувних і металургійних товариств»¹¹⁶¹. У новому індустріальному регіоні на сході України бельгійський вплив був настільки сильним, що Катеринослав і залізрудний район у його околицях сучасники іноді називали «білим Конго», натякаючи на те, що він стає подібним до бельгійської колонії¹¹⁶².

Бельгійці почали свій бізнес на ринку цінних паперів Російської імперії в 1870-і роки «зі створення кінно-залізничних доріг у багатьох містах», а потім «перейшли до різноманітних підприємств». Через високі митні податки «великі бельгійські товариства, як, наприклад, Коккериль, почали створювати на

¹¹⁵⁹ Парижская биржа // Финансовое обозрение. – 1912. – № 15. – С. 14.

¹¹⁶⁰ У банках із французьким капіталом на прибутковість менше впливали циклічні коливання – максимальні дивіденди виплачувалися в 1904 р. (11%) і 1912 р. (12,5%), мінімальні (9,64%) – у 1908 р. (Girault R. Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914 / R. Girault. – Paris: Comite pour l'histoire Economique et financiere de la France, 1999. – P. 456).

¹¹⁶¹ Подъём промышленности и его последствия – финансовые и экономические // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1899. – № 33. – С. 255.

¹¹⁶² Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Ін-т історії України, 1999. – С. 164.

російській території заводи, схожі на їхні власні» і так «дістали собі прибутки величезного ринку в країні із 130 мільйонами жителів, яка тільки почала створювати власну промисловість»¹¹⁶³.

«Характерна для бельгійців безцеремонність» допомагала їм домагатися свого, і в тих галузях, куди вони вкладали свої капітали, вони почувалися повністю хазяями. «Цікава ще одна риса бельгійських *citoyen*'ів на російському ґрунті: вони добре засвоїли у спілкуванні з працівниками всі триповерхові російські лайки», адже всім відомо, що «бельгійці ретельно вивчають побут і звичаї країни, в яку вони приносять блиск своєї просвіти»¹¹⁶⁴.

Перші бельгійські інвестиції в ринок цінних паперів Російської імперії почалися в 1880 р. Бельгійці спеціалізувалися на трамвайних компаніях, створюючи їх у багатьох країнах. У Бельгії цей бізнес контролювали «Група Отле» (*Union de Tramways*) і «Група Урбана» (*Societe generale Chemins defer economique*). Компанія «Одеські трамваї» (заснована 1880 року «Групою Урбана») стала першою в Російській імперії, згодом подібні компанії були створені в Києві, Варшаві, Харкові, Москві та інших містах. Потім приплив бельгійських капіталів призупинився до середини 1890-х років. На другому етапі проникнення бельгійських інвестицій, крім нових трамвайних компаній, які були дуже прибутковими (трамваї в Одесі, Варшаві й Харкові у 1897 р. дали в середньому 15% прибутку на основний капітал), увагу інвесторів привернули гірничодобувні й металургійні підприємства¹¹⁶⁵.

Бельгійські інвестори почали виявляти цікавість до металургійних підприємств на сході України наприкінці 1880-х років. Першим було засноване «Південноросійське Дніпровське металургійне товариство» (Каменський завод біля села Каменське, сучасний Дніпродзержинськ). Засновником товариства стала бельгійська компанія Cockerill разом з Варшавським сталеливарним заводом Lilpop, Rau & Levenstein (бельгійській компанії належало 90% акцій). Товариство було створено з ініціативи Ежена Садуана (*Eugene Sadoine*), експерта компанії

¹¹⁶³ Подъём промышленности и его последствия – финансовые и экономические // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1899. – № 33. – С. 255.

¹¹⁶⁴ Егоров Т. Бельгийцы и электрические трамваи в Одессе / Т. Егоров // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 7. Сент.-окт. – С. 142–143.

¹¹⁶⁵ Найбільшим з них була компанія Omnium («Мінна і металургійна промисловість у Росії») з основним капіталом 25 млн франків, що придбала декілька гірничопромислових і металургійних підприємств у Донецькому регіоні. За перший рік діяльності товариства його прибуток був не дуже великим, близько 3% на основний капітал, але бельгійські інвестори розраховували на підвищення прибутковості в майбутньому. Другим за значенням стало «Бельгійське металургійне і промислове товариство» з капіталом 16 млн франків (Бельгийские капиталы в России // Киевлянин. – 1899. – № 329. – С. 3. – Кол. 5–6).

Cockerill, а генеральним директором став польський партнер Ray, один із власників Варшавського сталеливарного заводу. Польський завод було демонтовано й повністю перевезено до с. Каменське біля Катеринослава (Дніпропетровська), де він почав працювати з 1887 р.

У 1894 р. виникло дочірнє «Бельгійське товариство з експлуатації вугільних шахт Донецька – Алмазна» (Charbonnages du Centre du Donetz – Almaznaya), що спеціалізувалося на видобутку вугілля. Через рік, у 1895 р., виникла ще одна дочірня компанія – «Суднобудівний, механічний і ливарний завод» у Миколаєві (Chantiers i Fonderie de Nicolaieff)¹¹⁶⁶.

«Південноросійське Дніпровське металургійне товариство» з 1892 по 1900 р. одержало значний прибуток – 28,5 млн руб. Виплата дивідендів збільшилася з 0,6 млн у 1893 р. до 1,5 млн у 1895 р., і до 2 млн у 1896 р., залишаючись на такому рівні до 1900 р. Усього з 1892 по 1900 р. акціонерам у формі дивідендів було виплачено 13 млн руб. прибутку товариства. Котирування акцій товариства на Брюссельській біржі зросли від номінальної ціни 500 золотих франків до 1715 фр. у 1893 р., 6387 фр. у 1895 р., 7400 фр. у 1897 р. і 7610 фр. у 1899 р.¹¹⁶⁷

Обсяги бельгійських інвестицій швидко збільшувалися. Вкладення іноземних капіталів у товариства «Коккериль-Дніпровське», «Любимов-Сольвей» та ін. виявилось вигідним, а цілеспрямована реклама в західноєвропейських газетах перспектив нових підприємств, що створювалися на півдні України, забезпечила досить високі котирування цінних паперів гірничодобувних і металургійних підприємств на європейських біржах.

«Усі правління фабрик, заводів, банків і страхових товариств заповнені різними мосьє Севієр, Решар і Мофор... Уся ця сарана, що налетіла на нашу батьківщину, ставиться вкрай зневажливо до тих службовців і осіб... які змушені бути підлеглими цих прибульців»¹¹⁶⁸.

Бельгійські капітали інвестувалися не тільки в Наддніпрянщині, а й на Донбасі. Впливова бельгійська компанія Societe Generale у 1895 р. разом із Societe Angleur і Saint-Leonard

¹¹⁶⁶ Зацікавилася мінеральними ресурсами Російської імперії і бельгійська хімічна компанія Solvay, уклавши договір із власником соляних шахт І. І. Любимовим про створення в 1887 р. спільного підприємства з виробництва соди – Товариства «Любимов, Сольвей і К^о».

¹¹⁶⁷ McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913 / J. P. McKay. – Chicago and London, 1970. – P. 307.

¹¹⁶⁸ Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб.: Тип «Энергия», 1905. – С. 47–48.

Societe (конкурентами Cockerill) заснувала «Російсько-Бельгійське металургійне товариство» (Societe Metallurique). Товариство придбало 4600 гектарів землі з покладами вугілля, а Оскар Біє (Oscar Bihet), у минулому генеральний директор Saint-Leonard Societe, переселився на Донбас, щоб керувати будівництвом заводу, що почав випускати продукцію в 1898 р.¹¹⁶⁹ З російської сторони співзасновниками товариства були Ф. Є. Єнакієв і Б. А. Яловецький. Федора Єнакієва (1852–1915), основного ініціатора створення «Російсько-Бельгійського металургійного товариства» і автора його статуту, називають іноді батьком промисловості Донбасу.

Основний капітал товариства становив у 1895 р. 8 млн руб., статутний капітал – 20 млн руб.; у 1897 р. було випущено акцій на 2 млн руб. (8000 акцій по 250 руб.); у 1900 р. на 5 млн руб. (2000 акцій по 250 руб.); у 1911 р. на 5 млн руб. (20 000 акцій по 250 руб.). У 1912 р. обсяг виробництва досяг 17,3 млн пудів чавуну, 16,7 млн пудів сталі, 14,3 млн пудів оцинкованого заліза¹¹⁷⁰.

Місце для будівництва металургійного заводу Ф. Є. Єнакієв обрав неподалік від села Софіївка, за три кілометри від чавуноплавильного Петровського заводу, заснованого ще 1868 року. Новий завод також одержав назву «Петровського» і розпочав роботу в 1897 р.

У період економічного підйому 1890-х років, коли «інтенсивне залізничне будівництво, так само як і створення важкої промисловості, відбувалися за рахунок подальшого імпорту капіталів»¹¹⁷¹, серед іноземних інвестицій у східному промисловому регіоні України (що досягли у 1900 р. 888 млн бельгійських франків) переважали бельгійські капітали – 550 млн франків, на другому місці були французькі – 275 млн франків. У порівнянні з бельгійськими і французькими інвестиціями англійські (34 млн франків) і німецькі (29 млн франків) були значно меншими¹¹⁷².

Прибутковість капіталу в бельгійських підприємствах «не може бути названа надмірною порівняно хоча б із прибутковістю наших цукрових підприємств», і найбільший чистий прибуток бельгійських підприємств «не перевищує 22%» на основний капітал. Однак така прибутковість трапляється «дуже рідко», і в

¹¹⁶⁹ Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. – К.: Посольство Бельгії, 2010. – С. 23.

¹¹⁷⁰ Тьєри Э. Экономическое преобразование России / Э. Тьєри. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 77.

¹¹⁷¹ Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 255–256.

¹¹⁷² McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913 / J. P. McKay. – Chicago and London, 1970. – P. 111.

підприємствах, «заснованих давно», у більшості випадків прибутковість бельгійських компаній становила 3–5%¹¹⁷³. Однак для бельгійських інвесторів така прибутковість була цілком привабливою.

Інтерес до акцій і облігацій промислових підприємств на сході України особливо посилювався після того, як на Брюссельській біржі в 1890–1900 рр. котирування бельгійських державних облігацій знизилися за 10 років з 101% до 99%. У той час як бельгійські державні облігації (як і облігації бельгійських залізниць) давали прибуток у 3% (російські облігаційні позики, що котирувалися на Брюссельській біржі – 5%, аргентинські – 6%), облігації «Дніпровського товариства» давали 5% прибутку, Миколаївського суднобудівного заводу – 4%, компанії «Російський Провіданс» – 4%¹¹⁷⁴.

Найбільший попит на Брюссельській біржі мали цінні папери бельгійських компаній Cockerill (курс виріс з 1465 фр. у 1892 р. до 2280 фр. у 1897 р.), «Провіданс» (з 1760 фр. до 4375 фр. у цей самий період), Societe Generale (з 1820 фр. до 2340 фр.). Добре котирувалися акції «Дніпровського товариства», «Російсько-бельгійського металургійного товариства», шахти «Алмазна», шахти Прохорова, компаній «Трамваї Одеси» і «Трамваї Харкова». Динамічно зростали котирування «Дніпровського товариства», курс акцій якого збільшився з 1500 фр. у 1891 р. до 7610 фр. у 1898 р. і компанії «Трамваї Одеси» – з 109 фр. у 1891 р. до 190 фр. у 1898 р. Курси інших паперів були нестабільними¹¹⁷⁵.

На початку 1899 р. у Російській імперії діяли 104 промислові підприємства з бельгійськими капіталами (сумарний основний капітал 125 млн руб.), за іншими даними – понад 150; на цих підприємствах працювали 20 тис. бельгійців. Більшість цих підприємств були засновані в 1895–1898 роки, особливо під час найбільшого ажіотажу в 1898 р. Наприкінці 1890-х у пресі «було чимало розмов про навалу іноземного капіталу, а особливо бельгійського»¹¹⁷⁶. Дійсно, з 1890 по 1900 р. іноземні капітали, вкладені в одну лише кам'яновугільну промисловість, зросли загалом у Російській імперії в 5,6 разу, досягши 83,5 млн руб.¹¹⁷⁷

Донбас не випадково називали десятою провінцією Бельгії – максимальною присутність бельгійського капіталу була в 1900 р.

¹¹⁷³ Бельгийские капиталы в России // Киевлянин. – 1899. – № 329. – С. 3. – Кол. 5–6.

¹¹⁷⁴ Le marche belges des obligations 1897 a 1913 // BIRES. – 1933. – № 4. – P. 437.

¹¹⁷⁵ Drappier J. M. La conjoncture des cours des valeurs mobilières de 1830 a 1913 / J. M. Drappier // BIRES. – 1937. – № 4. – P. 391.

¹¹⁷⁶ Бельгийские капиталы в России // Киевлянин. – 1899. – № 329. – С. 3. – Кол. 5–6.

¹¹⁷⁷ Эвентов Л. Я. Иностранные капиталы в русской промышленности / Л. Я. Эвентов. – М.–Л.: Гос. социально-экон. изд-во, 1931. – С. 62–63.

(60 компаній, з них 20 металургійних, 13 гірничодобувних, 10 трамвайних та ін.; після кризи 1900–1902 рр. вона зменшилася до 31 у 1910 р.).

Крім гірничодобувної і металургійної галузей, бельгійські капітали були вкладені в значну кількість різних підприємств. «Мимоволі привертає увагу їх розкиданість» у територіальному сенсі, та розмаїтість галузей промисловості, «за які взялися в нас бельгійці»; «без перебільшення можна сказати, що бельгійські підприємства є в нас усюди»¹¹⁷⁸.

Характерною рисою всіх бельгійських промислових підприємств був невеликий розмір номінальної вартості їхніх акцій, яка у більшості випадків не перевищувала 100–250 франків (37–92 руб.), а іноді навіть 25 і 50 франків. Такі низькі номінали акцій бельгійських підприємств були ознакою того, що в них інвестували капітали навіть малі інвестори.

Криза 1899–1902 рр.

В основі промислового буму в новому індустріальному регіоні були великі державні замовлення на рейки й інше залізничне устаткування. Підприємства сходу України залежали насамперед від внутрішнього російського ринку – вони були розташовані далеко від великих морських портів, а експорт продукції цих заводів до Бельгії й інших країн Західної Європи не передбачався, тому що він значно вплинув би на внутрішні ринки цих країн і динаміку цін.

У передкризовий період «наш промисловий розвиток йшов, можливо, навіть швидше, ніж у Західній Європі»¹¹⁷⁹. Короткострокові кредити, «гарячі гроші», як їх називають

¹¹⁷⁸ Були вони і «на крайньому півдні» (товариство Миколаївських суднобудівних підприємств з основним капіталом 18 млн франків і різні нафтові компанії), були і «в центрі Росії» («Тульські доменні печі», «Московські цегляні заводи»). «Підприємницька діяльність бельгійців виявляється величезною і вони беруться за всі галузі промислового виробництва крім однієї – бавовняного виробництва, де бельгійського капіталу немає зовсім» (Бельгийские капиталы в России // Киевлянин. – 1899. – № 329. – С. 3. – Кол. 5–6).

¹¹⁷⁹ З 1889 по 1894 р. капітал заснованих акціонерних підприємств (крім залізничних) досяг 1150 млн руб. (Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 20–21). З 1896 по 1898 р. у нові акціонерні компанії (переважно гірничодобувні, цукрові й ін.) було вкладено в 1896 р. – 126 млн руб., у 1897 р. – 114 млн руб., у 1898 р. – 148 млн руб.; за три роки 388 млн руб., «більш ніж чверть усього... акціонерного капіталу» у Російській імперії. Якщо ж додати до цієї суми капітали не акціонерних приватних підприємств, то вона перевищить 500 млн руб. лише за три роки (К денежному вопросу // Киевлянин. – 1899. – № 309. – С. 1. – Кол. 4–5).

сьогодні, провокували черговий акціонерний бум. З 1894 по 1899 р. було засновано нових акціонерних компаній з капіталами «більш ніж на мільярд рублів, не рахуючи залізничних, банкових та повністю іноземних компаній»¹¹⁸⁰. Здавалося, що зупинити засновницький бум уже не було можливості – «потяг ішов з гори зі швидкістю, що все більше прискорювалася»¹¹⁸¹.

Першою ознакою наближення кризи стало зниження прибутковості капіталу в торгівлі (за даними для промислового регіону на сході України, подібних до даних для інших промислових центрів Російської імперії) з 6% у 1896 р. до 3,29% у 1898 р. незважаючи на те, що оборотні капітали торгових підприємств зросли на 103,1%. У промисловості в ці роки зниження прибутковості тільки починалося – з 10,5% у 1896 р. до 10,25% у 1898 р.¹¹⁸² І хоча разом з наближенням світової кризи 1899–1902 рр. почала збільшуватися напруженість на фінансових ринках, ще на початку 1899 р. ринок цінних паперів і біржі Російської імперії були досить активними, а курси почали падати з лютого місяця.

Незабаром почалася загальна економічна криза, що стала особливо важкою для ринку цінних паперів Російської імперії через неврожаї в 1897–1899 рр. «Ледь встигла припинитися на С.-Петербурзькій біржі криза 1894–1895 рр., як настала ще більш глибока промислова криза», яка спершу виникла в Європі¹¹⁸³. Ця криза ніде «не вибухнула з такою силою, як у Росії з її величезним іноземним боргом, неприродним (за рахунок іноземних капіталів)

¹¹⁸⁰ На 1 січня 1895 року сума іпотечних паперів, що перебували в обігу, становила 1535 млн руб., а на 1 січня 1899 р. вже 2120 млн руб. Випуск міських облігацій з 1876 по 1894 р. становив 58 млн руб., а за останній рік зріс на 47,5 млн руб.; випуск промислових облігацій з 85,5 млн руб. за 1871–1894 рр. збільшився тепер ще на 129 млн руб. (Мигулін П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулін // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 20–21).

¹¹⁸¹ «Що ширше розгорталася засновництво, то важчими ставали непередбачені ускладнення» як з новими проектами, так і з «експлуатації деяких старих підприємств. Унаслідок посиленого попиту дуже швидко піднялася ціна на будівельні матеріали», подорожчали «паливо і залізна руда». Вже тільки з цієї причини «первісні розрахунки виявилися не виправдалися і потрібні були додаткові капітали, а надії на високу прибутковість поволі згасали» (К денежному вопросу Часть 2 // Киевлянин. – 1899. – № 311. – С. 1. – Кол. 5–6).

¹¹⁸² Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Ін-т історії України, 1999. – С. 86.

¹¹⁸³ Тимофеев А. Г. История С.-Петербургской биржи. История биржевого законодательства, устройства и деятельности учреждений С.-Петербургской биржи / А. Г. Тимофеев. – СПб.: Тип. «Труд», 1903. – С. 146.

розвитком промисловості та жалюгідними результатами врожаїв останніх трьох років (1897–1899)»¹¹⁸⁴.

У російській промисловій кризі не було нічого незвичайного, якщо згадати історію будівництва великих залізниць у США, Бразилії й Аргентині. «У всіх випадках, коли європейськими капіталістами опановував сильний спекулятивний рух, вони дуже необережно захоплювалися підприємництвом», і нерідко наслідком були «настільки ж драматичні результати, як у Росії» під час кризи 1899–1902 рр.¹¹⁸⁵

Наближення кризи насамперед відбилося на біржах, де у вересні 1899 р. почалася паніка й падіння курсів акцій. На Петербурзькій біржі крах настав 23 вересня 1899 р., коли відбулося швидке падіння курсів усіх цінних паперів. У пресі поширилася думка, що біржові гравці штучно підсилюють нестабільність і створюють паніку. «Наша біржа сама хитро вміє... створювати біржові кризи, для яких немає серйозних причин», а також «штучно створювати паніку замість того, щоб керувати... біржовою публікою... Час покінчити з міфом... про кризу й обережніше ставитися до інтересів публіки, не заманюючи її в гру на підвищення чи зниження; тоді стрімкі падіння серйозних паперів стануть неможливими»¹¹⁸⁶.

Однак факти свідчили про інше. На момент настання кризи загальна вартість паїв і акцій промислових підприємств досягла 2098 млн руб., частина з них котирувалася на біржі, маючи до кризи сумарну вартість 1014 млн руб. Під час кризи курсова вартість цих паперів знизилася до 611 млн руб., і тільки на них збитки становили 403 млн руб. Відповідними були збитки інших власників дивідендних цінних паперів¹¹⁸⁷.

Виявилось, що неможливо «ні за якою ціною» розмістити в другій половині 1899 р. на світових біржах «наші гарантовані залізничні позики», після чого «уряд мусив залишати їх за собою, видаючи [залізничним] товариствам позики, чи збувати їх в ощадні каси»¹¹⁸⁸. Зниження курсів продовжувалося до першої половини 1900 р., після чого стан на біржі дещо стабілізувався.

¹¹⁸⁴ Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 7.

¹¹⁸⁵ Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 57.

¹¹⁸⁶ Біржа // Торгово-промислова газета. – 1899. – № 209. – 24 сент. – С. 3.

¹¹⁸⁷ Хрулёв С. С. Финансы России в связи с экономическим положением её населения / С. С. Хрулёв. – СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1909. – С. 150.

¹¹⁸⁸ Тільки облігації двох доріг (Південно-Східної і Владикавказької) вдалося розмістити на американському грошовому ринку, однак менш ніж на 19,5 млн руб. з розрахунку 4% за курсом 96,75% номіналу. Американські банкіри погодилися

Труднощі підприємств на сході України, коли їхні цінні папери значно впали в ціні, викликали природний інтерес у французьких інвесторів, що вклали в ці підприємства величезні капітали. Загальну увагу привернула стаття Поля Леруа-Больє про промислову кризу в Російській імперії (її переклад був опублікований у «Віснику фінансів, промисловості й торгівлі») ¹¹⁸⁹ у 1901 р.

На думку Леруа-Больє, російська промислова криза була зумовлена як загальними, так і специфічними причинами. Основною загальною причиною були економічні й культурні особливості Російської імперії, яких багато іноземних інвесторів наприкінці XIX ст. до кінця ще не розуміли. Хоча справді Росія з її природними запасами і великим населенням мала значні потенційні можливості економічного зростання, «російське середовище», як його називав П. Леруа-Больє, було позбавлене підприємницької гнучкості, «пластичності» і тому не було готовим до швидкого й динамічного економічного зростання. Оскільки основну масу населення становили селяни, що звикли до колективної земельної власності сільської громади, їхній менталітет (на відміну від американських фермерів) не сприяв розвитку духу підприємництва, а середній клас тільки починав формуватися. Більшість великих підприємств (зокрема металургійних) створювалися за рішенням уряду й орієнтувалися на державні замовлення, їх управлінням був властивий бюрократичний стиль, і до «еластичності», тобто гнучкості приватних підприємств, їм було далеко. У такому «російському середовищі» безупинне заснування нових і нових гірничодобувних і металургійних підприємств було, за словами Леруа-Больє, просто «божевіллям» і призвело б до промислової кризи в будь-якій країні. До специфічних причин кризи Леруа-Больє відносив марнотратне управління іноземними підприємствами, надмірні витрати капіталів і видачу завищених дивідендів замість того, щоб накопичувати заощадження ¹¹⁹⁰.

реалізувати ці позики, «знаючи, що гроші за ними повністю залишаться в Америці на сплату за зроблені там нашим морським міністерством замовлення» (Мигулін П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 17–18).

¹¹⁸⁹ Леруа-Больє П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Больє // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 57.

¹¹⁹⁰ Попри все бажання уряду швидко створити мережу залізниць, він економічно не був здатним щороку будувати їх по декілька тисяч кілометрів, тому багато зі створених під час буму великих підприємств залишилися без замовлень і реального ринку збуту своєї продукції, орієнтованої в основному на залізничне будівництво (Леруа-Больє П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и

Про причини кризи 1899–1902 рр. висловлювалися різні думки, які найчастіше зводяться до надмірних і легкодоступних кредитів – «найважливішою причиною промислової кризи є шкідлива діяльність банків комерційного кредиту»¹¹⁹¹. Кризі «значною мірою сприяли російські спекулянти, аферисти і маклери, що пропонували іноземцям сумнівні підприємства або брали з них величезні гроші за передачу підприємств, що вже існували». У той самий час «не менш винними були і представники іноземних капіталістів, які без належного дослідження та серйозного розрахунку щодо майбутнього витрачали даремно гроші й самовпевнено організовували великі підприємства в маловідомій їм країні»¹¹⁹².

Очевидно, що «створенню такого легковірною настрою серед іноземної публіки й успіхам спекуляції» багато в чому сприяли перші великі «державні замовлення рейок... за підвищеними цінами, а також надзвичайно високі ставки залізничного тарифу, що підвищували ціну на залізо». За таких умов «уряд заохочував заснування нових заводів, розраховуючи, що внутрішня конкуренція спричинить зниження цін», але він не враховував «відповідності пропозиції попиту»¹¹⁹³.

«Основна причина ускладнень нашого грошового ринку, – вважав П. П. Мигулін, – у подорожчанні капіталів на світовому ринку. Інші причини – захоплення біржовою грою, неправильні операції деяких кредитних установ» або виникнення «помилково задуманих» підприємств – були «менш істотними». Крім того, причина кризи «не в зловживаннях різних ділків, не в неправильній організації промислових підприємств, як багато хто думає, а в зниженні покувної здатності населення, що було зумовлено п'ятьма поганими врожайми»¹¹⁹⁴. Хоча неврожайні роки в Росії справді передували кризі, очевидно, не вони були основною

угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 57).

¹¹⁹¹ Старый профессор. Кризис денежного рынка 1899 года / Старый профессор // Народное хозяйство. – 1900. – № 3. – С. 21.

¹¹⁹² Промышленные затруднения в России // Киевлянин. – 1901. – № 302. – С. 2. – Кол. 4–5.

¹¹⁹³ Не дивно, що всі ці «ексцеси протекціонізму» дали ті наслідки, «які вони завжди дають». Вони «породили багато підприємств... влаштованих марнотратно, розраховуючи на дорожнечу» продукції для залізниць, але ці підприємства «виявилися нездатними до нормального життя», коли державні замовлення на рейки й інше устаткування скоротилися (Промышленные затруднения в России // Киевлянин. – 1901. – № 302. – С. 2. – Кол. 3–5).

¹¹⁹⁴ Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 41.

причиною кризи, як не були нею самі по собі «зловживання ділків».

Дешевий і легкодоступний кредит завжди був характерною передумовою роздування спекулятивного ажіотажу, створеного потоком іноземних інвестицій. Підприємці й акціонерні компанії «розраховували на стабільний грошовий ринок і широкий кредит... на дешеві гроші, які, здавалося, можна мати в невичерпній кількості», як розраховували вони і на «величезні бариші» «від гірничозаводських» та інших акціонерних підприємств. Ці бариші «запаморочували голови, а гра на підвищення дивідендних паперів, на якій усі тимчасово багатіли, розпалювала прагнення до наживи». Але тому що акціонерні компанії «часто не реалізовували в дійсності своїх акцій, а закладали їх у комерційних банках», акціонерне фінансування по суті «замінялося короткостроковим кредитом»¹¹⁹⁵.

Водночас мобільність капіталу зростала, а що більш мобільний іноземний фінансовий капітал, то легше він може не тільки надходити в країну, а й бути виведений з неї в разі найменших ознак напруженості на світовому фінансовому ринку чи зміні напрямку потоків експорту капіталу. Саме це породжує фінансову кризу, яка швидко поширюється між різними країнами завдяки інтеграції національних ринків у єдину систему.

У 1899 р. «під впливом відтоку капіталів на Далекий Схід і в інші місця Азії» грошові ринки в Європі відчували «сильне стиснення», що виявилось «у падінні цін більшої частини процентних паперів»¹¹⁹⁶. «Найменше ускладнення на грошовому європейському ринку – і криза в нас повинна була вибухнути неминуче»¹¹⁹⁷. Напередодні кризи таке ускладнення виникло внаслідок різних політичних подій і відтоку капіталів з Європи до Азії, Африки й, особливо, до Америки.

Розмістити російські зовнішні позики на старих умовах уже не було можливості, а розміщення на не вигідних підірвало б репутацію Російської імперії як позичальника й означало б визнання серйозних проблем. Розпочате будівництво залізниць вже не можна було припиняти, а оскільки нових позик розмістити не вдалося, державі довелося позичати капітали в приватних банках. Банки після цього мусили вимагати від багатьох клієнтів закриття онкольних рахунків, особливо забезпечених акціями з низькою

¹¹⁹⁵ Банки при цьому «або щедро видавали позики, або самі ставали засновниками, розраховуючи отримати прибуток на подальшому підвищенні акцій» (К денежному вопросу Часть 2 // Киевлянин. – 1899. – № 311. – С. 1. – Кол. 5–6).

¹¹⁹⁶ Обращение Министерства финансов // Новое время. – 1899. – № 8416. – 3 авг.

¹¹⁹⁷ Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 51.

ліквідністю. Безліч таких акцій опинилися на біржах, їхні курси почали швидко знижуватися, що спричинило падіння іпотечних паперів і державних облігацій. Почалося обвальне зниження курсів усіх цінних паперів і паніка на біржі.

Основні причини кризи були «не в скороченні покупних капіталів, не в споживанні, а у сфері промислового виробництва й торгово-промислового кредиту»¹¹⁹⁸. «Швидке зростання акціонерних товариств, що охопило різноманітні галузі промисловості, і посилене залізничне будівництво... призвели наприкінці 1898 року до надзвичайного переповнення ринку паперами», у той час як загальний «стан світового ринку... сприяв створенню особливо тривожного настрою»¹¹⁹⁹.

«Зі зростанням промислового й біржового азарту все більше втрачалася обережність», і чимала частина підприємств «бралася за великі справи з невідповідно малим капіталом», усі надії покладаючи на те, що вони зможуть скористатися «широким і дешевим короткостроковим кредитом». Так «різні засновники й банки почали багату справ, що... не відповідали ані кількості їх коштів, ані характеру цих коштів». Усі ці проекти передбачалося реалізовувати «за допомогою дешевого кредиту й іноземних капіталів»¹²⁰⁰, а оскільки одержання іноземних інвестицій стало проблематичним, проекти також виявилися нездійсненними.

У листопаді 1899 р. був створений синдикат із найбільших петербурзьких банків з капіталом 5,5 млн руб. для запобігання подальшому падінню курсів акцій. Але це лише ненадовго загальмувало розвиток кризи, і незабаром почалося катастрофічне падіння цін на продукцію гірничодобувної і металургійної промисловості (ціни на вугілля з 1899 по 1901 р. знизилися майже в півтора разу, на метал – майже вдвічі). Підприємства мали все більші збитки. Так, акціонерне товариство суднобудівних, механічних і ливарних заводів у Миколаєві в звіті на загальних

¹¹⁹⁸ К денежному вопросу // Киевлянин. – 1899. – № 309. – С. 1. – Кол. 4–5.

¹¹⁹⁹ Барк П. Л. Обзор финансовых и биржевых кризисов в России с 1894 по 1914 г. / П. Л. Барк // Бородин Л. И., Коновалова А. В. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л. И. Бородин, А. В. Коновалова. – СПб.: Алетей, 2010. – С. 249. «Коли заводи і дороги побудовані, їх потрібно використовувати, і виявляється, що на ринку немає збуту для всіх тих товарів, які можуть бути ними вироблені, після чого настає момент, коли поживлення згасає. Момент цей віддалявся для російської промисловості тим, що головний споживач найбільш поживлених галузей... – залізниці, – будувалися не з комерційних позицій, а за розрахунками фінансового відомства, яке брало на себе грошову відповідальність за фінансові результати. Коли б не ця обставина – ліквідація промислового поживлення настала б у нас набагато раніше» (В. В. [Воронцов В. П.]. Судьба капиталистической России. Экономические очерки России / [В. П. Воронцов]. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича. 1907. – С. 118).

¹²⁰⁰ К денежному вопросу. Часть 2 // Киевлянин. – 1899. – № 311. – С. 1. – Кол. 5–6.

зборах акціонерів у 1902 р. повідомляло, що за 1899–1900 рр. збитки становили 187,9 тис. руб., за 1900–1901 рр. – 273,8 тис. руб. З вересня 1899 р. по березень 1900 р. 18 бельгійських підприємств Донбасу мусили припинити платежі. Почалося загострення конкурентної боротьби між підприємцями, переважно за одержання державних замовлень на вугілля і метал – єдиний порятунком за умов кризи. На найстаршому Юзівському заводі 81% продукції вироблялося за державними замовленнями, на Дружківському – 72%, на Петровському – 56%, на Таганрозькому – 29%, на Дніпровському – 26%¹²⁰¹.

Криза швидко поширилася на всю економічну систему, «відображаються на сукупності усіх... угод», паралізуючи «нормальний хід торгівлі і промисловості»¹²⁰². «У Донецькому районі, де грюндерська гарячка була особливо сильною, так само сильною була реакція», і під час кризи в цьому регіоні постраждало близько 20 заводів. З вересня 1899 р. по березень 1900 р. «припинили платежі 18 бельгійських підприємств», а зниження попиту на продукцію створило великі проблеми для металургійних заводів, «які скоротили виробництво»¹²⁰³.

На нараді представників гірничодобувної промисловості 16 серпня 1900 р. один з найбільших підприємців Східної України О. К. Алчевський говорив не тільки про припинення надходження іноземного капіталу, а і про значне скорочення попиту на метал і вугілля. Якщо в минулі роки і навіть у 1899 р. попит на чавун і залізо був постійним, то з початком кризи він різко знизився. За словами Алчевського, у 1895 р. заводи на сході України виплавили 33,7 млн пудів чавуну, у 1900 р. – 96 млн пудів. Вони могли б виплавити ще більше, 120–130 млн пудів, але падіння попиту на метал змушувало скорочувати виробництво. Юзівський завод із шести доменних печей зупинив дві, Донецько-Юр'ївський, що належав Алчевському, із трьох – одну¹²⁰⁴.

¹²⁰¹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 315–316.

¹²⁰² Трубников Н. В. Денежное обращение в связи с мощным развитием производства богатств в России / Н. В. Трубников. – СПб.: Тов. П. Табурно и К^о, 1900. – С. 31.

¹²⁰³ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – СПб., 1900. – С. 359.

¹²⁰⁴ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 317–318.

Загальні втрати бельгійських інвесторів у російських підприємствах під час кризи досягли 100 млн дол.¹²⁰⁵ У 1899 р. призупинив роботу металургійний завод бельгійського «Верхньодніпровського товариства», у 1900-у – Краматорський завод, у 1902 р. – Керченський завод, а на підприємстві бельгійського товариства «Російський Провіданс» була введена зовнішня адміністрація. Роком раніше, у 1901 р., зупинився один з найбільших заводів Донецько-Юр'ївського металургійного товариства (ДЮМТ), заснований О. К. Алчевським, впливовим промисловцем і банкіром нового індустріального регіону.

«Підприємства Алчевського, так само як підприємства Мамонтова і Дервіза, самі по собі не були дугими; Донецько-Юр'ївський металургійний завод – один із найкращих і найграндіозніших у всій Європі, а тим часом саме його будівництво розорило Алчевського, а за ним і всі установи, де він користувався кредитом. Завод виявився занадто великим», що не відповідало реальному попиту на його продукцію¹²⁰⁶.

Коли почалася криза 1900–1902 рр. плани уряду з розвитку залізничної мережі були тимчасово призупинені, а замовлення на рейки скасовані. Після повідомлення про те, що в Російській імперії настала криза, серед власників акцій розташованих там підприємств почалася паніка, і відбулося ще більше зниження курсів індустріальних паперів (для 98 французьких і бельгійських компаній з 1316 млн франків до 536 млн, тобто на 59%)¹²⁰⁷. Ніхто вже не погоджувався вкладати свої капітали в підприємства Російської імперії, приплив іноземних інвестицій сильно скоротився, водночас зупинилося швидке зростання промисловості.

Іноземні інвестори намагалися обвинувачувати російську сторону в скороченні виробництва. За чутками, що поширювалися французькою пресою, зокрема газетою Temps, «коли французи почали будувати заводи в Донецькому басейні, заводська промисловість була там на низькому рівні розвитку», французи нібито побудували заводи за останнім словом техніки, але щойно виробництво налагодилося, російський уряд «почав жорстко ставитися до промисловості; замовлення, що зосереджені в руках

¹²⁰⁵ Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 43–44.

¹²⁰⁶ Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 17–18, 40.

¹²⁰⁷ Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 51.

уряду, не давалися за тими цінами, на які французи сподівалися; почалася внутрішня конкуренція між заводами»¹²⁰⁸.

У листопаді 1901 р. в Харкові проходив з'їзд представників гірничодобувної промисловості «південноросійського», як його називали, промислового регіону. Головним питанням, що обговорювалося на з'їзді, була промислова криза, яка найбільше виявилася у гірничодобувній і металургійній промисловості. Швидке зростання цієї галузі було спричинене великими державними замовленнями на рейки, інше залізничне устаткування і загальний державний протекціонізм. Коли ці замовлення зменшилися під час кризи, у галузі почався спад. Таку ситуацію важко назвати незвичайною – період державного протекціонізму в гірничодобувній і металургійній промисловості був і в Німеччині, і в США, коли там створювалися залізничні мережі¹²⁰⁹.

¹²⁰⁸ На початку ХХ ст. французька преса, у тому числі газета Temps, не припиняла «давати нам різні поради в сфері торгівлі», рекомендуючи «нашим південним заводчикам... улаштувати синдикати і взяти в руки усю торгівлю металургією, розподіляти замовлення і ціни... Невже Temps... думає, що наш уряд дозволить французам-заводчикам на нашому Півдні влаштувати на власний розсуд відповідно до отриманої інструкції від паризьких бульварних «економістів» синдикати і диктувати нам якісь умови?» (Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб.: Тип «Энергия», 1905. – С. 15).

¹²⁰⁹ Один з учасників з'їзду, Г. Яромонкін, «пояснюючи розвиток південноросійської гірничої промисловості великими державними замовленнями, пов'язаними з будівництвом Сибірської залізниці», порушив справедливе питання: «невже з припиненням цього будівництва повинна припинити своє існування залізна і кам'яновугільна промисловість на півдні Російської імперії?» (К вопросу о горнопромышленном кризисе // Киевлянин. – 1901. – № 309. – С. 2. – Кол. 1–2). Під час з'їзду «від міністра фінансів була отримана телеграма із запитанням, чому, незважаючи на дуже високі мита, протягом 9 місяців нинішнього [1901] року привезено через кордон близько 4 млн пудів чавуну, заліза і сталі, і 184 млн пудів кам'яного вугілля». Відповідаючи на це запитання, промисловці зазначали, що повністю імпорт через кордон певних сортів металу і виробів з нього припинитися не зможе, «тому що Росія завжди одержуватиме через кордон частину машин високої якості», які на російських підприємствах не виробляються. До того ж «привезення 4 млн пудів іноземного заліза незначне порівняно із сотнею мільйонів пудів південноросійського виробництва чавуну». Щодо експорту іноземного вугілля, то йдеться про порти Балтійського моря, «куди доставка донецького вугілля неможлива через далеко відстань» (К вопросу о горнопромышленном кризисе // Киевлянин. – 1901. – № 309. – С. 2. – Кол. 1–2). «Крім розмов про синдикати і про вивезення за кордон “надлишків” російських металів, торішній харківський з'їзд південних гірничопромисловців... зупинився на проєкті поширення заліза і залізних виробів серед населення». З'їзд підготував клопотання «про відкриття Державним банком широкого кредиту зєствам спеціально купівлі в заводчиків заліза» з метою його подальшого продажу переважно селянам (Новый фазис в железной и угольной промышленности. Часть III // Киевлянин. – 1903. – № 262. – 22 сент. – С. 1–2).

Після початку кризи заводи сходу України продовжували роботу і накопичували продукцію, але з 1900 по 1903 р. попит на вугілля, залізну руду і сталь знизився на 50%, що зробило подальшу роботу більшості підприємств економічно нерентабельною. Крах банків О. К. Алчевського і декількох бельгійських банків, що фінансували промисловість регіону (зокрема «Льєзького банку» – Banque de Liege), ще більше погіршив ситуацію.

У середині 1901 р. курси найпопулярніших до кризи дивідендних цінних паперів знизилися настільки, що за акції заводу «Сормово» давали 70% номіналу, а за акції Олександрівського сталеливарного заводу і Донецько-Юр'ївського металургійного заводу ще менше – 20% (50 карбованців за акцію номіналом 250 руб.). За акції паровозобудівного заводу Гартмана на початку 1899 р. давали 154 руб. замість 245 руб. Знизилися і котирування російських процентних паперів на європейських біржах – на Паризькій біржі, основній для російських державних облігацій, курс 4% облігацій знизився до 99% номіналу, 3% – до 83%, 3,5% заставних листів – до 87%¹²¹⁰.

У 1902 р. акції «Дніпровського товариства» знизилися в ціні на 65%, а його дочірніх підприємств – шахти «Алмазна» і Миколаївського суднобудівного заводу – на 90%. Ще гірші були справи в компанії «Російський Провіданс», як і самої бельгійської компанії «Провіданс», що інвестувала перед кризою занадто великі капітали на сході України¹²¹¹.

Коли під час кризи почалося зниження курсів усіх цінних паперів, насамперед воно торкнулося курсів акцій, ціни на які були роздуті й набагато перевищували реальну прибутковість підприємств. Ціни на акції значно знизилися, зокрема на банківські – майже вдвічі. «За такого стану справ спокій акціонерів і повна їх довіра до керівників банків змінилися ворожістю і скептицизмом, а їхня колишня зворушлива єдність... почала змінюватися бурхливими зборами», на яких «публіка, що добре поскубали за останні роки на банківсько-біржових маніпуляціях», відкрито виказувала своє обурення. Завдяки невдоволенню акціонерів «почала розкриватися перед суспільством закулісна сторона тієї

¹²¹⁰ Подібне падіння курсів відзначалося і для німецьких державних паперів (у середньому – до 85% номіналу), оскільки перед кризою німецька промисловість, «як і в нас, надмірно розрослася значною мірою за рахунок іноземних капіталів» (Мигулін П. П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902) / П. П. Мигулін. – Х.: Печатное дело, 1902. – С. 258, 262).

¹²¹¹ Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. – К.: Посольство Бельгії, 2010. – С. 33, 48–49.

діяльності, яку вели наші акціонерні банки в період фінансово-промислового піднесення»¹²¹².

Щоб урятувати від краху великі металургійні підприємства, Державний банк надав їм значну фінансову допомогу – з 1900 по 1902 р. кредити цим підприємствам вирости вдвічі й досягли 280 млн руб., а деякі неплатоспроможні підприємства викупувалися Державним банком і переходили в його власність¹²¹³. Однак підтримка Міністерством фінансів і Державним банком біржі, а також нежиттєздатних промислових підприємств лише загальмувала природний розвиток кризи. І хоча проблемним підприємствам було видано кредитів на 170 млн руб., врятувати їх однаково не вдалося.

Неоднозначний вплив державного втручання на протікання криз розуміли ще на початку ХХ століття. За словами С. Хрульова, «якби ця криза виявилася тільки... у біржовому краху... він став би не тільки бурхливим, а й швидко минув би внаслідок негайної переоцінки всіх нежиттєздатних підприємств». Однак уряд «виступив з підтримкою спершу біржі, а потім і самих промислових підприємств», хоча «для загального блага під час промислових криз необхідно надати біржі повну свободу в переоцінці паперів... Тоді крах проноситься на біржі як гроза» і після нього «економічне життя розвивається нормально». Що бурхливішим стає біржовий крах і що глибша переоцінка паперів, то позитивніші наслідки такого краху, який оновлює біржу. У США, де в цей час біржові кризи стали звичайною справою, вважалося, що підприємство стає справді ефективним «тільки після третьої переоцінки»¹²¹⁴.

За час кризи близько 30% підприємств регіону було ліквідовано. Вони були або поглинені більшими компаніями, або збанкрутували й перейшли у власність конкурентів. Особливо сильною була криза серед бельгійських підприємств. У той час як російський уряд створив в 1902 р. синдикати «Продамет» (що об'єднав 90% усіх металургійних підприємств)¹²¹⁵ і «Продуголь»

¹²¹² Внутреннее обозрение // Народное хозяйство. – 1901. – Кн. 5. – С. 137.

¹²¹³ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Т. Лазанська. – К.: Ін-т історії України, 1999. – С.27.

¹²¹⁴ Хрулёв С. С. Финансы России в связи с экономическим положением её населения / С. С. Хрулёв. – СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1909. – С. 151–154.

¹²¹⁵ В основі «Продамета» були французькі й бельгійські капітали, інвестовані в металургійні підприємства, що ввійшли до синдикату (Trusts in Russia // The Times. – 1911. – June 1911. – P. 24. – Col. 5). Основними учасниками синдикату були «Російський Провіданс», «Південноросійське Дніпровське металургійне товариство», Нікополь-Маріупольський завод, Брянський завод, завод Гартмана й

(до якого увійшли 13 найбільших компаній, що забезпечували 45% видобутку вугілля) з метою визначення квот постачань продукції кожної з компаній і за рахунок цього збереження виробництва під час кризи, серед великих іноземних компаній координація дій практично була відсутня (особливо серед бельгійських підприємств), а криза тільки загострила конкурентну боротьбу¹²¹⁶.

Скорочення впливу бельгійського капіталу

Бельгійці, що претендували на роль лідерів у металургійній промисловості на сході України, під час кризи не змогли зберегти своїх позицій. Їх фінансовий вплив послабшав, а кількість підприємств, що належали бельгійським інвесторам, скоротилася, згодом перейшовши у власність французьких конкурентів. І хоча у бельгійських компаній був шанс стати лідерами в металургійній галузі Донбасу, ця можливість була втрачена. Після кризи присутність бельгійського капіталу на Донбасі скоротилося, і знову почали домінувати французькі інвестори.

Серед бельгійських компаній, які збереглися на Донбасі після кризи, найбільшими в 1910 р. були «Південноросійське Дніпровське металургійне товариство» з капіталом 15 млн руб., «Російсько-Бельгійське металургійне товариство» (20 млн руб.) і металургійне товариство «Російський Провіданс» (14,6 млн руб.)¹²¹⁷.

ін. (Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 – 1914 / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – S. 266.).

¹²¹⁶ Однією зі спроб співробітництва і координації дій бельгійських інвесторів була ініціатива інженера Жуля Гернаєрта (Jules Gernaert) створити в 1902 р. «Російську промислову федерацію» (Federation industrielle russe) з метою координації дій бельгійських підприємств Донбасу. На перше засідання федерації прибуло багато промисловців, але домовитися про спільні дії вони не змогли, і бельгійський синдикат підприємств Донбасу так і не був створений. Цього самого року Едуард Деспре (Edouard Despret), керівник Societe generale, пропонував створити подібний синдикат великих бельгійських і французьких металургійних підприємств, але цей проєкт також був невдалим. Конкуренція між чотирма основними бельгійськими металургійними підприємствами Донбасу («Південноросійське Дніпровське товариство», «Російський Провіданс», «Таганрог» і «Російсько-Бельгійське металургійне товариство») була настільки сильною (відображаючи боротьбу за місце на ринку серед материнських компаній у Бельгії), що й у 1907 р. на зборах учасників синдикату «Продамет» у Петербурзі президент компанії «Таганрог» Густав Трасентер (Gustave Trasenter) відкинув ідею співробітництва між бельгійськими компаніями (Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. – К.: Посольство Бельгії, 2010. – С. 50–51, 55).

¹²¹⁷ Тьери Э. Экономическое преобразование России / Э. Тьери. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 77; Озеров И. Х. Экономическая Россия и её финансовая политика на

Якщо в 1900 р. Бельгія була основним інвестором у Російській імперії (43% капіталів), то перед Першою світовою війною вона поступилася першістю Англії і Франції¹²¹⁸. У 1910 р. обсяг англійських інвестицій у Російській імперії становив 156,6 млн руб. (26,86%), французьких – 144,6 млн руб. (24,8%), бельгійських – 139,9 млн руб. (23,99%). У цей час на Донбасі працювала 31 бельгійська компанія (10 металургійних, 7 гірничодобувних, 6 трамвайних та ін.) із загальним капіталом 421,8 млн руб.¹²¹⁹

Змінилося і саме ставлення суспільства (особливо преси) до іноземних інвесторів, особливо бельгійських – їх звинувачували в спробах монополізувати металургійну галузь і міський транспорт, у завищених цінах на продукцію і послуги, а бельгійські трамвайні компанії преса нерідко зображувала як суто спекулятивні. Особливо численними такі публікації були в 1911 р., коли Марсель Лаувік (Marcel Lauwick), секретар «Бельгійсько-Російського товариства освіти» (Societe d'Etudes Belgo-Russes) здійснив поїздку Донбасом. «М. Лаувік прибув до Росії як завойовник... Цей бельгійський інтриган... ловить у свої пастки» місцевих підприємців, які потім «відправляються в Брюссель у пошуках інвестицій»¹²²⁰, – писала московська газета «Раннее утро».

ісходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1905. – С. 122.

¹²¹⁸ Після кризи 1900–1902 рр. у бельгійських інвестиціях акцент був зроблений на трамвайні компанії, мережа яких почала виникати після успіху в 1905 р. у багатьох містах (Одесі, Харкові тощо) компанії «Київські трамваї», фінансованої товариством «Трамваї й електричні підприємства» (Union anversoise de tramways d'entreprises electriques) з Антверпена. Почалася складна боротьба між трамвайними компаніями і муніципальною владою за розподіл прибутків. На початку XX ст. Бельгія була визнаним лідером у розвитку мережі міських трамваїв. Ця галузь бельгійської промисловості стала бурхливо розвиватися на початку 1880-х років, потім після періоду спаду наприкінці 1880-х, наприкінці 1890-х бельгійські компанії почали інвестувати капітали в трамвайні мережі інших країн (крім Російської імперії – в Іспанію, Італію, на Близький Схід). Найбільшої інвестиційна активність була в 1904–1908 рр., коли бельгійські трамваї з'явилися на вулицях міст Російської імперії. Усього в країнах Східної Європи в розвиток трамвайних мереж було вкладено до 1913 р. 254,7 млн франків – 22,2% від усіх бельгійських інвестицій у трамвайні компанії (Lopez A. M. Belgian investment in tramways and light railways. An international approach, 1892–1935 / A. M. Lopez // The Journal of Transport History. – 2003. – Vol. 24. – № 1. –Р. 59–77).

¹²¹⁹ Абрамова Н. Г. Иностранные акционерные общества в России в 1905–1914 гг. / Н. Г. Абрамова // Вестник МГУ. История. – 1980. – № 4. – С. 82.

¹²²⁰ Раннее утро. – 5(18) июня 1918 г. Міністерство закордонних справ Бельгії доручило Станіславу Бойе (Stanislas Boeue), генеральному консулу Бельгії в Харкові, вивчити причини негативної кампанії в пресі проти бельгійських інвестицій. «Коментарі в місцевій пресі... не позбавлені підстав... деякі несумлінні фінансисти... скомпрометували наших підприємців... і зараз до бельгійців

Однак Брюссельська біржа і в 1913 р. усе ще залишалася основним ринком для індустріальних цінних паперів підприємств на сході України. Якщо на Паризькій біржі в 1912–1913 рр. котирувалося 6 найменувань «південноросійських» індустріальних цінних паперів, то на Брюссельській – 19 найменувань¹²²¹. З початком економічного підйому 1907–1913 рр. бельгійські інвестори (які наприкінці ХІХ ст. вважали Донбас «десятою провінцією Бельгії») намагалися повернути собі колишній вплив і спробувати «використати у своїх вигодах підйом економічного життя, який переживає нині Росія»¹²²².

Хоча бельгійським інвесторам так і не вдалося відновити лідируючі позиції на Донбасі, їхні зусилля не були даремними. Якщо підбити підсумки діяльності бельгійських підприємств у Російській імперії за 1909–1911 рр. (188 акціонерних товариств із капіталом 925 млн франків), то середній розмір дивідендів виріс з 3,2% у 1909 р. до 6,1% у 1910 р. і 8,23% у 1911 р.¹²²³ У 1911 році 19 металургійних заводів, що належали бельгійським інвесторам, «дали чистий прибуток у розмірі 122 млн франків проти 69 млн франків у 1910 р. і 43 млн франків у 1901 р. Щодо їх основних капіталів прибутковість минулого [1911] року становить 27 відсотків»¹²²⁴.

«Ще недавно для класифікації російсько-бельгійських підприємств було достатньо якихось 10–12 рубрик. Тепер кількість їх доводиться подвоїти. Бельгійці зацікавилися відразу борошномельною і цукровою справою, влаштуванням курортів, експлуатацією іригаційних і бавовняних підприємств у Середній Азії»¹²²⁵ (хоча більшу частину цих планів не вдалося повністю реалізувати через початок війни).

відчувається загальна недовіра», – писав С. Бойє 22 березня 1911 р. (Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. – К.: Посольство Бельгії, 2010. – С. 57).

¹²²¹ Брюссель // Биржа. – 1913. – № 41. – С. 22.

¹²²² «Наскільки серйозно зацікавлена Бельгія в російських продуктивних силах, видно з того, що спеціальна урядова експедиція вивчила причини невдач деяких бельгійських підприємств (після 1905 р.) і... досліджувала перспективи російської промисловості. Перспективи ці звіт визнає блискучими й енергійно закликає бельгійських капіталістів не випускати з рук російських підприємств» (Бельгийский капитал в России // Финансовое обозрение. – 1912. – № 15. – С. 11).

¹²²³ Дивиденды русско-бельгийских предприятий за прошлый год // Финансовое обозрение. – 1912. – № 11. – С. 16.

¹²²⁴ «При розподілі дивідендів на частку капітальних акцій припадало 46 проц. усієї суми дивідендів, на частку акцій другого і третього розрядів 43 проц., на частку правління 10 проц., і, наразі, на частку конторського і робочого персоналу усього близько 2 проц.» (Металлургия и горнопромышленность // Финансовое обозрение. – 1912. – № 25. – С. 15).

¹²²⁵ «Навіть книжкова і газетна справа в Росії не уникли їх підприємницької уваги», і в Брюсселі було організовано акціонерне товариство «для представництва інтересів

Потік цінних паперів російсько-бельгійських товариств заповнив Брюссельську біржу. Попит мали і папери, не включені в біржові котирування. «На останньому біржовому аукціоні в Брюсселі було продано 2143 російські промислові цінні папери, що не котируються на біржі, «на номінальну суму 256 тис. франків»¹²²⁶.

На Брюссельській біржі вирувало життя. У листопаді 1912 р. там зчинився черговий скандал, коли «один з адміністраторів великого бельгійського анонімного товариства залізниць, що випустив паперів на десятки мільйонів, надрукував і потім використав як заставу в банках фальшиві облигації товариства на 30 млн франків». При цьому «місцеві фінансові звичаї» характеризує той факт, що винуватець скандалу передавав у заставу облигації за ціною 40–50% від поточного біржового курсу. «Це показує, що банкіри здогадувалися про злочин, але закривали на нього очі, розраховуючи на власті прибутки»¹²²⁷.

Масові бельгійські інвестиції в Російській імперії стимулювали економічний розвиток у самій Бельгії. З 1870 р., коли почалася епоха експорту капіталу, населення Бельгії зросло з 5,087 млн чоловік до 7,423 млн у 1910 році – на 46%. За цей час товарний експорт виріс на 394%, довжина залізниць – на 345%, державний борг – на 462% (3829 млн франків у 1910 році). Особливо значним було зростання заощаджень бельгійців. Тільки їх внески в державні ощадні каси збільшилися з 30 млн франків у 1870 році до 1353 млн у 1910 році – на 4410%. «Найцікавіша цифра, що показує зростання багатства», – *valeurs mobilières*, цінні папери. Якщо в 1870 р. на душу населення в Бельгії припадало цінних паперів на 14 тис. франків, у 1890 р. – 32 тис., то в 1910 р. – 78 тис. франків. Так Бельгія, значною мірою завдяки експорту капіталу й перенесенню промислових підприємств до Російської імперії, «поступово ставала країною нагромадження паперових капіталів»¹²²⁸.

російської преси за кордоном і для постачання російським газетам і журналам іноземних оголошень і реклам». У планах товариства була організація участі російської преси у всесвітніх виставках у Генті в 1913 р., у Сан-Франциско в 1915 р. (Неугомонность бельгийцев // Финансовое обозрение. – 1912. – № 25. – С. 21).

¹²²⁶ «Заслужують на згадку такі угоди: 14 привілейованих акцій франко-бельгійського тресту трамваїв і електрики продані по 2 франки... 182 акції товариства «Тулзькі доменні печі» продані по 8 франків, друга партія тих самих акцій... 295 шт., продана по 7 франків; 45 акцій бельгійського товариства «Цементні і цегельні заводи в Москві» продані по 52 франки, 4 акції керченського заводу продані по 5 франків, 219 привілейованих акцій Качкарських золотих промислів по 47 франків» (На последнем биржевом аукционе в Брюсселе // Финансовое обозрение. – 1912. – № 6. – С. 13).

¹²²⁷ Биржевой скандал // Финансовое обозрение. – 1912. – № 21. – С. 11.

¹²²⁸ На вершинах капиталистического строя // Финансовое обозрение. – 1912. – № 20. – С. 18.

Коли в 1914 р. Бельгія була окупована Німеччиною, а Російська імперія вступила у війну, бельгійські компанії Донбасу опинилися в критичному стані – їх могли будь-якої миті назвати такими, що належать ворожій Німеччині, і націоналізувати. Після двох революцій 1917 р. загальний обсяг збитків бельгійських підприємців оцінювався в 2,5 млрд золотих франків. У 1920-і роки сума втрат була зменшена до 1,5 млрд франків і вона, імовірно, містила в собі загальні збитки як за інвестиціями у промислові підприємства, так і в російські залізничні й державні облігації.

Загальний обсяг бельгійських інвестицій, вкладених у промисловість, оцінюється для Російської імперії по-різному. Н. Г. Абрамова називає суму 372 млн фр. у 1914 р.¹²²⁹, В. Пеетерс – 481 млн фр. у 1913 р., з них в Україні (переважно в промисловість Донбасу) – 275,4 млн фр.

Німецькі інвестиції, «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана» та промисловість Луганська

Зростання впливу німецьких капіталів було пов'язане не тільки зі збільшенням значення Німеччини у світовій фінансовій системі, а і з тим, що німці, на відміну від англійців, французів і бельгійців, не лише направляли інвестиції в створення нових підприємств, а використовували всіляку можливість для організації розгалуженої мережі філій німецьких компаній у Росії і для розширення присутності німецьких товарів на російському ринку (який і так був ними переповнений). Однак Німеччина і Бельгія «значною мірою» вкладали в російські папери не власні капітали, а були «тільки посередниками між французькими капіталістами і Росією»¹²³⁰.

Масштаби реальної присутності німецького капіталу визначити набагато складніше, ніж для французьких чи бельгійських інвесторів через велику німецьку діаспору, що існувала в Російській імперії з початку XVIII ст. і значно перевершувала за кількістю інші іноземні співтовариства. Наявність у Російській імперії великої кількості етнічних німців, що прийняли російське підданство, але часто зберігали зв'язки з

¹²²⁹ Абрамова Н. Г. Иностранные акционерные общества в России в 1905–1914 гг. / Н. Г. Абрамова // Вестник МГУ. История. – 1980. – № 4. – С. 77–91. Дивіденди, виплачені на бельгійські інвестиції, досягли за період 1880–1913 рр. 313,4 млн фр. для всієї Російської імперії, 232,1 млн фр. для інвестицій в Україні (Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. – К.: Посольство Бельгії, 2010. – С. 61–62).

¹²³⁰ Мигулин П. П. Иностранные инвестиции в России // П. П. Мигулин // Новый экономист. – 1913. – № 12. – С. 3.

Німеччиною, призводило до того, що нерідко в підприємствах, які формально контролювалися французьким, бельгійським чи російським капіталом, керівні посади обіймали німці (довідатися, хто саме був власником великих пакетів акцій цих підприємств, найчастіше немає можливості, оскільки більшість акцій були на пред'явника). Вважалося, що посередники-німці краще знають умови російського ринку, ніж будь-які інші іноземні інвестори, а завдяки зв'язкам усередині німецької діаспори німецькі капітали більш рівномірно розподілялися у різних галузях промисловості, ніж французькі чи бельгійські.

І справді, у створення металургійних підприємств у Донецькому басейні й у Криворізькому регіоні були інвестовані переважно французькі й бельгійські капітали, але якщо простежити історію виникнення та розвитку металургійної промисловості на півдні Російської імперії, то «першими керівниками цих заводів були німці. Серед членів правління цих підприємств нерідко можна було тоді зустріти представників тих самих німецьких фірм, яким доручено було технічну організацію цих підприємств», і підприємства розплачувалися з німецькими фірмами «частково готівкою, частково акціями»¹²³¹. На відміну від інших іноземних інвесторів, Німеччина була не тільки джерелом капіталу, а й людей; багато з них залишалися в Росії, приносячи із собою не тільки капітали, а і підприємницький дух та досвід¹²³².

За даними 1913 р., німецьких капіталів, допущених до операцій у Росії, було 90,9 млн руб. Хоча за розміром іноземного капіталу, допущеного до операцій у Росії, лідирували Англія (154,4 млн руб.), Франція (141,2 млн руб.) і Бельгія (135,6 млн руб.), за величиною іноземного капіталу в російських акціонерних товариствах однозначно лідирувала Німеччина – 287,1 млн руб. (французького капіталу в акціонерних товариствах було на 112,1 млн руб., англійського на 72,1 млн)¹²³³.

Серед німецьких компаній, великих емітентів акцій, виділявся Луганський паровозобудівний завод («Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана»), цінні папери якого стійко посідали місце в біржових котируваннях у Петербурзі, Парижі та Брюсселі. Акції товариства номіналом 100 і 150 руб. з'явилися в котируваннях Петербурзької біржі в 1898 р., а також на біржах Парижа і Брюсселя. Серед їхніх власників були Дрезденський банк

¹²³¹ Германские капиталы в русской железной промышленности // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1914. – № 50. – С. 350.

¹²³² Зак А. Н. Немцы и немецкие капиталы в российской промышленности / А. Н. Зак. – СПб.: Тип. Л. Я. Гинзбурга, 1914. – С. 11.

¹²³³ Донгаров А. Г. Иностранный капитал в России и СССР / А. Г. Донгаров. – М.: Международные отношения, 1990. – С. 20.

і найбільші російські банки – Петербурзький Міжнародний комерційний, Петербурзький обліковий і позичковий, Російсько-Азіатський¹²³⁴.

Товариство було засновано німецьким промисловцем Густавом Гартманом (1842–1910) 15 травня 1896 р. з основним акціонерним капіталом 4 млн руб. (у 1917 р. – 9 млн руб.). Густав Гартман був сином саксонського «залізничного короля» Річарда Гартмана (1809–1878), який побудував найбільший машинобудівний завод у м. Хеймніц (Саксонія), що у 1870 р. перетворений на акціонерне товариство *Maschinenfabrik AG* з капіталом у 2,5 млн дол.¹²³⁵ Статут «Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана» був затверджений 3 травня 1896 р. Засновниками товариства (із правлінням у Петербурзі) стали власник паровозобудівних заводів у м. Хеймніц Густав Гартман і російський громадянин німецького походження статський радник І. Л. Гольдштанд.

«Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана» у Луганську почало діяти 18 червня 1896 р. з основним капіталом 9 млн руб., запасним – 1,361 млн руб. Товариство випустило 60 000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 150 руб., а в 1900 р. одержало дозвіл на випуск 5% облігацій на 4,5 млн руб. терміном на 30 років з номінальною вартістю 250 руб. На виплату дивідендів призначалося до 15% прибутку. Перші дивіденди акціонери товариства одержали в 1897–1898 рр. (1,33%), потім під час кризи дивіденди не виплачувалися. У 1901–1902 рр. акціонери одержали 4,7% дивідендів, у 1902–1903 рр. – 7,33%, 1903–1904 рр. – 8%. Акції товариства були введені в котирування Петербурзької біржі 24 жовтня 1897 р., їхнє біржова вартість швидко зросла з 159 руб. (номінал 150 руб.) до 278 руб. у 1898 р. і 251 руб. у 1899 р. Під час кризи ціна акцій знизилася до мінімальної оцінки в 103 руб. (1901 р.), потім дещо виросла й у 1903–1904 рр. коливалася в діапазоні 110–167 руб.¹²³⁶

Будівництво заводу Гартмана почалося в 1896 р. на березі річки Лугань на околиці невеликого в той час міста Луганська (його населення на початку ХХ ст. не перевищувало 25 тис.

¹²³⁴ Русские биржевые ценности. 1914–1915 / Под ред. М. И. Боголепова с участием В. А. Мукоссева, В. С. Зива. – Пг. [без изд.], 1915. – С. 290; Барышников Н. М. Деловой мир России / Н. М. Барышников. – СПб.: Искусство-СПб., 1998. – С. 116.

¹²³⁵ Piersig W. Der sächsische Lokomotivenkönig: Zum 200. Geburtstag des sächsischen Lokomotivenkönigs und Industriepioniers Richard Hartmann / W. Piersig. – GRIN Verlag, 2009. – 26 s.

¹²³⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 2. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С.999.

чол.)¹²³⁷. Устаткування було перевезене із заводів Гартмана в Хеймніці, і Луганський паровозобудівний завод почав працювати в травні 1900 р., ставши восьмим у Росії заводом такого профілю. Директором заводу в 1896–1902 рр. був англієць Я. І. Андерсон, у 1902–1904 р. – родич Гартмана Г. В. Трек, а з 1904 по 1918 рр. – К. К. Хржановський. До 1903 р. було зроблено 359 паровозів, і завод почав лідирувати в цій галузі, забезпечуючи 10% випуску паровозів у всій імперії. Особливо активне підприємство працювало в роки російсько-японської війни, виконуючи державні замовлення¹²³⁸. На початку 1913 р. ціна акцій на Петербурзькій біржі становила 256–258 руб., у середині 1913 р. – 303 руб.¹²³⁹

Прибуток товариства Густава Гартмана на вкладений капітал у 1909–1910 рр. становив 10%, у 1910–1911 рр. – 11,85%; у 1911–1912 рр. – 10,5%. «Усупереч усім очікуванням роки сприятливої кон'юнктури для металургійної промисловості – 1909, 1910, 1911», для яких було характерне посилення біржової діяльності, і

¹²³⁷ Історія Луганська і промисловості в цьому місті почалася в 1795 р., коли Катерина II видала «Указ про створення ливарного заводу». Ливарно-гартматний завод будували майже 10 років і біля нього виникло робоче селище, що згодом стало Луганськом. Восени 1886 р. у петербурзьких газетах поширилися чутки, що Луганський завод збиралися передати «у приватні руки», і що це питання вже передане на розгляд Комітету міністрів. «Якби Луганський завод був тільки гірничопромисловим підприємством» і його доля «мала тільки економічний інтерес», питання про передачу в приватні руки могло б вирішуватися на основі одних тільки «економічних міркувань». Але Луганський завод, що виробляв снаряди, «має пряме відношення до справи державної оборони». Завод «існує вже майже сто років», він був побудований «з метою постачати Чорноморському флоту предмети озброєння». Чимало було розмов про те, що, «перебуваючи у казенному управлінні, Луганський завод дивним чином потрапив у залежність від відомого заводу англійця Юза (заснування якого, через величезні субсидії, всілякі пільги і підтримку паралізувало розвиток... металургійної справи на півдні Росії)». Залежність ця виявлялася в тому, що було вирішено використовувати не уральський чавун, як було спершу, а сировину Юзівського заводу, який був набагато ближче. Але якщо при роботі на уральському чавуні брак під час виготовлення снарядів «був найбільш незначний», то на Юзівському чавуні «брак досягав 70%» (Печальные слухи о передаче Луганского чугунолитейного завода из казённых в частные руки № 20, 37 // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1887 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 36). Крім цього заводу, у середині XIX ст. в місті працювало близько 20 невеликих промислових підприємств, а в 1874 р. була побудована залізниця, що згодом з'єднала Луганськ з Азовською дорогою. Крім заводу Гартмана, у 1896 і 1897 р. у Луганську було засновано два бельгійських підприємства – «Анонімне товариство Луганських емальовальних майстерень» і «Анонімне товариство Луганських ливарних заводів» (Промышленность Луганска. – obzor.com.ua/lugansk/industry).

¹²³⁸ Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, юг России / Г. Гартман // Экономическая история: Ежегодник. 2008. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – С. 466.

¹²³⁹ Санкт-Петербургская биржа // Финансовое обозрение. – 1914. – № 15. – С. 15.

зростання курсів цінних паперів металургійних підприємств «не супроводжувалися підвищенням прибутковості акцій товариства Гартмана»¹²⁴⁰. Імовірно, причина цього була в підвищеній частці державних замовлень на паровози – на такі замовлення мало впливала кон'юнктура ринку.

Фінансування транспортної інфраструктури східного індустріального регіону

У 1852 р. був запропонований план будівництва Харківської залізниці, і князь С. В. Кочубей¹²⁴¹ подав прохання надати концесію на будівництво дороги, що повинна була з'єднати Курськ, Харків і Таганрог. У планах заснованого С. В. Кочубеем з компаньйонами акціонерного товариства було спорудження дороги від Харкова – «Нижнього Новгорода південної Росії», як його називали через зростання торгового значення міста, – до порту у Феодосії. Але цей проект так і не був затверджений¹²⁴².

Тим часом йшли тривалі суперечки про те, як краще поєднати Харків із залізничною мережею. Якби Одеса була зв'язана не з Києвом, а з Харковом, то залізниця пішла б на Кременчук, Полтаву і Харків, часто проходячи через місцевість мало населену в той час. «Чи багато виграв би від цього Харків? Гадаємо, що дуже мало», тому що «це місто... не більш ніж ринок Москви»¹²⁴³. Однак,

¹²⁴⁰ Операции общества «Гартман» за 3-летие 1909–1912 гг. // Биржа. – 1913. – № 9. – 3 марта. – С. 7.

¹²⁴¹ Полтавський губернський «предводитель дворянства» Сергій Вікторович Кочубей (1820–1880) згодом став членом правління Головного російського товариства залізниць і почесним директором «Новоросійського товариства» Дж. Юза.

¹²⁴² Головним співзасновником запропонували бути П. А. Клейнміхелью, щоб у такий спосіб одержати його підтримку. Відстоюючи в урядових колах доцільність будівництва такої дороги завдовжки 600 верст із вартістю лише 50 тис. руб. за версту, Клейнміхель зазначав, що вона допоможе забезпечити підвезення зерна до портів і зберегти позиції на світовому хлібному ринку, де зростає конкуренція США, нового великого експортера зерна (История железнодорожного транспорта России. В 2 т. Т. 1. 1836–1917 гг. – СПб., 1994. – С. 72–73).

¹²⁴³ Значення Харкова в 1860-і роки було пов'язано тільки з протекціоністським тарифом. «Через цю штучну умову його добробуту інтереси... міста вимагають», щоб основну увагу приділяти природним, реальним перевагам Харкова. А ці переваги полягають в «його проміжному положенні між Києвом, з одного боку, і азівськими портами, з другого». У 1860-і роки, до будівництва залізниці, що зв'язала Харків з іншими центрами, «портом для Харкова був Таганрог», і Одеський порт для Харкова не мав перед Таганрогом жодних особливих переваг (Железная дорога из Москвы в Одессу должна идти на Киев, а не на Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 478).

незважаючи на цю залежність торгового значення міста від пільгового тарифу, у 1860-і роки, коли визначалися напрямки основних ліній залізничної мережі на території України, Харків усе більше ставав «пунктом для складування мануфактурних товарів, що розходяться звідти на українські ярмарки»¹²⁴⁴.

У 1866 р. було видано царський дозвіл на будівництво Харківської залізниці. Фінансував цей проєкт великий підприємець

¹²⁴⁴ Особливість транспортування цих товарів на українські ярмарки була в тому, що «товари, які розміщені на складі в Харкові, а також йдуть прямо з Москви, роблять щорічне коло, крайні пункти якого позначаються Курськом, Кролевцем, Ромнами й Єлизаветградом. У середині цього шляху лежать Полтава і Суми. От головні ярмаркові міста, між якими цілий рік мандрують товари, переїжджаючи з одного ярмарку на інший». Інтереси ярмаркової торгівлі вимагали, «щоб одне з цих ярмаркових міст було зв'язане залізницею з Москвою, і щоб сполучення їх між собою покращилися. До якого з цих міст піде пряма залізниця з Москви, для ярмаркової торгівлі байдуже, аби було обране місто, яке має досить великий ярмарок». Для вигоди торгівлі було б непогано, якби це місто було зв'язане залізницею хоча б з деякими іншими ярмарковими центрами (Харьков как центр особой железнодорожной системы // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 584). Але інтереси Харкова не обмежувалися торгівлею мануфактурними товарами. «Харків веде дуже серйозну торгівлю продуктами сільського господарства, переважно вовною». Через те, що «дуже значна кількість вовни йде з Харкова на захід», потреби цієї торгівлі в транспортній мережі також очевидні – для Харкова була б оптимальна наявність двох залізних доріг, на північ до Москви і на захід до Києва. «Якщо обирати один з цих шляхів, то виробники вовни... обрали б шлях західний», до Києва. Імовірно, найкраще було б «обрати шлях середній», з Харкова на Ромни. «Цей шлях використовувався б Харковом і для торгівлі з Москвою, і для торгівлі з дніпровським басейном», а також для постачання вовни «на польські і закордонні фабрики». Вовна погано переносить тривале транспортування, тому в інтересах торгівлі вовною набагато важливішою була б можливість везти цей товар не до Москви з її текстильною промисловістю, яка знаходиться значно далі, а через Київ на захід. Це «для вовни набагато важливіше», у той час як для мануфактурних товарів пріоритетним було пряме сполучення з Москвою. Доцільність проведення залізничної лінії з Харкова на Ромни пов'язана і з тим, що Ромни мають «самостійну торгівлю вовною, тютюном та іншими продуктами сільського господарства. На південь від Ромен лежить край, що із усієї Малоросії найбільше має потребу в залізниці», тому що він «багатий здобутками землі, але не має збуту». «Цей край лежить незручно; він далекий від портових міст, і для його процвітання потрібно, щоб він був з'єднаний не тільки з Дніпром, а і з центральними губерніями, а також з басейном Двіни. Усі ці потреби були б задоволені залізницею з Москви до Києва з відгалуженням, що йде від Ромен до Харкова» (Харьков как центр особой железнодорожной системы // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 585). Це було б найвигідніше для Харкова, «зробило б найбільшу послугу в тій торгівлі Харкова, що не залежить від випадків [пільгового] тарифу» і набагато більше зміцнило б «комерційну майбутність» міста, ніж «торгівля мануфактурними товарами». «Хто бажає процвітання Харкова», той розуміє, що це процвітання має бути «убезпечене від випадковостей» (Харьков как центр особой железнодорожной системы // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 584–586).

С. С. Поляков, який у той час вважався «залізничним королем» півдня Російської імперії (він був відомий тим, що він «не скупився на великі хабарі в залізничних питаннях»¹²⁴⁵). Поляков обіцяв побудувати на Донбасі рейковий завод без додаткової урядової субсидії¹²⁴⁶. Договір з Поляковим про фінансування ним будівництва двох доріг – Курсько-Харківської і Харківсько-Азовської – був затверджений царським розпорядженням 1 березня 1868 р., хоча багато хто з тих, хто був зацікавлений у цьому проекті, виступали проти передачі концесії на повне будівництво С. Полякову. Однак цар Олександр II на основі думки більшості в Комітеті міністрів вирішив залишити будівництво дороги в руках Полякова¹²⁴⁷.

«Товариство Курсько-Харківсько-Азовської залізниці» одержало концесію 1 березня 1868 р., а статут товариства був затверджений 7 листопада 1869 р. (засновником товариства був С. С. Поляков). За умовами концесії товариство мало право володіти залізницею 85 років за умови, що через 20 років після початку експлуатації уряд мав право будь-якої миті викупити її. Після закінчення терміну концесії дорога безплатно мала перейти у власність держави. Загальний капітал товариства становив 51,884 млн руб. (12,971 млн від випуску акцій номіналом 125 руб. і 38,913 млн – від випуску облігацій номіналом 100 фунтів). За облігаціями та акціями на весь термін дії концесії (85 років) був гарантований прибуток у 5%¹²⁴⁸. У «Статуті товариства Курсько-Харківсько-Азовської залізниці» зазначалося (п. 12), що фінансування будівництва дороги розподілялося в такий спосіб: для першого етапу робіт від Курська до Харкова передбачалося витратити 15,64 млн руб., з яких 3,91 млн мали бути отримані від випуску акцій, а 27,183 млн – від випуску облігацій. Для другого етапу робіт від Харкова до Таганрога передбачалося використовувати 36,244 млн

¹²⁴⁵ Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909 – Т. 138. – Апр.-июнь. – С. 470.

¹²⁴⁶ Концесію на будівництво Азовського рейкового заводу С. Поляков продав Дж. Юзу.

¹²⁴⁷ Подов В. І. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Г. Шевченка», 2009. – С. 220. Масові роботи з будівництва Курсько-Харківсько-Азовської залізниці почалися навесні 1868 р. одразу на всій лінії завдовжки 700 км (у роботах брали участь 17 тис. осіб). 22 травня до Харкова на першому потязі з Курська прибув С. Поляков та інші офіційні особи для відкриття цієї ділянки лінії. 22 грудня 1869 р. дорога була повністю закінчена. Згодом, 24 грудня 1890 р., ця залізниця була викуплена державою (Парамонов А. Из истории Курско-Харьково-Азовской железной дороги / А. Парамонов. – http://otkudarodom.com.ua/stat_Paramonova_20.html).

¹²⁴⁸ Гейлер И. К. Сборник сведений о процентных бумагах / И. К. Гейлер. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1871. – С. 342.

руб., з яких 9,061 млн мали бути отримані від випуску акцій, 27,183 млн – від випуску облігацій. Сукупний капітал товариства становив 51,884 млн руб., зокрема акцій на 12,971 млн руб. (25%), облігацій – 38,913 млн руб. З капіталу, отриманого від розміщення облігацій, передбачалося повернути державні кредити, капітал від продажу акцій був прибутком засновників. Товариство мало право випускати акції й облігації, номіновані в рублях та іноземній валюті, для того, щоб їх власники могли одержувати дивіденди у валюті залежно від місця перебування (у Росії – в рублях, у Парижі – у франках, у Лондоні – у фунтах)¹²⁴⁹.

«Товариство Харківсько-Кременчуцької залізниці» було засновано після одержання концесії від 24 серпня 1868 р. (засновниками товариства стали О. А. Абаза і барон К. К. Унгерн-Штернберг). Термін концесії був визначений у 81 рік, через 20 років уряд одержував право викупити залізницю, а після закінчення терміну концесії вона переходила у власність держави. Акціонерний капітал товариства в 4,256 млн руб. був розділений на 42 560 іменних акцій по 100 руб. Облігаційний капітал – 10,725 млн руб. (облігації на пред'явника мали номінал 100, 500 і 1000 фунтів). Гарантія доходу в 5% була на облігаційний капітал товариства¹²⁵⁰.

«Основною перешкодою для успішного розвитку кам'яновугільної промисловості на півдні Росії була низька пропускна спроможність залізниць і відсутність дороги, що проходила б Донецьким басейном уздовж, зі сходу на захід»¹²⁵¹.

У 1875 р. Міністерство шляхів сполучення ухвалило рішення побудувати Донецьку Кам'яновугільну залізницю (призначену переважно для транспортування вугілля), концесію на спорудження якої одержав відомий промисловець С. І. Мамонтов. У 1879 р. почався рух залізницею завдовжки 389 верст (лінії Краматорськ-Луганськ, Костянтинівка-Маріуполь, Лисичанськ-Попасна, Дебальцеве-Микитівка), поєднавши шахти Донбасу і промислові центри Східної України (у 1890 р. держава викупила дорогу в С. І. Мамонтова)¹²⁵².

¹²⁴⁹ «Устав общества Курско-Харьковско-Азовской железной дороги» // Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов. – СПб., 1869. – С. 710.

¹²⁵⁰ Гейлер И. К. Сборник сведений о процентных бумагах / И. К. Гейлер. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1871. – С. 354.

¹²⁵¹ Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909 – Т. 138. – Апр.-июнь. – С. 460.

¹²⁵² Невдалий досвід діяльності «Головного товариства російських залізниць» спонукав уряд перейти до практики передачі прав на будівлю й експлуатацію доріг відомим підприємцям, які після одержання концесії повинні були засновувати

А в 1880–1884 рр. розпочала роботу Катерининська залізниця, що з'єднала Донбас із Криворізьким металургійним центром. «Найважливішим фактором розвитку донецької гірничозаводської промисловості було будівництво донецької залізничної мережі й особливо Катерининської дороги, що з'єднала в 1884 р. криворізьку руду з донецьким вугіллям»¹²⁵³.

Продовженням Донецької дороги стала Північно-Донецька лінія, рух якою почався в 1910 році¹²⁵⁴. Для будівлі цієї лінії було засноване «Товариство Північнодонецької залізниці». Його співзасновниками стали С. С. Хрульов (голова правління Петербурзького Міжнародного банку, у минулому харківський юрист, що став відомим під час процесу в справі Алчевського) і Ф. Є. Єнакієв, великий підприємець. У будівлю дороги інвестували капітали переважно французькі банки, а контрольний пакет акцій належав французькому банку Societe Generale¹²⁵⁵. Було випущено 56 тис. облігацій номіналом 500 бельгійських франків (187 руб.)

акціонерні товариства. Однак дороги, побудовані «безпосередньо підприємцями, обходилися дуже дорого, понад 70 і навіть 80 тисяч руб. за версту. Щоб здешевити вартість залізниць, дозволили торги між підприємцями, і це одразу вдалося. Концесійна вартість залізниць упала майже наполовину». Але і ця система, використана при будівництві Донецької залізниці, мала свої проблеми – «деякі підприємці шалено знижували ціну» (Правила выдачи концессии на Донецкую железную дорогу // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1875 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 356–357). З огляду на все це, укладачі статуту товариства Донецької залізниці вирішили «набагато ретельніше визначити всі подробиці організації товариства... і відношення його до уряду, адміністрації та публіки». Статут «передає справу прямо в руки концесіонера, а не товариства», тому що «приватне підприємництво у залізничній справі є успішним, тільки коли концесіонер надовго пов'язує себе з підприємством, стає справжнім хазяїном його, а не просто підрядчиком будівництва» (Устав Донецкой железной дороги // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1887 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 118).

¹²⁵³ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – С. 339.

¹²⁵⁴ Північнодонецька залізниця (Донбас-Петербург) завершувала систему основних транспортних магістралей Східної України. До того основною дорогою, що обслуговувала Донбас, була Катерининська, але її пропускна здатність була обмежена, а Донецька кам'яновугільна дорога мала місцеве значення. У 1908 р. були закінчені дослідження на лінії і створене «Товариство Північнодонецької залізниці» (його очолив Л. Ф. Шухтан). Дорогу почали будувати в 1909 р. за проектом Ф. Є. Єнакієва, а в 1910 р. по ній пішли перші потяги (Северодонецкая железная дорога «первого формирования». – www.donjetsk.com/news_n/947-severodoneckaya-zheleznaaya-doroga-pervogo-formirovaniya.html).

¹²⁵⁵ Северо-Донецкая железная дорога // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 2. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – С. 638–639.

4,5% позики на 18,3 млн бельгійських франків (10,584 млн руб.) терміном на 79 років з метою будівництва бічної гілки дороги¹²⁵⁶.

До початку ХХ ст. створення залізничної мережі на території України було загалом завершено. Її загальна довжина становила 23,4 тис. км, (2,3 км на 100 кв. км території і 0,42 м на одного жителя)¹²⁵⁷. Крім першої лінії Одеса–Балта, побудованої за рахунок державного бюджету, інші дороги використовували акціонерне фінансування. Це відповідало загальній тенденції будівництва з кінця 1860-х років нових залізниць за рахунок приватного капіталу. Згодом навіть державні «казенні» залізниці були продані приватним товариствам (так, Одеську залізницю придбало «Російське товариство пароплавства і торгівлі»). Мережа залізниць і створення великих залізничних вузлів у Харкові, Катеринославі та Києві забезпечила зв'язок між гірничодобувними й металургійними підприємствами нового промислового комплексу в південному регіоні України.

У фінансуванні приватних залізничних компаній брали участь великі поміщики, зокрема власники цукрових заводів і експортери зерна. Так, капітали «Товариства взаємного страхування цукрових заводів» (основним акціонером товариства був великий землевласник В. Браницький) були вкладені в п'ять залізничних проектів. Надалі все більшим ставав вплив відомих залізничних магнатів – П. Г. фон Дервіза, К. Ф. фон Мекка, барона К. К. Унгерн-Штернберга та ін.

Але основним джерелом фінансування залізничних проектів, як і в інших країнах (зокрема в сусідній Австро-Угорщині), була масова емісія залізничних цінних паперів (облігацій і акцій), які усю другу половину ХІХ ст. перебували в центрі уваги на фондових біржах, і лише на початку ХХ ст. їх дещо потіснили індустриальні цінні папери.

Для створення залізничної мережі були побудовані великі підприємства, пов'язані із залізничним транспортом (Харківський і Луганський паровозобудівні заводи). На виробництво залізничних рейок орієнтувалася більшість металургійних підприємств східного регіону, зокрема великий Дружківський завод (м. Дружківка Бахмутського повіту Катеринославської губернії) Донецького товариства залізного і сталеливарного виробництва, що почав роботу в травні 1894 р.

¹²⁵⁶ Рябченко П. Иностранные инвестиции в экономику Украины в конце XIX – начале XX в. – www.bonistikaweb.ru/mirdeneg/Investi-Riab.htm.

¹²⁵⁷ Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 186.

Ще одним таким підприємством був Костянтинівський металургійний завод, побудований у 1896 р. у Костянтинівці бельгійським «Акціонерним товариством залізопрокатних заводів». Статутний капітал товариства становив у 1896 р. 2,5 млн франків; у 1900 р. – 5 млн; у 1911 р. – 7 млн; у 1914 р. – 10 млн франків¹²⁵⁸.

Харків і фінансово-промислова група О. К. Алчевського

Новий фінансовий центр у Харкові

Економічний розвиток Харкова почався в 1830-і роки, а до кінця XIX століття місто, «центр розумового й економічного життя півдня»¹²⁵⁹, став важливим промисловим і фінансовим центром. «Харків – за будівлями, за стилем будинків одне з найкрасивіших міст. Однак щодо непролазного багна, що можна бачити на вулицях і площах, рівних йому серед губернських міст мало. Місто з двохсоттисячним населенням знає всі успіхи цивілізації і культури. Але в ньому трапляються чи не кожному кроці картини глухого села... так мало сумісні контрасти легко і спокійно співіснують в Харкові»¹²⁶⁰.

Водночас у Харкові була непогано (для губернського міста) розвинена фінансова інфраструктура. І коли наприкінці XIX ст. на сході України відкрилися численні нові банки, велика частина з них почала роботу в Харкові – відділення петербурзьких Державного (1900 р.) і Земельного (1898 р.) банків, а також Азовсько-Донський комерційний банк (1897 р.), Торговий банк (1899 р.) та ін. На головній Миколаївській площі були розташовані будинки Азовсько-Донського, Волзько-Камського, Комерційного, Санкт-Петербурзького Міжнародного, Російсько-Азіатського, Торгового і Земельного банків¹²⁶¹. За повідомленням газети «Південний край», тільки лише влітку 1910 р. у Харкові

¹²⁵⁸ Общество железопрокатных заводов в Константиновке. – <http://kievscrypto.com/category/metallurgy/>.

¹²⁵⁹ Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. – С. 2.

¹²⁶⁰ Невзоров А. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – С. 170.

¹²⁶¹ Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях / И. А. Рукавицын. – Т. 1. – К.: Книга-Плюс, 2013. – С. 259–269, 281–297.

планувалося відкриття відділень Московського купецького, З'єданого, Торгово-промислового банку, хоча для міста, що швидко зростає, «мало було і 20 кредитних установ»¹²⁶².

Новий промисловий центр приваблював до себе не тільки індивідуальних інвесторів і робочу силу з провінції, а й видатних економістів – з Харківським університетом були пов'язані П. П. Мігулін, М. І. Туган-Барановський та ін., а в найбільшій газеті «Південний край» працював І. Х. Озеров, що відстоював ідею привнесення у свідомість мас «індустріальної психології»¹²⁶³. І справді, незабаром «промисловий настрій поширився в усіх верствах населення півдня Росії, відсунувши на другий план всі інші інтереси»¹²⁶⁴.

Акціонерні компанії Харкова

Як і в інших фінансових центрах, у Харкові багато акціонерних товариств були акціонерними компаніями лише формально, по суті залишаючись приватними підприємствами, контрольованими невеликою групою реальних власників, які ставали засновниками акціонерного товариства. Акції таких товариств із самого початку не були призначені для вільного обігу і розподілялися між засновниками. Так, «Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів», що почало роботу в

¹²⁶² Южный край. – 1910. – 21 марта. Небанківські кредитні установи в Харкові були представлені Харківським міським кредитним товариством (з 1904 р.), Першим, Другим і Третім Харківськими товариствами взаємного кредиту, Товариством взаємного кредиту прикажчиків міста Харкова, Товариством взаємного кредиту гірничопромисловців Півдня Росії. Установи дрібного кредиту були представлені в основному Ощадно-позиковими касами і товариствами («Харківське ощадно-позикове товариство», Позиково-ощадна каса службовців у Харківській губернській земській лікарні, «Ощадно-позикове товариство службовців Російського паровозобудівного і механічного товариства», Ощадно-позикова каса службовців товариства «Соколов і Жмудский» тощо, а також Губернською земською касою дрібного кредиту. Серед страхових компаній Харкова основними були відділення страхових товариств «Росія» (40 співробітників), «Саламандра», представництва Санкт-Петербурзького страхового товариства, філія компанії «Російський Ллойд». «Харківське товариство взаємного страхування від вогню майна» виникло ще в 1864 р.; з гірничорудними підприємствами було пов'язане «Товариство взаємного страхування гірничих і гірничозаводських підприємств Півдня Росії». З приватних банкірських контор Харкова відомі «Банкірська контора Р. Рубінштейна» (з 1874 р.), «Банкірська контора М. Рабинович і сини» (з 1885 р.), «Банкірський дім П. Д. Новова» (з 1884 р.).

¹²⁶³ Южный край. – 1912. – 3 окт., 11 нояб.; 1914. – 19 апр., 26 апр. и др.

¹²⁶⁴ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – СПб., 1900. – С. 339.

Харкові 3 жовтня 1902 р. (засновники і члени ради: І. І. Ясюкович, О. М. Паскіє, О. В. Трек, П. Г. Дарсі, А. А. Леві, Г. А. Кольберб, Г. Кольб-Бернар, М. М. Уржумцев, Ф. І. Перроден, Ф. І. Поповський, А. А. Неф) з основним капіталом 900 тис. руб., випустило 3600 іменних акцій номіналом 250 руб. Даних про дивіденди товариство не подавало¹²⁶⁵.

Крім акціонерних товариств, у Харкові були засновані промислові пайові товариства. Одним з найбільших було «Товариство М. Гельферих-Саде», засноване 30 квітня 1896 р. (засновники і члени правління: А. Ф. Грундлер, К. К. Нестель, Ч. Г. Блекі). Товариство було засновано з метою розвитку заводу для виробництва сільськогосподарських машин, що належав німецькому громадянину М. Х. Гельфериху, який тимчасово займався комерцією в Харкові. Основний капітал становив 1,25

¹²⁶⁵ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1515. «Південне гірничопромислове товариство», засноване в Харкові 3 травня 1889 р. (засновники і члени правління: Б. Герберц, Т. Нейман, М. Беккер і Д. О. Алчевський – один із синів О. К. Алчевського) порівняно з великим основним капіталом – 1,875 млн руб. випустило 10 000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 187,5 руб. Значна кількість акцій і невисокий номінал надавали можливість припускати, що вони розраховані на вільний біржовий обіг, однак даних про введення цих акцій у біржові котирування немає, як і даних про дивіденди (Там само. – С. 1021). «Бобаківське гірничопромислове товариство», що почало роботу в Харкові 4 червня 1902 р. (засновники і члени правління: А. Л. Домаховський, А. К. Бутлер, З. Г. Новицький, С. Ф. Скарбинський, К. Ф. Бортновський, Г. Г. Мейер і Т. Б. Тепліц) з основним капіталом 800 тис. руб., випустило 3200 акцій іменних і на пред'явника. Даних про дивіденди і введення в біржові котирування немає (Там само. – С. 216). «Харківське будівельне товариство», засноване в 1899 р. (засновники і члени правління: Н. С. Лисогоренко, Г. І. Ященко, Є. А. Городніков, І. С. Іванов, М. А. Двигубський) з капіталом 500 тис. руб., випустило 2000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 250 руб. (Там само. – С. 398). «Кримсько-Донецьке товариство кам'яновугільної і гірничої промисловості», що почало роботу в Харкові в 1900 р. (засновники і директори: М. А. Двигубський, В. Ф. Лигензевич, М. П. Мінаєв, Г. П. Лутц) з основним капіталом 300 тис. руб., випустило 600 акцій (іменних і на пред'явника) по 500 руб. Дані про дивіденди товариство не надавало (Там само. – С. 553). «Харківське акціонерне товариство виробництва металевих виробів “Російський слюсар”», засноване 15 травня 1901 р. (засновники і директори: Н. Лавров, А. Альховський, Б. Морозов) з основним капіталом 92 тис. руб. (у статуті був заявлений капітал 200 тис. руб.), випустило 800 акцій (іменних і на пред'явника) по 250 руб., що не виводилися на біржу (Там само. – С. 772). «Харківське акціонерне товариство цегляно-вогнетривких виробництв» почало роботу 5 серпня 1901 р. (засновники і члени правління: В. П. Шипілов, В. Ф. Денисов, А. В. Ігнатів, В. В. Гюльцгоф) з основним капіталом 500 тис. руб., випустило 200 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 250 руб. (спочатку планувався випуск 3000 акцій, але в 1899 р. їх кількість була зменшена до 2000, з яких реалізовано тільки 1880). На біржу акції не виводилися (Там само. – С. 928).

млн руб. Товариство випустило 250 іменних паїв по 5000 руб., розподілених серед засновників і наближених до них осіб¹²⁶⁶.

Акції деяких товариств виводилися в біржові котирування – іноді з метою їх вільного обігу на ринку цінних паперів, але частіше для участі в грі на підвищення. Іноді це були великі товариства, пов'язані з видобутком вугілля і виробництвом металу, але найчастіше дрібні, місцевого значення.

З великих товариств, папери яких були виведені на біржі, можна згадати «Олексіївське гірничопромислове товариство», засноване в Харкові 2 вересня 1879 р. (засновники і члени правління: Г. М. Бобирев, О. Ф. Кричевський, О. В. Міненко) для розробки вугільних родовищ на землях, що належали О. К. Алчевському та І. Г. Гловайському. Основний капітал товариства становив 6 млн руб., запасний капітал – 3,146 млн руб. Товариство випустило 16 тис. акцій (іменних і на пред'явника), з них 8 тис. акцій 1–6 випусків номіналом 500 руб., і 8 тис. акцій 7–8 випусків номіналом 250 руб. Акції були введені в котирування на Петербурзькій і Московській біржах, а з 1902 р. – на Харківській біржі. Біржова ціна їх у Петербурзі становила в 1897 р. 1050–1100 руб., у 1898 р. – 1100–1500 руб., у 1899 р. – 1300–1500 руб., у 1900 р. – 1200–1500 руб. До кінця 1901 р., після «харківського краху», ціна акцій знизилася до 100–200 руб. У 1902 р. вони котирувалися тільки на Харківській біржі за середньою ціною 80–110 руб. Дивіденди за акціями становили в 1897–1898 рр. – 12%, у 1898–1899 рр. – 12%, у 1899–1900 рр. – 14%, у 1900–1902 рр. дивідендів не було¹²⁶⁷.

Акціонерне «Товариство Брянських кам'яновугільних шахт і рудників», засноване 28 грудня 1896 р. у Харкові (засновники і члени правління: відомий великий підприємець М. С. Авдаков, голова; О. М. Завадський, С. К. Лазарев, С. І. Петровський).

¹²⁶⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1099–1101. «Товариство для виробництва вогнетривкої цегли, гончарних, теракотових та інших виробів барона Є. Є. Бергенгейма» почало роботу в Харкові 16 січня 1891 р. (засновники і члени правління: Г. П. Лутц, Ф. Ф. Немец, М. О. Лихонін) з основним капіталом 500 тис. руб., випустивши 500 іменних паїв по 1000 руб. Дивіденди за ними становили в 1897 р. 4%, у 1898 р. 5%, у 1899 р. 6%, у 1900 р. 7%, у 1901 р. – 7% (Там само. – С. 762). «Донецьке кам'яновугільне товариство “Коренев і Шипілов”», засноване в Харкові 12 вересня 1890 р. (засновники і члени правління Е. де Сенсе, В. Я. Кошелев, Л. І. Кусков) з основним капіталом 300 тис. руб. випустило 300 іменних паїв по 1000 руб. Дивіденди за ними становили в 1896–1897 рр. – 5%, у 1897–1898 рр. – 8%, у 1898–1899 рр. – 10%, у 1899–1900 рр. – 38% (Там само. – С. 1586).

¹²⁶⁷ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1499.

Товариство було засновано для розробки родовища вугілля в Катеринославській губернії, розташованого на землі, що належала «Товариству Брянського рейкопрокатного, металургійного і механічного заводу» із правлінням у Петербурзі. Основний капітал товариства становив 3,375 млн руб., і на нього було випущено 18 000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 187,5 руб. Акції були введені в котирування на Петербурзькій біржі 2 липня 1898 р., а з 1902 р. з'явилися в котируваннях Харківської біржі. Біржова ціна акцій у Петербурзі в 1898 р. була 175–250 руб., у 1899 р. – 230–344 руб., у 1900 р. – 190–300 руб., до кінця 1901 р. – 90–110 руб., у 1902 р. – 105–140 руб. У Харкові біржова ціна акцій у 1902 р. була 115 руб. Дивіденди за акціями становили в 1898 р. – 5,33%, у 1901 р. – 6,93%¹²⁶⁸.

В окремих випадках виводилися на біржі й паї товариств. «Південноросійське товариство канатної промисловості», що почало роботу 3 грудня 1895 р. (засновники і члени правління: Л. Г. Рабинович, голова; Д. І. Ловайський, А. І. Корякін, граф П. Ф. Сумароков-Ельстон, Ф. А. Фальк) з основним капіталом 3 млн руб. і додатковим облігаційним капіталом 1 млн руб., випустило 11 100 паїв (іменних і на пред'явника), зокрема 300 іменних паїв першого випуску номіналом 1000 руб. і 10 800 паїв на пред'явника 2-го, 3-го і 4-го випусків номіналом 250 руб. Іменні паї номіналом 1000 руб. були введені в котирування Київської біржі 21 березня 1898 р., їх біржова ціна цього року становила 1350–1400 руб. Паї на пред'явника номіналом 250 руб. були введені в котирування Петербурзької (31 травня 1899 р.) і Київської (18 квітня 1898 р.) бірж. Їх біржова ціна в Києві в 1898 р. була в діапазоні 350–355 руб., у Петербурзі в 1899 р. – 350–560 руб. Дивіденди за паями у

¹²⁶⁸ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 964. Відомим у Харкові та за його межами було «Харківське акціонерне товариство пивоварства під фірмою “Нова Баварія”», розташоване неподалік від Харкова біля залізничної станції «Нова Баварія». Підприємство почало працювати в 1872 р. Засновниками і директорами товариства були С. І. Войцеховський, Д. А. Рубінштейн, С. А. Дзюба. Основний капітал товариства становив 500 тис. руб., на нього було випущено 5000 іменних і на пред'явника акцій по 100 руб., введених у котирування на Петербурзькій і Харківській біржах. Біржова ціна акцій була в Петербурзі в 1901 р. – 100–125 руб., у Харкові в 1902 р. – 95–125 руб. Дивіденди за акціями становили у 1897 р. 10%, у 1898 р. – 9%, у 1899 р. – 12%, у 1900 р. – 15%, у 1901 р. – 12% (Там само. – С. 1319). «Харківське товариство водопостачання», засноване 6 листопада 1880 р. (засновники і члени правління: Г. Д. Розенблюм, Ю. Д. Розенблюм, В. А. Квятковський) з основним капіталом 1,25 млн руб., випустило 5000 акцій (іменних і на пред'явника) номіналом 250 руб. Акції були введені в котирування на Петербурзькій біржі, але інформації про біржові ціни на них немає. Дивіденди за акціями становили в 1897 р. – 2,4%, у 1898 р. – 2,4%, у 1899 р. – 2,8%, у 1900 р. – 3,2%, у 1891 р. – 4% (Там само. – С. 744).

1895 р. становили 25%, у 1898 р. – 5,35%, у 1899 р. – 8%, у 1900 і 1901 рр. не видавалися. 5% облигації терміном на 25 років були випущені номіналом 250 руб. Даних про введення облигацій у біржові котирування немає¹²⁶⁹.

¹²⁶⁹ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 340. Товариство Харківського цукрафаїнадного заводу, що почало роботу 6 грудня 1875 р. (засновники і члени правління: Д. І. Іловайський, голова; А. Ф. Кричевський, П. П. Рижев) з основним капіталом 2,4 млн руб., випустило 4800 іменних паїв номіналом 500 руб. У 1897 р. паї були введені в котирування на Московській і Київській біржах, їх біржова ціна цього року була в Києві 750–950 руб., у Москві 825–925 руб. Максимальною ціна була в 1898 р. (870–1200 руб. у Києві, 900–1100 у Москві). 20 жовтня 1899 р. паї були введені в котирування на Петербурзькій біржі, їх ціна в 1900 р. становила 700 руб. Надалі ціна паїв мала тенденцію до зниження – у 1901 р. у середньому близько 600 руб., і в 1902 р. паї були виведені з котирувань Київської, Московської і Петербурзької бірж. Вони були включені в котирування Харківської біржі з ціною в середньому 580 руб. на початку року і 525 руб. наприкінці року. Дивіденди за паями у 1896–1897 рр. були нараховані у розмірі 16%, у 1897–1898 рр. – 20%, у 1898–1899 рр. – 15%, у 1899–1900 рр. 15%, у 1900–1901 рр. – 8% (Там само. – С. 458). «Товариство Харківсько-Романівських цукробуряжкових заводів», засноване 1 березня 1893 р. (засновники і члени правління: М. І. Зайцев, Д. І. Зайцев, М. О. Франк) з основним капіталом 1 млн руб., випустило 1000 іменних паїв номіналом 1000 руб., введені в котирування на Київській і Харківській біржах. Біржова ціна паїв становила в Києві в 1897 р. – 1000–1350 руб., у 1898 р. – 1250–1500 руб., у 1899 р. – 1300–1450 руб., у 1900 р. – 1200–1300 руб. У Харкові в 1902 р. ціна паїв була 1300 руб. Дивіденди за паями становили в 1896–1897 рр. 8%, у 1897–1898 рр. – 9,25%, у 1898–1899 рр. – 7,6%, у 1899–1900 рр. – 6%, у 1900–1901 рр. – 5% (Там само. – С. 1490). «Товариство Сабліно-Знам'янського цукробуряжкового і рафінадного заводу», засноване 16 серпня 1894 р. у Харкові. Його засновниками і директорами були І. К. Валітченко, Н. О. Алчевський, П. А. Воронін. У складі правління звертає на себе увагу участь Миколи Алчевського, сина Олексія Алчевського (найбільшого харківського фінансиста і промисловця). Товариство з основним капіталом 1 млн руб. випустило 1000 іменних паїв по 1000 руб. Здавалося б, високій номінал цих паперів, їх невелика кількість і той факт, що паї були тільки іменними, – усе це свідчило, що папери були призначені для розподілу серед «своїх людей», а не для біржі. Однак (імовірно, з метою участі в грі на підвищення) папери були введені в котирування на Київській і Харківській біржах. Їх біржова ціна в Києві в 1897 р. була в діапазоні 700–1000 руб., у 1898 р. – 600–1300 руб., у 1899 р. – 1300–1500 руб. Даних про ціни паїв на Харківській біржі немає, так само як і даних про дивіденди (Там само. – С. 766). Голубовське Берестово-Богодухівське гірничопромислове товариство, засноване 20 липня 1890 р. (засновники і члени правління: Д. І. Іловайський, Н. І. Юнєнев, М. Э. Ватон, М. Е. Верстрат; директор-розпорядник: А. В. Долгово-Сабуров) з основним капіталом 3,4 млн руб. і облигаційним капіталом 2,5 млн руб., випустило 8800 паїв іменних і на пред'явника номіналом по 500 руб. У складі засновників привертає увагу ім'я Моріса Верстрата, французького банкіра, віце-голови правління найбільшого петербурзького Російсько-Азіатського банку, що вкладав капітали в найприбутковіші гірничопромислові підприємства. Участь Російсько-Азіатського банку в фінансуванні товариства пояснюється і досить великий розмір його основного капіталу. Паї товариства були введені в котирування Петербурзької біржі з 1898 р. і Харківської – з 1902 р. Біржова ціна паїв у Петербурзі була в 1898 р. 700 руб., у 1899 р. – 700–925 руб., у 1900 р. – 850–990

З іноземних підприємців міста Харкова можна згадати чеха І. П. Суханека (1854–1932), власника пивоварного заводу¹²⁷⁰. Але масштаб діяльності таких дрібних іноземних підприємців, як Суханек, не можна порівнювати з величезними металургійними підприємствами, побудованими в той час на сході України за рахунок іноземних інвестицій.

Здавалося б, фінансовим центром міг би стати Катеринослав, ще одне велике місто індустріального регіону. Фінансова інфраструктура Катеринослава почала формуватися, як і в багатьох інших губернських містах, з 1860-х років. Надалі в місті з'явилися філії декількох великих банків (зокрема Державних Дворянського і Селянського поземельного банків) і два місцевих банки, а також чотири товариства взаємного кредиту й одне ощадно-позикове товариство¹²⁷¹. У 1860-і роки в Катеринославі виник перший

руб., у 1901 р. – 625–990 руб. У Харкові в 1902 р. біржова ціна паїв становила 500 руб. Облігації товариства були випущені 6% і 4,5% номіналом 250 руб. 6% облігації були введені в котирування на Петербурзькій біржі 1 березня 1899 р., 4,5% – 11 березня 1899 р. Біржова ціна 6% облігацій у 1897 р. була 101% номіналу, 4,5% – 92% у 1899 р., 85% у 1900 р., 88% у 1901 р. (Там само. – С. 584). «Товариство торгівлі залізними й іншими металевими товарами під фірмою “В. Г. Пономарьов і П. П. Рижов”» почало роботу в Харкові 6 жовтня 1891 р. (засновники і члени правління: П. П. Рижов, Є. В. Пономарьова, А. К. Клаузіус) з основним капіталом 800 тис. руб. Товариство випустило 800 іменних паїв номіналом 1000 руб. Незважаючи на високий номінал іменних паїв та їх невелику кількість, для участі в грі на підвищення вони були введені в котирування на Київській біржі 13 червня 1898 р., а з 1902 р. – і в котирування на Харківській біржі. Біржова ціна паїв у Києві в 1898 р. досягала 1500 руб., у 1899 р. – 1500 руб. (про біржову ціну в Харкові даних немає). Дивіденди в 1898–1898 рр. становили 12%, у 1898–1899 рр. – 12,5%, у 1899–1900 рр. – 12,5%, у 1900–1901 рр. – 9%, у 1901–1902 рр. – 5% (Там само. – С. 1240).

¹²⁷⁰ Суханек з'явився в Харкові на початку 1881 р. На той час у Харкові вже жило декілька вихідців з Чехії, які приїхали до міста, що швидко розвивалося, в пошуках кращого життя. Два роки Суханек працював на відомому пивоварному заводі акціонерного товариства «Нова Баварія», потім переїхав до Чугуєва, де вирішив відкрити свою справу й узяв в оренду невеликий пивоварний завод. Виробництво розширювалося, і в 1913 р. завод виробив продукції на 13 тис. руб. на рік (Титарь В. П. Йозеф Суханек. Его семья и окружение / В. П. Титарь. – www.yasadba.rider.com.ua/upload/file/almanah/04/12.doc).

¹²⁷¹ У 1864 р. у місті було відкрите відділення Державного банку, і до 1870-х років це була єдина банківська установа з невеликим обсягом операцій. У 1872 р. були засновані Катеринославський міський громадський банк, міське товариство взаємного кредиту, а також Катеринославський акціонерний комерційний банк (статут затверджений 14 серпня 1872 р.) з ініціативи купця А. Варшавського. Основними власниками пакетів акцій були місцеві купці. Банк належав до найбільших провінційних банків, але до 1890 р. його основний капітал був порівняно невеликим – 0,5 млн руб. У 1891 р. під час «харківського краху» групи О. К. Алчевського банк збанкрутував. У 1883 р. було відкрите відділення Селянського банку, а в 1885 р. – відділення Дворянського земельного банку. У місті працювали філії Херсонського земського і Харківського земельного банків; з 1897 р. – відділення Азовського донського комерційного банку, а з 1899 р. – відділення Санкт-Петербурзького комерційного банку (Рукавицын И. А. Финансовые и

приватний банкірський будинок «Ульман і К^о» (заснований Робертом Петровичем Ульманом, який приїхав з Риги), що працював до 1890-х років, а наприкінці XIX ст. були засновані два банкірські дома – А. Н. Когана та І. Є. Кофмана¹²⁷². Катеринославська міська дума одержувала фінансування для своїх потреб за рахунок міських облігаційних позик – перша з них на 2,5 млн руб. була випущена у січні 1909 р. (5% облігації на пред'явника номіналом 200 руб. були розраховані на 50 років; облігації щорічно погашалися, даючи дохід 5 руб. за кожне півріччя). У 1910 р. була організована друга позика на таку саму суму, а в 1911 р. – третя¹²⁷³. Однак загалом фінансова інфраструктура в Катеринославі на початку XX ст. була розвинена недостатньо, і фінансовим центром, що можна порівняти за масштабами з Харковом, він так і не став. Причина цього була пов'язана навіть не з відсутністю товарно-фондової біржі і не з недостатньою кількістю банківських установ, а з тим, що більшість великих промислових підприємств, створених у Катеринославі в 1880-і роки, фінансувалися бельгійськими і французькими компаніями. Ринок, на якому перебували в обігу цінні папери цих підприємств, знаходився не в Катеринославі, а в Парижі, Брюсселі та на інших біржах Західної Європи.

Фінансово-промислова група О. К. Алчевського

Важливу, якщо не ключову роль у формуванні харківської бізнес-мережі відіграв великий промисловець і один із творців цієї мережі О. К. Алчевський. Приїхавши в 1862 р. із Сум до Харкова, він почав підприємницьку діяльність з того, що відкрив чайний

кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях / И. А. Рукавицын. – Т. 2. – К.: Книга-Плюс, 2013. – С. 9–23).

¹²⁷² Кофмана нерідко звинувачували в махінаціях, але його банкірський дім процвітав, одержуючи оборотні капітали від довгострокових кредитів під заставу нерухомості (І. Кофман був одним з найбільших у Катеринославі домовласників). Узяті під 4–5% річних довгострокові кредити І. Кофман використовував для короткострокових приватних кредитів під 7–10% і на цьому розбагатів – його капітал у 1910-і роки оцінювалося в мільйон рублів. Ще один банкірський дім С. А. Ароновича не був успішним, він існував недовго, з 1910 по 1915 г. (Старостин В. Финансовый Екатеринослав / В. Старостин. – <http://www.realnest.com.ua/information/articles/688>).

¹²⁷³ Крім облігацій, номінованих у рублях, випускалися й облігації номіналом 500 франків (187,5 руб.), призначені для французьких і бельгійських інвесторів. У тому разі, якщо ці облігації не підлягали конверсії, після 10 років і використання всіх 20 купонів вони повинні були безкоштовно замінитися (Рябченко П. Ф. Городские займы / П. Ф. Рябченко. – <http://kievscrypto.com/category/city-loans/>).

магазин за прикладом батька, що торгував у Сумах «колоніальними товарами», як називали в той час чай, каву і прянощі.

У подальшій долі О. К. Алчевського вирішальне значення мало його знайомство з І. В. Вернадським, професором економіки Київського, а потім Московського університетів, який з 1856 року став чиновником з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ. З 1868 р. Вернадський працював керівником Харківського відділення Державного банку. Після знайомства з Алчевським, який у 1866 р. заснував у Харкові товариство взаємного кредиту, Вернадський подав йому ідею відкрити комерційний банк і розробив статут цього банку. Завдяки його зв'язкам у Петербурзі в 1868 р. удалося одержати дозвіл на створення одного з перших акціонерних банків – Харківського торгового банку, головою ради якого став І. В. Вернадський¹²⁷⁴.

Алчевський був ініціатором створення в 1869 р. Харківської біржі, ставши організатором різних біржових заходів, спрямованих на вільний обмін товарами і капіталами. З особистих коштів він фінансував будівництво нового будинку біржі, тому що добре розумів її значення для фінансової інфраструктури Харкова і всього східного регіону України. Біржа мала бути центральним елементом цієї мережі, що досягла максимального розквіту до кінця XIX ст., коли в 1896 р. на святкуванні 25-літнього ювілею Харківського земельного банку О. К. Алчевський проголосив промову про перспективи росту економіки і промисловості східного регіону України, який почався після «припливу іноземних капіталів», коли настала «нова ера цього краю»¹²⁷⁵.

У 1871 р. з ініціативи О. К. Алчевського був створений перший у Російській імперії акціонерний іпотечний Харківський земельний банк з початковим капіталом 1 млн руб., і цим банком Алчевський керував до кінця життя. Серед засновників банку були І. В. Вернадський, великі землевласники Харківської губернії Г. Д. Колокольцев, О. Ф. Бантиш, купці 1-й гільдії О. К. Алчевський і Ф. Н. Добринін, що входили до складу правління. Головними ініціаторами створення банку були Вернадський і Алчевський. Після «харківського краху» і смерті Алчевського банк перейшов під повний контроль фінансової групи Рябушинських. У 1901–1906

¹²⁷⁴ Авторами статуту банку були О. К. Алчевський і економіст І. В. Вернадський – батько академіка В. І. Вернадського (Ямковой А. А. Семья Алчевских / А. А. Ямковой. – Алчевськ: Алчевская типография, 2001. – С. 8). Іван Васильович Вернадський (1821–1884), з яким багато спілкувався Алчевський у перші роки життя в Харкові, керував у Харкові конторою державного банку.

¹²⁷⁵ Бушнов В. В. Алчевський А. К. – організатор создания рыночной инфраструктуры Слобожанщины / В. В. Бушнов. – <http://bigrand.com.ua/>.

рр. банком керував В. П. Рябушинський, у 1906–1917 рр. – П. П. Рябушинський. Були випущені нові акції, що замінили собою всі колишні емісії¹²⁷⁶.

Склад правління повністю змінився – членами правління банку стали В. П. Рябушинський, П. П. Рябушинський, М. П. Рябушинський, М. І. Антропов, В. Г. Коренєв. Надалі до складу правління був введений уповноважений від Міністерства фінансів граф В. С. Татищев. Спершу було випущено 5 тисяч акцій номіналом 200 руб., але надалі з 1871 по 1901 р. було проведено ще XI емісій акцій, їх загальна кількість була доведена до 43 943 шт. на суму 8,788 млн руб. На акції з номіналом 200 руб. був стійкий попит, тому їх випускна ціна з 1886 р. почала зростати, досягнувши максимуму 412 руб. у 1899 р. Завдяки різниці номінальної ціни і випускної реальної суми отриманих від продажу акцій коштів становила 10,803 млн руб. Акції банку були введені в котирування Петербурзької, Московської, Київської, а з 1902 р. – Харківської бірж. На Київській біржі їх ціна в 1897 р. становила 450–485,5 руб., максимальна – у 1899 р. (480–524 руб.). З 1900 р., після початку кризи 1899–1902 рр. і загального спаду на ринку цінних паперів, ціна акцій стала знижуватися до мінімальної 181–191 руб. на початку 1902 р.¹²⁷⁷

Харківський земельний банк надавав кредити землевласникам під заставу нерухомості під 7,5% річних (приватні лихварі в Харкові брали за кредит 15–20% річних)¹²⁷⁸. За рахунок невикуплених застав у власності О. К. Алчевського опинилися великі земельні ділянки, придбані за мінімальною на той час ціною (45–50 руб. за десятину), і вартість акцій банку за кілька років піднялася з 500 руб. до 2 тис. руб.

На Миколаївській площі (сучасна площа Конституції) у Харкові за замовленням Алчевського був побудований подвійний будинок для банків, поєднаний внутрішнім переходом. Архітектура будинку була дуже символічною, натякаючи на нерозривність двох банків, між якими перетікали невидимі для сторонніх фінансові потоки так само, як переходом між банківськими будинками переміщалися працівники.

У 1879 році О. К. Алчевський заснував «Олексіївське гірничопромислове акціонерне товариство» (статут товариства був

¹²⁷⁶ Денисов А. Е. Ценные бумаги коммерческих и земельных банков Российской империи / А. Е. Денисов. – М.: Дипак, 2007. – С. 181.

¹²⁷⁷ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 82–85, 231–232.

¹²⁷⁸ Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. – С. 6.

затверджений 2 березня 1879 року) з основним капіталом 300 тис. руб., загальним капіталом – 2 млн руб.¹²⁷⁹, одну з найбільших у Донбасі вугледобувних компаній, у яку були вкладені французькі інвестиції. Обороти товариства досягали 1,7 млн руб., а видобуток вугілля – 22 млн пудів на рік¹²⁸⁰, і це величезне підприємство стало основним постачальником коксу для Донецько-Юр'ївського заводу і для компанії «Російський Провіданс» у Маріуполі.

У 1895 р. Алчевський став ініціатором створення акціонерної металургійної компанії (з бельгійським капіталом) «Російський Провіданс»¹²⁸¹ у Маріуполі, а також «Донецько-Юр'ївського металургійного товариства» (ДЮМТ) з капіталом 8 млн руб. (біля станції Юр'ївка Катерининської залізниці, у 1903 р. перейменованої на Алчевське, сучасне м. Алчевськ).

Товариство ДЮМТ спершу було засноване без участі іноземного капіталу, його фінансував сам О. К. Алчевський. Потім у нього інвестувала значні капітали найбільша в Сілезії німецька металургійна компанія Friedenhutte разом з петербурзьким банкірським домом «Е. М. Мейер і К^о», хоча контроль над підприємством зберігав сам Алчевський. Надалі в товариство були інвестовані бельгійські капітали, а вже після смерті Алчевського «Донецько-Юр'ївське металургійне товариство» перейшло під контроль французьких інвесторів – паризького банкірського будинку «Тальман і К^о».

Не повністю добудований завод почав працювати в 1896 р., і вартість акцій товариства зростає з номінальної 250 руб. у 1895 р. до 680 руб. у 1899 р. У 1912 р. капітал товариства досяг 22,1 млн руб., обсяг виробництва – 14,6 млн пудів чавуну, 12,98 млн пудів напівфабрикатів із заліза, 11,59 млн пудів готових виробів із заліза¹²⁸².

«Донецько-Юр'ївське металургійне товариство» (з основним капіталом 22,1 млн руб.) було одним з найбільших у Російській імперії підприємств разом з «Російсько-Бельгійським товариством» (20,0 млн), поступаючись лише «Брянському металургійному товариству» (40 млн), «Товариству братів Нобель» (30 млн), «Товариству Путилівських заводів» (25 млн) і

¹²⁷⁹ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 152.

¹²⁸⁰ Алексеевское горнопромышленное общество. – <http://infodon.org.ua/pedia/824>.

¹²⁸¹ Алчевський надавав особливого значення заводу «Російський Провіданс», тому що розташування Маріуполя на березі моря відкривало широкі можливості з транспортування продукції заводу.

¹²⁸² Петров Ю. А. Донецко-Юрьевское металлургическое общество / Ю. А. Петров // Экономическая история: Ежегодник. 2010. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – С. 716; Тьери Э. Экономическое преобразование России / Э. Тьери. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 77.

«Південноросійському Дніпровському товариству» (25 млн). Дивіденди (5,69% у 1914 р.) у ДЮОТ можна було порівняти з дивідендами інших підприємств галузі (6,5% у «Товаристві Брянського заводу», 4,8% у «Товаристві Путилівських заводів», 5,83% у «Російсько-Бельгійському товаристві», 7,93% у «Південноросійському Дніпровському товаристві», 3,46% – у «Товаристві Гартмана»)¹²⁸³.

За часом будівництва завод ДЮОТ став третім великим металургійним підприємством на Донбасі після Юзівського і Дружківського металургійних заводів. Уже після початку роботи заводу ДЮОТ, наприкінці XIX ст. було побудовано ще декілька великих металургійних заводів – Петровський у м. Єнакієве (1897 р.), Краматорський (1898 р.), Костянтинівський і Нікополь-Маріупольський (1899 р.), «Російський Провіданс» у Маріуполі і Макіївський (1899 р.).

Хоча спершу завод ДЮОТ був створений О. К. Алчевським без залучення іноземного капіталу, на ньому (як і на всіх інших підприємствах сходу України) працювало багато іноземних інженерів і кваліфікованих робітників (бельгійці, французи, німці й англійці), що одержували в кілька разів більшу платню, ніж місцеві робітники. Директор заводу Карл Цикс, головний бухгалтер Граф, начальник заводської лабораторії Блосфельд, начальник механічного цеху Ганеман, начальник електроцеху Краузе були німцями¹²⁸⁴. Промислові компанії (у тому числі металургійні) нерідко стикалися з «труднощами» під час добору «освічених і сумлінних службовців», тому що «інтелігентні класи суспільства надають перевагу службі на казенних місцях чи т. зв. вільній професії»¹²⁸⁵.

До кінця 1890-х років капітал О. К. Алчевського оцінювалося в 30 млн руб. (за його власними заявами – 12 млн руб., враховуючи акції і паї 21 компанії, а також державні цінні папери)¹²⁸⁶. Будівництво нових будинків Земельного і Торгового банків у Харкові, що стали символом успіху Алчевського, обійшлося йому в 1,2 млн руб. У цей час він контролював не тільки два харківські

¹²⁸³ Хрулёв С. С. Финансы России и её промышленность / С. С. Хрулёв. – Пг.: Тип. Ф. Кана, 1916. – С. 43–44.

¹²⁸⁴ Ямковой А. А. Путь длиной в 100 лет: Очерки истории Алчевського металургического комбината / А. А. Ямковой, Е. А. Куксина, Г. А. Плетенцов. – Луганск: Світлиця, 1996. – www.library.lg.ua/kraeved/pisatel4/proizv/3.txt.

¹²⁸⁵ Расинский Ф. Об условиях удешевления производства чугуна и железа в России / Ф. Расинский // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 19. – С. 294.

¹²⁸⁶ Беликов Ю. А. Алчевський А. К. / Ю. А. Беликов, Ю. А. Петров // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – Т. 1. – С. 81.

банки, а й «був розпорядником... в Олексіївському гірничопромисловому товаристві, у Донецько-Юр'ївському, у Нікополь-Маріупольському... користувався величезним кредитом у Державному банку, у Волзько-Камському, Обліково-позиковому... закладав папери і користувався кредитом у Харківському і Московському товариствах взаємного кредиту, у Російському банку для зовнішньої торгівлі, у торговому товаристві Рябушинських»¹²⁸⁷. «Усе навколо належало Алчевським. Рудники Алчевського, банк Алчевського... усіма справами заправляв сам Алчевський... Він усе місто, весь південь тримав от так!»¹²⁸⁸

«Набувши завзятою працею велике багатство... Алчевський не захотів, як багато хто робить... сидіти і різати купони, проживаючи їх під благодатним небом півдня»¹²⁸⁹, відмовившись від вигідної пропозиції бельгійців купити його пакет з 10 тис. акцій ДЮМТ за 20 млн руб., не бажаючи втрачати контроль над створеною ним справою і повністю віддавати її в руки іноземців¹²⁹⁰.

Наприкінці XIX ст., коли фінансово-промислова група О. К. Алчевського досягла свого найбільшого розквіту, репутація харківського фінансиста була дуже високою і його неодноразово запрошували на всі засідання Міністерства фінансів, присвячені

¹²⁸⁷ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб., 1903. – С. 24–25.

¹²⁸⁸ Сказбуш Н. Рабочий народ / Н. Сказбуш. – Х.: Харьковское областное издательство, 1956. – С. 123. Одержавши в 1895 р. почесне звання «радника комерції», нагороджений орденом Станіслава, О. К. Алчевський був відомий добродійністю – у Катеринославі були засновані перша жіноча недільна школа і гірниче училище, у Харкові – комерційне училище і сільськогосподарський інститут. Його дружина, Х. Д. Алчевська, у селі Олексіївка Катеринославської губернії заснувала народну школу (у 1887 р. до Олексіївки приїхав письменник і автор словника української мови Борис Грінченко з дружиною, і вони працювали в школі Алчевської шість років). «Алчевський прославився як ліберал і був... прогресивно налаштованою людиною... родина Алчевських виділялася з багатьох інших багатих родин своїм демократизмом і високою освіченістю». «Під сильним впливом своєї прогресивної дружини Христини Данилівни, Олексій Кирилович Алчевський виявляв ліберальні настрої». Х. Д. Алчевська подарувала школі діапроектор – «чарівний ліхтар, тоді велику рідкість... Школа стала подібна до нинішніх Будинків культури», – згадував К. Є. Ворошилов. (Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания) / К. Е. Ворошилов. – М: Политиздат, 1968. – С. 20, 52, 99–100). Спогади про Алчевського К. Є. Ворошилова (відомого державного діяча епохи сталінізму, який почав свою трудову діяльність на заводі ДЮМТ) цікаві тим, що вони відрізняються не тільки неупередженістю, а й позитивною оцінкою О. К. Алчевського.

¹²⁸⁹ Снегирёв Л. Ф. Предисловие // Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. – С. VII.

¹²⁹⁰ Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914 / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – S. 261.

кредитуванню промисловості. С. Ю. Вітте планував заснувати за участю О. К. Алчевського іпотечний гірничопромисловий банк, що, мабуть, і був би створений, якби не криза 1900–1902 рр. і смерть Алчевського.

Група Алчевського під час кризи 1899–1902 рр.

У 1899 р., передбачаючи наближення кризи, О. К. Алчевський у доповідній записці на ім'я С. Ю. Вітте просив про скликання наради для скасування заходів, спрямованих на пом'якшення промислової і фінансової кризи, пропонуючи не обмежувати виробництво металу й не встановлювати фіксованих цін на внутрішньому ринку, а розширити експорт металопродукції. Через декілька місяців у Петербурзі була скликана особлива нарада представників гірничозаводської промисловості, але жодного рішення вона так і не ухвалила, а заходів для пом'якшення кризи не запропонувала. Слова О. К. Алчевського про те, що незабаром падіння вартості промислових цінних паперів може стати таким, що видані під них кредити виявляться незабезпеченими, здалися представникам Кредитної Канцелярії і банків дивними і необґрунтованими – імовірно, в урядових і банківських колах багато хто не повністю усвідомлював масштаби кризи, що насувалася.

Занепокоєння О. К. Алчевського з приводу наближення кризи були обґрунтованими – частка позикового капіталу в його фінансово-промисловій групі все більше зростала. Так, у 1889 р. Алчевський узяв під різні забезпечення тільки лише в головних своїх кредиторів – московських банкірів Рябушинських 1,5 млн руб., потім у 1900 р., не повернувши старий борг, – ще 0,5 млн. Однак щодо занадто великого розміру позикових кредитних коштів в О. К. Алчевського бухгалтер Н. В. Орлов, член правління Земельного банку, говорив, що «ім'я покійного, його становище були такими, що навіть ця надмірність вважалася явищем нормальним», а «його підприємства були гордістю всього півдня»¹²⁹¹. «Алчевський створив свої підприємства значною мірою на чужі гроші, безсоромно використовуючи для своєї мети ресурси Харківського Торгового банку і незаконні операції з перекачування туди коштів із Харківського земельного банку»¹²⁹².

¹²⁹¹ Дело о злоупотреблениях в харьковском Земельном и бывшем Торговом банках // Киевлянин. – 1903. – № 47. – С. 2. – Кол. 3.

¹²⁹² Бовыкин В. И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в. – 1908 г. / В. И. Бовыкин. – М.: Наука, 1984. – С. 135.

Справді, створені О. К. Алчевським підприємства фінансувалися Харківським торговим банком, який, у свою чергу, забезпечувався ресурсами більшим Харківським земельним банком. Взаємна залежність двох банків давала привід для численних порушень – у Харківському торговому банку члени правління видавали з каси Алчевському і собі «суми у формі тимчасових позичок без будь-яких документів», дозволяючи Алчевському «нічим не забезпечений кредит». Бажаючи приховати ці операції, «правління надавало акціонерам неповні, почасти невірні звіти», і «торговий банк використовувався майже повністю для того, щоб підтримувати Алчевського і його підприємства». Хоча основний капітал банку становив 1 млн руб., розмір кредитів, виданих переважно самому Алчевському і членам правління банку, перевищував 10 млн руб. Як показали подальші події, Харківський торговий банк став жертвою «свого зв'язку з однією особою – Алчевським, одночасно клієнтом і негласним керівником банку»¹²⁹³. «Завдяки тісному зв'язку між банками і безліччю інших акціонерних компаній зловживання чужою довірою набуло дуже небезпечні... форми», оскільки наслідком цього могло бути не просто банкрутство банку, а «крах цілої системи, на якій побудовані не один банк, а й численні промислові підприємства»¹²⁹⁴.

Після того як Торговий банк витратив усі свої капітали, він «перебрав величезні суми з Харківського земельного банку». Катеринославський комерційний банк був несамостійним, його Алчевський також використовував для своїх справ, і він повністю залежав від двох Харківських банків. Усі три банки «зазнали краху унаслідок невдалого засновництва», а «розв'язка була прискорена металургійною кризою»¹²⁹⁵.

Кажучи про вплив О. К. Алчевського на політику цих банків, його син Дмитро на судовому процесі зазначав, що О. К. Алчевський був не тільки засновником Харківського земельного банку, а й найбільшим його акціонером (маючи пакет у 12 тис. акцій – близько 30%). «Крім того... він був найдіяльнішим працівником... усі ці обставини надавали особливої ваги його голосу. Голос його був вирішальним у всіх справах, жодне розпорядження... не проходило без того, щоб колись не бути

¹²⁹³ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. – М.: Дело, 2010. – С. 316.

¹²⁹⁴ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб., 1903. – С. 5.

¹²⁹⁵ По поводу банкротства Харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 191. – С. 1. – Кол. 4.

санкціонованим моїм батьком. Щодо членів правління... вони мали свої обов'язки, що зводилися до ролі виконавців волі мого батька»¹²⁹⁶. За словами сина, сам Алчевський «особисто на себе... витрачав небагато. Він жив дуже скромно, про що знав весь Харків. На потреби його великої родини витрачалось на рік 12–15 тисяч». Майно «батька складалося майже повністю з процентних паперів», і кредитоспроможність Алчевського «була більшою за кредитоспроможність Олексіївського товариства. Справи останнього зазнали розладу завдяки тому, що Донецько-Юр'ївське товариство, взявши в Олексіївського на 4 млн товару, не сплатило за нього»¹²⁹⁷. «Алчевський, що був засновником збанкрутілих земельного і торгового банків у Харкові, діставав собі правдами і неправдами мільйони карбованців для підтримки гірничопромислових підприємств, що обцяли золоті гори»¹²⁹⁸, – писав у своїй статті лідер більшовиків В. І. Ленін.

Подібний стиль керування великих підприємств був дуже поширеним і властивим не тільки О. К. Алчевському – усі банки були залежними як від фінансово-промислових груп, так і від окремих осіб, що нерідко призводило до їхнього краху¹²⁹⁹. Стосовно цього надмірна залежність Харківського банку від Алчевського не була чимось незвичайним. І навряд чи самі по собі порушення, подібні до тих, які були виявлені потім у банках Алчевського, спричинили його крах. Такі порушення можна було знайти в інших банках. Поширеною була практика, коли «загальні збори акціонерів склалися зазвичай з підібраних осіб, з обов'язковою більшістю голосів на користь правління, у члени ревізійної комісії вибиралися особи, або зацікавлені у зловживаннях правління, або які зовсім не зналися на банківських справах, або ж зацікавлені винагородою, їм сплаченою... Усі ці зловживання в одних банках практикувалися у більших, в інших – в менших розмірах»¹³⁰⁰.

За словами М. Я. Герценштейна, «посилання на кризу в Харківському краху недоречне», тут були суто акціонерні зловживання, що виникли задовго до кризи, а під час кризи «їх не

¹²⁹⁶ Снегирёв Л. Ф. Процесс о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / Л. Ф. Снегирёв. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1903. – С. 206.

¹²⁹⁷ Дело о злоупотреблениях в харьковском Земельном и бывшем Торговом банках // Киевлянин. – 1903. – № 47. – С. 2. – Кол. 3.

¹²⁹⁸ Ленин В. И. Уроки кризиса / В. И. Ленин // Полное собр. соч. Т. 5. – М.: Гос. изд-во полиг. лит-ры, 1960. – С. 85.

¹²⁹⁹ Російський торгово-промисловий банк повністю залежав від братів Павла і Сергія фон Дервізів, Середньоазіатський комерційний банк – від туркестанського підприємця С. І. Іванова. Перелік подібних випадків можна було б продовжувати.

¹³⁰⁰ Мигулин П. П. Наша банковская политика (1723–1903) / П. П. Мигулин. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1904. – С. 430.

можна було більше прикривати». «Криза є виправданням... у тих випадках, коли підприємство зазнає збитків без провини осіб, які його очолюють»¹³⁰¹. З цим можна погодитися лише почасти – не стільки криза виявила зловживання в харківських банках, скільки передкризовий бум зробив їх можливими. У загальних умовах акціонерного ажіотажу, звичайного перед кожною кризою, коли курси цінних паперів максимальні, а кредити доступні, виникає спокуса взяти участь у ризикованих операціях, що можуть за короткий час принести чималий прибуток. Що ближчою є межа початку кризи, то більшою є ця спокуса, але тим вищий і ризик таких операцій, які можуть призвести до розпаду всієї сформованої схеми, як це було з харківськими банками.

Коли земельний банк поміщає свої вільні капітали в той чи інший комерційний банк, капітал земельного банку починає використовуватися для операцій, які «не мають нічого спільного із земельним кредитом». «Якщо капітали земельного банку переводяться в комерційний банк, а останній відкриває кредит промисловим підприємствам, купує або приймає в заставу їхні акції й облигації, то зрештою... одержують ті самі результати (причому без порушення статуту), які були б, якби сам земельний банк приймав у заставу майно промислового характеру і випускав на цій підставі заставні листи». За рахунок усього цього «при вмілому розподілі своїх акцій на загальних зборах акціонер може одержати у своє розпорядження величезні капітали, що багаторазово перевищують його власні витрати». «При тісному зв'язку комерційного банку з промисловими підприємствами утворюється нескінченний ланцюг, взаємна залежність цілої низки кредитних і промислових товариств, які всі живляться коштами, що належать земельному банку»¹³⁰².

¹³⁰¹ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб.: «Слово», 1903. – С. 7, 10.

¹³⁰² Подібний симбіоз іпотечного банку з комерційним, а через нього з промисловими підприємствами, нерідко в ті роки можна було побачити в Німеччині, наприклад у випадку Пруського іпотечного банку. «Події в Німеччині можуть чудово ілюструвати, яке значення мала криза для земельних банків. Як відомо, там майже одночасно з Харківським крахом припинили платежі чотири земельні банки», відомі як «Шпільгагенівські банки». При цьому «загинули не тільки акціонерні капітали, а й частина облигаційних. Спроба пояснити катастрофу банків кризою виявилася невдалою», тому що нових банкрутств не було, а дивіденди інших 36 земельних банків практично не змінилися. Чотири німецькі банки зазнали краху тому, що були побудовані за однією «своєрідною системою». Усі вони були «пов'язані з різноманітними торговими і промисловими... товариствами» і «під різними приводами проводили операції», що не мають нічого спільного з іпотечним кредитом. Переважно це були незабезпечені кредити біржовим спекулянтам, що використовували ці капітали в грі з цінними паперами.

Об'єктивний стан справ Алчевського під час кризи став критичним через занадто велику частку позикового капіталу й нагромаджених взаємних боргів. С. Ю. Вітте в доповіді царю 18 травня 1901 р. зазначав, що «Донецько-Юр'ївське товариство» заборгувало 3 млн руб. за кам'яне вугілля «Олексіївському товариству», а те врахувало «у різних приватних банках як отримані від першого векселя, так інші зобов'язання на 6 млн руб.». При цьому «Алчевський заклав у Харківському Торговому банку різних паїв і акцій на 6 млн руб.; не маючи можливості швидко одержати видані під них гроші, банк мав клопіт із розрахунками з Харківським земельним банком, що тримає свої поточні кошти в Торговому». Вітте вважав, що вирішити проблему цих взаємних боргів можна буде, якщо вдасться «знайти під забезпечення самими підприємствами кошти, достатні для погашення найбільш термінових зобов'язань і для постачання на підприємства необхідного оборотного капіталу, після чого можна буде здійснити поступову ліквідацію розрахунків Торгового і Земельного банків»¹³⁰³.

За словами П. П. Мігуліна, професора Харківського університету й сучасника цих подій, «випадково виявлені були зловживання в Харківському земельному банку, засновник якого... був завжди на особливо доброму рахунку в міністерстві фінансів і навіть вважався “фінансовим генієм”. Однак у даному випадку цей “геній”... закладав у різних установах заставні листи земельного банку... отримані гроші передавав на поточний рахунок місцевого торгового банку, правління якого... складалося з тих самих осіб, що й у земельному Харківському банку, а потім одержував їх з торгового банку для своїх операцій, переважно для фінансування величезного Донецько-Юр'ївського металургійного заводу. Завод

Результатом став крах банків, хоча земельна нерухомість ніяк не змінювалася в цей час у ціні. «Харківський крах у всіх подробицях нагадує те, що мало місце в Німеччині». І ця подібність не випадкова, вона наслідок використання однієї схеми, винайдені, ймовірно, у німецьких фінансово-промислових групах. В історії харківських банків «до дрібних подробиць повторювалося те, що мало місце в процесі іпотечних банків у Німеччині. Збіг цей є не випадковим, він становить інтерес тому, що дає можливість зрозуміти деякі особливості акціонерного ладу» і підкреслити специфіку організації управління деяких акціонерних компаній, на чолі яких стоїть «один впливовий господар підприємства, якому беззаперечно підкоряються всі інші». «Це ми бачимо в процесі Прусського й Німецького іпотечних банків... Померанського банку, Кассельського товариства, Лейпцизького банку... і берлінського банкіра Штернберга» (Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб.: «Слово», 1903. – С. 7, 10, 13–14, 53–52).

¹³⁰³ Вітте С. Ю. О результатах ревизии Харьковского Акционерного Земельного банка. Всеподанейший доклад... от 18 мая 1901 г. / С. Ю. Витте. Российский Государственный Исторический Архив (Петербург). – Ф586, оп. 4., д. 314, л. 74–75.

передбачалося... продати іноземним капіталістам з великим баришем і, погасивши борг торговому банку, дати можливість останньому повернути гроші земельному банку, що викупив би надстрокові заставні листи і знищив би їх. За таких умов жодне зловживання викрите не було б»¹³⁰⁴. Основною помилкою Алчевського, на думку П. П. Мигуліна, було те, що будівництво величезного Донецько-Юр'ївського металургійного заводу було розпочато, коли вже очевидними були ознаки наближення кризи.

Справи О. К. Алчевського різко погіршилися після початку кризи 1899 року. У результаті зменшення попиту на промислову продукцію у всій країні виробництво скоротилося, і без роботи залишилися 100 тис. осіб. З 70 рудників Кривого Рогу працював тільки 41, а з 56 доменних печей – 23¹³⁰⁵. Донецько-Юр'ївський завод, основне підприємство О. К. Алчевського, не був добудований, узяті на його будівництво кредити потрібно було повертати, а обсяг продажів металургійної продукції зменшився. А очікуване державне замовлення на 3 млн пудів рейок було скасоване¹³⁰⁶.

«Олексіївське гірничопромислове товариство», тісно пов'язане з Донецько-Юр'ївським заводом, також мало багатомільйонні борги. «Усюди виробництво згорталось, і в цьому бурхливому океані економічної кризи завод ДЮМТ був одного часу ніби острівцем. Тут ще продовжували плавити чавун і сталь, випускати різносортовий прокат... На території росли купи чавунних відливок і металевих виробів... але робітників не звільняли, і... тут не відчувалися повною мірою ті нещастя, що вже лютували по всій імперії. Це дивне за умов економічного спаду явище було пов'язане з діяльністю О. К. Алчевського, який хотів протистояти стихії кризи і... полегшити стан робітників... Але його фінансові ресурси вичерпалися, і він опинився на межі банкрутства. Поширилися чутки, що з цього приводу Алчевський вирішив звернутися до самого Миколи П»¹³⁰⁷.

Загальні збори акціонерів ухвалили рішення клопотатися перед міністерством фінансів про одержання дозволу випустити облігації на 3 млн руб., що планувалося розмістити в Бельгії з метою трансформування короткострокових боргів у довгострокові. «Алчевський просив мене скоріше направити клопотання про

¹³⁰⁴ Мигулин П. П. Наша банковская политика (1723–1903) / П. П. Мигулин. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1904. – С. 431.

¹³⁰⁵ Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999.

¹³⁰⁶ Детальніше див.: Петров Ю. А. Крах Алчевского и фирма Рябушинских / Ю. А. Петров // Отеч. история. – 1995. – № 4. – С. 52–75.

¹³⁰⁷ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания) / К. Е. Ворошилов. – М.: Политиздат, 1968. – С. 99–100.

розміщення цих позик, не розповідаючи того, що відбувається в Харкові. С. Ю. Вітте співчутливо поставився до клопотання Алчевського»¹³⁰⁸, – згадував В. І. Ковалевський, маючи на увазі чутки про зловживання і розкрадання в харківських банках і додаючи, що якби дозвіл на випуск облігацій був би отриманий, Алчевський незабаром міг би мати необхідні йому суми й налагодити свої справи.

Однак чутки про проблеми в харківських банках занадто швидко поширилися. «Був граф Татищев. Про Алчевського розмова, – згадував О. С. Суворін. – Граф думає, що в банку розкрадається щорічно на користь правління понад 2 мільйони рублів»¹³⁰⁹. Коли всі ці чутки дійшли до Вітте, його ставлення до Алчевського різко змінилося. На відміну від багатьох інших підприємців Алчевський як творець регіональної бізнес-мережі був набагато більшою мірою одинак, що підкреслює свою незалежність, і заступитися за нього в цей момент ніхто не міг. «Після відмови Вітте Алчевський знову просив мене підтримати його перед міністром фінансів, але зробити цього я вже не міг, і порадив йому безпосередньо і відверто розповісти все самому Вітте»¹³¹⁰.

Під час особистої зустрічі 4 травня О. К. Алчевський просив у С. Ю. Вітте надати Донецько-Юр'ївському заводу частину державних замовлень і дати дозвіл на випуск облігацій. Але Вітте остаточно відмовив Алчевському й у дозволі на випуск облігацій (хоча незадовго до того Брянське товариство одержало дозвіл на четвертий випуск облігацій), і в наданні державного замовлення на тій підставі, що формально ДЮМТ не був «державним постачальником».

На думку В. Д. Белова, така позиція С. Ю. Вітте була пов'язана з тим, що на той час Донецько-Юр'ївське товариство було єдиним великим металургійним підприємством на півдні України, створеним без участі іноземного капіталу¹³¹¹. Але насправді, як уже зазначалося, розмови про створення підприємств

¹³⁰⁸ Ковалевский В. И. Из воспоминаний о графе Сергее Юльевиче Витте / В. И. Ковалевский // Русское прошлое. Историко-документальный альманах. – 1991. – № 2. – С. 78. В. І. Ковалевський (1848–1934) – державний діяч і підприємець, обіймав посаду товариша міністра фінансів у 1900–1902 рр.

¹³⁰⁹ Суворин А. С. Дневник Алексея Сергеевича Суворина / А. С. Суворин. – М.: Независимая Газета, The Garnett Press, 1999. – С. 272. О. С. Суворін (1834–1912) – відомий журналіст і видавець, власник однієї з найбільших газет «Новое время».

¹³¹⁰ Ковалевский В. И. Из воспоминаний о графе Сергее Юльевиче Витте / В. И. Ковалевский // Русское прошлое. Историко-документальный альманах. – 1991. – № 2. – С. 79.

¹³¹¹ Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. – С. 16.

Алчевського без участі іноземного капіталу були дуже перебільшеними.

Можливо, на Вітте в цей час вплинули Рябушинські, великі капітали яких були вкладені в підприємства Алчевського. Але, найімовірніше, річ була не стільки в Рябушинських, скільки в особливостях характеру С. Ю. Вітте. Відомо, що він підтримував багатьох підприємців лише доти, доки вони становили цінність для нього (і для держави), а потім втрачав до них усякий інтерес, особливо якщо в тих, кого він підтримував, починалися труднощі. Схильність Вітте «відразу танцювати з усіма» була добре відома сучасникам, як і те, що «закінчивши танець, С. Ю. Вітте саджає своїх дам не на стілець, а мимо... Так що вже ті ніколи не можуть підвестися». Так було з Мамонтовим, якого Вітте втягнув у масштабні й ризиковані підприємства, пообіцявши свою підтримку, але потім, під час кризи, не став йому допомагати. Так само було і з Алчевським: «Він танцював з Алчевським... І як клав йому Алчевський голову на плече: – Я поїду до Петербурга. Я переговорю із Сергієм Юлійовичем... І як він сів мимо стільця»¹³¹².

«Розповідали, що... Вітте доповідав “його величності” про прохання Алчевського виділити йому кредит у кілька мільйонів рублів. Микола II нібито дозволив асигнування лише третину від цієї суми, що не влаштувало Алчевського. Він попросив Вітте ще раз звернутися до царя, але той відповів рішучою відмовою»¹³¹³. Важко сказати, чи так було насправді, але очевидно, що ставлення Вітте до Алчевського змінилося, коли міністр фінансів довідався про складні взаємні заборгованості харківських банків, як і про те, що фінансовий стан Алчевського дуже нестабільний. Ймовірно, Алчевський не очікував такої зміни, думаючи, що інтерес Вітте до нього є ознакою особистої симпатії до його ділових якостей як промисловця і фінансиста. Тому Алчевський сподівався, що у важку хвилину Вітте його підтримає, тим більше що практика взаємної заборгованості між банками, як і інші «зловживання», були в той час звичайною справою не тільки в харківських банках.

Однак для Вітте в цей момент, найімовірніше, найважливішим було те, що Алчевський «скомпрометував себе». Про подібну ситуацію він писав у своїх спогадах, кажучи про В. В. Максимова, директора департаменту залізничних справ: «людина здібна, знаюча... але любив різні афери і заплутався в справі

¹³¹² Дорошевич В. М. Граф Витте // Вихрь и другие произведения последнего времени / В. М. Дорошевич. – М.: Товарищество И. Д. Сытина, 1906. – С. 142.

¹³¹³ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания) / К. Е. Ворошилов. – М.: Политиздат, 1968. – С. 100.

будівництва дороги, яку вів Мамонтов. Я не можу судити: чи заплутався він з особистої вигоди, чи просто захопившись, але... він скомпрометував себе. Тому я мусив з ним розірвати стосунки»¹³¹⁴.

Зненацька опинившись на межі краху та зрозумівши, що ставлення Вітте до нього змінилося, і міністр не підтримуватиме його, Алчевський у розпачі наклав на себе руки, кинувшись під потяг¹³¹⁵. «Сьогодні на Балтійській дорозі був знайдений... директор Харківського земельного банку Алчевський... який уранці потрапив під потяг... Біржа почалася при дуже міцному настрої, але потім прийшла звістка про смерть Алчевського... Алчевський займав дуже важливе місце в промисловому світі... звістка про його смерть спричинила загальне зниження паперів... більш за все це відбилися на Донецько-Юр'ївських акціях»¹³¹⁶.

Перед смертю Алчевський відправив з поштамту Варшавського вокзалу короткий особистий лист своєму секретарю А. Л. Гродецькому («Дорогий... Антонін Людвігович! Як жахливо я закінчую... якщо Христина Данилівна залишиться в живих, допоможіть їй... Скільки людей я згубив, зокрема і власних дітей») ¹³¹⁷.

Чимало було чуток, що Алчевського вбили конкуренти, штовхнувши його під потяг. М. О. Любарська-Письменна вважала, що смерть О. К. Алчевського була «насильницькою»: «Ще на суді з'ясувалося, що панікою, яка почалася після насильницької смерті Алчевського, скористалися люди, які нічого з безкорисливими цілями не роблять – це товариство мануфактури М. П. Рябушинського»¹³¹⁸. Зараз уже важко встановити, чи так це було, однак така версія здається малоімовірною.

¹³¹⁴ Вітте С. Ю. Воспоминания: Детство. Царствование Александра II и Александра III / С. Ю. Витте. – Берлин: Слово, 1923. – С. 323.

¹³¹⁵ Точні обставини смерті О. К. Алчевського не відомі. У першій половині дня він займався звичайними справами в Європейському готелі, де жив зі старшим сином і секретарем А. Гродецьким. За повідомленнями преси, Алчевський близько двох годин ходив пероном вокзалу Варшавської залізниці, потім зійшов на рейки і пішов ними. Загинув він приблизно за одну версту від вокзалу – «потрапив під дачний потяг № 39, який ішов з Гатчини до Петербурга... був відправлений в Олександрівську лікарню, де помер о 8-й годині вечора, не приходячи до тями... не було виявлено обставини, що дозволяють припускати щось інше крім нещасного випадку (Смерть А. К. Алчевского // Биржевые ведомости. – 1901. – 10 мая).

¹³¹⁶ Новости дня. – 1901. – 09 мая.

¹³¹⁷ Белов Ю. А. Алчевские. По публикациям городских газет (страницы истории) / Ю. А. Белов. – Алчевск, 2008. – С. 47.

¹³¹⁸ Любарская-Письменная М. А. Клевета: мой процесс с бароном Н. О. Тизенгаузеном / М. А. Любарская-Письменная. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1906. – С. XVIII.

За одними оцінками, борги Алчевського досягали 19 млн руб., а реальна вартість його майна була набагато меншою, і в цьому разі причини його краху – суто економічні. За іншими – борги становили 15 млн руб., а курсова вартість акцій підприємств, що належали Алчевському, була 18 млн руб. У цьому разі на момент смерті він аж ніяк не був неспроможним банкрутом, що не мав можливості розплатитися з боргами. Курс акцій «Олексіївського гірничопромислового товариства» досяг перед кризою максимуму в 2000 руб. (номінал 500 руб.), акцій ДЮМТ – 660–680 руб. (номінал 250 руб.)¹³¹⁹.

«Донецько-Юр'ївське металургійне товариство» до 1910 р. знаходилося як проблемне під зовнішньою адміністрацією, після чого була проведена реорганізація товариства. «На 21 квітня [1910 року] біли скликані екстрені загальні збори акціонерів... для вирішення питання про зняття адміністрації і реорганізації справи за допомогою участі в ньому фінансової французької групи з капіталом 8–10 млн руб.»¹³²⁰. Збори акціонерів (найбільшим з них був відомий біржовий гравець Захарій Жданов, що володів 3000 акцій) схвалили цей план¹³²¹.

У лютому 1911 р. ДЮМТ придбало на правах довгострокової оренди «Уральсько-Волзьке металургійне товариство», і загальний капітал ДЮМТ збільшився до 17 млн руб. (розділений на 88 тис. акцій), а у 1912 р. – 22,1 млн руб. Після реорганізації прибуток ДЮМТ зріс з 1,831 млн руб. у 1911 р. до 4,167 млн у 1912 р. (що при основному капіталі 22,1 млн руб. становило 18,9%). «Але і за цих сприятливих умов акціонери не можуть похвалитися блискучими результатами прибутковості акцій... з валового прибутку в 4,167 млн руб... надійшло в розпорядження акціонерів у формі дивіденду лише 1,768 млн руб... близько 33%», а «прибутковість акцій становить лише 8% на основний капітал підприємства (16 руб. на номінальну вартість 200 руб. акції). А через те, що біржова ціна акції в 1913 р. була суттєво вище номінальної – 315 руб., «прибутковість акцій для акціонерів виходить ще нижчою... і становить 5%»¹³²². Насправді це була не така вже й погана прибутковість, якщо врахувати всі труднощі ДЮМТ після смерті О. К. Алчевського і «харківського краху» і

¹³¹⁹ Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. – С. 18–20.

¹³²⁰ Донецко-Юрьевское металлургическое общество // Коммерсант. – 1910. – № 203. – 6 апр. – С. 1.

¹³²¹ Донецко-Юрьевское металлургическое общество // Коммерсант. – 1910. – № 213. – 24 апр. – С. 1.

¹³²² Эмский. К делам Донецко-Юрьевского металлургического общества // Биржа. – 1913. – № 11. 17 марта. – С. 3–4.

згадати, що прибуток на акцію Брянських заводів становив 2%, Путилівського заводу – 4%, заводу Гартмана – 6,1%¹³²³.

Загальна проблема фінансово-промислової групи О. К. Алчевського була такою самою, як і групи Л. С. Полякова, – надто великі кредити (нагадаємо, що борги О. К. Алчевського оцінювалися в 19 млн руб.), які за умов кризи (що почалася, як завжди, для багатьох знещавців) неможливо було повернути¹³²⁴.

За схожих фінансових обставин не змогли повернути великі кредити і збанкрутували «залізничні королі» П. П. фон Дервіз, С. І. Мамонтов¹³²⁵, а також Л. С. Поляков, який улітку 1901 р. просив, як і О. К. Алчевський, у С. Ю. Вітте кредит на 4–6 млн руб. під заставу своїх акцій і отримав таку саму відмову¹³²⁶. Крім того, у групах Алчевського й Полякова мало місце дуже вільне використання коштів контрольованих ними банків для операцій з високим ризиком, які іноді дають надприбутки, а іноді призводять до краху. У Московському міжнародному торговому банку, що використовувався для таких цілей С. Поляковим, загальні збитки були величезними – 13,5 млн руб.¹³²⁷

Основною причиною банкрутства Алчевського стала надмірна частка позикового капіталу в поєднанні з концентрацією великого пакета акцій у руках одного власника. Харківський торговий банк «нагадував приватну контору, що мала акціонерну форму»¹³²⁸, оскільки О. К. Алчевський був майже одноосібним власником акцій цього товариства, і йому належало по 30% акцій створених ним банків. Якими б не були мотиви такої політики в самого О. К. Алчевського, це призвело під час кризи до нестабільності, а потім і краху всієї його фінансово-промислової групи.

Металургійні підприємства Російської імперії були в той час досить прибутковими за рахунок державних замовлень на рейки для залізниць. Завдяки протекції металургійним заводам з боку

¹³²³ Изменения цен акций металлургических и механических предприятий в 1911–1912 гг. // Биржа. – 1913. – № 7. – 17 февр. – С. 3–4.

¹³²⁴ Трахтенберг И. А. Денежные кризисы (1821–1938 гг.) / И. А. Трахтенберг. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – С. 447–450.

¹³²⁵ Детальніше див.: Лизунов П. В. Санкт-Петербургская биржа и российский рынок ценных бумаг (1703–1917 гг.) / П. В. Лизунов. – СПб.: Изд-во «Русско-Балтийский информационный центр “Блиц”», 2004. – С. 288.

¹³²⁶ Кредит и банки в России до начала XX века: Санкт-Петербург и Москва / Б. В. Ананьич, М. И. Арефьев, С. Г. Беляев и др. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – С. 459.

¹³²⁷ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. – М.: Дело, 2010. – С. 318–319.

¹³²⁸ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб., 1903. – С. 47.

членів царської родини і представників аристократії, що обіймали високі державні посади, середовище власників металургійних заводів нагадувало закритий клуб, потрапити до якого Алчевському було важко. І хоча йому це вдалося, він залишався «не своїм» для цього середовища. Тому коли в нього почалися труднощі, ніхто за нього не заступався, а ті порушення, на які в когось іншого, можливо, просто закрили б очі, у банках Алчевського навпаки роздули до цілої судової справи, прокурором на якій був С. С. Хрульов, у ті роки молодий харківський юрист, що надалі став головою правління найбільшого Санкт-Петербурзького Міжнародного комерційного банку.

Доля О. К. Алчевського, яка так докладно тут розглядалася, цікава не стільки як приклад швидкого злету і краху фінансиста та промисловця – таких випадків було чимало і до, і після, – а як історія формування регіональної бізнес-мережі на сході України, очолюваної Алчевським, який намагався створити велику фінансово-промислову групу, що не контролювалася іноземним капіталом¹³²⁹.

Харківський крах і процес у справі Алчевського

Смерть О. К. Алчевського, людини великої «працьовитості, наполегливості й терпіння», як писали в некролозі «Харківські губернські відомості»¹³³⁰, стала початком «харківського краху», що привернув загальну увагу й торкнувся багатьох банків (зокрема, припинив платежі пов'язаний із групою Алчевського Катеринославський комерційний банк). Крах такого великого банкіра і промисловця, як О. К. Алчевський, не залишився непоміченим у Москві, де він був пов'язаний з Рябушинськими й Купецьким товариством взаємного кредиту, яке надавало йому кредити ще з 1870-х років. Товариство інвестувало в підприємства Алчевського загалом 3,5 млн руб., і після його смерті великий пакет акцій надовго осів у портфелі товариства, яке за 1901 р. мало збитки за рахунками Алчевського на суму 510 тис. руб.¹³³¹

¹³²⁹ Хоча поширене стереотипне уявлення, що Алчевський був відвертим противником іноземного капіталу, воно далеке від реальності. У засновану Алчевським металургійну компанію «Російський Провіданс» у Маріуполі були вкладені бельгійські капітали, так само як і в «Донецько-Юр'ївське металургійне товариство», де використовувалися переважно німецьке устаткування і німецькі фахівці із Сілезії.

¹³³⁰ А. К. Алчевский // Харьковские губернские ведомости. – 1901. – 9 мая. – № 118. – С. 2.

¹³³¹ Петров Ю. А. Коммерческие банки Москвы. Конец XIX в. – 1914 г. / Ю. А. Петров. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 84. Постраждали від краху Алчевського також

Після смерті Алчевського харківські банки звернулися по допомогу до уряду, і якби Державний банк підтримав кредитом Харківський торговий банк, і той не збанкрутував, «нам навряд чи вдалося б що-небудь довідатися про порядки, які панували в Харкові»¹³³².

За словами С. Ю. Вітте, «ревізією виявлено, що внаслідок розміщення коштів цього банку в один з комерційних банків, справи якого знаходяться в незадовільному стані, Харківський земельний банк поставлений нині в настільки скрутне становище, що не має достатніх коштів для оплати з 1 липня купонів і заставних листів, які вийшли в тираж». Під час ревізії в банку були виявлені такі зловживання: «надані позичальниками в довгострокове погашення заставні листи на суму понад 6 млн руб.», що підлягали знищенню, «знаходяться в заставі в кредитних установах і в приватних осіб; процентні папери запасного капіталу банку також у заставі; збитки за операціями банку досягали 1,785 млн руб.». Крім того, «звітність банку не відображала реального стану справ»¹³³³.

У середині 1901 р. «присяжні попечителі нині неспроможного Харківського торгового банку... В. П. Єгоровський, П. Д. Шидловський... В. С. Дубенський, за словами місцевих [харківських] газет, подали до окружного суду рапорт про виявлені ними... незаконні дії правління банку». Насамперед, «онкольна операція не входить до переліку дозволених банку його статутом», але банк проводив її з назвою «рахунок різних осіб за комісією»¹³³⁴. Ще більше проблем у банку було пов'язано з тим фактом, що він «кредитував на величезні суми одну особу – покійного О. К. Алчевського за особистими зобов'язаннями на 1414 тис. руб. і під заставу негарантованих урядом паперів на 6029 тис. руб. До складу першої суми входила позика, видана колись

інші московські банки, хоча й менше – зокрема, Купецький банк зазнав збитків на 100 тис. руб. на векселях Алчевського (Там само. – С. 84).

¹³³² Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб.: «Слово», 1903. – С. 15.

¹³³³ Вітте С. Ю. Всеподданнейший доклад «О принятии мер по Харьковскому акционерному земельному банку» от 9 июля 1901 г. / С. Ю. Витте. – РГИА. Фонд 853. Опись 4. Дело 314. – С. 74–75.

¹³³⁴ Ця операція «відрізнялася від онкольної в ту несприятливу сторону, що в онкольній від імені особи, яка за рахунок банку купує і продає процентні папери, потрібен грошовий внесок, яким покривається різниця між покупною ціною цінних паперів і змінною біржовою. У тій операції, яку проводив [Харківський] торговий банк, жодних внесків не було потрібно, а збитки, які зазнав банк, записувалися на кредит тієї особи, за чім наказом купувалися папери». Цими особами переважно були члени правління – «В. М. Алчевський на 138 тис. руб., А. П. Куклін на 60 тис. руб.» (К делам харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 183. – С. 3. – Кол. 3).

покійному О. К. Алчевському під заставу процентних паперів, що були йому потім повернуті без погашення позики». У банку відзначалося розкрадання векселів¹³³⁵.

Одним з основних порушень була застава заставних листів, майно за якими було вже викуплене. «Не підлягає ніякому сумніву, що одночасно з викупом із застави майна повинні бути знищені й випущені під його заставу заставні листи». Але в Харківському банку «на це дивилися інакше», і «коли Алчевському знадобилися нові капітали для підтримки його промислових підприємств, банк перестав знищувати листи, надані в надстрокове погашення позик, а віддав їх у заставу, частково продавав, а отримані від цього гроші переводив у торговий банк. У травні 1901 р. банком було закладено таких листів на 5,230 млн руб., а продано на 0,847 млн»¹³³⁶.

Банк проводив операції перезастави процентних паперів, «не дозволену статутом». Усього так було перезаставлено цінних паперів «на 2490 тис. руб., переважно в конторі Рябушинського, Московському купецькому товаристві взаємного кредиту й у Харківському відділенні Волзько-Камського банку»¹³³⁷.

Харківський торговий банк заявив про свою неплатоспроможність, на межі банкрутства був і Харківський земельний банк, у який були вкладені 5 млн руб. московських банкірів Рябушинських, але Міністерство фінансів вирішило підтримати його, тим більше що до порятунку банку виявляли інтерес Рябушинські¹³³⁸.

Володимир і Михайло Рябушинські терміново прибули до Харкова, де почали скуповувати акції банку (ціна на них, при номіналі 200, впала з 550–450 до 125 руб.). За статутом банку кожні 30 акцій давали один голос, але ніхто не мав права мати більш ніж п'ять голосів. Щоб мати більшість на надзвичайних

¹³³⁵ «У протоколі засідання правління зазначено, що була виявлена нестача векселів на 100 тис. руб. Винним у їх викраденні виявився Суханов, який керував обліковою операцією. Правління ухвалило справу Суханова до суду не передавати, а розтрату поповнити векселями членів правління» (К делам харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 183. – С. 3. – Кол. 3).

¹³³⁶ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб.: «Слово», 1903. – С. 41.

¹³³⁷ Крім того, відзначалися інші порушення, зокрема, «правління продовжувало проводити операції банку, зокрема прийом внесків» навіть тоді, коли всі цінності, які належали банку і які «котирувалися на біржі», вже були закладені, і членом правління було зрозуміло, що «основний і запасний капітали банку вичерпані», а за статутом правління «повинне було скликати загальні збори акціонерів для розгляду питання про подальшу долю банку» (К делам харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 183. – С. 3. – Кол. 3).

¹³³⁸ Мигулин П. П. Наша банковская политика (1723–1903) / П. П. Мигулин. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1904. – С. 431.

зборах акціонерів, Рябушинські привезли із собою з Москви, за чутками, «два вагони акціонерів», здебільшого своїх родичів. Перед зборами кожний з цих акціонерів одержав список осіб, за яких потрібно було голосувати. Сину Алчевського Дмитрові Рябушинські запропонували вступити з ними в коаліцію, обіцяючи, що в цьому разі вони не порушуватимуть судової справи проти правління (хоча проведена ревізія виявила в банку значні порушення). Але вони не змогли домовитися, оскільки колишні члени правління все-таки були віддані під суд. Загальні збори обрали в нове правління п'ятьох представників Рябушинських, що одержали більшість серед восьми членів правління. А 20 червня 1901 р. було видано царський указ, відповідно до якого кредит у 6 млн руб. видавався банку під забезпечення процентними паперами «складового капіталу» банку, а для спостереження за станом банку в нього був призначений особливий уповноважений з Міністерства фінансів¹³³⁹.

«Міністерство фінансів прийняло на себе впорядкування справ Харківського земельного банку, доведеного до фактичної неспроможності». Було вирішено видати «банку... кредит з Державного банку розміром шість мільйонів рублів на оплату термінових його зобов'язань», а весь прибуток земельного банку «буде звернений на оплату державної позики й відсотка, який буде призначений міністром фінансів»¹³⁴⁰.

Після банкрутства Харківського торгового банку і пов'язаного з групою Алчевського Катеринославського комерційного банку Міністерство фінансів ухвалило рішення посилити контроль за діяльністю акціонерних комерційних банків і періодично проводити урядові ревізії. Державний банк направив на підприємства Алчевського своїх представників (як і в інші компанії, що мали в цей час фінансові труднощі – компанію С. Полякова, «Ленське золотопромислове товариство», «Товариство Брянського заводу» тощо), хоча це був не дуже ефективний захід, оскільки «нерідко представниками... з боку банку є особи з вищого керівництва банку, члени ради... їм доводиться розглядати власні

¹³³⁹ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате: 1901. Первое полугодие. – СПб.: Юридическая газета, 1901. – Ст. 1280.

¹³⁴⁰ Цей кредит «не був ризиком для скарбниці», тому що, крім забезпеченості основного капіталу банку іпотечними цінними паперами, банк (незважаючи на його проблеми після смерті О. К. Алчевського) продовжує одержувати «мільйонні прибутки». Хоча, можливо, «прибутки банку тимчасово зменшаться, тому що, крім позик під заставу землі, він досить широко практикував видачу позик під заставу міських будинків, а ця операція в даний час дає банкам... значні збитки» (По поводу банкротства Харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 191. – С. 1. – Кол. 4).

клопотання»¹³⁴¹, а, за словами С. Ю. Вітте (у доповідній записці царю з приводу ревізії Орловського комерційного банку, який контролював Л. С. Поляков), «баланси не дають можливості з достатньою точністю визначити справжній стан установи»¹³⁴².

Постає питання, чому Міністерство фінансів, відмовившись від підтримки Харківського торгового й Катеринославського комерційного банків, «взяло під свою протекцію Харківський земельний банк», хоча загальна причина катастрофи цих банків була «тією самою» – участь у ризикованих фінансових операціях О. К. Алчевського, кредити якому видавав Торговий банк. По суті, «найменше заслуговував на підтримку Харківський земельний банк». Торговий банк, заснований Алчевським, в особі свого правління цілком «міг протягом тривалого часу вірити в щасливу зірку свого засновника й найбільшого акціонера», видаючи йому великі кредити під векселі й процентні папери, «а коли доля відвернулася від Алчевського, торговий банк знаходився вже в петлі, яку не міг ані розв'язати, ані розірвати»¹³⁴³.

Допомога з боку Державного банку була організована з прагматичних міркувань з метою «підтримки кредиту заставних листів російських земельних банків, що масово поширені серед публіки і вважаються таким самим солідним папером, як державні облігації»¹³⁴⁴. Адже якби справа дійшла до оголошення

¹³⁴¹ Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги. Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (По неизданным документам) / И. Х. Озеров. – СПб.: Тип. И. Д. Сытина, 1907. – С. 5.

¹³⁴² Витте С. Ю. Всеподданейший доклад по поводу ревизии Орловского коммерческого банка 29 июня 1901 г. / С. Ю. Витте. – РГИА, Ф. 583. Оп. 4. Д. 215. Л. 86–87.

¹³⁴³ Можна було б сказати, що дії цього банку були ризикованими, навіть незаконними, але загалом він діяв у межах своєї компетенції. Щодо Харківського земельного банку, його «операції є численними порушеннями статуту і зловживаннями злочинного характеру. Зберігання усіх своїх коштів в одному Торговому банку було для Харківського земельного банку операцією вочевидь... незаконною». Хоча земельний банк повинний був забезпечити надійне інвестування своїх вільних коштів, він «свідомо передавав їх через Торговий банк у підприємства Алчевського», що було дуже ризиковано, а також «зробив розтрати і підробки» і «під виглядом вільних коштів» передавав у заставу власні «заставні листи, які повинні були бути погашені». Очевидно, що не було підстав вести розмову про будь-які пом'якшення провини земельного банку, особливо «його злочинного правління». (По поводу банкротства Харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 191. – С. 1. – Кол. 4.)

¹³⁴⁴ Заставні листи земельних банків мали настільки надійне забезпечення «у заставленому майні і в платежах позичальників, що навіть повна розтрата і втрата акціонерного капіталу для них не страшна». «Кредитна канцелярія була так само не поінформована про стан справ харківських банків, як їхні акціонери й публіка», і навіть після смерті Алчевського в пресі з'являлися заспокойливі повідомлення про стабільний стан його підприємств і харківських банків, а ревізія була призначена

неспроможності чи навіть повної ліквідації Харківського земельного банку, цінні папери якого були значно поширені, користуючись високим попитом на біржах, це могло б мати дестабілізуючу дію на весь ринок іпотечних паперів, чого потрібно було будь-що уникнути.

У 1902 р. борг за отриманим кредитом був погашений за рахунок запасного капіталу Харківського земельного банку й випуску акцій на 1424 тис. руб. відповідно до Положення Комітету міністрів від 25 січня 1902 р. «Про заходи до відновлення діяльності Харківського земельного банку»¹³⁴⁵, але загалом «справи банку велися не дуже успішно, ліквідація майна, що залишалася за банком, проходила дуже невміло, і декілька сотень тисяч рублів доводилося щорічно списувати як збиток»¹³⁴⁶. За царським указом від 15 серпня 1901 р.¹³⁴⁷ Міністерство фінансів ввело в Харківський банк (як і в усі інші акціонерні земельні банки) своїх уповноважених представників із правом стежити за роботою банків і втручатися в усі розпорядження правління, перевіряти касу й особливо стежити за правильністю випуску й погашення заставних листів, щоб у такий спосіб уникнути всіляких зловживань. Надалі більшість підприємств О. К. Алчевського перейшли у власність його основних кредиторів – московських банкірських домів Вишнякових і Рябушинських¹³⁴⁸.

У Харкові почався гучний процес щодо краху Харківських земельного і торгового банків, що привернув до себе загальну увагу, а опубліковані в 1903 р. матеріали процесу є книгою великого формату обсягом 1300 сторінок. На початку процесу преса публікувала повідомлення про нібито численні зловживання

«лише після банкрутства Торгового банку» (По поводу банкротства Харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 191. – С. 1. – Кол. 4).

¹³⁴⁵ Высочайше утверждённое положение Кабинета Министров «О мерах к восстановлению деятельности Харьковского земельного банка» // Полное собрание законов... Собрание третье. Т. XXII. – СПб., 1902. – № 21011. – С. 45.

¹³⁴⁶ Мигулин П. П. Наша банковская политика (1723–1903) / П. П. Мигулин. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1904. – С. 432.

¹³⁴⁷ Высочайше утверждённый всеподданнейший доклад Министра Финансов «О предоставлении Министру Финансов права назначать уполномоченных от Министерства Финансов в земельные банки» // Полное собрание законов... Собрание третье. Т. XXI. – СПб., 1901. – № 20615. – С. 872.

¹³⁴⁸ Банкірський дім Вишнякових видав О. К. Алчевському кредит 1,3 млн руб. під заставу акцій Харківського земельного банку, а загальний обсяг капіталів, інвестованих Купецьким товариством взаємного кредиту в фінансово-промислову групу Алчевського, досяг у 1901 р. 3,5 млн руб. Банкірський дім Рябушинських володів пакетом акцій Харківського земельного банку на суму 800 тис. руб. (які вдалося продати тільки в 1909 р.), і цей банк після смерті О. К. Алчевського перейшов під контроль Рябушинських (Отчёт Московского купеческого общества взаимного кредита за 1896 год. – М., 1897. – С. 15–21, 26–27).

і розкрадання, що спричинили крах банків і всієї групи О. К. Алчевського, а також скандальні викриття «незаконних махінацій» Алчевського із заставними листами Харківського земельного банку.

«У ніч на 12 липня... за постановою судово-слідчої влади заарештовані... члени правління земельного банку: Є. П. Любарський-Письменний, М. В. Орлов, М. Д. Журавльов і О. М. Голєв», а також члени правління Торгового банку – О. В. Авилов, Д. О. Абрамов, В. М. Алчевський і О. П. Куксін. Допит обвинувачуваних продовжувався весь день, і «зібралася величезна кількість рідних, знайомих і колишніх товаришів по службі обвинувачуваних, а також сторонньої публіки... Всі обвинувачувані мали пригнічений вигляд, найбадьоріше тримався Є. П. Любарський»¹³⁴⁹.

Для Харківського торгового банку «основні пункти обвинувачення» полягали в тому, що «члени правління відкривали собі й Алчевському кредит понад 90% біржової ціни паперів, видавали з каси суми у формі тимчасових позичок без усяких документів, повертали назад Алчевському папери, які були забезпеченням відкритого йому кредиту, дозволяли йому нічим не забезпечений кредит за рахунком кореспондентів і перехідних сум і надавали йому суму з обліку векселів ще до надання самих векселів. Прагнучи приховати ці операції, правління надавало акціонерам неповні, а почасти невірні звіти. Як видно з показань свідків і даних обвинувачувального акту, торговий банк використовувався майже винятково для того, щоб підтримувати Алчевського і його підприємства. Власне кажучи, банк нагадував приватну контору, яка набула акціонерної форми». І хоча в 1895 році О. К. Алчевський вийшов зі складу правління Харківського торгового банку, «стиль роботи усьому банку задавав Алчевський... він продовжував брати активну участь в управлінні, мав великий вплив на членів правління, часто брав участь у нарадах, давав вказівки й поради, які нагадували накази». «Правління ніколи не відмовляло йому в позиках, а іноді видавало позики в розмірі, що перевищував біржову ціну паперів. Коли кошти банку були вичерпані, а Алчевський мав потребу в подальшому кредиті, йому поверталися закладені ним у банку

¹³⁴⁹ У Харкові «до окружного суду надійшло близько 150 прохань із претензіями до колишнього Торгового банку». Серед вкладників банку були «сільські селянські товариства, духовні особи, сільські вчителі, удови чиновників, відставні військовики... Усього претензій заявлено було на суму понад 80 тис. руб.» (К делам харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 193. – С. 3. – Кол. 1–4).

папери без погашення позики для того, щоб він міг їх надати в заставу в якийсь інший банк»¹³⁵⁰.

Судовий процес у справі харківських банків тривав довго. 14 лютого 1903 року на черговому засіданні свідок А. Л. Гродецький повідомив представнику обвинувачення С. С. Хрульову, що понад сто голосів належали фіктивним московським акціонерам, які володіли 3000 акціями, і «протягом 20 років свідок [жодного разу] не бачив фіктивних акціонерів», тоді як О. К. Алчевський, який володів значною кількістю акцій, «голосів мав тільки п'ять». Один із членів правління Земельного банку В. Г. Коренев говорив Гродецькому, що «має 1000 акцій, розподілив їх між багатьма особами і, таким чином, є акціонером багатоголосним»¹³⁵¹.

У пресі поширювалися чутки про привласнені керівництвом банків 5,4 млн руб., однак під час вивчення матеріалів процесу привертає увагу «відсутність розкрадань – явища незвичайного в банківських справах». І навіть якщо О. К. Алчевський «самовільно... розпоряджався в заснованих ним підприємствах, він робив це... не для особистої вигоди, а на користь справи, при цьому він «діяв завжди відкрито». Однак «процес харківських банків проводився за таких... судових умов, що немає обґрунтованих даних, які допомогли б визначити причину краху». Загалом у харківському краху очевидна «відсутність злочину й наявність нещастя, яке використали заради особистої вигоди великі дисконтери»¹³⁵² – Рябушинські, які мали в себе в заставі процентні папери Харківського земельного банку на 2 млн руб. і після смерті О. К. Алчевського одержали контроль над банками.

¹³⁵⁰ «У земельному банку» Алчевський також «діяв самовладно, розпоряджався одноосібно, не питаючи думки інших членів правління. Його слово було законом... він диктував рішення загальних зборів акціонерів» (Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб.: «Слово», 1903. – С. 47–48, 50).

¹³⁵¹ За словами А. Л. Гродецького, «О. К. Алчевський, як будь-яка людина, що очолює велике підприємство, часто ставав жертвою шантажу». Одного разу «дехто Штерн», що назвав себе «працівником однієї з петербурзьких газет», сказав покійному: «Якщо ви зі мною зійдетеся, то нападок на вас не буде», але Алчевський відкинув цю пропозицію. Крім того, Гродецький заявив, що «хоча він виконував доручення О. К. Алчевського, він не був посвячений у його особисті справи, та й взагалі сумнівно, щоб хтось був посвячений у ці справи». У всякому разі «прохання на ім'я міністра фінансів Алчевський укладав сам». Прохання ці стосувалися переважно дозволів на випуск облігаційних позик (Дело о злоупотреблениях в харьковском Земельном и бывшем Торговом банках // Киевлянин. – 1903. – № 47. – С. 2. – Кол. 3).

¹³⁵² Снегирёв Л. Ф. Процесс о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / Л. Ф. Снегирёв. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1903. – С. II–III, V.

Коли Алчевський загинув, «справи залишилися невпорядкованими», хоча була реальна можливість «виконати всі зобов'язання банку без великої субсидії». Бухгалтер М. В. Орлов, член правління Земельного банку, заявив Голубеву, іншому члену правління, що «не потрібно шести мільйонів, досить буде і двох, на що останній відповів: “Навіщо вам зменшувати суму, яку дає уряд?”»¹³⁵³.

«Харківський процес не охоплював всі підприємства Алчевського й не було можливості встановити взаємини між ними і банками, а це мало б величезний інтерес. За умінням розпоряджатися безліччю установ майже без усяких витрат, не вкладаючи, по суті, нічого свого, діяльність Алчевського нагадує діяльність банкіра Штернберга, що зчинила багато галасу¹³⁵⁴». Штернберга судили у 1897 р. в Берліні за обвинуваченням у зловживаннях під час заснування численних акціонерних товариств.

У справі Алчевського було чимало незрозумілих епізодів. Було відмовлено в праві одержання з Кредитної канцелярії документів, що виправдовують обвинувачуваних. Слухання, призначене на квітень 1903 р., після телеграми з Міністерства юстиції знеацька перенесли на січень, що не дало можливості захисникам підготуватися. Один з експертів, В. Д. Белов, автор книги про Алчевського, відмовився від участі в процесі, заявивши про упередженість і однобічність справи на користь обвинувачення. За чутками, за обвинувачувальний вирок дали хабар 300 тис. руб.¹³⁵⁵ Довести навмисні корисливі злочинні дії членів правління банку так і не вдалося, але за рішенням суду члени правління були позбавлені всіх прав і засуджені до ув'язнення від 1,5 до 3,5 року. Харківський торговий банк було оголошено банкрутом¹³⁵⁶.

Газета «Харківський листок», що належала дружині голови правління Харківського торгового банку й одного з основних обвинувачуваних Є. П. Любарського-Письменного, докладно описувала перебіг процесу і прямо називала Рябушинських винуватцями краху Алчевського. Відповідно до публікацій газети,

¹³⁵³ Дело о злоупотреблениях в харьковском Земельном и бывшем Торговом банках // Киевлянин. – 1903. – № 47. – С. 2. – Кол. 3.

¹³⁵⁴ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб.: «Слово», 1903. – С. 67.

¹³⁵⁵ Белов Ю. А. Алчевские. По публикациям городских газет (страницы истории) / Ю. А. Белов. – Алчевск, 2008. – С. 139–140.

¹³⁵⁶ Голицын Ю. Крупнейший кризис Российской империи / Ю. Голицын. – http://tehnoidei.ru/news/Krupneyshiy_krizis_rossiyskoy_imperii.

їхніми мотивами були не тільки прагнення захопити банки й підприємства Алчевського, а і ліквідувати документи, що зберігалися в Харківському торговому банку й нібито підтверджували участь Рябушинських у незаконних фінансових операціях Алчевського, а також факт вилучення Рябушинськими з каси банку 2 млн руб.¹³⁵⁷ М. А. Любарська-Письменна¹³⁵⁸ почала судовий процес проти Рябушинських, що затягнувся на декілька років, але так і не мав успіху, після чого їй довелося виїхати з Харкова до Парижа.

М. А. Любарська вважала, що обвинувачення в справі харківських банків були повністю сфабриковані в інтересах Рябушинських, яких підтримував М. В. Муравйов (1850–1908), міністр юстиції і генерал-прокурор Російської імперії. «З документів... чітко видно приголомшливу картину безправ'я, яке чиниться над моїм нещасним чоловіком», а також «вирок, заздалегідь запропонований сенату М. В. Муравйовим у справі харківських банків». У скарзі на ім'я царя М. А. Любарська писала: «завдяки глибокій повазі... іноземців до генія і величезних заслуг покійного Алчевського в справі розвитку нашої... промисловості, справа харківських банків привернула увагу всієї Європи, і закордонна преса поспішила оголосити насильство суду над нами», групою працівників харківських банків, «відданими Муравйовим мільйонерам-лихварям братам Рябушинським. Європі давно вже відомо, що Муравйов насмілилася тричі неправдивими доповідями ввести в оману Вашу Величність»¹³⁵⁹.

«Незважаючи на всі наполегливі вказівки про розкрадання братами Рябушинськими мільйонних сум у Харківських земельному і торговому банках, незважаючи на прохання, що неодноразово подавалися міністру фінансів потерпілими акціонерами і вкладниками цих двох банків», їх скарги систематично залишалися Міністерством фінансів «без наслідків».

¹³⁵⁷ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 155.

¹³⁵⁸ Марія Андріївна Любарська, що прославилася судовими позовами, була в ті роки відомою особою і вважалася «першою дамою Харкова».

¹³⁵⁹ Любарская-Письменная М. А. Клевета: мой процесс с бароном Н. О. Тизенгаузеном / М. А. Любарская-Письменная. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1906. – С. VI, 73. У відповідь на лист М. А. Любарської, відправлений С. Ю. Вітте (у той час – голові комітету міністрів), у якому вона просила вплинути на Муравйова і домогтися перегляду справи харківських банків, до неї 17 грудня 1903 р. «з'явився за дорученням графа Вітте князь М. М. Андроніков і повідомив, що, незважаючи на всі... умовляння графа Вітте виконати моє обгрунтоване клопотання, і розпорядитися, щоб... скасували цю справу... М. В. Муравйов залишився непохитним у своєму рішенні і відповів графу Вітте: «Я ніколи не перерішаю того, що раз вирішив. Справу харківських банків не буде скасовано сенатом» (Там само. – С. 90–91).

Тому вкладникам і акціонерам довелося самим почати судову справу вже проти братів Рябушинських про «підставних акціонерів» і щодо «визнання недійсності загальних зборів акціонерів земельного банку від 15–26 червня 1901 р., а також порушити карне переслідування проти тих самих Рябушинських як посадових осіб за розтрати і присвоєння ними багатомільйонних сум, що належать названим банкам»¹³⁶⁰.

Акціонери Харківського земельного банку 24 листопада 1903 р. подали позов у Харківський окружний суд до Земельного банку, товариству мануфактур Рябушинських братам В. П. і М. П. Рябушинським про визнання недійсними їх обрання у члени правління Харківського земельного банку, зробленого на надзвичайних загальних зборах акціонерів банку 25 липня 1901 р., через участь підставних акціонерів¹³⁶¹. Перебіг судового розгляду описувався в «Харківських губернських відомостях»¹³⁶².

«Товариство Рябушинських, маючи у себе в заставі %% папери Харківського земельного банку на 2,4 млн руб. і передбачаючи можливість втратити цю суму внаслідок незаконності угоди, на надзвичайних загальних зборах акціонерів Харківського земельного банку, що відбулися 26 червня 1901 р., за участю підставних акціонерів, як це тепер вже повністю встановлено... здійснили своє обрання в члени правління земельного банку». Потім, щойно вони одержали право керувати банком, Рябушинські «негайно одержали з каси банку 2 млн 400 тис. руб., відмовивши зборам акціонерів у поданні документів, на підставі яких відбувалися угоди. Про привласнення довірених їм, Рябушинським, як посадовим особам цих грошей, а також про повернення на користь торгового банку бр. Рябушинських закладених Харківським торговим банком процентних паперів ще на 1 млн 260 тис. руб... розпочато слідство у Харкові та Москві»¹³⁶³.

¹³⁶⁰ Любарская-Письменная М. А. Клевета: мой процесс с бароном Н. О. Тизенгаузеном / М. А. Любарская-Письменная. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1906. – С. VIII.

¹³⁶¹ Детальніше див.: Снегирёв Л. Ф. Подставные акционеры. Процесс акционеров Харьковского Земельного банка с гг. Рябушинскими и Кореневым. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. – 146 с.

¹³⁶² Дело о привлечении бр. Рябушинских к уголовной ответственности по ст. 1154 и 354 уложения о наказании за присвоение и растраты банковских сумм до 4 миллионов рублей // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – № 211, 212, 213.

¹³⁶³ Любарская-Письменная М. А. Клевета: мой процесс с бароном Н. О. Тизенгаузеном / М. А. Любарская-Письменная. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1906. – С. XIX.

Харківська біржа

Вигідне географічне положення Харкова зробило його «осередком торгівлі південних губерній»¹³⁶⁴ і «обумовило проведення сюди залізниць, що... спричинили приплив ділових людей і капіталів»¹³⁶⁵. У роки економічного підйому багато власників заощаджень із провінції спокусилися можливістю вигідно інвестувати свої капітали в цінні папери, що можна було зробити тільки у фінансовому центрі регіону – Харкові¹³⁶⁶. Так це місто стало подібним до «павука в центрі витканої з рейкових шляхів павутини», що притягала до себе «провінційних мушок»¹³⁶⁷.

Поява й існування великих вуглевидобувних і металургійних підприємств нового індустріального регіону залежали «від ринкового попиту, від біржової гри, від різних закулісних інтриг», що відображають боротьбу конкурентів, кожний з яких хотів одержати свою частину величезного прибутку. «Щойно акції падають на біржі, це одразу ж відображаються на заробітній платі. А вам, я думаю, відомо, як піднімаються і падають на біржі акції? Для цього потрібно мені приїхати до Петербурга – шепнути маклеру, що хочу продати тисяч на триста акцій, “тільки заради бога, це між нами, краще я вам заплачу гарний куртаж, тільки мовчїть”, і акції миттєво падають на кілька десятків рублів»¹³⁶⁸. Тому природною була ідея підприємців заснувати товарно-фондову біржу в Харкові – новому промисловому центрі.

У жовтні 1866 р. був організований біржовий комітет, в який увійшли О. К. Алчевський та інші харківські підприємці, а 4 жовтня 1868 р. імператором Олександром II був затверджений статут Харківської біржі¹³⁶⁹. У 1868 р. було закладено будинок біржі на Павлівській площі, але через заболоченість ґрунту місце

¹³⁶⁴ Квітка-Оснoв'яненко Г. Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии / Г. Ф. Квітка-Оснoв'яненко // Зібрання творів у 7 т. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 57.

¹³⁶⁵ Харьков: Путеводитель для туристов и экскурсантов. – 3-е изд. – Х., 1915. – http://dalizovut.narod.ru/putev915/2pv_1915.htm.

¹³⁶⁶ Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 52, 110.

¹³⁶⁷ Южный край. – 1912. – 19 дек.. – С. 1.

¹³⁶⁸ Куприн А. И. Молох / А. И. Куприн // Собрание сочинений в 9 т. Т. 2. – М.: Худ. литература, 1971. – С. 71–144.

¹³⁶⁹ Згідно зі статутом, «Харківська біржа є збірним місцем для взаємних... угод з усіх оборотів торгівлі й промисловості і для одержання необхідних даних». «Харківську біржу можуть відвідувати особи всіх станів, російські піддані та іноземці» (Устав Харьковской биржи. – Полное собрание законов, № 46310. – П. 1, 6. – С. 306–310).

виявилось непридатним для будівництва¹³⁷⁰. «Після невдалої спроби, зробленої в шістдесяті роки, питання про біржу було надовго відкладене», і ще вісім років у Харкові існувало тільки біржове товариство, «збиралася і біржа, але не в будинку, а на відкритому повітрі» – на розі Миколаївської і Торгової площ перед «Московським готелем». На початку сімдесятих років «знову порушене було... майже забуте питання про організацію біржі»¹³⁷¹.

Нарешті, 8 січня 1876 року біржа була відкрита, щоб, за словами голови біржового комітету О. К. Алчевського, «бути охоронцем торгівлі і промисловості цілого краю та з'єднувати розрізнене купецтво»¹³⁷², а в 1879 році на кошти Алчевського побудували новий будинок біржі. На той час біржове товариство нараховувало приблизно півтори сотні осіб.

Однак, незважаючи на заявлені масштабні цілі, до кінця XIX ст. активність на біржі залишалася незначною, особливо після краху фінансово-промислової групи Алчевського в 1901 р. і відкриття в 1902 р. спеціалізованої Кам'яновугільної і залізоторгової біржі¹³⁷³. Ставлення сучасників до її створення було неоднозначним – вважалося, що «за сприятливої кон'юнктури вивіз з Росії металів і вугілля швидко встановиться і без таких бюрократичних вигадок, як Харківська кам'яновугільна і залізоторгова біржа»¹³⁷⁴.

Після цього на загальній Харківській товарно-фондовій біржі в товарному відділі переважали операції із зерном. Не дуже велика кількість товарних угод укладалася переважно між російськими й харківськими купцями. Тут «починалися найважливіші торгові операції, але тут вони не проводилися», а «самі харківські... торговці... давали повну волю діяти в себе іншим» і були задоволені «декількома крихтами, що залишилися після цього комерційного бенкету»¹³⁷⁵.

Операції з цінними паперами також проводилися на біржі далеко не в тих масштабах, як спершу хотів Алчевський – головним чином через те, що основний ринок для індустріальних

¹³⁷⁰ Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щелков. – Х.: Университетская типография, 1882. – С. 268, 305.

¹³⁷¹ Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования: XIX и начало XX века / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – С. 62, 519.

¹³⁷² Невзоров А. Русские биржи: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / А. Невзоров. – Юрьев, 1898. – С. 173.

¹³⁷³ Устав Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – СПб., 1902. – 24 с.

¹³⁷⁴ Скальковский К. А. Новая книга: публицистика, экономические вопросы, путевые впечатления / К. А. Скальковский. – СПб., 1904. – С. 278.

¹³⁷⁵ Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования: XIX и начало XX века / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – С. 62, 519.

акцій і облігацій найбільших підприємств, побудованих іноземними інвесторами, був розташований на біржах Парижа і Брюсселя (почасти Петербурга), але не Харкова.

Харківська ж біржа, де переважали державні цінні папери й заставні листи Харківського земельного банку, була центром операцій із цінними паперами хіба що для групи О. К. Алчевського, що розпалася після його смерті в травні 1901 р. і початку судового процесу в справі про зловживання в харківських банках.

За даними Харківського біржового комітету за січень 1903 р., на біржі котирувалися акції 13 компаній, були укладені 13 угод з акціями й паями 7 компаній (продані 887 паїв товариства Сабліно-Знам'янського цукрового заводу, 304 акції харківського товариства пивоварства «Нова Баварія» тощо). Була укладена 21 угода з 8 видами державних і приватних іпотечних паперів і облігацій. Найбільше угод було з 4,5% заставними листами Харківського земельного банку¹³⁷⁶.

Харківський земельний банк, заснований з ініціативи О. К. Алчевського, почав роботу 2 вересня 1871 р. Банк був заснований для видачі кредитів під заставу нерухомості (довгострокові кредити видавалися на суму не більш ніж 60%, а короткострокові – не більш як 10% від суми оцінки нерухомості). Банк став одним з перших і найбільших земельних банків Російської імперії. Після смерті О. К. Алчевського в 1901 р. він перейшов під контроль московських банкірів Рябушинських, і головою правління став В. П. Рябушинський.

Основний капітал банку 9,97 млн руб. був поділений на 49 850 акцій номінальною вартістю по 200 руб. З 1871 по 1902 р. було проведено 12 емісій акцій. У 1901 р. акції банку котирувалися на Петербурзькій, Московській і Київській біржах. Котирування були максимальними наприкінці 1900 – на початку 1901 р., досягаючи 435–470 руб. (номінал 200 руб.), а в 1901 р. знизилися до 178–180 руб. після смерті Алчевського й початку процесу в справі про зловживання в харківських банках. З 1903 р. акції були виключені з котирувань Київської біржі, але введені в котирування Харківської біржі, і з 1903 р. їх курс підвищився на Петербурзькій, Московській і Харківській біржах до 260–280 руб.¹³⁷⁷ У 1912 р. за акціями банку були виплачені дивіденди 13,5% – досить великі

¹³⁷⁶ Отчёт Харьковского биржевого комитета за 1903 год. – Х., 1903. – С. 4, 8, 40–43.

¹³⁷⁷ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 2. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1810.

серед банків, у тому числі земельних, де середній розмір дивідендів становив близько 15%¹³⁷⁸.

Заставні листи Харківського земельного банку (як Полтавського і Київського) вважалися надійними, не спекулятивними цінними паперами, і вони мали стійкий попит.

Заставні листи котирувалися на Петербурзькій, Московській, Київській, Ризькій і Харківській (з 1902 р.) біржах. Їх котирування були максимальними (100,5–100,75%) у 1898–1899 рр., у 1901 р. вони знизилися до 88–92% і в наступні роки залишалися на такому самому рівні, маючи тенденцію до поступового зниження¹³⁷⁹.

Загалом до початку 1914 р. Харківський земельний банк випустив заставних листів на 152,7 млн руб. при основному капіталі 123 млн руб. і запасному – 2,6 млн руб. За цими заставними листами банк видав до початку 1914 р. довгострокових кредитів під заставу землі на 102,3 млн руб.¹³⁸⁰

Ці цінні папери були досить популярними серед інвесторів. М. Є. Салтыков-Щедрін писав у листі до працівника банкірського дому Гінцбургів С. Бараца, який консультував письменника з фінансових питань: «У мене є Харківські заставні листи на суму 41 тис., з них 40 т. 18,5-річних і 1 т. 43-річні. Мені здається вигідним їх продати і замість них купити акції Московсько-Рязанської дороги»¹³⁸¹.

У 1872 р. банкірський дім «І. Є. Гінцбург» намагався вивести заставні листи Харківського земельного банку на західноєвропейські біржі, а одеські банкіри А. Френкель і Л. Розенталь готові були стати співзасновниками акціонерного «Центрального банку російського поземельного кредиту». Ця перша спроба вивести заставні листи на європейський ринок цінних паперів виявилася неуспішною переважно через те, що заставні листи були номіновані в кредитних рублях, а не в іноземній валюті, і до них не було інтересу на європейських біржах.

Розповсюдженими в Харкові були й облігації міських позик. Харківська міська дума випустила в 1911 р. IV облігаційну позику на 6 199 875 руб. За 5% облігаціям номіналом 187,5 руб. (500 фр.),

¹³⁷⁸ Дивиденды русских акционерных обществ // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. – Пг.: Банки и биржа, 1914. – С. 84.

¹³⁷⁹ Детальні дані див: Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 2. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1811.

¹³⁸⁰ Проскурякова Н. А. Земельные банки Российской империи / Н. А. Проскурякова. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2002. – С. 167.

¹³⁸¹ Салтыков-Щедрин М. Е. Письма / М. Е. Салтыков-Щедрин // Собрание сочинений в 20 т. Т. 20. – С. 218.

937,5 руб. (2500 фр.) і 1,875 руб. (5000 фр.) дохід сплачувався двічі на рік у Харківській міській управі, Харківському міському купецькому банку й у С.-Петербурзькому Міжнародному комерційному банку. Термін погашення облігацій становив 42 роки (починаючи з 01.07.1912 р.) – власники цінних паперів були зацікавлені в найтриваліших термінах погашення, а на випадок передчасного погашення облігацій існувало спеціальне їх страхування¹³⁸².

За повідомленнями британського віце-консула в Харкові Ч. Блекі (С. Blakey), міська влада почала вести переговори з лондонськими банками й посередницькими фінансовими компаніями про можливість розміщення на Лондонській біржі облігацій позики м. Харкова 1911 р.¹³⁸³, але за даними 1914 р. ці облігації так і не були введені в котування Лондонської біржі¹³⁸⁴.

Практика використання міських позик для розвитку інфраструктури міст Східної України була популярною не тільки в Харкові (де в 1912 р. від таких позик було отримано 172 тис. руб. – 3,5% бюджету міста), а й у Кременчуці (у 1912 р. – 557 тис. руб., 49% бюджету), Ізюмі (320 тис. руб., 78%), Луганську (220 тис. руб., 45,7%). Основне надходження в бюджет від збору податків становило в містах східного регіону України в цей час у середньому 23%. Міські позики призводили до зростання загальної заборгованості міст, яка у 1912 р. у середньому в 1,9 рази перевищувала їх прибутки (у Харкові заборгованість за позиками становила в 1912 р. 8,8 млн руб., у Катеринославі – 7,4 млн руб., у Полтаві – 2,5 млн руб., у Кременчуці – 1,9 млн руб.)¹³⁸⁵.

Дані петербурзької біржової преси про операції з цінними паперами на Харківській біржі в 1913–1914 рр. мають занадто загальний характер і створюють не зовсім адекватне враження про досить високу активність біржі, даючи привід для висновків про те, що серед товарно-фондових бірж вона посідала четверте місце в Російській імперії після Петербурзької, Московської і

¹³⁸² Рябченко П. Ф. Городские займы / П. Ф. Рябченко. – <http://kievscripo.com/category/city-loans/>.

¹³⁸³ Kharkov Municipal Loan // *The Economist*. – 1911. – October 14. – P. 768.

¹³⁸⁴ Russian Borrowings in London // *The Economist*. – 1914. – June 20. – P. 1486.

¹³⁸⁵ Зростання значення таких позик на початку ХХ ст. було характерним для багатьох країн Європи – у Німеччині й Англії близько 25% комунальних витрат міст покривалося за рахунок міських позик (Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 172–173, 181.

Варшавської, а в Україні була найбільшою з трьох фондових бірж¹³⁸⁶.

У лютому 1904 р. на Харківській біржі котирувалися такі процентні й дивідендні папери: облігації першої 5% внутрішньої позики з виграшем (352,25–354,25 руб.), облігації другої 5% внутрішньої позики з виграшем (300–303 руб.), 5% заставні листи з виграшем Дворянського земельного банку (238–240,5 руб.), 4% державна рента (92,75–93,25 руб., номінал 100 руб.), а також облігації міських позик – 5% позики м. Харкова (100–102 руб.), 4,5% позики м. Харкова (90–93 руб.). Заставні листи були представлені 4,5% паперами Харківського і Полтавського земельних банків.

У котируваннях були також акції банків, зокрема акції Харківського земельного банку номіналом 200 руб. з дивідендами в 1904 р. 10% (ціна купівлі-продажу 260–280 руб.); акції Полтавського земельного банку номіналом 200 руб. і дивідендами 36% (490–590 руб.); Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку номіналом 250 руб. і дивідендами 24% (335–345 руб.); а також Волзько-Камського й Азовсько-Донського комерційних банків (біржові ціни на них не вказувалися).

Акції торгово-промислових підприємств були представлені паперами «Товариства пивоварного заводу “Нова Баварія”» з номіналом 100 руб. і дивідендами 10% (118–125 руб.); «Товариства Російського паровозного й механічного заводу» номіналом 125 руб. і дивідендами 16% (155–165 руб.), «Товариства Російського машинобудівного заводу Гартмана» номіналом 100 руб. і дивідендами 11% (110–120 руб.); «Олексіївського гірничопромислового товариства» номіналом 250 руб. і дивідендом 0% (ціна продажу – 65 руб.; ціна купівлі не зазначена, імовірно, через відсутність попиту на ці папери після «харківського краху» і процесу в справі Алчевського).

Крім того, у котируваннях були акції (без зазначення біржової ціни) «Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості», «Голубовсько-Берестовсько-Богодухівського гірничопромислового товариства», «Товариства Нікополь-Маріупольського гірничого заводу», «Товариства котельного і механічного заводу Фіцнер і Гампер», «Товариства Дебальцевського механічного заводу», «Товариства Брянського рейкопрокатного і механічного заводу», «Товариства Брянських

¹³⁸⁶ Беликов Ю. А. Организация и деятельность харьковской общей (купеческой) биржи (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / Ю. А. Беликов // Вісник Харківського національного університету. – 2002. – № 256. Історія. Вип. 34. – С. 242–252.

кам'яновугільних шахт», «Південного гірничопромислового товариства».

З паїв у біржові котирування були введені папери «Товариства В. Г. Пономарьова і П. П. Рижова» номіналом 1000 руб., «Товариства Чупахівського цукрового заводу» номіналом 1000 руб., «Товариства Харківського Романівського цукрового заводу» номіналом 1000 руб., «Товариства Сабліно-Знам'янського цукрового заводу» номіналом 100 руб.; «Товариства барона Е. Е. Бергенгейма» номіналом 1000 руб.

Лише для деяких паїв наводилася біржова ціна продажу – для паперів «Товариства Харківського цукрорафінадного заводу» номіналом 500 руб. і дивідендами 20% (ціна продажу 480 руб.); «Товариства Південноросійських канатних промислів» номіналом 250 руб. і дивідендами 0% (60 руб.); «Товариства Гр. Бочарова» номіналом 1000 руб. і дивідендами 0% (1000 руб.).¹³⁸⁷

Крім біржі, процентні папери можна було придбати в Харківській конторі Державного банку. Зазвичай різниця між ціною купівлі та продажу становила близько 0,5% від номінальної вартості паперів. У грудні 1906 р. ці папери були представлені такими найменуваннями: 4% державна рента 1894 р. (у середньому 73% від номіналу); 5% Російська державна позика 1906 р. (85–86%); 5% облігації внутрішньої позики 1905 р. 1–2-го випусків (91%); заставні листи Державного дворянського земельного банку – 5% (81%), 4,5% (77%), 4% (69%), 3% (66–67%); свідоцтва Селянського поземельного банку – 5% (82–83%), 4,5% (77%), 4% (70%); 5% виграшна позика 1864 р. (378,5 руб. – 380,5 руб.); 5% виграшна позика 1866 р. (271,5–273,5 руб.); 5% виграшні заставні листи Державного дворянського земельного банку (228,5–230,5 руб.).¹³⁸⁸

У 1913 р. на біржі котирувалися акції і паї 26 компаній на суму 230,3 млн руб. З них акції 7 компаній – 1,8% від кількості найменувань акцій (295) на Петербурзькій біржі – з основним капіталом 7,95 млн руб. котирувалися тільки в Харкові¹³⁸⁹. А в 1914 р. котирувалися акції банків – петербурзьких Міжнародного, Волзько-Камського, Азовсько-Донського. Крім того, до котирування були прийняті 32 види облігацій і заставних листів земельних банків на 4356,68 млн руб., акції п'яти вугледобувних компаній (15,98 млн руб.), шести механічних заводів (77,24 млн

¹³⁸⁷ Харьковская биржа на 12 февраля 1904 г. // Харьковские ведомости. – 1904. – № 159. – 19 июля. – С. 2.

¹³⁸⁸ Курсы на процентные бумаги в Харьковской конторе Государственного банка, 11 декабря 1906 г. // Харьковские ведомости. – 1906. – № 276. – 12 дек. – С. 1.

¹³⁸⁹ Банки и биржа. – 1913. – № 52. – С. 10.

руб.), а також шести цукрових заводів (6,25 млн руб.)¹³⁹⁰. Однак при цьому не уточнювалося, чи справді котирувалися на біржі акції великих підприємств цього індустріального регіону, і яка була кількість реальних операцій з цінними паперами.

Якщо звернутися до щотижневого бюлетеня «Харківська біржа»¹³⁹¹, то реальний стан справ на біржі виявляється трохи іншим. Справді, у 1914 р. у котируваннях Харківської біржі були представлені 7 найменувань державних цінних паперів¹³⁹², 3 найменування заставних листів місцевих регіональних банків¹³⁹³, 18 найменувань акцій¹³⁹⁴ і 11 найменувань паїв¹³⁹⁵ торгово-промислових підприємств.

Однак з цінних паперів найбільших металургійних підприємств у котируваннях були тільки акції Брянського рейкопратного заводу, а папери основних підприємств цього індустріального регіону були відсутні в котируваннях біржі. З вугледобувних компаній великих було тільки декілька, а з

¹³⁹⁰ Русские биржевые ценности. 1914–1915 / Под ред. М. И. Боголепова с участием В. А. Мукосева, В. С. Зива. – Пг. [без изд.], 1915. – С. 88–89.

¹³⁹¹ Цены % бумаг, паёв и акций // Харьковская биржа. – 1914. – № 9. – 28 февр. – С. 2. У різних номерах бюлетеня публікувалися одні й ті самі найменування паперів, що не змінювалися протягом року.

¹³⁹² З державних цінних паперів котирувалися облігації двох (1-го і 2-го) 5% внутрішніх виграшних позик, 5% заставні листи Державного Дворянського банку, 4% Державна рента, три види (5%, 4,5% і 4%) свідоцтв Селянського поземельного банку.

¹³⁹³ У котируваннях були заставні листи: 5% Харківського міського кредитного товариства, 4,5% Харківського земельного банку, 4,5% Полтавського земельного банку.

¹³⁹⁴ Введені в котирування були також акції 5 банків (Харківського і Полтавського земельних, Волько-Камського, Петербурзького Міжнародного, Азовсько-Донського комерційних) і торгово-промислових підприємств: гірничодобувних («Олексіївського гірничопромислового товариства», «Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості», «Товариства Нікополь-Маріупольського гірничого заводу», «Товариства Брянських кам'яновугільних шахт», «Голубовського Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства», «Південного гірничопромислового товариства», а також «Південноросійського солепромислового товариства»); металообробних («Товариства російських машинобудівних заводів Гартмана», «Товариства Дебальцевського механічного заводу», «Товариства механічних заводів Фіцнер і Гампер», «Товариства Російського паровозного механічного заводу») і «Товариства пивоварних заводів “Нова Баварія”».

¹³⁹⁵ У котирування були введені паї Товариства «В. Г. Пономарьов і В. В. Рижов», «Товариства Чулахівського цукрового заводу», «Товариства Харківського цукрорафінадного заводу», «Товариства Харківського Романівського цукрового заводу», «Товариства Сабліно-Знам'янського цукрового заводу», «Товариства Південноросійської канатної промисловості», «Товариства Гр. Бочарова», «Товариства барона Е. Бергенгейма», «Товариства Сумсько-Степанівського цукрорафінадного заводу» і тимчасові посвідчення на паї «Товариства Сабліно-Знам'янського цукрового заводу».

механічних заводів, що згадувалися в котируваннях, до великих належав тільки завод Гартмана в Луганську.

Більш того, за даними біржового бюлетеня, реальні операції з купівлі-продажу паперів у 1914 р. проводилися тільки з державними цінними паперами й заставними листами, а з акціями і паями, введеними в котирування біржі, у 1914 р. операцій практично не було. Якщо порівняти ці дані з наведеною вище кількістю реальних операцій у 1903 р., то стає очевидним, що значення Харківської біржі (яка так і не стала основним ринком цінних паперів для найбільших підприємств східного індустріального регіону) після «харківського краху» і розпаду фінансово-промислової групи О. К. Алчевського поступово зменшувалося, і в 1914 році на ній уже не проводилися операції з акціями й паями навіть місцевих харківських підприємств. З урахуванням цих даних говорити про Харківську біржу як про найбільшу на території України за обсягами операцій з цінними паперами немає підстав.

Література

1. 1874 год в финансовом и экономическом отношении // Финансовое обозрение. – 1875. – № 1. – С. 5–6.
2. А. К. Алчевский // Харьковские губернские ведомости. – 1901. – 9 мая. – № 118. – С. 2.
3. Абрамова Н. Г. Иностраннные акционерные общества в России в 1905–1914 гг. / Н. Г. Абрамова // Вестник МГУ. История. – 1980. – № 4. – С. 77–91.
4. Аврех А. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Аврех // Коммунист. – 1991. – № 1. – С. 48–49.
5. Адрес-календарь «Весь Бердичев» на 1913 г. – Бердичев: Изд-во «Весь Бердичев», 1913. – 40 с.
6. Акции, допущенные к котировкам // Торгово-промышленная газета. – 1913. – 28 дек.
7. Акционерное дело в Окружном суде // Финансовое обозрение. – 1874. – № 2. – С. 24.
8. Акционерное учредительство в России // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. – Пг.: Банки и биржа, 1914. – С. 105–106.
9. Акционерные банки краткосрочного кредита в 1873 году // Финансовое обозрение. – 1874. – № 34. – С. 138–139.
10. Акционерные банки краткосрочного кредита в 1898 году // Иллюстрированный вестник культуры и торгово-промышленного прогресса России. – СПб.: Изд. А. С. Шустова, 1901. – С. 27–29.
11. Акционерные общества в России // Современник. – 1847. – № 5. – С. 1–25.
12. Алейхем Ш. Менахем-Мендл / Ш. Алейхем. – <http://www.jewish-library.ru/aleyhem/menahem-mendl/5/11.htm>.
13. Алексеевское горнопромышленное общество. – <http://infodone.org.ua/pedia/824>.
14. Алчевский А. К. // Донецк. История события, факты. – <http://infodone.org.ua/pedia/111>.
15. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – 293 с.
16. Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К.: ЮЗЖД, 1897. – 560 с.
17. Артериосклероз Одессы // Одесский листок. – 1911. – № 4. – 5 янв. – С. 2.
18. Арш Г. Л. Етеристское движение в России / Г. Л. Арш. – М., 1959. – 318 с.
19. Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909. – Т. 138. – Апрель-июнь. – С. 451–472.
20. Афанасьев Г. Е. Денежный кризис / Г. Е. Афанасьев. – Одесса: Изд-во Ю. И. Сандомирского, 1900. – 32 с.
21. Афанасьев Г. Е. Русские кредитные учреждения / Г. Е. Афанасьев // Афанасьев Г. Е. Исторические и экономические статьи / Г. Е. Афанасьев. – К.: Тип. Первой Киевской артели печатного дела, 1908. – С. 337–349.
22. Бабель И. Одесса // Бабель И. Листки об Одессе / И. Бабель. – <http://emsu.ru/lm/cc/babel.htm>.
23. Багалеи Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования: XIX и начало XX века / Д. И. Багалеи, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – 973 с.
24. Баланс Киевского общества взаимного кредита к 1 июня 1899 г. // Киевское слово. – 1899. – № 4055. – 4 июня. – С. 2.
25. Баллод К. Грядущие экономические вопросы России / К. Баллод. – СПб.: Изд. Т-ва Глобус, Тип. П. П. Сойкина, 1906. – 78 с.
26. Бальзак О. Отец Горю / О. Бальзак. – <http://lib.ru/INOOLD/BALZAK/gorio.txt>.
27. Бальзак О. Письмо о Киеве / О. Бальзак. – <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/ECCE/BALZAC.HTM>.

28. Банки Львова: минуле і сучасне [за ред. Я. В. Грудзевича, З. М. Комаринської]. – Л.: ЛБІ НБУ, 2002. – 223 с.
29. Банкирская контора Г. Д. Лесина // Киевское слово. – 1898. – № 3761. – 1 июля. – С. 1.
30. Банкирская контора Г. Н. Ингала // Киевское слово. – 1898. – 28 февр. – № 3641. – С. 1.
31. Банкирская контора Н. Б. Матусовского // Киевское слово. – 1896. – 20 дек. – № 3213. – С. 1.
32. Банкирская контора Н. Б. Матусовского // Киевское слово. – 1898. – № 3761. – 20 апр. – С. 1.
33. Банкирская контора Райхинштейна // Киевское слово. – 1898. – № 3761. – 20 апр. – С. 1.
34. Банкирская контора Я. Б. Эпштейна // Киевское слово. – 1894. – № 2256. – 26 апр. – С. 1.
35. Банкирский дом Р. Зоншейн и К^о // Одесский листок. – 1911. – 3 янв. – № 2. – С. 1.
36. Банковая и торговая газета. – 1903. – № 2. – 12 янв. – С. 29.
37. Банковская деятельность в Одессе // Коммерсант. – 1910. – № 129. – 5 янв. – С. 2.
38. Барк П. Л. Обзор финансовых и биржевых кризисов в России с 1894 по 1914 г. / П. Л. Барк // Бородин Л. И., Коновалова А. В. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л. И. Бородин, А. В. Коновалова. – СПб.: Алетей, 2010. – С. 248–254.
39. Барышников М. Н. Деловой мир России / М. Н. Барышников. – СПб.: Искусство-СПб., 1998. – 445 с.
40. Безобразов В. П. О некоторых явлениях денежного обращения в России / В. П. Безобразов // Русский вестник. – 1863. – № 5. – С. 375–397.
41. Безобразов В. П. Об устройстве поземельного кредита в империи и занятиях комиссии, высочайше утверждённой 10 июля 1859 года для устройства земских банков. Записка... представленная министру финансов в мае 1861 г. / В. П. Безобразов. – СПб.: Издание комиссии для устройства земских банков, 1861. – 32 с.
42. Безобразов В. Поземельный кредит и его современная организация в Европе / В. Безобразов. – СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1860. – 739 с.
43. Беликов Ю. А. Алчевский А. К. / Ю. А. Беликов, Ю. А. Петров // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – С. 81–83.
44. Беликов Ю. А. Организация и деятельность Харьковской общей (купеческой) биржи (60-е годы XIX в. – 1917 г.) / Ю. А. Беликов // Вісник Харківського національного університету. – 2002. – № 256. Історія. Вип. 34. – С. 242–252.
45. Белинский В. Г. Письмо от 24 июня 1846 г. / В. Г. Белинский // Полн. собр. соч. Т. 12. – М., 1956. – С. 291.
46. Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. – VIII+21 с.
47. Белов Ю. Е. Алчевские. По публикациям городских газет (страницы истории) / Ю. Е. Белов. – Алчевск, 2008. – 192 с.
48. Бельгийские капиталы в России // Киевлянин. – 1899. – № 329. – С. 3. – Кол. 5–6.
49. Бельгийский капитал в России // Финансовое обозрение. – 1912. – № 15. – С. 11.
50. Беляев Н. М. Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах / Н. М. Беляев. – М., 1883. – 173 с.

51. Беляев С. Г. Из истории русско-французских финансовых отношений в годы Первой мировой войны // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.: С.-Петербургский ун-т, 2000. – С. 149–178.
52. Берлин П. А. Русская буржуазия в старое и новое время / П. А. Берлин. – М.–Л., 1925. – 344 с.
53. Беседа // Киевлянин. – 1900. – № 244. – 3 сент.
54. Беломесяцев А. Б. Забудова Києва доби класичного капіталізму або коли і як місто стало європейським / А. Б. Беломесяцев, Б. Л. Єрофалов, В. П. Ієвлева та ін. – К.: Варто, 2012. – 559 с.
55. Биржа // Банковое дело. – 1913. – № 1. – С. 10–11.
56. Биржа // Торгово-промышленная газета. – 1899. – № 209. – 24 сент. – С. 3.
57. Биржевая беседа // Финансовое обозрение. – 1874. – № 1. – 5 янв. – С. 4.
58. Биржевая беседа // Финансовое обозрение. – 1874. – № 17. – 27 апр. – С. 329.
59. Биржевая беседа // Финансовое обозрение. – 1874. – № 36. – 7 сент. – С. 176.
60. Биржевая беседа // Финансовое обозрение. – 1874. – № 36. – 14 сент. – С. 194.
61. Биржевая беседа // Финансовое обозрение. – 1874. – № 42. – 19 окт. – С. 318.
62. Биржевая газета. – 1878. – № 14. – 20 февр.
63. Биржевая игра и средства к её обузданию // Киевское слово. – 1899. – № 4057. – 27 апр. – С. 1.
64. Биржевой скандал // Финансовое обозрение. – 1912. – № 21. – С. 11.
65. Биржевой указатель при Киевской бирже 1 августа 1887 г. // Киевское слово. – 1887. – 2 авг. – С. 2.
66. Биржевой указатель при Киевской бирже 20 февраля 1881 г. // Киевское слово. – 1881. – 20 февр. – С. 2.
67. Биржевые ведомости. – 1877. – № 230. – 14 сент.
68. Биржевые тревоги // Киевское слово. – 1900. – № 4379. – 17 марта. – С. 1.
69. Бирюкович В. В. Биржа и публика / В. В. Бирюкович В. В. // Вестник Европы. – 1895. – Т. VI. – С. 351–365.
70. Блок А. Новая Америка / А. Блок. 1913. – <http://blok.lit-info.ru/blok/stihi/rodina/015.htm>.
71. Бovyкин В. И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в. – 1908 г. / В. И. Бovyкин. – М.: Наука, 1984. – 287 с.
72. Боголепов М. И. Биржи и банки / М. И. Боголепов // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. / Под ред. Л. Н. Яснопольского. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. – С. 363–384.
73. Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы / М. И. Боголепов. – СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1907. – 333 с.
74. Боровой С. Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу / С. Я. Боровой // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України). – К.: Наукова думка, 1967. – С. С. 21–31.
75. Бородкин Л. И. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л. И. Бородкин, А. В. Коновалова. – СПб.: Алетейя, 2010. – 296 с.
76. Боуин Е. Г. Джон Хьюз (Юзовка) / Е. Г. Боуин // Юз і Юзівка. – Донецьк: Кардинал, 2000. – С. 100–159.
77. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914 г. / А. Н. Боханов. – М.: Наука, 1992. – 260 с.
78. Брандт Б. Гарантии железнодорожные / Б. Брандт // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона – <http://be.sci-lib.com/article025524.html>.
79. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы / Б. Ф. Брандт // Россия в конце XIX века [под ред. В. И. Ковалевского]. – СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 617–621.

80. Бржеский Н. Государственные долги России. Историко-статистическое исследование / Н. Бржеский. – СПб.: Тип. А. М. Вольфа, 1884. – 283 с.
81. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. Т. 3. Час світу / Ф. Бродель. – К.: Основи, 1998. – С. 427–428.
82. Броневский В. Б. Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 г. / В. Б. Броневский. – В 2 ч. Ч. 2. – М.: В университетской типографии, 1828. – 410 с.
83. Брюссель // Биржа. – 1913. – № 41. – С. 22.
84. Бувье Ж. Учреждение отделения Лионского кредита в царской России и предыстория «русских займов» / Ж. Бувье // Французский ежегодник (1961). – М.: Наука, 1962. – С. 141–161.
85. Былим-Колосовский Н. Развитие донецкой каменноугольной промышленности / Н. Былим-Колосовский // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 47. – С. 346–355.
86. Бюджет города Львова // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1914. – С. 379–380.
87. В. В. [Воронцов В. П.]. Очерки экономического строя России / [В. П. Воронцов]. – СПб.: Тип. общества Брокгауз-Ефрон, 1907. – С. 33.
88. В. В. [Воронцов В. П.]. Судьба капиталистической России. Экономические очерки России / [В. П. Воронцов]. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1907. – 116 с.
89. В. Г. (Василий Горленко). Киевская публичная библиотека / В. Горленко // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 28.
90. В. И. Паталеев, гофмаклер Киевской биржи // Киевское слово. – 1887. – № 235. – 28 окт. – С. 1.
91. В «тёмных» банках // Банковое дело. – 1913. – № 11. – С. 18–19.
92. В Киевской экспортной палате // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 3.
93. Вавилов И. Беседы русского купца / И. Вавилов. В 2 т. Т. 1. – СПб., 1846. – 201с.
94. Важность линии Москва–Киев–Одесса // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 688–690.
95. Вайль П. Гений места / П. Вайль – М.: АСТ: CORPUS, 2013. – 448 с.
96. Варшавский Л. М. Банки и банкирские конторы Российской империи / Л. М. Варшавский. – М.: Тип. И. М. Машистова, 1910. – 211 с.
97. Василевский Л. Современная Галиция / Л. Василевский. – СПб.: Тип. Народная польза, 1900. – 231 с.
98. Василик І. Участь галицьких правників у створенні українських економічних і фінансових установ в кінці XIX на початку XX століття / І. Василик. – <http://pravotoday.in.ua/ua/press-centre/publications/pub-495/>.
99. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения: – М.: Прогресс, 1990. – Гл. 1.1. – <http://www.reformed.org.ua/2/34/2/Weber>.
100. Ведомость о торговых домах, открытых в Одессе в течение 1874 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4474. – Л. 281.
101. Вексельные курсы и цены фондов, акций и облигаций на русских биржах // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1888. – Т. 1. – № 13. – С.792.
102. Вербовий М. В. Крайовий Союз Кредитовий як феномен національного господарського руху в Галичині на межі XIX–XX ст. / М. В. Вербовий // Науковий вісник. – Л.: УкрДЛТУ. – 2004. – Вип. 14.1. – С. 127–130.
103. Вербовий М. Українська традиція кооперативного забезпечення / М. Вербовий // Фінанси України. – 2006. – № 6. – С. 52–58.
104. Вересаев В. Подземное царство / В. Вересаев. – www.dntsk.net/news/shownews/?id=8.

105. Верн Ж. Упрямец Керабан. Север против Юга / Ж. Верн. – СПб.: Logos, 2001. – <http://scilib-fiction.narod.ru/JulesVerne/Keraban/index.html>.
106. Веснин А. Сберегательная операция и отношение её к народному кредиту / А. Веснин // Русское экономическое обозрение. – 1901. – № 10. – С. 34, 60, 95.
107. Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1913 г. – К.: Изд-во С. М. Богуславского, 1913. – Стб. 851–859.
108. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Сост. М. Довнар-Запольский. – К.: Товарищество Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. – С. 115 с.
109. Вигель Ф. Ф. Записки. В 2 кн. Кн. 2. – М.: «Захаров», 2003. – 1360 с.
110. Вирт М. История торговых кризисов в Европе и Америке / М. Вирт. – СПб.: Изд-во журнала «Знание», 1877. – 484 с.
111. Витт В. В. История польской литературы / В. В. Витт. В 3 т. Т. 1. – М.: Наука, 1968. – 612 с.
112. Витте Е. И. Путевые впечатления: Буковина и Галичина с историческими очерками // Е. И. Витте. – К., 1904. – 249 с.
113. Витте С. Ю. Воспоминания: Детство. Царствование Александра II и Александра III / С. Ю. Витте. – Берлин: Слово, 1923. – http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_0010.shtml.
114. Витте С. Ю. Всеподданнейший доклад по поводу ревизии Орловского коммерческого банка 29 июня 1901 г. / С. Ю. Витте. – РГИА. – Ф. 583. – Оп. 4. – Д. 215. – Л. 86–87.
115. Витте С. Ю. О положении нашей промышленности (Докладная записка С. Ю. Витте Николаю II, февраль 1900 г.). – 194.226.181.43/biblio/vitte/v1900.ssi.
116. Витте С. Ю. О результатах ревизии Харьковского Акционерного Земельного банка. Всеподданнейший доклад... от 18 мая 1901 г. / С. Ю. Витте. Российский Государственный Исторический Архив (Петербург). – Ф 586. – Оп. 4. – Д. 314. – Л. 74–75.
117. Внутреннее обозрение // Народное хозяйство. – 1901. – Кн. 5. – С. 137.
118. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Часть 1. Киевская губерния. – СПб.: Тип. Департамента генерального штаба, 1848. – 871 с.
119. Вопросы сахарной промышленности // Киевское слово. – 1899. – № 4064. – 4 мая. – С. 1.
120. Воронов Л. Иностраннные капиталы в России: доклад Московскому отделению общества для содействия русской промышленности и торговле / Л. Воронов. – М.: Университетская типография, 1901. – 96 с.
121. Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания) / К. Е. Ворошилов. – М.: Политиздат, 1968. – – 366 с.
122. Врангель Н. Е. Воспоминания: от крепостного права до большевиков / Н. Е. Врангель. – М.: Новое литературное обозрение, 2003 – 505 с.
123. Всеподданнейший отчёт одесского градоначальника за 1875 г. // РГИА. – Ф. 1263. – Оп. 1876. – Д. 3856. – Л. 135, 144.
124. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы. 1912 г. – Одесса: Одесские новости, 1912. – – 366 с.
125. Второстепенная важность линии Орёл–Курск–Харьков сравнительно с линиями Орёл–Киев и Киев–Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 631–634.
126. Выгодно ли помогать землевладению? // Киевское слово. – 1898. – № 3743. – 13 июня. – С. 2.
127. Выписка и рапорт Одесской биржевой депутации от 23 мая 1816 г. // РГИА. – Ф. 18. – Оп. 4. – Д. 110. – Л. 4.
128. Правила Одесского биржевого купечества // РГИА. – Ф. 18. – Оп. 4. – Д. 110. – Л. 6–11.

129. Высочайше утверждённое мнение... Государственного совета «О дополнительных правилах к статутам Общества мореплавания и торговли на Чёрном море и с Востоком» // Полн. собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XVII. Отделение I. № 15205. – СПб.: В Тип. II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1842. – С. 10–12.
130. Высочайше утверждённое положение Кабинета Министров «О мерах к восстановлению деятельности Харьковского земельного банка» // Полное собрание законов... Собрание третье. Т. XXII. – СПб., 1902. – № 21011. – С. 45.
131. Высочайше утверждённый всеподданнейший доклад Министра Финансов «О предоставлении Министру Финансов права назначать уполномоченных от Министерства Финансов в земельные банки» // Полное собрание законов... Собрание третье. Т. XXI. – СПб., 1901. – № 20615. – С. 872.
132. «Высочайшим указом министру финансов...» // Киевское слово. – № 2248. – 16 апр. – С. 1.
133. Г. Г. Письма из Бельгии / Г. Г. // Русское экономическое обозрение. – 1897. – № 2 – С. 70–76.
134. Габрилович Е. Четыре четверти / Е. Габрилович. – М.: Искусство, 1975. – 318 с.
135. Гамоля Н. Степной колумб / Н. Гамоля. – <http://kievscipom.com/category/financial-history/>.
136. Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, юг России / Г. Гартман // Экономическая история: Ежегодник. 2008. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – С. 466.
137. Гейлер И. К. Сборник сведений о процентных бумагах / И. К. Гейлер. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1871. – 496 с.
138. Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в I половині ХХ ст. / С. Гелей // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Л.: Вид-во Львівської комерційної академії. – Т. 2. – С. 96.
139. Германские капиталы в русской железной промышленности // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1914. – № 50. – С. 350.
140. Герои дня. Из залы суда. Часть 2. // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 нояб. – С. 4.
141. Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. – СПб.: «Слово», 1903. – 202 с.
142. Гиляровский В. Железная горячка (1899) / В. Гиляровский. – http://az.lib.ru/g/giljarowskij_w_a/text_0070.shtml.
143. Гиндин И. Ф. Банки и экономическая политика в России: XIX – начало XX в.: очерки истории и типологии русских банков: избранное // И. Ф. Гиндин. – М.: Наука, 1997. – С. 208 с.
144. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
145. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – 466 с.
146. Гоголь Н. В. Тарас Бульба / Н. В. Гоголь. – СПб.: Азбука-классика, 2009. – С. 162.
147. Голицын Ю. Крупнейший кризис Российской империи / Ю. Голицын. – http://tehnoidei.ru/news/Krupneyshiy_krizis_rossiyskoj_imperii.
148. Голицына-Духовская В. Ф. Из моих воспоминаний / В. Ф. Голицына-Духовская. – СПб.: Печатня Р. Голике, 1900. – 598 с.
149. Головачев А. А. История железнодорожного дела в России / А. А. Головачев. – СПб.: Тип. Р. Голике, 1881. – 404 с.

150. «Голодные» дивиденды // Биржа. – 1913. – № 31. – 4 авг. – С. 5–6.
151. Голубев А. К. Русские банки. Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях / А. К. Голубев. – СПб.: Лештуковская паровая скоропечатня, 1899. – 252 с.
152. Гончарук Т. Г. Транзит Броди–Одеса в першій половині XIX ст.: історико-правовий аспект / Т. Г. Гончарук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К., 2008. – С. 95–102.
153. Городские займы // Биржевой ежемесечник. Финансово-биржевой журнал (бесплатное приложение к еженедельному журналу «Биржа»). – 1912. – № 5 (май). – С. 9.
154. Государственное страхование жизни и капиталов // Киевское слово. – 1894. – № 2349. – 29 июля. – С. 2.
155. Грабительство среди белого дня // Киевское слово. – 1887. – 21 июня (№ 136). – С. 1.
156. Грабовецкий В. Робітники та селяни Гуцульщини, гуцульські робітники та умови їх праці. – <http://history.iv-fr.net/article.php?id=761&action=print>.
157. Грабовський С. Український середній клас: від виникнення до радянських часів / С. Грабовський. – <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1839354.html>.
158. Греки України. Ралли Иван Стефанович – <http://www.greeks.ua/ru/default/index/persons?id=62&persons=irally>.
159. Гроссман В. В городе Бердичеве / В. Гроссман. – http://lib.ru/PROZA/GROSSMAN/r_berdichew.txt.
160. Губарь О. Начало одесского театра. Новые документы и материалы // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2009. – № 34. – С.12.
161. Гуржій І. О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. / І. О. Гуржій // Проблеми історії України. – Вип. XVI. – С. С. 38–51.
162. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 189 с.
163. Гурушина Н. Н. Английские капиталы и частное предпринимательство в России / Н. Н. Гурушина, И. В. Поткина // Иностранное предпринимательство и zahraniчные инвестиции в России. Очерки [под ред. В. И. Бовыкина]. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 54–119.
164. Д. Д. Ахлестышев – М. С. Воронцову // РГИА. – Ф. 18. – Оп. 4. – Д. 608. – Л. 8.
165. [Д. Д.]. Наши бумажные ценности / [Д. Д.]. – СПб.: Тип. Глазунова, 1870. – 42с.
166. Дачник: Дачные местности вблизи г. Киева. – К.: Изд. Ф. Л. Иссерлис и К°, 1909. – 193 с. – 193 с.
167. Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – LVII+189 с.
168. Дело А. С. Данилевского и его жены // Киевское слово. – 1896. – № 3179. – 16 нояб. – С. 2.
169. Дело А. С. Данилевского и его жены (продолжение) // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 нояб. – С. 4.
170. Дело о злоупотреблениях в харьковском Земельном и бывшем Торговом банках // Киевлянин. – 1903. – № 47. – С. 2. – Кол. 3.
171. Дело о привлечении бр. Рябушинских к уголовной ответственности по ст. 1154 и 354 Уложения о наказании за присвоение и растраты банковских сумм до 4 миллионов рублей // Харьковские губернские ведомости. – 1905. – № 211, 212, 213.

172. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі / М. Демкович-Добрянський. – Мюнхен: Український вільний університет, 1969. – С. 119 с.
173. Денежный рынок в Одессе в 1910 г. // Одесский листок. – 1911. – № 4. – 5 янв. – С. 2.
174. Денисов А. Е. Ценные бумаги коммерческих и земельных банков Российской империи / А. Е. Денисов. – М.: Дипак, 2007. – 244 с.
175. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні / Т. І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1975. – 278 с.
176. Державний архів міста Києва. Путівник. В 2 т. Т. 1. Фонди дорадянського періоду. – К.: Державний архів м. Києва, 2007. – С. 34.
177. Державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. – Львів–Київ, 2001. – 387 с.
178. Десятилетие первого частного коммерческого банка // Финансовое обозрение. – 1874. – № 45. – С. 377–378.
179. Деятельность Киевского коммерческого общества взаимного кредита // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 43. – С. 4.
180. Деятельность общества Брянского завода // Биржа. – 1913. – № 26. – 29 июня. – С. 6–7.
181. Дивиденд французских железных дорог в 1873 г. // Финансовое обозрение. – 1874. – № 18. – С. 357.
182. Дивиденды русских акционерных обществ // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. – Пг.: Банки и биржа, 1914. – С. 84.
183. Дивиденды русско-бельгийских предприятий за прошлый год // Финансовое обозрение. – 1912. – № 11. – С. 16.
184. Дніпропетровськ: віхи історії / ред. С. А. Квітка. – Дніпропетровськ: Грані, 2001. – С. 49–83.
185. Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Киев / И. М. Долгоруков // Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете. – М., 1870. – Апрель-июнь. – Кн. 2. – С. 101–167.
186. Долгоруков И. М. Славные бубны за горами, или Путешествие моё кое-куда 1810 года / И. М. Долгоруков // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1869. – Кн. 2. – С. 148.
187. Донгаров А. Г. Иностранный капитал в России и СССР / А. Г. Донгаров. – М.: Международные отношения, 1990. – 170 с.
188. Донесение управляющего Одесской конторой Государственного банка от 15 ноября 1893 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 56. – Д. 1137. – Л. 49, 59, 75.
189. Донецко-Юрьевское металлургическое общество // Коммерсант. – 1910. – № 203. – 6 апр. – С. 1.
190. Донецко-Юрьевское металлургическое общество // Коммерсант. – 1910. – № 213. – 24 апр. – С. 1.
191. Донецко-Юрьевское металлургическое общество // Финансовое обозрение. – 1911. – № 20–21. – С. 20.
192. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 18–41.
193. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в ХІХ – на початку ХХ ст. / О. М. Донік // Укр. історичний журнал – 2009. – № 5 (488). – С. 71–96.
194. Дорошевич В. М. Граф Витте // Вихрь и другие произведения последнего времени / В. М. Дорошевич. – М.: Товарищество И. Д. Сытина, 1906. – С. 142.
195. Дорошевич В. М. Манташада / В. М. Дорошевич // Собрание сочинений. Том II. Безвременье. – М.: Товарищество И. Д. Сытина, 1905. – 304 с.

196. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
197. Доходы главнейших русских городов // Киевское слово. – 1894. – № 2290. – 30 мая. – С. 2.
198. Доходы граждан Российской империи. – ihistorian.livejournal.com/138746.html.
199. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 387 с.
200. Духовное завещание // Киевская газета. – 1904. – 28 сент.
201. Дьяков В. А. Судебно-следственные материалы как источник для изучения польской политической ссылки первой половины XIX века / В. А. Дьяков // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: «Наука», 1986. – С. 226.
202. Дякин В. С. Германские капиталы в России: электроиндустрия и электрический транспорт / В. С. Дякин. – М.: Наука, 1971. – 287 с.
203. Евреи в населённых украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец XVIII в. – 1914 г.) // Электронная еврейская энциклопедия. – www.eleven.co.il/article/15409.
204. Евреинов Г. А. Реформа денежного обращения / Г. А. Евреинов. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1896. – 44 с.
205. Егоров Т. Бельгийцы и электрические трамваи в Одессе / Т. Егоров // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 7. Сент.-окт. – С. 139–151.
206. Екельчик С. История Украины. Становление современной нации / С. Екельчик. – К.: К. И. С., 2010. – 400 с.
207. Екельчик С. История Украины. Становление современной нации / С. Екельчик. – К.: К. И. С., 2010. – 480 с.
208. Економічна історія України. Історико-економічні дослідження. В 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
209. Енакиев Ф. Е. – <http://infodon.org.ua/pedia/205>.
210. Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905–1907 гг. / А. Ерманский // Общественное движение в России в начале XX в. В 2 т. Т. 2. Ч. 1. – СПб., 1910. – С. 37–41.
211. Ерофеев П. В. А. Г. Рафалович – агент Министерства финансов и представитель деловых кругов юга России / П. В. Ерофеев // Отечественная история и историческая мысль в России XIX–XX веков: сборник статей к 75-летию Алексея Николаевича Цамутали. – СПб.: Изд. «Нестор-История», 2006. – С. 342–351.
212. Жалоба І. В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення) / І. В. Жалоба. – Чернівці: Книги-XXI, 2004. – 520 с.
213. Жаров А. Акционеры Новороссийского общества / А. Жаров. – <http://infodon.org.ua/uzovka/733>.
214. Железная дорога из Москвы в Одессу должна идти на Киев, а не на Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 477–479.
215. Железнодорожный ежегодник. Справочная книга для железнодорожников. В 2 ч. Ч. 1. – СПб.: Тип. Ц. Крейз, 1905. – 202 с.
216. Жиро Р. Финансы и политика во франко-русских отношениях 1887–1889 гг. / Р. Жиро // Французский ежегодник. – М., 1967. – С. 136–159.
217. Журавский Д. О кредитных сделках в Киевской губернии / Д. Журавский. – К., 1856. – С. 17–18.
218. За границей. Брюссель // Биржа. – 1913. – № 41. – С. 22.
219. Заём в 1 500 000 руб. // Коммерсант. – 1910. – № 145. – 25 янв. – С. 3.
220. Зак А. Н. Немцы и немецкие капиталы в российской промышленности / А. Н. Зак. – СПб.: Тип. Л. Я. Гинзбурга, 1914. – С. 11.
221. Заметки неэкономиста // Киевский телеграф. – 1861. – 5 февр.

222. Записка министра финансов в Государственный совет от 30 марта 1848 г. // РГИА. – Ф. 1152. – Оп. 3. – Д. 55. – Л. 2.
223. Записка управляющего Одесской конторой Государственного банка. 19 января 1893 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 47. – Д. 3. – Л. 445.
224. Заседание думы // Киевлянин. – 1907. – 12 янв.
225. Захарченко М. М. Киев теперь и прежде / М. М. Захарченко. – К.: Лито-тип. заведение С. В. Кульженко, 1888. – 346 с.
226. Звіт про діяльність і баланс нафтової акційної спілки «Унія» у Львові. – ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 682. – Оп. 1. – Справа № 61.
227. Земельные банки за последние годы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 14. – С. 6–10.
228. Земские банки западных краёв // Киевский телеграф. – 1861. – 12 янв.
229. Зих В. Ю. Аналіз основних джерел дослідження господарської самоорганізації українців в Галичині у другій половині XIX – першій половині XX ст. / В. Ю. Зих. – www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnlntu/19_9/310_Zych_19_9.pdf.
230. Значение железных дорог для государства (линия Москва–Киев–Одесса) // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 559–562.
231. Золотов В. А. Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. / В. А. Золотов. – Ростов: Изд-во Ростовского университета, 1966. – 247 с.
232. Зомбарт В. Торгаши и герои. Евреи и экономика // Собр. соч. в 3 т. Т. 2. / В. Зомбарт. – СПб.: Владимир Даль, 2005. – 653 с.
233. Измайлов О. Союз четырёх или «Дело о концессии» / О. Измайлов. – <http://infodon.org.ua/uzovka/486>.
234. Измайлов О. Хозяева Джона Юза / О. Измайлов. – www.donjetsk.com/retro/633-khozjaeva-dzhona-juza.html.
235. Изменение условий деятельности иностранной компании // Коммерсант. – 1910. – № 153. – 4 февр. – С. 1.
236. Изменения цен акций металлургических и механических предприятий в 1911–1912 гг. // Биржа. – 1913. – № 7. – 17 февр. – С. 3–4.
237. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников. – К.: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1904. – 365 с.
238. Иностранные капиталы в России // Коммерсант. – 1910. – № 142. – 21 янв. – С. 1.
239. Иностранные капиталы. Часть 2 // Киевское слово. – 1898. – № 3731. – 1 июня. – С. 1.
240. Исаев А. А. Начала политической экономии / А. А. Исаев. – СПб.: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга, 1900. – 709 с.
241. Исторический обзор деятельности Киевского Городского общества взаимного кредита за XXV лет его существования. 1868/9–1893. – К., 1893. – 34 с.
242. История железнодорожного транспорта России. В 2 т. Т. 1. 1836–1917 гг. – СПб., 1994. – 336 с.
243. История железной дороги Одессы // Труды Одесского статистического комитета. – Вып. 1. – Одесса, 1865. – <http://live.od.ua/history/17/>.
244. История Императорского университета Св. Владимира. В 2 т. Т. 1. – К.: В тип. Императорского университета Св. Владимира, 1884. – 674 с.
245. История торговли и промышленности в России / Под ред. П. Х. Спасского. Т. 1. Вып. 3. Исторический очерк развития торговых учреждений в России: Биржи, страховые общества, товарные склады и другие торговые учреждения. – СПб., 1911. – С. 53–82.
246. История Украинской ССР. В 2 т. Т. 1. – К.: АН УССР, 1956. – 856 с.
247. Исаевич Я. Д. Історія Львова: у трьох томах. Т. 2. 1772 – жовтень 1918. – Л.: Центр Європи, 2007. – 559 с.

248. Історія міста Дніпропетровська [За наук. ред. А. Г. Болебруха]. – Дніпропетровськ: Грані, 2006. – 596 с.
249. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – 534 с.
250. Історія страхування / С. К. Реверчук, Т. В. Сива, С. І. Кубів, О. Д. Вовчак. – К.: Знання, 2005. – 213 с.
251. Історія України. Новітня доба [За ред. акад. В. М. Литвина]. – К.: Академвидав, 2012. – 480 с.
252. К банкротству банкирской конторы В. Л. Вайнбаума // Киевское слово. – 1899. – № 4007. – 6 марта. – С. 2.
253. «К вопросу о выкупе городом всего предприятия общества Киевской железной дороги» // Киевлянин. – 1903. – № 264. – 24 сент. – С. 2.
254. К вопросу о пересмотре акционерного законодательства // Киевлянин. – 1899. – № 345. – С. 2. – Кол. 1–3.
255. К вопросу об иностранных капиталах // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1899. – № 8. – 302.
256. К делам харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 193. – С. 3. – Кол. 1–4.
257. К денежному вопросу // Киевлянин. – 1899. – № 309. – С. 1. – Кол. 4–5.
258. К денежному вопросу. Часть 2 // Киевлянин. – 1899. – № 311. – С. 1. – Кол. 5–6.
259. К реформе акционерного законодательства. Ч. 1 // Киевское слово. – 1898. – № 3690. – 20 апр. – С. 1.
260. К реформе акционерного законодательства (часть 2) // Киевское слово. – 1898. – 21 апр. (№ 3691). – С. 2.
261. К экспорту русского сахара в Японию // Киевлянин. – 1903. – № 229. – С. 3. – Кол. 3.
262. Как спекулируют наши коммерческие банки и их клиенты // Биржа. – 1913. – № 4. 27 января. – С. 3.
263. Кальницкий М. Бизнес и бизнесмены / М. Кальниций. – К.: Варто, 2011. – 240с.
264. Кальницкий М. Не стой под стрелой / М. Кальницкий // Контракты. – 2008. – № 45. – archive.kontrakty.ua/gc/2008/45/11-ne-stojj-pod-strelojj.html.
265. Каменноугольный кризис // Коммерсант. – 1910. – № 226. – 10 мая. – С. 2.
266. Каменный А. Э. Одесса: кто есть кто. 1794–1994 / А. Э. Каменный. – Одесса: ОКФА, 1999. – 543 с.
267. Карабчевский Н. П. Итоги Струссбергского процесса // Около правосудия. Статьи, сообщения и судебные очерки / Н. П. Карабчевский. – СПб.: Тип. товарищества «Труд», 1902. – С. 109–150.
268. Кардашев В. П. Фондовые биржи в России / В. П. Кардашев // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России / Под ред. Л. Н. Яснопольского. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. – С. 185–218.
269. Карнишина Н. Г. Страхование законодательство в России в конце XIX – начале XX в. / Н. Г. Карнишина // Рабочие – предприниматели – власть в конце XIX – начале XX в.: социальные аспекты проблемы. Материалы V Международной науч. конф. – Кострома, 23–24 сентября 2010 г. – <http://www.rummuseum.ru/kostroma/rabochie500.php>.
270. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів у 7 т. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 57.
271. Кельсиев В. Галичина и Молдавия. Путевые письма // В. Кельсиев. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. – 351 с.
272. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени. В 2 т. Т. 2. 1870 – наши дни / Пер. с англ. Н. Эдельмана. – М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2013. – 624 с.

273. Киевская биржа // Киевское утро. – 1910. – 30 окт. – С. 4.
274. Киевская биржа // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 нояб. – С. 1.
275. Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка 1897 г. и её участники / Ред. Лещенко И. – К., 1898. – Ч. 3. – С. 45.
276. Киевское городское общество взаимного кредита // Киевское слово. – 1894. – № 2295. – 4 июня. – С. 2.
277. Киевское купеческое общество взаимного кредита // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 3.
278. Киевское отделение одесской конторы И. Грубера // Киевское слово. – 1894. – № 2255. – 25 апр.
279. Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. № 1. – С. 101–114; № 2. – С. 251–262; № 3. – С. 359–377.
280. Кобилянська О. Ю. Оповідання / О. Ю. Кобилянська. – Л.: Каменяр, 1982. – 271 с.
281. Ковалевский В. И. Из воспоминаний о графе Сергее Юльевиче Витте / В. И. Ковалевский // Русское прошлое. Историко-документальный альманах. – 1991. – № 2. – С. 55–84.
282. Ковалинский В. В. Киевские хроники. Кн. 1. Юбилей 2011 / В. В. Ковалинский. – К.: ВАРТО, 2012. – 287 с.
283. Ковалинский В. Меценаты Киева / В. Ковалинский. – К.: Кий, 1998. – 592 с.
284. Ковалинский В. Начало большого пути / В. Ковалинский. – <http://2000.net.ua/weekend/gorod-sobytija/khronograf/73720>.
285. Коллас К. Государственное банкротство и его течение / К. Коллас. – Пг., 1918. – 128 с.
286. Коммерческие банки в 1913 году // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. – Пг.: Банки и биржа, 1914. – С. 100–101.
287. Конверсия выкупных платежей // Киевское слово. – 1899. – № 4071. – 11 мая. – С. 1.
288. Конторы Торгового дома «А. Данилевский» // Киевское слово. – 1887. – 10 июня. – С. 1.
289. Коритко Л. Я. Суб'єкти господарювання в сфері фінансів в Західній Україні на початку 20 ст. / Л. Я. Коритко. – http://www.rusnauka.com/3_KAND_2007/Pravo/18869.doc.htm.
290. Корнейчук Д. Киевский трамвай – финансовая сторона истории / Д. Корнейчук. – <http://kievscipro.com/category/tramway/>.
291. Косность русских капиталистов // Киевское слово. – 1899. – № 3933. – 20 февр. – С. 1.
292. Котлобулатова І. П. Львівські скарбниці / І. П. Котлобулатова. – Л.: Піраміда, 2002. – 92 с.
293. Крах банковской конторы И. Г. Зейферта // Банковая и торговая газета. – 1903. – № 29. – С. 495.
294. Крах банковской конторы Якова Эпштейна // Русское слово. – 1906. – 16 февр.
295. Крах банковской конторы Якова Эпштейна // Русское слово. – 1907. – 18 мая.
296. Крах сахарозаводческой фирмы // Киевская жизнь. – 1906. – № 13. – 18 февр. – С. 2.
297. Кредит и банки в России до начала XX века: Санкт-Петербург и Москва / Б. В. Ананьич, М. И. Арефьев, С. Г. Беляев и др. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 667 с.
298. Крымов В. «Чтобы жизнь не была так печальна» / В. Крымов. – Одесса: Тип. Акц. О-ва Изд. Дела «Копейка», 1917. – 172 с.
299. Кугель И. Р. Из воспоминаний. Записки редактора / И. Р. Кугель // Литературный современник. – 1940. – № 12. – С. 120–131.
300. Кулишер И. М. История русской торговли и промышленности / И. М. Кулишер. – Челябинск: Социум, 2003. – 557 с.

301. Куприн А. Звезда Соломона / А. Куприн. – <http://www.malpertuis.ru/kuprin1.htm>.
302. Куприн А. И. Молод / А. И. Куприн // Собрание сочинений в 9 т. Т. 2. – М.: Худ. литература, 1971. – С. 71–144.
303. Куприн А. Киевские типы. Заяц (1895) / А. Куприн. – <http://poesias.ru/proza/kuprin-aleksandr/kuprin10048.shtml>.
304. Куприн А. Юзовский завод / А. Куприн – [http://ru.wikisource.org/wiki/Юзовский_завод_\(Куприн\)](http://ru.wikisource.org/wiki/Юзовский_завод_(Куприн)).
305. Купчанко Г. Галичина и её русские жители / Г. Купчанко. – Вена: Книгопечатня Фридриха Ясперса, 1896. – 87 с.
306. Куриленко О. Земельна власність та бюджет міст Правобережної України в період 1796–1860-х років / О. Куриленко // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 122–131.
307. Курсы на процентные бумаги в Харьковской конторе Государственного банка, 11 декабря 1906 г. // Харьковские ведомости. – 1906. – № 276. – 12 дек. – С. 1.
308. Курсы Одесской конторы Государственного банка по покупке и продаже процентных бумаг // Одесский листок. – 1911. – № 93. – 23 апр. – С. 2.
309. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Ін-т історії України, 1999. – 282 с.
310. Лазанська Т. Народо населення України / Т. Лазанська // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / За ред. В. Сарбея. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – Т. 1. – С. 91–99.
311. Лазарович М. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині XIX – на початку XX століття) / М. Лазарович. – ukrlife.org/main/evshan/piemont.htm.
312. Лал Д. Непреднамеренные последствия / Д. Лал. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 338 с.
313. Ламанский Е. И. Из воспоминаний Евгения Ивановича Ламанского (1840–1890) / Е. И. Ламанский // Русская старина. – 1815. – Кн. X. – С. 58–68; Кн. XII. – С. 401–416.
314. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К.: Вікар, 2001. – 477 с.
315. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. В 2 т. Т. 1. – Петроград: Тип. И. Белопольского, 1917. – 301 с.
316. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. – М.: Дело, 2010. – 512 с.
317. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Л., [накладом автора], 1926. – 736 с.
318. Левицький К. Нарід собі / К. Левицький // Свобода. Український дневник (Jersey City). – 1925. – № 284, 7 грудня. – С. 2.
319. Левицький К. Чому збираємо ошадності / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. – Л., 1932. – Ч. 43. – С. 2.
320. Левицький К. Як ми основували Ревізійний Союз Українських Кооперативів / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. – Л., 1933. – Ч. 1–2. – С. 4.
321. Леонов О. П. Греки и экономическое развитие Украины в конце XIX – начале XX в. – Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития / О. П. Леонов, Г. Л. Леонов // Тезисы докладов международной научно-практической конференции. – Мариуполь, 1993. – С. 123–136.
322. Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 57–60.
323. Лесков А. Жизнь Николая Лескова по его личным, семейным и несемейным записям и памятям / А. Лесков. В 2 т. Т. 1. – М.: Худож. лит.-ра, 1984. – 1084 с.

324. Лесков Н. Печерские антики / Н. Лесков. – royallib.ru/book/leskov_nikolay/pecherskie_antiki.html.
325. Ливрон В. де. Статистическое обозрение Российской империи / В. де Ливрон. – СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1874. – 370 с.
326. Лившиц Б. Полутораглазый стрелец: Стихотворения, переводы, воспоминания / Б. Лившиц. – Л.: Сов. писатель, 1989. – 720 с.
327. Лизунов П. В. Банкирский дом «Г. Лесин», его операции и владелец / П. В. Лизунов // Фирмы, общество и государство в истории российского предпринимательства. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 8–10 декабря 2006 г. – СПб.: «Нестор-История», 2006. – С. 104–108.
328. Лизунов П. В. Российское общество и фондовая биржа во второй половине XIX – начале XX в. / П. В. Лизунов // Экономическая история: Ежегодник. 2005. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – С. 257–288.
329. Лизунов П. В. Санкт-Петербургская биржа и российский рынок ценных бумаг (1703–1917 гг.) / П. В. Лизунов. – СПб.: Изд-во «Русско-Балтийский информационный центр “Блиц”», 2004. – 576 с.
330. Литвин В. Історія України з найдавніших часів до 1914 р. / В. Литвин. – К.: 3 Медіа, 2007. – Частина 4. Розділ 6. – <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/82972-vladimir-litvin-istoriya-ukrainy-ch-1-ot-davnix.html>.
331. Лифарь С. Киев – мой город / С. Лифарь // Киевские ведомости. – 1994, 16 июня. – С. 10.
332. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1912–1923) / І. С. Лісна. – Тернопіль, 2001. – 92 с.
333. Лондонские акционерные банки в 1873 г. // Финансовое обозрение. – 1874. – № 18. – С. 357.
334. Лопатин Н. В. У колыбели Донбасса / Н. В. Лопатин. – Луганск: Луганское обл. изд-во, 1960 – 278 с.
335. Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России: подготовительные материалы и этюды для характеристики предпринимательского движения (Труды студентов экономического отдела Петербургского политехнического института) / Е. С. Лурье. – СПб.: Изд. С.-Петербургского политехнического ин-та, 1913. – 191 с.
336. Лурье Л. Я. Хищницы / Л. Я. Лурье. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 272 с.
337. Лутохин Д. А. Граф С. Ю. Витте как министр финансов / Д. А. Лутохин. – Пг.: Тип. «Двигатель», 1915. – 40 с.
338. Львівська залізниця. Історія і сучасність. – Л.: Центр Європи, 1991. – 175 с.
339. Львовско-Черновицкая дорога есть дорога не транзитная, а военная // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 26–28.
340. Любарская-Письменная М. А. Клевета: мой процесс с бароном Н. О. Тизенгаузеном / М. А. Любарская-Письменная. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1906. – XXVI, 145 + 66 с.
341. Маєн Й. Розмови про львівські кав'ярні / Й. Маєн. – <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/mayen.htm>.
342. Мазурок О. С. Города западноукраинских земель эпохи империализма (социально-экономический аспект) / О. С. Мазурок. – Л., 1990. – 156 с.
343. Макачук С. Населення «столиці» у другій половині XIX – першій третині XX ст. / С. Макачук. – <http://map.lviv.ua/statti/makarchuk.html>.
344. Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб.: Тип. «Энергия», 1905. – 202 с.
345. Марки сберегательных касс // Киевлянин. – 1899. – № 162. – С. 1. – Кол. 6.

346. Масс // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – С. 1299–1300.
347. Материалы к 50-летию юбилею Государственного банка // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 56. – Д. 366. – Л. 66.
348. Мацькевич М. М. Правове становище Галичини у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) / М. М. Мацькевич // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 84–89.
349. Мацькевич М. М. Розвиток національної ідеї в Галичині за часів Австро-Угорщини (державно-правові аспекти) / М. М. Мацькевич // «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні». Матеріали III регіон. наук. конф. (лютий 1997 р.). – Л., 1997. – С. 108–116.
350. Мейер Д. И. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы / Д. И. Мейер // Избранные произведения по гражданскому праву. – М.: Центр «ЮрИнфоР», 2003. – С. 163–221.
351. Мелкий городской кредит // Киевское слово. – 1894. – 9 дек. (№ 2482). – С. 1.
352. Мелкий кредит // Киевское слово. – 1894. – № 2376. – 25 авг. – С. 1.
353. Мендельсон Л. А. Экономические кризисы и циклы XIX века / Л. А. Мендельсон. – М.: Госполитиздат, 1949. – 837 с.
354. Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 1. / Л. А. Мендельсон. – М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1959. – 693 с.
355. Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 2. / Л. А. Мендельсон. – М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1960. – 768 с.
356. Меняльная контора Б. С. Левинсона // Киевское слово. – 1887. – № 193. – 3 сент. – С. 1.
357. Меняльная контора В. Л. Вайнбаума // Киевское слово. – 1887. – № 253. – 19 нояб. – С. 1.
358. Меняльная контора Я. Б. Эпштейна // Киевское слово. – 1887. – № 116. – 29 мая. – С. 1; 1887. – № 253. – 19 нояб. – С. 1.
359. Металлургические ценности на Парижской бирже // Биржа. – 1913. – № 5. – 3 февр. – С. 5–6.
360. Металлургический трест // Финансовое обозрение. – 1911. – № 20–21. – С. 15.
361. Металлургия и горнопромышленность // Финансовое обозрение. – 1912. – № 25. – С. 15.
362. Мещерский В. П. Мои воспоминания / В. П. Мещерский. – В 2 т. Т. 1. 1850–1865. – СПб.: Тип. В. П. Мещерского. – 1897. – 688 с.
363. Мещерский В. П. Очерки нынешней общественной жизни в России / В. П. Мещерский. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Тип. Министерства внутр. дел, 1868. – С. 305.
364. Ми пам'ятаємо. Людвіг фон Мізес. – www.zaxid.net/article/53037/.
365. Мигулин П. П. Иностранные инвестиции в России // П. П. Мигулин // Новый экономист. – 1913. – № 12. – С. 2–6.
366. Мигулин П. П. Наша банковская политика (1723–1903) / П. П. Мигулин. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1904. – 454 с.
367. Мигулин П. П. Промышленный банк / П. П. Мигулин // Новый экономист. – 1915. – № 12–13. – С. 3–5.
368. Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 1–56.
369. Мигулин П. П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902) / П. П. Мигулин. – Х.: Печатное дело, 1902. – 324 с.
370. Мигулин П. П. Русский государственный кредит. Т. 3. / П. П. Мигулин. – Х.: «Печатное дело», 1899. – 1199 с.
371. Милоков П. Н. Очерки по истории русской культуры. В 2 ч. Ч. 1: Население, экономика, государственный и сословный строй / П. Н. Милоков. 2-е изд. – СПб., 1909. – 309 с.
372. Мимолётом. Биржевое наводнение // Киевское слово. – 1896. – № 2964. – С. 1.

373. Министерство финансов 1802–1902. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 687 с.
374. Министерство финансов 1802–1902. В 2 т. Т. 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 717 с.
375. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи: XVIII – начало XX в. / Б. Н. Миронов. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2003. – 549 с.
376. Митьков А. Ф. Очерк торгово-юридической статистики Одессы / А. Ф. Митьков // Труды Одесского статистического комитета. Вып. 1. – Одесса: Тип В. Францова, 1865. – С. 313.
377. Могар З. «Минерашки» по-царски / З. Могар. – <http://www.interesniy.kiev.ua/zhizn-v-kieve/torgovlya-i-promyshlennost/minerashki-po-tsarski/>.
378. Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – 616 с.
379. Московско-Киевская железная дорога и предоставление частным компаниям льгот по постройке железных дорог // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1863 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 435–439.
380. Муратов А. Чешские промышленные предприятия в Киеве 100 лет назад / А. Муратов, Д. Муратова // Русское слово. – 2011. – № 1–3. – <http://www.ruslo.cz/articles/648/>.
381. На бирже в Киеве // Финансовое обозрение. – 1912. – № 6. – С. 13.
382. На вершинах капиталистического строя // Финансовое обозрение. – 1912. – № 20. – С. 18.
383. На последнем биржевом аукционе в Брюсселе // Финансовое обозрение. – 1912. – № 6. – С. 13.
384. Навроцкий В. Пьянство и пропінація в Галичині (розвідка статистична) / В. Навроцкий // Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. – № 5. – Женева: Печатня «Громади», 1882. – С. 21–22.
385. Назар С. Путь к великой цели. История одной экономической идеи / С. Назар. – М.: Издательство АСТ, 2013. – 704 с.
386. Накануне металлического голода // Финансовое обозрение. – 1914. – № 1. – С. 1–2.
387. «Нам уже приходилось сообщать о сильном развитии игры на повышение» // Киевское слово. – 1894. – № 2404. – 22 сент. – С. 1.
388. Наш мелкий кредит // Киевское слово. – 1896. – № 3667. – 26 марта. – С. 1.
389. Не пора ли? // Киевское слово. – 1902. – № 5242. – 10 авг. – С. 1.
390. Невзоров А. С. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – 223 с.
391. Невідомі документи про Миколу Міхновського // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 90–98.
392. Недоумения по поводу проекта железной дороги от Черновцов на Одессу через Тирасполь // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 10–13.
393. Некоторые замечания по случаю свадьбы тетей цадиков, совершившейся в Радзивилове, июля 29-го 1859 г. // Киевский телеграф. – 1861. – 19 янв.
394. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 1 / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 496 с.
395. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580 с.
396. Неугомонность бельгийцев // Финансовое обозрение. – 1912. – № 25. – С. 21.
397. Нефтяная монополия в Австрии // Коммерсант. – 1910. – № 208. – С. 2.

398. Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. – 1894. – № 2163. – С. 2.
399. Нисселович Л. Н. О биржах, биржевых установлениях и мерах ограничения биржевой игры. Обзорные важнейших законодательств сравнительно с русским правом / Л. Н. Нисселович. – СПб.: Тип. А. Е. Ландау, 1879. – 188 с.
400. Нифонтов А. С. Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. / А. С. Нифонтов // Исторические записки. – М.: АН СССР, 1955. – Т. 54. – С. 239–250.
401. Новороссийский телеграф. – 1877. – № 750. – 13 авг.
402. Новый фазис в железной и угольной промышленности. Часть III // Киевлянин. – 1903. – № 262. – 22 сент. – С. 1–2.
403. Нужна ли сахарная нормировка? // Киевское слово. – 1903. – № 5733. – 19 дек.
404. О задолженности землевладения в связи со статистическими данными о притоке капиталов к поместному землевладению со времени освобождения крестьян // Временник центрального статистического комитета. – 1888. – № 2. – С. I–XII.
405. О правах акционеров // Банковое дело. – 1913. – № 4. – С. 29.
406. О. Л. Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) / О. Л. // Киевская старина. – 1893. – Т. XLI. – № 4–6. – С. 428–458.
407. Об обеспечении поступления в казну акциза за сахар // Киевское слово. – 1887. – № 217. – 6 окт. – С. 1.
408. Об экспорте русского сахара // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 42. – С. 5.
409. Обамериканившийся одессит // Одесский листок. – 1911. – № 4. – 5 янв. – С. 2.
410. Обзор деятельности акционерных предприятий в России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 29. – С. 103–108.
411. Обзор XXV-летней деятельности Киевского городского кредитного общества / Сост. Н. Б. Зимелев. – К., 1910. – 57 с.
412. Обзорные Одесского градоначальства за 1890 г. // РГИА. – Ф. 1263. – Оп. 1. – Д. 4867. – Л. 197.
413. Обращение Министерства финансов // Новое время. – 1899. – № 8416. – 3 авг.
414. Общественное призрение и земельный кредит // Киевское слово. – 1894. – № 2298. – 8 июня. – С. 2.
415. Общество взаимного кредита как новая помощь нашему земледелию // Киевское слово. – 1898. – № 3786. – 26 июля. – С. 2.
416. Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. – Пг.: Тип. И. Флейтмана, 1915. – 366 с.
417. Объяснительная записка к отчёту Одесской конторы за 1896 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 56. – Д. 909. – Л. 56.
418. Огуй О. Географія ринку цінних паперів (облігацій) на Буковині в австрійські часи: періоди формування та розгортання (1790/1870–1914/1918) / О. Огуй. – http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Igdu/2007_10/2.pdf.
419. Одесса 1794–1894. – Одесса, 1895. – 354 с.
420. Одесса. Исторический и торговый очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. Изд. С. Бернштейна. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. – 144 с.
421. Одесская биржа // Биржа. – 1913. – № 14. – 7 апр. – С. 17.
422. Озеров И. Х. Большие города, их задачи и средства управления / И. Х. Озеров. – СПб.: Тип. министерства финансов, 1905. – 52 с.
423. Озеров И. Х. Что делать? / И. Х. Озеров. – М.: Тип. Л. А. Столяр, 1913. – 376 с.
424. Озеров И. Х. Экономическая Россия и её финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1905. – 261 с.
425. Окуневский Я. Листи з чужини / Я. Окуневський. – К.: Темпора, 2009. – 520 с.
426. Оль П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П. В. Оль. – Ленинград: Всесоюзная Академия наук, 1925. – 316 с.

427. Онисим (Навроцький В.). Пьянство и пропінація в Галичині (розвідка статистична) / В. Навроцький // Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. – № 5. – Женева: Печатня «Громади», 1882. – С. 20–57.
428. Операции общества «Гартман» за 3-летие 1909–1912 гг. // Биржа. – 1913. – № 9. – 3 марта. – С. 7.
429. Ослабление сахарного кризиса // Киевская мысль. – 1908. – № 244. – 3 сент. – С. 2.
430. От комитета Киевского заведения искусственных минеральных вод // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта.
431. От редакции // Финансовое обозрение. – 1874. – № 1. – С. 1.
432. Открытие нового банка // Финансовое обозрение. – 1911. – № 20–21. – С. 10.
433. Отношение В. Шульца к товарищу министра финансов В. И. Ковалевскому от 16 февраля 1902 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Д. 1024. – Л. 82.
434. Отношение Одесского комитета торговли и мануфактур в Департамент торговли и мануфактур от 10 февраля 1884 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 5. – Д. 522. – Л. 1.
435. Отношение управления новороссийского и бессарабского генерал-губернатора в Департамент общих дел МВД 6 марта 1845 г. // РГИА. – Ф. 1284. – Оп. 30. – Д. 130. – Л. 1.
436. Отчёт его превосходительству господину управляющему Министерством финансов о ревизии Киевского общества взаимного кредита, произведённой по высочайшему повелению с 28 апреля по 18 мая 1903 г. чиновником особых поручений Министерства финансов... Голубевым. – СПб., 1903. – С. 32.
437. Отчёт Киевского общества взаимного кредита за 1910 г. – К., 1910. – С. 27 с.
438. Отчёт Киевского общества искусственных минеральных вод за 1877–1878 гг. – Державний архів м. Києва. – Ф. № 273. – Оп. 1. – Д. 2.
439. Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома Братьев Яхненко и Симиренко // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта.
440. Отчёт Московского купеческого общества взаимного кредита за 1896 год. – М., 1897. – 147 с.
441. Отчёт одесского градоначальника за 1864 год // РГИА. – Ф. 1281. – Оп. 11. – Д. 43. – Л. 5–6.
442. Отчёт Одесской конторы за 1860 г. // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 33. – Д. 85. – Л. 17.
443. Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1820 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 3997. – Л. 12, 54.
444. Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1822 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 4076.
445. Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1822 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 4076. – Л. 19.
446. Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1823 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 4138. – Л. 52.
447. Отчёт Одесской конторы Коммерческого банка за 1825 г. // РГИА. – Ф. 586. – Оп. 9. – Д. 4262.
448. Отчёт по Киевскому заведению минеральных вод // Киевский телеграф. – 1861. – 20 апр.
449. Отчёт Харьковского биржевого комитета за 1903 год. – Х., 1903. – С. 4, 8, 40–43.
450. Официальная котировка Одесской биржи // Одесский листок. – 1911. – № 93. – 23 апр. – С. 2.
451. Очередной крах банкирского дела. Банкирский дом Терещенко и компания – мошенническая организация! Имущество банка: два стула и стол! // «Петербургская газета». – 1913. – 18 июня.
452. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1954. – 554 с.

453. Павлов А. П. Торговельна і митна справа в Києві у ІХ–ХІХ ст. / А. П. Павлов, К. Є. Гальський. – К.: ЛАТ & К^о, 2008. – 380 с.
454. Павловский И. Ф. К истории винокурения в Малороссии / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып. 5. – Полтава, 1908. – С. 65–66.
455. Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 21–56.
456. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 г. – Херсон: Губернская Тип., 1913. – 400 с.
457. Парамонов А. Из истории Курско-Харьково-Азовской железной дороги / А. Парамонов. – http://otkudarodom.com.ua/stat_Paramonova_20.html.
458. Парижская биржа // Финансовое обозрение. – 1912. – № 15. – С. 14.
459. Парижская биржа // Финансовое обозрение. – 1914. – № 1. – С. 33.
460. Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. – К.: Лыбидь, 2013. – 432 с.
461. Пашаева Н. Русская Галиция: мифы и реальность / Н. Пашаева. – В 2 ч. Ч. 2. – http://www.gazeta-nd.com.ua/rubrics/dela_davno_minuvshih_dney/187.php.
462. Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. – К.: Посольство Бельгії, 2010. – 104 с.
463. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. LI. Город Варшава. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 191 с.
464. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. VI. Владимирская губерния. Ч. 2. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. 1900. – 232 с.
465. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. XIV. Казанская губерния. – СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903. – 283 с.
466. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. XVI. Киевская губерния. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 287 с.
467. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. XXXVIII. Город Москва. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 275 с.
468. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. XLVII. Город Одесса. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 167 с.
469. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. XXXIII. Полтавская губерния. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 315 с.
470. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. Город С.-Петербург. Ч. 2. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903. – 264 с.
471. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. XLVI. Харьковская губерния. – СПб.: Изд. Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 297 с.
472. Передерко В. П. Галичина як об'єкт зовнішньої політики Росії на початку ХХ ст. у публіцистичній творчості сучасників / В. П. Передерко // Україна соборна: 36. наук. статей. – Київ, 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 227–237.
473. Петербургская и Киевская биржи // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 8–9.
474. Петляков П. А. Уніатська церква / П. А. Петляков. – Л.: Вища школа, 1976. – 155 с.

475. Петрів Р. Генезис капіталізму в містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850) / Р. Петрів. – Івано-Франківськ, 1993. – 282 с.
476. Петров Ю. А. Донецко-Юрьевское металлургическое общество / Ю. А. Петров // Экономическая история: Ежегодник. 2010. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – С. 716.
477. Петров Ю. А. Коммерческие банки Москвы. Конец XIX в. – 1914 г. / Ю. А. Петров. – М.: РОССПЭН, 1998. – 368 с.
478. Петров Ю. А. Крах Алчевского и фирма Рябушинских / Ю. А. Петров // Отеч. история. – 1995. – № 4. – С. 52–75.
479. Печальные слухи о передаче Луганского чугунолитейного завода из казённых в частные руки № 20, 37 // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1887 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 36.
480. Промышленность Луганска. – obzor.com.ua/lugansk/industry.
481. Пещеренко П. М. Карамельный век. Очерки о киевских кондитерских и конфектных фабриках начала XX в. / П. М. Пещеренко. – К.: Квиц, 2008. – 200 с.
482. Писарькова Л. Ф. Бюджеты городов / Л. Ф. Писарькова // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – Т. 1. – С. 322–323.
483. Письмо М. Павлова, 23 сентября 1874 г. // Письма Новороссии. – <http://hughesovka.blogspot.com/>.
484. Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и её представители в конце девятнадцатого столетия; история развития торговых фирм с приложением адресных сведений / С. Плаксин. – Одесса: Тип. Н. Хрисогелос, 1901. – 201 с.
485. Платонов В. Старт в третье тысячелетие: Очерки о Приднепровье / В. Платонов, В. Мороз, М. Кавун, Л. Пашук, В. Клименко, Л. Маркова. – Днепропетровск: Проспект, 2003. – 297 с.
486. Плесская Э. Беллино-Фендерих / Э. Плесская. – http://www.rusdeutschpanorama.ru/jencik_statja.php?mode=view&site_id=34&own_menu_id=4274.
487. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803–1920 / Э. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса: ТЭС, 1999. – 520 с.
488. «По поводу... отчёта о Сокиренинском ссудо-сберегательном товариществе» // Труд. – 1882. – № 4. – С. 2.
489. По поводу банкротства Харьковских банков // Киевлянин. – 1901. – № 191. – С. 1. – Кол. 4.
490. По поводу второго съезда представителей российских земельных банков // Финансовое обозрение. – 1875. – № 10. – С. 194.
491. По поводу результатов подписки на V выпуск консолидированных железнодорожных облигаций // Финансовое обозрение. – 1875. – № 15. – С. 321.
492. Подвиги сахарозаводчиков // Киевское слово. – 1902. – № 5261. – 19 авг. – С. 1.
493. Подов В. І. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ ім. Т. Г. Шевченка», 2009. – 300 с.
494. Подъём промышленности и его последствия – финансовые и экономические // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1899. – № 33. – С. 255.
495. Политическое, экономическое и стратегическое значение железнодорожной линии, идущей к Азовскому морю через Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. С. 495–498.
496. Политическое, экономическое и стратегическое значение железнодорожной линии Москва–Киев–Одесса // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. С. 441–444.

497. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду великої війни / С. Попик. – Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 236 с.
498. Правда о сахарных королях // Киевское слово. – 1903. – № 5697. – 13 нояб. – С. 1.
499. Правила выдачи концессии на Донецкую железную дорогу // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1875 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 356–357.
500. «Правила о порядке помещения и хранения средств акционерных страховых обществ и о покрытии их обязательств» от 11 мая 1898 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства. 16 июня 1898 г. № 70. – С. 893, п. 1, ст. 1, 9. – http://civil.consultant.ru/elib/books/37/page_25.html.
501. Предлагаемая к устройству Ольшанская железная дорога // Киевский телеграф. – 1861. – 19 янв.
502. Преимущество линии Черновицко-Балтской дороги // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1866 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 20.
503. «Продамета» // Коммерсант. – 1910. – № 176. – 4 марта. – С. 1.
504. Проект устава Страховой конторы в Одессе // РГИА. – Ф. 13. – Оп. 2. – Д. 834. – Л. 29.
505. Прокопович М. Копець Люблінської унії: імперська політика та національне святкування у Габсбурзькому Львові / М. Прокопович. – Л., 2008. – С. 2. – www.lvivcenter.org/download.php.
506. Промышленные затруднения в России // Киевлянин. – 1901. – № 302. – С. 2. – Кол. 3–5.
507. Промышленные синдикаты. Часть 1 // Киевлянин. – 1898. – № 69. – С. 1. – Кол. 5–6.
508. Проскуракова Н. А. Земельные банки Российской империи / Н. А. Проскуракова. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2002. – С. 167.
509. Професіональні і суспільні верстви в Галичині // Діло. – 1908. – № 173. – С. 1. – Кол. 1–3.
510. Прошение Израиля Марковича Бродского министру финансов Рейтерну от 11 ноября 1877 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4414. – Л. 150.
511. Пушкин А. С. Евгений Онегин / А. С. Пушкин. – <http://ilibrary.ru/text/436/p.11/index.html>.
512. Р. Ф. Фурман – А. И. Рибопьеру. 12 ноября 1819 г. / РГИА. – Ф. 586. – Оп. 2. – Д. 1348. – Л. 28, 52.
513. Р. Ф. Фурман – А. И. Рибопьеру. 14 мая 1819 г. / РГИА. – Ф. 1040. – Оп. 1. – Д. 46. – Л. 6.
514. Рагозин Е. Железо и уголь на юге России / Е. Рагозин. – СПб.: Тип. И. Гольдберга, 1895. – 192 с.
515. Радциг А. А. Финансовая политика России с 1887 года / А. А. Радциг. – СПб.: Тип. т-ва «Народная польза», 1903. – 193 с.
516. Развитие и деятельность государственных сберегательных касс // Финансовое обозрение. – 1912. – № 22. – С. 8–10.
517. Ралли // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 2. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – С. 492–494.
518. Расинский Ф. Об условиях удешевления производства чугуна и железа в России / Ф. Расинский // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 19. – С. 294.
519. Раскрытие очередной биржевой «панамы» // Биржа. – 1913. – № 28. – С. 8.
520. Расцвет Новороссийского общества. – <http://infodon.org.ua/uzovka/16>.
521. Рафалович А. Л. Желателен ли подоходный налог / А. Л. Рафалович. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. – 37 с.

522. Рафалович А. Л. Международные контакты для хлебных сделок России с Великобританией / А. Л. Рафалович. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1913. – 94 с.
523. Рафалович А. Л. О положении России на международном хлебном рынке / А. Л. Рафалович. – Пг.: «Свобода», 1918. – 23 с.
524. Рафалович А. Л. Перевод германо-нидерландских контрактов с добавочными постановлениями и правилами / А. Л. Рафалович. – СПб.: Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – 40 с.
525. Рафалович А. Л. Проект нормативных правил по биржевой хлебной торговле / А. Л. Рафалович. – Саратов: Тип. т-ва Г. Х. Шельгорн и К^о, 1911. – 8 с.
526. Рафалович А. Л. Промышленные синдикаты за границей и в России / А. Л. Рафалович. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – 69 с.
527. Рафалович А. Г. В. Э. Гладстон / А. Г. Рафалович. – СПб.: Тип. Министерства финансов (В. Ф. Киршбаума), 1902. – 17 с.
528. Рафалович А. Ф. Русский вывоз во Францию. Справочная книга для русских экспортёров / А. G. Raffalovich. – Париж: Издание русской торговой палаты, 1916. – 104 с.
529. Рафалович А. Л. Организация международной торговли / А. Л. Рафалович. – Л.: Академическое издательство, 1924. – 212 с.
530. Рафалович А. Промышленные синдикаты за границей и в России. Их экономическое и социальное значение / А. Рафалович // Народное хозяйство. – 1904. – № 2. – С. 3–63.
531. Реализация городских займов // Киевское слово. – 1900. – 2 окт. – С. 2.
532. Реент О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реент. – К., 2003. – 340 с.
533. Результаты социологического опроса. – <http://kuraev.ru/index.php?option>.
534. Родоканакі Феодор Павлович. – <http://greeks.ua/ru/default/index/persons?id=62&persons=frodokanaki>.
535. Розенбаум И. Постановление министра земледелия 20 октября 1916 года № 58 / И. Розенбаум // Вестник сахарной промышленности. – 1916. – № 47. – 20 нояб. – С. 481–491.
536. Романов А. М. Книга воспоминаний / А. М. Романов. – Гл. 16.3. – http://lib.aldebaran.ru/author/romanov_aleksandr_mihailovich/romanov_aleksandr_mihailovich_kniga_vospominanii/.
537. Рот Й. Мандрівка по Галичині. Лемберг, місто / Й. Рот. – <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/roth2.htm>.
538. Рот Й. Мандрівка по Галичині. Місцевість і люди / Й. Рот. – <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/roth1.htm>.
539. Рот Й. Марш Радецкого / Й. Рот. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – 384 с.
540. Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева / Рубинштейн А. – К., 1912. – 56 с.
541. Рубинштейн М. Борьба за нефть / М. Рубинштейн. – <http://www.ruthenia.ru/sovlit/j/317.html>.
542. Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях / И. А. Рукавицын. – Т. 1. – К.: Книга-Плюс, 2013. – 352 с.
543. Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях / И. А. Рукавицын. – Т. 2. – К.: Книга-Плюс, 2013. – 368 с.
544. Русин Г. Фабрика паперу в Черлянах / Г. Русин. – <http://narodnadumka.horodok.lviv.ua/?p=2259>.
545. Русские биржевые ценности. 1914–1915 / Под ред. М. И. Боголепова с участием В. А. Мукосева, В. С. Зива. – Пг. [без изд.], 1915. – 373 с.
546. Рябченко П. Иностранные инвестиции в экономику Украины в конце XIX – начале XX в. – www.bonistikaweb.ru/mirdeneg/Investi-Riab.htm.

547. Рябченко П. Ф. Городские займы / П. Ф. Рябченко. – <http://kievscryo.com/category/city-loans/>.
548. Саломатина С. А. Доходы акционерных банков от операций с ценными бумагами, 1894–1903 гг. / С. А. Саломатина. – www.hist.msu.ru/Banks/papers/salomatina2.htm.
549. Салтовський О. І. Контцепції української державності в історії вітчизняної політичної думки: від витоків до початку ХХ / О. І. Салтовський. – Л.: Парапан, 2002. – 391 с.
550. Салтыков-Щедрин М. Е. Письма / М. Е. Салтыков-Щедрин // Собрание сочинений в 20 т. Т. 20. – С. 218.
551. Самодурова В. В. Причерноморские немцы: их вклад в развитие г. Одессы и региона 1803–1917 / В. В. Самодурова. – Одесса: Астропринт, 1999 – 189 с.
552. Санкт-Петербургская биржа // Биржа. – 1913. – № 41. – С. 21.
553. Санкт-Петербургская биржа // Финансовое обозрение. – 1914. – № 15. – С. 15.
554. Сапега Л. Мемуары князя Л. Сапеги / Л. Сапега. – СПб.: Прометей, 1915. – 316 с.
555. Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
556. Сартор В. Международные фирмы в Российской империи, 1800–1917 / В. Сартор // Экономическая история. Ежегодник. 2005. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – С. 108–151.
557. Сартор В. Немецкие предприниматели Санкт-Петербурга: семья и конфессиональная структура 1815–1914 гг.; этническая и религиозная среда / В. Сартор // Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало XX в. / отв. ред. В. В. Ананьич, Д. Дальман, Ю. А. Петров. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – С. 430–472.
558. Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 157–208.
559. Саундерс Д. Британия и украинский вопрос (1912–1920) / Д. Саундерс. – <http://i-grappa.livejournal.com/379809.html#cutid1>.
560. Сахарные заводы // Киевский телеграф. – 1862. – 11 февр.
561. Сахарный кризис // Коммерсант. – 1910. – № 206. – 9 апр. – С. 1.
562. Сахарный рынок // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 42. – С.3.
563. Сахарный рынок // Коммерсант. – 1910. – № 181. – 10 марта. – С. 1.
564. Сахарный рынок // Коммерсант. – 1910. – № 229. – 13 мая. – С. 1.
565. Сахарный рынок // Коммерсант. – 1910. – № 253. – 12 июня. – С. 1.
566. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1906 году. – СПб., 1901. – С. 411–417.
567. Сведения о личном составе биржевых комитетов Московского, Тульского, Одесского, Рыбинского и др., сообщённые в Департамент торговли и мануфактур Министерства финансов // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4628; Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4708.
568. Сведения о торговом доме Одесского 1-й гильдии купца «Арист Масс и К^о» на 1882 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4688. – Л. 137.
569. Сведения о торговом доме Одесского 1-й гильдии купца О. Хаиса на 1882 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4688. – Л. 129.
570. Сведения о торговом доме Одесского 1-й гильдии купца Фёдора Алексеевича Рафаловича на 1881 г. // РГИА. – Ф. 20. – Оп. 4. – Д. 4688. – Л. 158.
571. Свеклосахарная промышленность // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. – Пг.: Банки и биржа, 1914. – С. 112.

572. Свиридов Н. С. Городские общественные банки в России в первой половине XIX века / Н. С. Свиридов // Научные доклады высшей школы. Серия исторических наук. – 1961. – № 3. – С. 84–105.
573. Свистун Ф. И. В память 60-летней годовщины вступления на престол императора Франца Иосифа. – Л.: Тип. Ставропигийского института, 1908. – 64 с.
574. Северодонецкая железная дорога // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 2. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. – С. 638–639.
575. Северодонецкая железная дорога «первого формирования». – www.donjetsk.com/news_n/947-severodoneckaya-zheleznyaya-doroga-pervogo-formirovaniya.html.
576. Семилетняя война. – <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.
577. «Сегодня полицией арестован известный некогда в Киеве банкир Зейферт» // Русское слово. – 1909. – 16 мая.
578. Серга Ж. І. З історії забудови Києва у XIX – на початку XX ст. (за документами Державного архіву м. Києва) / Ж. І. Серга. – С. 74–76. – http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_5_2011/07.pdf.
579. Симонова Е. Приднепровье и его инвесторы в 1880–1910 гг. / Е. Симонова. – http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=89.
580. Сиротенко В. Созидатель или возвращение из небытия героя пяти народов. Очерк о князе Льве Сапеге / В. Сиротенко. – <http://www.interlit2001.com/sirotenko-13.htm>.
581. Сказбуш Н. Рабочий народ / Н. Сказбуш. – Х.: Харьковское областное издательство, 1956. – 617 с.
582. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793–1823) / А. А. Скальковский. – Одесса, 1837. – 312 с.
583. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1865. – 182 с.
584. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы, составленные в 1859 г. / А. Скальковский // Записки Императорского Русского географического общества. – СПб., 1864. – Кн. 3. – С. 151–179.
585. Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы / А. Скальковский // Одесский вестник. – 1845. – 17 янв.
586. Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – Одесса: В городской типографии, 1839. – 88 с.
587. Скальковский К. А. Новая книга: публицистика, экономические вопросы, путевые впечатления / К. А. Скальковский. – СПб., 1904. – 556 с.
588. Скальковский К. Воспоминания молодости (по морю житейскому) (1843–1869) / К. Скальковский. – СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1906. – 410 с.
589. Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. – К.: Атіка, 2004. – 340 с.
590. Смерть А. К. Алчевского // Биржевые ведомости. – 1901. – 10 мая.
591. Снегирёв Л. Ф. Подставные акционеры. Процесс акционеров Харьковского Земельного банка с гг. Рябушинскими и Кореневым. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. – 146 с.
592. Снегирёв Л. Ф. Предисловие // Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. – С. I–VIII.
593. Снегирёв Л. Ф. Процесс о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / Л. Ф. Снегирёв. – М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1903. – С. I–VIII.
594. События в Отечестве за июнь 1847 г. // Отечественные записки. – СПб., 1847. – Т. 53. – С. 21.
595. Солодова В. В. О событиях весной 1854 г. в Одессе / В. В. Солодова. – old.sgu.ru/files/nodes/9659/26.pdf.

596. Соломонов Б. Очерк развития торгово-промышленных фирм г. Одессы / Б. Соломонов // Южно-русский альманах. – Одесса, 1899. – С. 280–298.
597. Сорокалетие кредитного общества // Одесский листок. – 1911. – 20 апр. – № 90. – С. 2.
598. Состояние счетов Харьковского торгового банка // Финансовое обозрение. – 1874. – № 18. – С. 365.
599. Социально-политическое значение индустриализации // Биржа. – 1913. – № 12. – 24 марта. – С. 5.
600. Списки кредитующихся в Одесской конторе Государственного банка // РГИА. – Ф. 587. – Оп. 48. – Д. 328. – Л. 474.
601. Список акционеров акционерного общества «Гретер и Криванек» / Державний архів м. Києва. – Ф. 5189. – Оп. 1. – Д. 876.
602. Справочная книга о лицах С.-Петербургского купечества. – СПб., 1911. – 824с.
603. Старостин В. Финансовый Екатеринослав / В. Старостин. – <http://www.realnest.com.ua/information/articles/688>.
604. Старый Профессор [Судейкин В. Т.]. Кризис денежного рынка 1899 г. и политика банков / [В. Т. Судейкин]. // Народное хозяйство. – 1900. – № 3. – С. 3–11.
605. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 г. – Херсон, 1897. – 485 с.
606. Статистические итоги промышленного развития России // Киевское слово. – 1898. – № 3748. – 18 июня. – С. 1.
607. Статистический ежегодник России. 1913 год. – СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1913. – 112 с.
608. Статистический ежегодник России. 1915 год. – СПб.: Изд-во Центрального статистического комитета МВД, 1916. – Раздел XII. Финансы и кредит. – С. 64–65. – http://lost-empire.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=17163&Itemid=9.
609. Статистический ежегодник на 1913 г. [ред. В. А. Шарый]. – СПб.: Совет съездов представителей промышленности и торговли, 1913. – 747 с.
610. Статистический журнал, издаваемый Карлом Германом. Т. 2. Ч. 2. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1808. – 347 с.
611. Стёпкин В. П. Джон Джеймс Юз / В. П. Стёпкин // Донецко-русский словарь. – <http://slovar.dn.ua>.
612. Стёпкин В. П. Иллюстрированная история Юзовки-Сталино-Донецка Юз / В. П. Стёпкин. – Донецк: Апекс, 2012. – 272 с.
613. Стёпкин В. П. Ливены / В. П. Стёпкин. – <http://infodan.org.ua/pedia/606>.
614. Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. – 140 с.
615. Субботин А. П. К черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г. / А. П. Субботин. – Вып. 2. – СПб., 1980. – 318 с.
616. Субтельний О. Україна. Історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
617. Суворин А. С. Дневник Алексея Сергеевича Суворина / А. С. Суворин. – М.: Независимая Газета, The Garnett Press, 1999. – 665 с.
618. Судебные речи известных русских юристов. – М.: Юрайт, 2011. – 695 с.
619. Судейкин В. Т. Биржевая игра на Петербургской бирже / В. Т. Судейкин // Журнал юридического общества. – 1897. – Кн. 1. – С. 3–45.
620. Судейкин В. Т. Биржевая игра на Петербургской бирже. Её причины и последствия (из «Журнала юридического общества», декабрь, 1897) / В. Т. Судейкин. – СПб.: Тип. Сената, 1897. – 23 с.
621. Судейкин Н. Банки / Н. Судейкин // Биржа. – 1913. – № 4. – С. 5–6.
622. Суды и приговоры // Новое время. – 1913. – 13 мая.
623. Сысертский округ и английские капиталы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 14. – С. 4.

624. Тайна сахарной промышленности // Киевское слово. – 1899. – № 4144. – 24 июня. – С. 2.
625. Тарасов И. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов. – К: Университетская типография, 1878 (репринт – М.: Статут, 2000). – 666 с.
626. Татаринов С. В. Путешествие за серебряным рублём: Россия середины XIX века глазами французского банкира / С. В. Татаринов // Деньги и кредит. – 2013. – № 3. – С. 73–77. – http://www.cbr.ru/publ/MoneyAndCredit/tatarinov_03_13.pdf.
627. Твен М. Простак за границей, или Путь новых паломников / М. Твен. – <http://readr.ru/mark-tven-prostaki-za-granicey-ili-put-novih-palomnikov.html?page=63>.
628. Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886–1956). Необычная история жизни моего деда, как её рассказала бы мне моя бабушка / М. Терещенко. – К.: Ника-Центр, 2012. – 228 с.
629. Тимофеев А. Г. История С.-Петербургской биржи. История биржевого законодательства, устройства и деятельности учреждений С.-Петербургской биржи / А. Г. Тимофеев. – СПб.: Тип. «Труд», 1903. – 295 с.
630. Титарь В. П. Йозеф Суханек. Его семья и окружение / В. П. Титарь. – www.ysadba.rider.com.ua/upload/file/almanah/04/12.doc.
631. Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби. – М.: Прогресс. Культура 1991. – 607 с.
632. Толстов Р. Д. Страхова справа і страховий ринок Росії та України (XIX – початок XX ст.) / Р. Д. Толстов // Історія народного господарства та економічної думки України. Збірник наукових праць. Випуск 37–38. – К.: Ін-т економіки та прогнозування, 2005.
633. Томпсон С. Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX в.: организация и финансирование / С. Р. Томпсон. – М.: РОССПЭН, 2008. – 471 с.
634. Торговый дом под фирмою «Братья Яхненко и Смирненко» // Киевский телеграф. – 1862. – 1 февр.
635. Трахтенберг И. А. Денежные кризисы (1821–1938 гг.) / И. А. Трахтенберг. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 698 с.
636. Трубников Н. В. Денежное обращение в связи с мощным развитием производства богатств в России / Н. В. Трубников. – СПб.: Тов. П. Табурно и К^о, 1900. – 60 с.
637. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – СПб., 1900. – 562 с.
638. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. – М.: Наука, 1997. – 737 с.
639. Туполев Б. М. Экспансия германского империализма в Юго-Восточной Европе в конце XIX – начале XX в. / Б. М. Туполев. – М.: Наука, 1970. – 332 с.
640. Турченко Ф. Г. «Харківський проект» Миколи Міхновського / Ф. Г. Турченко // Наукові праці історичного ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – 2002. – Вип. XV. – С. 7–34.
641. Тъери Э. Экономическое преобразование России / Э. Тъери. – М.: РОССПЭН, 2008. – 183 с.
642. Указ императора Павла I от 27 сентября 1797 г. «О переведении контрактов из Дубны в Киев // Полное собрание законов... Собрание первое (1649–1825): Том 24 (6 ноября 1796–1797). – № 18166. – С. 753.
643. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. – СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – 1808 с.

644. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 2. СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. – С. 1809–2323.
645. Указатель правительственных распоряжений по Министерству финансов. – СПб., 1969. – 715 с.
646. Указатель цен фондов, паёв и проч. в Киеве, 15 марта 1902 г. // Киевская биржа. – 1902. – № 11. – 16 марта. – С. 4.
647. Україна. Статистичний щорічник за 1928 р. – Х.: ДВУ, 1828. – С. 230.
648. Успенский Г. И. Собрание сочинений / Г. И. Успенский. – М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1956. – Т. 6. – С. 46.
649. Устав Донецкой железной дороги // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1887 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 118.
650. Устав Киевского городского кредитного общества. – К., 1901. – 15 с.
651. Устав Киевского городского общества взаимного кредита. – К., 1898. – 17 с.
652. Устав Киевской биржи // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 43. Отд. 2. № 42646. – С. 152.
653. Устав общества Курско-Харьковско-Азовской железной дороги // Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов. – СПб., 1869. – С. 710.
654. Устав Харьковской биржи. – Полное собрание законов, № 46310. – П. 1, 6. – С. 306–310.
655. Устав Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи. – СПб., 1902. – 24 с.
656. Утёсов Л. Спасибо, сердце! / Л. Утёсов. – fictionbook.in/leonid-utesov-spasiboserdce.html?page=5.
657. Учредителям общества Одесско-Киево-Курской железной дороги // Киевский телеграф. – 1861. – 12 янв.
658. Финансовые итоги южнорусских металлургических заводов в 1911–12 гг. // Биржа. – 1913. – № 1. – 6 янв. – С. 4–5.
659. Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як фактор модернізації українського суспільства Галичини // Український католицький університет. Літня школа «Соціальна думка Митрополита Андрея Шептицького». 2012. – С. 9–14. – www.irs.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2012/02/ASHfinek.pdf.
660. Флейтерский С. История и эволюция банковского дела в Польше / С. Флейтерский. – С. 17–30. – www.ecsocman.edu.ru/data/206/696/1219/02-glava1.pdf.
661. Франко І. Я. Банк крайовий / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 163–180.
662. Франко І. Я. Борислав сміється / І. Я. Франко. – <http://www.ukrcenter.com>.
663. Франко І. Я. «Галицька індемнізація» / І. Я. Франко // Зібрання творів. – Т. 44. Ч. 1. – С. 86–122.
664. Франко І. Я. Земельна власність у Галичині / І. Я. Франко // Зібрання творів. – Т. 44. Ч. 1. – С. 546–576.
665. Франко І. Я. Злидні Галичини в цифрах / І. Я. Франко // Твори в 50 т. Т. 44. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 11–15.
666. Франко І. Я. Конверсія індемнізаційного боргу / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 233–239.
667. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / І. Франко // Франко І. Збір. творів у 50 т. – Т. 47. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 122.
668. Франко І. Я. Проект 200 000 позички Бродам / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 7–122.
669. Франко І. Я. Реорганізація банку крайового / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 273–280.

670. Французские капиталы – в русских предприятиях // Финансовое обозрение. – 1912. – № 25. – С. 11.
671. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии / И. Фундуклей. – Ч. 1–3. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1852. – Ч. 1. – 578 с.; Ч. III. – 596 с. – <http://www.history.org.ua/index.php?litera&id=6901>.
672. Харьков как центр особой железнодорожной системы // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. – М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. – С. 584–586.
673. Харьков: Путеводитель для туристов и экскурсантов. – 3-е изд. – Х., 1915. – http://dalizovut.narod.ru/putev915/2pv_1915.htm.
674. Харьковская биржа на 12 февраля 1904 г. // Харьковские ведомости. – 1904. – № 159. – 19 июля. – С. 2.
675. Херлихи П. Одесса. История, 1794–1914 / П. Херлихи. – Одесса: Optimum, 2007. – 566 с.
676. Хонігсман Я. С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я. С. Хонігсман. – Л.: Вид-во Львів. університету, 1971. – 291 с.
677. Хороший пример для Одесского биржевого комитета // Одесский листок. – 1911. – № 85. – 14 апр. – С. 2.
678. Хроника. Рост акционерного дела в России // Биржа. – 1913. – № 2. – 13 янв. – С. 7.
679. Хрулёв С. С. Финансы России в связи с экономическим положением её населения / С. С. Хрулёв. – СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1909. – С. 150–156, 323, 325.
680. Хрулёв С. С. Финансы России и её промышленность / С. С. Хрулёв. – Пг.: Тип. Ф. Кана, 1916. – 387 с.
681. Цалик С. Киевские банки 100 лет назад / С. Цалик // Мир денег. – 2002. – № 3–4. – <http://www.mirdeneg.com/rus/mworld/archives/magazine/article/206>.
682. Цвейг С. Вчерашний мир. Воспоминания европейца / С. Цвейг. – М.: Радуга, 1991. – http://www.belousenko.com/wg_Zweig.htm.
683. Ценные бумаги промышленных предприятий Донбасса до 1917 года (часть 1). – <http://infodan.org.ua/postal/269>.
684. Ценные бумаги промышленных предприятий Донбасса до 1917 года (часть 2). – <http://infodan.org.ua/postal/269>.
685. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. – Л.–К., 2001. – 387 с.
686. Цены % бумаг, паёв и акций // Харьковская биржа. – 1914. – № 9. – 28 февр. – С. 2.
687. Цены фондов, акций и товаров при Киевской бирже // Финансовое обозрение. – 1874. – № 35. – С. 169.
688. Цион И. Ф. С. Ю. Витте и его проекты злостного банкротства пред Государственным советом / И. Ф. Цион. – Paris: Librairie Naar et Steinert, 1896. – 79 с.
689. Чередниченко Г. Иностранные консульства в Николаеве / Г. Чередниченко. – <http://bazar.nikolaev.ua/content>.
690. Чехов А. П. Житейские невзгоды / А. П. Чехов // Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Т. 6. [Рассказы], 1887. – М.: Наука, 1976. – С. 137–140.
691. Чехов А. П. Формулярный список петербургских дам / А. П. Чехов // Полное собрание сочинений и писем. В 30 т. Т. 18. – М.: Наука, 1976. – С. 42.
692. Чижевич О. Воспоминания старожилы / О. Чижевич. – <http://obodesse.at.ua/load/1-1-0-1>.
693. Чижевич О. Железно-конные дороги в Херсонской губернии / О. Чижевич // Одесский Вестник. – 1865. – № VII. – С. 476–477.

694. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
695. Что может сделать сберегательная касса? // Киевское слово. – 1894. – № 2235. – 3 апр. – С. 3.
696. Шаригіна О. Передумови будівництва залізниць на півдні України у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Шаригіна // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – Чернігів: Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2009. – № 4. – С. 125–132.
697. Швагуляк-Шостак О. Банкохвати / О. Швагуляк-Шостак. – Контракты. – 2009. – № 06 от 09-02-2009. –
<http://www.kontrakty.com.ua/show/rus/article/44/06200911470.html>.
698. Швагуляк-Шостак О. Леон Сапега. Залізний князь / О. Швагуляк-Шостак // Business Class Magazine. – 2009. – № 10 (18) Грудень. –
<http://www.businessclass.kiev.ua/magazine/346.html>.
699. Швець В. Досвід емісії цінних паперів українськими інституціями міста Львова у першій половині XX століття / В. Швець // Вісник Львів. ун-ту. Серія екон. – 2008. – Вип. 39. – С. 556–559.
700. Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємство в Одесі (XIX – початок XX ст.) / В. В. Шевченко. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 266с.
701. Шевчик І. Р. Західноукраїнські банки та кредитні кооперативи у 1848–1939 роках / І. Р. Шевчик. –
http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvntlu/20_9/328_Szewczyk_NV_20_9.pdf.
702. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1973. – 344 с.
703. Шепелев Л. Е. Акционерные компании и торговые дома / Л. Е. Шепелев // Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – http://lost-empire.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=208&Itemid=9.
704. Шимов Я. Австро-Венгерская империя / Я. Шимов. – М.: Эксмо, 2003. – 608 с.
705. Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / К. фон Шмедес. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. – 150 с.
706. Шнее Г. Ротшильд, или История династии финансовых магнатов / Г. Шнее. – <http://readr.ru/genrih-shnee-rotshild-ili-istoriya-dinastii-finansovih-magnatov.html>.
707. Шор А. С. Фондовые биржи в Австро-Венгрии / А. С. Шор // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1916. – С. 152–168.
708. Шрейдер Г. И. Наше городское общественное управление / Г. И. Шрейдер. – В 2 т. Т. 1. – СПб.: Тип. «Восток», 1902. – 344 с.
709. Шульгин В. Я. Юго-западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 2. – С. 116–117.
710. Шумпетер Й. А. История экономического анализа / Й. А. Шумпетер. – В 3 т. Т. 2. – СПб.: Экономическая школа, 2004. – 496 с.
711. Шустек З. Бумажные деньги монархии Габсбургов / З. Шустек. – <http://www.nbrb.by/bv/narch/480/19.pdf>.
712. Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щелков. – Х.: Университетская типография, 1882. – 365 с.
713. Эвентов Л. Я. Иностранные капиталы в русской промышленности / Л. Я. Эвентов. – М.–Л.: Гос. социально-экон. изд-во, 1931. – 103 с.
714. Экономический обзор 1899 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 2. – С. 43–46.
715. Эмский. К делам Донецко-Юрьевского металлургического общества // Биржа. – 1913. – № 11. – 17 марта. – С. 3–4.

716. Эренбург И. Люди, годы, жизнь / И. Эренбург. – <http://readr.ru/ilya-erenburg-lyudi-godi-ghizn-kniga-v.html>.
717. Эфемерные банкирские конторы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 20. – С.1.
718. Юз і Юзівка / В. А. Гайдук, В. Г. Ляшенко, В. І. Мозговий, І. П. Навка. – Донецьк: Кардинал, 2000. – 320 с.
719. Юровский Л. Н. В гетто / Л. Н. Юровский // Русские ведомости. – 1914. – № 83. – 11 апр. – С. 3.
720. Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. – 403 с.
721. Ямковой А. А. Путь длиной в 100 лет: Очерки истории Алчевского металлургического комбината / А. А. Ямковой, Е. А. Куксина, Г. А. Плетенцов. – Луганск: Світлиця, 1996. – 263 с.
722. Янници Ф. Греческий мир в конце XVIII – начале XX в. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков) / Ф. Янници. – М., 2002. – 219 с.
723. Янници Ф. К. Греческая диаспора на юге России. Деятельность семей Месаксуди (Керчь) и Родоканакис (Одесса) (XIX – начало XX в.) / Ф. К. Янници // Вестник МГУ. – 1998. – № 4. – С. 62–76.
724. Янсон Ю. Э. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе (Труды экспедиции, снаряженной императорскими Вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России: Т. II: Вып. 2) / Ю. Э. Янсон. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1870. – 414 с.
725. 1 April 1910. – P. 19. – Col. 1 / – The Times – <http://www.time.com/time/archive>.
726. A History of Banking in all Leading Nations. 4 Vols. Vol. 4. Germany, Austria-Hungary, Netherlands, Scandinavian Nations, Japan, China. – London: Published by the Journal of Commerce and Commercial Bulletin, 1896. – 599 p.
727. A Rodocanachi Disclaimer // The Times. – 29 November 1929. – P. 23. – Col. 7. – <http://www.time.com/time/archive>.
728. A small Failure. – The Times. – 27 November 1929. – P. 19. – Col. 2. – <http://www.time.com/time/archive>.
729. Accounts and papers of the House of Commons. Vol. 24. Commercial reports. – L.: Great Britain Parliament. House of Commons, 1870. – P. 331.
730. Across the borders: financing the world's railways in the nineteenth and twentieth centuries / Ed. by R. Roth, G.Dinhobl. – Burlington: Ashgate Publishing, Ltd., 2008. – 323 p.
731. Affairs of Rodocanachi Sons & Co. Reasons for Failure // The Times. – 6 December 1929. – P. 5. – Col. 6. – <http://www.time.com/time/archive>.
732. Albon M. The Efrussi Family Legacy. From Odessa to Vienna and Paris. – <http://www.viennareview.net/vienna-review-books/ephussi-family-legacy-5081.html>.
733. Amalgamated Oil Pipe-Lines of Galicia, Limited // The Manchester Guardian. – 1911. – May 23.
734. Amalgamation of Galician Pipe Line interests // The Times. Finance, Commerce & Shipping. – 1911. – 18 march. – P. 1. – Col. 4.
735. Aspey M. Making Tracks: Promoting The Rothschild Archive as a Source for Railway History / M. Aspey. – <http://www.docutren.com/archivos/semmering/pdf/01.pdf>.
736. Austrian Legacy & Habsburg Heritage in Galicia. – <http://www.tourmycountry.com/austria/universities-galicia.htm>.
737. Austria-Hungary // The Economist. – 1908. – Jan. 25. – № 3361. – P. 170–171.
738. Bairoch P. Europe's Gross National Product: 1800–1975 / P. Bairoch // Journal of European Economic History. – 1976. – № 5. – P. 273–340.

739. Balog I. M. Between centre and periphery: the role of connecting Transylvania to the telegraph network of the Habsburg monarchy in the mid-nineteenth century / I. M. Balog. – <http://www.history-cluj.ro/Istorie/anuare/AnuarBaritHistorica2010/14.pdf>. – P. 289–298.
740. Bank Return and Money Market // *The Economist*. – 1866. – Feb. 17. – P. 195–198.
741. Bank Return and Money Market // *The Economist*. – 1866. – Jan. 27. – P. 98–101.
742. Benedict H. Die Wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit / H. Benedict. – Wien: Herold, 1958. – 200 s.
743. Ben-Joseph M. Adversities of autonomy: Bank Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomeryi and the politics of credit in Galicia 1870–1913 / M. Ben-Joseph. – Krakow: Wydawn. Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1999. – 128 p.
744. Bloch J. My Reminiscences / J. Bloch. – N. Y. Ayer Publishing, 1973 – 576 p.
745. Bonusuak W. Szejtk z Galicji. Ignacy Lukaszewicz, 1822–1882 / W. Bonusuak. – Rzeszow: Libra, 2007. – 179 s.
746. Borsenschau von 24–29 Juli // *Der Botschafter*. – 1865. – 30 Juli.
747. Bowen E. John Hughes (St. David's Day) / E. Bowen. – Cardiff: University of Wales Press, 1978. – 82 p.
748. Bradshaw's Railway Manual, Shareholders' Guide and Official Directory. – London: Henry Blacklock & Company, 1879. – P. 395.
749. Bronski K. Ewolucja polityki przemysłowej w Galicji w okresie autonomii (1867–1914) / K. Bronski // *Univesytet Economoczny w Krakowie. Studia i Prace Wydziału Ekonomii i Stosunkow Miedzynarodowych*. – 2007. – № 1. – S. 72–73.
750. Bronski K. Rozwoj galicyjskiego systemu bankowego w latach 1841–1914 (zarys problematyki) / K. Bronski // *Akademia Economoczna w Krakowie. Zeszyty Naukowe*. – 2007. – № 749. – S. 75–91.
751. Bronski K. Rozwoj społeczno-gospodarczy Stanisławowa w latach 1867–1939 / K. Bronski. – Krakow: Antykw, 1999. – 168 s.
752. Bronski K. Rozwoj gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii / K. Bronski. – Krakow: Wydawnictwo Akademii Economicznej, 1999. – 212 s.
753. Bujak F. Rozwoj gospodarczy Galicyi (1772–1914) / F. Bujak. – Lwow: Nakład księgarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. – 62 s.
754. Bujak F. The Jewish Question in Poland / F. Bujak. – <http://www.archive.org/details/TheJewishQuestionInPoland>.
755. Cennik Lwowskiej Izby Hanlowej i przemysłowej // *Gazeta Lwowska*. – 1878. – № 2. – S. 5. – Col. 1; 1878. – № 10. – S. 5. – Col. 1.
756. Cennik Lwowskiej Izby Hanlowej i przemysłowej // *Gazeta Lwowska*. – 1900. – № 1. – S. 6. – Col. 1.
757. Cennik Lwowskiej Izby Hanlowej i przemysłowej // *Gazeta Lwowska*. – 1913. – № 1. – S. 7. – Col. 1.
758. Cennik Lwowskiej Izby Hanlowej i przemysłowej // *Gazeta Lwowska*. – 1873. – № 1. – S. 3. – Col. 1; № 80. – S. 571. – Col. 1; № 106. – S. 671. – Col. 1; № 110. – S. 697. – Col. 1.
759. Chapman S. D. Merchant enterprise in Britain: from the Industrial Revolution to World War I / S. D. Chapman. – Cambridge, 1992. – 339 p.
760. Chapman S. Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War I / S. Chapman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 356p.
761. Chatzioannou M. C. From the Levant to the City of London: Mercantile Credit in the Greek International Commercial Networks of the Eighteenth and Nineteenth Centuries / M. C. Chatzioannou, G. Harlaftis // *Centres and Peripheries in Banking: The Historical Development of Financial Markets* [Ed. P. L. Cottrell]. – L.: Ashgate Publishing, Ltd., 2007. – P. 13–40.
762. City of Kiev 5 per cent Municipal Electric Tramway Loan of 1914 // *The Economist*. – 1914. – June 20. – P. 1506–1507.

763. City of Kiev 5% Gold Loan of 1914 // *The Economist*. – 1914. – January 31. – P.269.
764. Continental Railways // *The Railway News*. – 1867. – November 2. – P. 432.
765. Cottrell P. L. Centres and Peripheries in Banking: The Historical Development of Financial Markets / P. L. Cottrell. – L.: Ashgate Publishing, Ltd., 2007. – 326 p.
766. Cottrell P. L. London Financiers and Austria 1863–1865: The Anglo-Austrian Bank / P. L. Cottrell // *Capital, Entrepreneurs and Profits* / Ed. R. Davenport-Hines. – N. Y.: Routledge, 1990. – P. 127–140.
767. Cramon-Traubadel, S. von. The Market for Sugar in Ukraine: Past, Present and Future / S. von. Cramon-Traubadel // *Ukraine at the crossroads: economic reforms in international perspective* [ed. A. Siedenberg, L. Hoffmann]. – Frankfurt: Physica-Springer Verlag, 1999. – P. 271–290.
768. Cvrcek T. Convergence and Catch-up at the Periphery? Living Standards in the Habsburg Empire, 1829–1910 / T. Cvrcek. – Clemson University, 2011. – 60 p. – eha/system/files/Cvrcek.pdf.
769. DeLong B. Slouching Towards Utopia?: The Economic History of the Twentieth Century-VII. The Pre-World War I Economy. – http://econ161.berkeley.edu/TCEH/Slouch_PreWWI7.html.
770. Die Verkehrskrisis des Jahres 1857 // *Preussische Jahrbucher*. – 1858. – T. 1. – S.97.
771. Dowling S. W. The Exchanges of London / S. W. Dowling. – L.: Butterworth & Company, Limited, 1929. – 260 p.
772. Drappier J. M. La conjoncture des cours des valeurs mobilières de 1830 a 1913 / J. M. Drappier // *BIRES*. – 1937. – № 4. – P. 391.
773. Dziuba D. T. Giędy i ich archetypy na ziemiach polskich / D. T. Dziuba. – Warszawa: Difin, 2006. – 181 s.
774. Ebeling R. Austria-Hungary's Economic Policies in the Twilight of the "Liberal" Era: Ludwig von Mises' Writings on Monetary and Fiscal Policy before the First World War / R. Ebeling. – <http://mises.org/journals/scholar/ebeling3.pdf>.
775. Edwards S. Hughesovka. A Welsh Enterprise in Imperial Russia / S. Edwards. – Cardiff: Glamorgan Record Office, 1992. – P. 12.
776. Embacher H. Austrian-Jewish History in the Nineteenth and Twentieth Centuries / H. Embacher. – journals.cambridge.org/article_S0067237800013898.
777. Emigration from Liverpool // *The Times*. – 16 June 1869. – P. 4. – Col. 1. – *The Times*. – <http://www.time.com/time/archive>.
778. Emigration to Australia // *The Times*. – 16 June 1869. – P. 6. – Col. 1. – <http://www.time.com/time/archive>.
779. Failure of a City Firm // *The Times*. – 27 November 1929. – P. 14. – Col. 5. – <http://www.time.com/time/archive>.
780. Fairlie S. The Anglo-Russian Grain Trade, 1815–1861 / S. Fairlie. – L.: University of London, 1959. – P. 253.
781. Flandreau M. Old sins: Exchange Clauses and European Foreign Lending in 19th Century / M. Flandreau, N. Sussmann. – 2002. – <http://www.iadb.org/res/publications/pubfiles/pubS-154.pdf>.
782. Frank A. F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia / A. F. Frank. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007. – 344 p.
783. Franzos K. E. Zwischen Dniester und Bistritz / K. E. Franzos // *Franzos K. E. Aus Halb-Asien: Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrußland und Rumänien*. – Leipzig: Verlag von Dunder, 1876. – S. 117–138.
784. Freiherrn von Czoernig C. Oesterreichs Neugestaltung, 1848–1858 / C. Freiherrn von Czoernig. – Stuttgart und Augsburg: J. G. Cotta Verlag, 1958. – P. 447–462.
785. Friedgut Th. Iuzovka And Revolution. Volume 1. 1869–1924 / Th. Friedgut. – Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1989. – 361 p.
786. Gadsby J. A. A Trip to Sebastopol, out and home, by Way of Vienna, the Danube, Odessa, Constantinople and Athens... / J. A. Gadsby. – London: Gadsby, 1858 – 182 p.

787. Galizia (Galicia) History. – <http://www.zeitlerweb.com/galizia.htm>.
788. Gennadius J. Stephen A. Ralli. A Biographical Memoir / J. Gennadius. – London: Dryden Press, 1902. – 36 p.
789. Gielda Lwowska // Gazeta Lwowska. – 1930. – № 100. – S. 8.– Col. 1.
790. Gielda Lwowska. Kursy // Gazeta Lwowska. – 1968. – 2 lipca. – № 150.
791. Girault R. Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914 / R. Girault. – Paris: Librairie Armand Colin, 1973. – 618 p.
792. Girault R. Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914 / R. Girault. – Paris: Comite pour l’histoire Economique et financiere de la France, 1999. – 619 p.
793. Gloria-Palermo S. The Evolution of Austrian Economics. From Menger to Lachmann / S. Gloria-Palermo. – London: Routledge, 1999. – 186 p.
794. Hanloser G. Krise und Antisemitismus / G. Hanloser. – Munster: Unrast Verlag, 2003. – 135 s.
795. Harlaftis G. Mapping the Greek Maritime Diaspora from the early Eighteenth to the late Twentieth Centuries / G. Harlaftis // Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History [ed. I. McCabe, G. Harlaftis, I. P. Minoglou]. – N. Y.: Berg, 2005. – P. 147–171.
796. Harlaftis J. A History of Greek-owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the present day / J. Harlaftis. – London: Routledge, 1995. – 480 p.
797. Haumann H., Scwara D. Entstehung und bedeutung Ruthenischer genossenschaften in Galizien in 19 jahrhundert / H. Haumann, D. Scwara. – www.webtotal.ch/uni/GenossenschaftenGallizien.pdf.
798. Hensellek T. Die letzten Jahre der kaiserlichen Bukowina: Studien zur Landespolitik im Herzogtum Bukowina von 1909 bis 1914 / T. Hensellek. – Hamburg: Herstellung Bachelor + Master Publishing, ein Imprint der Diplomica Verlag GmbH, 2011. – 137 s.
799. Herlihy P. Russian Wheat and the Port of Livorno. 1794–1845 / P. Herlihy // Journal of European Economic History. – 1976. – № 5. – P. 45–86.
800. Hobson C. K. The export of capital / C. K. Hobson. – London: Constable and Company, ltd., 1914 – 264 p.
801. Hryniyk S. Polish Lords and Ukrainian Peasants: Conflict, Deference and Accommodation in Eastern Galicia in the Late Nineteenth Century / S. Hryniyk. – journals.cambridge.org/article_S0067237800005282.
802. HWPB Historisches Wertpapierhaus AG. – <http://www.hwph.de/historische-wertpapiere/losnr-auktnr-pa12-110.html>.
803. Trusts in Russia // The Times. – 1911. – June 1911. – P. 24. – Col. 5.
804. Jak u nás vznikly papírové peníze. – <http://jeremyho.blog.cz/0902/jak-u-nas-vznikly-papirove-penize-3>.
805. Jezierski A. Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. –S. 212–214.
806. Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. – 568 s.
807. Jindra Z. Správní radové pražských akciových bank – jejich počet, struktura a vliv . Z. Jindra // Finanční elity v českých zemích (ceskoslovensku) 19 a 20 století / Kubu E., Sousa J. (eds.). – Dokoran: Univerzita Karlove, 2008. – P. 76–108.
808. John Hughes – http://www.bbc.co.uk/wales/southeast/halloffame/historical_figures/john_hughes.shtml.
809. Jones A. G. The Steel City / A. G. Jones. – www.margaretcolley.co.uk/pages/annie/gwen-jones.htm.
810. Kardases V. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861 / V. Kardases. – Oxford: Lexington Books, 2001. – 243 p.
811. Kharkov Municipal Loan // The Economist. – 1911. – October 14. – P. 768.

812. Kieff in Bad Repute // *The New York Times*. – 1913. – November 29.
813. King Ch. *Odessa. Genius and Death in a City of Dream* / Ch. King. – New York: W. W. Norton & Co, 2011. – 336 p.
814. Klanska M. Daleko od Wiednia: Galicija w oczach pisarzy niemiechojezycznych 1772–1918 / M. Klanska. – Crakow: Universitas, 1991. – 281 s.
815. Kohl J. G. *Austria, Vienna, Hungary, Bohemia and the Danube, Galicia, Styria, Moravia, Buckovina, and the Military Frontier* / J. G. Kohl. – London: Chapman and Hall, 1843. – 532 p.
816. Komlosy A. Innere Peripherien als Ersatz für Kolonien? Zentrenbildung und Peripherisierung in der Habsburgermonarchie / A. Komlosy. – 2011. – <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/AKomlosy1.pdf>.
817. Kozlowski M. *Miedzy Sanem a Zbrucem. Walki o Lwow i Galicje Wschodnia 1918–1919* / M. Kozlowski. – Krakow: Znak, 1990. – 310 s.
818. Kuzmany B. *Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte?* / B. Kuzmany. Wien: Universität Wien, 2008. – 320 p. – othes.univie.ac.at/2604/1/2008-10-27_9507151.pdf.
819. Landau S. R. *Unter jüdischen Proletariern. Reiseschilderungen aus Ostgalizien und Russland* / S. R. Landau. – 1898. – L.: Wien: Rosner, 1898. – 68 s.
820. *Le marche belges des obligations 1897 a 1913* // BIRES. – 1933. – № 4. – P. 437.
821. Leon Sapieha. – <http://www.liveinternet.ru/users/ratatosk/post112408924/>.
822. Letter to Rothschild Brothers. – www.berdichev.org/letter_rothschild.htm.
823. Lindner R. *Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 – 1914* / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – S. 39, 58, 40, 110, 241, 248, 249, 256, 261, 266, 473.
824. Lopez A. M. *Belgian investment in tramways and light railways. An international approach, 1892–1935* / A. M. Lopez // *The Journal of Transport History*. – 2003. – March. Vol. 24.– № 1. – P. 59–77.
825. Louri H. *Diaspora entrepreneurial networks in the Black Sea and Greece, 1870–1917* / H. Louri, I. Pepelasis Minoglou. – <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/29850/>.
826. Maha L. *The Economic Development of Bukovina (II) Bukovina as an autonomous duchy: 1849–1918* / L. Maha, G. Donici, Maha S. // *Review of Economic and Business Studies*. – 2011. Issue 7. – P. 265–293.
827. März E. *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der großen Wende 1913–1923. Am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe* / März E. – Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 1981. – 608 p.
828. McKay J. P. *Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913* / J. P. McKay. – Chicago and London, 1970. – 442 p.
829. Michie R. *The London Stock Exchange* / R. Michie. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 682 p.
830. Miller F. *Galicia* / F. Miller, A. Vandome, J. McBrewster. – Mauritius: Aiphascript Publishing, 2010. – 77 p.
831. Mirbabayev M. *Concise history of Azerbaijani oil* / M. Mirbabayev. – Baku. 2008. – 368 p.
832. Mises, L. von. *Die Entwicklung des Gutsherrlich-Bauerlichen Verhältnisses in Galizien (1772–1848)* / Mises, L. von. – Wien und Leipzig: Franz Deuticke, 1902. – 144 p.
833. Morawski W. *Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku* / W. Morawski. – Warszawa: Muza SA, 1998. – 207 s.
834. Mr. C. Rodocanachi // *The Times*. – 17 april 1956. – P. 13. – Col. 3. – <http://www.time.com/time/archive>.
835. Mudrak M. *Sheptyts'kyi as Patron of the Arts* / M. Mudrak // *Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptytskyi*. Ed. by P. Magosci. – Edmonton, 1989. – P. 289–312.
836. Musson A. *The Great Depression in Britain, 1873–1896: A Reappraisal* / A. Musson // *Journal of Economic History*. – 1959, Vol. 19, № 2. – P. 199–228.

837. Nabrdalik B. Galizische Eisenbahnen – ein rein strategisches oder auch ökonomisches Unternehmen? / B. Nabrdalik. – Dissertation. – Vienna: University of Vienna. Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, 2010. – 357 s.
838. Nadel-Golobič E. Armenians and Jews in medieval Lvov. Their role in oriental trade, 1400-1600 / E. Nadel-Golobič // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1979. – Vol. 20. № 3–4. Juillet-Décembre. – P. 345–388.
839. Neuwirth J. Bankacte Und Bankstreit In Oesterreich-Ungarn, 1862–1873 (1873) / J. Neuwirth. – Wien: 1873 (Kessinger Publishing's. Photocopy Edition, 2010). – 502 s.
840. New Russia Company 6 percent first mortgage debentures // The Times. – 31 March 1910. – P. 14. – Col. 1.
841. Nolte V. Fifty Years in Both Hemispheres or Reminiscences of the Life of a Former Merchant / V. Nolte. – N. Y.: Redfield, 1854. – 484 p.
842. Oberegger E. Zur Eisenbahngeschichte der Bukowina / E. Oberegger. – <http://members.a1.net/votu/ada/bukowina.htm>.
843. Obermeier V. Galizische und bukowinische Juden in Wien / V. Obermeier, G. Rebitsch. – <http://www.fundus.org/pdf.asp?ID=8173>.
844. Oesterreichische Nationalbank. 1816–1818. Zeit der Gründung und des Provisoriums. – http://www.oenb.at/de/ueber_die_oenb/bankh_archiv/geschichte_der_oenb/1816_bis_1818/18161818.jsp.
845. Okey R. The Habsburg Monarchy: From Enlightenment to Eclipse, 1765–1918 / R. Okey. – N. Y.: Palgrave Macmillan, 2002. – 464 p.
846. Olszewski J. Zastoj gospodarczy Galicji w czasie ostatniego przesilenia / J. Olszewski. – Lwow, 1913. – 112 s.
847. Österreichisch-Ungarische Monarchie (Geschichte: 1809–1815). – www.peter-hug.ch/lexikon/12_0515.
848. Pammer M. Jüdische Vermögen in Wien 1938 / M. Pammer. – Wien: Oldenbourg, 2003. – S. 58–62.
849. Paris E. Les Grecs de Marseille dans la deuxième moitié du XIXe siècle: une perspective nationale et transnationale / E. Paris // Revue européenne de migrations internationales. – 2001. – 17 (3). – P. 23–42.
850. Pfeiffer I. The Last Travels of Ida Pfeiffer: Inclusive of a Visit to Madagascar / I. Pfeiffer. – New York: Happer & Brothers, 1861. – 281 p.
851. Piersig W. Der sächsische Lokomotivenkönig: Zum 200. Geburtstag des sächsischen Lokomotivenkönigs und Industriepioniers Richard Hartmann / W. Piersig. – GRIN Verlag, 2009. – 26 s.
852. Pietrasik A. Historia i wspolczesnosc dlugoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce / A. Pietrasik. – Warszawa: Twigger, 2001. – 428 s.
853. Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne [red. T. Pilat]. – T. VII. 2. – Lwow: Z Pierwszej Zwiaskowej Drukarni, 1904. – 326 s.
854. Poland. General Sketch (Great Britain Foreign Office. Historical Section). – London: H. M. Stationery Office, 1920. – P. 76.
855. Pollack M. Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji / M. Pollack. – Wołowiec: Wydawnictwo Zarne, 2011. – 250 s.
856. Prokopovych M. Habsburg Lemberg: architecture, public space, and politics in the Galician capital, 1772–1914 / M. Prokopovych. – West Lafayette: Purdue University Press, 2009. – P. 1–19.
857. Puchowicz A. With oil through generations / A. Puchowicz. – Plock, 2006. – http://www.orlen.pl/en/PressCenter/Publications/Documents/ORLEN_with_oil_en.pdf.
858. Puryear V. J. International Economics and Diplomacy in the Near East: A Study of British Commercial policy in the Levant, 1834–1853 / V. J. Puryear. – Stanford: Stanford University Press, 1935. – 264 p.
859. Rafalovich A. G. La détresse de la Russie: ce que les Bolcheviks ont fait des finances publiques, contrasté avec les parties libérées et récupérées de la Russie / A.

- G. Rafalovich. – Paris: Librairie F. Alcan, 1919. – 16 p. (reprint: Biblio Bazaar, 2010 – 26 p).
860. Rafalovich A. G. La dette publique russe. Dette d'avant-guerre et operation de Credit pendant la guerre (bibliothèque du Bureau économique russe) A. G. Raffalovich. – Paris, Payot, 1922. – 299 p.
861. Raffalovich A. G. La misere a Londres. La question du logement du pauvre et la legislation anglaise / A. G. Raffalovich. – Paris, Librairie Guillaumin, 1884. – 20 p.
862. Raffalovich A. G. Le commerce entre la France et la Russie / A. G. Raffalovich 1887–1903. – Paris, 1904. – 452 p.
863. Rare Halperin financial letter. – www.berdichev.org/rare_halperin_letter.html.
864. Reclus E. Nouvelle géographie universelle / E. Reclus. – P.: Hachette, 1878. – P. 405.
865. Reznick S. Distress, Relief, and Discontent in the United States during the Depression of 1873–78 / S. Reznick // *Journal of Political Economy*. – 1950. – Vol. 58, № 6. – P. 494–512.
866. Rodocanachi Sons & Co. Creditors to receive final dividends // *The Times*. – 2 September 1933. – P. 16. – Col. 6. – <http://www.time.com/time/archive>.
867. Röhl, F. von. Enzyklopädie des Eisenbahnwesens. Band 7. – Berlin–Wien, 1915. – S. 96–97. – <http://www.zeno.org/Roell-1912/A/Lemberg-Czernowitz-Jassy-Eisenbahn?hl=czernowitz>.
868. Rosenfeld S. Understanding Joseph Roth / S. Rosenfeld. – Columbia: Univ. of South Carolina Press, 2001. – 128 p.
869. Rout Austrians in Bukovina. – *The New York Times*. – 1915. – May 17. – <http://query.nytimes.com/gst>.
870. Rudolph R. L. Banking and Industrialization in Austria-Hungary: The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914 / R. L. Rudolph. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 291 p.
871. Rudolph R. L. The East European Peasant Household and the Beginning of Industry: East Galicia, 1786–1914 / R. L. Rudolph // *Ukrainian Economic History. Interpretative Essays* / Ed. Koropecykj I. S. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press (Harvard Ukrainian Research Institute), 1994. – P. 346–353.
872. Russian Borrowings in London // *The Economist*. – 1914. – June 20. – P. 1486.
873. Rybczynski W. My Two Polish Grandfathers: And Other Essays on the Imaginative Life / W. Rybczynski. – N. Y.: Scribner, 2009. – 280 p.
874. Rymar L. Galicyjski przemysł naftowy / L. Rymar. – Krakow, 1915. – 256 s.
875. Sapieha L. Wspomnienia z lat od 1803 do 1863 r: z przedmowa Stanisława hr. Tarnowskiego. Wydał, wstępem i wyjątkami z korespondencyi zaopatrzył Bronisław Pawłowski / L. Sapieha, S. Tarnowski. – Warszawa: H. Altenberg, 1913. – 375 s.
876. Schaffle A. Der grobe Borsenkraich des Jahres 1873 / A. Schaffle. // *Gesammelte Aufsätze*, – Tübingen, 1885, (Reprint – Berlin: Nabu Press, 2010). – 317 s.
877. Scott Jr. A Comparison of Production during the Depressions of 1873 and 1929 / Jr. Scott, O. Ira // *American Economic Review*. – 1952. – Vol. 42, № 4. – P. 569–576.
878. Sifneos E. “Cosmopolitanism” as a Feature of the Greek Commercial Diaspora / E. Sifneos // *History and Anthropology*. – 2005. – Vol. 16, No. 1. March. – P. 97–111.
879. Skwarczynski J. Rozwój sieci kolejowej pod zaborem austriackim / J. Skwarczynski. – <http://maronkolej.strefa.pl/pkp/tajne/austria.htm>.
880. Slade A. Travels in Germany and Russia: Including a Steam Voyage by Danube and the Euxine from Vienna to Constantinople in 1838–39 / A. Slade. – London: Longman, 1846. – 512 p.
881. Slusarczuk S. Sheptyts'kyi in Education and Philanthropy / S. Slusarczuk // *Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptytskyi*. Ed. by P. Magosci. – Edmonton, 1989. – P. 269–288.
882. Sprawozdanie z czynności i posiedzeń pleranych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie za rok 1907. – Lwow, 1907. – S. 631.

883. Sprawozdanie z czynności i posiedzeń pleranych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie za rok 1908. – Lwow, 1908. – S. 57.
884. Stephens J. L. *Incidents of Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land* / J. L. Stephens. – London, 1837. – 138 p.
885. Sugar Crisis in Russia // *The New York Times*. – 1908. – May 6. – <http://query.nytimes.com/search>.
886. Szczepanowski. – <http://www.lwow.com.pl/przekroj/szczepanowski.html>.
887. Szczepanowski S. Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. – Lviv: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. – 198 p.
888. Szczepanski A. Stan wytworczosci przemysłowej i gorniczej Galicji w roku 1910 / A. Szczepanski. – Lwow, 1912. – 243 s.
889. Szuro S. Informator statystyczny do dzieiow społeczno-gospodarczych Galicji / S. Szuro. – Krakow: Historia Iagellonica, 1997. – 262 p.
890. *The Cambridge Economic History of Modern Europe* / Ed. by S. Broadberry, K. O'Rourke. – Vol 1. 1700–1870. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 329 p.
891. *The London Review of Politics, Society, Literature, Art, & Science*, Vol. 9.– London: J. K. Sharpe, 1864. – P. 486.
892. The schinderling inflation in Austria. – http://austrianeconomics.wikia.com/wiki/Inflations_in_History#The_schinderling_inflation_in_Austria Österreichisch-Ungarische Monarchie (Geschichte: 1809–1815). – www.peter-hug.ch/lexikon/12_0515.
893. The Stock Exchange. Foreign Government and Municipal Stocks // *The Economist*. – 1915. – December 18. – P. 1034.
894. *The Times digital archive, 1785–1985*. – <http://www.columbia.edu/cu/lweb/eresources/databases/3359552.html>.
895. Tokarz W. Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783 / W. Tokarz. – Kraków 1909 – 420 s.
896. Towin A. *Lettres De Russie* / A. Towin // *L'Economiiste Francais*. – 1880. – 24 Janvier. – P. 102–104.
897. Ullman H.-P. *Der deutsche Steuerstaat. Geschichte der öffentlichen Finanzen vom 18. Jahrhundert bis heute* / H.-P. Ullman H.-P. – Munchen: Verlag C. H. Beck, 2005. – 270 s.
898. Vushko I. *Enlightened Absolutism, Imperial Bureaucracy and Provincial Society: Austrian Project to Transform Galicia, 1772–1815* / I. Vushko // *Aspects of European Political Culture. Junior Visiting Fellows' Conferences*. – Vol. XX. – Vienna: IWM, 2005. – P. 46–57. – <http://www.iwm.at/publ-jvc/jc-20-04.pdf>.
899. Waal de. E. *The hare with amber eyes: a family's century of art and loss* / E. de Waal. – N. Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2010. – 354 p.
900. Wandycz P. *The lands of partitioned Poland, 1795–1918* / P. Wandycz. – Washington: University of Washington Press, 1974. – 431 p.
901. *Wiener Borsenartifel // Der Botschafter*. – 1865. – 29 Mai.
902. *Wiener Borsenartifel // Der Botschafter*. – 1865. – 8 Jan.
903. Wolf L. *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture* / L. Wolf. – Stanford. California: Stanford University Press, 2010. – 486 p.
904. Wurm S. *The Development of Austrian Financial Institutions in Central, Eastern and South-Eastern Europe* / S. Wurm.. – Vienna: University of Applied Sciences of Vienna, 2006. – 80 p. – http://www.econbiz.de/archiv1/2009/97031_development_financial_institutions.pdf.
905. *Yields on Foreign Municipal Stocks // The Economist*. – 1914. – August 28. – P.323.
906. ΕγκυκλοπαίδειαΜεϊζονοςΕλληνισμού, ΕύξεινοςΠόντος. – http://blacksea.ehw.gr/forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11590#chapter_3.

